

Amiens (ejtéd: ámiañ), Somme francia département fővárosa, püspöki székhely, termékeny síkságon; a hajózható, sok ágra oszló Somme és a Celleösszetorkolásánál, vasút mellett, (1906) 90,920 lak., virágzó iparral; készíti főképen az úgynevezett A.-i árukat (tisztá gyapjú- és pamutall kevert gyapjuszöveteket, felselyem kelméket), továbbá vannak pamut-, len- és selyemfonói, gép-, kémiai- és cukorgyára. Élénk kereskedést űz cukorral, gyapjúval, gabonával és zöldségfélékkel. Van egy IV. Henrik korából származó fellegrá, több nagy piaca és egyenes, széles és jól kikövezett utcái. A város régi sáncait szép boulevardokká alakították át. Épületei közt, mint a legkiválóbbak, említendők az 1120—1288 közt épült székesegyház, befejezetlen kettős toronnyal, a gót stílusú műépítéstet valódi remeke; de Luzarches Róbert és de Cormont Tamás, fiával, Renaud-val építették, homlokzatát gazdagon díszített faragványok és szobrok emelik, oldalbejárata gyönyörű. A székesegyház előtt van A.-i Péter bronzból öntött szobra. Nevezetesekek továbbá a városháza, az igazságügyi palota s a múzeum, melynek építését 1864. fejezték be. 1909. leplezték le Jules Verne szobrát. Számos iskolája, köz- és jótékonyági intézete van. Mint az ambiának fővárosa már az ókorban Samarobriva név alatt volt ismeretes. Mint püspöki székhely ura volt a körülötte elterülő vidéknek, Amienoisnak; 1185. Fülöp Ágost francia király birtoka lett. 1435. VII. Károly Jó Fülöp burgundi hercegnek adta át, csak 1477. Merész Károly halála után szállott vissza Franciaországra. Bonaparte József, Cornwallis marquis, Azara és Schimmelpenninck 1802 március 27-dikén itt írták alá a városházán a híres A.-i békét, melynek értelmében Angolország megtartotta Cejlon és Trinidad szigeteket és szabadon mehetett a Jöreménységfok kikötőibe. Franciaország a gyarmatait kapta vissza, Málta-sziget a johanniták birtokába ment újra, Spanyolország pedig gyarmatait visszakapta. A franciáknak Rómát, Nápolyt és Elbát kellett volna kiűriteniök és az orániai házat kártalanítaniok. 1870 november 27-én a németek itt megverték a Párist felszabadítani akaró francia északi hadsereget.

Amiens Péter, I. Péter.

Amigdalín, a keserű mandulában, barackmagokban előforduló glycosida, mi hasításkor (a mandulákban levő ferment [emulsin] hatására) illó keserű mandulaolajat, cukrot és kéksavat (ciánt) szolgáltat. L. még *Mandula* és *Cián*.

Amigdalín-sav, $C_{20}H_{20}O_{12}$. Az amigdalínból képződik, hig lúgokkal való forraláskor, amikor az amigdalín nitrogénje ammonia alakjában eltávozik. Szirupsűrűségű folyadék, amelyből huzamosabb idő múltán szintelen kristályok válnak ki. Vízben igen könnyen, alkoholban és éterben nem oldódik.

Amigdalitisz, I. Mandulagyulladás.

Amigdaloid (ász.), *mandulakő, I. Fészek.*

Amildae (állat), *I. Iszaphal-félék.*

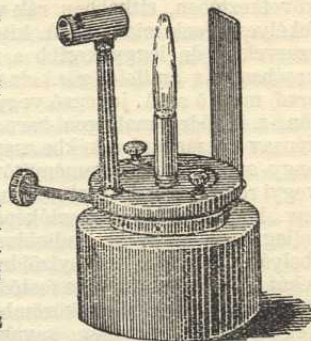
Amikronok (kolloidok), *I. Atszivárgás.*

Amil, pentil; egyvegyertékü pozitív alkil-gyök; képlete C_5H_{11} , nyolc izomer alakja lehetséges és ismeretes.

Amilacetát, I. Ecetsav étere.

Amilacetát-lámpa. Hefner-Alteneck-féle amilacetáttal táplált lámpa, amelynek fényerősségét egységül szokás használni (Hefner-gyertya). A lámpát pontosan előírt méretek szerint készítik, a lángnak 40 milliméter hosszúnak kell lennie.

Amilalkohol, pentilalkohol, amiloxidhidrát. $C_5H_{11}OH$. A pentanokból származtathatók, ha azokban egy hidrogént hidroxil-gyökkel helyettesítünk. Az elmélet szerint 8 izomer A. lehetséges (4 elsőrendű, 3 másodrendű és 1 harmadrendű) és ismeretes. A legrégebben ismert az erjedési v. közönséges A., mely főalkotó része az ü. n. pálinkaolajnak. (A nyers alkohol rektifikálásakor nyert utóparlat neve.)

Amilacetát-lámpa.

Az erjedési A. szintelen, erősen fénytörő 129—131°-on forró folyadék. Vízben kevésbé, alkoholban és éterben minden arányban oldható. Kormozó lánggal ég. Szaga kellemetlen, gőze a lélegző szerveket erősen izgatja és köhögésre ingerel. Íze kellemetlen, csípős. Az A.-t használják gyümölcs-éterek, valeriansav előállítására, oldószernek lakkgyártásnál és különböző elemző kémiai módszerekknél (alkaloidák meghatározása, Gerber-féle zsírmeghatározás).

Amilén (*amylén, pentál, pentylen, trimethyl-aethylen*), C_5H_{10} v. $(CH_3)_2C:CH.CH_3$, telítetlen szénhidrogén. Az erjedési amilalkoholból, azt vizet elvonó anyaggal, pl. cinkkloriddal keverve, desztilláció útján készült. Szintelen, kellemetlen szagú folyadék. 36°-on forr. Meggyújtva világító lánggal ég. Érzéstelenítő szerül ajánlották.

Amilénhidrát (*dimethyl-aethyl-carbinol*), kámforos szagú, szintelen folyadék, mit álomhozónak használnak; a klorálnál kétszeresre gyengébb hatású.

Amilin (*amylin*), a dextrinhez hasonló anyag. Előfordul a nyers szőlőcukorban.

Amilnitrit, sárgás, kellemes gyümölcsszagú folyadék, melynek gőzei, belehelve, kitágítják a fejt, a törzs s az agy véreireit. Túlságos cocain v. adrenalin használatánál ellenszer. Érgörcsön alapuló fejfájásoknál, hiszteriás görcsökknél használják zsebkendőre csepegtetve.

Amilodextrin, I. Dextrin.

Amiloform: formaldehid + keményítő. Antisepticum, sebhintő por; kéz- és lábizzadás ellen is használják.

Amiloid (gör.), *I. Amiloid-elfajulás.*

Amiloid-elfajulás, az a kórfolyamat, midőn a szövetek sajátos fehérje-lerakódása következtében egyneműek, áttűnőek lesznek és jellegző szalonnás, v. viaszos tompa fényt kapnak. A szervek e lerakódás miatt megnagyobbodnak, tömöttek, jól vágathatók, alakjukat megőrzik, mintha olomból

volnának öntve. Az A. előfordul mint általános A. és mint helybeli amiloidózis. Az *általános A.* kimerítő genyvedésekkel kapcsolatban szokott kifejlődni, pl. gümös és bujakóros csontgenyvedések következtében, ritkábban rák v. más daganatok, fekélyesedések miatt. Az A. kiterjedhet az összes szervekre, de leggyakoribb a májban, lépben és vesében. Az amiloid (gör.) elnevezés Virchowtól ered, mert ő az A. jellegző vegyi reakciója alapján, t. i. jódra mahagoni-barna lesz, mely szín kén-sav hozzáadására kékbe csap át, azt gondolta, hogy az amiloid a keményítővel (amilum) van vegyi rokonságban, mert a keményítő jód és kén-sav hozzáadására hasonlóképpen reagál. Másik jellegző reakciója az amiloidnak, hogy metylibolyára, jódzöldre, metylyzöldre rubinvörös lesz, tehát metachromatikusan festődik. Az amiloid különben is meglehetősen közömbösen viselkedik a vegyszerekkel szemben, savaknak, lúgoknak, a rothadásnak s az emésztésnek ellentáll. Az újabb vegyi vizsgálatok szerint az amiloid a chondroitin kén-savnak bázikus fehérjevegyülete. Hogy az amiloid miből képződik, ma még nincsen biztosan megállapítva. Az A. állapotokban is előfordul. Mesterségesen genyvesztő mikrobák beoltásával s időült genyvedésekkel idézhető elő a kísérleti állapotokban. Az A. a kezelésnek teljesen hozzáférhetetlen. A *helybeli amiloid* jóval ritkábban fordul elő. A szem kötőhártyáján, a gége és légcső nyálkahártyáján daganatszerű megvastagodásokat okoz. Vegyi reakciója az általános A.-sal megegyezik. Oka ismeretlen.

Amiloid-testek, mikroszkópikus kicsinységű, gömbölyded, egynemű v. koncentrikusan rétegzett testecskék, amelyek jód hozzáadására kék v. zöld színt öltenek s nagyjában a keményítőszemcsékre emlékeztetnek. Normálisan is előfordulnak a prosztátában, a tüdőben, agy- és gerincvelőben, különösen az idősebb korban. Az A. valószínűleg — mint a váladékok — a sejtek protoplazmájából képződnek, de lehet, hogy ez a sejteknek valami elfajulása.

Amilum, l. *Keményítő*.

Amilvalerianát (*amylvalerianat*, *izovalerian-savas amilészter*), $C_9H_{16}O_4$, $C_9H_{16}O_4$. Melléktermékül a valeriansavnak az erjedési amilalkoholból való előállításánál kapják; előállítható víztől mentes nátriumvalerianát, amilalkohol és tömény kén-sav keverékéből desztilláció útján. Színtelen, kellemes, az almáéra emlékeztető illatú folyadék. Vízben alig, alkoholban jól oldódik. Alma-olaj (apple-oil) v. alma-éter néven a cukrázók illatosításra használják.

Amimia (gör.), az arcjáték hiányossága.

Aminbázisok, l. *Aminék*.

Aminék (*aminbázisok*, *ammonibázisok*), nitrogéntartalmú, bázisos sajátágú vegyületek, melyek az ammoniából (NH_3) származtathatók le, ha abban hidrogéneket különböző pozitív szénhidrogén gyökökkel helyettesítünk. Ha egy ammonia molekulában történik helyettesítés: *monaminek*, ha kettőben: *diaminek*, ha háromban: *triaminek* keletkeznek. Aszerint, hogy a szénhidrogén gyök, mely a helyettesítést végzi, alifás, aromás v. mind a kettő, megkülönböztetünk alifás, aromás és vegyes A.-et. Aszerint, hogy az ammoniában 1, 2,

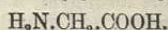
v. 3 hidrogénatomot helyettesítünk szénhidrogén gyökökkel, megkülönböztetünk elsőrendű v. primer (amidbázis), másodrendű v. szekundér (imidbázis) és harmadrendű v. terciér (nitrilbázis) A.-et. Pl.

H_3N	$CH_3.NH_2$	$(CH_3)_2NH$	$(CH_3)_3N$
ammónia	monometilamin,	dimetilamin,	trimetilamin,
	elsőrendű	másodrendű	harmadrendű
	amin,	amidbázis amin,	imidbázis amin,
			nitrilbázis

Aminia. Amerikai és európai szőlő keresztezéséből származott korcs szőlőfajta. Bogyói pirosak, meglehetősen nagyok, vastaghejűak, édesek, fűszerek. Koránérő. A filloxerára fogékony.

Aminobenzén a. m. anilin.

Aminoecetsav (*glükokoll*, *glycocol*, *amidoecetsav*, *aminoacethansav*, *glycin*, *enyvcukor*),

Az alanineknak nevezett zsírsavak sorozatának első tagja. Keletkezik állati és növényi fehérje, enyv, glikokolsav, hippursav stb. savval, vagy lúggal való forralásakor. Színtelen és szagtalan, édes ízű, rombos oszlopos kristályok. Vízben bőségesen oldódik, alkoholban és éterben oldhatatlan. Erős savakkal szemben gyenge bázis, erős lúgokkal szemben gyenge sav módjára viselkedik. Vizes oldatában fémoxidok sókká oldódnak. Szabad állapotban az A. az állati szervezetben nem található, mivel azonban a hippursav a vizelet normális alkotórésze és mivel az epében páros vegyületei előfordulnak, kétségtelen, hogy A. az állati szervezetben keletkezik. *Glycin* néven a fotográfiában előhívóul használják.

Aminofén (*aminophen*) a. m. anilin.

Aminooxibenzoesavmetilészter, l. *Orthoform*.

Aminopropionsav, l. *Alanin*.

Aminopurin, l. *Adenin*.

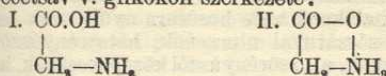
A minor ad majus, l. *A majori ad minus*.

Aminosavak. Az alifás és aromás organikus savak származékai, melyeket az illető savakból úgy képezhetünk, hogy a sav szénhidrogén gyökében egy vagy több hidrogént amido (NH_2) csoporttal helyettesítünk. Az amido-gyökök száma szerint megkülönböztetnek monoamino-, diamino-, poli-A.-at. Az amido-gyöknek a savra jellemző karboxil ($-COOH$) gyökhöz való helyzete szerint megkülönböztetnek α , β , γ , δ A.-at. Pl.

$CH_3.CH.NH_2.COOH$	$CH_2.NH_2.CH_2.COOH$
α aminopropionsav	β aminopropionsav

Az A. fiziológiai tekintetben igen fontos vegyületek, mert a fehérjék hidrolízise folytán végső terméképen A. keletkeznek és az A. egyesítése útján megvan a lehetősége a mesterséges fehérjék előállításának (l. *Poli-peptidek*). Az A. rendszerint jól kristályosítható, édes ízű, vízben oldható vegyületek, alkoholban és éterben oldhatatlanok. Úgy savakkal, mint bázisokkal sókká egyesülnek, tehát savakként és bázisokként szerepelnek. A karboxil és amidocsoport a molekulán belül egymást semlegesíti, úgy hogy az A. semleges kémhatású testek. Az A. szerkezete a régebbi felfogás szerint szabad amido és karboxil csoportot tartalmaz (I), újabb felfogás szerint amido és karboxil csoport egymás mellett szabadon nem fordulhat elő és gyűrűs ammoniumsót alkotnak. A gyűrűs szerke-

zetet *betain* alaknak (II) nevezik. Eszerint pl. az aminocetsav v. glikokoll szerkezete:

Jellemzők az A.-ra nehezen oldható részőik és bomlás nélkül desztillálható észterek. Ez utóbbiak segítségével sikerült *E. Fischer*-nek a proteinanyagok hidrolizisekor keletkező A.-at egymástól elválasztani.

Aminsavak a. m. amidek.

Amioszténia (gör.), az izomerő gyöngülése.

Amiotaxia (gör.), I. *Ataxia*.

Amiotrófia (gör.), izomsorvadás.

Amira, *Karl* v., német jogász, szül. Aschaffenburgban 1848 márc. 8. 1875-ben a német jog tanára lett Freiburgban; 1892. okt. havától kezdve pedig a müncheni egyetemen. Munkái: Das altnorwegische Vollstreckungsverfahren (München 1874); Erbenfolge und Verwandtschaftsgliederung nach den altniederdeutschen Rechten (u. o. 1874); Über Zweck und Mittel der german. Rechtsgeschichte (2 kötet, Leipz. 1882—89); Nordgermanisches Obligationsrecht (1 kötet); Die Genealogie d. Bilderhandschriften d. Sachsenspiegels (München 1902).

Amirantok, az Indiai-óceánnak az Afrikához számított Korall-sziget csoportjainak egyike, a Seychellestől délnyugatra a d. sz. 5° és 7° között; 11 szigetből áll, melyek 83 km² területet foglalnak el körülbelül 100 lak. Halászatra és teknősbéka-fogásra szolgáló állomáshely. A felügyelet a Mauritius-sziget brit kormányzója gyakorolja.

Amisia, Ems (l. o.) latin neve.

Amissio (lat.) a. m. vesztéség.

Amitózis (növ.), (amitotikus v. direkt magosztódás, fragmentáció) a sejtmagnak befűződés által való ketté osztódása. Valószínűleg ez a magoszlásnak az ősi módja; az alsóbbrendű növényekben gyakoribb, mint a magasabb rendűekben, ahol rendszerint öregülő sejtekben fordul elő. L. *Sejtmagosztódás*.

Amiruz nebulosus (állat), I. *Törpeharcsa*. **Amizosz**, tenger melléki város Pontuszban (Kis-Ázsia), a Halys és Iris torkolatai között. Miletoszi görögök alapították, Nagy Mithridates egyik fővárosává tette. Az actiumi csata és Augustus békés uralma hozta meg A.-nak a békés fejlődés feltételeit. Romjai a mostani *Szamszun* mellett láthatók.

Amlicher Albert, ág. ev. teol. doktor, szül. 1847 dec. 27. Szászvárosban; felsőbb tanulmányait a jenai, berlini és heidelbergi egyetemeken végezte. Az 1870—71. német-francia háborúban mint diakonus vett részt. 1872-ben hazatért, előbb a szászvárosi ág. ev. gimnáziumban tanár volt, 1891 óta romoszi lelkész. Történelmi és régészeti munkálatairól a hunyadvármegyei történelmi és régészeti társulat tiszteletbeli tagjánál választotta. Elbeszélései és útleírásai több német illusztrált lapban jelentek meg. Művei: Die Türkenschlacht auf dem Brotfeld (Nagyszeben 1879); Aus der guten alten Zeit einer Sachsenstadt (u. o. 1879); Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos (u. o., 1879); Damasus Dürr (u. o.

1883); Die Csergeder Bulgaren (Prága 1888); Wanderungen im Mühlbachgebirge (Nagyszeben 1890); In der Heideschenke (Dresden 1905); Der Schlickläufer (Dresden 1905).

Amlafa, I. *Emblica*.

Amlwch (ejts: emmluk), kikötőváros a Waleshez tartozó Anglesey-sziget É.-i partján, (1900) 5306 lak. Itt rakják hajókra az ide közel fekvő Parys-hegyből nyert rezet.

Amman, az ókori *Rabbath-Ammon*, az ammoniták fővárosa Szíriában, még pedig a Jordántól K.-re fekvő vidéken, a Damaskusból Mekkába menő úton, a későbbi Philadelphéia.

Amman, 1. *Jo(b)st*, svájci festő, rajzoló, fa- és rézmetsző, szül. Zürichben 1539., megh. 1591. Nürnbergben, hol 1560 körül telepedett le. Festmények nem maradtak fenn tőle, annál több rajz, rézkarc, de főleg fametszet-képsorozatok és könyv-illusztrációk, többnyire Feierabend, a híres kiadó kiadványaiban, melyek rendkívül érdekesen és részletesen mutatják be a korabeli életet és ezért nagy kulturtörténeti jelentőségük van.

2. *A. Johann Konrad*, amsterdami orvos, siket-néma-tanító, szül. Schaffhausenban 1669., megh. Warmundban 1724. Tanítási eljárását *Surdus loquens seu methodus, qua, qui surdus natus est, loqui discere possit* c. 1692. kiadott művében írta le. Különös érdeme, hogy fő figyelmét a hangbeszéd tanítására fordította és az olvasás tanításánál a hangoztató módszert követte.

Ammanati, *Bartolomeo*, olasz szobrász és építész, szül. Settignano-ban 1511 jún. 18., megh. Firenzében 1592 ápr. 22. Jacopo Sansovino és Bandinelli tanítványa. Szobrászati művei közül, melyekkel Michelangelót — siker nélkül — igyekezett utánozni, a legnagyobb szabású a firenzei Piazza della Signoria-n levő díszkút, Neptunus óriási márványszobrával, bronzból öntött mellékalakokkal (1571—75). Szerencsésebbek építészeti művei: Rómában a Palazzo Ruspoli, Firenzében több palota, a S. Trinità híd, de főleg a Palazzo Pitti udvari homlokzatának kiépítése, a késő renaissance erőteljes alkotásai.

Ammann, Svájcban a különböző végrehajtó kezegeknek a neve, vagy a községi közigazgatás feje (elnöke).

Ammannia (*Houst.*) *L.* (növ.), a Füzényfélék (Lythraceae) családjának génusza, melynek 30 faja az egész világ melegebb tájain honos vízi növény. K.-Indiában az *A. baccifera* *L. vesicatoria* Roxb. nevű alfajának friss virágát hólyaghúzásra használják, állítólag hatásosabb és kevésbé fájdalmas, mint a cantharidin.

Ammeloe, közs. Münster porosz közig. kerület Ahaus j.-ban, a Berkel mellett, (1905) 3796 lak.

Am mendorf, közs. Merseburg porosz közig. kerületben a Fehér-Elster és vasút mellett, (1905) 2841 lak., kémiai gyárral és vasöntőkkel.

Ammer (*Amper*), az Isar mellékfolyója Felső-Bajorországban, a tiroli határtól nem messze fakad a Kreuzspitzen 1108 m. magasságban. Az A. felső folyásában a természet szépségeiben gazdag A.-völgyön belül először K.-nek tart, Ettal vidékéig, itt hirtelen É.-nak fordul s elfolyik Ober- és Unter-Ammergaunál; a Peiszenberg D.-i lábánál K. felé fordul, azután É.-nak kanyarodik és mohos lapá-

lyon át az A.-toba ömlik. Mikor innen kiszakad, mint Amper folyó hajózhatóvá lesz, Freising alatt az Isarba szakad. Az A. vizén a hegyekből az A.-toba s Dachau felé sok fát úsztatnak.

Ammergau, 1. (Felső-Bajorországban), 1. *Oberammergau*. — 2. A. (Oldenburgban), 1. *Ammerland*.

Ammergaui Alpok, 1. *Alpok*.

Ammergaui játékok, 1. *Passiók*.

Ammerland (*Ambria*), régi német gau a mai Oldenburg nagyhercegség Ny.-i részében, Hunte és Jade között.

Ammertó, tó Felső-Bajorországban 534 m. magasságban, 16 km. hosszú és 2—6 km. széles, 78 m. mély; kiterjedése 46'54 km². Ny.-i partja lapos, DK.-i partján ellenben az Andechs nevű zárdahegy emelkedik. Az Ammeren kívül belefolyanak a Würthi és a Pilseni v. Seefelder-tónak vizei.

Amméter, 1. *Galvanométer*.

Ammi *L.* (növény), az Ernyősök génusza, melynek 2 faja a Földközi-tenger vidékén terem. Az *A. majus* *L.* termését D.-Európában magtalanság ellen használták s a sárga répáival, kaporával, meg a *Sison Amomum*-éval együtt apró hevítő magnak nevezték. Az *A. Visnaga* *Lam.* fűszeres szagú, Madeirán terem. Ernyőjének sugarai csaknem fásodottak. Spanyolországban étel után ernyőjéből egy-egy szálát letörnek, fogpiszkálónak használják. s a száj tőle kellemes fűszeres ízű marad. K.-en is fogpiszkálót készítenek belőle. Marselleba Afrikából és K.-ről szállítják. Gyökere is ehető; gyümölcsét orvosságnak használják.

Amnianus Marcellinus, római történetíró (300—397 Kr. u. között), a szír Antiochiában görög szülöktől származott. Katonai pályája alatt Constantius idejében K.-en, Julianus idejében az alemannok és perzsák ellen harcolt. 376. Rómában telepedett le s itt írta 31 könyvre terjedő történeti művét (*rerum gestarum libri XXXI*), melyben Tacitus folytatásaként a Nervától Valensig (Kr. u. 96—378) terjedő időt tárgyalta, de ránc csak a 14—31. könyv maradt meg, melyekben ép saját korát, a 353—378. év történetét, mint szemtanú egészséges kritikával és éles megfigyeléssel írta meg. Ezért erre a korra nézve a legbecsebb kútfő. Nyelvezete azonban nehézkes, dagályos, olykor homályos is. Legjobb kiadása Gardthausen-től való (Leipz. 1875). V. ö.: *H. Mihael*, *Das Leben des A. M.* (1897); *Ch. Clark*, *The tradition of A. M.* (1904).

Ammobium *R. Br.* (növény), a Fészkesek génusza, melynek két faja Ausztráliában honos. Az *A. alatum* *R. Br.* ritkább kerti virág (immortell); mint fehérfészki szalmavirágot télen bokrétaiba kötik. Különösen a Fokföldön, Német- és Franciaországban kultiválják. Fehér virágait a teljes kifejés előtt megszedik, árnyékban kiszáritják s így alkalmazzák, többnyire pirosra v. sárgára is festve, csokrok készítésére.

Ammochoostos, város Ciprus szigetén, 1. *Famagusta*.

Ammonoetes *Cuv.* (állat), a folyami orsóhal (*Petromyzon Planeri* Bl.) lárvája. L. *Orsóhalak*.

Ammodendron *Fisch.* (növény), a Pillangósvirágúak génusza, melynek 5 faja Elő-Ázsiában terem. Apró cserjék.

Ammodytes *Art.* (állat), a *ktgyóhal*-félék (*Ophidiidae*) családjába tartozó halnem. Az idetartozó halaknak teste hosszúra nyúlt, orra hegyes, hasúszószárnyai nincsenek, hátsórényszúró igen hosszúak, alsó sörényszúrói középhosszuak, hónaljúszószárnyai kicsinyek, kormányúszója erős, hasoldala kis pikkelyekkel és hosszredőkkel fedett. Az Északi- és Keleti-tenger partjainak fővenyében élnek. Egyik fajuk a *Tóbiáshal* (*A. Tobias* L.), 15—20 cm. hosszú, barnás, alul ezüstfehér, a homokban összegöngyölgödvé pihen. A horgászatnál csalétkül szolgál; Grönlandban eszik. A biblia szerint ennek epéjétől nyerte vissza Tóbiás a látását. Ide tartozik még a nagy homoki angolna (*A. lanceolatus* Lesauv.).

Ammokozia (gör.), főveny- v. homokfürdők. A száraz pormentes meleg homok rossz hővezető és erős nedvességszívó s így segítségével az egész testre vagy egyéb részeire elég hosszú ideig kitartható intenzív hőingereket alkalmazhatunk (17—52° C. 10—60 perc.) Kitiűő izasztó és a bőrben vérbőseget okozó eljárás. Használják: csűz, köszvény, ízületi bántalmak, vesebaj és izzadmányok eseteiben. Megkülönböztetik a naptól fölmelegített parti homokfürdőt (természetes A.) és az intézetekben rostált, dezinficiált s kellő fokra fölhevített, homokkal készített mesterséges A.-t. Rendesen más fürdőkkel szokták kombinálni (tenger, tó stb.). L. *Vizzel gyógyítás*.

Ammon, 1. *Amon*.

Ammon, 1. *Christoph Friedrich*, német prot. teológus, szűl. Bayreuthban 1766 jan. 16., megh. Dreždában 1850 máj. 21. Erlangenben 1789. a filozófia, 1790. a teológia tanára lett. Ilyen minőségben 1794. Göttingába ment, 1813. mint udvari főprédikátort és egyházi főtanácsost Dreždába hívták, ahol 1831. a vallás- és közoktatási minisztérium tagja, titkos egyházi tanácsos és az egyházi főtanács alelnöke lett. A Bibliái teológia tervezete (2. kiad., Götting. 1801—1802, 3 köt.) c. művében a történelmi-kritikai racionalizmus híve; dogmatikus tankönyvében (*Summa theologiae christianae* Erl. 1803; 4. kiad. Leipz. 1830), valamint a Keresztény erkölcstan kézikönyvben (2. kiad. Leipz. 1838, 3 köt.) a Kant-féle filozófiai álláspontra helyezkedik. Ugyanezt az álláspontot fenntartja: A kereszténység fejlődése világvallássá, A valódi és a hamis ortodoxia és Jézus élettörténete c. munkáiban is.

2. *A., Friedrich August*, orvos, az előbbinek fia, szűl. 1799 szept. 10. Göttingában, megh. 1861 máj. 18., mint a drezdai poliklinika igazgatója. Főbb munkái: *Klinische Darstellung d. Krankheiten u. Bildungsfehler d. menschlichen Auges* (Berlin, 4 köt. 1838—47); *Illustrierte path. Anatomie der menschlichen Cornea, Sklera, Choroidea u. d. optischen Nerven* (kiadta Warnatz, Leipz. 1862); *Die ersten Mutterpflichten u. die erste Kindespflge* (38. kiad. Leipz. 1902).

Ammon-féle törvény, Ammon Ottó német természettudós és szociológus után elnevezve, aki azt felállította, a természetes és társadalmi kiválasztás egyik szabályszerűségét akarja kifejezni. Eszerint a városokba a természetes kiválasztás útján állandóan beözönlik a vidéki elem és pedig túlnyomólag a kevésbé rövidfejúek (brachyceph-

phalok) fajtája. A bevándorlók zöme a városokban jobb táplálkozási viszonyok közé kerül, miáltal testi és szellemi alkatuk növekszik, gyarapodik. Egy részük, még pedig főleg az inkább kerekfejúek fajtája, megőrülök a városi életben, másrésztük, az inkább hosszúfejúek fajtája, jobban fönnmarad, mert a városi viszonyokhoz alkalmazkodik. Két városi generáció folyamán aztán a bevándorlók két csoportra különültek: egy kerekfebbű, világosabb színű csoportra, melyből iparos, kereskedő és kishivatalnok és egy hosszabbfejú, sötétebb csoportra, amelyből tudósok, magasabbrendű hivatalnokok kerülnek ki. Amde a szellem egyoldalú kiművelését nem lehet összeegyeztetni a testi fejlődéssel; ezért ez utóbbi csoport mihamar kihal, ami ismét folytonos újabb falusi bevándorlást és újabb friss individuumok feltörekvését eredményezi. V. ö. O. Ammon, Die natürliche Auslese beim Menschen (Jena 1893).

Ammonia (A.-gáz, ammoniák, hidrogén-nitrid) H_3N . Az A., éppen úgy, mint a salétromsav, a nitrogén összes vegyületei közül a legrégebben ismeretes, a legelterjedtebb és a legfontosabb. A gázalakú A.-t 1774. Priestley állította elő, Scheele csakhamar bebizonyította, hogy nitrogént tartalmaz, Berthollet pedig összetételét állapította meg. Akkoriban *alkali volatile salis ammoniaci* nével jelölték; e nevet Bergmann *ammoniacum*-ra rövidítette.

Az A. a természetben úgy a levegőben és a meteoros csapadékokban, valamint a talajban, ásványos vizekben, növényi és állati szervezetben előfordul. A levegőbe az A. javarészt bizonyára a föld felületéről párolgás útján jut, majd ott elektromos kisülések, vagy égési folyamatok révén keletkező szénssavval, salétromossavval és salétromsavval vegyülve, e savak ammonium-sói alakjában a csapadékokba kerül. A talajban az A. főképen vulkánok közelében és kráterében, klorid és szulfát alakjában, továbbá égő széntelepek közelében, a toszkánai bórsavas fumarolák gőzéiben és síóban, úgyszintén mint a szerves anyagok rothadási terméke sok helyütt (így a guanóban és bűzös gázokban is) előfordul. A növényekben A. rendszerint kimutatható; az állati szervezet különféle részeiben: a vérben, a szövetekben, a vizeletben és a kilelegzett levegőben is található. Madarak, gyíkok és kigyók vizeletében jelentékeny mennyiségű a hűgysavas ammonium; emlősök vizelete csak kevés ammonium-sót tartalmaz.

A. keletkezik alkatrészeiből: hidrogénből és nitrogénből szintézis útján, valamint bomlás útján számos nitrogén-tartalmú vegyületből. A hidrogén- és nitrogén-gáz közösleges hőmérséknel nem hatnak egymásra, de ha kifejlődésük pillanatában elegyednek, vagy ha elegyükön elektromos szikra csap át, úgyszintén platina-tapló hatására kevés A. keletkezik. Ilyen szintézises úton igyekezik legújabbban Haber karlsruhei tanár (osmiumot vagy uranumkarbidot, mint reakciót gyorsító katalizátort alkalmazva az A.-t hidrogén- és nitrogén-gázból nyomás alatt előállítani. A nitrogén oxidjai, valamint a salétromsav és a salétromsav a fejlődő hidrogéntől, vagy katalizátor (pl. platina-tapló, rézoxid vasoxid stb.) jelenlétében, a hidrogén-gáztól A.-vá redukálódnak.

Nitrogént tartalmazó szénvegyületek, különösen a karbamid és fehérjefélék korhadásakor és rothadásakor jelentékeny mennyiségű A., illetőleg ammonium-só keletkezik. A. keletkezik még szerves anyagok pl. szaru, csontok, közszen stb. száraz desztillációjakor is. Az A. keletkezésének e legutóbbi módját ipari előállításánál értékesítik.

A. előállítható bármely ammoniumsóból, ha azt erős bázissal hevítjük. Kicsinyben laboratóriumi célokra, rendszerint ammoniumkloridból állítjuk elő úgy, hogy kalciumhidroxid és ammoniumklorid keverékét gömbölyű fenekű üveglombikban melegítjük. A fejlődő A.-gázt, megszáritása végett égetett mésszel, vagy káliumhidroxid-darabkákkal töltött csövön átáramoltatjuk és higannyal telt gazométerben fogjuk fel. Nagyban az A.-gázt és vizes oldatát a világító-gáz és a koksz gyártásával kapcsolatosan állítják elő. Ez anyagok gyártásánál ugyanis nitrogéntartalmú közszenet szárazon desztillálnak. Ilyenkor egyszerűbb és összetettebb szénhidrogének, hidrogén, víz, széndioxid, A.-gáz és ennek különféle organikus származéka stb. keletkezik. A vizes desztillációs termékben, az ú. n. *gázvizben*, empiréum és kátrányos anyagok, illékony bázisos szénvegyületek mellett, az A. részben mint ilyen, részben pedig karbonát, szulfid, rodanid stb. alakjában oldva marad. A literenkint 5–20 gr. A.-t tartalmazó gázvízből az A.-t ledesztillálják. A forraláskor különben nem illékony és el nem bomló ammonium-vegyületek elbontása végett azonban a gázvízhez előbb égetett meszet kevernek. A desztillálást a szeszgyártásnál használatos rektifikáló-készülékek módjára szerkesztett desztilláló készülékben végzik, úgy hogy a vízgőz részben megsűrűsödve a kazánba visszafolyik, az A.-val telített gőz pedig a hűtőkészülékben áramlik. A még szennyes A.-t ezután a széndioxidtól és kénhidrogéntől való megtisztítása végett méssztejen át, majd az empiréum anyagoktól való megtisztítása végett pedig faszén-szűrőkön át áramoltatják és végül az A.-gázt v. komprimálják, v. A.-oldat készítése végett vízzel töltött abszorpciós edényekbe vezetik, v. savakkal ammonium-sókká alakítják.

Közösleges hőmérséknel és nyomás mellett az A. színtelen, fölötte átható, szúrós, kábító szagú, könnyezésre ingerlő gáz. Maró égető, lúgos ízű. Sűrűsége, a levegőére (1) vonatkoztatva, 0.5971. Egy liter A. súlya 0.7719. Fajhője állandó térfogaton 23 és 100° között 0.5202. Hővezetőképessége 0°-on 0.0458. Kritikus hőmérséke 130°, kritikus nyomása 115 atmoszféra. Minthogy az A.-gáz kritikus hőmérséke magas, a folyósított A. pedig nem túlságosan alacsony hőmérséken (— 33.5°-on) forr, az A.-gáz aránylag könnyen folyadékká sűrűsíthető és pedig — 33.5°-on 1 atmoszféra vagy 10°-on kb. 6.5 atmoszféra nyomás alatt. A folyósított A. színtelen, mozgékony, rendkívül gyorsan elpárolgó folyadék. Fajsúlya 0.6234. Fajhője 1.2288, tehát a vízenél (1) nagyobb, elpárolgáshője (291 kal.) szintén igen jelentékeny. E sajátosságai nagy fontosságúak az A. jéggepekben (l. o.) való alkalmazásánál. A folyósított A. elpárolgottatva nagy lehűlés közben, vagy szilárd széndioxid és éter elegyből álló hűtőkeverékben lehűtve, fehér, kristályos, szagtalan tömeggé

fagy meg, amely — 77°-on megolvad. Víz az A.-gázt igen bőségesen oldja; így 1 térfogat víz 0°-on 1298·9, 12°-on 865·5, 20°-on 710·6 térfogat A.-gázt nyel el, miközben a folyadék felmelegszik és térfogata növekszik, tehát fajsúlya csökken. 1 gr. víz 760 mm. nyomás alatt old

0°-on 0·987 gr.-ot,	16°-on 0·591 gr.-ot
+ 4°-on 0·799 „	20°-on 0·535 „
8°-on 0·723 „	24°-on 0·486 „
12°-on 0·655 „	28°-on 0·444 „

Alkoholban az A. kevésbé oldódik mint vízben. Magas hőmérsékre hevítve, épügy elektromos szikrák hatására az A. hidrogén- és nitrogén-gázra bomlik. A könnyebben redukálható fém-oxidokat az izzáson redukálja, miközben vízzé ég el és nitrogén-gáz fejlődik. Klórgázt A. vizes oldatába áramoltatva, robbanó klórnitrogén, jó hatásra pedig robbanó jódnitrogén keletkezhetik. Savakkal hőfejlődés közben ammonium-sókká egyesül. Az A.-gáz mérgező, maró hatású. Sok levegővel hígítva és a belélegzéskor a nyálkahártyákat irritálja és vértörlődést okoz, töményebb állapotban levegővel beszívva, heves köhögést, hangrögöcsöt okoz. Belsőleg csekélyebb mennyiségben alkalmazva mulékonyan irritat, a lélegzést élénkíti, a vérnyomást növeli és izzadást vált ki; nagyobb mennyiségben alkalmazva, gyomor- és bélgyuladást, fuladást, göresöket, szívbénulást okoz. A vér oxihæmoglobinját redukálja. Lélegzéskor elvisehelhető A.-tartalom a levegőben legföllebb 0·03%, lehet. Csekély mennyiségű A. a rothadás folyamatát gyorsítja, de 2—3%-nál több a rothadást határozottan gátolja.

Az A.-gáz vizes oldata az A.-oldat (maró A.-oldat, *szalmiakész*, *szalmiakész*) az iparban nagy fontosságú. A legtöményebb oldat *jégsz* néven is ismeretes; a 10%-os, 0·96 fajsúlyú oldat (*Liquor Ammoniae*, *liquor ammonii caustici*, *spiritus salis ammoniaci caustici*, *szalmiakész*) gyógyszerül használatos. Az A.-oldat sűrűsége annál csekélyebb, minél több A.-gázt tartalmaz az oldat.

Az A.-oldat szintelen, A.-szagú és ízű folyadék. Az A.-gáz a vízben nemcsak egyszerűen oldódik, hanem a vízzel vegyül is. Valószínű, hogy az A. nagyobb része ammoniumhidroxid alakjában $H_2N + H_2O \rightleftharpoons (H_2N)OH$ van a vízben oldva. E feltevés helyes voltát bizonyítja az A.-oldat kémiai viselkedése, amely a lúgfémhidroxidokéhoz igen hasonló, nevezetesen hogy a savakat lúgok módjára ammoniumsókká semlegesíti és fém-sók oldatából az illető fémhidroxidot lecsapja, továbbá az a tény is, hogy az A.-oldat az elektromosságot vezeti, azaz, hogy az ammoniumhidroxid $(H_2N)OH \rightleftharpoons H_2N + OH$ egyenlet szerint elektrolitisan disszociál. És valóban az A. oldat lúgos kémhatású. Másrészt az ammoniumsók káliumtól azonnal elbomlanak: káliumsók és ammoniumhidroxid keletkeznek, amely utóbbit rögtön elbomlik $(HN)OH = H_2N + H_2O$ A.-ra és vízre. Az A.-oldatból a levegő, diffúzió folytán, az A. egy része elég gyorsan elillan, huzamos forralással pedig a vízből tökéletesen kiűzhető. Éppen ezért az A.-oldat csak zárt edényben tartható el.

Az A.-t vagy oldatát, mint aránylag erős bázist, káli- vagy nátronlúg helyett használják, amikor illékonyágánál fogva azoknál előnyösebben alkal-

mazható. A.-oldat esetleg alkalmazott főlölege ugyanis melegítéssel könnyen eltávolítható, úgyszintén hevítéssel az ammoniumsók is. E viselkedésénél fogva nátronlúg és szappan helyett használják az A.-t mosásnál, halványításnál, festésnél, gyapjamosásnál, folteltávolításra (fekete szöveten sav okozta vörös folt A.-oldattal megnedvesítve azonnal eltűnik). Használják továbbá mint antilórt, úgyszintén az ammoniás szódagyártásnál, ammoniumsók és indigo gyártásánál, lakkok és festékek előállításánál, klórezüstnek érekből való kiválasztására, burnótyártásnál stb. Az erős lehelést, amellyel a folyósított A. elpárolgása jár, *jéggépek* nével, a nyomást (7 atmoszféra) pedig, amelyet közönséges hőmérsékleten gyakorol, gépek hajtására értékesítik. Gyógyszerül többféle célra alkalmazták; így pl. az orron át belélegezve a nyálkahártya irritációjával reflexes úton lélekzést vált ki. Külsőleg az A.-oldatot nálunk méhszúrásnál, a szúrás helyét A.-oldattal megnedvesítve is használják, Amerikában pedig kígyómarásnál külsőleg és belsőleg. A.-oldat és olaj fehér sűrűfolyós elegye (*Linimentum volatile*, népiesen repülő zsír) külső gyógyszer. Régebben az A.-gáz alkoholos oldatát, *spiritus Dzondii* néven, gyógyszerül is használták.

Ammoniakbázisok, l. Aminek.

Ammoniacum, l. Ammoniakgummi.

Ammoniaemia (gör.), a szénsavas ammoniának a vérben való megszaporodását jelenti. Régebben azt gondolták, hogy ez az oka vesebajoknak azon mérgezési tüneteinek, amiket *uraemia*, *húgyvérűség* (l. o.) néven ismerünk. *Hólyaghurut*nál a vizelet sokszor oly módon bomlik a hólyagban, hogy ammoniák-sók keletkeznek benne s ezek azután a vérbe fel is szívódnak; ez természetesen mérgezési tüneteket okoz s manapság ezt szokás érteni az A. néven. A szénsavas ammoniák a húgyanyagból (ureum) képződik.

Ammoniak, l. Ammonia.

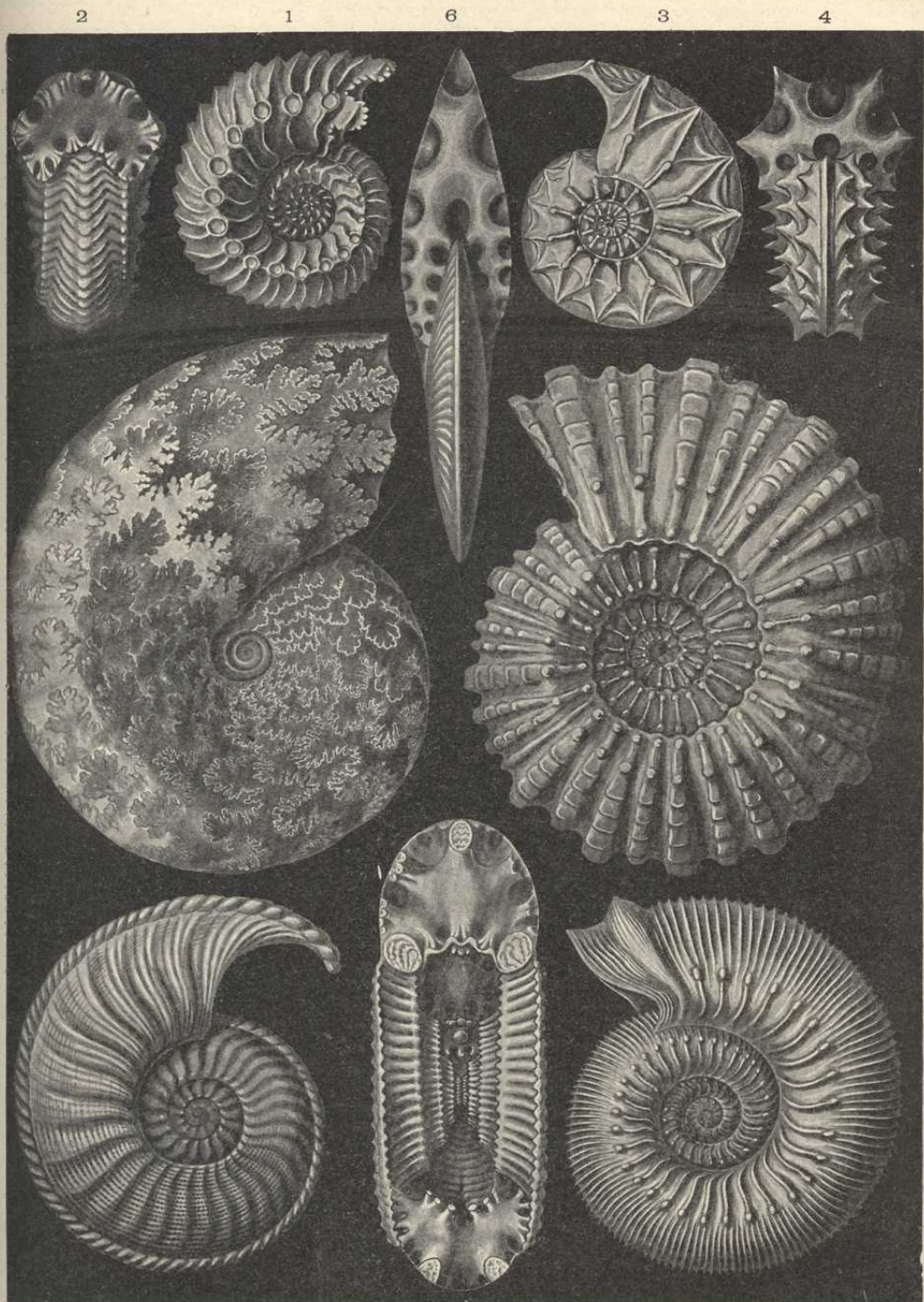
Ammoniakdinamit, l. Robbanó szerek.

Ammoniakgép, l. Gőzgép.

Ammoniakgummi, a Ny.-Ázsia steppeiben előforduló *Dorema ammoniacum* nevű, az ernyősökhöz tartozó növény tejnedvéből való gummigyanta, melyet a gyógyászatban és ragasztók készítésére alkalmaznak.

Ammoniak-kompresszor, a jéggépek főrése, mellyel a meleg leköltésére való ammoniak-gőzöket cseppfolyóssá sűrítik és a sűrítő munka melegének kivonása végett hűtőbe nyomatják (l. *Hűtőgépek*, *Jéggépek*). Szerkezete egy dugattyúval tömören zárt henger, melynek két végét záró fedeleiben az ammoniakot beszívó és komprimálás után kibocsájtó szelepei vannak. Dugattyúját gőz-, tűz- v. elektromos gépek mozgatják. Nálunk ezeket a gépeket a hűtőgépek gyártásával foglalkozó Nicholson és Röck-féle gépgyár r.-társ. készíti. Ugyane célra a kénessavas kompresszorokat is használják, magyar gyártóik a Malomépítési és gépgyár, Podvinecz és Heisler és a Schlick-féle vasöntő- és gépgyár r.-t. Működésük elve és szerkezetük az A.-éval azonos. Mindkettőnek legfontosabb részeit a tömítőszelepek képezik, mert ezeknek hiányos volta anyagvesztés révén az üzemet drágítja.

AMMONITOK.

1., 2. *Cardioceras cordatus*, 1. jobboldal, 2. hasoldal. — 3., 4. *Schloenbachia Coupei*, 3. baloldal, 4. hasoldal.
5., 6. *Ptychites opulentus*, 5. baloldal, 6. hasoldal. — 7., 8. *Douvilléceras mamillare*, 7. baloldal, 8. a has-
oldalal párhuzamos keresztmetszet. — 9. *Amaltheus margaritatus*. — 10. *Stephanoceras Humphriesianus*.

•Ammonitok cskkhez.

RÉVAI NAGY LEXIKONA.

Ammoniáknövény (növény), 1. *Dorema*.

Ammoniákkoldat, 1. *Ammonia*.

Ammoniáksalétrom, 1. *Ammoniumnitrát*.

Ammoniáksók, 1. *Ammoniumsók*.

Ammoniákszóda, a Solvay-féle eljárás szerint készült sziksó, 1. *Nátriumkarbonát*.

Ammoniák-szuperfoszfát, kénsvavas ammoniának szuperfoszfáttal való keveréke, melyet műtrágyagyárakban állítanak elő és többnyire a megrendelő kívánsága szerinti arányban végzik a keverést, úgy hogy ezen keverék műtrágya, nitrogén- és foszforsav-tartalma ehhez képest változik. Rendesen 3—10% nitrogént és 8—16% vízben oldható foszforsavat tartalmaz. Földolog, hogy a két alkotórész egyenletesen összekevert legyen, a kénsvavas ammonia ne forduljon elő nagyobb kristályokban.

Ammoniáktapas, 1. *Tapasz*.

Ammonios, 1. peripatétikus filozófus Alexandriából, Plutarchos tanítója. Kr. u. az I. sz.-ban. Művei elvesztek.

2. *A. Sakkas*, alexandriai filozófus, az új-platonizmus megalapítója Kr. u. a III. sz.-ban. Szegény keresztény szülők gyermeke, csaknem minden nevelés nélkül nőtt fel, s kezdetben mint zsákhordó (innen mellékeve) kereste kenyerét Alexandriában. Később a filozófia tanulására adta magát s ebben oly sokra vitte, hogy egy sereg követője akadt. Azt tanította, hogy valamennyi bölcseleti iskola és vallás egyesíthető a bennök rejlő igazság által, csak az előadásban különböznek egymástól. A. állítólag áttért később a pogányságra s 250 körül halt meg. (L. még *Alexandriai filozófia*.)

3. *A.*, szótáriró Alexandriából, Kr. u. 400 körül. Művét kiadta *Schäfer* (Leipzig. 1822).

4. *A.*, Hermias s Adesia fia, Proklos tanítványa, kitűnő matematikus, aristotelikus és platonikus művek magyarázója. 500 táján Kr. u. tanított Alexandriában, mint a platóni iskola feje, azonban Platon s Aristoteles tanításait iparkodott meggyegetetni. Számos magyarázó művéből kevés maradt ránk. V. ö.: *Busse* Adolf, *A. in Porphyrii Isagogen* (Berlin 1891).

Ammonit, biztonsági robbantószer, amelyet Favier állított össze; ammonsalétromból és dinitraftalinnál áll.

Ammoniták, sémi nép, amely a hébererek iránt mindig ellenséges indulattal viseltetett. A bibliai elbeszélés szerint az *A. Lót* vérfertőzésből származott fiának, Ben Ammi-nak ivadékai. A Jordántól keletre laktak. Fővárosuk *Rabbath Ammon* volt. Rettenetes harcokat vívtak a Jordántól keletre lakó héber törzsek ellen. Dávid és fővezére Jóáb *Rabbath Ammon*t elfoglalták s lakosait kegyetlenül lemészárolták. Nebukadnezár kőbor csapatjaikkal pusztítottatva Judeát. Nehemiás idejében (440 körül) Jeruzsálem fölépítését meggátolni igyekeztek. A második sz.-ban letűnnék a történelemben s beolvadnak az arab népbe. Az asszír-feliratok *Bit Amman* (Ammon háza) név alatt említik.

Ammonitok, ammonidák, ammonoideák (l. a mellékelt képet), ásatag állatok, a lábasfejűek (Kefalopoda) egyik kihalt rendje. Közel rokonai az ú. n. «tentahalaknak» és nautilusoknak. Csupán héjaik

és kőmagvaik ismeretesek. A többnyire tányér-alakú s egy síkba csavarodott héj belseje kamarákra osztott, melyeket az ú. n. szifó köt össze s ezek a kamarák léggel teltek s mivel az *A.* valószínűleg tenger mélyén laktak, e kamarákba zárt levegő segítségével emelkedtek a víz felszínére és süllyedtek a mélybe. Maga az állat csak az utolsó kamarában lakott (lakókamara), ebben találjuk a valószínűleg földőként szolgáló aptychusokat és anaptychust. Legsajátságosabb a választófalak (septa) és a héj érintkezési vonala az ú. n. varratvonal (sutura), melyek öblöket (loba) és nyergeket (sella) képeznek. Régebben Buch után a varratvonal (Lobenlinie) minéműsége szerint felosztattak: *Goniatitesek*- (ép varratvonalal), (l. *Devon- és karbon-rendszer* tábláját), *Ceratitesek*- (csipkés varratvonalal) és *Ammonititesek*re (faalakulag elágazó varratvonalal). Újabbán Branco elmélete értelmében az ébrényi kamara szerint felosztatnak két nagy csoportra, ú. m. *latisselláták*- s *angustisellátákra*. Mojsisovics pedig a héj külső díszítése szerint csoportosítja az *A.*-at. Nagyságuk a köröm nagysága és a nagy kocsikerek között váltakozik, a *Pachydiscus Seppenradensis* 2,5 m. átmérőjű. Helyenként olyan nagy mennyiségben lehetők, hogy rétegeket töltenek meg, így a paleozoósz, de kivált a mezozoósz időre a legfontosabb vezérvölveletek. A legfontosabb nemek a következők: *Acanthoceras* (Felső-Kréta), *Aegoceras* (Középső-Liasz), *Amaltheus* (Alsó-Liasz, l. *Jura-rendszer* I. tábláját), *Ancylloceras* (Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Arcestes* (Felső-Trias), *Arietites* (A.-Liasz, l. *Jura-rendszer* I. tábláját), *Aspidoceras* (F.-Jura), *Baculites* (egyesen pálcaszerű; Felső-Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Balatonites* (Triász), *Cardioceras* (F.-Jura), *Celtilites* (Triász, l. *Jura-rendszer* I. tábláját), *Ceratites* (Triász, l. *Triász-rendszer* tábláját), *Cladiscites* (F.-Triász), *Clymenia* kizárólag a Felső-Devon alakja (l. *Devon-rendszer* tábláját), *Crioceras* (A.-Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját), *Dinaries* (A.- és F.-Triász), *Douvilléi-ceras* (Kréta), *Frechiella* (F.-Liasz), *Halorites* (F.-Triász), *Hamites* (A.-Kréta), *Haploceras* (F.-Jura s Alsó-Kréta), *Harpoceras* (K.- és F.-Liasz), *Hildoceras* (F.-Jura), *Hoplites* (Kréta), *Hungarites* (F.-Perm—A.-Triász), *Indoceras* (F.-Kréta), *Joannites* (F.-Triász), *Lytoceras* (A.-Liasz—Kréta), *Megaphyllites* (F.-Triász), *Monophyllites* (Triász), *Olcostephanus* (F.-Jura), *Oppelia* (F.-Jura), *Oxyntoceras* (A.- és K.-Jura), *Pachydiscus* (K.- és F.-Kréta), *Parkinsonia* (K.-Jura), *Peltoceras* (K.-Jura), *Perisphincte* (F.-Jura), *Phylloceras* (Jura), *Popanoceras* (Perm—Triász), *Ptychites* (Triász), *Rhacophyllites* (F.-Triász—Jura), *Sageceras* (Triász), *Sagenites* (F.-Triász), *Schloenbachia* (Kréta), *Schlotheimia* (A.-Liasz), *Stephanoceras* (Jura, l. *Jura-rendszer* I. tábláját), *Scaphites* (Kréta), *Tirolites* (A.-Triász, l. *Triász-rendszer* I. tábláját), *Tissotia* (K.-Kréta), *Trachyceras* (Triász, l. *Triász-rendszer* I. tábláját), *Tropites* (F.-Triász), *Turritiles* (csigaszerűen tornyosan v. dugóhúzószzerűleg csavarodó, Kréta), *Toxoceras* (Kréta, l. *Kréta-rendszer* tábláját).

Irodalom. Az Ammonitok tárgyzó nagyobb munkák: Branco W., Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der fossilen Cephalopoden; Buch L., v. Über Goniatiten, Über Ammoniten Über Ceratiten Mojsisovics B. v., Die Cephalopo-

den der mediterranen Triasprovinz: Quenstedt F. A., Die Ammoniten des schwäbischen Jura; Prinz, Az ÉK-i Bakony idős júrakori rétegeinek faunája (1904, Évkönyv XV. 1.).

Ammonium. Szabad állapotban nem ismeretes, pozitív egyvegyértékű gyök, képlete H_4N . Ismerjük sóit, az A.-sókat, amelyekben az A. alkalicím módjára viselkedik. Eszerint tehát az A. fémgyökhöz hasonló összetett gyök, ami mellett bizonyít az is, hogy A.-amalgám is állítható elő. Így ha nátrium-amalgámot tömény A.-klorid-oldattal leöntünk, v. ha A.-klorid-oldatot, negatív elektródul fémcs higanyt használva, elektromos árammal elbontunk, hidegben kristályosan megmeredő, vajszerű tömeg, A.-amalgám keletkezik, amely higanynak fémme alkotott amalgámjaihoz hasonlóan viselkedik, de csakhamar elbomlik. Hidroxilgyökkel alkotott vegyületének, az A.-hidroxidnak (H_4N)OH vizes oldata, ú. m. a fémhidroxidoké, lúgos kémhatású. Az A.-ot sóiban ammonia alakjában mutatjuk ki; ha ugyanis bármely A.-sót tömény lúggal enyhén melegítünk, ammonia fejlődik, amelyet szűrős, átható szagáról v. a fehér füstrel (szalmiák), amely hig sósavba mártott üvegbot körül keletkezik, ha azt a lúgos oldat fölé tartjuk, könnyen fölismerhetünk. A.-sók v. ammonia nyomainak a felismerésére a Nessler-féle oldat (l. o.) használatos.

Ammoniumacetát (ecetsavas ammonium, ammonium aceticum), $CH_3COO(H_4N)$. A szabályos A. szétfolyó, tűalakú kristályos tömeg alakjában előállítható ecetsavból, ha azt ammoniával semlegesítjük és az oldatot ammonia-gáz élénk áramában a kristályosodásig bepárologatjuk, v. ecetsavnak poralakú ammoniumkarbonáttal való semlegesítése útján. Vízben az A. igen bőségesen oldódik. Vizes oldata ammonium aceticum solutum vagy liquor ammonii acetici néven gyógyszerül is használatos.

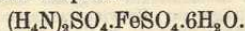
Ammoniumbromid (brómm ammonium) (H_4N)Br. Előállítható brómmhidrogénsavnak ammoniával v. forralás közben ammoniumkarbonáttal való semlegesítése v. ferroferribromidoldatnak ammoniumkarbonát-oldattal való elegyítése útján; a megszárt oldatot az A. kikristályosítása végett bepárolgatják. Kockalakú, színtelen, csipős-sós ízű kristálykák. Vízben bőségesen, alkoholban elég jól oldódik. Gyógyszerül és a fotográfiában használják.

Ammoniumcianát v. ciánsavas ammonium, $CN.O.H_4N$. Fehér kristályos por; vizes oldatát beszáritva az A. a vele izomer hugyanná, vagyis karbamiddá alakul: $CN.O.H_4N = CO(H_2N)_2$. E só éppen említett sajátága azért fontos, mert így állította elő Wöhler (1828) mesterséges úton az első organikus, helyesebben: szénvegyületet.

Ammoniumcianid (cyan ammonium), $CN.H_4N$. Képződik akkor, ha ammonia-gázt izzó szénre, v. ammonia-gázt és szénoxidgázt izzó csövön átvezetünk. Színtelen, apró kockákban kristályosodik; vízben és szeszen bőségesen oldható.

Ammoniumdiszulfid, l. Ammoniumsulfidok.

Ammoniumferroszulfát, kénsavas vasammonium, Mohr-féle só. Kettős sója a vas- és ammoniumsulfátnak. Képlete:

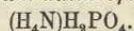

A ferroszulfát és ekvivalens mennyiségű ammo-

niumsulfát oldatának elegyítése, besűrítése és kikristályosítása útján készül. Jóval állandóbb a ferroszulfátnál, a levegőn sem nem mállik, sem nem oxidálódik, miért is Mohr ajánlatára a volumetriás káliumhipermanganát-oldat koncentrációjának ellenőrzésére használják.

Ammoniumfluorid, fluór ammonium, $H_4N.F$. Képződik az ammonia-gáz és a fluórhidrogén-gáz elegyítésekor. Színtelen, hatszögös kristálylemezkek, vízben bőségesen oldódik; a levegőn ammoniát veszít és savanyú sóvá alakul. A savanyú fluórsavas ammoniumot, $H_4N.F.HF$, előállítják a semleges só vizes oldatának besűrítése útján, amikor is ammonia távozván el, a savanyú só keletkezik. Mind a két sőt üvegetetésre használják; a kémiában pedig szilikátok feltáráására. Mikroorganizmusokat, csirákat ölé hatásánál fogva a sörfőzőkben fertőtlenítőül is alkalmazzzák. Ezüst-, platina- v. guttapercha-edényekben tartják el.

Ammoniumfoszfát, foszforsavas ammonium. Az ammoniumgyök a hárombázisú ortofoszforsavval háromféle és pedig egy szabályos és kétféle savanyú sőt alkot. A szabályos A. v. triammoniumfoszfát (H_4N)₃PO₄ kristályos pép alakjában válik ki, ha az ammoniumdihidrofoszfát (l. alább) tömény oldatához fölőssegben ammonia-oldatot öntünk. A diammoniumhidrofoszfát (H_4N)₂HPO₄ színtelen monoklin kristályokban előállítható, ha foszforsavat ammonia-oldattal semlegesítünk és az oldathoz bepárolgatása közben apránként annyi ammonia-oldatot elegyítünk, hogy az oldat ne legyen savanyú kémhatású. E só a levegőn lassankint, 166°-on pedig hamarosan elbomlik ammoniára és a második savanyú A.-ra, az ammonium-dihidrofoszfátra

A két első só vizes oldata hidrolízis folytán lúgos kémhatású; a harmadiké savanyú kémhatású.

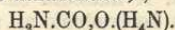
Ammoniumhidrokarbonát (ammoniumbikarbonát, savanyú szénsavas ammonium), (H_4N)HCO₃. Színtelen rombos kristályok. Vizes oldatban könnyen veszít szénsavat és lassankint szabályos ammoniumkarbonáttá alakul.

Ammoniumhidroszulfid v. ammoniumsulfid-hidrát, l. Ammoniumsulfidok.

Ammoniumhidroxid, $H_4N.OH$. Tiszta állapotban nem ismeretes, csupán vizes oldata. (L. Ammonia és Ammonium.)

Ammoniumjodid (jódammonium), (H_4N)J. Keletkezik száraz ammonia-gáz és száraz jódhidrogén-gáz elegyítésekor. Színtelen, kockalakú kristályok. A levegőn szétfolyik és jódkiválása folytán megsárgul. A fotográfiában és gyógyszerül használják.

Ammoniumkarbamát (karbaminsavas vagy amidoszénsavas ammonium);

Képződik száraz ammonia- és széndioxid-gáz elegyítésekor, v. ha vm. ammonium-só és kalciumkarbonát keverékét gyorsan hevítjük; ezért az árubeli ammoniumkarbonátban is előfordul. Keletkezik tov. fehérjék v. bomlástermékeik: leucin és tirozin ammoniumhipermanganáttal való

oxidációjakor. Előállítására víztől mentes etilalkoholba száraz széndioxidot és ammonia-gáz fölöslegét vezetik és az egészet zárt csőben 110°-on melegítik, majd a kihűléskor kiváltképp kristályos tömeget megolvasztott káliumhidroxid fölött szárítják. Szétfolyó pelyhes kristályok. Bomlás folytán erős ammoniaszagú; melegítéskor $\text{H}_2\text{N.CO.O.}(\text{H}_4\text{N}) \rightleftharpoons \text{CO}_2 + 2\text{H}_3\text{N}$ egyenlet szerint széndioxidra és ammoniára disszociálva elillan. Víz igen bőségesen oldja. Vizes oldatában azonban, vízzel vegyülve, szabályos ammoniumkarbonáttá alakul.

Ammoniumkarbonát, szabályos szénsavas ammonium, $(\text{H}_4\text{N})_2\text{CO}_3$. Keletkezik nedves ammonia- és széndioxid-gáz hatására. Az árúbeli v. kereskedéssel A. (Sal alkali volatile) nem szabályos A., hanem az ammoniumhidrokarbonát és A. keveréke. Fehér, kristályos, rideg, áttetsző tömeg; ammonia-szagú és ízű. 4 s. r. vízben oldódik. A levegőn eltartva, egyik alkatrésze: a karbaminsavas só, ammoniára és széndioxidra bomolva, lassankint elillan, úgy hogy végül ammoniumhidrokarbonáttá alakul. Élesztő pótlására sütemények készítésénél is használják, ha ugyanis a tészta gyúrásakor e sőt keverik, ez a süteskor ammonia- és széndioxid-gázra bomlik, amelyek elillanva, a tésztát, illetőleg a süteményt likacsossá teszik. Gyógyszerül is alkalmazzzák, oldatát folttisztító szerül, égetett mészsel keverve és illatosítva pedig mint szagoló-sót használják. A szabályos A. táblaszerről kristályok. A levegőn ammonia-szagot áraszt, meghomályosodik és lassacskán ammoniumhidrokarbonáttá alakul. 1 s. r. vízben oldódik olajszerű ammonia-szagú folyadékká. Hevítéskor, úgy mint az ammoniumhidrokarbonát és az ammoniumkarbonát, elbomolva elillan.

Ammonium-készítmények orvosi tekintetben. *Liquor ammonii caustici.* Ammonia-gáz vízben oldva (szalmiákszesz). Használják helyileg rovar-, skorpiócsípések enyhítésére, feltételezve, hogy a rovar mérgében foglalt savat közömbösíti. Bevéve erősen mar és gözei fájdalmasan izgatják a nyálkahártyákat. Ajánlásnál szorgalmasan szokták ezt, valamint kevésbé erős szagú sóját, a *szénsavas ammoniát* (am. carbonicum). Anizsolajjal keverve *liquor ammonii anisatus* néven izgatónak és köptetőnek rendelik. Ugyancsak nyálkaoldó hatása van a szalmiáknak (am. *chloratum*), míg brómsóját (am. *bromatum*) epilepsia és idegizgalom ellen rendelik. A szalmiákszesz és szénsavas ammonia a gyomorban erős lúg módjára marnak, felszívódva pedig kellő adagban valamennyi ammoniumsó nyúltelvé- és gerincizgalmat okoz, esetleg tetanikus görcsökkel.

Ammoniumklorid, klorammonium, szalamiasó, szalmiák, $(\text{H}_4\text{N})\text{Cl}$. A természetben kevés A. található vulkánok közelében, némely kőszénben és vasércben, a Chincha-szigetek guanójában; nyomokban a tenger vizében, némely ásványos vízben, továbbá az állati szervezet kiválasztotta nedvekben: a nyálban, a gyomornedvben, a vizeletben stb. is előfordul. Neve: szalamia-só, szalmiák, a *sal ammoniacum* szók összevonásából ered; az ammonia szó egyiptomi eredetű. Az egyiptomiak ugyanis a *Jupiter Ammon* temploma

körül összesereglett zarándokok tevéinek felhalmozódó trágyája elégetésekor lerakódó koromból szállasztás útján állították elő. E sőről már Herodot a Kr. e. V. sz.-ban, utóbb Strabo mostani időszámításunk kezdetén tesznek említést. A XVIII. sz. végéig úgyszólván csakis Egyiptomban készült; az első A.-gyár 1756-ban Edinburgban alakult.

Képződik ammonia- és sósavgázból közvetlen egyesítés (addició) útján: $\text{H}_3\text{N} + \text{HCl} = (\text{H}_4\text{N})\text{Cl}$, továbbá ammoniumhidrokarbonátból és könnyen oldható fémkloridokból cserébomlás útján, v. ammoniumsulfát és nátriumklorid keverékének hevítésekor. Gyárilag manapság csaknem kizárólag a gázvízből állítják elő (l. *Ammonia*).

Szintelen és szagtalan, szabályos oktaederek v. kockák v. fehér kristályos dara (*flores salis ammoniaci*, szalmiák-virág). Íze csipős-sós és hűsítő. Vízben, az oldat lehülése közben, bőségesen, alkoholban alig oldódik. Hevítéskor megolvadás nélkül gőzzé alakul és ilyenkor, amint azt Than megállapította, csaknem teljesen ammonia- és sósavgázzá disszociál. Gőzének kihűlésekor a két gáz egymással ismét ammoniumkloriddá egyesül. Lúgok az A.-ot ammonia fejlődésével könnyen elbontják.

Az A.-ot ipari célokra, így forrasztásnál, kelme-festésnél, Leclanché-elemek töltésénél, ammonia előállítására stb., továbbá gyógyszerül is használják.

Ammoniumkromátok. Többféle krómsavas ammoniumot ismerünk. A szabályos ammoniumkromát v. krómsavas ammonium $(\text{H}_4\text{N})_2\text{CrO}_4$, sárga tűalakú kristályok; a *dikrómsavas ammonium* (v. ammoniumpirokromát $(\text{H}_4\text{N})_2\text{Cr}_2\text{O}_7$, sárgászöld színű kristályok; végül a *trikrómsavas ammonium* $(\text{H}_4\text{N})_3\text{Cr}_3\text{O}_{10}$.

Ammoniummolibdát v. ammoniummolibdenát, v. molibdénsavas ammonium. A szabályos só, $(\text{H}_4\text{N})_2\text{MoO}_4$, molibdénsavnak tömény ammonia-oldatban való oldása és az oldatnak szeszszel való elegyítése útján készíthető. Az A.-oldatot kémlelő szerül használják (foszforsav kimutatása).

Ammoniummonosulfid, l. Ammoniumsulfidok.

Ammoniumnitrát, salétromsavas ammonium, $\text{H}_4\text{N.NO}_3$. Képződésének igen fontos módjai a következők: Ha ammonia-gáz és levegő elegyét hevített platina-taplón átvezetjük, víz és salétromsav, majd az utóbbiból ammonia fölöslegének hatására A. keletkezik. Hasonló folyamat zajlik le a likacsos talajban a nedvesség, a levegő és bizonyos mikroorganizmusok közreműködésével, ha az ilyen talajban nitrogén-tartalmú szerves hulladékok rothadnak. E folyamatnál többféle mikroorganizmus szerepel; némelyek az ammonia keletkezését, mások pedig az ammonia nitrifikálását: nitritté, majd nitrattá oxidálását közvetítik, úgy hogy A. is keletkezik. A rombos oszlopokban kristályosodik; a salétrommal izomorf. Vízben nagyon bőségesen oldódik, miközben az oldat jelentékenyen lehül. Íze hűsítő, de egyúttal keserűs sós. Óvatos melegítéskor megolvad és szublimálható, erősebb hevítéskor dinitrogénoxid-gázra és vízre bomlik: $\text{H}_4\text{N.NO}_3 = 2\text{H}_2\text{O} + \text{N}_2\text{O}$. A dinitrogénoxid előállítására, továbbá hűtőkeverék

készítéséhez használják. Ujabban a *roburit* nevű robbantóanyag előállításánál is használják. A *roburit* A.-ból, dinitrobenzoltól és klórnitrobenzoltól készül.

Ammoniumnitrit, salétromossavas ammonium. (H_4N) NO_2 . Az A. a természetben kis nyomokban igen elterjedt. *Ilosvay* Lajos megállapította, hogy a levegőben állandóan van kevés A. Általában a levegőben nitrogénje nem igen oxidálódik, csak pillanatnyi rendkívül nagyfokú hő hatására, amilyent elektromos kisülések, zivatarjelenségek stb. létesítenek, keletkezik a levegőben nyomokban salétromossav, majd ebből A. Nyomokban a levegőben történő legtöbb égési és oxidációs folyamatnál is képződik. A nitrogén-tartalmú karbonidok rothadásakor keletkező ammoniából, kedvező körülmények között, pl. a talajban és a talajvízben különféle nitrit, így A. is keletkezik. Ez esetben katalizátor a likacsos talaj és az abban levő oxidáló mikroorganizmusok. Az így és égési folyamatok során a levegőben nyomokban keletkező A. nagy befolyással van egyrészt a talaj elmállására, másrészt a növények táplálkozására. Az A. fehér, kristályos, a levegőn szétfolyó tömeg. A száraz A. könnyen elbomlik, főképen melegítéskor, dinitrogenoxidra, ammoniára és vízre; vizes oldatban szintén elbomlik, de ilyenkor nitrogén-gáz és víz keletkezik belőle.

Ammoniumoxid-sók a. m. *ammonium-sók* (l. o.).

Ammoniumpentaszulfid, l. Ammoniumsulfidok.

Ammonium-perszulfát. Túlerős fotográfiai felvételek legyengítésére használt, könnyen oldódó, szintelen jegéces vegyület (NH_4) $_2\text{S}_8\text{O}_8$.

Ammoniumpikrát, l. Pikrinsav.

Ammoniumplatinaklorid (*ammoniumkloroplatinát, platinaszalmiák*), $\text{PtCl}_4 \cdot 2(\text{H}_4\text{N})\text{Cl}$. v. $(\text{H}_4\text{N})_2\text{PtCl}_6$. Előállítható platinaklorid- és ammoniumklorid-oldat elegyítése útján, amikor a vízben kevésé oldható A. élénk sárga színű, kristályos csapadék (apró, mikroszkópos, szabályos oktaederek) alakjában kiválik; kiválását etilalkohol, mert ebben oldhatatlan, jelentékenyen elősegíti. Éterben is oldhatatlan. Kitzesítéskor elbomlik és finomul eloszlott platinát, ú. n. platina-taplot hagy hátra. Az ammonium-sók mennyiségileg A. alakjában is meghatározhatók.

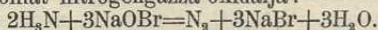
Ammoniumpolisulfidok, l. Ammoniumsulfidok.

Ammoniumrézszulfát, l. Rézszulfátok.

Ammoniumrodanid, rhodanammonium, ammoniumtociánát, tiociánsavas ammonium, ammoniumsulfocianát, kénciánammonium, $(\text{H}_4\text{N})\text{CNS}$. Képződik ként és nitrogént tartalmazó szerves anyagok száraz desztillációjakor, miért is az ú. n. gázvízben (l. *Ammonia*) is előfordul. Szintelen, a levegőn szétfolyó kristálytűk v. lemezek. Víz igen bőségesen oldja, igen jelentékeny lehülés közben, miért is hűtőkeverék készítésére használják. Etilalkohol is oldja. Az A. a kattunyomásnál, robbantó anyagok gyártására, továbbá a térfogatosságnál használatos.

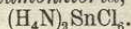
Ammonium-sók. Az ammonium maga szabad állapotban nem ismeretes, de nagyszámu vegyületeit, így különösen az A.-at jól ismerjük. E sók-

ban az ammonium egészen hasonló viselkedésű, mint az alkali-fémek megfelelő sóikban. Hevítéskor a nem illó savak ammonium-sóinak kivételével könnyen elillannak, gőzzé alakulnak. Gőzükben ammoniára és savra disszociálnak. Egyik-másik szállasztható is. Rendesen szintelenek; a színes savak (mangánsav, krómsav) sói ellenben színesek. Előállíthatók ammoniának savval való semlegesítése útján. Erős lúgok az A.-at elbontják és belőlük ammoniát fejlesztenek; e reakció az A. fölismerésére használatos. (L. *Ammonium*.) Lúgos nátriumhipobromit-oldat az A.-ból fejlődő ammoniát nitrogéngázzá oxidálja:

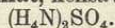
E reakciót az A. térfogatossá meghatározásánál (l. *Azotométer*) értékesítik. Technikai célokra és gyógyszerül használatosak.

Ammoniumsztanniklorid (*ammoniumklorosztannat, ammoniumónklorid, Pink-só*):

Tömény ammoniumklorid- és sztanniklorid-oldat elegyítésekor mint fehér poralakú csapadék válik ki; hígoldatok elegyből, azt lassan párologtatva, szabályos oktaederekben kristályosodik. A levegőn nem változik, vízben bőségesen oldódik. Tömény vizes oldata a forraláskor nem változik, híg oldatból azonban forraláskor sztannioxid válik ki. Oldatának e viselkedésénél és semleges kémhatásánál fogva a *Pink-sót* (pink angol szó = élénk vörös) a savanyú sztanniklorid helyett, pácolásnál használják.

Ammoniumsulfát, kénsavas ammonium:

Előállítható híg kénsavból, azt ammoniával semlegesítve; az oldatból besűrűsítésekor a só kikristályosodik. Gyárilag a gázvízből készül, amelyet mesztéjjel forralnak és a fejlődő ammoniát kénsavba vezetik. Ez oldatból besűrűsítés és kikristályosítás útján kapják. Szintelen kristályok, amelyek a káliumsulfáttal izomorfok. Vízben eléggé oldódik.

Ammoniumsulfhidrát, l. Ammoniumsulfidok.

Ammoniumsulfidok (*ammoniumkénegek*). Az ammonium a kénnel többféle vegyületet alkot; ilyenek az *ammoniummonosulfid* $(\text{H}_4\text{N})_2\text{S}$ és ennek szulfhidrátja, az *ammoniumhidrosulfid* v. szulfhidrát $(\text{H}_4\text{N})\text{SH}$; továbbá az *ammoniumdisulfid* $(\text{H}_4\text{N})_2\text{S}_2$, *ammoniumtrisulfid* $(\text{H}_4\text{N})_3\text{S}_3$, *ammoniumtetrasulfid* $(\text{H}_4\text{N})_4\text{S}_4$, *ammoniumpentaszulfid* $(\text{H}_4\text{N})_5\text{S}_5$, *ammoniumheptaszulfid* $(\text{H}_4\text{N})_7\text{S}_7$ és *ammoniumenneaszulfid* $(\text{H}_4\text{N})_9\text{S}_9$. A hat utóbbit, a monosulfiddal ellentétben, *polisulfidoknak* nevezik. A monosulfid és hidrosulfid vizes oldata szintelen, míg a polisulfidoké sárga, illetőleg narancsvörös. A mono- és hidrosulfidet savval elbontva, az összes kén kénhidrogénné alakul, míg a polisulfidoké vizes oldatát savval elegyítve, szintén kénhidrogén fejlődik, de a kennek csak 1 atomja lesz erre felhasználva, míg a többi igen finom alakban csapadék alakjában leválik (kéntej, lecsapott kén, sulfur praecipitatum). Közöttük legjobban ismeretes az *ammoniummonosulfid*, amely előállítható 1 térfogat kénhidrogén és 2 térfogat ammoniagáz elegyének -18°C -ra való lehűtésével, amikor is az ammoniummonosulfid

szintelen, fénylő kristálykák alakjában megsűrűsödik. Az ammoniummonosulfid oldatát úgy kapjuk, ha lemért ammoniaoldatot kénhidrogénnel telítünk és a folyadékhoz ugyanannyi ammoniaoldatot elegyítünk. Az oldatban azonban hidrolízis folytán ammoniumhidrosulfid keletkezik. *Ammoniumhidrosulfid* keletkezik, ha kénhidrogén és ammonia-gáz egyenlő térfogatából álló elegyet 0°-ra lehütünk; az edény oldalaira szintelen, rombos lemezek alakjában lerakódik. Vizes oldatát úgy kapjuk, ha ammonia-oldatot kénhidrogén-gázzal telítünk. Az oldatban oxidáció folytán könnyen poliszulfidok képződnek, ezért a levegővel érintkezve idővel megsárgul.

Az ammoniummonosulfid és hidrosulfid vizes oldata (szintelen kénammonium), továbbá a megsárgult és poliszulfidokat tartalmazó ammonium-sulfidoldat (sárga kénammonium) fontos, gyakran használt kémilöszer.

Ammoniumsulfitt, kénessavas ammonium, $(\text{H}_4\text{N})_2\text{SO}_3 \cdot \text{H}_2\text{O}$. Előállítható úgy, hogy abszolút alkoholba nedves ammonia és kéndioxid-gázt vezetünk; az A. ilyenkor finom selyemfényű kristálykák alakjában válik ki. Erősen lúgos kémhatású; vízben igen bőségesen oldható, alkoholban nem.

Ammoniumsulfocianát, 1. Ammoniumrodanid.

Ammoniumtimsó, 1. Timsó.

Ammoniumtiocianát, 1. Ammoniumrodanid.

Ammoniumvanadinát (ammoniummetavanadat, vanadinsavas ammonium), $(\text{H}_4\text{N})\text{VO}_3$. A vanádium-érekből előállított vanadiumpentoxid V_2O_5 oldatából fölös mennyiségű ammoniával való telítése útján készítik. Szintelen kristályos por. Hevítéskor, ammoniát veszítve, megsárgul, majd megbarnul és elbomlik. Vízben oldható.

Ammon-óázis, 1. Szivah.

Ammonsáletromos robbantó-szerek. E robbantószerke ammonsáletromból és valamely szerves anyagból állanak. A szerves anyag szénpor, olaj, gyanta lehet, sok esetben szerves nitro-vegyületeket, mint nitronaftalint, dinitrobenzolt, v. nitrotolnolt is elegyítenek hozzá. Ezeket a robbantószerkeket biztonsági robbantószerkeket is nevezik, mert hevítésre, ütésre, lökésre nem robbannak, csak gyutacsral robbanthatók fel.

Ammonszarv (pes hypocausti maior), az oldalsó aggyomrok alsó szarvába leboltosodó tekervény, amelynek az aggyelöl külső felületén az ammonsáladék felel meg. Valószínűleg összefügg a szaglással. L. Aggyelöl.

Amnophila Kirby (állat), a kaparódarazsak (Sphegidae) családjába tartozó darázs-nem. Leggyakoribb faja a közönséges homoki darázs (*A. sabulosa* L.); 18–20 mm. hosszú; homokos helyeken gyakori; petéjét a földbe ástott gödörbe rakja s a kikelt lárváját hernyókkal eteti. Másik közönséges faja a bozontos homoki darázs (*A. hirsuta* Scop.). Hazánkban e nemnek 9 faja él.

Amnophila Host. (*Psamma* P. Beauv.), a Pázsitfélék génusza, melynek egyetlen faja az *A. arundinacea* Host. (homoki nád), Európa és É.-Amerika homokos atlanti partjain él, beljebb a szárazföldön ritka. Messze terjedő tarackja a dűnénk és a futóhomok megkötésére teszi alkal-

massá, mert ágai annyira behálózzák azt, hogy a legerősebb hullámvérésnek is képes ellenállni.

Amnafa, 1. Lecythis.

Amnesztia (gör. a. m. «közbocsánat»), a büntet-tek v. büntetések egész kategóriáira kiterjedő kegyelem (l. o.). Ép úgy, mint ez, az A. lehet *abolíció* (pertörlés), *adgráció* (szoros értelemben vett kegyelem), v. *rehabilitáció*, aszerint, amint a bűnvádi eljárás kizárásában, v. a jogerős, de még végre nem hajtott büntetésnek elengedésében, v. a büntető ítélet által elvont jogokba való visszahelyezésben áll. Rendszerint politikai rendszer-változásokkor (politikai bűncselekményekre), vagy örvendetes országos jelentőségű események alkalmával (különböző bűncselekményekre) szokott kihirdettni.

Amnesztikus afázia, 1. Beszédkavarok.

Amnézia (gör.), az emlékezet teljes vagy részleges hiánya valamely eseményre vonatkozólag. L. Emlékezet.

Amnion (gör.), bárányhártya, a legbelső peteburok; átlátszó, folyadékkal telt hólyag. Megtaláljuk az emlősök, madarak, hüllők magzatain, ezért ezeket amniotáknak nevezzük. L. *Pete*, *Peteburkok*.

Amniossav, 1. Allantoin.

Amniota (állat), a gerinces állatok (*Vertebrata*) egyik altörzse. Ide tartoznak a hüllők, madarak és emlősök, melyekre jellemző, hogy magzatjaik el vannak látva húgytömlővel (allantois), bárányhártyával (amnion) és savós hártával (serosa); a húgytömlő a magzat táplálására, a bárányhártya és a savós hártá pedig a magzat védelmére való. Ezekkel a gerincesekkel szemben a többieket *Anamniota* néven szokás összefoglalni.

Annis cursum cogere (lat.) a. m.: a víz folyását megállítani. Közmondás, melyet arra alkalmaznak, aki kivihetetlen dologra vállalkozik.

Amnokgang, 1. Jalu-kiang.

Amoeba Ehrbrg. (állat), a véglények *Protozoa* körében a gyökérlábuak (*Rhizopoda* v. Sieb.) osztályába tartozó egysejtű, mikroszkopikus kicsinysejt állat. Teste egyenemű kéregrétegéből (ectoplasma), meg szemeeskézett bélplazmából (entoplasma) áll, s benne egy v. több mag s szintén egy v. több lüktető üregecske különböztethető meg. Alakját változtathatja, majd gömbalakú, majd ellapul, majd ismét karélyszerű vagy ujjalakú nyulványokat (állábakat, *pseudopodia*) bocsát ki s testállományát az egyik karélyba v. nyulványba mintegy beleöntve változtatja helyét. Állandó szájj- és alfelnyílása nincsen, hanem e nyílások a test bármely pontján ideiglenesen képződnek; emésztésük a pépszerű bélplazmában megy végbe. Több fajuk él édes- és tengervízben s a nedves földben, valamint más állatok belsejében. Ismerünk igen nagy (0.6 mm.) és igen kicsiny (0.006–0.010 mm.) A.-fajokat. Ismertebbek és nagyobbak az *A. Proteus* Pal., *A. verrucosa* Ehrbrg. és *A. limax* Duj. fajok. Hazánkban 11 fajuk él. Régebben e nembe sorozták az ember vékonybélében előforduló A.-kat: újabban ezeket külön nembe osztják. L. Entamoeba.

Entamoeba (amoeboid m.), az állat- és növénysejteknek olyan mozgása és alakváltoztatása, amilyen az amoebáké. A plazmatest t. i. folytonosan nyulványokat bocsát és azokat vissza-

húzza, s ily módon a sejt alakját, sőt helyét is változtatja. A helyváltoztatás a részletekben különböző módon történhetik. Egyik módja, hogy a sejt több, állászerű nyújtványt bocsát ki testéből és az egyikbe testének egész állományát mintegy beleönti s ebben az irányban tovagördül. A soksejtű állatok testében ilyen amoebaszerűen mozognak pl. a fehérvérsejtek (l. *Fagociták*). A mozgást bizonyos fokig gyorsítja a meleg, az oxigén, bizonyos kémiai anyagok stb. L. *Proto-plazma mozgása*.

Amok, maláji nyelven *meng-amok*, t. i. vak dühvel támadó és öld. Az indiai archipelagus lakóinál, ha féltékenység, harag v. más erős indulat vesz erőt rajtuk, gyakran fordul elő, még pedig sajátos, gyilkolási vágygal párosuló, a beszámíthatóságot kizáró elmezavar formájában. A maláji nyelvben ez állapotot «mata glop»-nak, «elhomályosult szem»-nek nevezik. Akit ez a düh elfog, az kirántja a törét, vad futásnak ered és mindenkit szúr, vág, akit útjában ér. Az angolok *run-a-muck* néven írják le és ópium v. bhang-élvezet okozta idegbajnak tartják, mely néha tömegesen, szinte epidemiaszerűleg lép fel és csak ritka esetben gyógyul. Az amokokat, a benszülöttek szerint, nem védi a törvény s mindenki felelősség nélkül megölheti őket. Korábban külön e célra szerkesztett tuskés villával v. hurokkal fogták le az őrzőöket, ma az angolok elmebajosokként kezelik a kórházakban.

Amol v. *Amul*, város Mazenderan perzsa tartományban, lak. száma 10,000, vannak jó áruházai, számos sírdombja, 6-perzsa régiségei. Itt van az 1378. elhunyt Mir Burzuk síremléke. A környék hegyeiben vasbányák vannak.

Amola, régebben Genovában a borkereskedésben használt ürmérték = 833 l.

Amolen v. *amolé*, kősdarab, amely Abessziában váltópénzül szolgál. 27—32 A., amelynek súlya 54—80 kg., egyenlő értékű 1 Mária-Teréziatalállal (l. o.).

A moll, a moll-hangfajok alapskálája. Nincs előjegyzése. Hangjai: *a, h, c, d, e, f, gis, a*. Mint akkord, az *a-moll*: *a, c, e*.

Amomam, Kolombóban (Ceylon) régebben használt ürmérték száraz tárgyakra. 1 A. = 8 parah = 203 4 l.

A momentum ad momentum (lat. a. m. pillanattól pillanatig), az időszámításnak az a módja, mely a jogban csak kivételesen (pl. elsőszülöttség megállapításánál) alkalmaztatik. Az A. időszámítást természetes időszámításnak (computatio naturalis) nevezik, szemben a computatio civilis-szel, mely csak a napokat veszi figyelembe. L. még *Időszámítás*.

Amomis Berg (növ.), l. *Szegfűbors*.

Amomum L. (növ.), a Zingiberaceae (Gyömbérfélék) család génusza, melynek 87 faja él Ázsia, Afrika, Ausztrália földjén és a Csendes-tenger szigetein. Gazdaságilag hasznos növények. Egyes fajok kardamomumot szolgáltatnak, még pedig *A. cardamomum* L. a sziam kardamomumot, *A. xanthioides* Wall. a bastard, *A. subulatum* Roxb. a bengáliai v. nepali, *A. maximum* Roxb. a jávai kardamomumot, melyek azonban nem kerülnek európai piacra. L. *Elettaria*.

Ámon, az ókori egyiptomiak nemzeti istene, Théba város nagy istene. Az alsó légkör rejtekeiből a felső légkörbe felemelkedő világosságnak tekintették; benne a rejtett magányban az új életre való ébredés gondolata egyesül. Ő az, aki a rejtett dolgokat a sötétségből a világosságra hozza, ennél fogva szimboluma azon reménynek, hogy a halottak egykor fel fognak támadni. *A.-Rá* név alatt népistenné lett, a középbírodalom fennállása (azaz Kr. e. XX. sz.) óta az egyiptomiak nemzeti istene és mint ilyen *Szű'en-en-nüteru*, az istenek királya nevet nyerte. Ő a mindenható, igazságos és irtalmas isten, teremője minden földi és mennyei dolognak, az örökkévalóság ura és alkotója a végtelenségnek. Rendszeren járó férfi alakjában személyesítik meg, két magas tollal a fején, jobbajában kormánypálcahoz hasonló bottal (mely mint hieroglif hatalmat jelent), baljában az élet jelképével. Gyakran azonban mint kosfejű alakot is ábrázolják, koronával a szarvai felett. A neki szentelt állat a kos. Á. tiszteletére számos templomot építettek, ezek között a legkimagaslóbb a karnaki volt (l. *Karnak*). A papok között is a legelőkelőbbek és a leghatalmasabbak a thébai *A.-Rá* papjai voltak; főpapjuk az összes istenek prófétáinak feje. IV. Amenhotep v. Khunaten (K. e. 1403—1391) ugyan megszüntette Á. tiszteletét; de alig hogy meghalt, ismét visszaállították Á. régi kultuszát, mely még virágzóbb lett. Ez később Nubiára is kiterjedt és a XXVI. dinasztia alatt (Kr. e. VII. sz.) Á. még Etiópia főistene is lett. Tiszteletük még a libiai oázisokban is, amelyek egyikében, *Sziva*-ban állott híres jóshelye. A görögök és rómaiak Zeuszal ill. Jupiterrel azonosították s így mint Zeus-Á. ill. Jupiter-Á. is szerepel. Nejével, Muttal és fiával, Khousszal a thébai isteni-triaszt képezte. V. ö.: *Brugsch*, Religion u. Mythologie der alten Aegypten (Leipzig 1888); *A. Erman*, Die ägypt. Religion (Handbücher der kgl. Mus. zu Berlin IX., Berlin 1905, II. kiad. 1909); *Ed. Naville*, La religion des anciens égyptiens (Paris 1906); *Mahler* E. Ókori Egyiptom (Budapest 1909).

Amona, az ó-korban erős és virágzó kereskedő város Pannóniában, a mai *Laibach* (l. o.).

à mon aise (franc., ejtsd: ámonéz) a. m. kényelemre, ami nekem kényelmes.

Amontillado, a sherry-bor egyik faja, igen illatos és zamatos. L. még *Sherry*.

Amor, l. *Eros* és *Cupido*.

Amorbach, város, Unterfranken bajor közíg. kerületben, a Leiningen hercegeknek tulajdona és székhelye. Négytornyú szép kolostora valamikor a Szt. Benedek rendi apátságé volt, most a protestánsok birják. Orgonája nagyhírű; (1905) 2261 lak., jódartalmú ásványvízforrással.

Amorce (franc., ejtsd: amorsz), gyutaes (l. o.), melyet robbantószerkezetek meggyújtására használnak. Jellemző alkatrészüik többnyire durranó higány.

Amorettek, a képzőművészetben a görög Eros-szobrocskák utánzó szárnyas gyermekalakok. V. ö.: *Meyer* A., Amoretten-Studien f. d. Kunstgewerbe (60 tábla, Lipce 1893).

Amoreuxia Moc. et Sessé (növ., Euryanthe Cham. et Schlecht.), a Bixaceae-család génusza, melynek 3 faja Közép-Amerikában él. Apró cser-

jék v. félcsérjék. Az *A. palmatifida* Moc. et Sess. mellett az indiánok eszik. *A.* és *Amorea* Moq. a. m. *Cyclotoma* Moq.

Amorevole, ol. zenei műszó, annyit tesz, mint kedvesen, gyengéden.

Amorf (gör. alakatlan), az olyan test, melynek még kisebb része sem kristályos szerkezetű, azaz, melyben a kohézió és a vele összefüggő fizikai tulajdonságok, nevezetesen a rugalmasság, a hajlítás és nyújtással szemben való magatartás, a keménység és hasadás, továbbá a hő és villamosság vezetése, a fény terjedése, minden irányban egyforma. Kémiai hatásokkal szemben esekélyebb az A. test ellenállása, mint a kristályosé; az A. test könnyebben olvasható. Ömlesztés alkalmával a kristályos test, bizonyos hőfokot elérve, hirtelen széjjelesik, míg az A. test csak fokozatosan válik cseppfolyóssá. Ugyanazon test A. és kristályos állapota között gyakran színben is van különbség, pl. az A. higanyszulfid fekete, a kristályos vörös. Az A. test nem képes úgy, mint a kristály növekedni, pl. egy cukorkristály túlteltett cukoroldatban megnagyobbodik, de egy A. cukoradab minden körülmények között v. oldódik vagy változatlan marad.

Van olyan test, mely csak mint A. és van olyan, mely csakis mint kristályos test ismeretes; de vannak oly testek is, melyek úgy A., mint kristályos állapotuk lehetnek. Ez utóbbiak különösen akkor A.-ok, ha szilárd testté való képződésük oly gyorsan történt, hogy a molekuláknak nem volt idejük szabályszerűen kristályos testté elrendezkedniük. Viszont előfordul, hogy A. testek halmozott állapotok változása nélkül is kristályossá válnak, ami rendszeres melegfejlődéssel jár, pl. ha A. szelént 100°-ra hevítünk, kristályossá válik és e közben a hőmérséklet 210—215°-ra emelkedik. Némely esetben ilyen átalakulás fénytermeléssel jár, pl. ha A. arzénssav oldatában kristályok keletkeznek.

Amortia (gör.), l. *Amorfusz*.

Amorfusz (gör., lat.). Alakatlan torzképződés, melyen kívülről a fejet, végtagokat stb. egyáltalában nem lehet felismerni. A torznak egyes belső szervei durvánosan ki lehetnek fejlődve, pl. egyes csontjai, a béléső, az idegrendszer stb. egyes részei.

Amorgosz (Amurgo), görög sziget, a Kikládok egyik K.-i szigete az Egei-tengerben, 134 km² területtel, (1890) 2248 lak., magas, kopár hegylány vonul át rajta, egy része erdő, többi része termékeny. Főhelye *Kastron* v. *Chora*, körülbelül 1302 lak., amfiteátrum módjára épült házakkal. Az ókorban e szigeten, Simonides hazájában, a majdnem átlátszó A.-i gyöcsöt készítették. Minoa, Arkesine és Aigiale hajdankori városok maradványai megvannak. A római császárok alatt az előkelő rómaiakat ide küldötték számkivetésre.

Amorim, Gomez F., (1827—1892), portugál regény- és drámaíró az ultraromantikus iskolából, mely a rémeset kereste és művelte. Jelekedett a kritikában is, e nemből legjelesebb műve *Memoiras biographicas* (Lissabon 1881—88).

Amoriták, kanaánita néptörzs Palesztinában, mely a Jordán mindkét partján lakott s olyan túlsúllyal bírt a többi néptörzsek fölött, hogy nevét Palesztina óslakosságának megjelölésére is hasz-

nálták. Józsuá törte meg a hatalmukat a Gibeon mellett kivívott győzelem által.

Amor lesbicus (lat.), görögül *tribadia*, állítólag Lesbos szigetéről eredő, nők közötti fajtalanság. L. *Csikló*.

A mór megtette köteleességét, a mór mehet, szálló ige, Schillernek *Verschwörung des Fiesco* III. felvonásának 4. jelenetéből. A német eredetije: Der Mohr hat seine Schuldigkeit gethan, der Mohr kann gehen.

Amoroso (ol.), zenei előírásoknál használt műszó, annyit jelent, mint bensőség, a szerelmes érzelmeket utánozva. — A *szinészetnél* a «hősszerelmes».

Amorpha L. (gör. «alakatlan», nőv.), a Pillangóvirágúak genusza, de csak egyszirmú, evezője és csónakja nincs, s ezt akarja neve is jelenteni. Cserjék; 8 faj él

E.-Amerikában, némelyiket mint díszcserjét ültetik. Legismeretesebb faja a csinos, 2—3 magas *A. fruticosa* L. Apró sötét vagy szennyeslila virágainak füzére 8—20 cm. hosszú, levélkéje (17—25) tojásdad v. hosszúszukás. Hazája Carolina, Florida és Cayenne. Nálunk szépen kité-

lél, a vad nem bántja, azért eléggé el van terjedve. Leveléből, valamint fiatal hajtásából kék festéket nyernek s vad v. *baszardindigónak* hívják. Az *A. fruticosa* L. kerti változatokban és alakokban is bővelkedik (pl. var. *glabra* Desf., var. *erocelanata* Wats, var. *Lewisii* Lodd., var. *fragrans* Swt., var. *paniculata* Torr. et Gr., var. *caroliniana* Croom., var. *nana* Hort., var. *herbacea* Hort., bodros levélkéekkel *forma crispa*, lecsüngő ágakkal *forma pendula*). *A. canescens* Nutt. nagyon díszes, 1 m. magas, gazdagon virágzó cserje. Magvairól és dugványokról szaporítják.

Amorpha.

Amorphophallus Blume (nőv., *Hydrosme* Schott.), a kontyvirágfélék (Araceae) genusza, 70 faja él Ázsia és Afrika tropikus vidékein. Nagy levelű gumós növények, virágzatuk gyakran igen díszes. Üvegházban kultivált faj a keletindiai *A. bulbifer* Blume és az *A. konjac* C. Koch (= *A. Rivieri* Durien = *Hydrosme Rivieri* Engl.), mely Kokinkinából származik. Különben pedig az összes fajok gumója sok keményítőt tartalmaz, s megfőzve és megpirítva ehető. Szokatlan és bizzar alakú fajai közül tenyésztik még a következőket: *A. campanulatus* Blume (*A. Rumphii* Gaud.), Ceylonból való, virágzata 0.5 m. magas (képét l. a tulsó oldalon); leg hatalmasabb az *A. Titanum* Becc. (Ny.-Szumatra), virágzó szára 5 m. magas.

Amortisationis lex a. m. holtkézi törvény. Egyházi és más testületeknek ingatlan birtok szerzését tiltó törvény. Holtkéznek nevezik őket, mert az egyszer megszerzett vagyont örökre meg-

tartják s így az mintegy holtágra jutott. L. *Holtkéz*.

Amortissement (franc., ejtsd: amortizmañ), a. m. amortizáció l. *Törlesztés*.

Amortisseur (franc.), az elektrotechnikában a váltakozó áramú gépek polus saruiba illesztett rézpálcákat jelenti, amelyekben gerjett (indukált) áramok a gépek párhuzamos kapcsolását elősegítik.

Amortizáció (lat.), l. *Törlesztés* és *Értékleírás*.

Amor vincit omnia (lat.) a. m. a szerelem mindent legyőz.

Amos Comenius, l. Comenius.

Ámosz, próféta. Eredetileg pásztor volt Tekoában, Juda egy kis helységében. A VIII. sz. első felében Izrael vallástörténetének egyik legnevezetesebb alakja, a legrégebbi «beszélő próféta». Beszédei reánk maradtak a bibliának «Utolsó próféták» csoportjában, az ú. n. «Tizenkét kis próféta»

Amorphophallus campanulatus.

könyvei között a harmadik helyen. II. Jerobeám idejében Bételben működött s kemény beszédekben ostorozta az izraelita nép pogány vallásos felfogását s társadalmi életének igazságtalanságát. Bátorsága miatt Bétel főpapja a királynál bevádolta, de ő tántoríthatatlanul hirdette a királyi ház pusztulásának bekövetkezését.

Amotae res (lat.), elulajdonított dolgok, főképp a rokonok által jogcím nélkül elvitt dolgok, melyek visszaszerzésére nem az actio furti, hanem az enyhébb actio rerum amotarum szolgált.

Amotio (lat.) a. m. elmozdítás; A. elmélete a büntetőjogban az, mely szerint a lopás be van végezve, mihelyt a dolog helyéről elmozdított. (l. még *Abductio*). *Amoveamini* a. m. valakit különösen hivatali v. más általa viselt állásáról elmozdítani.

Amour (franc., ejtsd: amúr), szerelem, szeretkezés.

Amourette-fa, nehéz, szilárd sárgászörös fa, barnavörös erekkel, a *Mimosa tenuifolia*-ból és

Mimosa tamarindifolia-ból, leginkább az Antillákon található.

Amoy v. Emoy (Hiamum), sziget a Kinai-tengerben; Fukien kínai tartományhoz tartozik; hossza 15 km., szélessége 11 km. A városnak (114,000 lak.) kitűnő kikötője van. A város utcái szűkek; dús, gazdag kereskedők lakják, két nagy Buddha-templommal és Fő-nak kolosszális szobrával. Az árúk értéke, amit innen 1899. kivittek 2.423,444 taelt tett ki, az idegen árúk behozatala pedig 14.537,237 taelt. A kivitel főbb cikkei: tea és cukor. A behozatalé: ópium és pamutárú. Az 1899. évben odaérkezett 1951 gőzös, 57 vitorlás, a legtöbb brit lobogó alatt. A-ból a kivándorlás nagy. E hely már a VIII. sz.-ban ismeretes volt. 1544. portugálok jelentek meg benne, de ismét elűzték őket. A XVII. sz.-ban hollandiak telepedtek meg, akiket angolok és ismét portugálok követtek. 1841. A-t az angolok vették be s a második nankingi béke után az idegen kereskedelem számára újra megnyitották. A konzulátusok egy része az általellenben levő Ku-Lang-Szu szigeten van. 1844 óta a londoni, az angol preszbiterianus, a hollandi református és egy r. k. misszió van benne.

Amózisz, l. Ahmesz.

Ampela, Ampulus Fluvius, Magyarország középkori vízrajzában a. m. *Ompoly*.

Ampela, Zalatna római neve, l. *Zalatna*.

Ampelidaceae (növény.), l. *Vitaceae*.

Ampelis L. (állat), az éneklőmadarak (*Passeriformes*) rendjébe tartozó madárnem. L. *Selyemfark*.

Ampelit, a geológiában a namurien (felsőkarboni) rétegsoportnak timsós palákból és bitumenes meszekből álló szintje É.-Franciaországban és Belgiumban.

Ampelius, Lucius, a Kr. u. III. században élt latin író, egy kis Liber memorialis szerzője, melyben kortársai számára röviden megírta a legszükségesebb tudnivalókat. Kiadta Wölfflin (Leipzig 1854).

Ampelocissus Planch. (növény.), a Szőlőfélékhez (Vitaceae) tartozó genusz, melynek 60 faja él többnyire Ázsia és Afrika tropikus vidékein. Felfutó cserjék.

Ampelodesmos Link. (növény.), a Pázsitfélék (Gramineae) genusza, melynek 1 faja, az *A. tenax* Link a Földközi-tenger vidékén, különösen Algeriában terem. Alacsony, nádféle fű, melynek fiatal leveleit mint takarmányt, vén és szívós leveleit pedig mint espartót értékesítik. Itáliában kalapot fonnak belőle, Sziciliában a szőlő kötésére használják.

Ampelográfia, leíró szőlészet, amely a különböző szőlőfajták leírásával, jellemzésével foglalkozik.

Ampelologia, a szőlészet mint tudomány (alkalmazott növénytan).

Ampelologiai intézet. Célja az ampelológiának a természettudományok eszközeivel végzendő kutatások útján való tanulmányozása. E célra a budapesti középonti m. kir. szőlészeti kísérleti állomás és A.-nek négy laboratorium, még pedig egy növényfiziológiai és növénypatológiai, egy kémiai, egy zymológiai (erjedéstani)

s egy gyakorlati szőlészeti laboratórium, továbbá megfelelő üvegházak, egy kisebb házi s egy nagyobb (a székesfővárosi állami) szőlőtelep állanak rendelkezésére s ezenkívül belevonatnak — szükséghez képest — a gyakorlati kísérletekbe az ország különböző vidékein levő állami szőlőtelepek is.

Ampelopsis Michx. (növ.), 1. *Parthenocissus Planch.*

Ampelosz (gör. a. m. szőlőtő), fiatal szatír, Dionysos kedvence, ki midőn egy szilfa ágain ülve, egy felfutó szőlőtőkéből fűrtöt szakított, lebukott és meghalt. Zeus szőlőtőkévé változtatta.

Ampelum, a római bányagazgatás székhelye Dáciában, a mai Zalatna helyén, az Ompoly (Omulu) folyó mellett, mely utóbbi név az antik nomenklatura Dáciában való ritka fennmaradásának egyik példája. A napfényre került föliratok érdekes világot vetnek a bányák igazgatására és művelésére a római korban.

Ampelurgia (gör.) a. m. szőlészeti.

Amper, folyó, 1. *Ammer*.

Ampère (ejtsd: amper), 1. *André Marie*, francia fizikus és matematikus, szül. Lyonban 1775. jan. 22., megh. Marseilleben 1836. jun. 10. Lavoisier művei a kémia s fizika tanulmányozására vezették. Bourgnan és Lyonban a fizika és kémia tanára volt 1801—1805-ig, mikor a párisi École polytechnique-ra hívták mint repetiteur. Ugyanott 1809. az analízis és a mechanika tanárává lett, 1824-től a Collège de France-ban mint a fizika tanára működött. Miután *Oerstednek* (l. o.) a galvánáram és a mágnes közt létező rokonságot illető felfedezéséről tudomást szerzett, e tüneményből kiindulva, a galvánáram kölcsönös hatásának törvényeit fedezte fel. Ez a kutatás és az elektro-dinamika alap-törvényének felfedezése, melyet *Théorie des phénomènes électrodynamiques* (Páris 1830) című értekezésében kifejtett, mintaszerű elméleti és kísérleti tanulmány. A mágneses tüneményeket az acél molekuláit körülfolyló galvánáramok segítségével magyarázza (*Recueil d'observations électrodynamiques*, Páris 1822). Azonkívül még a fénynek kristályokban való kettős törésével is foglalkozott. A tudományok rendszeres felosztását megkísérelte *Essai sur la philosophie des sciences* (Páris 1838—43) c., halála után kiadott művében. V. ö.: *André Marie et Jean Jacques A.*; *correspondance et souvenirs 1805—64* (Páris 1875). *Barthélemy St. Hilaire*: *Philosophie des deux Ampères* (2. kiadás 1869). *Valson*, *La vie et les travaux d'A. M. A.* (Lyon 1886).

2. *A. Jean Jacques*, irodalomtörténész, az előbbinek fia, szül. Lyonban 1800 aug. 12., megh. Párisban 1864 márc. 27. 1833. a francia irodalomtörténet tanára lett a Collège de France-on, 1847. a francia akadémia tagja; számos utazást tett Európában, Ázsiában és Észak-Amerikában, melyek eredményei megjelentek *Littérature et Voyages* cím alatt (2 köt., Páris 1834—1850). A francia irodalomról írt több értékes műven kívül még kiemelendő: *La Grèce*, *Rome et Dante* (1848), és *Histoire romaine à Rome* (1861—64, 4 köt.).

Ampère, mértékegység a villamos áram erősségének mérésére, 1. *Elektrosztatikai egységek*.

Ampère állványa, mozoghatóan felfüggesztett drótkeret (szolenoid), melyben elektromos áram

kering s annak bebizonyítására való, hogy a mágnesnek hatása van egy áramkörre, v. pedig áramkörök hatnak egymásra. Ha egy áramkört képező s mozoghatóan felfüggesztett drótnegyszöghez v. drótkörhöz mágnessel közelítünk, akkor az áramkör úgy helyezkedik el, hogy az áramkör síkja merőleges legyen a mágnes tengelyére; vagyis a mágnes tengelye és áramkör tengelye egy vonalba jutnak. Ugyancsak ilyen készülékkel bizonyíthatjuk be, hogy két párhuzamos egyirányú áram egymást vonzza; két párhuzamos, de ellenkező irányú áram egymást taszítja.

Ampère-másodperc, 1. *Coulomb*.

Ampère-menet, az elektro-mágnes erősségének meghatározására való egység s a vasmagot körül fogláló menetszámnak és az ezen keresztül áradó áramerősségnek szorzatából adódik. Az áram mágnesező ereje arányos az A. számával; ha pl. vasmag körül 200 menet van s ezen 5 ampère kering, akkor a mágnesező erő $200 \times 5 = 1000$ A.

Ampère-méter, 1. *Árammérő*.

Ampère-óra, az az elektromosság-mennyiség, mely 1 ampère-erősségnél 1 óra alatt a vezeték keresztmetszetén keresztül folyik.

Ampère szabálya. Gyakorlati szabály egyenáramnál az áram irányának meghatározására. Tartsunk egy mágnesűt oly vezeték alá, melyben áram kering. A megfigyelő hajoljon a mágnesű fölé olyképen, hogy a balkeze az eltérített tű északi sarka felé mutasson, akkor az az irány, melyben a megfigyelő a vezetékben ilyképen úsznék, az áram irányát jelzi, vagyis az áram az úszó lábánál be, fejénél kijut. Ha most egy tekercset (szolenoidot) képzelünk, melyben áram kering s képzeljünk a tekercs belsejében vasmagot, akkor az ilyképen előállított elektromágnes északi sarka egy az áram irányában úszva s arcát a vas felé fordítva képzelt alaknak balkeze felé, a déli sarka pedig az úszó alak jobbkeze felé képződik.

Ampezzo, 1. *A.-völgy* D.-Tirolban, mintegy 15 km.-nyi hosszúságban nyúlik el Toblachtól az olasz határig; a magas dolomitoktól körülzárt völgyön át pompás kocsút vezet végig Landro (látogatott nyári üdülőhely), a szép zöld Dürrensee, azután Schluderbach mellett Cortinába, azután át-megy olasz földre, ahol Longaronát érintve Bel-luno, ill. Coneghianonál ér véget. A leglátogatot-tabb nyári üdülő Schluderbach; innen szoktak el-indulni a Monte Cristallora (3200 m.) és Sorapissre (3229 m.). — 2. *A. (Cortina d'A.)*, az ugyanily ke-rületi kapitányság székhelye, (1900) 3088 olasz lak., 78 m. magas harangtoronnyal, faiparral. A. a do-lomiták központjában fekszik, innen indulnak fel a Tofanára (3241 m.) és az Antelaora (3263 m.). Nyáron igen sok turista fordul meg benne. A. EK.-i irányában jó országút vezet a Tre Croci-hágón (1808 m.) át a gyönyörű Misurina-tóhoz és onnan Schluderbachba. 1910. elkészült a remek műút, a Dolomitenstrasse. V. ö.: *Rohracher*, A. u. seine Dolomiten (München 1893); *Wundt*, Wanderungen in d. Ampezzaner Dolomiten, diszm. 2. kiad. (Stuttgart 1895); *Christmannos*, Die neue Dolomitenstrasse (Wien 1909).

Ampfling, falu Oberbayern bajor kerületben, az Isen és vasút mellett, 600 lak. Az A.-i vagyis mülldorfi csatában Bajor Lajos német császárausz-

triai Szép Frigyes 1322. foglyul ejtette, dacára annak, hogy Károly Róbert király parancsára Köcski Sándor 6200 magyar vitézzel támogatta Frigyeset. A csata leírását l. R. Horváth Jenő, Magyar Hadi Krónikájában. 1800 dec. 1-én János osztrák főherceg itt Grenier francia seregét megverte.

Amphiaros, híres görög hőrosz és jós, Melampus jós dédunokája, Oikles és Hypermnestra fia. Részt vett a híres kalydoni vadkanvadászatban s az argonauták vállalatában. Mikor Adrastos Polyneikes érdekében hadra készült Theba ellen, A. elrejtőzött, mert tudta, hogy ha hadba megy, odavész. Azonban Adrastos huga egy arany nyakláncal megvesztegette A. feleségét, Eriphylét, hogy árulja el férje rejtékhelyét. Így A. kénytelen volt részt venni a háborúban, de meghagyta fiainak, Alkmaionnak és Amphilochosnak, hogy álljanak boszút haláláért anyjukon. A. csakugyan elveszett a harcban, fogatával együtt a Zeus villámától megrepesztett földbe sülyedt. Fiai teljesítették meghagyását, megölték anyjukat. A. halála után nagy tisztelőben részesült, Oroposban híres jóstemplomot szenteltek neki (Amphiareion). Az ott történt ásatások egy relíefet hoztak napvilágra, mely fogatával ábrázolja A.-t.

Amphibia (állat), a gerinces állatok (Vertebrata) törzsének egyik osztálya. L. *Kétélűek*.

Amphibiologia (gör.), az állattannak az a része, amely a kétélűekkel (*Amphibia*) foglalkozik. A kétélűekkel és csúszómászókkal (*Reptilia*) foglalkozó tudományt együttvéve *herpetológiának* is nevezik. — Növényteni tekintetben l. *Kétklós* és *Alkalmazkodás*.

Amphibiotica (állat), a szárnyas ősróvarok (*Archiptera*) egyik alrendje. L. *Szárnyas ősróvarok*.

Amphiblemma Naud. (növ.), a Melastomataceae-család génusza 5 fajjal, Afrikának nyugati tropikus vidékén; nálunk ritka díszcserje az *A. cymosum* (Schrad.) Naud. (*Melastoma cymosum* DC.).

Amphicarpa Ell. (növ.), a Pillangosvirágúak génusza, melynek 15-nél több faja a tropikus Amerikában és É.-Amerikában, Japánban és a Himaláján él.

Amphicarpia, l. *Aerokarpia*.

Amphicerk (állat), egyjelentésű a *homocerk*-kel. L. *Homocerk*.

Amphictyones, l. *Amfiktionok*.

Amphicyon Lart. Ásatag ragadozó állat a kutyafélék (Canidae) családjából, mely a kutyából és medvéből egyesít magában jellegeket. Fajai nagyságra a róka és medve között állanak. A geol. harmadkorban, nevezetesen oligocén és miocénben élt É.-Amerikában, Európában, Indiában és Kinában.

Amphidasis (állat), az araszólló pillék (Geometrae) csoportjába tartozó lepke-nem. E nemből való az *A. Betularia* L. faj, melynek hernyói jun.—jul. és szept.—okt.-ben lombos fákon élnek és nagy pusztítást okoznak.

Amphigastria (növ.), a májmohok (Hepaticae) Jungermanniaceae acrogynae csoportjában előforduló allevelek, amelyek a kétsorban elhelyezett jomb v. felleveleken kívül egy hasi sorban elhe-

lyezvék, rendszeren különböző, tömlő vagy csészealakúak.

Amphigonia, Haeckel-től származó biológiai mesterszó az ivaros szaporodás, vagyis két különböző természetű sejtnek: a petesejtnek és ondósejtnek összeolvadásával, szóval a termékenyüléssel párosult szaporodás megjelölésére; ellenkezője a *Monogonia* (l. o.). L. még *Szaporodás*.

Amphiktyon, a görög monda szerint az amfiktioniak alapítója, Deukalion fia.

Amphilochos, Amphiaros és Eriphyle fia, ki részt vett az epigonoknak Theba ellen vívott harcában. Anyjának meggyilkolásában a monda egy verziója szerint segített Alkmaionnak. Küzdött Trója előtt is; midőn onnan visszatért, Mopsossal

Amphion és Zetos (Róma, Palazzo Spada).

a közösen alapított jóshely miatt összeveszett, a páros viadalban mindketten meghaltak.

Amphimixis (gör.), Weismann, freiburgi zoologustól származó biológiai mesterszó, a hím- és női csirasejtek egyesülésekor az egyéni sajátágok keverődésének megjelölésére.

Amphion, mesebeli görög hőrosz, Zeus és Antiope fia, Zethos ikertestvére; a kitett ikreket a Kitharonon egy pásztor nevelte fel. A. Hermes vagy a muzsák jóvoltából kiváló lantos lett, Zethos pásztorokodott és vadászott. Nagybátyjuk, Lykos thebai király és neje, Dirke nagyon kegyetlenül bántak a megesett és árván maradt Antiópával, bilincsre verve fogságban tartották. Egyszer csodálatosan

megmenekült s flainál talált menedéket. Azok megismervén anyjukat, bántalmazásáért kemény bosszút állottak, Lykost megölték, Dirkt (l. o.) pedig egy bika szarvához kötve halálra hurcoltatták s átvették Theba uralmát. Fallal vették körül a várost, a kövek A. lantjának zengzetére maguktól rendezkedtek falakká. A. Niobé (l. o.) vettenül s mikor gyermekeik mind elhulltak Apollon és Artemis nyilaitól, öngyilkossá lett. Közös sírja volt Zethosszal, vagy mint Ikrek az égen tündökölnek. A római palazzó Spadának egy szép *reliefje* ábrázolja «Boiotia fehérparipás Dioskurosait» (Euripides).

Amphipoda (állat), a *gyűrűsrákok* (Arthrostraca) csapatának egyik rendje. L. *Bolharákok*.

Amphipolis, l. *Amfipolisz*.

Amphirrhyna (állat, kétrornyilásuak), mindazok a halak, amelyeknek jól látható két ornyílásuk van. Ilyenek a *csontos halak* (Teleostei), a *zománkos halak* (Ganoidei), a *kéltelégzetűek* (Dipnoi) s a *porcógós halak* (Chondropterygii).

Amphisbaena L. (állat), a gyíkok rendjébe, az ásógyl-félék (*Amphisbaenidae*) családjába tartozó állatnem; kígyóforma teste pikkelytelen, gyűrűs s a gyűrűk hosszbarázdálattól négyszögletű tereszkékre osztottak; lábai nincsenek, nyelve rövid, vastag, ki nem ölhethet. Legtöbb faja (27 ismeretes) Amerikában és a tropikus Afrikában él a földben s a kövek alatt és hangyákat meg termeszeket eszik. Európából (Spanyolország és Portugália) is ismerjük egy fáját, a *szürke A.-t* (*A. cinerea* Vaud), mely hátán hűsszínű vagy gesztenyebarna, a pirenéi félszigeten és a görög szigeten él, de otthonos Európán kívül még Kiszásiában és Északafrikában is. Legismertebb faja a barnahátú ibijára (*Am. alba* L.), mely Dél-Amerikában termeszek és hangyák bolyai közelében gyakori; teljesen ártalmatlan állat, bár a bennszülöttek nagyon mérgesnek tartják.

Amphiseii, l. *Arnyéktalanok*.

Amphissa, ókori város Görögországban, az ozoli lokrok területén, ÉNy.-ra Delphitől. Mivel lakói Crisa és Cirrha átok alá vetett földjét birtokba vették, az amfiktionok megindították ellenök a szt. háborút, amelyben makedoni Fülöp a várost lerombolta (339). Amde ezt is kiheverte A., mert 278. a Görögországba özönlő gallusok ellen már 400 hoplitát állított ki. Mint erődített hely még a középkorban is fennállott. A mai A., azelőtt Szalona, Phokis görög nomoszának és püspöknek székhelye, (1896) 8311 lak., olaj-, dohánytermeléssel és kordovánbőrkészítéssel.

Amphistoma Rud. (állat), a *szivőférges* (Trematoda) rendjébe s a *mételyfélék* (Distomidae) családjába tartozó élősködő féregnem. Testüknek mindkét végén szivókorong van, melyek közül a hátulsó sokkal nagyobb az elülsőnél; a hátulsó szivókorongjukkal szívják oda magukat. Fajai emlősállatokban, madarakban, csúszmászókban és halakban élősködnek. Ezek közül az *A. conicum* Rud. különösen tavasszal igen gyakori a kérődző állatok gyomrában. Az *A. subclavatum* Rud. (= *Diplodiscus subclavatus* Dies.) mint lárvá s *Cyclas cornea* nevű kis édesvízi kagylóban él, mint *Cercaria*-lárvá s *Planorbis nitidus* nevű vízi csiga külső bőrén és végre mint ivarérett állat a

göte-félék, *kecskebéka* (*Rana esculenta*) s más békák végbelében.

Amphitheatrum, l. *Amfiteátrum*.

Amphitherium Blv., ásatag erszényes állat, melynek egyedüli állkapocsmaradványát Angolországban a stonessfieldi dogger-júrában találták. Legközelebbi rokona az amerikai erszényespatkány (*Didelphys*). Angliának az eddig ismert legrégibb emlősalátata az A. Prevosti Cuv.

Amphitrite, görög tengeri istennő; Nereus leánya, Poseidon felesége. Hajadon akart maradni s azért, mikor Poseidon feleségül akarta venni, elmenekült előle Atlashoz, vagyis a tengernek mélységes fenekére. Poseidon utána küldött delfine megtalálta és az istenhez vitte, kitől Tritont szülte. A-t Poseidonnal együtt tisztelték; a képzőművészet is vele együtt, vagy a tenger állatainak és lényeiének társaságában ábrázolta. Szép képét látni Eufroniosz festőnek piros-alakos esészején (a párisi Louvrebán), amint a tenger mélyén Theseust fogadja.

Amphitryon (lat. *Amphitryo*, -truo, az «ügyesbajos»), Alkaios tiryrsi király fia, Perseus unokája. Nagybátyja, Elektryon mykenei király boszszú hadjáratra indulván a kalózkodó taphosiak ellen, országát és leányát, Alkmenét (l. o.) A. gondjaira bízta. A. esküvel fogadta szeplőtlen megőrzését, de leendő ipát véletlenül még elindulása előtt agyonütötte s menekülni volt kénytelen. Thebába menekült másik nagybátyjához, Kreon királyhoz. Alkmene is követte vőlegényét, de kezét ahhoz a feltételhez kötötte, hogy A. álljon boszút a taphosiakon. Ez sikerül is neki (a szép Komaitho árulása következtében, ki királyatyjának, Pterelaosnak arany hajszála kihúzásával vesztét okozza, de a várt jutalom helyett maga is halállal bünhődik) s boldogan siet neje ölelő karjaiba, de megtudja, hogy az ő alakját öltve Zeus már élvezte az ő győzelme gyümölcsét. Alkmene aztán ikreket szült, Zeustól Heraklest, A.-tól Iphiklest. A. a minyasokkal való harcában esett el. Zeussal való qui pro quo-ját vigjáték tárgyává tették a görög kómikusok, a római Plautus, aztán Molière és az ő nyomán Kleist Henrik, de mások is (pl. az angol Dryden, a francia Rotrou, a spanyol Villalobos, az olasz Dolce, a portugál Camões stb.).

Amphiuma L. (állat), a farkos kételtűiek (Urodela) rendjében a halszalamandra-félék (*Amphiumidae*) családjába tartozó állatnem, angolna-forma testtel és fölötté apró, csökevényes, egymástól távolálló lábakkal, elől és hátul 2—3 ujjal. Egyetlen faja az angolnaszalamandra (*A. means* Garden) Észak-Amerikából; 1 m. hosszúra is megnő, rendszeren 80—90 cm.; hátán-sötétszürke, zöldesen futtatott, hasán világosabb; az iszapban tartózkodik, férgeket, lágytestűeket stb. eszik; a négerek mérgesnek tartják.

Amphora, l. *Amfora*.

Amplepuis (ejtsd: amplüi), község Rhône franc. département Villefranche arrondissementjében, vasút mellett, (1906) 7000 lak., pamutkelme- és pamutkarókkészítéssel.

Ampliatio (lat.) a m. a bírói ítéletnek más hatánapra halasztása.

Amplificatio (lat.) a m. bővítés, valamely fogalomnak v. állításnak részletesebb magyarázata

szemlélet és összehasonlítás által. *Amplifikál*, bővíti, tágit, l. *Bővítés*.

Amplitudo, a mechanikában jelenti valamely rezgő mozgást végző testnek az egyensúlyi helyzetből való legnagyobb kitérését.

Ampolna, l. *Ampulla*.

Ampoly, folyó, l. *Ompoly*.

Ampoulette (franc., ejtsd: ampulette), gyújtócső, amelyet a bomba gyújtólukába tesznek.

Ampringen (másként *Ambringen*, *Abringen*) *János Gáspár*, a német lovagrend nagymestere, Magyarország teljhatalmú kormányzója. Magyarországon született, részt vett itt az 1664-iki török háborúban, azután Kandiában, szintén a török ellen. Mint a német lovagrend nagymestere és e minőségében a német birodalom egyik papi fejedelme állandóan Mergentheimban lakott. Midőn I. Lipót elhatározta magát arra, hogy a Wesselenyi-összeesküvés által nyújtott alkalmat fölhasználja a magyar közigazgatás átalakítására, más szóval a magyar alkotmány elkobzására, őt szemelte ki legfőbb eszközü. Vitézségeért s mert magyar módra lakmározni szerető gavallér volt, a császár úgy vélekedett róla, hogy rövid időn népszerűségre fog szert tenni. Így nevezte őt ki I. Lipót, a magyar törvény lábbaltiprásával, 1673 febr. 27-én Magyarország teljhatalmú kormányzójává, Pozsony várát jelölve ki székhelyéül. A kormányzóságba 4 osztrák és velük egy hűron pendülő 4 magyar tanácsost rendelt. E közigazgatási főtanács utasításul kapta, hogy őrkdjék a felségjogok feltétlen épségben tartása fölött, hogy gondoskodjék a r. kat. vallás érdekeiről, hogy akadályozza meg a törökkel való cimboráskodást és hogy a titkos conventiculumokban résztvevő protestánsok s más hazafiak ellen eljárjon, lehetőleg azonban úgy, hogy a lakosság ellenszenvét ki ne hívja. A megbízatás alapján 8 évig kormányozta az országot fegyverrel hódított tartomány módjára s hogy magát a császári udvar előtt nélkülözhetetlennek tüntesse föl, mindig újabb és újabb összeesküvéseket fedezett föl, melyek állítólagos részeseit embertelen kínzásokban részesítette. Az általa behozott rendszer következményének tekintendő a protestáns papok összefogdosztatása és gályarabságra hurcolása, 1674. Ugyanazzal kapcsolatos a császári tábornokok, Spankau, Kobb, Caraffa és Strassoldo tatárjárászerű pusztítása, öldöklése és kegyetlenkedése főként a tiszai részekben. Ez a rendszer magát a nemzetet két táborra osztotta, melyek egymást kurucnak és labancnak csúfolták. 1676. Teleki Mihály, majd 1678. az ifjú Thököly Imre, francia és török segítségével kelt az alkotmány és a vallásszabadság védelmére s ez birta rá I. Lipót, hogy A.-t fölmentse a kormányzóságtól s 1681. visszaállítsa a nádori méltóságot. A. ekkor a közgyűlölet elől Franciaországba vonult, majd Szilézia kormányzója lett; tisztét 3 év múlva bekövetkezett haláláig viselte. V. ö.: *Wagner*, Historia Leopoldi Magni. I. 240. és *Károlyi* Árpád, A magyar alkotmány fejlődése 1673. (Akadémiai értekezés, 1883).

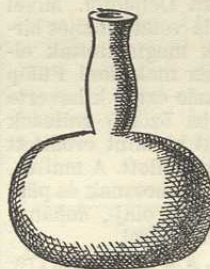
Ampsivari, *amswari*, germán törzs az Ems alsó folyásánál. Mint a rómaiak szövetségesei a cheruskok ellen harcoltak, de Arminius nagy felkelése alatt ők is a rómaiak ellen fordultak. A meg-

torló hadjáratban súlyos vereséget szenvedvén, menekültek és sok bolyongás után 54. területet kértek a legióktól. Julián császár idejében az Alsó-Rajna mentén szerepelnek az A.-k, de már mint a frank törzs szerves része, amelybe lassan beolvadtak.

Ampthill (ejtsd: emtill), község Bedford angol grófságban, (1901) 2177 lak. Mellette van A.-house, a bedfordi hercegek nyaralóhelye.

Ampthill, *Odo William Leopold Russel*, lord, brit diplomata, a híres William Russel tábornok legifjabb fia, szül. 1829 febr. 20., megh. Potsdamban 1884 aug. 25. Alkalmazva volt a bécsi, párisi, konstantinápolyi és washingtoni követségeknél. 1858. firenzei, 1860. pedig nápolyi követ volt. 1871. Versaillesben járt s a békealkudozásoknál a franciák érdekében — de eredménytelenül — működött. Azután berlini követ lett (1871), a berlini kongresszusnak is tagja volt (1878). 1881-ben megkapta a peeri méltóságot.

Ampulla v. *ámpolna* (lat.). A menyezetről láncon lefüggő esze, melybe a lámpát helyezték. Az asszírok, egyiptomiak, görögök, etruszkok, rómaiak már használták. A középkorban templomokban (örök lámpa) és lakásokban fordult elő. Újabban ezüst-, bronz-, vas-, porcelán-, cserép- és üvegből állítanak elő A.-kat sokféle formában. *Olajtartó* A. (A. *christatis*). Keskeny nyakú, öblös palack cserép- vagy üvegből, (l. az 1. ábrát), melyben — a római templomokban a IV. sz. óta — szentelt olajat tartottak a katechu-

1. ábra.
Olajtartó ámpolna.

2. ábra.
XV. századi magyar mise-ámpolna.

menek felkenésére és haldoklók számára (krizma). A rómaiak bort vagy vizet tartottak benne. *Mise-A.-k* (l. a 2. ábrát). Két, fém vagy üveg kanna, egyik bor, a másik víz számára. A fémkannákat V (vinum) és A (aqua) betűkkel vagy szőlőfürttel (bor) és hallal (víz) szokták megjelölni. *Szent A.* (A. *Rhemensis*, la sainte ampoule). Reimsben őrizték a szent Remigius kolostorban. A monda szerint 496. Klodvig frank király keresztelésekor, mikor a pap nem tudta a szen-

telt olajat a nagy néptömegben keresztül a keresztelő kúthoz vinni, Remigius püspök könyörögésére egy galamb hozta a szent A-t az ég-ből kiapadhatlan olajjal telve. 1179 óta a francia királyokat (IV. Henrik kivételével) ennek olajával kenték fel. 1794., a forradalomban szétzúzták, de később sikerült újból összeállítani, úgy, hogy 1825. X. Károly koronázásakor már használták. *Vértanú-ámpolnák* (ampullae sanguinolentae). A katakombákban talált cserép v. üvegedények, melyekről a katolikus világnak IX. Pius által szentesített véleménye, hogy az azokban látható vörös üledék a vértanúk verének maradványa. *Virágartó A.-k.* Főleg futónövények számára használják. — Az *anatomiában* a fülnék buborék-szerű tágulásait A.-knak hívják.

Ampurdan, termékeny, néhol mocsaras síkság Gerona spanyol tartományban, a Fluvia alsó folyása mentén.

Amputálás, 1. *Csonkítás*.

'**Amr** (helytelenül: 'Amru) *ibn al-'Aszi*, Mohammed fellépésekor a próféta ellenségeihez tartozott, csak a hídzsra 8. évében szegődött barátaihoz és ezentúl a fiatal iszlám leghíresebb hadvezérei közé tartozott. Abu Bekr alatt Szíria és Palesztina harc-terein tünt ki, 'Omar alatt 640—42 Egyiptomot hódította meg. Mint ügyes kormányzó érdeme volt az iszlám megerősödésében a meghódított területeken. 'Othmán meggyilkoltatása után Mo'ávijával tartott, ki őt trónrajutása után 661. Egyiptom helytartójává nevezte ki. E méltóságban halt meg 664. Ó-Kairónak mai napig egyik nevezetessége a tőle alapított és róla elnevezett 'Amr-mecset, melynek azonban csak romjai maradtak. 'Amr nevéhez fűződik az alexandriai könyvtár elégetésének meseje. V. ö.: *Butler*, *The Arab conquest of Egypt* (Oxford 1902).

Amra (*Kus ejr Amra*), az É.-i arab sivatagban, Jeruzsálemtől négy napi járára fekvő palota romja a Vadi al Butum völgyben. A palota a Kr. u. 5—7. sz.-ban épültetett, több teremből, fürdőből és egyéb helyiségekből áll, melyek donga-, kereszt- és kupolaboltozattal vannak fedve. Nyílt folyosó, udvar és kert veszi körül, az udvaron merítő-kút és víztartó maradványa. A belső falakat művészi festmények díszítik, melyek vadász- és fürdőjeleneteket, csillagos eget stb. ábrázolnak, kék, vörös és sárga színben. A festmények technikája középhe-lyet foglal el a tempera és freskó közt. A padló és a falak alsó része márványlapokkal van burkolva. Építettője valószínűleg ama beidun fejedelmek egyike volt, akik kereszténnyé lettek s Bizánccal élénk összeköttetésben állottak. A palotát *Musil* Alois bécsi orientalista fedezte és tárta föl 1898—1900., elkészítette alaprajzát, lefényképezte a falfestményeket; majd 1901. a bécsi Akadémia segítségével magával vitte *Mielich* bécsi festőt, aki a falfestményeket lemásolta. E másolatok alapján készítette a bécsi állami nyomda az A. műlapjait, melyek a bécsi akadémia kiadásában magyarázó szöveggel 1907. jelentek meg.

Amrafa, *amragyanta* (növ.), 1. *Spondias*.

Ammam, Mózesnek, a zsidó vallás alapítójának atyja.

Amraoti (*Amravati*), az ugyanily nevű kerület fővárosa, Berar brit-indiai tartományban, vasút

mellett, (1891) 33,655 lak., pamut, selyem és más kelmék készítésével, élénk pamutkereskedéssel.

Amraphel (*Amrafel*), a biblíában egy babilonai király neve; némelyek azonosítják Hammurabival (l. o.).

Amras, vár Innsbruck mellett, l. *Ambras*.

'**Amribn Kolthüm**, az arab pogányság híres költője (VI. sz. Kr. u.) a Taglib-törzsből, a hét Mo'allaka (l. o.) egyikének szerzője.

Amrilkaisz, l. *Imru ul Kaisz*.

Amriswil, község Thurgau svájci kantonban Bischofszell járásában, vasút mellett, (1900) 3469 lak., nagy marhavásárokkal.

Amrit, régi nevén *Marathusz*, a régi Fönícia partjain sír- és templomromokban gazdag hely, Aradus kikötővárostól délre 10 km.-nyire. Először Renan kutatta át 1861. (V. ö.: *Renan*, *Mission de Phénicie*, Páris 1864.)

Amrita, az ind hitregetanban a halhatatlanság itala. Rokonszó a görög *ambróziával*, l. *Vizsnu*.

Amritszár (*Amritszir*, *Ramdaszpur*), az ugyanily nevű divízió székhelye Pandzsab brit-indiai tartományban és ennek főkereskedelmi helye és a szikhek vallásos középpontja, vasút mellett, (1901) 162,429 lak., akik durva posztót, selymekelmét és főképen kasmir-sálakat készítenek. Jelentékeny a tranzit-forgalma; a kereskedelem cikkei: gabona, cukor, olaj, só, dohány, európai iparcikkek, tea, festőanyagok és kasmir-sálak. Fontosságát a közelfekvő szt. tónak, a szikhek nemzeti szentélyének, az 1581. Ram-Dasztól, negyedik gurujoktól, azaz apostoltuktól kiásott Amrita-Szara, a m. halhatatlanság vize, tónak köszönheti. A medence kerülete félóra járásnyi lehet; egy kis szigeten, amelyhez híd vezet, templom áll, amelynek fedele aranyozott, egyik nagy ajtója arany, belseje márvánnyal van kirakva. Ebben őrzik a szikhek szt. törvény-könyvét és ehhez a medencéhez jár búcsúra Ázsia szikhlakossága, hogy vizében megfürödjék; egyéb régi épülete az 1809. épült Govindgarh-erősség és a magas Baba Atal nevű oszlop a Har Govind guru fiának sírján egy kertben, amelyben sok fakir szokott tartózkodni. Újabb épületei: két keresztény templom, kórház és néhány angol hivatalos épület. A 1846 óta angol birtok.

Amritszár-szőnyeg. A modern indiai esomózott szőnyegek egyik fajtája, amely Amritszárban készül. Gyapot láncon gyapot vetülék. Két végén rojtos, szélei a szőnyeg uralkodó színéből beszegeve.

'**Amru**, l. *Amr*.

Amrum (*Amrom*), sziget az Északi-tengerben, Schleswig nyugati oldalán, Föhr-től DNy.-ra, Tondern kerülethez tartozik, 20 km² nagy, félholdalakú; (1900) 900 lak., világió toronnyal, osztrigahalászattal. Főhelye Nebel. Tengeri fürdője Wittüin és Satteldüne. V. ö.: *Schlutius*, *Die Nordsee-bäder d. Insel. A.* (Hamburg 1893).

Amrus Milden, orvos, szül. 1841. Bródban. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, 1872-ben orvostudorrá avatták. Mint katonai orvos részt vett 1878. a bosnyák hadjáratban s ott szerzett érdemeiért arany érdemkeresztet nyert. 1879-ben a szarajevói országos kormánytól egészségügyi tanácsossá neveztetett ki s mint ilyen nagy érdemeket szerzett az egészségügynek Boszniában

való rendezésével. Ismételtén volt Zágráb polgármestere és horvát országgyűlési képviselő. 1910. pedig a horvát-szlavon-dalmát országos kormányváltás- és közoktatásügyi osztályának főnökévé nevezték ki és mint képviselőt a magyar országgyűlés főrendiházába küldték.

Amszaszpandok (zendül Amesza Szpenta), a paraszizmus halhatatlan jó szellemei. A jó istent, Ormuzdot (Ahura Mazda) segítik a sötétség ellen való küzdelemben. Számuk hat, vagy ha Ormuzdot magát is odaszámítjuk, hét. Velük szemben megfélelő számú gonosz szellem áll, élőkön a személyesített sötétséggel és gonoszszággal, Arimánnal. V. ö.: Darmsteter, Haurvatát et Ameretat (Páris 1875); Avesta trad. par C. de Harlez Introduction (u. o., II. kiad. 1881).

Amsdorf, Nikolaus von, német reformátor, szül. Torgauban 1483., megh. 1565. Wittenbergben tanult s ugyanitt 1511-ben a teológia tanára lett. Luther kísérelője és a bibliafordításban munkatársa volt. Mint magdebúrgi szuperintendens (1524) bevitt a reformációt Goslarba és Kalenbergbe; 1542. naumburgi püspök lett, míg nem 1547. a császáriak elűzték. 1552-ben szuperintendensi minőségben Eisenachba hívták. Mervé ellensége volt mindannak, ami katolikus, az úrvacsorai vitákban szigorúan Luther-párti volt. Sokat ártott tekintélyének a vallási viták alkalmával kimondott és makacsul védelmezett tételével, hogy a jó cselekedetek ártalmasak az üdvösségre. Részt vett a jenai egyetem megalapításában s egyik érdeme, hogy Luther iratainak jenai kiadása létesült. Életrajzát V. ö.: Pressel (Elberf. 1862) és Meier (Lipcse 1863).

Amsler, Samuel, német rézmetsző, szül. Schinznachban (Svájc) 1791 dec. 17., megh. 1849 máj. 18. 1814-ben a müncheni akadémiára ment s innen 1816. Rómába, ahol nagy szeretettel tanulmányozta a renaissance-kor rézmetszőinek kiváló műveit s Thorwaldsen és Cornelius után is dolgozott. 1829-ben a müncheni festőakadémián a rézmetszés tanára lett. Az újabb németországi rézmetszők között a legelső mestereknek egyike volt.

Amsonia salicifolia Pursh. (nőv.), $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ m. magas északamerikai évelő növény világos kék virágokkal, kertekben mint szegélynövény használatos.

Amstel, 14 km. hosszú folyó É.-Hollandiában; az Ij-be való torkolatánál épült Amsterdam. Az A. folyó a Drecht és a Kromme-Midrechtből képződik s több ágban folyik át Amsterdamon. A.-land az A. környéke, 1807. külön département volt.

Amsteliën, a geológiában felső pliocénkorú lerakódás Hollandiában.

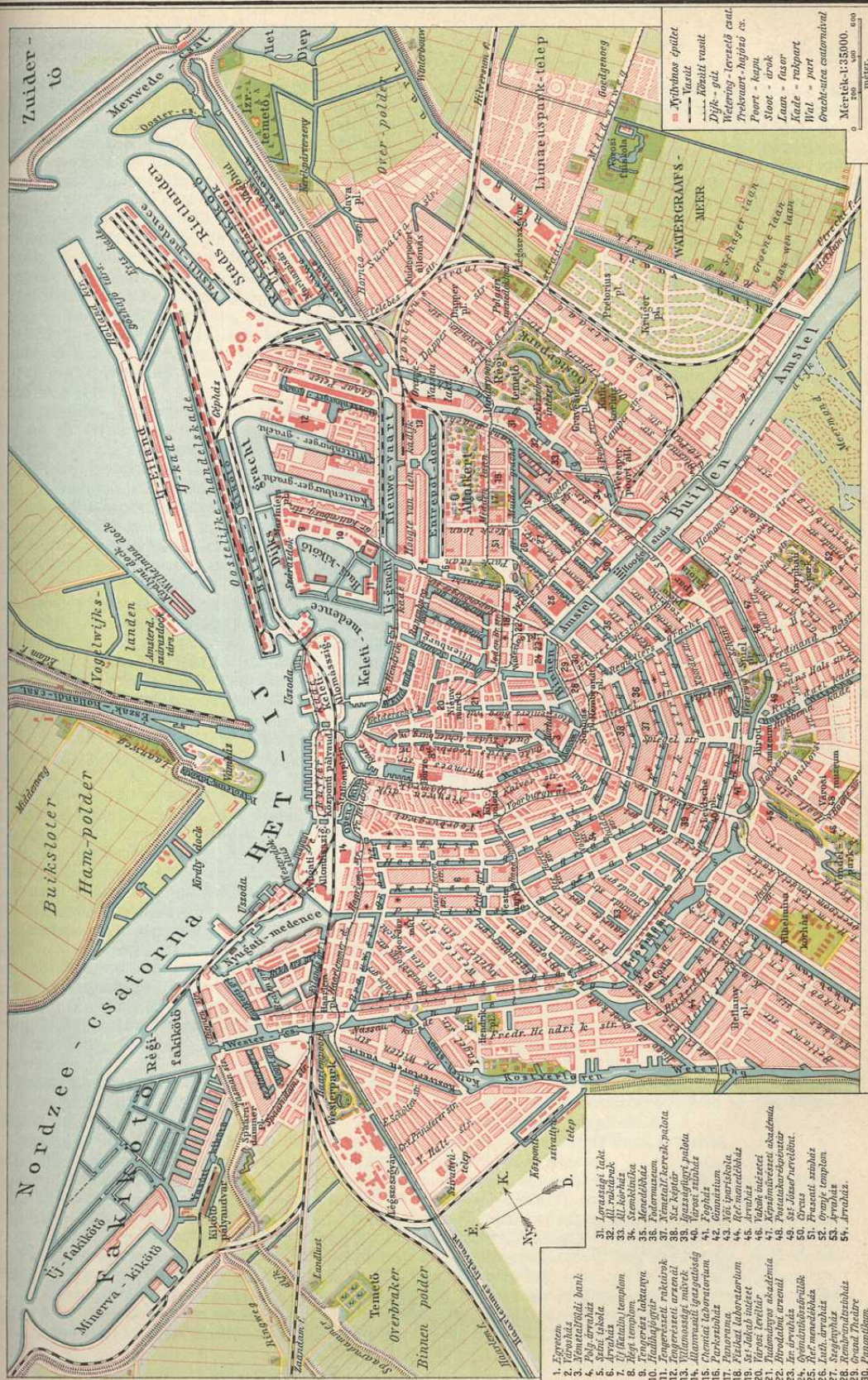
Amstelodamum, Amsterdam (l. o.) latin neve.

Amsterdam (*Amstelodamum*, l. a mellékelt *terrajzot*), Hollandia, illetve a Németalföldek fő- (de nem szék-) városa az Ij délnyugati partján az Amstel mellett, több vasúti vonal végpontja, (1909) 565,589 lakossal. A belső része legyezőalakú, melynek külső szegélyét a 10 kilométer hosszú Singelgracht alkotja. Az újabb város a csatornán kívül eső részeken épült. Nagyobb csatornák még a Prinsengracht, Keizersgracht, Heerengracht stb.; ezek és a többi kisebb csatorna a várost mintegy 50 szigetre osztják; rajtuk a

házak téglából, jobbára cölöpökön épültek. Így a közp. pályaudvar 750,000 drb 20 m. hosszú cölöpön áll. A szigeteket számos híd köti össze. A város egykori kapui közül csak az érdekes Muiderpoort maradt meg. A város nagyságának alapja a kereskedelme. Ennek előmozdítására szolgálnak a nagy költséggel létrehozott kikötői építmények: a Nieuwe-Haven, az Oosterlijk-dok, az Enterpôt-dok (2 millió forintba került), a Spoorwegbassin, a Dijke Gracht, a Rijkss Marine Dok és a Wester Dok. Az É.-i csatorna 1876 óta összeköti a várost az Északi-tengerrel. A fő kereskedelmi cikkek a gyarmatárúk, különösen pedig kávé és kakaó; az előbbire évenként 6-szor nagy árverést tartanak, amelynek eredménye egész Európában nagy hatással van a kávéárakra. Jelentékeny kereskedelmi cikkek még a dohány, cukor, rizs, muszkátdió, szegfűszeg, petróleum, lenolaj, építetfa, cin és gabona. 1908. érkezett 1988 hajó 1,904,520 t. és távozott 1364, 1,278,648 t. tartalommal. Közvetlen hajóösszeköttetést tart fenn A. Európa nagyobb kikötőivel, továbbá Jávával, New-Yorkkal, Ny.-Indiával és Buenos-Aires-szel. Legnagyobb hajóstársasága a Nederlandsche Handelsmaatschappij és a Stoomvaartmaatschappij Nederland. Kereskedelmén kívül jelentékeny ipara is van; legismertesebb a gyémántkőszőrülés, amely mintegy 10,000 munkást foglalkoztat, azonkívül vannak A.-ban nagy cukorfinomítók, dohány- és szivar-, sörgyárak, vasöntők, hajó- és gépgyárak, rizshántolók, tüvegfüvők, csillagászati órák készítése, likőr-, csokoládé-kenyér-, bőr-, selyem-, tapéta-, gypaju-, porcellán-gyárak, pamutfonók, gőzfűrészek, malmok, végül virágzó még az ékszeripar is. A városban a közlekedést elektromos vasút, kocsik és kis csavargőzösök tartják fenn.

A főutak A.-ban félköralakúak, végeik az Ij-ban végződnek; az Amstel és mellékutak szelik őket át; a szélesebbek közepén fákkal körülültetett csatornák vezetnek végig. A legélénkebb utcák és terek: a Prins Hendrik-Kade, a Haarlemmerplein, a Haarlemmer-dijk, a Haarlemmer-Straat és Nieuwendijk; a leglátogatottabb park a Vondelpark. Számos temploma közül a kiválóbbak az Oude Kerk, A. egyik legrégebbi temploma, amelyről már 1300. történik említés; benne láthatók Zaan, Zweers, Van der Hulst sírfelirata és Van Heemskerck szép síremléke; a Nieuwe Kerk a Dam nevű téren áll; 1408. alapították, 1648. helyreállították; szép ablakfestményei vannak; a kórusában van De Ruiter síremléke, mögötte pedig Jan van Galen admirális sírja. Egyéb kiváló épületek: a királyi palota, egykori városház, a németalföldi építőművészet egyik legkiválóbb remeke. 1648. kezdték meg építését 13,659 cölöpre, Artus Quellinus szobrász művei ékesítik; trónterme 40 m. hosszú és 30 m. magas. Előtte van az 1830—31. elesett harcosok emlékszóbra, a Naatje Eendracht. A Begijnen hofsteegen épült a festői Beghinenhof, a Stadhouderskadén a Rijkss-múzeum, a németalföldi művészet leggazdagabb gyűjteménye, amelyet kívülről is értékes szobrok és festmények díszítenek; termeiben Frans Hals, Jan Steen, Ger. Dou, Pieter de Hoogh, van der Velde, Rubens, van Dyck, Rembrandt, Teniers és mások remekműveit őrzik. Említésre méltók

AMSTERDAM.

még a börze a Damon, a központi pályaudvar, a Palais voor Volkslijst a Frederikspleinen, az Ost-indische és Westindische Huis, Rembrandt egykori lakóháza a Jodenbreestraaton, De Ruijter lakóháza; az éremtorony; a városi múzeum (Stedelijk-museum) szintén értékes gyűjteményekkel. A zsidó-negyed elült a város többi részeitől. Állatkertje a legjelentékenyebb a kontinensen, aquariummal és etnográfiai múzeummal van egybekötve. A emléksoborai: a Rembrandt-, a Thorbecke-, Prins Hendrik-, a Jarphati-, a Vondel- és a Wertheimsszobor. Jelentékenyebb kulturális intézményei még a Föder-múzeum, az Arti et Amicitiae nevű festő-egyesület kiállítási helyisége, a különféle színházak és tudományos egyesületek. Jótékonyági intézmény is sok van; számuk meghaladja a 100-at.

A. eredete 1204-re vihető vissza, amikor a helyén II. Gijbrecht van Aemstel egy várost alapított. A vár körül csakhamar élénk kereskedelmi telep keletkezett. A Brabantból és Flandriából ide költöző kereskedők forgalmát emelték. 1578-ig hű maradt Spanyolországhoz, de ez évben a konföderációhoz csatlakozott és a kat. papságot elűzte. A keletindiai társaság egy időre Európa legnagyobb kereskedelmi gőcpontjává tette. 1808–10. Napoleon Lajos fő- és székvárosa volt. Most a „főváros” csak címe; a király és kormány székhelye Le Hague (Hága). V. ö. *Commelin*, *Beschrijving der stad A.* (A. 1693–94, 2 köt.); *Witkamp*, *A. in schetsen* (A. 1859–63, 2 köt.); *Ter Gouw*, *Geschiedenis van A.* (A. 1880–91, 7 köt.); *Leo Woerl*, *Ill. Führer durch A.* (Leipzig 1908).

Amsterdam, 1. (Új-A.). 66 km² nagyságú sziget az Indiai-óceán déli részében, a d. sz. 37°47' és a k. h. 77° 34' alatt. Kialudt vulkán, majdnem megközelíthetetlen és lakatlan. A.-ot 1633. a hollandok fedezték fel, de csak 1696. léptek rá. A franciák 1893. birtokba vették. — 2. *A.*, város New-York amerikai állam Montgomery county-jában, a Mohawk folyó és az Erie csatorna mellett (1900) 20,929 lak., vasúttal, vágóeszköz- és papírdobozkészítéssel.

Amstetten, az ugyanily nevű ker. kapitányság székhelye és vasúti csomópont Alsó-Ausztriában, az Ybbs mellett, (1900) 5668 lak., a XV. sz.-ból való plébániatemplommal, nagy tégláégetőkkel, műmálmal, sörgyárral, cementárúkészítéssel. 1805 nov. 5. a franciák itt győzelmet arattak az oroszokon. V. ö.: *Queiser*, *Gesch. d. Stadt A.* (A. 1898).

Amtmann, a német birodalom némely államaiban (pl. Bajorországban) az elsőfokú közigazgatási tisztviselő címe.

Amtsgericht, a német birodalomban az elsőfokú egyes bíróság elnevezése, mely általában a magyar járásbírósnak felel meg. Élén egyes bíró (Amtsrichter vagy Amtsgerichtsrat) áll s hatásköre polgári ügyekre terjed ki, míg hasonlófokú büntető ügyekben a Schöffengericht jár el.

Amtshauptmann, a német birodalomban közigazgatási hivatalnok, Szászországban pl. a járási közigazgatás vezetőjének a címe (innen a járás a. m. Amtshauptmannschaft).

Amtsrichter, az Amtsgericht (l. o.) bírása.

Ámu név alatt a régi egyiptomiak Palesztina, Szíria, valamint a Tigris-Eufrat tartományok szemitáit értették.

Amucu (*Amicu*, ejtsd: —ku), tó Brit-Guayanában, Dél-Amerikában, a Rupununi és Tokutu folyók között fekvő fensíkon, a d. sz. 3° 41' és a k. h. 60° 14' között. A monda szerint mellette lett volna Eldorado, az arany-király országa. Még Erzsébet angol királynő korában is keresték a mesés országot Sir Walter Raleigh és társai.

Amu Darja v. *Amu*, 1. 2512 km. hosszú folyó (az arabok Dzsaibun-ja, a kínaiak Poču v. Facu-ja és Vei-je, az ókori népek Oxusa), a Pamir-fensíkon ered; két nagyobb forrása van: az Ak-szu v. Murg-hab, mely Pamir-Khurdból jő és a Pandzsza, amely a Vathanból ered. Összefolyásuk után Kalai Vamarnál felveszik az Amu-Darja nevet. Az A. balról a Koksát és Akszerait veszi fel, melyek a Badaksanból jönnek, jobbról pedig a Szurkhabot és a Szurkhánt. Az A. eddigi délnyugati irányát megváltoztatván, északnyugat felé tör, mely irányt azután, míg az Aral-tóba nem ömlik, folyton meg is tartja. Az Aral-tóba való beömlése előtt Nukusz mellett több egymással összeköttetésben levő ágra szakad. Ebben a

150 km. hosszúságú deltában sok, sással beöntött tó van, amelyekből csekély mélységgel bíró csatornák egész hálózata önti a vizet a körülfekvő szántóföldek öntözésére. Az A., amelynek vízkörnyéke 996,902 km², némelyek hite szerint egykoron a Kaspi-tengerbe ömlott, Kónsin orosz geológus vizsgálatai alapján valószínűbb, hogy ez nem történt meg, és hogy az Uszbrí, amelyet a régi medernek tartanak, az egykori Szarakamis-tónak volt a lefolyása, amely az Aral-tóval is összefüggött. Az oroszok az A.-t el akarják vezetni a Kaspi-tóba és így a belsőázsiai tartományok szivéig hajóval járható vízi utat teremteni és sok megművelhető földet nyerni. Az A. felfelé a torkolatától 450 km.-nyire egész a Kosa-Szaliig gőzzel is járható. Az oroszok az 1873. Khiva ellen vezetett sikeres tavaszi hadjárat által lettek az A. alsó részének uraivá és e vidék védelmére a jobb parton Petro-Alexandrovszkozt alapították.

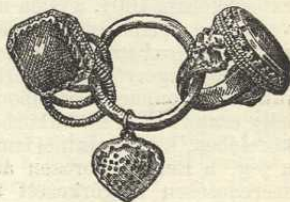
Amul, város Perzsiában, l. *Amol*.

Amuleh, l. *Ameleh*.

Amulet (az arabs *hamalet* szóból, ami függőt, függeléket jelent), babonás eszköz: jelekkel vagy mondásokkal ellátott, kőből, fémből, papirosból v. gyökerekből csinált kis tárgy, érem, vésett kő avagy kepecske, mely azt, aki hordja, régi néphit szerint megóvjaa a betegségek, boszorkánymesterség, ráolvasás v. szemmel való megverés ellen. Már a régi egyiptomiak és káldeusok is használták apró, mágikus írással ékített bálványokat, v. szka-

1. ábra.

2. ábra. Amuletek.

rabesokat A.-ül. A zsidók, görögök, rómaiak is hordták A.-eket s ezek révén került a babonás szokás a kereszténységbe, ahol elannyira elterjedt, hogy a IV. sz.-ban a laodikeiai zsinat büntetés terhe alatt megtiltotta a papoknak az A. használatát. Még ma se vesztett ki teljesen a babona. Ma is használatosak bűvös szerek vérhányás, nyavalyatörés, kolera ellen. Az olasz parasztok A.-eket (különösen kedvelik a korallokat) akasztanak a kis gyerekek nyakába, nehogy szemmel megverje őket valaki. Majdnem minden igazhívó mohammedán hord A.-et, miket dervisek árulnak s melyek bűvös igékkel, Allah 99 tulajdonságával, loginkább a Korán-ból való versekkel vannak teleírva. A perzsák és arabok *talizmán*-nak is hívják az A.-et (l. o.). Az 1. ábra ókori A., a 2. ábra, mely három egymásba kapcsolt gyűrűből áll, Hóra és Kloska A.-jét mutatja. (V. ö. Századok 1891.)

Amulius (*Amulios*), Prokasnak, Alba Longa királyának mondaszerű fia, aki bátyját, Numitort meggyőzte s magát Alba Longa királyává tette. Romulus és Remus legyőzte és megölte.

Amun, l. *Amon*.

Amund Ringnes-földje, a Sverdrup vezetése alatt álló második norvég sark-expedíciótól 1900. fölfedezett sziget az é. sz. 78—79° és a ny. h. 96—99° közt.

Amundsen, Roald, norvég sarkkutató, szül. 1872. júl. 16. Borjeben. 1897—99. mint a Belgica hajó első hadnagya részt vett a belga délsarki expedícióban. 1901. a Gjóa nevű kis vitorláshajót vette meg s 1903. expedíciójával sikerült az észak-amerikai *északnyugati átjárót* megtalálnia és így a Jeges-tengerről É.-Amerika nyugati partjára jutni. Huszonhárom hónapon át a keskeny és sekély csatornákon át, miközben a Mackenzie-delta közelében, King Pointnél ismét egész télre elzárta a jég, a Bering-szoroson át 1906 október 19-én szerencsésen megérkezett San-Francisco-ba. Ez expedíciójának legnagyobb tudományos eredménye a folytonos észlelések által az északi mágneses sark megállapítása. Visszatértekor Norvégiában ünnepélyesen fogadták. Hakon király és a kormány, valamint a társadalom támogatásával új expedíciót szervezett. Ez az expedíció 1910. jún. 5-én indult el a Fram hajóval Hortenből 5—6 évre tervezett északsarki útjára.

Amur (arab) a. m. fejedelem, parancsnok.

Amur, 1. Kelet-Ázsia nagy folyója; két tekintélyes folyónak: az Argunnak vagyis Orkhonnak s a Kentai-hegyek havas ormairól jövő Silkának összefolyásából keletkezik, ami az Uszt Sztrjelka erősnégnél történik. A már itt hajózható A. K.-nek és azután DK.-nek foly. É.-nak nagy kanyarulatot tesz; az é. sz. 48°-nál ismét ÉK.-re fordul, az Usszuri torkolatánál egyenesen É.-nak fordul és Nikolajevszk alatt a sekély A.-i-Imanba torkol, amelyet a Szachalin-sziget választ el a Csendes-óceántól. Hossza a Silka forrásától csaknem kétszer akkora, mint a Dunáé, 4500 km. Mellékfolyói számosak és vízben dúsak, balról kapja: a Zeját, Bureját, Amgánt; jobbról a Szungarit és Usszurit. A Szungari, amely az Alin-sanon Korea határán ered, magába gyűjti Mandzsuria vizeinek nagyobb részét és Csicsakhanál torkol, a legjelentékenyebb.

Az A. vize sötétszínű. Vízkörnyéke több mint 2 millió km². Egész hosszában áprilistól nov. elejéig gőzhajókkal is járható. A hajózásnak közép-pontja Khabarovszk. Torkolatának elhomokosodottsága miatt már Mariinszknál az árúkat vasútra rakják és úgy szállítják Alexandrovszkba. V. ö.: *Schrenck* Leopold, Reisen u. Forschungen im A.-Land 1854—56. (Szt.-Pétervár).

2. **A. főkörmányszág** (Priamurszkaja General-naja Guvernija) 1884. alkotott főkörmányszág, amely magában foglalja az A.-vidéket, Transzbajkáliát, a szibériai partvidéket és Szachalin szigét, (1897) 2.991,471 km² területtel és 1.031,364 lak. Fővárosa Khabarovszk.

Amurat, török szultánok, 1. *Murad*.

Amuratpasa, 1. *Bem*.

Amur-földje. Az Amur folyóról elnevezett, 1868 óta az oroszok birtokában levő, az Amurtól balra és az Amurtól jobbra fekvő partvidék, meg az Usszuri környéke. Közigazgatásilag az Amur főkörmányszághoz tartozik; főloszlék Amurvidékre, a Khabarovszk, Usszuri és D.-Usszuri kerületeket magában foglaló kelet-szibériai partvidékre és Szachalin-szigetre.

Az A. sokáig egyike volt Ázsia legismeretlenebb részeinek; az első híreket róla európai hitérítők a XVII. században közölték. Ugyanekkor eljutottak annak Ny.-i részeibe az orosz kalandorok is, akik Szibíriát kezdték bebarangolni. 1643. Pojarkov Vaszilij egy kozákcsoport élén végigvonult az Amur mellett és az ott lakó benszült törzseket Oroszország fensőbbségének elismerésére és prémádó fizetésére kényszerítette, továbbá a folyó balpartján megvetette Albazin erőd alapját. Mivel azonban e területekre a kínaiak is jogot tartottak, A.-nek birtokáért háború folyt, amelynek az 1689-iki és 1728-iki béke vetett ideiglenesen véget, meghagyván az A. nagyobb részét Kína birtokában. Oroszország azonban e békekötéseket nem tartotta meg és miután Midden-dorf útja 1845. az oroszok figyelmét ismét a tájakra vonta, tovább D.-re az egész A.-re terjesztették ki hatalmukat, amit az 1858-iki aiguni egyezség és 1860. pekingi szerződés megerősített. A legjelentékenyebb utazók A.-én: Maak és Gersfeldt (1854—55), Schrenck és Maximovics (1854—56), Schwarz (1857—1860), Venjukov és Budogerszkij (1858—60). V. ö.: *Müller*, Gesch. d. Gegenden am Flusse a. Recueil d'histoire russeben, 1762, V. köt.; *Collins*, Voyage down the Amoor, (New-York 1860); *Atkinson*, Travels in the regions of the Uppera. Lower Amur (Lond. 1860); *Andree*, Das Amurgebiet (Leipz. 1876); *Grum* Grsimajlo, Az A. leírása (oroszul Szt.-Pétervár 1894) és a főntebb említett utazók műveit.

Amur-kozákok, 1. *Kozákok*.

Amurszkaja Oblásztja a. m. *Amur-vidék* (l. o.).

Amur-vasút, épülőfélben levő vasút Szibíriában, amely Transzbajkáliát össze fogja kötni a Csendes-tengerrel és kizárólag orosz területen fog menni. E vasút építésének terve a portsmouthi békekötés után csakhamar fölmerült. 1908 ápr. 15-iki éjjeli ülésében szavazta meg az orosz дума, még pedig a kormány előterjesztésétől eltérőleg nem Nercinszkkal mint kiinduló ponttal, hanem Kuengával. Az Amur mentén a folyótól 15—120

versznyi távolságban fog haladni Khabarovszkig. Építési költségét legalább fél milliárd rubelre becsülik. Sokat remélnék attól, hogy az Amur mentén óriási nagy területek válnak közgazdaságilag kiaknázhatókká. Valódi ok a kiépítésre az, hogy Oroszország katonaságát minden akadály nélkül és minél gyorsabban szállíthassa az Amur-mentének védelmére. V. ö. *Zepelin*, *Die Amurbahn u. ihre militärische Bedeutung* (Gotha 1910).

Amur-vidék (*Amurszkaja oblasztj*), az orosz keletázsiai Amur főköormányzóság tartománya az é. sz. 47—56° és a k. h. 122—135° közt. Határai É.-on Jakuck, K.-en a partvidék, Ny.-on Transzbajkália és D.-en az Amur. A Khingan- és Jablonoi-hegységek ágazzák be; az Amur és mellék-vizei öntözik. Éghajlata zord. A benszülött, nagyobbára nomád népek vadászattal foglalkoznak. A főtermékek zab, búza, köles, árpa és burgonya. Sok aranyat mosnak. 1907. 12,053 kg. aranyat produkáltak. Területe 447,550 km², lak. száma (1907) 170,000.

Amusant (franc., ejtsd : amüzañ) a. m. mulattató; *amusement*, mulatság.

Amusette (franc., ejtsd : amüzett). A múlt század közepétől a francia háborúig a gyalogzászlóaljához v. ezredékhez és némely seregben a dragonyosokhoz beosztott, egyfontos vasgolyót lövő, igen könnyű ágyú. A XIX. sz. vége felé a német hadseregnél egyideig ismét alkalmazták, de kevés eredménnyel.

Amutrium, római község Dácia DNy.-i részében Drobeta-tól (ma Turn-Szeverin) K.-re.

Amuzia (gör.), a műértelem és a szép iránt való érzék hiánya; rosszhangzat, diszharmónia is.

Amvisz, falisztból, dinitrobenzoltól és ammon-salétromból álló biztonsági robbantószer.

Amycus, i. *Amykos*.

Amydon (gör.) i. *Keményítőtöliszt*.

Amyelia (gör.), i. *Amielia*.

Amygdalin, i. *Amigdalín*.

Amygdalus L. (növ.), i. *Prunus* és *Mandulafa*.

Amyklai (Amyclae), 1. régi achaiai város, 4 km.-re DK.-re Spártától, a Tiasa és Phellias patakok közt. A dórok bevándorlása után több mint két századon át megtartotta függetlenségét és 750 körül Kr. e. foglalta el Teleklus király. Híres volt Apollon-temploma. A dioskurosoknak, Klytainnesztrának és Helenának szülőhelye. — 2. A., város Latiumban, a Tyrrheni-tenger mellett, Terracina közelében, most Sperlonga, egészségtelen, kigyó-lakta vidéken.

Amykos, Poseidon fia, a bithyniai bebrykek királya, nyers erejű öklölvívó, aki minden országába lépő idegent öklölvívásra kényszerített és megölt. Az argonauták menetében résztvevő Polydeukes agyonlőtte.

Amylen, i. *Amilén*.

Amylhydrogen, i. *Fentan*.

Amylium butyricum, vajsavav amileszter, C₉H₇.COO.C₄H₉. Szintelen, átlátszó, kellemes zamattal folyadék. Vízben nem, de alkoholban oldható. Fajúslya 15°-on 0.852; fp. 176°. Előállítására amilalkoholt és vajsavat töménykénsavval elegyítenek, majd az A.-ot natriumkarbonátos vízzel v. mésztejjel mossák, végül vízgőz áramában ledestillálják. Higítva igen kellemes ananász-illatú,

miért is cukrászok gyümölcslikőrök illatosítására használják.

Amylium nitrosum, i. *Amilnitrit*.

Amylocellulose, i. *Keményítő*.

Amylomyces Rouxii, i. *Erjedés*.

Amylum, i. *Keményítő*.

Amymone, Danaos egyik leánya, ki midőn forrás keresésére indul, egy szatírra akad, ki rajta erőszakot akar elkövetni; de elűzi őt Poseidon, ki A.-val Naupliost, Nauplia alapítóját nemzi.

Amyntas, több makedón király neve. 1. A. (Kr. e. 540—498), az első makedón uralkodó, ki a görögökkel, jelesen az athéni Peisistratidákkal szorosabb összeköttetésbe lépett. — 2. A. (Kr. e. 394—369) megfosztotta elődjét, Pausaniast uralmától, de maga gyöngye uralkodó volt és a görögök iránt érzett rokonszenve sok zavarra és trónviszályra adott okot, végre Eurydike feleségének ösztönzésére Ptolemaios megölte. Három fia közül az egyik Fülöp volt, Nagy Sándor apja.

Amyntor, Achilles öreg barátjának és egyik nevelőjének, Phoinixnak apja, ki Thessaliában Eleon királya volt. Fiát száműzte, mert egyik ágyását elesébfította, s Phoinix ekkor Peleushoz menekült Phthiába. A monda szerint A.-t Herakles ütötte agyon, mert nem engedte meg neki, hogy városán átvonuljon.

Amyntor, álnév, i. *Gerhard*.

Amyot (ejtsd : ámjó), 1. *Joseph*, tudós francia jezsuita, szül. Toulonban 1718., megh. 1794. Kínában, hova 1750. mint hittérítő ment. Egyike volt az elsőeknek, kik K.-Ázsia népeiről tüzetesebb hírt adtak. Még ma is olvasott fõmunkái a Mémoires concernant l'histoire, la science et les arts des Chinois (1776—1814, 16 köt.); Dictionnaire tatar-mantchou-français-jét-Langlès adta ki (1789, 3 köt.). — 2. A. *Jacques*, francia író, auxerre-i püspök, szül. Melunben 1513 okt. 30-án, megh. Auxerreben 1593 febr. 6. Jeles fordítója a görög klasszikusoknak, különösen heces Plutarchos-fordítása, mely nyelvi szempontból ép oly értékes, mint általános erkölcsi hatásánál fogva. E fordításában teljes gazdagságban jut kifejezésre a XVI. sz.-i nyelv (Vies de Plutarque, Páris 1559; Oeuvres morales de Plutarque, 1572). Modern végleges kiadása: Brottier és Vauvilliers, 22 köt., 1783—87.

Amyraut (ejtsd : —ró, *Amyraldus*), *Moïse*, franc. reform. teológus, szül. Burgueilben 1596., megh. 1664.; eleinte saumuri lelkész, 1633 óta teológiai tanár. Traité de la prédestination (1634) című munkájában a predestináció szigorú dördrethi teóriáját egy Universalismus hypotheticus felállításával által törekedett enyhíteni. E tan szerint minden ember üdvözülhet a hit feltétele alatt. Többször bevándolták a különböző francia nemzeti zsinatokon, de mindig fel is mentették. A Consensus helveticus A. tanai ellen foglalt állást. Művei közül kiemelendő La moderne chrétienne (6 köt., Saumur 1652—1660).

Amyris (P. Br.) L. (növ.), a Rutaceae család genusza, melynek 13 faja él Amerika tropikus és szub-tropikus vidékein. Cserjék v. fák. Az *A. balsamifera* L. Jamaika és Guiana erdeinek fája. Minden része illatos, azért fürdővízbe, borogatásnak, füstölőnek stb. használatos. Kérgéből illatos és csípős balzsam folyik. Fájából, mely *jamaikai* v. *amerikai*

rózsafa v. bois de citron néven jut Európába, az Oleum Rhodiához hasonló, elpárolgó olajat nyernek. Fája gyengébb illatú, mint az igazi rózsafa, halaványpiros v. sárgás, sötétpirossal érezett, esztergályos- és műasztalosmunkához kedvelik, sőt e célra a nyugatindiai és délamerikai *A. silvatica* Jacq. fáját is használják. Az *A. elemifera* L. (*A. Plumieri* DC.) mexikói fa kérgéből kiszivárgó balzsam lenne a kereskedésből már-már kiszorult mexikói v. veracruzai *elemi*-gyanta (resina elemi occidentalis). A ceyloni *A. zeylanica* Retz a benzülötteknek a *rhame* nevű gyantát szolgáltatja.

An-, görög szók elején fosztóképző, pl. *anorganikus*, szervesetlen.

An, így nevezték az alchimisták a ként, mint a fémek apját, vagy inkább mint a bőlesek kövének alapanyagát; a kénest, vagyis a fiát *anzir*-nak, s a sőt, vagyis a lelket *anziarto*-nak mondták.

Ana, görög elüljáró szócska, a. m. fel, felfelé; recepten azt jelenti, hogy az egyikből annyi veendő, mint a másikból (aa).

Ana (lat.), mint szövege valamely tulajdonnévhez függesztve olyan gyűjteményt jelent, amely a tulajdonnév viselőjétől származó vagy rávonatkozó adomákból, éleekből, aförizmekből, bírálatokból áll. Ez az irodalmi fajta alkalmasint Franciaországban született a *Scaligerana* gyűjteménnyel (Haag 1666—69); csakhamar utánzásra talált Németországban, Dániában, Hollandiában és Angliában. V. ö.: *Ludewig*, Le livret des A. (Dresd. 1837); *Mohr*, De la bibliographie des A. (Brüsszel 1882).

Ana, török város Ázsiában, a bagdadi vilajetben, az Eufrát jobb partján, 3000 arab lak. Vidéke termékeny.

Ana, sómérték Bombayban, l. *Rasadvali*.

Anaa, a Taumotu-szigetek egy csoportja a Csendes-óceánban. A legnagyobb sziget, Chain-Island 19 km. hosszú, 10—11 km. széles, mintegy 5000 ker. lak.

Anabaena Bory (növ.), a Nostocaceae-család moszatgenusza, melynek mintegy 40 fajtát ismerjük. Sejtfonalaik magányosan úsznak a vízben v. nyálkás tömegekbe halmozódnak.

Anabaptisták, l. *Baptisták*.

Anabara, folyó É. Szibíriában, a Chatanga és Lena közt. 650 km. hosszú útja után az Északi Jegestengerbe ömlik.

Anabas Cuv. (állat), a *tüskeparások* (Acanthopteri) rendjében a *labirint-halak* (Labyrinthici) családjába tartozó halmem. Négy faja ismeretes a tropikus India, Ceylon, továbbá a maláj és a Filippini-szigetek édesvízeiből; kopolyűfődönnek tüskéi segítségével a szárazon mászkál, sőt még a fákra is felkúszik. L. *Kúszóhal*.

Anabasis L. (növ.), a Chenopodiaceae (Libatopfélék) család genusza, melynek 15 faja Európa D.-i, Afrika É.-i részén s Ázsia Ny.-i és középtájján honos. Cserjék vagy félcserjék. Az *A. tamariscifolia* L. hamujából szódát állítanak elő. Az *A. articulata* Moq. a Libiai-sivatag jellemző növénye.

Anabatesz (gör.), az ó-görög versenyekben versenyzők.

Anabazális koponyatípus, l. *Koponya*.

Anabázis (gör.) a m. felfelé haladás, felföldre való utazás, felföld ellen viselt hadjárat. *Xenophon*

(430—354. Kr. e.) «Anabasis» c. művében mint szemtanú és vezéregyéniség írja le valóban remekül az Artaxerxes Memnon ellen fellázadt ifj. Kyros seregében szolgáló 10,000 (helyesebben 11,500) görög zsoldosból álló hadtestnek hadműködését s a kunaxai csata után való visszavonulását a Fekete-tenger partjáig egy körülbéli 4000 km. hosszú, ismeretlen és ellenséges népek által lakott vidékeken át vezető úton. A-nak címezte *Arrianos* is a Nagy Sándor ázsiai hadjáratairól írt művét. Az Anabasiszt *Télly* Iván fordította magyarra. V. ö. *H. Karbe*, Der Marsch der 10 Tausend (Berlin 1898).

Anabiosis (gör.), l. *Lappangó élet*.

Anablasztéma (növ.), l. *Telepesíra*.

Anableps Art. (állat), a *nyílthólyagú halak* (Physostomi) alrendjében a fogasponty-félék (*Cyprinodontidae*) családjába tartozó csontos halmem. Teste hengeres, feje széles, elől lapított, hátul oldalt összenyomott; szája meglehetősen széles, vízszintes; szemei kidülledtek és a szem kötőhártyájából képezett szalag által felső és alsó félre vannak osztva. Egyik faja a négy szemű hal (*A. tetraphthalmus* Bl.) Guyana, É.-Brazilia édesvízeiben él s főleg a folyók torkolatának iszapjában fordul elő nagy mennyiségben; mikor úszik, szemei a vízből kiállanak.

Anabolizmus (gör.), a m. asszimiláció. Az élő szervezetekben az anyagok folytonosan, szakadatlanul átalakulnak, változnak, a környezettel örökös kicserélődésben vannak. E bonyolult fizikokémiai folyamatok összességét metabolizmusnak, anyagcserének, anyagforgalomnak v. anyagforgalmi változásoknak mondjuk. Az anyagforgalmi változások 1. részben építő, szintetizáló, asszimiláló folyamatok, ez az A., 2. részben bontó, disszimiláló természetűek, ez a katabolizmus. L. *Anyagforgalom*.

Anacahuíta-fa, l. *Anakahuíta-fa*.

Anacamptis (növ.), l. *Vitézvirág*.

Anacamptodon Brid. (növ.), a lombos mohák genusza, melynek 4 faja közül egyik hazánkban is él, főképen a lombos fák kérgén.

Anacanthini (állat), a csontos halak (Teleostei) egyik rendje. L. *Lágyparások*.

Anacardiaceae (növ.), a szapindus-félék sorozatának családjá. Mintegy 500 faja van, melyek főleg a trópusokon vannak elterjedve, de egyes genuszai D.-Európában is élnek (*Pistacia*, *Cotinus*, *Rhus*). Cseresavat és gyantát tartalmazó fák és cserjék, melyeknek váltakozó, osztatlan, hármas v. páratlanul szárnyalt, pálhátlan leveleik vannak. Virágaik abortusz folytán egyivarúak, egy v. kétlakiak, néha kétivarúak; összetett fűrtökben foglalnak helyet. Porzói és termői között gyűrű- v. csészealakú discus (vacok-párna) foglal helyet. Egyes genuszok fosszilis maradványai a harmadkori rétegekben gyakoriak, ezekből tájakon is.

Anacardium L. (kasú és acajon, növ., indus névből, vesediő, vesefa, Cassuvium Rumpf), az Anacardiaceae növény család genusza; vesealakú, csontthéjas gyümölcsök nagy, elhúsosodott körtealakú nyelen fejlődik. Nyolc faja él Amerikának forró vidékein. Legnevezetesebb a Ny.-i A. (*A. occidentale* L., Acajouba occ. Gärtm., Cassuvium po-

mif. Lam.). Ezt Ny. és K.-Indiában, D.-Amerikában és Afrikában ültetni szokás. Mintegy 7 m. magas fa. Dióemű termése (indus dió, kasudió, akasúdió, Ny.-indiai elefánttetű, semen anacardii occidentalis) a tyúktőjásnagyságú, ehető terméskocsány mélyedésében érik meg. A keményhéjú termés sötétbarna középrétegének hézagait barnás, maró, végre összeszáradó olaj (kardol, cardoleum) tölti ki. Alkotó része az A.-sav. Ezt az indusok a fehér hangyák ellen, szemölcs és tyúkszem lerágatására használják. Ha az akasúdió a napon nagyon megszárad, héja alatt a levegő kiterjed s a csipős olajat mindenfelé szétfecskendi. Olajával, valamint a törzs tejes nedvével a vásznat tartós feketére lehet festeni, készítenek belőle és vele tentát és gyászgyertyákat. Sárgás és édeses-savanyú termése, valamint jóízű magva is Braziliában századok óta mindennapi táplálék. Európa tengeri kikötőiben nem ritkán mint csemege kerül. A termésnek rendesen csak a levét szopják ki, a magvakat pedig, mielőtt megennék, vízben mosással tisztítják meg ragadós és maró olajától. A vesealakú magvakat régebben fonálra fűzték és fogfájás, valamint reuma

Anacardium occidentale és gyümölcse.

ellen a nyakon hordozták. A fa törzséből az *akasú-mérga* folyik, mely a gummi arabicumot pótolja. Finoman erezett, kemény és tartós fáját *fehér mahagóninak* is nevezik és feldolgozzák.

Anacardium-gummi, l. *Anacardium*.

Anacharis Rich. (növény), l. *Atokhinár*.

Anacharsis, királyi családból való szkitha, aki Solon idejében nagy utazást tett Görögországban, s akit életbölcsesége miatt a hét görög bölshöz számítottak. Mikor visszatért hazájába, állítólag görögösítő kísérletei miatt megölték. Az ő nevét használta föl *Barthélemy* híres művéhez: Voyage du jeune A. en Grèce (1788).

Anacharsis, francia forradalmár, l. *Cloots*.

Anachoreta, l. *Anakoréták*.

Anaciklikus (gör. a. m. megfordítható), olyan szók, szólások és versek neve, amelyek akár elülről, akár visszajárul olvasva, ugyanazon értelmet és ugyanazon mértéket adják. L. *Palindróm*.

Anacoluthia, l. *Anakolutia*.

Anaconda, város Montana amerikai állam Deerlodge countyjában, (1900) 9453 lak., a világ egy legjelentékenyebb rézolvasztó műhelyével (évi termelés 17—20 millió doll.)

Anacrotismus, l. *Anakrotizmus*.

Anacutia, l. *Anakuitfa*.

Anacyclus L. (növény), a Fészesvirágúak (Compositae) génusza; mintegy 12 faja mediterrán vidéken nő. Az évelő fajok gyökere (*bertramgyökér*) inulint és egy gyantát (pyrethrin) tartalmaz;

ezért officinálisak s itt-ott Németországban is tenyésztik őket. Ilyenek: *A. Pyrethrum DC.* (*Radix pyrethri romani*) és *A. officinarum Hayne* (*Radix pyrethri germanici*). Ez utóbbinak hazája nem ismeretes.

Anadidymus (gör.), azon torzképződések elnevezése, melyekben a test mellő része kettős, pl. a torznak két arca, két feje van (diprosopus, dicephalus) stb. Ma az A. elnevezés helyett inkább a duplicitas anterior nevet használják.

Anadiplózis (gör., másképp palilogia, lat. conduplicatio), a szóismétlés-féle alakzatok egyik fajtája. A. különösen az, mikor a már befejezett mondat egyik végzavára újra visszatér a szülő, pl. Kőlcseynél: Ez-e az a fennérzés, mellyel magunkat magyaroknak nevezni büszkélkedünk? *Magyaroknak?*... mi? kik atyáink ruháit elhánytuk....

Anadir, 1. *öböl*, a Bering-szorostól D.-re a Csukcsii és Szt.-Taddeusz fokok közt; két belső öble van: a K.-i a Szent Kereszt; a Ny.-i az Onemon; ebbe ömlik az A.-folyó. — 2. *A., folyó* Szibíriában. Az Ivaska-tóból folyik ki. Pusztaságon halad végig és 1229 km. hosszú folyás után az A. öblbe szakad. Folyamvidéke 913,331 km². Legnagyobb mellékveze a Main. — 3. *A.*, az orosz-szibíriai Parti-tartomány egyik kerülete a Jeges- és Bering-tenger közt, 523,200 km² területtel, mintegy 10,000, nagyobbára csukcs és korjak lakossal.

Anadoli, török elnevezése Anatóliának, l. *Kis-Ázsia*.

Anadoli-hisszár, azaz ázsiai erőd. Várrommal ékeskedő török falu a Boszporusz ázsiai partján. Mohammed, a hódító szultán vetette meg erődjének alapját. Jelenleg csak négy torony áll fenn belőle.

Anadyomene (gör. a. m. a ki-, felemelkedő), a tenger vizéből kiemelkedett Aphroditének melléneve. Címe volt az ó-kor leghírnevesebb festményének, Apellesének, ki az istennőt úgy ábrázolja, ahogy az a tengerből félig kiemelkedve, hajfúrtjeiből a vizet kifacsarja.

Anaemia, l. *Vérszegénység*.

Anaerobion, l. *Aerobion*.

Anaesthesia, l. *Anesztézia*.

Anaesthesin, l. *Anesztésin*.

Anaesthetica (anesztétikus szerek), l. *Érzéstelenítés*.

Anafi v. Naufljo (a régi *Anaphe*), a déli Cikladok közt legmesszebb DK.-nek fekvő sziget, 22 km.-nyire Szantorintól, 47 km² ter., (1896) 1643 lak. Néhány termékenyebb völgyében gabonát is, de főképen hagymát termelnek. Meredek, magas partjai miatt csak kevés helyen férhető hozzá. A déli tengerpartján láthatók Apollon templomának romjai. A monda szerint Apollon ezt a szigetet egy tengerbe lőtt nyílból teremtette, hogy megmentse a szorult helyzetben levő és hozzáforduló argonautákat.

Anafilaxia (gör.) a. m. túlérzékenység. Olyan állatok, melyek valamely heterolog szérum befecskendezését könnyen elviselik, a további befecskendezések iránt mind érzékenyebbek lesznek, megbetegeszenek, sőt el is pusztulnak ismételt injekciókra. Az A. is, mint a többi szérumreakciók, egé-

szen specifikus. Az A. passive más állatokra is átvihető az A.-s állatról. Lényegileg az ú. n. szérumbetegség is (l. o.) az A. következménye. Ide tartozik továbbá az ú. n. Smith-féle jelenség, hogy t. i. a difteria-szérum értékének meghatározására felhasznált tengeri malacok, melyek az oltást baj nélkül elviselték, ha másodszor beoltatnak a difteria-szérummal, erre az oltásra elpusztulnak (l. *Immunizálás*).

Anafita, l. *Anaphyta*.

Anafora, a gör. liturgiában azonos a latin Canon-nal, vagyis a liturgiának ama részével, amelyben az áldozati ajándékok az Úr testvére és vérévé változtatnak át. — Mint *szóalakzat*, l. *Előismétlés*.

Anafrodita (gör.), olyan torz, akinek a nemi szervei hiányzanak, vagy ezek oly csepenészek, hogy nemét nem lehet meghatározni. Nagyon ritka torzképződés.

Anafrodizia (gör.), a nemi inger kóros csökkenése.

Anagallis L. (növ.) (*tikszem*), a Primulaceae (Kankalinfélék) család génusza, melynek 24 faja Ausztrália kivételével úgyszólván az egész föld mérsékelt vidékein el van terjedve. Közösleges faj a piros virágú *A. arvensis* L. (mezei t.) és a kék virágú *A. femina* Mill. (*A. coerulea* Schreb., kék t.). Mindkettő mezőkön, ugarokon, kertekben terem. Az előbbi régebben officinális volt; mindkettő mérges.

Anaglifák, l. *Sztereoszkóp*.

Anaglipta, papiranyag-gyártmány. A papiranyagot pépes állapotában sárgarézformába sajtolják s ebben megkeményedik. Használják főleg tapétának, de stucco-pótlásra is, mert erős dombornyomással láthatják el.

Anagliptika, a domború mű készítése.

Anagliptikus nyomás (Blindendruck, Typhotypographie), a vakok számára készülő táblák, könyvek domborított betűinek, ill. a betűket helyettesítő Braille-féle jeleknek (l. *Braille-írás*) domború nyomtatása, melyek segítségével a vakok e betűknek tapintása útján olvashatnak. E nyomtatványok rendszerint egy külön erre a célra szerkesztett, írógéprendszerű gépen készülnek. A legjobb ily írógépet Picht, a steglitzzi vakok intézetének tanítója szerkesztette.

Anagni (ejtsd: anányi), város és püspöki székhely Róma olasz tartomány Frosinone j.-ban, vasút mellett, (1901) 10,059 lak., bortermeléssel. A.-ban születtek III. Ince, IX. Gergely, IV. Sándor és VIII. Bonifác pápák; ez utóbbit Nogaret franc. kancellár itt ejtette fogságba; szobra a székesegyházban látható. Anagnia néven a herníkok fővárosa volt. V. ö.: *Magistris*, Storia di A. (Róma 1889).

Anagorizis (gör. a. m. «újra megismerés»), a görög drámaelméletben a bonyolultabb cselekvésszövegsnek egyik hatásos eszköze. Egyes szereplő személyek baráti vagy rokoni viszonyban állnak, de véletlenszerű, esetleg emberi vagy isteni akarat által egymástól régóta elszakítva, ismeretlenül, idegenül, sőt ellenségesen kerülnek szembe és csak a döntő pillanatban ismerik meg egymást.

Anagnoszták (gör. a. m. «olvasók»), a gör. egyházban az első századoktól kezdve azok az al-

sóbbrendű templomszolgák, kiket a latinok «Lectores»-nek neveznek. *Anagnosztika* irodalmi értelemben a. m. felolvasásra szánt darab.

Anagoge (gör. felvezetés), jelképes értelmezés, az az eljárás, midőn valamely iratban betű szerint vett értelme mellett, vele szorosabb kapcsolatban nem álló magasabb eszmét nyomoznak. Különösen alkalmazták bibliai képek és elbeszélések allegorikus magyarázatánál (*anagogikus írásmagyarázat*).

Anagramma (gör.), valamely szó vagy egész mondat betűinek fordított sorrendben való olvasásából vagy egészen szabad összecseréléséből alkotott új szó v. mondat. Visszafelé olvasásból csinált A.-k: Amor = Roma; a betűk szabad összecseréléséből álltak elő a következők: lumen orbi = Berolinum (Berlin). Az A. keletről terjedt el Európában, hol főleg a XVI. és XVII. sz.-ban divatozott. A nagyon elterjedt A.-kat külföldön többen össze is gyűjtötték. V. ö.: *Lalanne*, Curiosités littéraires (Paris 1857); *Dobson*, Literary frivolities (London 1880).

Anagyris L. (növ.), a Hüvelyesek Papilionatae (Pillangósvirágúak) alcsaládjába tartozó génusz, melynek 2 faja a mediterrán vidéken él. Az *A. foetida* L. kellemetlen szagú cserje. Levele (pseudosinameki) Görögországban hashajtó szer.

Anahid (*Anahita*), női szellem a parszi mitológiában. A zend Ardvizura Anahita perzsa neve. Így hívják a perzsák a Venus csillagot.

Anahita, a 270. planetoid neve.

Anahuak, Mexikónak a neve a benszülötteknél. A mexikóiak három A.-ot különböztettek meg: A. Ajotlant, azaz az oaxacai és tehuan-tepecit partot; A.-Xikalankát, az Alvarado és Tabasco torkolata közt elterülő partvidéket, és a tulajdonképeni A.-ot, amit ma Mexiko fensíkjának hívnak.

Anaitis, a perzsa Anahita-ból származott görög neve a vizek és a termékenység főistennőjének, a zend Ardvizura Anahitának. Eredetileg a tisztaság jelképe volt, és szép fiatal, fényes ruhájú leánynak képzeltek, ki harminc hódnak bőréből készült öltözékben, pompás négyes fogaton jár. Később, mint a női termékenység istennőjét, buja szertartásokkal ünnepelték. A görögök Artemishez hasonlónak tartották.

Anaitis DC. (növ.), l. *Sanvitalia Lam.*

Anakahuitafa (Lignum Anacahuita). A *Cordia Boissieri*, Mexikóban otthonos növénynek a fája, melyből tüdősorvadás elleni teát készítenek s bár újabb vizsgálatokból kitűnt, hogy ennek a teának nincsen a feltételezett hatása, a gyógyszerárakban mégis tartják e fát, mert még most is sok reménytelen beteg kéri.

Anakampszis (gör.) a. m. visszahajlítás, visszafordulás; elavult kifejezés a fénysugarak visszaverődésén alapuló tünények csoportjára, l. *Katoptrika*.

Anakampteriák (gör.), szállások voltak szegények, üldözöttek stb. számára templomok mellett.

Anaklázis, a fizikában a. m. visszahajlítás, Aristotelesnél a fénysugár törése; Newtonig pedig a fénysugarak törésén alapuló tünények csoportját jelölte. L. *Dioptrika*; a retorikában: szóismétlés, l. *Alakzat*.

Anakletus, 1. I. A., szent, állítólag a római keresztény egyház első püspökeinek egyike, Péter második v. harmadik utóda; körülbelül 79—91 közt volt püspök.

2. II. A., voltaképp *Pietro Pierleoni*, zsidó családból származott szerzetes, majd bíboros s legátus Francia- és Angolországban. 1130. a római nemesség egy része II. Ince ellenében pápává választotta s mint ilyen egész haláláig (1138) tartotta magát, jöllehet II. Incét II. Lothár császár támogatta s fegyveres erővel vitte be Rómába.

Anakoinózis (gör., lat. communicatio, közlekedés), a régi retorikában az olyan szónoki fordulat neve, mikor a szóló mintegy értekezésbe bocsátkozik hallgatóival, a bírakkal, sőt az ellenféllel, tőlük kér tanácsot, esetleg rájuk bízta a döntést. E fordulat a szóló álláspontjának föltétlen igazságát van hivatva éreztetni.

Anakolutia, anakoluthon (görög nyelvtani műszó), nem egyezés, össze nem illés, következetlenség, midőn t. i. a mondatnak vége nyelvtani szerkezetére nézve nem illik össze az elejével. Pl. «A két testvér, akik már 16—16 tavaszt értek meg, kártyázni kezdtek» e helyett: kártyázni kezdett.

Anakonda, *Eunectes murinus* L. (állat), az *óriáskígyók* (Boidae) családjának egyik faja, mely 45—8 m. hosszára is megnő, Brazília és Guayana erdeiben és vizeiben él; eleveneket szül, veszedelmes rabló, állítólag az embert is megtámadja; húsát a benszülöttek megeszik, bőrét és zsíráját felhasználják.

Anakoreták (gör. a. m. akik visszavonultak). Egyiptom, Szíria, Palesztina pusztaságait a keresztény-ildőzések idejétől kezdve az A. százzal népesítették be, akiknek életcéljuk volt a magányban elvonulni, az önsanyargatás és az önmegtagadás különféle nemei által az istennel való misztikus egyesülést elérni. Idővel elszaporodva, kis közösségeket képeztek. Ezekből keletkeztek a thébai pusztában az első kolostorok. L. még *Remete*.

Anakoretá-szigetek, kis szigetesorsó Új-Guinea E-i partjától mintegy 450 km.-nyire; nagy kókuszfaültetvényekkel. 1768. Bougainville fedezte föl.

Anakreon, híres gör. lantos költő a kisázsiai Teosból, Kr. e. 572—487. Egyideig a samosi Polykrates udvaránál élt, majd Hipparchos (l. o.), hívta meg Athénbe s annak halála után lantos Echekrates thessaliai kényúr udvarához került. 85 esztendeig élt s a monda szerint egy szállószemtől fulladt meg. Szobra az athéni Akropolison a bortól lelkesült, szép fiúként és szép lányokért hevülő agg lantost ábrázolta. (Márványmásolata ránk maradt, most a kopenhágai Jacobsen-gyűjteményben van). Írt elégiákat, epigrammákat, himnuszokat, de kivált tűzes szerelmi és bordalokat ión nyelvjárában. Híre, dícsősége minden időben nagy volt. Költeményeiből csak kisebb-nagyobb töredékek maradtak (*Bergk*, Poetae lyrici Graeci 3. köt.). Feledésbe borították az igazi A.-i dalokat a Kr. u. korból származó A.-telonok, az ú. n., de nem igazi A.-i versben (— — — — —) írt 60 untázat, melyek részben kedvesek, de nem érik utól az igaziakat. Mindamellet nagy hatással voltak csaknem minden

irodalomra, a mienkre is. Sokan fordították, így gr. Ráday Gedeon, Rajnis, Kazinczy, Bedőházi János. Eredeti alakban leghívebb és legjobb fordítását adta P. Thewrewk Emil (Bpest 1885 Akad.) pontos eredeti szöveggel, bevezetéssel és magyarázatokkal s kivált a magyar A.-irodalomra való tekintettel. Szerencsés utánzó! Csokonai, Szemere Miklós, újabban Endrődi Sándor. V. ö.: *Hittrich* Ödön, Középkori gör. A.-tikusok (E. Phil. Közl., pótkötet 1888).

Anakreoni (eszti.), a dalköltészet egyik neme, mely súlyosabb tartalom s érzelmi emelkedettség nélkül, könnyed, játszi modorban, derűs gondtalansággal s bájosan éneklő a szerelem, tánc, bor, társas élet kellemeit. Anakreon dalainak már a későbbi ókorban sok utánzója akadt. Az újabb irodalmakban — többi közt a magyarban is, — egy időben kedvelt műfaj volt. Csokonai értekezett is róla.

Anakreoni vers, több görög versmérték neve, különösen a csonka jambusi dimeteré (negyedfeles jambus); mértéke:

— — — — —

a sor első üteme olykor anapesztizálódik. Többnyire ritmikai szakaszok zárószórául szerepelt; Anakreon használta először magában szakozatlanul s utána művelték az anakreontikák szerzői. A mi költészetünk klasszikai iránya szintén nagy kedvvel művelte ezt a lágy és enyelgő sorfajt, mely a szerelmi és bormámor játszi hangulatát kedvesen emeli ki. A legsikerültebb *anakreoni dalokat* Kazinczy, Vitkovics és főleg Csokonai, újabban Endrődi írták.

Anakronizmus (gör.), a korszámítás ellen elkövetett hiba, mikor t. i. az ember valamely eseményt szándékosan vagy tudatlanságból más időre tesz, mint amelyben az esemény valóban megtörtént. A helyre vonatkozó tévedést pedig *anatotipizmusnak* hívják.

Anakrotizmus (gör.), az a jelenség, midőn az érverés görbe felhágó szárán szekundér kiemelkedések vannak, l. *Érverés*.

Anakruzis (gör. a. m. felugrás), antik metrikai műszó, a valóságos ritmust megelőző hang vagy szótag. L. *Ütemelőző*.

Anaktorion, a korinthusiak és korkirabeliek által alapított gyarmat az Ambrakiai-öböl bejáratánál. Az akarnaniak 425. Kr. e. elfoglalták és a hegyfok végső csücsén épült Apollon-templomot szövetségök szentélyévé tették. Mellette volt Actium helység, amelyet Antonius e hegyfoknál vívott csata előtt táborhelyül használt.

Anakuitfa (aŭv.), a Mexikóban honos *Pinus anacahuitte* Ehrbg., fáját néhány évtizeddel ezelőtt ily néven hozták kereskedelembe. Jelenleg nem használják orvosszerűl.

Analcim, szilikát *ásvány*, a zeolitok csoportjából, még pedig az egyedüli szabályos rendszerben kristályosodó gyakoribb zeolit. Anyaga víztartalmú nátrium-alumínium szilikát ($\text{Na}_2\text{Al}_2\text{Si}_4\text{O}_{12} + 2\text{H}_2\text{O}$). Színtelen fehér, szürkés, néha hűsveres; nagyon kevésé hasad. K. 5-5; fs. = 2-1-2-8. Bazaltos és trachitos kőzeteknek üregeiben, repedéseiben egyéb zeolitokkal együtt (natrolit, kabazit) elég gyakori. Nálunk Erdélyben Te-

kerő, Podkura, Nagy- és Kisalmás vidékén mandolákóban, Selmeczen mállott zöldkőben, Újmoldován bazaltban és trachitban, ércel együtt találják. Igen szép szintelen kristályok vannak a következő helyeken: a Cyklops-szigetek tufájában (Catania mellett); Skótszág (Dumbarton), Irland (Riesendamm), Staffa sziget, Csehország (Schreckenstein, Aussig), Norvégia (Arendal), Ural (Blagodat).

Analecta Juris Pontificii (Dissertationes sur divers sujets de droit canonique, liturgie et théologie), egyházi jogi folyóirat; alapított Rómában 1853. 1869 óta Párisban Palmé Viktornál jelen meg.

Analekták (gör.), egy v. több író műveiből a kiszemelt helyek gyűjteménye; tágabb értelemben általában egy v. több szerző vegyes cikkeinek és értekezéseinek gyűjteménye.

Analemma (gör.) a m. astrolabium (l. o.).

Analeptika (excitantia), üdítő, izgató szerek, l. *Izgató szerek*.

Analfabéták (gör., a m. «az ábécét nem ismerők»), a törvénykezési nyelvben azok, kik az írásban v. az olvasásban járatlanok, v. pedig szellemi v. testi hiány következtében az írásban v. olvasásban akadályozva; úgyszintén szerződő felek is, kik abban a nyelvben, melyben az okirat fogalmazandó, járatlanok. Az A. száma oly nemzeteknél, melyeknél az elemi iskolázás még nem hatotta át a népesség minden rétegét, igen fontos támpontot nyújt az illető nemzet művelődési fokának megítélésére. Az írtatás ugyan még nem tekinthető a műveltség bizonyítékának, de mégis előfeltétele; az írni nem tudást pedig a műveletlenség jeléül szokták tartani, bár nem egy nagy elme nem tudott írni s olvasni. Európában legnagyobb az analfabetizmus Romániában, Szerbiában és Oroszországban, legkisebb Svájcban, Skandináviában és Németországban. Az A. számát egészen nem lehet sehol sem eltüntetni, mert köztük vannak a hülyék és elmebetegek, valamint azok is, kik ez ügyességet idővel elfelejtették. Az A.-nak a népszámlálás alkalmával való összeírását csak a hatvanas évek végével hozták be; az 1872-iki pétervári nemzetközi statisztikai kongresszus azt már a népszámlálás kötelező kérdőpontjai közé vette fel, de a műveltség magasabb fokán álló államok (Német-, Angolország), melyekben az analfabetizmus lényegtelen, ma már nem helyeznek súlyt az A. számának megállapítására. A. alatt tulajdonképen azok volnának értendők, kik sem írni, sem olvasni nem tudnak; néha azonban azokat is értik e kifejezés alatt, akik ugyan írni nem, de olvasni tudnak («Szemialfabéták»). A statisztikai adatok három forrásból erednek: népszámlálásokból, esketési aláírásokból, újoncok vizsgájából. A legjellemzőbbek a népszámlálási adatok, különösen, ha nem és kor szerint is részletezvék.

Az A.-ról a népszámlálások alapján rendelkezésre álló legújabb (1900) adatokat lásd a következő hasáb élen.

Az analfabetizmus tekintetében nagy különbségek vannak nem, kor, hitfelekezet és nemzetiség szerint; e különbségek különösen a műveltség alacsonyabb fokán álló államokban nagyok, ahol a nőnem v. egyes felekezetek iskoláztatása még kezdetleges, míg a nagy kulturállamokban, me-

Állam	Mily népesség ?	Analfabéták % a
Magyar birodalom	Összes	47.8
„	6 éven felüli	41.0
Ausztria	6 „	24.1
Franciaország	5 „	17.8
Olaszország	6 „	48.6
Spanyolország	Összes	63.8
Portugália	5 éven felüli	75.7
Szerbia	6 éven felüli	79.0
Bulgária	6 „	72.4
Románia	7 „	78.0
Belgium	7 „	20.0
Írország	5 „	13.7
Orosz birodalom	9 „	72.4
Lengyelország	9 „	59.9
Finnország	15 „	1.5
Egyesült Államok	10 „	10.7
fehérék	10 „	6.2
feketék	10 „	44.5

lyekben a népesség minden rétege egyaránt élvezi a közművelődés áldásait, e különbségek elenyésznek. A két nem közti különbséget a következő adatok jellemzik:

Analfabéta volt százalékokban:

Állam	Mily népesség ?	Férfi	Nő
Magyar birodalom	Összes	45.3	53.4
Ausztria	6 éven felüli	22.1	25.8
Franciaország	7 „	15.1	20.3
Olaszország	6 „	42.5	54.4
Spanyolország	Összes	55.8	71.4
Portugália	5 éven felüli	67.5	83.1
Szerbia	6 „	66.2	92.6
Románia	7 „	67.2	89.1
Belgium	7 „	18.1	21.8
Írország	5 „	13.5	14.0
Orosz birodalom	9 „	61.6	83.1
Lengyelország	9 „	55.0	64.8
Finnország	15 „	15.4	14.1

A kor befolyása a következő adatokból ismerhető fel, melyek oly államokban, ahol a közoktatásügy csak az újabb időben lendült fel, azon idők iskoláztatási viszonyait tükröztetik vissza, melyekben az illető korosztályba tartozó egyének iskolába jártak, kiderítve egyúttal a két nem oktatásában fennállott különbségeket is, melyek természetesen annál nagyobbak, minél régebbi időről van szó. A magyar birodalomban az 1900. évi népszámlálás szerint analfabéta volt (százalékokban):

Korcsoport	Összesen	Férfi	Nő	Különbség a két nem közt
6—12 év	41.6	39.9	43.3	3.4
12—15 „	25.5	22.9	28.1	5.2
15—20 „	27.5	24.4	30.5	6.1
20—30 „	30.5	25.1	35.8	10.7
30—40 „	40.4	32.2	48.5	16.3
40—50 „	48.0	38.3	58.1	19.8
50—60 „	55.1	43.8	66.4	22.6
60—70 „	63.5	52.5	74.3	21.8
70—80 „	67.5	57.1	77.3	20.2

A nemzetiségek között fennálló különbségek jellemzésére ugyancsak a Magyar birodalom adatai szolgálhatnak, melyeket 3 népszámlálás évéből közlünk. Analfabéta volt a Magyar birodalomban (az összes népesség százalékában):

	1880	1890	1900
Német	43.2	37.5	32.5
Magyar	55.4	46.6	30.1
Tót	67.1	56.9	50.0
Horvát	80.2	71.3	60.6
Szerb	—	76.6	67.3
Oláh	—	85.9	79.7
Rutén	—	90.2	85.2

Ausztriában, ahol a viszonyok sokkal kedvezőbbek, az eltérések az egyes nemzetiségek között hasonlóak; analfabéta volt 1900-ban:

	%
Cseh	4.3
Német	6.8
Olasz	16.4
Szlovén	23.9
Lengyel	40.8
Magyar	56.7
Oláh	71.6
Horvát-szerb	74.2
Rutén	75.8

A felekezeti különbségek, melyek bizonyos fokig együtt járnak a nemzetiségi eltérésekkel, Magyarországon a következők: Analfabéta volt a Magyar birodalomban (az összes népesség százalékaiiban):

	1880	1890	1900
Israelita	42.6	34.7	29.7
Ag. evangélikus	43.7	35.5	30.3
Református	48.9	41.7	35.8
Róm. kat.	63.4	54.3	45.9
Unitárius	63.8	51.8	44.3
Gör. keleti	87.0	81.6	73.2
Gör. kat.	90.9	86.5	80.0

Magyarország egyes részeiben az analfabetizmus tekintetében jelentékeny különbségek állanak fenn, melyeknek jellemzésére a következő adatokat soroljuk fel: Analfabéta volt (az összes népesség százalékaiiban):

	1880	1890	1900
A Magyar birodalomban	59.7	54.6	47.8
Magyarországon	57.1	52.2	45.7
Horvát-Szlavonországban	78.5	72.6	61.8
a Duna jobbpartján	42.4	37.2	31.9
a Duna balpartján	45.4	41.0	36.6
a Királyhágón túl	70.8	63.1	54.7
Lika-Krbáva vmegyében	90.4	88.9	82.5
Szolnok-Doboka	85.3	81.0	76.2
Máramaros	88.0	84.7	81.7
Moson	31.2	27.6	26.3
Sopron	33.1	29.3	26.2
Budapest fővárosban	31.3	26.6	22.0
Sopron városában	26.2	25.0	19.8
Szabadka	75.0	68.5	57.7
az összes vármegyékben	61.2	56.2	49.7
az összes törv. j. városokban	41.5	35.9	29.4

Némely állam nem népszámlálások alkalmával állapítja meg az analfabetizmust, hanem az esketések v. ujoncozások alkalmával; ezen adatok azonban kevésbé megbízhatók, mivel a népességnek csak bizonyos rétegeire v. határozott korcsoportokra vonatkoznak; ily adatok vannak Németországból, Nagybritanniából, Svájcban stb.

Összefoglalván a három forrásbeli, nem éppen mindig összhangzó adatokat, Európának és az Egyesült-Államoknak államait az elemi művelődés foka szerint a következő 4 csoportba állíthatók: 1. legműveltebb államok: Németország, Finnország, Élszász-Lotharingia; 2. művelt államok: Skócia, Észak-Amerika fehér lakossága, Németalföld, Anglia; 3. haladó államok Franciaország, Belgium, Írország, Ausztria, Magyarország, Olaszország. 4. Hátramaradó államok: Spanyolország, Északamerika fekete lakossága, Portugália, Oroszország, Szerbia, Románia.

Analgén (*chinalgen, benzanalgen, aethoxybenzoylamidochinolin*), $C_{15}H_{13}NO_3$, az oxichinolinból előállított fehér, íztelen, kristályos por. Op. 208°. Vízben oldhatatlan; megsavanyított víz, úgyszintén forró alkohol bőségesen oldja.

Mint gyógyszer neuralgiás bántalmaknál fájdalomcsillapítóul alkalmazták.

Analgesin (gör.) a. m. *antipirin* (l. o.).

Analgetica (anodyna), olyan gyógyszerek, melyek a fájdalmakat csillapítják azáltal, hogy az érzőidegek, v. az idegcentrumok ingerlékenységét csökkentik. Vannak *helybeli* fájdalomcsillapítók, melyek az érzőidegvégződéseket bódítják (hideg víz, jég, akonitum, belladonna, kokain, szén-sav, karbol, bürök, veratrin stb.) és *általános* fájdalomcsillapítók, (ópium, morfium, antipirin, fenacetin stb.), melyek az agy bódításával azt képtelenné teszik a fájdalom tudomásulvételére. Mivel az idegzésük, migrének oka sokszor az agy v. érzőidegek vérszegénysége, v. érbeidegzési zavara, jó fájdalomcsillapítók lesznek az érbeidegzést módosító szerek is, mint pl. a koffein, a lázellenes szerek, az alkohol, meleg v. hideg borogatások.

Analgezia (gör.), a fájdalomérzés hiánya. L. még *Anesztézia*.

Analitika. Logikai kutatásainak legfontosabb részeit foglalja Aristoteles az A. (azaz a gondolkodás elemzése, taglalása) elnevezés alá; tartalmát a következtetés és a bizonyítás tana teszi. Kant Aristoteles nyomán a «Tiszta ész kritikájá»-ban transzcendentális A.-nak nevezi azt a részét az ismereterő elméletének, mely annak legegyszerűbb elemeivel foglalkozik. A matematikában a *határozatlan* A. a határozatlan algebrai feladatok feloldásával foglalkozik, melyeknél kevesebb ismeretlen, mint egyenlet van adva. — Analitikus a. m. elemző, felbontó; p. o. analitikus ítélet, fogalom; ellentéte a szintetikus. L. *Ítélet*.

Analitikai geometria (elemző mértan). Nem tárgyában, hanem módszerében különbözik a többi geometriai diszciplínától. Módszerét a *koordináták* (l. o.) használata jellemzi. Képzeljünk magunk elé egy vonalat, amely egy derékszögű négyszög alakú rajzlapra (ez a rajzlapok szokásos alakja) van rajzolva. A vonal bármelyik pontjának helyzetét meghatározhatjuk pl. azzal, hogy megadjuk, milyen messze van az illető pont a lap baloldali és milyen messze a lap alsó szélétől. Az első távolságot nevezzük x -nek, a másodikat y -nak: ezek a szemügyre vett pont Descartes-féle koordinátái. Megfordítva, ha találomra választunk két koordinátát (és a rajzlap elég nagy), akkor mindig kijelölhető az a pont, amely a koordinátáknak megfelel. De rajta lesz-e a pont azon a vonalon, amelyet előre megrajzoltunk? Általában nem. Ahhoz, hogy rajta legyen, kell, hogy a koordinátákat ne akárhogy, hanem bizonyos feltételnek megfelelően válasszuk. E feltételnek mindig lehet olyan alakot adni, hogy az x és y koordináták értékei bizonyos egyenletet elégítsenek ki. A pont helyzetének a meghatározására valamely felületen két, a térben három koordinátára van szükség. A síknak azon pontjai, melyeknek koordinátái (x, y) eleget tesznek a $f(x, y) = 0$ egyenletnek, egy *síkgörbét* (esetleg egyenest) alkotnak, melynek $f(x, y) = 0$ az egyenlete. Hasonlóképpen $F(x, y, z) = 0$ annak a *felületnek* az egyenlete, melynek összes pontjai, illetőleg pontjainak x, y, z koordinátái az egyenletet kielégítik. Az $F(x, y, z) = 0$ és a $G(x, y, z) = 0$ egyenletrendszer az egyes

egyenletek által meghatározott felületek átmetszését, vagyis a két felület közös pontjainak összességét jelenti. Ez lehet felületdarab, de rendszerint egy, esetleg több térbeli vonal. Az A.-nak az a feladata, hogy a vonalakat és a felületeket egyenleteik segítségével tanulmányozza.

Ha x, y , valamint x, y, z síkbeli, illetőleg térbeli parallel-koordináták, akkor $f(x, y) = 0$ algebrai síkgörbét és $F(x, y, z) = 0$ algebrai felületet jelent, feltéve, hogy az egyenletek baloldalán a koordináták racionális egész függvényei állanak, azaz olyan többtagú algebrai kifejezések, melyekben az egyes tagok egy-egy állandó tényezőnek s a koordináták pozitív egész kitevőjű hatványainak a szorzatai. A térbeli algebrai görbe két algebrai felületnek a teljes átmetszése vagy annak egy része. Valamely algebrai görbének vagy felületnek a rendjét megfelelő egyenlet egyes tagjaiban előforduló koordináták kitevőinek az összege mutatja. Így pl. $x^2 + 2xy - z = 0$ egy másodrendű felületnek az egyenlete. Amely görbe, vagy felület nem algebrai, azt *transzcendensnek* mondják.

Irodalom. Clebsch, Vorlesungen über Geometrie, Leipzig 1906; Hesse, Vorlesungen aus der analytischen Geometrie, u. o. 1906; Heffter-Koehler, Lehrbuch der analytischen Geometrie, u. o. 1909; Salmon Kézikönyvei eredetiben angolul, vagy francia fordításban (Gauthier-Villars-nál, Páris 1899); vagy németül Fiedler átdolgozásában (Leipzig, Teubner, 1907).

Analitikai kémia, elemzés kémia, a kémiának (vegytannak) az analitikai módszereket és eljárásokat ismertető része.

Analitikus nyelvek. Így nevezik a mai román és germán nyelveket, mert sok nyelvalakot mintegy szétbontottak, vagyis amit azelőtt egy-egy szóval fejeztek ki, ma két-három szóval mondják. Pl. a latin *vinī* genitívus franciául *de vin* v. *du vin*, a datívus *à vin* v. *au vin*. Ezekkel szemben a latin v. a gót *szintetikus* nyelvek.

Analitikus oktatás, az analízis, elemzés alkalmazása a tanításban. Az adott jelenséget részre bontjuk, tehát az összetettől haladunk az egyesre. Az A. csak egyik mozzanata a tanításnak, nem külön módszer, melyet magában lehetne alkalmazni. L. *Módszer*.

Analizál (gör.) a m. felold, felbont, elemez, valamely egészet egyes alkotászeire szétbont.

Analizátor (fiz.) 1. *Polarizátor*.

Analízis, mint logikai műszó a m. elemzés; — *matematikai* értelemben a számelmélet, az algebra és a tiszta geometria kivételével az egész matematikát magában foglalja. Idetartozik a differenciál és az integrálszámítás, a differenciálegyenletek elmélete, a variációszámítás és általában a reális és a komplex változók függvényeinek az elmélete. L. *Függvény* és *Függvénytan*. **Kémiai** jelentését, l. *Kémiai analízis*. **Biológiai analízis**, l. *Vízvizsgálat*; **biokémiai analízis**, l. *Szérumbiagnosztika*.

Irodalom. König, Analízis, Budapest 1887; Suták, A differenciál és integrálszámítás elmélete, u. o. 1900; Bake, Differenciál és integrálszámítás u. o. I. k. 1910; Jordan, Cours d'Analyse, Páris, I. k. 1909, II. kötet 1894, III. k. 1896; Goursat, Cours d'Analyse I—II, u. o. 1902—1905; Picard, Traité d'Analyse I—III, u. o. 1901—1909; Stolz, Grundzüge der Differential und Integralrechnung I—III. Leipz. 1893—1899.

Anallantoidea (állat), mindazok a gerinces állatok, amelyek magzatainak húgytömlője (allantois) nem fejlődik ki. Egyértelmű az *anamniota* névvel (l. *Amniota*).

Analog (gör.) a m. hasonló, viszonyaiban v. vonatkozásaiban egyforma, egymáshoz hasonló; növényntani értelemben egyelő.

Analógia (gör.) a m. hasonlóság, a viszonyok hasonlósága egymáshoz. A *filozófiában* A. bizonyos dolgok hasonlósága egy v. több lényeges pontban. A *hit* A.-i (A. fidei) alatt az evang. dogmatika azt a mértéket érti, melyet a szentírás kétségtelen világosságú helyeiből a többiek megértése számára nyerünk. A *nyelvtanban* A. az egymemű szóalakok rokonsága; pl. analóg egymással minden második személy v. minden középfok. Azután különösen a beszélőnek az az öntudatlan törekvése, hogy az egyjelentésű alakoknak nyelvtani jelei (ragjai, képzői) is egyenlők legyenek. Mivel pl. azt mondjuk: *eszel, dolgozol*, azért a *tesz, hoz* igéket is így ragozzuk a 2. személyben: *teszel, hozol*, holott régente azt mondták: *téssz, hozsz*. V. ö.: *Simonyi*, Az A. hatásairól (akadémiai értekezés 1881); ugyanattól: A Magyar Nyelv (2. kiadás 1905).

Jogi értelemben A. bizonyos életviszonyokra megállapított jogszabályoknak szabályozatlanul maradt más jogviszonyokra való alkalmazása. Szükséges akkor, ha a törvényhozás valamely kérdést nem oldott meg, vagy ha olyan új életviszonyok keletkeznek, amelyekre vonatkozó jogalkotás még nem jöhetett létre. Ha a hiányzó szabályt hasonló jogviszonyra alkotott törvényből veszik, akkor A. *legis*: törvényből merített A.-ról beszélünk, ha azonban a szabályozatlanul maradt kérdés eldöntésére nem ilyen egyes törvény, hanem az egész jogintézményben kifejezésre jutó irányeszme (tendentia, intentio) szolgál alapul, akkor A. *juris*: a jogból merített hasonlóságra forog fenn. A magánjogban az A. alapján való jogalkalmazás elég gyakori, a büntetőjogban azonban kevésbé nyerhet alkalmazást, mert itt a Btk. 1. §-a szerinti szabály irányadó, hogy csak az a cselekmény büntethető, amelyet a törvény büntetendő cselekménynek nyilvánít (nulla poena sine lege). A bíró tehát A. útján nem szabhat büntetést oly cselekményre, mely a törvényben kifejezetten büntetnek vagy vétségnek nincs meghatározva.

Analogizmus (gör.), következtetés analógiából, v. bizonyítás analógia (hasonlóság) alapján, amidőn nem, mint a szillogizmusban, valamely általános tételtől indulunk ki (minden ember halandó) s ebből következtetünk egy második tétel közvetítésével (Péter ember) egy kevésbé általános tétel igazságára (Péter halandó), hanem amidőn részlegéből más részlegesre következtetünk, pl. A földön, mely a nap körül keringő, tengelyforgással, légkörral, változó időszakokkal stb. bíró bolygó, van szerves élet; a Mars csillagon, amely az említett pontokban megegyezik a földdel, ugyancsak lesz szerves élet. Tehát mert a Mars sok pontban megegyezik a földdel, ebből analógia szerint azt következtetjük, hogy a szerves élet tekintetében is megegyezik vele. E következtetés ereje azon fordul meg, hogy van-e törvényes összefüggés ama mozzanatok közt, melyeket a következtetésben egybekapcsoltunk (a szerves élet s a többi említett pontok közt), s vajjon nem következtetünk-e olyan momentumokból, melyek csak véletlenül kerültek egymáshoz, de egymáshoz nem tartoznak v. pedig, mint a mi ese-

tünkben, még nem elegendők a jelenség magyarázatára. Azért az analógia bizonyítása nem kényszerítő erejű.

Analóg sark, l. Ásvány.

Analysis situs (a helyzet analízise), matematikai szempontokból vizsgálja, hogy a síkterületek, vagy a térbeli felületek egymásba átalakíthatók-e, vagy sem. Hogy az idetartozó átalakítási feladatok lényegét jobban megismerjük, képzeljünk gummi-szövetből egy négyzetalakú darabot. Ezt mindenestre kinyújthatjuk oly módon, hogy a négyzet pontjai egy kör lapnak összes pontjait fedjék. Ellenben csupán nyújtás útján az már nem érhető el, hogy a négyzet pontjai valamely körgyűrű pontjait fedjék (szakítás és összeragasztás nincs megengedve). Éppen így elérhető az, hogy egy üres gömbalakú gummi labda a kocka alakját vegye fel, de már nem lennének képesek felületét úgy átalakítani, hogy láncszemhez legyen hasonlóvá. Az ilyen szerű vizsgálódásoknak a függvénytanban és a differenciál-egyenletek elméletében van fontosságuk.

Anam, l. Annam.

Anamabu, kikötőváros a brit Aranyparton Afrikában, erőddel és 3000 lak.

Anamalaij (*Annamally, Elefánthegek*), a nyugati Gatschhoz tartozó elszigetelt, 80 km. hosszú és 50 km. széles hegyvidék Travankor brit-indiai hűbérállam Koimbatör kerületében, 2000 m.-es csúcsokkal. Alját dzsöngli takarja; magasabb részei egészségesek; rajtok pompás erdők vannak; számos elefánt, bivaly, tigris stb. tanyáz bennök. Csekély számú lakossága a todák törzséhez tartozik.

Anamari, a kelták egyik törzse, l. *Kelták*.

Anamartézia (gör.) a m. ártatlanság, büntelenség, *anamartétikus*, büntetlen.

Anamba-szigetek (Sziantan-szigetek), kisebb szigetcsoport Malakkától K.-re, a németalföldieknek adózó linggai radzsa tulajdona. Területük 673 km², lakosságuk 3200. A szigetek csekély magasságúak, sűrű erdővel födöttek, mohammedánus malájok lakják.

Anamezit, kőzet, finoman szemcsés bazalt (l. o.).

Anamirta Colebr. (növ.), a Menispermaceae család génusza, melynek egy faja Elő-Indiában és a malájai területen él. Felfutó cserje. Az *A. cocculus* Wight (*Cocculus suberosus* DC., *Menispermum cocculus* Wall., *A. paniculata* Colebr.) borsónagyságú termése a *Fructus cocculi*-t szolgáltatja, mely mérges *pikrotoxint* tartalmaz. Ezt a halak elbódítására és a sör hamisítására használják. Amerikában fejtetve ellen kesőcsé tetteik. Újabbban a tüdővészések éjjeli izzadása ellen sikeres próbát tettek vele. Ellenmérgei a paraldehyd s a kloralhidrát. A termésburokból előállított kristályos alkaloidek, a *menispermín* és a *paramenispermín*, nem mérges. A termés neve a kereskedelembe *kokkelszem* vagy *kokkelbors* (*Cocculi Indici* seu *Levantic* sive *piscatorii*). A magvakból előállított zsírt Indiában gyertyák készítésére használják. A gyökerek és a szár (*Petravalli*) láz elleni szerek.

Anamita, l. *Annamita*.

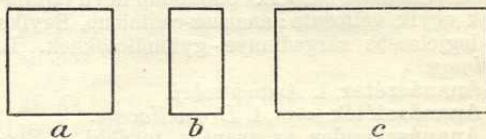
Anamészika (gör.), l. *Mnemonic*.

Anamnészis (gör.), valamely betegnek orvosi szempontból vett élettörténete. Három fontos része

van az A.-nek — amit az orvos kikérdezés útján szokott megállapítani. — 1. Az illető beteg jelen bajára vonatkozó adatok: a betegség keletkezésének ideje, módja, a beteg szubjektív panaszai és objektív adatai jelen bajára vonatkozólag, a tünetek sorrendjének megállapítása, továbbá olyan adatok kikérdezése, amik a vélt betegséget okozhatták vagy súlyosbíthatták. 2. Az előző összes megbetegedéseinek felsorolása, esetleg egyes bajok tüneteinek stb. kikutatása ép úgy, mint a jelen betegségnél. 3. Olyan körülmények megállapítása, amik a jelen bajt okozhatták, avagy arra a betegre hajlamosító tettek; ilyen az öröklés kérdése, pl. tüdővészre vonatkozólag, mértéktelen élvezetek pl. iszákosság, sok dohányzás; ilyenek a foglalkozással járó esetleges kórokozó körülmények, pl. ólmos vagy kénese levegőben való dolgozás; fertőző betegségeknel megállapítandó a fertőzés eredete, ami különösen járványok idején a baj korai felismerése és a beteg azonnali eltiltása végett fontos. Az A. tulajdonképpen a betegvizsgálat egyik lényeges része; sok betegség legalább ideig-óráig csak szubjektív tüneteket okoz s ilyenkor jó A. nélkül nem is lehet jó diagnózist csinálni.

Anamniota (állat), l. *Amniota*.

Anamorfoziz (gör.) a m. átalakulás, átváltozás. Az optikában jelenti valamely tárgy rajzának bizonyos szabályok szerinti eltorzítását, ill. a megfelelő lencsék v. tükrök által helyes méretben

való megjelenését. Pl. ha hengeres lencsén keresztül az a) négyzet b) téglalap alakunak látszik, szerkeszthetünk olyan c) téglalapot, amelyet a lencsén keresztül éppen négyzetnek látunk. Hasonlóképpen rajzolhatni olyan torzképeket, amelyek pl. sokszögletűre csiszolt üvegen át v. kúp alakú tükrökben látszanak helyes arányokban.

A *növénytanban* A. visszafejlődése a virágleveleknek a következő fokozatra: ha t. i. a szirmok csészelevelekké, a porzók szirmokká (teljes virág), a termőlevelek porzókká alakulnak. Ha teljes visszafejlődés van valamely virág összes levelein, úgy ez rendes, leveles hajtássá, illetőleg rüggyé alakul (*Antholysis, Chloranthia*).

Anamosa, Jones county székhelye Iowa amerikai államban a Wapsipinicon balpartján, vasút mellett, (1900) 2891 lak.

Ananász (Anánassa Lindl., Ananas Adans., anána, anassa v. nanas a tupik nyelvben, Braziliában, növ.), a Bromeliaceae növénycsalád génusza. Levele merev, a szélén tövisesen fogas. Csoportos gyümölcságazata a mandulafenyő tobozához hasonlít, s az egész csoportgyümölcs az igazi gyümölcszsemeknek a virágzat megpuhuló tengelyével meg a murvalevelekkel való összenövéséből származik. Hat faja él Amerika forró tartományjaiban. Az *A. sativa* Lindl. (*Bromelia ananas* L., l. az *élelő-növények* III. tábláján) Dél-Amerika forró vidékéről ered, de valamennyi meleg tartományban (Kelet-In-

dia, Afrika, Mexikó stb.), sőt nálunk is külön alacsony, de nagy főfokú A.-házban általában már 1535 óta termesztik. A.-házakat Magyarországon a XIX. sz. 20—40-es éveiben majd minden nagy-úri kertben tartottak. Szára 0·3—0·6 m. magas, levele 16—26 cm. hosszú, aloéalakú, szálal; virága lilaszín, gyümölcse eleinte zöld, megérve sárga, mint földije, a kukoricaszem, húsos, kedves szagu és számócaízú, gyakran 3—4 kg.

Az A.-t Braziliában és Guayanában a földek körül ültetik s itt minden ápolás nélkül két év alatt gyümölcsözök; Európában csak külön e célra berendezett A.-tenyészőházakban nevelhető, ahol a tenyésző-házak berendezése s az alkalmazott különféle kertészeti fogások szerint $1\frac{1}{2}$ egész 3—4 év alatt ad gyümölcsöt. V. ö. *Hampel*, Handbuch der Frucht und Gemüse-Treiberei (Berlin 1885); *Lebl*, Die Ananaszucht (Berlin 1893).

Ananászbatiszt, l. *Ananászkender*.

Ananászbetegség, előfordul a kerti szegfűvenken, a száraikban élősködő fonálféreg (*Tylenchus devastatrix* Kühne) következtében, aminek folytán a szártagok és a levelek rövidke maradnak és az utóbbiak egyúttal jelentékenyen megvastagodnak és bodrosakká válnak, úgy hogy ekként ananászalakú képződmény jó létre. A Jáva-szigeti cukornádnak A.-ét egy élősködő gomba (*Thielaviopsis*) okozza, még pedig a kiültetésre szánt dugványokon.

Ananászdinnye, (növény), a sárga v. cukordinnyék (*Cucumis melo* L.) Cantaloup nevű fajtájának egyik változata: ananász-cantaloup. Egyike a legjelesebb sárgadinnye-gyümölcsöknek. L. *Dinnye*.

Ananászéter, l. *Ananászolaj*.

Ananászfélék (növény), l. *Bromeliaceae*.

Ananászkender, az ananász, továbbá a *Bromelia Karatus* L. és *Billbergia variegata* Mart. leveléből, Braziliában meg a Philippineken maceráció útján nyert növényrost (A.-rost, A.-selyem, silk-fű). Ebből lesz a szép *pinna* v. *ananászszővet*, *ananászbatiszt*, melynek készítése Manilla környékén egész falvaknak ad foglalkozást. Az A.-t ugyanis fonás nélkül szövik meg igen ritka áttetsző szövetű.

Ananászolaj, az ananász gyümölcsének illó olaja, mely vajsavetilesterből áll; csemegék készítéséhez használják; alkohollal elegyítve az ú. n. ananász-esszenciát készítik belőle, amelyet a cukrászok használnak. A természetes A. pótlására az ú. n. *ananászétert* használják, amely vajsavetilester, vajsavamilester, kevés kloroform, acet-aldehid és glicerinn ananász-szagú elegye.

Ananászrost, l. *Ananászkender*.

Anandria (gör.) a. m. gyávaság, asszonyias magaviselet, férfiatlanság; *anandrius*, férfiatlan. — *Anandrus* (növény), pl. flos anandrus, a. m. porzónélküli virág, midőn a porzók saját alakjukban nem fejlődtek ki, pl. bizonyos almafafajtán stb., a teljes virágokban, vagy az egy- és kétféle növények termős virágjában, pl. a magvas kenderen.

Ananean Baptista János, örmény mechtarista-szerzetes és szótáríró. 1715. Konstantinápolyban szül. Megh. Szalonikiban 1772. Legnagyobb érdeme, hogy a Mechtár-féle hírneves örmény szótár második kötetét kidolgozta.

Ananes, l. *Kelták*.

Ananiás, 1. hamis próféta, Jeremiás ellenfele; 2. egyike Dániel három társának; 3. a jeruzsálemi keresztény hitközségnek tagja és felesége Saphira, akik az Apostolok cselekedetei 5, 1—11. elbeszélése szerint több vagyonos jeruzsálemi keresztény példájára eladták jószágaikat s az érte kapott pénzösszeg egy részét az apostolokhoz vitték, azt állítván, hogy ez vagyonuk egész ára, pedig egy részt visszatartottak maguknak. E hazugságért és kétszínűségért Péter apostol megdorgálta őket, mire holtan összeestek; 4. keresztény Damaskuszban, aki Szt. Pált vakságától megszabadította és megkeresztelte; 5. Nedebeos fia, főpap (47—59 Kr. u.). Elnöke volt annak a synedrionnak, amely Szt. Pál miatt gyűlt össze. A zsidó felkelés idején (66) mint Róma barátját meggyilkolták.

Anániták, l. *Karaiták*.

Anantopodaton (gör.), beszédalakzat, mely szerint valamely összetett mondatból hiányzik a befejező mondat. L. *Anakolutia*.

Ananur, Oroszország tifliszi kerületének megerősített városa, az Aragva mellett.

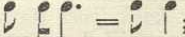
Ananyev, az ugyanily nevű kerület székhelye Kherzon orosz kormányzóságban, a Tiligul partján, (1897) 16,713 lak., szőlő- és gyümölcsstermeléssel. 1792. került Oroszország hatalmába.

Anapa, kikötőváros Kuban orosz-kaukázusi kormányzóságban, a Fekete-tenger partján a Kuban-torkolattól D.-re, (1897) 6676 lak. A.-t 1781. mint török határszéli erős várat francia mérnökök építették az oroszok ellen, akik azt 1791 jun. 22. Gudovics alatt ostrommal bevették; miután többször urat cserélt, 1829. végleg az oroszok birtokába került.

Anapesztus (gör.), párosrésztű emelkedő ütemfaj, a daktilus ellentéte: két rövid szótagból álló thezisz után következik benne az egy hosszú tagban maradó arzisz:

~ ~ ~, zenei értékben:

a két rövid szótag azonban néha összevonható, viszont az antik verselés gyakran az arzist is felbontotta két rövid szótagra. Az A.-i a görögöknél induló ritmusul szolgált, kísérve a spártai csapatok menetét s a drámai karok mozgását, de a gyászdalokban is szerepelt. A görögök két ütemet véve egy *metron*-nak, ezzel mérték A. soraikat. Leggyakoribb volt a dimeter (= 4 A. láb) és ennek csonkjája a *paroimiakos*, mely a dimeteres szerkezetek zárószórául szerepelt, továbbá a kettő összetétele a csonka tetrameter. A. nak nevezik még az aprózott jambust is, ha t. i. a jambusi sor egyik-másik lába három tagura bomlik fel, mert metrikai képlete ez: ~ ~ ~, de azért zenei értéke csak annyi, mint egy jambusé, azaz:

ez az *anapestizált jambus*. A modern A. (a német költészetben mint ütemelőzős daktilus) részint szakozatlanul, részint különböző szakformákra alakítva, izgalmas jellegű lírai költeményekben és balladákban szerepel. Nálunk Földi és Verseghy honosították meg, s azóta sok költőnk írja, rend-

szerint rimmel. Ismert példái: Petőfőtől *Szeptember végén*, Czuczortól *Szondi*, Aranytól *Szondi két aprója* stb.

Anaphalis DC. (növ.), a Fészkesek (Compositae) génusza, melynek mintegy 30 faja Ázsiában és Észak-Amerikában él. Az *A. margaritacea* Benth et Hook. fil. molyhos levelét és fehér virágát É.-Amerikában száraz csokrokban használják. (Virginiai Immortella.)

Anaphasis, vagy **prophasis**, a fonalas magosítás egyik szaka.

Anaphora, l. *Alakzat*.

Anaphrodisia, nemi tehetetlenség (l. o.).

Anaphrodisiaca, l. *Antaphrodisiaca*.

Anaphylaxia, l. *Anafilaxia*.

Anaphyta, a virágos növények hajtásának tagjai képesek egymástól elválásztva tovább élni; — ezeket egyes egyedeknek fogták fel és anaphytáknak nevezték el.

Anaplasia (gör.), a daganatsejteknek átalakulása, mintegy elfajulása, aminek következtében azok az anyasejteknek (amelyekből a daganat kifejlődött) alaktani és biológiai jellegző tulajdonságait elvesztik, a talajszövet sejtjeinek élettani működéseit nem végzik, de rohamosabban szaporodnak, mint a talajszövet sejtjei, ahonnan a daganat kiindult.

Anaplastica, l. *Képző műtét*.

Anapo (*Anapus*), folyó Szieliának délkeleti partján, a Monte Laurón ered s a szirakuzai öbölbe szakad. Partjain papiruszkáka terem.

Anaradzapura, Ceylon régi fővárosának és a buddhista kultusz régi szenthelyének romokban gazdag helye. Már Kr. e. 437. Pondukabhaja király székhelyé emelte; 306. Buddha szent maradványait is oda vitték. Mikor 769. Kr. u. a székhelyét áttették Pollonaruvába, A. mint szent város továbbra is nagy hírnevet örvendett, de a XIII. sz. elején a tamul Maga elpusztította s azóta rom maradt.

Anarchia, állam, hatóság, kényszerrendszabályok nélküli társadalom, mely teljesen szabad és egyenlő egyének spontán egyesülése, kényszerítés nélküli együttműködése. Anarchizmus azok a tanok, melyek ily társadalmat kívánnak és igazolnak, az a mozgalom, mely annak megvalósítására irányul. A alatt új gazdasági-társadalmi rendet is értenek egyúttal, azonban sem a mozgalom, sem a tanok nem egységesek e kérdésben. Az individualisztikus irány, melynek még ma is vannak hívei, a magántulajdont megtartaná. De minden munka nélküli jövedelmet megszüntetné, a szabad versenyt biztosítaná (*Tucker*). A kommunista irány uralkodik ma a mozgalomban. A termelési eszközök, javak a társadalom tulajdonát képeznék, melyeket szükségletéhez képest mindenki használhatna. A termények, javak élvezete mindenki számára, szükségletének megfelelőleg lenne biztosítva (*Kropotkin*). Azonban főleg a szindikalista mozgalom megerősödése folytán újabban ismét a kollektív irány terjed. A javak termelői szervezetei (szakszervezetek) tulajdonát képeznék. Kiki munkája arányában birna igényrel a javakra. A termelő és fogyasztók szervezetei szabadon egyezkednének (*Mela*). Másrészt az új gazdasági rend kérdésében az anarchizmus és szocializmus

nem különbözik oly határozottan. A főkülönbség az, hogy az anarchizmus a proletariátus felszabadítására, érdekei előmozdítására nemcsak nem akarja igénybe venni az államhatalmat, hanem támadását első sorban az állam, a hatóság, a közhatalom ellen intézi; minden kényszerrel, minden hatalmi szervezetet összeegyeztethetetlennek tart az egyén szabadságával és az államban szükségképp a privilegiumok, a mai gazdasági rend legerősebb támaszát látja. Az A. rendjét, a szabad szerződések betartását nem egy központi hatalom biztosítaná, hanem első sorban a szolidáris érzés, mely a mai gazdasági rend, a mai társadalmi intézmények, főleg a család pusztulásával hatalmasan fejlődne. Biztosítaná a jól felfogott önérdék. De társadalom-ellenes cselekmények fő okai, a nyomor, az igazságtalanságok, az új rendben hiányoznának. A büntetés különben sem képes megakadályozni büntettek elkövetését, és végül az egyeseknek és szabadon alakuló csoportoknak meglenne a joguk, hogy megtorolják a sérelmeket, kikényszerítsék a szerződések betartását. Főleg a módszer, mellyel az anarchisták eszméik terjesztését célozzák, tette őket félelmetessé. A "tettek propagandája" van hivatva felhívni a figyelmet az anarchisták eszméire és törekvéseire. Véres forradalom nélkül az anarchikus társadalom megteremtését lehetetlennek tartják. (Ez utóbbiak azonban nem állanak az egész irányra.) A szociáldemokrácia taktikáját, mely a praxisban az államhatalom kiterjesztésére, az elméletben pedig az államhatalomnak a proletárérdek szolgálatába állítására irányul, a leghévesebben támadják. Mozgalmukat, törekvéseiket nemcsak a proletariátus, hanem első sorban és közvetlenül az egész emberiség érdekében állónak hirdetik.

Az anarchizmus filozófiai alapjait *Stirner* fejté ki. Az egyén, az Én, az egyetlen realitás, valóság, csak saját érdekei, saját akarata lehet irányadó. Állam, isten, intézmények csak fikció, csalás és babona. *Proudhon* a mai gazdasági rend igazságtalanságaiból, ellenmondásaiból indul ki. A szabad verseny teljes biztosítása, minden eszköz megadása az emberiséget minden kényszer nélkül a kollektív (ipari) termeléshez vezetné, melyben az állam teljesen fölösleges lenne, mert annak szerepe csak a privilegiumok védelme. *Kropotkin* az anarchiát a tudományos világfelfogásból folyónak és a társadalmi fejlődés irányában fekvőnek mutatja ki. *Bakunin* irodalmi működésével is első sorban az agitációt szolgálja, az anarchista mozgalom módszerét ő fejté ki. A munkás Internationale genfi kongresszusával a tettek propagandáját ő mondatja ki. Tudományos téren az anarchizmus korántsem termelt oly értékeket, mint a szocializmus; rendszertelen, impulzív és szubjektív.

Az általános munkásmozgalom keretében alakul ki az anarchizmus. Egy ideig a munkás Internationalera is sikerült anarchisztikus jelleget nyomni. Azonban a 70-es évek felé abban a marxizmus erősödött meg. Bakunin és hívei háttérbe szorultak, majd ki is zártattak. Első anarchisztikus jellegű egyesülés a nemzetközi szociáldemokrata szövetség volt a 60-as évek közepén. Ez csakhamar föloszlott. A 70-es évek felé alakult

Juraiszövetség már határozottabban anarchisztikus jellegű és idővel mindinkább azzá lesz. A mozgalom programja az olasz föderációban és annak szekcióiban alakul ki. A jurai szövetség 1876-os kongresszusa már az egész anarchista programot adja. Egész 1882-ig a mozgalom fejlődőben van és számos kongresszuson ad életjelt magáról. Egyes merényletek alkalmat adnak a kormányoknak a mozgalom erőszakos elfojtására. Kivételes törvényeket hoznak ellenük, a sajtó- és egyesülési szabadságot velük szemben megszorítják, a büntetőjogot szigorítják. De a belső egyenetlenségek, az egyéni szabadság túlnagy respektálása is akadály a szervezkedésnek. 1892-ben újból világkongresszust tartanak, ez az anarchizmus lehető legszélsőbb álláspontját foglalván el, a program tovább nem fejlődhetik. A 90-es évek elején egymást követő merényletek (Franciáországban) újabb alkalmat szolgáltatnak az üldözésre. Azóta csak 1907. tartottak kongresszust (amsterdami), amely a szervezkedés szükségességét mondja ki, központi hivatalt állít fel és az anarchizmus és a forradalmi szindikalizmus határait állapítja meg. A kongresszus határozatai szerint a forradalmi szindikalizmus, mely az anarchizmus álláspontját foglalja el (ha nem is teljesen) a politikai harc szükségességét illetően, másrészt az anarchizmus módszerét veszi át. Közvetlen célok érdekében igen alkalmas eszköz a kapitalista termelési rend megbuktatására, de a forradalmat fölöslegessé nem teszi és csak szakszervezeti mozgalom lévén, nem általános, a külön anarchisztikus szervezkedést nem teszi fölöslegessé. Az utóbbi időben azonban úgy Francia-, mint Olaszországban a forradalmi szocialista mozgalom nyomult előtérbe.

A anarchizmus úgy az Egyesült-Államokban, mint Spanyolországban ma is igen erős. Minthogy határozott szervezetei nincsenek, számereje alig állapítható meg. Mintegy 200 folyóirat hirdeti anarchisztikus eszméket.

Az egyes államok mozgalmi közül csak a magyarországi foglalkozhatunk. Nálunk a 80-as évek elején terjedt az anarchizmus, első sorban a munkásmozgalom keretében. A magyar szociáldemokrata párt az anarchistákat kebeléből kizárva, azok 1881. külön pártot alapítottak nemzetközi forradalmi szocialista párt címmel. Két sajtó-organumuk is volt. A Socialist és a Communist, majd Volkswille és Radikal (már előzőleg jelent meg Budapesten anarchista lap). A párt vezetősége és a lap szerkesztői hamar összeütközésbe kerültek a bto törv. nyel. 1884. egy bécsi bankár meggyilkolása és kirablása (anarchista célokra?) szolgáltatja az alkalmat a párt széttöbbantására. A 90-es évek közepéig alig lehet szó anarchizmusról. A megindult agrárszocialista mozgalomban rövid ideig fennálló Várkonyi-féle irányban jelentkeznek anarchista tendenciák, főleg amíg dr. Schmitt Jenő a Földművelő, ez iránylapjának szerkesztésében tevékeny részt vesz. A krisztusi uralomnélküliség, államnélküliség eszméit hirdetik. A Várkonyi-féle irány egyébként igen konfuzus. A 90-es években megjelenik dr. Schmitt Jenő szerkesztésében egy Állam nélkül című folyóirat, mely anarchisztikus eszméket vall. 1906.

egy szociáldemokrata pártlapban a Testvériségben gróf Batthyány Ervin hirdet anarchisztikus elveket. Az általános választói jog kivívására irányuló küzdelmet helyteleníti, mert az általános választójog meddő. A központi vezetést, felsőbb uralmat feleslegesnek tartja, az uralom forrása a társadalom minden bajának. A párt azonban nem tűrte meg, hogy sajtójában az anarchizmust hirdessék. 1907. Budapesten egy magát forradalmi szindikalistának nevező mozgalom indul meg, melynek tevékenysége főleg antimilitarista propaganda kifejtése. Lapja a Társadalmi Forradalom. Azonkívül még Nagy-Várádon jelenik meg egy anarchista tendenciájú lap: A Munkás. Sem a fővárosban, sem a vidéken nincs erősebb mozgalom. 1909. a forradalmi szocialistáknak és szindikalistáknak sikerült Budapesten egy kongresszust tartani, melynek főtárgyát a szociáldemokrata párt elleni harc képezte. Ha még megemlíthjük, hogy 1898. merénylet tervezett a király ellen, az anarchizmus magyarországi történetét lezárhatjuk.

Irodalom. H. Zuccoli, Der Anarchismus, Leipz. 1909; Tucker, Der Anarchismus, Jena 1895; M. Brouilhet, Confit des doctrines, Paris 1910; J. Grave, Résonne et révolutions, u. o. 1905; A. Hamon, Psychologie de l'anarchiste socialiste, nyanyot; Krapotkin, La conquête du pain; ugyanaz, Kölcsonös segítség mint természet törvény, 1909; u. a., Paroles d'un révolté; Balogh Arthur, Az anarchizmus, Bpest 1894; Stirner, Der Einzige und sein Eigentum; Szilárd Ödön, Stirner bölcselése, Bpest 1910; G. Proudhon, Qu'est ce que la propriété, Paris 1840; A székesfővárosi m. kir. államrendőrség évkönyve, 1894, 1897; A magyarországi munkásmozgalom, 1906, 1907, 1908.

Anarcs, kisközség Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1900) 1407 magyar lak. és termékeny határral; csúcsíves ref. temploma 1275. épült; Teleky- és Czöbel-féle régi kuriák, utóbbiban sok régi műtárgy. Van hitelszövetkezte, szeszgyára és gőzmalma, postahivatala; u. t. Kisvárdá.

Anarrhichas (állat), 1. *Tengeri farkas.*

Anartes (*Anarti*), Ptolemaios szerint Dácia ÉNy-i részén, a kelta Teurisci szomszédságában lakó néptörzs.

Anarthrostylae *Borb.* (növény), 1. *Arthrostylae.*

Anartria (gör.), az a beszédzavar, amelyben a beszéléshez szükséges izmok összerendeződése a nyúltvelő idegmagvainak bántalma miatt zavart és a kiejtés hibás.

Anas (állat), a lúdalakúak (*Anseriformes*) rendjébe és a récefélék (*Anatidae*) családjába tartozó madárnem. L. *Tökés réce.*

Anasarca, 1. *Vízikór.*

Anaspadia (gör.), 1. *Epispadia.*

Anastaltica (gör.), vérzést csillapító szerek.

Anastasia, több szent és vértanú. L. még *Anasztázia.*

Anastasios, 1. *I. A., Dikoros,* bizánci császár (491–518); trónját Zeno császár özvegyével örökölte, akit nőül vett. Hosszas küzdelmek után megfékezte a lázongó isaurusokat; alatta tört ki majdnem 100 évig tartó béke után a perzsa háború, mely 502–505-ig változó szerencsével folyt. Konstantinápoly védelmére 512. a Márvány-tengertől a Fekete-tengerig várakat alapított. A valósi viszályokat azonban nem tudta elsimítani, s csak ügygyel-bajjal sikerült elfojtania az ortodox párttól szított felkelést. — 2. *II. A.,* előbbi nevén

Artemios, Philippikos császár titkára és ennek bukása után (713) trónutódja. 716-ban megfosztották az uralomtól, de három év múlva megkísérlette visszaszerzését, mire isauriai Leo megölette.

Anastasius pápák. 1. *I. A.*, szent, Siricius utóda, uralkodott 399—401. Küzdött Origenes tévtanai és a donatizmus ellen, amelyeket kárhóztatott, de a megtérő donatista papokat meghagyta előbbi állásukban. Elrendelte, hogy az evangélium felolvasása alatt a hívők álljanak. Szt. Paulinusnak és Szt. Jeromosnak nagy barátja volt. Mindig apostoli szegénységben élt. — 2. *II. A.*, szent, Gelasius utóda, uralkodott 496—498. Alatta tért meg Klodvig, a frank király, nemzetével együtt. — 3. *III. A.*, Sergius utóda, uralkodott 911—913. — 4. *IV. A.*, római származású, előbbi nevén Suburra Konrád, III. Jenő után, 1153—1154-ig uralkodott; egyike volt a legnevesebb pápáknak. Szelidségével sok viszályt megszüntetett, nagy éhség idején a népet gabonával ellátta, a Pantheonból létesített Mária-templomot megújította.

Anastasius érsek, I. Asztrik.

Anastatica *L.* (nőv.), I. Jerikói rózsza.

Anastomosis a. m. nyílás, torkolat. Az anatómiában A. alatt erek, idegek egybefolyását értik. Idegeknél az A. csak látszólagos, amennyiben az idegrostok sehol össze nem függenek, csak egymás mellé fekszenek. Legdúsabb az A. a nyirokereknél, kevesebb a vivőereknél, még kevesebb a verőereknél. Az A.-ok tartják fenn a keringést, ha valamely ér átjárhatatlanná lesz; ilyenkor a vele anastomotizáló erek kitágulnak, az eldugult ér nedvei rajtuk folynak keresztül (kollateralis keringés). Az A. nélküli verőereket végarteriáknak nevezzük, az elégtelen A.-sal bírókat funkcionális végarteriáknak. Az A. igen fontos a sebészeten, amennyiben csak olyan ereket lehet lekötni, amelyek a lekötési hely felett elegendő A.-sal bírnak.

Anatomus (állat) a gólyafélék (*Ciconiidae*) családjába tartozó gólyanem, mely Afrikában, Indiában és Madagaszkáron él. A tátogatómadar (*A. lamelligerus* Temm.) kisebb a mi gólyánknál; Madagaszkáron egyik változata fordul elő.

Anasztaltikus a. m. összehúzó, vérzéscsillapító; *anasztaltika*, vérzéscsillapító szerek.

Anasztatikai átnyomás, Appel Rudolf találománya avult nyomtatványoknak és rézmetszeteknek kémiai úton való sokszorosítására. A készítés módja: az eredeti példányt higított salétromsavba mártják, midőn csak a nyomás nélküli helyek szívják be a savat; azután itatós papir közé helyezik, hogy a fölösleges sav felszívódjék, s csak ezután sajtoltják fényesre csiszolt cinklemezre vagy köre. Ama helyeken, melyeken a sav a papirba szívódott, a cinklemez kimaródik, míg a betűk v. rajz vonásai domborúan a lemezen maradnak, úgy hogy festékezhető és nyomás útján sokszorosíthatók. Különösen akkor ajánlatos, ha csekély példányszám utánnyomásáról van szó, amikorra az illető munka szedése többbe kerül, mint amennyit jövedelmezne.

Anasztázia, I. András magyar király felesége, Salamon anyja, I. Jánoszláv orosz fejedelem (megh.

1054) és Ingegerd (Anna) svéd hercegnő leánya, 1021—22 táján született. András még bujdosó herceg korában (kb. 1037—38) vette el. Magyarországon szívesen tartózkodott a királyné a tihanyi félszigeten, s a bihari Tormova kolostorában, ahova Oroszországból hozatott apácaikat. Midőn András Béla ellen haragra indult, A.-t fiával, Salomonnal együtt 1061. IV. Henrik császárhoz küldte. A. András halála után arra akarta bírni a német-római császárt, hogy Salomont ültesse a királyi székbe, de igyekezete sikertelen volt. A monda szerint isten kardját, melyet a hunok oly nagy tiszteletben tartottak, s melyet egy pázsztor talált meg és később Attila kezére került, A. halálából Ottó bajor hercegnek ajándékozta, hogy Salomonnak pártját fogta. Midőn Salamon király lett, A. arra kérte, éljen békében a három herceggel s Vid szavára ne hallgasson. E beszéden Salamon annyira feldühödött, hogy anyját arcul csapta. Egyik fia, Dávid herceg szerint, 1094. már nem élt, Wertner szerint már 1074 után halt meg.

Anasztigmát. Legtökéletesebb fotografáló objektív-típus. Előnye az aplanátok (l. o.) felett, hogy nagyobb fényerejét és hogy a fényszűkítő legnagyobb nyílása mellett is hajszálélesen rajzolja a képet úgy a közepén, mint a széleken. Mentessítve van az egyszerű lencsék majdnem minden hibájától, ú. m. színes eltérés, gömbi eltérés, kóma asztigmatizmus és képsíkgörbület (l. ezeket). Különböző nevek alatt kerül forgalomba: ú. m. tessar, agor, protar, kollinear stb.

Anasztrófa (anastrophe, görög nyelvtani műszó): a szórendnek megfordítása. L. *Inverzió*.

Anatáz (*oktaederit*, ásv.), az oxidok csoportjából, a trimorfítandioxid, T_1O_2 , egyik — négyzetes rendszerbeli — ásványmódosulata (a másik kettő a brookit és a rutil). Csakis kristályokban terem régebb kőzetek (gránit, csillámpala, gneisz) repedéseiben fennőve, nagyobbára hegyes piramis v. táblás habitusszal. Színe indigókék, barna, vörös, sárga; gyémántfényű, félig átlátszó-átlátszatlan. Keménysége 5—6, fs. 3.8—3.9. Lelőhelyei: Tavetsch és Szt.-Gotthard (Svájc), Bourg d'Oisans (Franciaország), Ural, Brazília; hazánkban elvétve Selmeczbánya.

Anatéma. Az ó-szövetségben (zsidóul *cherem*) először az, amit teljesen istennek ajánlanak, az ily élettelen tárgyat v. élőlényt, növényt, állatot isten tisztetére okvetlenül meg kellett semmisíteni; A., cherem volt másodszer az a büntetés, mely által valaki bűnei miatt bizonyos időre kirekesztett a választott nép összes vallási gyakorlatainak közösségéből. Szt. Pálnál (Róm. 9, 3. Gal. 1, 8, 9. Kor. I. 12, 3; 16, 22) A. a. m.: átkozott, méltatlan arra, hogy létezzék. Az egyházban elszakítást jelent Krisztustól s kiközösítést az egyházból. Főképp a hitbéli tanok, dogmák meghatározásául van használatban, ily alakban: si quis dixerit... anathema sit; aki ezt a téves tant állítja, legyen az egyházból kiközösítve. L. még *Kiközösítés*. — A. *Maranatha*, az átkozásnak ünnepelesebb volta miatt borzalmas formája, mely a középkorban gyakrabban előfordult, de használata az egyetemes egyházba nem ment át.

Anatematizmusok, a hitre vonatkozó (zsinati) határozatok, az anatéma után, amely azokat éri,

akik a hitbéli határozatokat el nem fogadják. Későbbi zsinatok pl. a tridenti és vatikáni e helyett a Canones szót használják. Hires Alex. szt. Cirill 12 anatematizmusa, amelyeket a III. egyetemes (efezeusi) zsinat (431.) elfogadott.

Anatidae (állat), l. *Réce-félék*.

Anatocizmus (lat. usurae usurarum) a. m. kamat-kamat, kamatoktól kamatoknak vétele. A. *anniversarius*, a hátralékos kamatoknak az év végével a tőkéhez való csatolása. Ez — a kamatoknak a tőkéhez csatolása — A. *conjunctus*, míg A. *separatus* az, ha a kamatok mint új tőke az adósnál maradnak. A. azonban csak akkor forog fenn, ha ugyanaz az adós ugyanannak a hitelezőnek fizet oly kamatoktól kamatot, melyekkel neki adósa. Az A. tilalma a római jogban Justinianustól származik. A modern jogfejlődés az A.-sal szemben elutasító magatartást foglal el. Nálunk az 1868. XXXI. t. c. 4. §-a szerint lejárt kamatok után csak akkor jár kamat, ha világosan kikötöttett, v. ha a lejárt kamat bepereltetett, mely utóbbi esetben az a kereset benyújtása napjától (tehát nem a lejáratától) számítandó. A keresk. törv. 285. §-a szerint ha a kereskedő más kereskedővel v. akár nem kereskedővel folyó számlán alapuló összekötetésben áll, az, kinek a számadás lezárásakor (ami egyéb megállapodás vagy szokás hiányában minden üzleti év végével történik), fennmaradó követelése van, ettől, habár abban kamatok is foglaltatnak, a lezárás napjától kamatokat igényelhet. A váltó-visszakereset is kiterjed a fizetett kamatok kamatjára.

Anatolé (gör.) a. m. napkelet, kelet, napforduló pontok; *anatolikus*, keleti, napkelet felé fekvő.

Anatólia (törökül Anadolı), Kis-Ázsiának, főleg a Ny.-i résznek neve. Klasszikus műemlékeinek tudományos tanulmányozására, felkutatására és biztosítására tudós társaság alakult Berlinben 1902. évben. *Anatóliak*, hívei annak a tannak, hogy az emberi nem Keletről származik, ellenfelek az ökümeniek, akik máshonnan is lehetségesnek tartják ezt.

Anatóliai szőnyeg. A török szőnyegeket elég hibásan általában A.-nek szokták nevezni, jöllehet Anatólián kívül sok szőnyegkészítő területe van Törökországnak. A. mint kereskedelmi kifejezés rendszeren olyan antik török szőnyegekre és rosszabb fajtájú modern imaszőnyegekre használatos, amelyeknek származási helye kétséges vagy meg nem állapítható.

Anatóliai vasút. Ázsiai Törökország e legnagyobb jelentőségű vasútja Haidar Pasától (Konstantinápoly egyik külvárosa) Eszki Sehiren át Angoráig és Eszki Sehirnél elágazva Konjáig vezet. A vasúti vonal első szakaszát, a Haidar Pasa—Izmid 92 km. hosszú vonalrészét még 1870. építette ki maga a török kormány. A berlini Deutsche Bank által alapított A.-társaság 1889 márc. 4-én alakult meg a Haidar-Pasa—Izmid vonal átvételére és Angoráig (486 km.) való továbbépítésére, valamint az egész vonal (578 km.) üzemben tartására. Az erre vonatkozó engedély 1306 Muharrem 23-án (1888 okt. 4.) kelt császári firman alapján 99 évre szól és a Haidar-Pasa—Izmid vonalrészre km.-enkint 10,300 fr., az Izmid—Angora vonalrészre pedig 15,000 fr. bruttó-

bevételét garántál. Utóbb 1893 febr. 15-én ugyan-csak 99 évre szóló újabb engedményt kapott a társaság két szárnyvonal kiépítésére. Az egyik az Angora—Cezareá-vonal, amelynek kiépítését még nem kezdte meg, a másik az Eszki Sehir—Konja-vonal (445 km.), amely km.-enkint 13,725 bruttó-bevétel garanciát élvez a megszorítással, hogy a kormány hozzájárulása nem emelkedhet km.-kint 5000 fr.-on felül, amely maximális összeget az 1898 jan. 19-iki pótszerződésben 6740 fr.-ra emelték. Egy újabb 1898 okt. 10-én kelt pótszerződés a km.-garancia nélkül engedményezett ú. n. Hamidié—Ada-Bazar-vonalra (9 km.) szól. A Bagdad-vasút (l. o.) építéséről szóló 1902. kelt engedmény az A. engedményidejét meghosszabbította a Bagdad-vasútenedemény lejártáig, tehát a 2002. évig. Az A. kiépített és tüzemben lévő vonalainak hossza 1032 km. A vasúttársaság részvénytőkéje 60 millió fr., amelynek 60%-a a német, 40%-a a francia piacon van elhelyezve. Az A. a Konja végállomáshoz csatlakozó Bagdad-vasúttal együtt a német gazdasági hódításnak egyik úttörője Ázsiai Törökországban. A vasúttársaság nemcsak a közlekedés lebonyolításáról gondoskodik, hanem valóságos gazdasági politikát csinál, mikor az anatóliai vonalak mentén fekvő nagy műveletlen földeknek kultúra alá vonása érdekében vetőmagot és gépeket bocsát a termelők rendelkezésére és elősegíti a gyarmatosítást az anatóliai termőterületeken.

Anatolikon, l. *Misszolongji*.

Anatolios, szent, laodiceai püspök, a III. században, Alexandria szülötte, korának egyik legnagyobb tudósa, a mennyiségtanban, a természettudományban és a bölcsletheben egyaránt jártas. 10 könyvre osztott számtana csak töredékekben maradt fenn, szintűgy a husvét kiszámításának szabályai című dolgozatának is csak töredéke olvasható.

Anatómia (gör.), l. *Boncolástan*. — *Növénytan* jelentését l. *Szövegetan*.

Anatómiai intézetek, l. *Boncolástani intézetek*.

Anatómiai készítmények, l. *Boncolástani készítmények*.

Anatómiai múzeum, l. *Boncolástani múzeum*.

Anatómiai színház, színpadszerű anatómiai előadóterem.

Anatopizmus (gör.) a. m. a helyek felcserélése; l. *Anakronizmus*.

Anatrézis, l. *Koponyalékelés*.

Anauxit (ász.), l. *Cimolit*.

Anaxagoras, 1. görög bölcselő, Klazomenében, Kis-Ázsiában Kr. e. 500 táján előkelő szülőkől született. A tudományt megszeretvén, odahagyta hazáját, s 20 vagy 25 éves korában elment Athénbe, ahol Perikles barátságába fogadta. Röviddel a peloponnesosi háború kitörése előtt istentelenséggel vádolták (talán politikai okok is működtek közre) s Athénből száműzték. Lampsakusba ment, ahol 72 éves korában meghalt. Műveiből «a természetről» tetemes töredékek maradtak fenn. Ő is, mint a többi görög filozófus, azt vallja, hogy igazában semmi sem lesz és semmi sem vész el, az anyag örökkévaló, csak formájában s alkotó részeinek összetételében változik. De sem az anyag mozgását nem bírja magából az anyagból magyarázni, még kevésbé

a világ egyetemes összhangját. Ez csak egy gondolkodó valónak lehet műve, a szellemé, görögül *nüsz-é*. «Mind a dolgok össze voltak keverve s akkor jött a *nüsz*, mely a rendet vitte be». Így A. az első, aki a görög filozófiában a szellem-anyag dualizmusát tanítja. Az anyag részekből áll, a szellem egyszerű, semmivel sincs összekeverve, magában van, a dolgok közt a legfinomabb s legtisztább. Látnivaló, hogy a szellemnek e fogalma nem azonos a személyes istenségével. Inkább csak természeti erőt jelent, fizikai magyarázat céljából fölveve. Ezt szemére is hányja A.-nak mind Platon, mind Aristoteles. Ez utóbbi azt mondja róla, hogy a világrendező szellem fogalmának megállapításával úgy lépett föl, mint józan ember a részegek közt, de baj az, hogy nem tudja e fogalomnak hasznát venni, s néha a «*nüsz*» csak *deus ex machina*, mely föllep, ha a magyarázó a természeti okokból kifogyott. Az anyag A. szerint nem egyforma tömeg, hanem keveréke számtalan nem keletkezett s el nem enyészhető, változhatatlan, láthatatlan kicsiny, de nem osztthatatlan sajátlagos minőségű részeknek (aranyrészecskéknél, húsérzecskeknél, csontrészeknek stb.), melyeket A. csíráknak, spermata, *ehremata*, későbbiek pedig homöomeriáknak neveztek (hasonló nemű részekből álló rész vagy egész).

A világ keletkezésének magyarázatát itt melőzve, csak azt említjük, hogy a föld sarából keletkezett az élő lényeket, melyeket a *nüsz* élet. Ez ugyanis minden élő lényben ugyanaz, de különböző mértékben van meg bennük. Az ember érzéki észrevevése is a *nüsz* dolga, de az érzéki szervek közvetítésével, melyek a dolgokat nem a hasonló, hanem a hasonlótlant által, pl. a meleget a hideg által fogják föl; az érzékek nem elég erősek az igazság fölfogására; igazi megismerést csak az ész ad. A legnagyobb megelégedést a világegyetem megismerése szerzi. Egyes fennmaradt mondatai mutatják, hogy az életnek komoly, nemes felfogását tanította. Az istenéről nem tanított semmit. Csodákat, mint az egospotamosi nagy meteorok esését, természetes módon magyarázta. Tanítványai voltak: Metrodoros Lampsakusból, aki a homeri mitológiát allegorikus módon magyarázta s Archealos Athénből, ki az ősananyagok kaoszt levegőnek nevezte s ezzel a szellem s anyag ellentétét is győntvén, ismét a régi ión természetfilozófiához közeledett.

2. A., aeginai görög ércöntő a Kr. e. V. sz. első felében. Ő készítette Olympiában a tíz könyök magas Zeus-szobrot, melyet a győztes hellének a plataei csata (Kr. e. 479) után emeltek.

Anaxandrides, a rhodosz-szigeti Kameirosból való újabb attikai vígjátékiró, Kr. e. 375 táján. Athénben élt és ő vitt színre először szerelmi kalandokat. Aristoteles nagyra becsülte eszmegazdagságáért. Állítólag 65 darabot írt. Törédei Kocknál (Comicoeum Attic. fragmenta) találhatók.

Anaximandros, Miletosban született a 42. olimpiás 2. évében (Kr. e. 611), 65 évet élt. Mint Thales, kinek barátja s tanítványa volt, asztronómiával foglalkozott. Ő volt az első, ki a görögök közt filozófiai művet írt a természetről. Mély gondolkodást férfiú volt, kinek művéből fennmaradt a

többi közt e mondat: «Amiből a dolgok lesznek, ugyanabba vesznek is, amint ez méltányos; mert bűnhődniök kell az igazságtalanság miatt az idő rendje szerint». Az egyéni létet tehát igazságtalanságnak, bűnnek tekinti, melyért a halállal kell lakolni. A. Thales után, ki minden dolgot a vízből származtatott, más mivoltu alapelveket (arche) keresett; szerinte a dolgok principiuma a (mennyeiségileg) végtelen, a (minőségileg) határozatlan, görögül az «apeiron», mely halhatatlan s mely saját mozgása által a dolgokat magából keletkezteti s magába elenyészteti. Ez apeironból származnak a benne levő ellentétek kiválasztása folytán az egyes határozott anyagok. Először kiválik a hideg, meleg; tüzes köz veszi körül a levegőt s a földet, tüzből s levegőből alakulnak a csillagok, égi istenségek, melyeknek közepén nyugszik a föld mozdulatlanul, mert egyenlő távolságra van az égi gömb minden pontjától. A vízből származtak a hő hatása alatt az élők; a szárazföldi állatok is eleinte halszerűek voltak. Így már itt találjuk Darwin elméletének kezdetét, mert még arról is szól, hogy az élet feltételeinek változtatva az életmód is változik s az ember is állatból lett. A. rajzolt tudunkkal az első térképet, amelyet Hakataios javított és magyarázó szöveggel látott el.

Anaximenes, 1. görög bölcsele, Miletosban született, valószínűleg Kr. e. 550 s 500 között élt s Anaximandros tanítványa volt. Ő is, mint Anaximandros, egy végtelen ősananyagból származtatja a világot, csakhogy ő nem határozatlannak gondolja az anyagot, hanem levegőnek. Ebből származnak sűrűsödés és ritkulás útján a tűz, a víz s a föld, melyekből azután a többi lesz. Nem változik az ősananyag, csak alakot vált. A föld lapos hasáb, melyet a levegő tart. Csillagászati nézetei haladást mutatnak. A bolygókat megkülönbözteti az állócsillagoktól.

2. A. Lampsakosból, rhetor, makedoniai Fülöp és Nagy Sándor kedveltje, Isokrates ellensége. Hellenika, Philippika és Trikaranos című munkáiban gúnyolja Spártát, Athént és Thebát, miért is menekülnie kellett Görögországból. Irataiból csak töredékek maradtak fenn.

Anazoturia, nitrogén-hiányos vizelet elválasztása, l. *Húgy*.

Ancachs, perui kerület, l. *Ankax*.

Ancenis (ejtsd: *ánsszeni*), járási székhely Loire-Inférieure francia départementban, a Loire jobb partján, vasút mellett, (1906) 4998 lak., élelmiszer-kereskedéssel, környékén szénbányászattal. Mivel a Bretagne határán fekszik, a középkorban gyakran változtatta urát, s 1468. került végleg a francia királyok birtokába.

Anceps (lat., a. m. kétégyű, kétes), közös, vagyis rövidnek, hosszúnak egyaránt vehető szótag a *prozödiában* (l. o.). Növénytani értelemben l. *Kétéli*.

Ancher, Michael Peter, dán festő, szül. Rutscherben (Bornholm) 1849 jún. 9., Kopenhágában tanult. Erőteljes realizmussal ábrázolja főleg a jütlandi halászok életét. Kiváló műveinek egy sorozata dán és norvég nyilvános gyűjteményekben van: A mentőcsónak (1883); Halászok a tengerparton, csöndes nyári estén (1889); Két halász (1890); A vízbefult (1896, Kopenhága, kir. képtár);

Aggastyán, háza előtt, nyári estén (1884, Christiania, nemzeti képtár); Nyári napok a tengeren (1895, aarhusi múzeum). Saját arcképe 1905-ből a budapesti Szépművészeti Múzeumban van. A napi munka megítélése c. képét (1883, kopenhágai kir. képtár) együtt festette feleségével, a. *Anna Kristin*-val (szül. 1859.), ki szintén jeles művésznő.

Anchietea *St. Hill.* (növ.), a Violaceae (ibolyafélék) genusza, melynek 4 faja D.-Amer. tropikus vidékein él. Felfutó cserjék. Az *A. salutaris* *St. Hill.* (brazíliai nevei Cipo suma, Piriguaia) gyökerét hashajtó orvosságnak és borogatásra használják.

Anch' io sono pittore (ol., «én is festő vagyok»), gyakorta idézett szálló ige. Állítólag Correggio mondotta volna önérzetesen Raffael Szt. Ceciliájának képe előtt Bolognában.

Anchises, trójai hős, Kapys és Themis fia, Aineias apja. Dardanos ura az Ida hegyén. Aphroditevel való szerelméből származott Aineias. De mert az istennő tilalma ellenére boros állapotban elárulta titkát, Zeus villámával sújtotta, mitől megbénult. Az égő Trójából Aineias a vállán vitte ki. Itáliába menet Szicília szigetén meghalt.

Anchitherium *H. v. Meyer.* A lőfélék (Equidae) családján belül a Palaeotherinaek alcsaládjába tartozó ásatag állat. A lónak miocénkori őse, melynek lábain három ujj volt, ezek közül azonban csak a legerősebb középső érte a földet, míg a Palaeotheriumnál mind a három. Kivételesen mai lovainknak is van a mellső lábakon s még ritkábban a hátsókon is egy vagy két durványos ujj a középső erős ujj (pata) mellett.

Anchoinsav, l. *Lepargilsav*.

Anchor-Line (ang. ejtsd: ankör-lájn), ang. gőzhajótársaság, l. *Gőzhajózás*.

Anchovis (állat), l. *Szardella*.

Anchusa *L.* (növ.), a Boraginaceae (Érdeslevellűek) család genusza, melynek 30 faja Európában, Ázsiában, a mediterrán vidéken és részben a Fokföldön van elterjedve. Egy éves vagy évelő füvek, állattenes levelekkel, kunyorvirággal. A párta töleszerűalakú, torkában 5 torokpikkely. Az orvosi *A. (Anchusa officinalis)* L. keményszőrű fű. Virága kinyíláskor piros, azután azürkék vagy lila, ritkán fehér. Mezőkön közönséges, alkalmazatlan; füve és gyökere (herba et radix Buglossi v. ligulae bovis) régebben officinális volt. Fiatal leveleit néha mint főzeléket eszik. Officinális volt még az *A. azurea* Mill., *angustifolia* L. és *sempervirens* L. Az *A. italica* Retz. Egyiptomban sárgaság elleni szer. Az A.-fajok szép kék és tartós virágjuk miatt kertben is láthatók (*A. italica*), az *A. sempervirens* L. árnyékkedvelő voltaért a fasoportok között levő helyek kitöltésére célszerű.

Anchylostomum duodenale, l. *Ankylostomum duodenale*.

Ancienneté (franc.), ansziennitás, rangidősbőség, a hivatali szolgálat ideje; sajátképi értelmében pedig a szolgálati időtartam szerint való előhaladás elve a hivatali hierarkiában. Úgy a polgári, mint a katonai tisztviselők szolgálati szabályai követik ezt bizonyos mértékben, és irányadóul veszi a gyakorlat ott is, hol a vonatkozó törvényes szabályok hiányoznak, de azzal a közérdek által követelt enyhítéssel, hogy a soron kívül való elő-

lépés lehetősége a különösen kiváló szorgalmat és tehetséget tanúsítók, rendkívüli érdemet szerzők számára nyitva van, és hogy a magasabb u. n. vezérő állások elnyerésénél már első sorban a hivatottság s képesség jönnék számba. Nálunk előbb törvényesen a szolgálati idő szerint való fokozatos előlépés még ugyanazon fizetési osztályon belüli fizetési fokozatokra nézve sem volt biztosítva. A hivatalnokok fizetéséről és rangviszonyairól szóló 1893. és 1904. évi törvények szerint a fizetési osztályokon belül v. fizetési fokozatokba való előlépés a szolgálati idő szerint biztosítva van, míg a magasabb fizetési osztályba való ki-nevezésnél első sorban a képesség, hivatottság dönt.

Ancien régime (franc., ejtsd: ańszjeń rézim), a. m. «régi kormányrendszer», a francia forradalom előtti kormányzat jelzése.

Ancile (lat.), kerekded, két oldalán bevágott hosszúkás pajzs, mely a monda szerint Numa uralkodása alatt az égből hullott le és Róma város hatalma ennek birtokához fűződött. Numa egy Veturius Mamurius nevű etruszk fegyverkováccsal 11 darab vele teljesen egyenlő pajzsot készíttetett, hogy az igazít ne lehessen köztük megkülönböztetni és a Salius-papok őrzetére bízta, kik évenként egyszer, márc. 1-én ünnepi tánclejtésben végigvitték a városon.

Ancilla *Lam.* (állat), a datolyacsigák (Olividae) családjába tartozó tengeri csigánem, melynek mintegy 35 élő és 30 kihalt faja ismeretes az eocénrétegekből.

Ancilla theologiae (lat.) a. m. a teológia szolgálója. A középkorban nevezték így a filozófiát.

Ancillon (ejtsd: ańsziljoń), hugenotta család Metz-ből, mely a nantesi ediktum visszavonása alkalmából vándorolt ki Poroszországba. 1. *A., Charles*, jogász és diplomata, szül. Metzben 1659, megh. Berlinben 1715 júl. 5. A Nagy választófejedelem az országába menekült hugenották főbírájává nevezte ki, majd követül küldte Svájcba, utóda pedig, I. Frigyes, porosz királyi történetíróvá nevezte ki. Művei: Histoire de l'établissement des Français réfugiés dans les états de l'Électeur de Brandebourg (Berlin 1690); L'irrévocabilité de l'édit de Nantes (Amsterdam 1688); La France intéressée à rétablir l'édit de Nantes (u. o. 1690); Histoire de Soliman II. (Rotterd. 1706) stb. — 2., *A. Johann Feter Friedrich*, porosz államférfi, az előbbinek dédunokája, szül. Berlinben 1767 ápr. 30., megh. 1837 ápr. 19. Papi pályára készült és 1790. a berlini francia egyház hitközségébe lett; 1792. a katonai akadémiának történeti tanára, 1803. a tudományos akadémiának tagja és a királyi történetírója lett, miután a Tableau des révolutions du système politique de l'Europe depuis le XV. siècle (1803, 4 köt.; új kiadás 1824) című művét kiadta. A trónörökös nevelésével is megbízták, 1814. titkos követségi tanácsos címén a külügyminisztériumba került, melynek 1818 óta lelke volt. 1832. miniszterré tették. A külügy terén Metternich szellemében működött s vele együtt szerkesztette 1834. azokat a bécsi pontozatokat, melyek az alkotmányos uralmat lehetetlenné tették. Művei közt említendő: Mélanges de littérature et de philosophie Berlin 1801, 2 köt.; Ueber Souveränität u.

Staatsverfassung (u. o. 1816); Ueber Staatswissenschaft (u. o. 1819); Ueber Glauben und Wissen in der Philosophie (u. o. 1824); Ueber den Geist der Staatsverfassungen u. dessen Einfluss auf die Gesetzgebung (1825; francia nyelven, Páris 1850); Pensées sur l'homme, (Berlin 1829, 2 köt.) Műveinek tudományos értéke csekély.

Ancirabe, Vakinsonkaratra madagaszkári tartomány székhelye az Ankaratra lábánál, vulkanikus talajon, mintegy 2000 lak., termékeny vidékkel és meleg kenes forrásokkal.

Ancirane, I. Diego Suarez.

Ancistrodon *Palissot de Beauvois* (állat), a csöves fogú kígyók (*Solenoglyphy*) csoportjába, a viperafélék családjába, a csörgőkígyó-formájuk (*Crotalinae*) alszádjába tartozó kígyónem.

Anckarström János Jakab, III. Gusztáv svéd király gyilkosa, szül. 1762., kivégezték 1792. A testőrség tagja volt, de 1783. kilépett a hadsereg kötelékéből. Önhitt s dölyvös arisztokrata volt. A királyt szertelen módon gyűlölte, mert a nemesiség elnyomásával korlátlan uralomra törekedett. 1791. összeesküvést szőtt s maga vállalkozott a király meggyilkolására. Tervét Stockholmban egy álarcos bál alkalmával hajtott végre 1792 márc. 16. Társait nem árulta el s bátran halt meg a vérpádon ápr. 27. Családjá Löwenström nevet vett föl. V. ö.: *Mellin*, Verschwörung und Mordattentat gegen Gustav III. (Stockholm 1890). L. még *Svédország*.

Anckarswärd Károly Henrik gróf, svéd politikus, szül. Sveaborgban 1782 ápr. 22., megh. Stockholmban 1865 jan. 25. Katonai szolgálatba lépett; részt vett az 1809-ki összeesküvésben s a trónörökös mint hadsegéd kísérte Németországba 1813., de el kellett hagynia a hadsereget, mert a franciákhoz való csatlakozást ajánlotta. Mint az ellenzék feje valóságos fanatizmussal küzdött a kormány ellen. Kizárólagos arisztokrata elvei miatt azonban pártja nagy részt elfordult tőle, amiért 1829. visszavonult. 1833. kiadta *Politikai hitvallását* (Politisk trosbekännelse). 1834. újra belépett az országgyűlésbe és oly tervezetet nyújtott be, mely a svéd alkotmány gyökeres átalakítását vonta volna maga után. E tervezet részben csak 1866. valósult meg. Mint politikus — kivált 1839-től fogva — nagy tekintélynek örvendett.

Ancona, 1. compartimento az olasz Marca tartományban, az Adriai-tenger, Pesaro-Urbino, Perugia és Macerata compartimentök közt (1966 km² ter., (1908) 308,272 lak. Egyedüli járása A.

2. A., az ugyanily nevű compartimentónak, püspöknek és osztrák-magyar konzulátusnak székhelye és kikötőváros Olaszországban, az Adriai-tenger partján, vasút mellett, a tenger felől festői képet nyújt, (1907) 56,835 lak., hajóépítéssel, vasöntéssel, selyemfonással, cukor-, bőr-, kötél- és vitorlagyártással. A város keskeny utcákból áll, bár a tenger felől széles utak készítésével nagyban szépítik. A Traján által épített, szép (650 méter hosszú) töltésen van a 14 méter magas Traján-dadalív (115. Apollodorustól). Az új töltésen van XII. Kelemen pápának, a töltés újra építőjének kapuja (Arco Clementino, 1765. Vanvitellitől). Említést érdemelnek a XI. és XII.

sz.-ban görög kereszt alakban épült San Ciriaco székesegyház, Titus Gorgonius, A. prétorának gyönyörű szarkofágjával, a XIII. sz.-beli Sta Maria della Piazza templom gazdag homlokzattal, a XIII. sz.-beli San Domenico Tizian-képpel, a börze Tibaldi freskóival (1457), végre a XV. sz.-ban épült városház képtárral, érem- és régiséggyűjteménnyel. A.-nak szép, terjedelmes, 8 m. mély kikötője van. 1860 óta az olasz kormány sokat tett a kikötő s az erődítmények kijavítása körül. A behozatal tárgyai: kávé, dohány, só, vasárúk és gépek, búza főképen Oroszországból, nyersukor, faszén főképen az osztrák-magyar monarchiából. A kivitel jelentéktelen. Rendes hajóösszekötése van Fiumével. Régi erősségén kívül újabb időben a közeli hegyeket is ellátták erődítményekkel. Legújában Fiume és A. közt dróttalan távirót akarnak berendezni.

A.-t Kr. e. 380. szirakuzaiak alapították, 268. a rómaiak kezébe került és a Kr. e. I. sz.-ban római gyarmat és az illírek ellen hadihajó-állomás volt. Trajánus a kereskedelem és ipara (biborfestészet) által jelentékeny város kikötőjét megnagyobbította. Pipin a longobardokat, kik 592. elfoglalták, arra kényszerítette, hogy a várost a pápának engedjék át. 1167. és 1174. Barbarossa Frigyes hadai eredménytelenül ostromolták. 1488. a város meg akart szabadulni a pápai fennhatóságtól és Mátyás magyar királyhoz fordult segítségért, aki megengedte, hogy a város tornyán a magyar zászlót kitűzhesse. 1573. VII. Kelemen végleg uralma alá hajtotta. A torentinói békében köztársasággá kiáltották ki (1797), de 1799 nov. 13. az osztrákoknak volt kénytelen meghódolni. 1805-ben a franciák kezébe került, de már 1815. az osztrákok lerombolván erődítményeit, ismét a pápának adták át. 1849—59-ig az osztrákok tartották megszállva. Umbriával együtt 1861. A.-t is bekebelezték az olasz királyságba.

Ancora, olasz zenei műszo a. m. még egyszer, a zenemű egy részének ismétlését írja elő.

Ancoraggio (olasz, ejtsd: ankorádzso, franc. ancorage, ang. anchorage) a. m. horgonypénz; a hajótulajdonos által fizetendő díjak a kikötő használatáért, amelyben horgonyoznak. Kikötői illeték.

Ancoras tollere (lat.), Varronak mondása: a. m. a horgonyt felszedni, azaz távozni.

Ancud, chilei város, l. *Ankud*.

Ancus Marcius, a hagyomány szerint Róma negyedik királya (Kr. e. 640—616.). Numa leányának fia, ki nagyatyja példájára népének vallásos életét és békés munkáját szorgalmazta. Ő alapította meg a hadizenet módját a Fetialis-papok szervezetével és ő alapította a kereskedelem érdekében a Tiberis torkolatánál Ostia városát. A Janiculumon erődöt alapított az etruszkok ellenőrzésére és ő verette a Tiberisen az első (cölöp-) hidat. A nyugtalankodó latin városok közül többet elfoglalt, lakosait pedig az Aventinus dombra telepítette le. Ezek voltak a *plebs* ősei. Halála után két kiskorú fiának nevelője, Tarquinius Priscus ragadta magához Róma uralmát.

Ancy-le-Franc (ejtsd: anšzi-lő-frank), község Yonne francia départementban, az Armançon és vasút mellett, (1906) 1850 lak., 1545-ben Primatice által épített gyönyörű kastéllyal, amelyet Nicolo del

Abbate festményei ékesítenek; továbbá kőbányával és vaskohókkal.

Ancyclus, kövület, a liaszkortól kezdve található, de különösen a harmadkorban gyakori, limnaea-félékhez tartozó csiga. Váza csészeformájú, kissé görbe púppal.

Ancyclus-tó, egykoron nagy kiterjedésű skandináviai tó, amely a tengernek volt része, de a jégkorszak után a talaj emelkedése következtében attól elzáratott, későbbben pedig újabb talajemelkedések és lerakodások következtében teljesen kiszáradt. A területén található fossziliák és különösen az Ancyclus fluviatilis csiga teszik érdekessé.

Ancyra, l. *Angora*.

Ancyranum monumentum (lat.), Augustus uralkodásának utolsó évében (Kr. u. 14.) elrendelte, hogy teteteinek, uralma eredményeinek rövid foglalata az állami levéltárba kerüljön. Mauzoleumának falán ez bronztablára volt vésve, de elpusztult. **Ancyra** (ma Angora, Kis-Ázsiában), a hálás phrygiai város, Augustus istenségének tisztelőire templomot emelt s márványfalára lat. és görög nyelven szintén fölvésette az ókor e legérdekesebb okiratának másolatát, mely elég jó állapotban maradt meg és részletesen felsorolja a császár vállaltait, viselt hivatalait, kitüntetésait, bőkezűségét, vallásos kegyeletét és hazafiságát. Az A. 58 év eseményeit (Kr. e. 43-tól Kr. u. 14-ig) öleli fel s a felsorolt nagy tetteikkel kevés történeti hős sikerei állják ki a versenyt. Az okirat józan és előkelő nyugodt hangja méltó a jelentős tartalomhoz. Jó kiadása Mommsentől van (Res gestae divi Augusti, Berlin; Weidmann és Corpus, Inscr. Lat. III. 769.). V. ö.: *Mommsen*, (Sybels Hist. Zeitschrift, 1887); *Boissier*, Cicero és barátai magyar fordításában Augustus végrendelete c. fej. (Budapest, M. Tud. Akad.). Teljes szövegét magyarul l. *Mika* Tört. Olvasókönyvei III. k.

Anczyc (ejtsd: ancie), *Wladiszlav Ludvik*, lengyel író, szül. Vilnában 1829., leginkább Krakóban élt, hol 1883. halt meg. Kiválóbb művei: A paraszt arisztokraták; A tutajosok; Tirteusz; A paraszt emigráció; továbbá számos ifjúsági irat.

And., *Ander.*, *Anders.* v. *Andrs.*, természetrajzi nevek után *Andersson* Nils János (l. o.) svéd botanikus nevének rövidítése.

Anda Juss. (növény), l. *Joannesia Vell.*

Andabatae, a római gladiátoroknak az a fajtája, mely lóháton, rostélyos sisakkal harcolt, úgy hogy semmit vagy csak nagyon keveset látott. L. még *Gladiátorok*.

Andacs, kisk. Nyitra vm. nyitrai j.-ban, (1900) 119 tót és magyar lak.; egyike Magyarországnak legrégibb helységeinek; van vasuti megállója, u. p. és u. t. Űzbég.

Andaháza, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 74 tót lak., u. p. Kispalugya, u. t. Liptószentmiklós.

Andaházy (*andaházi*), ősrégi, liptóvármegyei nemes család, mely a Kelecsényi Fejérpataky- és a Zubellai és Kislaludi Liphay-családdal egy törzsből ered. A család őse Milath, ki 1248—76 között fordul elő, aki likvai részbirtokos. Apja Bosin 1240—76 között élt. 1248. nemesi előjogo-

kat nyert és birtokos volt Verbicha és Apatichna között. Milath fiának Péternek idősebb fiától Jákótól, illetve ennek fiától Pétertől származik le a Fejérpataky-család, Jákó testvérétől Andától, ill. ennek György nevű fiának unokáitól Andrától és Györgytől származik az A.-család, Milath Sad nevű fiától pedig a Liphay-család. A család a Dubravai-családdal együtt nyert címeradományt. Címere kék mezőben két egymással összefonódó, fejüket egymásnak fordító ezüst kígyó, nyakuk fekete tollú nyíllal átlóva, kisérve felül egy-egy, három nyíllal rakott arany puzdrával, sisakdísz nyakán nyíllal átlótt, repülésre kész fehér galamb, takarók vörös-arany, kék-ezüst. A címernek több változata van, így ismerünk olyat, hol a sisakdíszben a galamb helyett őrtálló daru van. V. ö.: *Majláth* Béla, Családtörténeti tanulmányok 1526. évig. II. Milath törzse, Fejérpataky, Andaházy és Liphay családok. Turul, 1891 évf. és u. a., A Keresztúriak. A Szentkereszt, Leustách, Mothkó, Ipócsázi, Czin és Andaházy családok, u. o. 1898. évf.

Andal, angol telivér, l. *Versenylovak*.

Andalgó, a «lassu magyar» tánc első részének elnevezése, mely alatt a párok mintegy sétálva jártak fel s alá. L. *Magyar táncok*.

Andaluzia, Spanyolország legdélibb vidéke, 8 tartományra oszlik: Sevilla, Huelva, Cadiz, Cordoba, Jaen, Granada, Malaga és Almeria 87,571 km² területtel s (1900) 3.562,403 lak. É.-on Uj-Kasztíliaval és Esztremadurával, K.-en Murcia-val, Ny.-on Portugáliával, D.-en a Földközi-tengerrel határos. A. a Sierra Morena és Sierra Nevada közt fekszik, a Guadalquivir mindkét oldalán. Vízben nincs hiánya. Főfolyója a Guadalquivir. Az éghajlat délen afrikai jellegű, főleg a Földközi-tenger partján, hol a Solano a nyár melegét néha elviselhetlenné teszi. Az Atlanti-óceán partjain hűvösebb szelek járnak. A leghidegebb hónap közép-hőmérséklete 15° C., a legmelegebbé 30° C. Egyes részei igen termékenyek, az olaj- és narancsfák nagy magasságra nőnek; cukornád, füge, batáta és datolyapálma szabadon tenyészik; fanemű aloék és kaktuszfélék átjárhatatlan bozótokat képeznek; bor, olaj és gyümölcs bőven van, Genitől Ny.-ra azonban, ahol a természeti és mesterséges öntözés is gyenge, a művelés nem oly virágzó; sőt a tengerparton még pusztább és egyhangubb vidékei is vannak, így a Guadalquivir és Tinto torkolata közt, a Las Arenas Gordas futóhomokkal van fedve. Az A.-i mének híresei, főleg a cordobaiak; Sevilla és Cordoba a legjobb bikákat szállítja a róluk elnevezett viadalokra. Az A.-iak vendégszeretet, vídamság és könnyelműség, értelmi tehetség, ügyesség és élénk képzelet által tűnnek ki. A nők különös, természetes bájjal és elmésséggel vannak megáldva. Mindkét nem általában közép-magasságú, szép termetű, sötét arczú; szemük fekete, hajuk sötét, fénylő, orruk hajlott, arcuk félig keleti természetű, mi főleg a nőknél vehető észre. A. őskori lakói turdetánok, Strabon szerint igen művelt, de elpuhult emberek voltak. A gazdag ezüstbányákat már a föníciaiak keresték föl, s itt gyarmatokat alapítottak. Később, 237 után a karthágóiak, 206 után pedig a rómaiak kezébe került. A Kr. u. V. sz. elején az alanok és vandálok nyomul-

tak ide s Vandalitia nevet adtak az országnak. Őket 412. a keleti gótok váltották föl, kik 711. a xeres de la fronterai ütközet után az araboknak hódoltak meg. Midőn 755-ben a spanyolországi arabok az ázsiaiaktól elszakadtak, Cordoba a kalifák egy új dinasztiájának vált székhelyévé. Hosszú harcok után a XV. században a mórokat végleg kiűzték innen is és Andalusia Kasztília-nak része lett.

Andaluziai ló. Spanyolfajta ló, amely a XVII. sz.-ban Európaszerte el volt terjedve, egyrészt a kistestű lovak megjavítására, másrészt pedig a rokkoló korszakban mint legjobb és a célnak legalkalmasabb hátiló használtatott. Ma már Spanyolországban is csak az uralkodó papság és egyes nagyurak kezén található.

Andaluziai tyúk (*Gallus domesticus andalusianus*). A spanyol tyúkkal rokon fajta, melytől főleg abban különbözik, hogy míg amannak arca fehér, az utóbbié sötét karmazsinvörös. Négy változata ismeretes. 1. A *fekete A. v. Minor: a tyúk*, ez valamennyi között a legsúlyosabb (a kakas súlya 3—4½ kg.), s edzett állat, mely gazdaságilag is igen értékes. Évente 200 tojást is tojik, amelyek igen nagyok, súlyuk 60—85 g. között váltakozik. 2. A *fehér A.*, mely az előbbitől csak fehér tollazatával különbözik. 3. A *kék A.* az előbbieknél kisebb, alapszíne fénylő palakék. 4. A *kakukttollú A.*, nagysága az előbbiével egyez meg, színe kékeszürke, sötét keresztcsávokkal.

Andaluzit, szilikát ásvány: rendszeren gránitban, gnajszban v. csillámpalában fordul elő bennőtt nagy rombos oszlopos kristályokban, melyeket többnyire fehér csillámpikkelyek v. szericitkéreg borítanak. Anyaga kovasavas alumínium (Al_2SiO_5); színe szürkés, zöldespirosas, néha kékes; tökéletes ép, áttetsző kristályok ritkák. Braziliából (Minas novas) ismeretesebb átlátszók is, melyeken a többszínűség (pleokroizmus) szépen látszik; olajzöld, olajsárga s jácintpiros a vezérszín. K. 7—7½; fs.

Kiasztolit-kristály keresztmetszetei.

3:1—3:7. Ismeretesebb termőhelyei: Spanyolországban Andalusia (Almeria), Tirol (Lisenz), Bajorország (Zwiesel, Wunsiedel, Hof), Szászország (Munzig, Penig, Bräunsdorf). Legszebbek a brazilaiak, honnan kavicsok alakjában hozták és a hozzá hasonló, de értékesebb alexandrit helyett drágakőnek is megmunkálják. Az A.-hoz tartozik a *kiasztolit*; nem egyéb mint agyagpalában termő olyan fehéres A., melynek hosszú kristályain keresztül húzódó többnyire négyágú csatornákat az anyaközet, a fekete agyagpala úgy tölti ki, hogy a keresztbe metszett lapokon keresztbe hasonló formákat láthatni. (Az ilyen csiszolt keresztmetszetek stealit néven kerülnek kereskedésre s kiválóan a Pireneusokban amuletteknek használják, l. az *ábrát*). A név is erre vonatkozik (kiasztosz gör. = kereszttezett, litosz = kő). A kiasztolitot tartalmazó agyagpalának *kiasztolitpala* a neve. Kiasztolitok leginkább Spanyolországban, a Pireneekben találhatók, néha 5 cm. vastagok és láb-

nyi hosszúságúak. Egyéb termőhelyei: Szászország (Strehla), Fichtelhegység (Gefrees), Franciaország (Bretagne), Észak-Amerika.

Andaman, l. Minkopik.

Andaman-szigetek (ang. birt.), 4 nagyobb és mintegy 50 kisebb szigetből álló csoport a Bengáli-öbölben. A hátsóindiai hegrendszer mészkőzónáját tevő Arakan-hegységnek a tengerből újra kiemelkedő darabja. É.-i része homokkőből, eocén és oligocén mészkőből áll, D.-re vulkánizmus jelentkezik. A Ny.-i partokat korallzátonyok kísérik. Legmagasabb pontja, *Saddle Hill* 960 m. Szerkezetileg folytatása a Nicobar szigetcsoport, amely átvezet a Szumatra DNy.-i oldalán sorakozó szigetekhez. Klímája tropikus 19°—27° C. hőmérséklettel, az évi csapadék 3000 mm.; a mangrovés mocsarak egészségtelenné teszik. Növényvilága hátsóindiai jellegű, erdőségei értékes faanyagot szolgáltatnak. Alig van más emlősállata, mint a vaddisznó és a patkány. Óslakói, a negritókkal és pápuákkal rokon minkopik, kihalóban vannak. 140—150 cm. magas, sötétbőrű, göndörhajú nép, ügyes nyilasok és búvárok. Fővárosa *Port Blair*, úgyszólván egyetlen használható kikötő. 15,000 lakosának nagyobb része, 12,000, az 1898. épült új sugárrendszerű börtönnek élethossziglani foglya. Az egész szigetcsoport lak. száma 24,649, 1 km²-re jut 3 lélek.

Andamento (ol.), zenei műszo, így nevezik a fugában a téma egyes feldolgozásai (l. *Fuga*) közt előforduló közjátékokat. Ugyanezt teszi a *divertimento* is.

Andante (ol.), zenei műszo, mely annyit tesz, hogy «menve», «járva»; a zenében a nem éppen lassú, de nem is gyors időmértéket jelzi. *Più v. un poco A.* nem azt jelenti, hogy *lassabban*, hanem inkább *gyorsabban*, mint *A.* *Meno A.* viszont lassabb, mint az *A.* Azonkívül *A.* alatt oly zenei tételeket is értünk, melyek *A.* időmértékben vannak írva. *Andantino* rövidebb *A.*-tétel.

Andantino (ol.), valamivel élénkebb, mint andante (l. o.).

Andautonia, római község Felső-Pannóniában, a mai Sčitarjevo (Horvátország) táján.

Andchui (*Andchoi*), város Afganisztánban, közel az orosz határhoz, a Szangalik partján, 15,000 özbég lak., akik tevétenyésztéssel és baránybőr (asztrákán) kereskedéssel foglalkoznak.

Andechs, bencés kolostor és búcsújáróhely Felső-Bajorországban, a szt. hegyen, az Ammer-tó K.-i partján. 950 körül alapították. 1803. teljesen kifosztották, de 1846. I. Lajos bajor király ismét helyreállította, jelenleg a müncheni bencések noviciátusa. Számos erekléje kedvéért igen sokan látogatják. A eredetileg megerősített vár volt és az A.-i grófok törzsfészke, kik magukat a XII. sz.-ig *isztriai örögrófoknak* és *meráni hercegeknek* nevezték. E családból származott II. Endre királyunk neje, Gertrúd, kit 1213. megölték. V. ö.: *Oefele*, Geschichte der Grafen von A. (Innsbruck 1876); *Heindl*, Der heilige Berg A. (München 1895); *Arnswaldt*, Die Grafen v. A. (1907); *Herlitz* G., Gesch. der Herzoge v. Meran aus dem Hause Andechs. (Halle 1909).

Andeer, helység a Schamser-völgyben, Svájcban, l. *Viamala*.

Andelangus (lat., ném. Andelang v. Wandelang), a germán ősi jogban a telek feletti uralomnak a jelvénye. Az A. eredete homályos, némelyek szerint kisebb keztyű, amelyet a telek vevőjének az eladó az átadásnál nyújtott át és amelyet ez valószínűleg felhúzott.

Andelfingen, 1. *Gross-A.*, az A.-i járás székhelye Zürich svájci kantonban a Thur jobbpartján, vasút mellett, (1900) 859 lak., szép kastéllyal. 1799. itt küzdöttek a franciák az egyesült osztrák-orosz hadakkal. — 2. *Klein-A.*, az előbbivel szemben a Thur balpartján, 1038 lak.

Andelot, 1. *Coligny*.

Andelsbuch, fürdő a bregenzi erdőben.

Andelys (*Les Andelys*, ejtsd: andéli), az ugyanily nevű arrondissement székhelye a Seine jobbpartján, Le Grand A. és Le Petit A.-ból áll, (1906) 5514 lak., gyapjuiparral, malmokkal; Poussin festő szobrával. Le Petit A. fölött láthatók a Gailard erősség romjai, amelyet Oroszlánszívű Richárd építtetett és IV. Henrik 1603. leromboltatott.

Andenne, iparos város és vasúti gőcpont a belga Namur tartományban a Maas jobbpartján, (1900) 7711 lak., faience-, kémiai- és papirgyárakkal, szén-, kő- és cinkércbányákkal.

Andennien, a geológiában az oligocén egyik emeletének a neve Belgiumban.

Anderkó Aurél (Homoródi), meteorológus, szül. 1869. Terepen (Szatmár vm.). Tanulmányait Szatmárnémetin kezdte, a budapesti egyetemen fejezte be. A meteorológiai intézethez belépett 1891. mint kalkulátor, 1894. lett asszisztens és 1898. adjunktus. Jelenleg a prognózis-osztály vezetője. 1907 óta egyetemi magántanár. Írt számos matematikai és elméleti irányú meteorológiai értekezést, melyek részint folyóiratokban, részint a meteorológiai intézet évkönyvében jelentek meg. Bogdánfyval együtt új ombrográfot szerkesztett.

Anderlecht, gyárváros és bűcsújáró hely Brabant belga tartományban, vasút és Brüsszel mellett, (1906) 58,654 lak., pamutiparral és sörgyártással. A francia forradalmi háborúban 1792 nov. 12-én itt győzelmes csatát vívtak a franciák a szövetségesek felett, melynek következtében Brüsszel is a franciáké lett.

Anderledy, Anton, jezsuita generális, szül. Briegben (Svájc) 1819 jun. 3., megh. 1892 jan. 19. Rómában és Freiburgban tanulta a teológiát és filozófiát; miután 1847. Freiburgból, 1848. Piemontból kikergették, Amerikába ment, onnan 1851. visszatért, 1853. a kölni jezsuita teológiai intézet, 1856. a paderborni kollégium rektora, 1859. provinciális, 1869. marialaachi rektor lett. 1870 óta Beckx jezsuita generálisnak asszisztense, 1883. vikáriusa s 1884. utóda.

Anderloni, Pietro, olasz rézmetsző, szül. St. Eufemiában, Brescia mellett, 1784 okt. 12-én, megh. Milano mellett 1849 okt. 13-án. Longhi tanítványa volt, kinek halála után (1831) átvette a milánói rézmetsző iskola vezetését. Tizian és Raffael képeinek festői reprodukálásával nagy hírnevet szerzett. Bátyja, A. *Faustino*, szül. 1766., szintén rézmetsző volt Páviában.

Anderlues (ejtsd: andrili), község Hainaut belga tartományban, vasút mellett, 13 km.-nyire Charleroitól, (1900) 9086 lak., vasiparral.

Andermatt, Urseren járás székhelye Uri svájci kantonban a Reuss mellett, 1444 m. magasban, a Szt.-Anna-hegy lábánál, 801 lak., kaszárnyával, kapucinus-kolostorral szegény és beteg utazók számára; alatta visz el a Gotthard-alagút.

Andernach, város Koblenz porosz kerület Mayen járásában, vasút mellett, a Rajna balpartján, (1905) 8798 lak., kémiai és sörgyárakkal. Legjelentősebb épületei a kat. Genováva-templom, egy későromán ívezetes bazilika 4 toronnyal a XIII. sz.-ból; a ferencrendiek temploma; a kölni érsekek egykori várának romjai és a szt. Péter-kút a XIV. sz.-ból.

Andersen, 1. *Hans Christian*, híres dán költő, szül. Odenseben, Fünen szigetén 1805 ápr. 2-án, mint szegény vargamester fia. Megh. 1875 aug. 6-án. Nagy anyagi küzködések között járta iskolát Kopenhágában, előbb színész akart lenni, később pártfogói taníttatták. Nemsokára föltűnést keltett első költeményeivel és szatirájával (Gyaloglás Amakba). 1833. királyi ösztöndíjjal Párisba s onnét Svájcra át Rómába utazott, hol nagy földijével, Thorwaldsennel kötött barátságot. Akkori nagy tetszéssel fogadott regényei: A rög-tönző, Csak hegedűs stb. A Mór leány c. szomorú-játéka kevesebb sikert aratott, 1840—42-ig újabb olasz és keleti útra indult s akkor bocsátotta közre világhírű meséinek első sorozatát. Az ezután következő években bejárta Németországot, majd ismét Olaszországot, Francia- és Angolországot s a skandináv félszigetet. Főbb munkái e korszakból Ahasverus (mithikus dráma), A két bárókisaszony (regény), különösen pedig: Életem meséje (1855), és egyik fő műve: Új mesék és elbeszélések (4 köt., 1858—61). A fáradhatatlan Andersen 1861. Spanyolországot utazta be, s onnét átrándult Afrikába is. Visszatérve, Kopenhágában maradt haláláig. Világhírre felülmulthatatlan bájjal írt meséi által jutott, melyeket majdnem minden európai nyelvre lefordítottak. Magyarban is több kiadásban jelentek meg. Összegyűjtött munkái 1853—79. jelentek meg 33 kötetben. Emlékszobra a Rosenborg kir. kastély kertjében áll. V. ő.: G. Brandes, Kritiker og Portraetør (Kopenhága 1885); N. N. Bain, Hans Christian A. (London 1895).

2. *A., Joachim*, fuvolavirtuóz, szül. Kopenhágában 1847 ápr. 29., megh. 1909 máj. 6. u. o. Egyik alapítója a berlini filharmoniai zenekarnak. 1893 óta a kopenhágai palota-zenekart igazgatta. Hangszerére számos tanulmányt és egyéb művet szerzett.

3. *A., Carl*, dán író, szül. Kopenhágában 1828 okt. 26., megh. 1883 szept. 1. Kopenhágában a Rosenborg királyi palota műgyűjteményeinek felügyelője, majd intendánsa lett. Mint epikus és lírai költő nagy munkásságot fejtett ki. Művei közül a főbbek Lys og Skygge (Fény és árny), Romancer og Sange (Románcok és dalok), Poesier, főleg pedig Genrebilleder (Jellemképek). A. a szerb népköltéssel is foglalkozott, és e szerb név: *Gusle* alatt bocsátotta közre szerb népdal-gyűjteményét 1875.

Anderson (ejtsd: anderszn), 1. Indiana amerikai állam Madison county-jának székhelye Indianapolis-tól ÉK.-re, a White-river partján, vasutak mellett, (1900) 20,178 lak. s több gyárral, amelyek-

nek hajtó erejét a White-river vize adja. — 2. A., az ugyanily nevű county székhelye, D.-Karolina amerikai államban a Rocky-river és vasút mellett, (1900) 5498 lak., nyerspamutkereskedéssel.

Anderson (ejtsd: anderszn), 1. *Alexandre*, amerikai fametsző, szül. New-Yorkban 1775., megh. Jersey City-ben (New Jersey állam) 1870 jan. 18. A. az Egyesült-Államok fametsző művészetének megalapítója. Bell boncolástanához és Shakespeare drámáihoz készült metszetei nagybecsűek.

2. A., *Arthur*, nagyszerű iparvállalatáról ismeretes angol férfiú, szül. Shetland szigetén 1792., megh. London mellett Norwoodban 1868 febr. 28. Első nagyobb vállalata volt Dom Pedro expedíciójának felszerelése Dom Miguel, Portugália uralkodója ellen. A parlamentben (1847 óta) s az irodalomban a szabad kereskedelem érdekében küzdött. Alapítója s 1867 óta főigazgatója volt a Keleti gőzhajózársaságnak (*Peninsular and Oriental Steam Navigation Company*), mely hosszú időn át úgyszólván egyedül közvetítette az angol gyarmatokkal a posta- és személyszállítást. Roppant vagyonát tan- és nevelő-intézetek alapítására fordította.

3. A., angol mérnök és Afrika-utazó, ki az 1864—1880. években egész Dél-Afrikát bejárta; felmérte azonfelül a Kalahari-sivatagot és több pontos térképet adott ki az általa beutazott vidékekről. Tőle megkülönböztetendő *Anderson B.*, egy felszabadult szerecsen, ki Liberia afrikai néger köztársaságból 1868. a Mandingók országába tett nevezetes utat.

4. A., *Rasmus Björn*, északamerikai író, szül. 1846 jan. 12., a Wisconsin-egyetemen a skandináv nyelvek tanára volt 1875—84. Majd Kopenhágába konzulnak küldték. Művei közül megemlítenők: *Den norske Maalsag* (Chicago 1874), mely a norvég nyelvnek történeti fejlődését adja; továbbá: *America not discovered by Columbus*; *historical sketch of the discovery of America by the Norsemen of the X. century* (3. kiad. 1883), amelyben a norvégoknak X. sz.-beli fölfedezését tárgyalja; *Norse mythology* (1875); *Viking tales of the North and other northern tales* (1877); *The younger Edda* (1880); *Die erste Entdeckung von Amerika*. Némethre ford. *Mann M.* (1888).

Andersonia R. Br. (növ.), a *Sprengelia* Sm. génusz alneme; 20 faja Ausztrália nyugati részében él. Apró cserjék. Legismeretesebb az *A. sprengeloides* R. Br., mely apró fehér és rózsaszín virágaival virágházainkban is díszlik.

Anderssen, Adolf, híres német sakkozó, szül. Boroszlóban 1818 jul. 6., megh. u. o. 1879 márc. 13. Filozófiát és matematikát tanult, s tanárkodott Boroszlóban. Mint sakkozó első diadalát Londonban vívta ki 1851. *Morphy*, a nagy amerikai sakkozó Párisban 1858. bár legyőzte, később 1862. A. a londoni és baden-badeni nagy versenyekben nyert első díjat, Bécsben pedig 1873. harmadikat. A. a meglegőben szép és merész kombináció s a ravasz cselvetés mestere volt a sakkozásban. Egyik kiválóan szép játszmáját a német sak-könyvek *Die unsterbliche Partie* (A halhatatlan játszma) néven emlegetik.

Andersson, I. Károly János, Afrika-utazó, szül. Svédországban 1827., megh. 1867 jul. 5. 1850.

Galtont kísérte el Dél-Afrikába és vele a Dama- és Ovampo-földet kutatta ki természeti és néprajzi tekintetben. A Ngami-tóhoz 1853-ban ért. Miután Lake Ngami, or Discoveries in South-Africa (London 1856, 2 kötet, németül Lipcsében, 1858) cím alatt útleírását kiadta, még 1856. visszatért Dél-Afrikába, ahol bányatiszt lett, de már 1858. a Kunene folyó nyomozásával kezdett foglalkozni. Ez útján fedezte föl az Okavango folyót. 1860. mint elefántesont-kereskedő telepedett meg a Dama-földön és a damákat többször vezette háborúba a namaquák ellen. A Herero-földről végre 1867. elérte a Kunenét. Hagyatékából 1875. adta ki Lloyd: *Notes of travel in South-Africa* c. művét.

2. A. *Nils János*, svéd botanikus, szül. Göröserumban, a smalandi kerületben 1821 febr. 20., megh. Stockholmban 1880 márc. 27. Beutazta Skandináviát, Németországot, Franciaországot és Angliát, s mint botanikus részt vett az Eugénia svéd hajónak a világ körül való utazásában (1851—1853), melyről könyvet írt (3 köt., Stockholmban, 1856. Stockholmban tanár és a tudományos akadémia növényteni gyűjteményeinek felügyelője lett. Főbb művei: *Plantae Scandinaviae* (Stockholm 1849); *Salices Lapponiae*, (Upsala 1845); *Conspectus vegetationis Lapponiae*, (u. o. 1846); *Cyperaceae Scandinaviae* (Stockholm 1849); *Gramineae Scandinaviae*, (u. o. 1852); *Inledning till botaniken* (u. o. 1851—53, 3 köt.); *Monographia Salicum hucusque cognitarum I.*, (u. o. 1867).

Andes, 1. *Andok*.

Andes, Gobernacion (ejtsd: —szjon), az új határszabályozás következtében Argentínához tartozó része az Atakama pusztának, 64,900 km² területtel 1160 lak. Majdnem kizárólag magas (3500—4000 m.) fekvésű sós pusztákból áll. Egyes helyeken a patakok mentén állattenyésztést űznek.

Andes, Los, 1907-ig Venezuela délamerikai köztársaság kerülete, 38,134 km² területtel, (1894) 363,388 lak.

Andesfenyő (növ., *Araucaria* Juss.), 1. *Disz-fenyő*.

Andesrőzsa (növ.), 1. *Bejaria*.

Andezin (ászv.), a földpátnak egy faja, tulajdonképpen háromhajlású méznátrium-földpát (l. *Földpát*). Szépen kifejlődött kristályokban ritkában terem (Szolnok-Doboka vm., Rettég mellett, a Csicsó-hegy riolitos andezitjének üregeiben), legfőképpen mint kőzetlegrész fordul elő pl. igen sok hazai andezitben, az Andok kőzeteiben (innen a név), az Adame lo hegység gránitjában (az u. n. tonalitban).

Andezit (ászv.), 1. *Trachit*.

Andiantes, régi nép, mely Pannóniában a Dráva mentén lakott.

Andidzsán vagy *Andisán*, 1. *kerület* Fergana orosz középázsiai tartományban; 15,174 km² területtel, (1897) 351,187 lak. — 2. A., az ugyanily nevű kerület székhelye, vasútmellett, (1897) 47,627 lak., jelentékeny nyerstermény- és kézműűr-kereskedéssel. A XVI. sz.-ig Fergana fővárosa volt; 1875 óta orosz birtok. 1898. a benszüllött sorából kiemelkedett álprófeta lázadását az oroszok vérbe fojtották. 1902. dec. 16. földrengés pusztította a várost. Közéleben a Kugartszk hegyen híres gyógyforrások fakadnak.

Andíji kerület, Dagesztán orosz tartomány ÉNy.-i részében 3588,6 km² ter., (1897) 46,993 jobbára mohammedán lak. Székhelye az andíji Kojsszu mellett levő Botmich falu.

Andira Lam. (növény), a Pillangósvirágúak gúnusza, melynek mintegy 20 faja közül 2 Afrika, a többi Amerika tropikus vidékein él. Magas fák. Az *A. retusa Kunth* Surinam erdeiben nő, kérge megreszelve kellemes szagú, de undorító keserű ízű, régebben *Cortex Geoffroyae Surinamensis* néven mint fereg elleni szert használták. Az *A. inermis* Sw. Nyugat-Indiában nő, ennek a kérge volt az erősen ható *Cortex Geoffroyae Jamaicensis* seu *Cabbagii*. Az *A. Araroba* Augiar, braziliai s fája porrá törve *araroba* néven bőrbetegség ellen használt orvosság. *L. Chrysarobin*. A braziliai fajok neve *angelim*.

Andisán, l. *Andidzsán*.

Andizetes, illir néptörzs Alsó-Pannóniában, a Dráva mentén, északról a Hercuniates, délről a breucusok voltak szomszédaik.

Andlau (ejtsd.: ańdló), *Gaston Hardouin Joseph*, gróf, francia tábornok, szül. Nancyban 1824 jan. 1-én, megh. 1894 jan. Buenos-Ayresben. Kiképzését a st.-cyri katonai iskolában nyerte. Mint kapitány kitűnt a krími háborúban, főleg Szebasztopol bevételénél. 1870. a rajnai-hadsereg törzskarának volt tagja és részt vett a Metz környékén végbement csatáiban. Metz megadása után a poroszok Hamburgba internálták. Itt írta a *Lettre d'un colonel d'état-major sur la capitulation de Metz* (1871) és *Metz, campagne et négociations* (1871); 9. kiad. 1873) című műveit, melyek nagy feltűnést keltettek. A Bazaine-nek tulajdonítja a metzi szerencsétlenséget. 1876 óta szenátor, 1879. tábornok. Caffarel tábornoknak 1887. fölfedezett rendjelizérekedésében A. is részes volt; megszökött D.-Amerikába, de in contumaciam öt évi fogházra ítélték. Művei még: *De la cavalerie dans le passé et dans l'avenir* (1869); *Organisation et tactique de l'infanterie française depuis son origine* (1872).

Andlaw-Birseck, *Franz Xaver*, báró, szül. 1799 okt. 6-án, megh. 1874 szept. 4-én, hírne jutott mint diplomata és jeles író. Művei közül említendő: *Erinnerungen aus den Papieren eines Diplomaten* (1857); *Mein Tagebuch. 1811—1860* (1862, 2. köt.); *Die Frauen in der Geschichte* (1861); *Die byzantinischen Kaiser, ihre Palast- und Familiengeschichte* (1865); stb. — Öccse: *Heinrich Bernhardt*, 1802 aug. 20-án szül., megh. 1871 márc. 3-án. 1833 óta a badeni első kamarában a feudális párt előharcosaként szerepelt 1866-ig. Művei: *Der Aufruhr und Umsturz in Baden, als eine natürliche Folge der Landesgesetzgebung* (Freiburg 1850); *Gedanken meiner Muse über den Einfluss der Kirche auf Familie, Gemeinde u. Staat*. (1859—61).

Andocs, kisk. Somogy vm. igali j.-ban, (1900) 1731 magyar lak., csendőrváros, vasút, posta- és táviróhivatal. Szt. ferenczerendi szerzetházzal, nevezetes Mária-képpel; búcsútjáróhely. Kápolnájáról régi írók ezt a legendát jegyzik fel: A török világban a Duna-Tisza közt egy kat. kápolnába egy ref. ember az ökreit vitte be a vihar elől, mire az épület egyszerre kifordult sarkából s égi hatalmak A.-ra vitték, hol sok ideig fundamentum nélkül állt. V. ö.: Magyar Sion (1884, 561. o.).

Andód, nagy. Nyitra vm. érsekújvári j.-ban, (1900) 848 magyar lak. Itt szül. Czuczor Gergely. A. legrégibb földesura 1424. a Huntpázmán nemzetségből Szegi és később az Andai-család volt. U. p. és u. t. Érsekújvár.

Andok (helyesebben *Cordillera de los Andes*, gyakran *D.-Amerikai Cordillerák*), D.-Amerika Ny.-i partvidékein a Cap Hoorntól a Darieni földszorosig, másrészt a Maracaibo-öböl partvidékéig húzódik fel. Egyike a föld leghatalmasabb hegységeinek; a gerincmagasság sohasem süllyed 2000 m. alá s nem egyszer eléri az 5000 m.-t is. Chile területén, az Aconcagua csúcsban (7040 m.) kulminál. Tiposusan *pacifikus* hegylánc, amely ugyan erősen össze van gyűrve, különösen a peremeken, de a legfontosabb orográfiai formákat nem a gyűrődések, hanem a nagyszerű vetődések szabták meg. Nem bontható fel zónákra, mint pl. az euráziai rendszerű Alpok, nem lehet beszélni a hegység külső vagy belső oldaláról sem. Kiképződése csak a harmadkor végén fejeződött be. Ma is nagy szerepe van a vulkanizmusnak; főleg 3 csoportot különböztethetünk meg, ú. m. a középchilei vulkanosság Palenától Santiagóig, a perui, Peru, Bolivia és Chile határán, az ecuadori vulkanosság. Magukat az A.-at 3 nagy részre osztjuk fel, a hegység kialakulásának különbözősége szerint; 1. *Déli A.* egységes lánc, amelyen különösen a diluviális eljegesedés hagyta hátra a jellemző vonásokat. Tart az Aconcagua csúcsig; 2. *Középső A.*, tart Arequipa vidékéig, ahol a hegység két főlánc közé széles, sivatagos klímájú magas föld van beékelve; 3. *Északi A.*, a Maracaibo-öböl, párhuzamos láncokból áll, amelyeknek száma változó, északon és délen három, középen kettő. Az Andok vázlatos felépítése általában olyan, hogy a Csendes-oceánból nagy vetődéssel emelkedik ki a parti lánc, széles hosszanti völgytől kisérve, ennél jóval magasabb a középső lánc, amely ismét vetődéssel süllyed le a kontinens felé, végül az Anticordillerák lánc emelkedik ki.

1. *Déli A.* rendszere kezdődik a parti láncsal, amely nem egységes, mert a diluviális jégtakaró szigetekre bontotta fel; ma is, közvetlenül a tenger partján, hatalmas glecserek jönnek le a tengerig. Ez a szétdarabolt parti lánc kezdődik Staten szigettel, végighúzódik a Tűzföld v. Tierra del Fuego déli partján, ennek darabjai a Clarence Inez és Desolation szigetek; tovább rengeteg szigetraj következik, ú. m. a Hamilton, Wellington stb. szigetek, mígnem Chiloe szigettel elvégződik a sorozat s a parti lánc a kontinensen folytatódik. Szerkezetéről nem sokat tudunk. A hegység lassan emelkedik mind magasabbra s mindenütt erősen lekopott. A parti lánc mögött húzódó hosszanti völgyet elöntötte a tenger s mint hosszú csatorna választja el a szigeteket a szárazföldtől. Ez a völgy tartalmazza a tűzföldi Fagnano-tavat, az Admiraltas-öblöt, majd pár lapos félsziget után az Ultima Esperanza öblöt s követhető mindvégig a szigetek mögött. Az Ultima Esperanza öböl táján kezdődik az A. főlánc, amelyet kristályos palák s régi eruptívus kőzetek építenek fel s fontos karakterisztikuma a vulkanosság. Ny.-i lejtőin fjordok, a K.-in fjordos tavak keletkeztek, sok helyen

a folyók átvágták a gerincet s a tavak vize a Csendes-oceán felé nyer lefolyást. A hegység fokozatosan magasodik, a San Martin-tónál a Fitz Roy csúcs 3000 m. körül jár. Igen sok csúcs vulkanikus eredetű, de ma is működő vulkánokról nincs biztos tudomásunk. A belső lánc alacsony halomvidék, meglehetősen száraz klímával, ez hordja a vízválasztót. Nagy részét bazalt láva takarja, 5—600 m. magas platókat hozva létre. Rendesen úgy ellepi a diluviális törmelék, hogy a hegyszerkezetet csakis a folyók áttörésénél lehet felismerni. A fjordos tavak közül legszebbek a Lago Argentino, Wiedma, San Martino s a Nahuel Huapi. Ez utóbbitól kezdve rendkívül szabályosan húzódik tovább a hegység. A parti lánc, Cordillera de Costa előbb a parton húzódik, majd egészen hozzásimul s a hosszanti völgyet, amely Chilének legtermékenyebb része, csak a geológus ismeri fel. A főgerincen fokozatosan növekedik a vulkanosság, a Tupungato (6700 m.) a Tinguirica (4480 m.), Maipo (3416 m.) és San José (6090 m.) ma is működő, az Aconcagua (7040 m.) kialudt vulkán. Az átkelés igen nehéz; a hágók közül legjárhatóbb az Uspallata (3760 m.) Santiago és Mendoza között. Ma vasút megy át rajta. A vízválasztó a belső lánerről átjön a főgerincire, sőt a Csendes-oceáni oldalra is. A szabályosság megszűnik az Aconcagua csúcsnál, ahol a láncok elkezdenek többszöröse válni.

II. Középső A. rendszerében megvan a parti lánc, amely a főgerinccel és a kettő közé zárt hosszanti völgyvel merev ÉD.-i irányban húzódik Arica vidékéig. Az Aconcagua csúcsnál a főláncból több oldalág indul ki, amelyek K. felé lépcsőszzerűen alacsonyodnak s a főláncsal egy magas földet zárnak be, amely ott, ahol a legszélesebb, 600 km. szélességet is elér. Az egész rendszer Arica vidékén megtörik és ÉNy.-nak fordul. Eszerint megkülönböztettük itt a K.-i, a Ny.-i láncokat és a Puna név alatt ismert magasföldet. A K.-i Cordillera a hozzácsatlakozó lépcsőfokokkal együtt szilur és karbon-kori kőzetekből áll s a gerincen hatalmas vulkánok üleken, mint az Aconcuja, Cusco, feljebb az Illimani, az Illampu vagy Sorata, mind 6000 m.-en felül. Ma már nem működnek. A magasföldet típusos han-hai képződmények, kaviccs, agyag, homok töltik ki, ép úgy, mint Belső-Ázsiában. A közbezárt magaslatok 3 darabra bontják, legdélibb a Puna de Atacama, sterilis sivatag, csupán néhány sóstó van rajta; következő a Desaplado plató, ahol a sivatagon működő örök mesterségesnek látszó kőtornyokat s különböző csodás alakokat formáltak ki. Legnagyobb a Puna de Bolivia, teljesen lefolyástalan. La Paz környékén 3850 m. magasan találjuk a Titicaca tavat, környékén az inkák birodalmának virágzása korából származó városok, öntöző-csatornák romjaival. A tó vize a Desaguadero folyóval kifolyik a kis Poopo sóstóba, innen meg szétszívárogyva elvész a sivatagban. A Punákat Ny.-ról a Középső A. főláncra határolja el, amely ugyanolyan felépítésű, mint D.-en, azonkívül mezozoos üledék és eruptívus kőzetek találhatók rajta. Nagy mértékben megnyúlva a működő vulkanosság, legnagyobb kúp a Llullailaco (6170 m.). A főgerinc Ny.-i lejtője, valamint a hosszanti

völgy és a parti lánc teljesen sivatagos jellegű, az ú. n. Atacama sivatag.

III. Északi A. Arequipától É.-ra, a Nudo de Pasco csúcs körül új rendszere kezdődik az A.-nak, amelyben ismét több csoportot kell megkülönböztetni. Egészen a Marañón áttöréséig Perui A. néven ismerjük a hegységet. Ebben a szakaszban három ágra oszlanak az A., ú. m. Cordillera Occidentale, Centrale és Orientale. Az Amazonas medencéjére lejtő láncok régebb kőzetekből épültek fel, a Csendes-oceán felé lejtő Cordillerák mezozoosz mészkőből, márgából, ezen van a ma is működő vulkanosság. A gerinc mindenütt 4000 m.-en felül van, az áthatolás nehéz és csak azért lehetséges, mert a száraz klíma következtében a hegység hómentes. A platós jelleg itt is érvényesül, megvannak a magas medencék, de már lefolyásuk van az Amazonas felé. Ezekben a valószínűleg han-hai rétegekkel kitöltött *parimákban* ősrégi idők óta gyönyörű öntözőkultúra fejlődött ki, itt van az inkák mesés birodalmának fővárosa, Cuzco. A Cordillera Centrale és Orientale nagyon kevésbé ismeretes, nehezen megközelíthető, a folyók mély szakadékokban törnek át rajtuk, magának a Marañónnak 13 sziklaszorosa, *pongoja* van, legszebb az utolsó, a Pongo de Manseriche, amelyen túl az *Ecuadori A.* kezdődnek. Ezen a szakaszon csak két lánc van meg, amelyek egy magas medencét zárnak be. A 2—3000 m. magas gerinceken ma is erősen működő vulkanosság van, a K.-i láncon van a föld legszörnyűbb működő vulkánja, a Sangay (5200 m.), tovább az Altar (5400 m.), a Tunguragua (5087 m.), Cotopaxi, Cayembe s feljebb a Cumbal. A Ny.-i Cordillera temérdek vulkánja közül legnagyobb a hóba, jégbe burkolt Chimborazo (6310 m.) A partszegély a Guayaquil öböl környékén sivatagos, mert itt oly határozottan keleti jellegű az esőt hozó passzát szél, hogy az A. láncain átkelve egészen kiszárad; itt húzódik el a Sechura sivatag. Ecuador és Columbia határán a Nudo de Pasto csúcsban ismét egyesülnek a láncok, de csakhamar a hegység keleti lábánál alig észrevehető domborral egy harmadik lánc kezdődik, amely később orográfaiilag nagy jelentőségűvé lesz. Az A. rendszerének eme legészakibb szakaszát a Csendes-oceán felől egy krétakori üledékből felépült, laterittal vastagon elborított lánc szegélyezi, amely a közép-amerikai, eurázsiai rendszerű hegyekhez tartozik. A tulajdonképeni A.-tól az Atrato folyó völgye választja el, amely völgyből meredeken emelkedik ki az A. nagyon ismeretlen Ny.-i lánc. A középső láncról a Cauca folyó határolja el: mindkét gerinc 4000 m. magasságú ér el, az utóbbin elvtve egy vulkán van, pl. a Tolima, 5584 m.

A lánc keleti lábánál sokkal nagyobb jelentőségű, széles, mély völgy húzódik végig, jelezve a Magdalena folyóval. Azon a tájon, ahol a két folyó egyesül, a Közép-Cordillerák lánc szétterül és megszűnik. A keleti Cordillera, amely eleinte csak a geológus által felismerhető halmokkal indul meg, csakhamar elválik a többitől, megerősödik s helyenként szélesebb, mint a más két lánc együttvéve. A magas, platószerű tetők egyikén épült Santa Fé de Bogota, Columbia állam fővárosa. A lánc két ágra oszolva közrefogja a Maracaibo öblöt,

de már csak 2000 m. körül jár, a Ny.-i ág az ú. n. Coro földön még egyszer felmagasodik a Cordillera de Meridában és mindkét ág elvégződik a Csendes-óceán partján húzódó magában álló hegység, a Sierra Nevada de Santa Martha előtt, amely egészen más irányú és csapású, mint az A. láncai. Ennek az ősrégi hegységnek helyzete még nincs tisztázva, valószínű, hogy A. rendszerére nézve idegen tag és a Kis-Antillák kristályos vonulatához tartozik. (Klíma, növényzet, állatvilág I. *Dél-Amerika.*)

Irodalom. Meyer Hans, In den Hoch-Anden von Ecuador, Berlin 1907; Enöck, The Andes and the Amazon, New-York 1907; Meyer H., In the high Andes of Ecuador Chimborazo, Cotopaxi, etc., London 1908; Altolaigue y Duval, Relaciones geograficas de la gobernacion de Venezuela, Madrid 1909.

Andokides, a tíz attikai szónok sorában a második, Kr. e. 440 táján született. Az arisztokraták pártjához tartozott, de ellenséges viszonyba került velük, mikor az Alkibiades-féle hermacsonlók pörébe bonyolódott. Ebből úgy húzta ki magát, hogy elárulta a bűnösöket. A fenyegető atímia (polgári jogainak elvesztése) elől kivándorolt. Többször megküszült kísérlet után csak 402. sikerült Athénbe visszatérnie. 390. Spártában járt a békeszerzés ügyében, de kudarcot vallott s ismét számkivetésbe kellett mennie. Négy teljes beszéde maradt reánk, egyikük nem valódi. Nyelve egyszerű, mesterkéletlen. Kiadta Blass (Leipz. 1880), Lipsius (u. o. 1890).

Andoma, 1. Három kis tó neve Archangelszk orosz kormányzóságban. — 2. A., az Onega 120 km. hosszú mellékfolyója Oloneck orosz kormányzóságban.

Andon-domni, 1. *Jukagir*.

Andor, 1. *György*, esztergomi prel. kanonok, egyházi író, hittudományi és filozófiai doktor, szül. 1867 júl. 13. Egyetemi tanulmányait Rómában végezte. Mint fölszentelt pap 1892. az esztergomi papnevelő intézet tanára, később tanulmányi felügyelője lett, 1897. hercegrímási szertartó, majd titkár, 1905-től irodaigazgató. 1906. esztergomi kanonokká nevezték ki. Irodalmi tanulmányai részint a Bölcséleti Folyóiratban és Magyar Sionban, részint a Katholikus Szemlében jelentek meg. 1899-től 1903-ig szerkesztette az *Isten ígéje* című folyóiratot. Főbb munkái: *Az aristotelesi bölcsélet alapfogalmai* (1896—98); *Lourdési jelenések teológiai szempontból* (1895); *Zola és a naturalizmus taktikája*; *A szeplőtelen Fogantatás kihirdetésének kulturális jelentősége* (Kath. Szemle 1904); *Erkölc és iskola* (u. o. 1910).

2. A. *József*, író, főgimn. tanár. Szül. 1871. Nyíregyházán. Irodalmi működését 1892. *Cyprián* néven kezdte, mint több fővárosi napilapnak és szépirodalmi lapnak munkatársa. 1909—1910. szept.-ig az *Élet* c. szépirodalmi lap szerkesztője. Önállóan megjelent művei: *Elbeszélések* (Bpest 1897); *Két szív* (regény, 1899); *Utak az életben* (1899); *Margitka szökése* (1900); *Tünedező világ* (1900); *Vihar után* (regény, 1900); *Anyaföldön* (1901); *Két világ között* (regény, 1902, 2 k.); *Újabb elbeszélések* (1907); *Ijjas Tamás végzete* (regény, 1909); *Tanítónő* (regény, 1910). Megírta *Magyarország történetét* a VIII. o. tanulók számára (Budapest 1904), valamint *Nagy Lajos* regényes korrajzot (1907).

Andorás (András), hagyomány szerint a Pannóniába költözött magyarok egyik vezérének sarjadéka, az Andrassy-család alapítója. A Szent István koronázásakor rendezett hadi játékon egy idegen lovaggal párbajra szállott s páncéllal borított testét egy csapásra ketté hasította. Ahogy a tudákos történetírás folytatja, részt vett Szent Istvánnak Kupa és Gyula vezérek ellen folytatott harcaiban is és Gyula legyőzése után ő lett a székelyek főbírója. Három fia volt, Józsa, Vida és László. Az első kitiűnt I. András királynak III. Henrik német császár ellen viselt (1051) háborújában. Vida is a csatamezőn lelte halálát I. András zászlói alatt, midőn a Tiszánál Béla herceggel a koronaért harcolt; csupán Lászlóban maradt fenn a család, ki apjának méltóságát örökölvén, Erdélyben telepedett meg. Utódai két ágra oszlottak; az egyik Erdélyben fészkelte meg magát, a másik pedig Magyarországra választotta lakóhelyül.

Andorfi Péter, színész, kedvelt operett-komikus, sztl. 1856 jan. 10. Egerben. A színi pályára 1871. lépett s 1875. már a budapesti Népszínházhoz szerződötték, ahol legutóbb a Nemzeti Színház beköltözése előtt rendező volt. Néhány évig a pozsonyi színház igazgatója volt. Írt több szindarabot: *Téns úr*, *A lakótársak színműveket*, *Baba álma* című bohózatot; ezenkívül több monológot és apró bohózatot.

Andorháza, 1. kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 448 vend. lak.; u. p. Péterhegy, u. t. Pártosfalva. — 2. A., Pacsához tartozó major Zala vm. pacsai j.-ban, (1900) 157 lak.

Andorhegy, kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1900) 355 vend. lak.; u. p. Mártonhely, u. t. Pártosfalva.

Andorit (ásv.), ezüstér, metasulfantinit (2PbS.Ag₂S.3Sb₂S₃), rombos rendszerbeli, sötét acélszürke, élénk fémessfényű kristályokban (fs. 535; k. 3). Hazánkban találták először Felsőbányán, kvartól és piritől átjárt agyagos közetben. Krenner József írta le (Matematikai és Természettudományi Értesítő XI. köt., 1.) és Semsey Andor tiszteletére nevezte A.-nak. Ráakadtak később Oruro vidékén (Bolivia).

Andornak, kisk. Borsod vm. egri j.-ban, (1900) 592 magyar lak., vasúti megálló; u. p. Kistálya, u. t. Eger.

Andorra, a keleti Pireneusok D.-i lejtőjén fekvő regényes völgykatlan a francia Ariège département és spanyol Catalonia között. A. paraszt-, illetőleg pásztor-köztársaság, területe 452 km², 5231 lak., 6 faluban. A Balira, a Segre mellékveze öntözi. A.-nak fája, bora, gyümölcse elég van; állattenyésztése is virágzó, csak gabonát kap Franciaországból. Rósnál vasércet bányásznak, Las Escaldasnál pedig meleg források fakadnak. A. ma a franciák és az urgeli spanyol püspök védnöksége alatt áll, kiknek 960, ill. 450 frank évi adót fizet. A kormány egy szuverén, közvetlenül választás útján összeállított 24 tagú tanács kezében van. Elnök az első szindikus, kit a tanács választ 4 évre. A végrehajtó hatalom és a külügyi dolgok vezetése az első szindikust illeti meg. Minden ember 16. évétől a 60-ig katonaköteles és a saját költségén szerez fegyvert. Az igazságszolgáltatás egy polgári bírós és két viguier (vicarius) ke-

zében van. Franciaországot 1882 óta A.-val szemben a Pyrenées-Orientales préfectje képviseli. Az A.-iak a cataloniai nyelvjárást beszélik. A köztársaság főhelye a szép völgyben 1051 m. magasan fekvő, rosszul épült A. la Vieja falu, 7—800 lak. Háromablakos tanásháza egyszersmind igazságszolgálati épület, iskola és fogház is. V. ö.: *Dalmat de Baguer*, Historia de la republica de A. (1849, Barcelona); *Berthet*, Le val d'Andorre (Páris 1879); *Moras M.*, Les coutumes du pays d'Andorre (1882); *Bassereau L.*, La republique d'Andorra (Montpellier 1884); *Duerell F. H.*, Mapa de las Vales de Andorra. 1:80,000 (London 1890); *Spender*, Through the High Pyrenees (u. o. 1898).

Andouilles vagy *andouillettes* (franc., ejtsd: ánduj, ándujlett), kis finom kolbász, sertés- vagy borjúhúsból. Leghíresebb a troyesi.

Andover (ejtsd: en—), 1. város az angol Hampshireban, 19 km.-nyire Winchester-től, (1901) 6509 lak., sör- és selyemgyártással. — 2. A., város Massachusetts amerikai állam Essex countyjában, 84 km.-rel É.-ra Bostontól, vasút mellett, (1900) 6813 lak., az 1788. alapított Philipps Academy-jén kívül a nyelvtanulmányozás és a héberek régiségének kutatásában kitűnő teológiai szemináriummal (alapították 1802).

Andö, a Norvégia partjai mellett elterülő Lofot és Vesteraal szigetcsoport legészakibb szigete. Nagybára hegyes (370 m.-ig). Csekély számú lakosátja halászatból, madarászatból s főleg a dunnalúd tojásainak és tollainak gyűjtéséből él. Községe is van.

Andr., növénynevek mellett *Andrews* Henry C. londoni növényfestő nevének rövidítése. Munkái: The Botanist's Repository, comprising coloured engravings of new and rare plants (London 1799—1811, 10 kötet, 664 színes képpel), ezenkívül vannak képes munkái az Erica, Geranium és Rosa génuszokról is.

Andrachne L. (növ.), az Euphorbiaceae (Fütej-félék) génusza; 10 faja terem Európa déli részén, Ázsiában, Afrikában és É.-Amerikában. A görögök A.-ja azonban a *Portulaca L.*

Andradae Allem. (növ.), a Nyctaginaceae-család génusza; egyetlen ismeretes faja az A. floribunda All.; fáját felhasználják, kék festéket is állítanak elő belőle.

Andrada e Silva, José Bonifacio de, braziliai államférfi, szül. Santosban 1763 jun. 13., megh. Rio de Janeiroban 1838 ápr. 5. Jogot és természettudományokat hallgatott a coimbrai egyetemen. Hazájába 1819. tért vissza. São Paulóban annak a mozgalomnak, mely a köztársaságiakkal szemben a Braganza-ház uralmát pártolta, élére állott 1821. s mint alelnök a bizottság élén átnyújtotta Dom Pedrónak (1822 jan. 1.) azt a feliratot, mely Braziliában való maradásra szólította föl. Azután ismételt belügyminiszter volt. Dom Pedro 1831. átadván a trónt fiának, II. Pedrónak, A.-t nevezte ki gyámjává, de 1834. egy néplázadás következtében tisztétől megfosztották s visszavonult a magánéletbe. Egy kötet költeménye jelent meg Bordeauxban, 1815. Fiai: *José Bonifacio* és *Martin Francisco* mint költők szereztek hírnevet.

Andrade, Francisco d', operanékes, baritonista, szül. 1859 jan. 11. Lissabonban. Milanóban

tanult s 1882. San Remóban lépett föl először nyilvánosan; azóta Európa majd minden fővárosában vendégszerepelt, 1900. Budapesten is az operaházban.

Andradit (Allochroit), szilikát ásvány a gránát-csoportból, kalcium-vasgránát, $(\text{SiO}_4)_2\text{Fe}_2\text{Ca}_2$, (a Ca helyett Mn vagy Mg tartalommal); különféle (sárga, barna, zöld, fekete) színű. Különböző változatokban fordul elő.

Andral, Gabriel, híres francia orvostanár, szül. Párisban 1797 nov. 6., megh. Chateaufieuxben 1876 febr. 13. Orvosi oklevelét 1821. kapta, 1824. magántanár, 1828. a higiénia professzora lett. 1830-ban a belorvostan, 1839. pedig az általános kór- és gyógytan tanárává nevezték ki, mely utóbbi tanszéken 27 évet töltött. A. egyik első volt, ki eltért kora empiriás áramlatától, amennyiben úgy előadásában, valamint kötetekre menő tankönyveiben mindig a kórboncolástani alapot tartotta szem előtt a betegágnál is. Nevezetesebb művei: Clinique médicale (Páris 1823—27, 5 kötet) német fordításban is megjelent; Traité d'anatomie pathologique (u. o. 1829); Essai d'hématologie pathologique (u. o. 1843). 1843. a francia akadémia tagja lett, 1858. pedig a becsületrend lovagja.

András apostol, Jézus tizenkét tanítványának egyike, Simon Péter testvére; a bibliai történetben keveset szerepel, míg a monda szerint Kappadóciában, Galáciában, Bitüniában és Szkíthiában egészen a Volgáig (ezért Oroszország védszentje) hirdette az evangéliumot, visszatértében pedig a bizánci egyházat alapította meg, mígmen (ugyan-csak a monda szerint) Achaja Patre nevű városában mártir-halált szenvedett és pedig ferdén állított keresztre feszítették (X. A.-kereszt). Emléknapja nov. 30. az előző éjhez (A. éjszakája) sok babona fűződik. (L. *Andrásnapja*.) A. apostol nevét viseli két még meglevő apokrif irat, az Acta Andrae és az Acta Andrae Matthiae (mindkettőt kiad. Tischerndorf az Acta apostolorum apocrypha-ban, Leipzig 1851).

András vagy *Endre*, három magyar király s több herceg neve. 1. *I. A.* (1047—61), a magyarok negyedik királya, Géza testvérének, Szár Lászlónak (Vazulnak) fia. Szent István fiának, Imre hercegnek halálával (1031 szept. 2.) a koronára Vazulnak, Mihály fiának és Szár László három fiának volt joga; azonban az udvari eselszövek Vazul szemeit kiszuratták, Szár László fiait pedig Magyarország odahagyására kényszerítették. A hercegek Csehországba, majd Lengyelországba menekültek II. Miecislávhoz. A. Miecisláv halála után Jaroszláv orosz fejedelem leányát, Anasztáziát vette feleségül. Időközben Magyarországon Péter Aba Sámuel, Szent István sógora, 1041. megbuktatta és kiűzte az országból, azonban 1044. Péter, III. Henrik német király segítségével, trónra ült, de Henriknek hűséget esküdött. Ekkor a Csanádon összegyűlt urak követeket küldtek Oroszországba, hogy az ott élő A. herceget visszahívják. A. és Levente orosz had kíséretében jött be az országra s a fölkelők 1046 őszén Abaútvárnál királyul üdvözölték, de hangosan követelték tőle, hogy törölje el az új vallást és állítsa vissza a régit. Vata vezérlete alatt irtó háborút

kezdték a keresztények ellen; de mikor már Pétert is elfogták, A. is nagyobb eréllyel lépett föl ellenök; 1047. már megkoronáztatta magát s a keresztény vallást helyreállította. Azonban Henrik Magyarország két ízben is megtámadta, de A. király vitéz s nagyesszű öccse, Béla elől nagy veszteséggel volt kénytelen meghátrálni, 1053. pedig a tribuni békében követeléseiről véggé lemondott. Majd belső zavarok támadtak. Mikor ugyanis 1048. öccsét Bélát Lengyelországból visszahívta, felajánlotta neki az ország harmadrészét, sőt megígérte, hogy reá hagyja a királyságot. Azonban Salamon születésekor visszavonta ígését és Salamont 1058. (hat éves korában) megkoronáztatta. Béla ebben megnyugodott, de utóbb kénytelen volt Lengyelorszába menekülni. A lengyel fejedelem segítségével A.-t haddal támada meg és seregét szétverte. A.-t elfogta és súlyosan megsebesülve vitték Zirczre, hol nemsokára (1061) meghalt. A.-t a III. Henrik ellen folytatott háború befejezésének emlékére 1055. alapított tihanyi monostorban temették el, hol sírjának helyét 1891. ismét fölfedezték. A. még bujdosó herceg korában elvette Anasztáziát, Jaroszláv orosz hercegnek leányát, kitől három gyermeke: Adelheid, Salamon és Dávid született. Adelheidot II. Vratyszláv cseh király vette el 1055.

Irodalom. Kümmler, Die zwei letzten Heerzüge Heinrichs III. nach Ungarn, Strassnitzki gymn. ért. 1877 és 1879; Kiss Lajos, Nemz. függetlenségünk védelmezése III. Henrik ellen, Hadtört. Közlem. 1891; Strehlke, De Henrici III. imperatoris bellis hung. Berlin 1855; Meyndt, Beitr. z. Gesch. der ält. Beziehungen zwischen Deutschland u. Ungarn, Berl. 1860, s. Heinrich III. und A. I., Leipzig 1870. L. még a Hadtörténeti Közleményeket, 1890; Ortvay, Pozsony város története, I. köt. 1892, 8. fejez. Karácsonyi, I. András atyja, Turul 1906; Rademacher, Ungarn und das Deutsche Reich unter Heinrich IV., Merseburg 1885; Mátyás Flor., I. Endre haláláról, Akad. Ért. 1898; Schuster Fr., Ungarns Beziehungen zu Deutschland, 1056—1108, Nagyszombat 1899.

2. II. A., a jeruzsálemi (1205—1235), 19-ik magyar király, III. Bélának 1175-ben született fia. Bátyja Imre (1196—1204) ellen többször felázadt, miért őt Imre király végre Kene várába (Varasd vmegyében, Knežinec határában) záratta, de kevéssel halála előtt ismét szabadon bocsátotta s kiskorú fiának, III. Lászlónak gyámjává s az ország kormányzójává tette. László rövid idő múlva elhalván, A.-t 1205 máj. 29. megkoronázták. Ő az első magyar király, kitől koronázási esküt követeltek. Nagy befolyást gyakorolt rá neje, Gertrud (l. o.), ki az ország főhivatalait saját rokonaival és egyéb idegenekkel töltötte be. Ez Gertrud vesztét vonta maga után. Gertrud halála után Jolántát, az auserlei gróf leányát vette el 1215. A következő évben A. konstantinápolyi latin császár akart lenni, de ípját, az auserlei gróftól választották erre a méltóságra. Még apja meghagyta, hogy a Szentföldre hadat vezessen s azt a törökök kezéből visszahódítani igyekezzék. A. e kötelességének, számos akadály után, 1217. végre eleget tett és seregével Zágrábon át útnak indult. Augusztus 23. érkezett Spalatóba, hol a papáság és az egész város nagy pompával ment eléje. Innen hajókon indult útnak az Adriai- s a Földközi-tengeren át; 16 napi út után Ciprusra s onnan november elején a Szentföldre érkezett. Ptolemaiosnál szállott partra és seregét Betszaida felé indította, de a mohammedánok visz-

szávonultak előle. Nov. 10. átment a Jordánon s megsemmisítette azokat a helyeket, ahol Krisztus járt. Betszaidából Kapernaumon át ismét Ptolemaios felé tartott; mikor azonban látta, hogy az ellenség a döntő harcot kerüli, a többi fejedelemmel a Tábor-hegyéhez ment, melynek erős várát 2000 katona őrizte. A vezérek meghasonlása miatt a sereg szétesztelt s A. egy ideig folytatta az ostromot, de végre felhagyott vele. Három útközet után 1218 elején hazaindult. Azt tartják, hogy útközben bevette Damiette városát, de mások szerint a Tábor-hegynél túl sohasem ment s Jeruzsálemet meg sem látogatta; hanem a Tábor-hegyétől Szírián, Kis-Ázsián és Görögországon át egyenesen hazafelé tartott. Asszán, a bolgár király, mindaddig visszatartoztatta őt, amíg leányát, Máriát el nem jegyezte. Leó, örmény király, leányával és országával kínálta meg legkisebb fiát, Andrást, a görög császár pedig legidősebb fiának, Bélának adta leányát. Otthon mindent nagy zavarban talált s különösen az ország pénzügyei állottak rosszul. A bajok orvoslására 1222. összehívott országgyűlés eredménye az *aranybulla* (l. o.). E törvények keveset segítettek az ország baján, mert A. nagyon hajlott Hédervári Dénes nádor tanácsára, akit pedig nem lehet az önzés vádjára alól felmenteni. Ez vetette meg a viszálykodás alapját A. és fia, Béla között is. Ehhez járult, hogy A. az izmaelitákat s a zsidókat, kik személműmást gyarapodtak, az ország közjóvédelmének bérliővé tette. A. uralkodásának vége felé, 1235. Babenberg Frigyes ausztriai herceg ellen viselt háborút. Már közel járt Bécshez, midőn Frigyes lecsillapította s visszavonulásra bírta; azonban alig tért haza, 1235. meghalt. Egy évvel halála előtt hadseregét megnövelt s nőül vette Beatrixot, az estei örgróf leányát. Ettől született A.-nak halála után fia, István, a későbbi III. András király-nak apja.

Irodalom. Pauler Gy., A magyar nemzet története II.; Horváth Mih., I. 948; Szalay L., I. 153; Fessler, I. 306; Krones, II. 88; Huber, Geschichte Österreichs, I. 422; Csonotosi, II. Endre és Gertrud arcképei. Századok, 1886. 54. l.; A keresztény hadjáratról I. Röhrich, Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge, II. köt. és Studien zur Gesch. des fünften Kreuzzuges, Innsbruck 1891. (ismertette Mika, Századok, 1898); Thallóczy L., A kamara haszna, 1879; Lovcsányi Gy., Adalékok a magyar-lengyel érintkezés történetéhez, Századok, 1886; Nyári Alb., Beatrix királyné, Századok 1868; II. A. oklevelei. Turul, 1884; Podhráczky, II. Endre királynak 1222. évi aranybullája. Századok, 1869; Gróf Wilczek, II. Endre kereszties hadjárata, Századok, 1894. A lapok 1909 júliusában sokat írtak a torontáli Egresen állítólag föltált sírjáról.

3. III. v. *velencei* A. Magyarország 23. királya, 1290—1301-ig uralkodott. Apja II. A.-nak és Aldobrandini Beatrixnak kalandos életű fia, István herceg; anyja a velencei patricius családból származott Morosini Thomasina Katalin. Velencében 1250 táján született. Anyja, a művészetek, dalok és ünnepségek kedvelője, nagy gondtal neveltette azután is, hogy férjét 1272. elvesztette. IV. László, kinek egyetlen testvére, A. herceg szintén megh., 1278. visszahívta őt szülőföldjéről, talán, hogy utódává tegye. Tót- és Horvátország kormányát bízta rá s A. az országos nagy zavarok idejében csöndesen igazgatta a rábizott országot. IV. László halálának hírére feleségével, Fenenával, 1290 nyarán — némelyek szerint Ausztrián

át — Székesfehérvárra indult, hogy a koronát, mint az Árpádok családjából való egyetlen fiú, fejére tesse; Nemetújvári Iván ugyan elfogatta, hívei azonban kiszabadították s 1290. júl. 28-án megkoronázták. Három trónkövetelő lépett föl ellene. Azál-A.-trővid idő múlva sikerült kiűznie. Habsburg Albert osztrák herceget, kinek apja, Rudolf, 1290. aug. 31-én birodalmi hűbérilajándékozta Magyarországot, 80,000 főnyi serege élén ő maga 1291. aug. 28. békére és lemondásra kényszerítette, azután szövetkezett vele, sőt (első feleségének halálával) 1296. feleségül vette leányát, Agnest. Az Anjoukkal azonban (I. Martell Károly, *Károly* Róbert) mindvégig küzdenie kellett. A. ezekben a viharos években az oligarchák ellenében a köznemességre támaszkodott s az 1290—91. s 1298. országgyűlés készségesen támogatta őt az ország állapotának gyökeres javítására irányuló munkásságában. Az 1299. évi országgyűlés azonban ellene fordult, 1300. aug. pedig a pártitók már az országba hozták jelöltjüket, a gyermek Károly Róbertet. Erélyesen készült ellenálásra, de 1301. jan. 14. hirtelen meghalt. Ő volt, István nádor szavai szerint, «a Szent István első magyar király nemzetségéből és véreből fölnevelkedett királyi fának *utolsó aranyos ágacskája*» és «megsíratta őt az egész nemzet, mint Ráchel sirt gyermekeit fölött, midőn már nem valának». Femenától csak egy Erzsébet nevű leánya született, a másodiktól egy sem s így — fűtágon — *sírba vitte a honalapító Árpád nemzetségét*.

Irodalom. Nagy Iván, Az utolsó árpád-házi király trónra lépte, Akad. Értekezések, 1876; Fraknói, István herceg végrendelete, Akad. Értek., 1882; Szabó Károly, Az 1290. évi őbudai gyűlés, Századok, 1884, 478; Nagy István, Az 1290. gyűlés, u. o. 1869. 378; Szabó Károly, III. Endre fogsága 1292-ben, u. o. 1884; A belmoszalmakról Huber Alfonz adott ki külön értekezést, mely a bécsi akadémia Archiv. f. űsterr. Gesphichte 65. kötetében jelent meg; Wertner Mór dolgozata: Az Ál-Endrék, Turul, 1890.; Schvacz Gyula, A kir. tanácsosok felelőssége Aragoniában és Magyarországon, Bpest 1889; Pauler, A magy. nemz. tört., u. o. 1900. A bibliográfiát I. Csánki, Árpád és az Árpádok. (Függelék Mangoldtól).

4. *A. herceg*, II. A. és Gertrud fia. Halicsi herceg. Midőn azonban Halicsból kiszorult, bátyja, Kálmán tótországi birtokát akarta megszerezni. Megh. 1234. Némelyek tőle származtatják a Croy-családot, I. Croy.

5. *A. herceg*, Tótország vezére, V. Istvánnak s a kun Erzsébetnek fia. Midőn V. István, 1272. Szerbiában hírül vette, hogy fiát, A.-t elrabolták, azonnal visszasietett, hogy a rablók nyomába jusson; a rendkívüli erőmegfeszítéstől azonban pár nap múlva Budán megh. A hercegrablást Pektáry Joakim, horvátországi bán, úgy látszik, a királyné beleegyezésével követte el. Pektáry meghittje volt Rudolf habsburgi grófnak, a magyar királyi családdal rokonságba igyekezett lépni s A.-nak a maga leányát el akarta jegyezni; ezért vitte el Pektáry Esztergomból a király tudta nélkül A. herceget. Azonban még mielőtt A. Rudolf leányával házasságra léphetett volna, 1278. megh. Némelyek szerint A.-t bátyja, László ölette volna meg, azonban a történeti valószínűség ez ellen szól. Mindenki tudta ugyan, hogy A. még László előtt halt meg, mindazonáltal 1290., László halála után, egy csaló felvette A. nevét és rangját s az országban azt hitette el, hogy ő a László testvére s ennek halála után őt illeti a magyar korona; azonban III.

András, IV. László utóda, Micbánt küldötte ellene, ki ez ál-A.-t az országból kiűzte.

6. *A. herceg*, az Anjou-házból származott Károly Róbertnek fia, Nagy Lajos királynak öccse. Még nem volt hat éves, mikor apja 1333. Nápolyba vitte, miután Róbert nápolyi királlyal oly szerződést kötött, hogy ennek halála után unokája, *Johanna* s az ezzel eljegyzett *A.* magyar herceg örököljék a nápolyi trónt. De a dolog más-képen történt. Ugyanis 1343., kevéssel halála előtt, a szerződés ellenére úgy intézkedett Róbert király, hogy csak *Johanna*, A.-nak akkor már felesége, uralkodjék s A. majd akkor koronáztsék meg s vegyen részt az uralkodásban, ha huszonkettedik évét betöltötte. Nem tetszett ez a dolog Lajos magyar királynak, aki szívén viselte öccse sorsát s az elhalt nápolyi király intézkedésében családjá jogainak megsemmisítését nem tűrhette. El is küldte anyját, Erzsébet özv. királynét Nápolyba, hogy a korábbi szerződés végrehajtását sürgesse és sérelmük orvoslásáról gondoskodjék. Mivel nem bízott az igazság erejében, tömérédek pénzt is vitt magával az özvegy királyné, hogy célja felé annál jobban egyengethesse az utat. Utálattal szemlélte a nápolyi udvar romlottságát s első felindulásában az volt a szándéka, hogy fiát hazaviszi magával; de a megfontolás leterítette erről a szándékaról s mikor az avignoni pápai udvarhoz küldött követei azzal a hírrel tértek vissza, hogy VI. Kelemen pápa kész a szerződés végrehajtására és A. megkoronázását el fogja rendelni, megnyugodva hagyta el Olaszországot s reménykedve tért haza fia udvarába. Egy év sem telt el, amikor reménysei borzasztó csalódásra váltak. Az 1345-ik esztendőben A. koronázásának napja is ki volt már tűzve, mikor *Johanna* és a királyi hercegek — csak hogy a magyar Anjouk hatalomra jutását megakadályozzák — A. elvesztésében állapodtak meg s gonosz ter-
vüket végre is hajtották. Vadászat ürügye alatt Nápoly környékére rándultak s mikor a vadászat fáradságai után Aversában éjjeli nyugalomra tértek, a semmi rosszat sem sejtő herceget felverték álmából s hálószobájának küszöbén megfojtották (1345. szept. 18). Mikor Lajos magyar király e szörnyű hírt megtudta, fegyvert fogott öccse halálának megtorlására, gyilkosai megbüntetésére és családjá szerzett jogainak biztosítására (I. *Lajos*). De célját csak részben érte el, mert két ízben is elfoglalta ugyan a nápolyi királyságot, de utóbb lemondott róla. *Johanna* királyné A. herceg meggyilkolása után nemsokára Lajos tarentói herceghez ment nőül, akit a trónra emelt maga mellé. Gonoszsága sokáig büntetlenül maradt, mert bizonyítékok hiánya miatt a pápai szék fölmentette őt a gyilkosság vádjá alól. Csak 1382. érte el megérdemelt büntetése, amikor Nagy Lajos segítségével Károly durazzói herceg megfosztotta a tróntól s börtönében megfojtatta. (V. ö. Pór Antalnak Nagy Lajosról írt s Tört. Életrajzok-ban megjelent munkáját, ugyancsak Pór Antal, Fraknói Vilmos, Óvári Lipót cikkei a Századokban.) A. és *Johanna* történetét drámailag feldolgozták: Mag-non (1656), Leharpe (1781), Casanova (1840), Sa-vage Landor (1853), Rákosi Jenő (1881); operában Monpon—Bordéze (1840) és Petrella (1875).

András mester (*Andreas Ungarus*), IV. Béla és V. István király káplánja, ki Károly szicíliai királynak, Károly Róbert magyar király ősének, Manfred tarentói herceggel történt hadakozását és 1266-iki győzelmének történetét, Konradin halálát és Károlynak a szicíliai s nápolyi királyi székre jutását írta le. Ezt a munkáját Péternek, VIII. Lajos francia király fiának ajánlotta s előbeszédében magyar származását is megemlítette. Sziciliába 1266. hihetőleg V. István király leánya kíséretében jutott. Könyvét először Du Chesne adta ki a párisi kir. könyvtár kódexéből (Hist. Fr. Scriptt. az V. kötetben Páris, 1649.), másodszor Budár 1779. (in Opusculis fugientibus Scriptt. et Rer. Hung. P. I.), harmadszor Descriptio victoriae a Carolo Provinciae comite reportatae címen a Mon. Germ. SS. XXVII. kötetében.

András, nagyszombi kőfaragó és építőmester a XV. sz.-ban, 1486. megbízták a kereszténységi templom helyreállításával, ugyanakkor szerződtek vele a muzsnai templom építési munkáira. V. ö.: *Archiv d. Vereins f. siebenb. Landeskunde*. N. F. XXII. 1.

András éjszakája, 1. *András* (apostol) és *Andrásnapja*.

Andraševac, adók. Zágráb vm. stubicai j.-ban, (1900) 1490 horvát lak.; u. p. és u. t. Stubica.

Andrásfa, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1900) 635 magyar lak., postahivatallal; u. t. Vasvár. Határában kőkorszakbeli leletekre bukkantak.

Andrásfalu, 1. kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1900) 539 tót és magyar lak., a Vág jobbpartján. Vasútépítés alkalmával mellette bronzkori temetőre akadtak; u. p. és u. t. Liptószentmiklós. — 2. A., kisk. Turóc vm. mosócziói j.-ban, (1900) 118 tót lak., kik gyári készítményeiket az ország határain túl is elárusítják; u. p. és u. t. Znióvárálja.

Andrásfalva, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1900) 417 magyar lak., barnaszénbányászat; u. p. és u. t. Pálfalva.

Andrásfalva, falu Bukovina osztrák tartomány Radautz (ettől 7 km.-nyire) kerületi kapitányságában, a Szeret egy kis mellékvíznél, róm. kat. és ev. ref. plébániával, 2 elemi iskolával, 2080 lak., akik közt 1534 róm. kat., 15 gör. kat., 73 izr. és 394 ref. Anyanyelvre nézve 1712 magyar, 238 német, 35 rutén, 18 oláh és 25 lengyel.

Andráshava a. m. november.

Andrásháza (ezelőtt *Andrasócz*), kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 466 lak.; u. p. és u. t. Szerednye.

Andráshida, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 577 magyar lak., templomának harangja a XV. sz.-ból való; u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Andrási, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnói j.-ban, (1900) 627 tót lak., vasércbányával; u. p. és u. t. Krasznahorkavárálja.

Andráskereszt (Crux decussata), ferdén összerótt gerendákból (X) álló kereszt. A monda szerint András apostolt ilyen keresztre feszítették. Az A. mindig nagy tiszteletben állt. Mint burgund címet, *burgundi kereszt*-nek is nevezték. Az építészetben a favázás falakban két szárfa közé X alakban keresztbefektetett és egymáson átesapolt két

dúc. Az A.-ek a favázás falak hosszirányban való eltolódását hivatvák megakadályozni s különösen annak sarkain alkalmaztatnak.

Andrásnapja (nov. 30.), a *babonás napok* közt egyike a legnevezetesebbeknek, amely Bálint (febr. 14.), Szt. Antal apát (jan. 17.), Ráfael arkangyal (okt. 15.), Katalin (nov. 25.), Szilveszter (dec. 31.), és különösen Szt. Iván (v. Ker. Szt. János, jun. 24.), napja meg karácsony bójtje mellett a *házasságorákulomnak* (l. o.) leginkább kedvező időpontok közé tartozik. Az András-napi babonák különösen Közép-Európában igen elterjedtek s nagy részben ugyanazok nálunk is, mint Németországban. Jó részük mélyen visszanyulik a középkorba. Már Hospinianus is említi «de origine festor. Christianor.» 152. Sőt oly babonás cselekedetek is akadnak köztük, melyeket már a régi görög és római nők is gyakoroltak *szerelmi varázs* (l. o.) céljából.

Andráspénzek, Szt. András képével, 1. András-aranyok, braunschweig-lüneburgi aranypénzek az 1726—30. években, továbbá Oroszországban Nagy Péter és Erzsébet alatt. Verték 4 095 és 3 222 g. súllyal és 3 199, illetve 2 954 g. színaranytartalommal. Értékük 8-93 K, illetve 8-23 K. — 2. András-garasok, bizonytalan értékű pénzek Braunschweigban és Hannoverában. — 3. Andrásforintok, flandriai aranypénzek Merész Károly alatt 1470. — 4. Andrásallérok, Braunschweig-Lüneburgban és Hannoverában 15 ⁸/₉ latos ezüsből, változó értékűek.

András-rendek. 1. *Szt. András-rend*, a legmagasabb orosz rendjel, melyet 1698 nov. 30. (dec. 11.) Nagy Péter cár alapított. A rendnek egy osztálya van; az 1720. évi alapszabályok szerint a rend lovagjai egyúttal altábornagyi rangot nyernek és birtokosaivá válnak az Alexander Nyevszkij, a Szt. Anna és a fehér-sas rendnek. Jelvénye: fekete zománcos koronán kétfejű arany sas, ráillesztett sötétkék Andráskeresztrel, melyen Szt. András alakja felfeszítve látható, a kereszt sarkán S. A. P. R. betűk: Sanctus Andreas, Patronus Russiae. A jelvény arany koronán függ, kék szalagon a jobb vállon át baloldalon viselik. A rend csillaga ezüst, rajta arany medaillonban az orosz császári sas, karjaiban villámmnyalábbal, mellén Andráskeresztrel, körülötte ezüstszegélyű kék gyűrűben a rend jelmondata aranyban. A rend láncá felváltva az orosz császári sasból, a sugarakkal körülvett Andráskeresztből és I. Pál cár monogrammjából áll. A rend ünnepe nov. 30.

2. *Szt. András*-, máskép *bogáncs-rend*, angol királyi rendjel, melyet állítólag Achäus skót király, Skócia védszentjének, Szt. Andrásnak tiszteletére alapított. VII. Jakab király 1682 máj. 29-én megújította a rendet, melynek alapszabályait Anna királyné újra alkotta; több ízben, utoljára 1833 aug. 14-én változtattak rajtuk. A rend tagjainak száma a nagymesteren kívül 16-ban van megállapítva. Jelvénye tojásdad alakú pajzs Nemo me impune lacessit körirattal, alul bogáncsvirággal. A köriraton belül Szt. András egész alakban van ábrázolva, kezében az Andráskeresztet tartja maga előtt. Csillagja ezüst, megrakva ezüst Andráskeresztrel, rajta arany kerek pajzsban fehér bogáncs zöld levelekkel, körülötte sötétzöld

gyűrűben a rend jelmondata aranyban. Szalagja zöld, ünnepélyes alkalmakkal a rendjelvény változatát láncan hordják, mely váltakozva 16 bogáncsból és 15 rutaágból áll. A rendnek külön öltözköztetés van, ünnepe nov. 3. Rajzát l. a *Rendjelek* táblán.

Andrássy-család (csikszentkirályi és krasznahorkai), örökös főrendiházi tagsági jogosultsággal bíró grófi család. A mese szerint a Szt. István korában élt Andorás (l. o.) nevű leventétől származik, ki az első koronázás ünnepén egy idegen viadort lovagjatek közben kettéhasított. **A. Bertalan** Hunyadi János válogatott páncélos lovasainak alvezére volt s mind a szendrői (1441), mind a szepesi (1442) ütközetekben Mezet heg ellen kitüntette harcias bátorságát, s a török vezérrel, Mezzel összecsapván, ezt levágta. Hunyadinak havasalföldi hadjárataiban súlyos sebeket kapott, de később a Rigómezőn (1448) ismét ott harcolt a kormányzó oldala mellett s ott hullott el hősi halállal. Fia, **Boldizsár**, a székelyek fővezére, Mátyás királlyal Moldvában harcolt s veszedelmes sebet kapott. Később Mátyás összes hadjárataiban részt vett. **Márton** 1514-ben Szapolyai György oldalán

Andrássy-család címere.

harcol Dózsa pórnépe ellen, majd Szapolyai János híve haláláig; mint a székelyek és szászok vezére foglalja el Almás és Diós várakat 1540-ben János számára. Ő szerzett adományt 1569 nov. 3. János Zsigmond királytól Csikszentkirályra, melytől a család már korábban előnevét írta. Tőle kezdődik a család hiteles genealógiája. Fia **Péter** átszármazik Magyarországra s Rudolf királytól 1580. a krasznahorkai kapitányságot nyeri, miután mint Békesy Gáspár híve, a győztes Báthory István pártja által «megnótáztatik». Hasznos szolgálataiért Krasznahorkát örökös adományul nyeri a királytól 1585. a hozzátartozó uradalmakkal együtt, Erdélyben elveszett birtokai kárpótlásául. Innen a család második előneve, a krasznahorkai előnév. **A. István** kuruc tábornok volt II. Rákóczi Ferenc alatt s oly befolyású ember, hogy hatalmaskodásáért csak «Andrássy basának» nevezték. Ő építette a betléri kastélyt. Az ő nevéhez fűződik a löcsei fehér asszony regéje, amennyiben az ő kedvese, egy löcsei híres szépség, lopta volna el a várfalon levő titkos ajtó kulcsát és bocsátotta be a labancokat a városba. A kalitkát, melybe a dühös kurucok aztán az asszonyt zárták, ma is láthatni Lőcsén a Probstner-kertben, valamint az ajtót is

a löcsei asszony reáfestett képével. **A. Miklós**, gömöri főispáni helyettes, a család idősebb ágából, valamint gyermekei Péter, István, György, Pál, Miklós, János, Anna, Magdolna és Klára 1676 febr. 15. bárói rangra emeltettek. Közülük István és György terjesztették tovább a családot, tőlük származik a család jelenlegi két főága, ú. m. Istvántól az *idősebb v. betléri*, Györgytől az *ifjabb v. monoki* ág. 1735. a család ifjabb ágából származó **A. Péter** nyer báróságot, fia István cs. kir. kamarás és gyermekei Miklós, Klára és Anna 1766 szept. 17-én nyertek grófi rangot. A család idősebb ágából származott Miklósnak, az 1676-iki bárói rang szerzőjének dédunokája, Károly cs. kir. kamarás és tábornok és gyermekei Károly, József, Lipót, Rebeka és Amália 1779 dec. 17. nyertek grófi rangot. **A betléri** ágban származik **A. Manó**, **Gyula** és **Aladár**, a *monoki* ágban **A. György** és fia **Dénes**. A betléri ágban egyik alága, mely az 1779. grófságot nyert Károly fiától, Józseftől származik, 1885. **A. Imrével** kihalt.

1. **A. Aladár** gróf (a betléri ágban), a magyar főrendiház örökös jogú tagja, szül. Pesten 1827 febr. 16., megh. Budapest 1903 ápr. 2. A szabadságharc alatt az erdélyi seregben szolgált és mint Bem szárnysegéde több ütközetben vett részt. A világháború kitörése idejében őrnagy volt és szerencsésen külföldre menekült; csak az általános amnesztia idején tért vissza. Itthon eleinte kizárólag gazdasági kérdésekkel foglalkozott és különösen a lónemesítés terén fáradozott. Az alkotmány helyreállítása után 1870-ig előbb Zemplén, majd Gömör vármegye főispánja volt, ezután Budapestben telepedvén le, itt a gazdasági és pénzügyi életben kiváló szerepet játszott. A politikai életben a szabadelvű párt hívei közé tartozott. A főrendiházban a pénzügyi bizottságnak és a legfőbb fegyelmi bíróságnak volt tagja, ezeken kívül még az országos magyar gazdasági egyesületben is tekintélyes szerepet játszott. 1896. megkapta az aranygyapjas-rendet. 1895. magy. kir. főkamarmesterré nevezetett ki. Neje, **Wenckheim** Leontina báróné, akivel 1862 jun. 21-én kelt egybe Pozsonyban, 1898 nov. 30. az Erzsébet-rend nagykeresztjét kapta. Gyermekeik: **Sándor** gróf (l. o.) és **Mária** grófnő, szül. Pesten 1865 máj. 1., férjhez ment Homonnán 1885 ápr. 29. Széchenyi Imre grófhöz.

2. **A. Antal** (csikszentkirályi és krasznahorkai báró), rozsnyói püspök, szül. Románfalván, Nyitra vm. 1742 október 28., meghalt 1799 november 12. Latin munkái maradtak. Apja **A. György** báró volt. Tanulmányait Nyitrán kezdte és Kassán végezte; 1760-ban a jezsuiták közé lépett. A szerzet feloszlásakor visszavonult a krasznahorkai várba, mígnem 1776-ban a rozsnyói püspökség felállítatván, a káptalan tagjává, majd nagypüspökké 1780-ban püspökké nevezték ki; ezt a kinevezést a többi kitüntetésekkel együtt a m. kir. egyetem megnyitási ünnepélyén jun. 25. hirdették ki.

3. **A. Dénes** gróf (csikszentkirályi és krasznahorkai, a monoki ágban), a magyar főrendiház örökös jogú tagja, szül. 1835 nov. 18. Krasznahorkaváralján. Atyja **A. György** gróf volt. Mint fogalmazó szolgált a kancelláriánál, de miután (1866) nélkül vette Hablawetz Ferenc bécsi zene-

igazgatónak a leányát, Franciskát (megh. Münchenben 1902 okt. 26.), teljesen visszavonult a közpályáról és törvényhozó jogát sem igen gyakorolja. Nejevel egyútt számos jótékony adományt és alapítványt tett. Művészi célokra 240,000 K alapítványt bocsátott a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezésére, melynek kamatait a Magyar Országos Képzőművészeti tanács előterjesztésére a vallás- és közoktatásügyi minisztérium ítéli oda. Uradalmi tisztjei nyugdíjalapjául 400,000 K-t, 1899. a magyarországi hírlapírók nyugdíjintézetének 20,000 K-t adott, 1908. monoki birtokát az országos gyermekvédő ligának ajándékozta. 1903. Budapestszegényei javára 40,000 K-t, a M. Tud. Akadémiának 1907. 20,000 K-t adományozott. Gazdag képtárát, mely több mint száz válogatott művészi alkotást foglal magában, Münchenből hazahozatva, a Krasznahorkaváralján épített díszes épületben helyezte el, kapcsolatosan a neje emlékére ott létesített Franciska ereklyegyűjteménnyel. A képtár nevesebb darabjai közül megemlíthető Böcklin Tavasz est képe, mely egyik legnagyobb szabású és legművészebb alkotása, továbbá Uhde-nek Krisztus sirbátétele c. képe, Kaulbach és Lenbach arcképei, Stuck Tavasz stb. A magyar művészet Pállik, Markó és mások képeivel van képviselve. A képtár legkiválóbb darabjait 1907. a müncheni Hanfstängl cég mesteri reprodukciókban közre is bocsátotta. A M. Tud. Akadémia 1906. az igazgatótanács tagjává választotta. Tiszteletbeli elnöke a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak és tiszteletbeli tagja a Petőfi-társaságnak is. Krasznahorkaváralján elhunyt neje részére díszes mauzóleumot építtetett, hol nejeének holttestét 1904 okt. 26-án helyezték örök nyugalomra. Nejeének emlékére u. o. művészi alkotású szobrot állíttatott, melyet 1905 okt. 29. lepleztek le. Neje emlékét Szulyovszky István tollából származó díszes monográfiával is megörökítette.

4. A. Géza gróf, A. Manó gróf és Pálffy Gabriella grófnő fia, országgyűlési képviselő, szül. 1856 júl. 22. Tanulmányait Budapesten és Genfben végezte, aztán Boszniában katonáskodott. A közéletre különösen a gazdasági viszonyok tanulmányával készült, és e célból 1881. nagy utazást tett az amerikai Egyesült Államokban, az agrárius irányú Mayer nemzetgazdának vezetésével. Apja halála után 1891 ápr. a rozsnyói kerület őt választotta meg képviselőjének. 1897., mikor az ellenzék fölvetette számos kormánypárti képviselő ellen az összeférhetetlenség kérdését, mandátumát önként letette, de a kormányváltás után csakhamar ismét tagja lett a képviselőháznak. 1898. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. Cs. és kir. kamarás és örökös jogon a főrendiház tagja. Az 1910-iki képviselőválasztások alkalmával pártönkivüli programmal a homonnai kerületben választották meg. Felesége Kaunitz Eleonora grófnő, csillagkeresztes és palotahölgy, kivel 1882 máj. 17. kelt egybe. A. Géza gr. egyik legismertebb sportsmanuk is, aki nemcsak az atlétikai sportok buzgó híve, hanem a vadászatot, a versenysportot és különösen a lovas-pólót karolta fel. Az utóbbit ő honosította meg nálunk. Parnón rókafalkája van, amely egyike a kontinens leg-

jobbjainak. Telivértenyésztő és futtatott is. Híresek betléri medvevadászatai.

5. A. György gróf, államférfi, született 1797 február 5-én, meghalt Bécsben 1872 dec. 19-én. A család ifjabb ágából származott. A. István grófnak és Festetich Mária grófnőnek volt a fia. Csatlakozott Széchenyi hazafias törekvéseihez és 1825 novemberben 10,000 frttal járult az akadémia alapításához, melynek mindvégig egyik igazgatója maradt. Az 1825—27-iki országgyűlésen Gömör vmegyének volt követe. 1833. névtelenül német röpiratot adott ki, melyben a reform mellett tört lándzsát, de a történelmi alapok megtartásával. A budapesti lánchíd építésének előkészítésére Széchenyivel Angliába utazott és ez utazás eredményeit a két gróf együtt bocsátotta közre egy nagyon becses, magyar és német nyelven kiadott jelentésben. Ez időben vettenőül Königsberg-Aulendorf Franciska grófnőt. Házasságából két fiú, Dénes (l. o.) és az 1831 júl. 4-én elhalt György és két leány, Mária, gróf Maldeghem Károly és Erzsébet, gr. Széchenyi Pál felesége származott. Mint Sáros vmegye főispánja egyik fő támasza volt a mérsékelt konzervatív pártnak. A szabadságharc után különösen az ország gazdasági fejlesztése érdekében fejtett ki nagy munkásságot. Egyik elnöke volt a gazdasági egyesületnek, elnöke a tiszavidéki vasúttársaságnak és a felsőmagyarországi bányászegyesületnek. Vasgyárai nagy hírnek örvendtek. 1861. újra főispán, 1863. pedig Apponyi után országbíró lett. Betegsége lemondásra kényszerítette e méltóságról és visszavonulásra bírta a nyilvános élettől. Mindvégig híve maradt konzervatív elveinek, de igazságos és hazafias viselkedése miatt köztiszteletet vette körül. V. ö. Vasárnapi Ujság 1859, 40, és 1873. 3. sz.

6. A. Gyula gróf, a magyar történelem egyik kiváló alakja, szül. Kassán 1823 márc. 3., megh. Voloszában 1890 febr. 18. Atyja A. Károly gróf, anyja Szápáry Etelka grófnő volt, kiknek felügyelete alatt gondos nevelésben részesült. Az akkori főurak példája szerint jogi tanulmányainak befejezése után külföldre ment s különösen Franciaországban előkelő barátokat szerzett. Hazatérése után főleg Széchenyi egyénisége és politikája volt rá nagy hatással. 1845. a Tisza szabályozása alkalmával ismerkedett meg vele, midőn Széchenyi az első ármentosító társaságot szervezte Tiszadob tájékán, s már ekkor megjósolta, hogy az ifjú A. döntő szerepre van hivatva az ország és a monarchia vezetésében, s már ekkor a maga utódjául jelölte meg a vízszabályozás irányításában és a tiszamenti magyar lakosság megmentésére célzó törekvéseiben. Midőn azonban Zemplén vármegye követévé választotta az utolsó rendi országgyűlésre (1847), erélyes szabadelvű és ellenzéki utasítással, az adminisztrátori rendszer tárgyalása alkalmával a radikális csoporthoz csatlakozott, mely vezéréül Kossuth Lajost ismerte el. Az ifjú főúr több ízben felszólalt, 1848 áprilisában pedig elfogadta az első független felelős magyar minisztériumtól vármegyéje (Zemplén) főispánságát, melyet már kora ősszel elhagyott s a horvátok betörésének hírére, mint a zempléni önkéntes nemzetőrök parancsnoka, fegyvert ragadott. A. részt vett a pákozdi és

schwechati csatában, majd a feldunai hadtestben, mint Görgei fővezér egyik segédtestje az egész tavaszi hadjáratban. 1849 nyarán Batthyány Kázmér gr. forradalmi külügyminiszter utasítására diplomáciai kiküldetésben Konstantinápolyba ment, hogy az Alduna területére szorított honvédek számára ugyanazon előnyöket eszközölje ki, mint amelyekben a Porta az osztrák csapatokat részesítette. A keletről, hol diplomáciai pályája kezdődött, nyugatra (Páris és London) ment, hogy európai kérdéssé tegye a magyar szabadságharc ügyét. Biztatásoknál egyebet azonban el nem ért, s míg külföldön rokonszenvet igyekezett keltetni a magyar nemzet küzdelme iránt, 1851 szeptember 21. a többi emigráltakkal őt is halálra ítélték, sőt *in effigie* felakasztották (1852 szept.).

1858-ig rövid megszakításokkal Párisban élt, mialatt élénk figyelemmel kísérte az itthoni viszonyokat, hol Bach és kormányrendszere láthatólag csodódt mondott. Páriai időzése alatt (1856) vette nőül Kendeffy Katinka grófnőt, kivel együtt 1858. A. édesanyja által kieszközölt amnesztiával hazatért, és szakítva az emigrációval, Deák Ferenchez és köréhez csatlakozott, kik már ekkor a jogfolytonosság elismerésével, de békés úton óhajtották megoldani a dinasztiaiával vitás kérdéseket. Mint sátoraljújhelyi képviselő vett részt az 1861. és 1865. országgyűléseken, hol a dualisztikus rendszer s ebben Magyarország teljes önállóságának alapján főleg nagyhatalmi és európai politikai szempontok vezették. 1865. egyik alelnöke lett a képviselőháznak és elnöke az ú. n. hatvanhetes országgyűlési bizottságnak, melynek feladata a *pragmatica sanctio* alapján a kiegyezésnek szövegezése volt. Azt lehet mondani, hogy amint Deák a kiegyezés alapelveinek és alkotmányjogának megteremtője, viszont A. kiváló gyakorlati érzékével és diplomáciai tapintatával főképp az életbeléptetés elé hárult akadályokat küzdötte le. A delegációk kettéváltsága és külön tanácskozása az ő legsajátosabb gondolata volt. Az egész ország örömmel fogadta 1867 febr. 17. miniszterelnökké való kinevezése hírért, maga Deák pedig providenciális államférfiúnak nevezte.

Miniszterelnökségének első éveiben heves parlamenti csatákat kellett vívnia a Tisza Kálmán vezetése alatt állott balközéppel, mely a kiegyezésben elért politikai és alkotmányos eredményeket egyformán keveselte. Másrészt folyvást résen kellett állania a nyilvánosan nem szereplő, titokban azonban annál eredményesebben dolgozó udvari centralista és föderalista körökkel szemben, melyek a dualizmust felülről veszélyeztették. A helyzet nehézségét fokozta, hogy A. nem volt a kiegyezési párt (Deák-párt) vezére, bár főleg az az első időszakban, míg Deák egészsége nem hanyatlott, teljesen rendelkezésére állott annak óriási tekintélye. Miniszterelnökségének legnagyobb eredményei a határörvidék megszüntetése és polgárosítása, a horvát kiegyezés megalkotása, a nemzetiségi törvények elkészítése és a védőerő-törvények tető alá hozása voltak, kapcsolatosan a honvédségnek, mint a nemzeti hadsereg alapjának szervezésével. Az elnökmisz-

terség mellett a honvédelmi tárcát is viselte. A kezdet nehézségeit nagy erélyével, egyéni szertetreméltóságával és kiváló parlamenti ügyességével küzdötte le. Emellett feltétlenül öröködött, hogy — amint a magyar nemzet megszerezte helyét a monarchia vezetésében — a külső politikára való törvényes befolyásával élhessen. A. minden alkalommal felhasználta állását, hogy magyar érdekekkel ellentétes politikai alakulást megakadályozzon, a monarchiában s a nemzetközi politikában a béke fenntartásának egyik legmegbízhatóbb támasza lett. Midőn Ausztriában összezavarodtak a viszonyok s már-már a cseh közjog elismerésével a dualizmus trializmussá alakult át: A. a korona-tanácsban megbuktatta a Hohenwarth-minisztériumot s vele a cseh aspirációkat. 1869. elkísérte az uralkodót a szejzi csatorna megnyitására, 1870. pedig Beust külügyminiszterrel és a katonai párttal szemben kivitte, hogy az udvar, a harcias csábításoknak nem engedve, semleges maradjon a francia-német háborúban.

Hohenwarth bukása, valamint a nyugati háborúban saját politikájának kudarca magával rántotta Beust grófot is, kinek helyére most (1871 nov. 14.) — mint külügyi és a császári háznak minisztere — A. került, kinek nyomába a magyar miniszterelnökségben viszont Lónyay Menyhért lépett. A.-nak a monarchia e vezetői pozíciójában most alkalma volt, hogy saját politikai felfogását közvetlenül juttathassa érvényre. Hogy a külügyek vezetésében beállott irányváltozást külsőleg is jelezze, a magyar álláspontnak megfelelőleg a kancellári nevet nem viselte, hanem a paritás szerint közös külügyminiszternek nevezte magát. A. volt, ki a kettős monarchia nemzetközi politikájában új célokat tűzött ki és a dualisztikus nagyhatalmat földrajzi és megváltozott világpolitikai helyzetének megfelelő útra terelte. Beust, aki azzal kecsesgette az udvart, hogy visszaszerezheti a német szövetségben a hegemóniát, 1866, sőt 1870 után sem tudott szakítani a Habsburgok birodalmának római császári eredetéből folyó legitimista és konzervatív eszméivel. Még az új és teljesen nemzeti alapon szervezett német császárság megteremtése után sem tudta beletalálni magát a gyökeresen átalakult európai viszonyokba. A Habsburgok kettős monarchiájának új és alapvető politikai bázisát A. teremtette meg, mert ő ismerte föl világosan és jelölte meg Deák alkotásának külső politikai következményeit abban, hogy a középeurópai nagyhatalom, szakítva a nagyzóló és illuzórius nyugatra tekintéssel, politikai súlypontját a keletről (Balkán) helyezze. Jelentősége tehát legalább is akkora, mint annak idején Kaunitz és Metternich heregeké, csakhogy e munkát A. aránytalanul rövidebb idő alatt (1871 — 1879) végezte el.

1871. míg a monarchia az új rendszer első éveiben a belső erőgyűjtés munkáját volt elfoglalva, nemzetközileg teljes elszigeteltségében még a korábbi megrendülések (Solferino, Königrätz) hatását érezte. A. első gondja volt, hogy a környező hatalmasságokkal nemesak korrektt, de szíves baráti viszonyt létesítsen. A különböző fejedelmi összejöveteleken, melyeket ő kezdemé-

nyezett s melyekre királyát mindig elkísérte, meggyőzte Olaszországot az irredenta-mozgalom korlátozásának szükségéről (Velencében), Oroszországot, hogy a Balkánon a monarchiával ellentétes változásokat nincs érdekében és hatalmában előldézni, Németországot pedig, hogy a Habsburgok többé semmiféle porosz-ellenes hegemoniára törekvő aspirációkat nem táplálnak. Különös célja volt baráti, majd szövetségi viszonyba lépni az új német császársággal, melynek kancellárjával, a szinte teljhatalmú Bismarck herceggel benső barátságot kötött. Eleinte elfogadta és ápolta a régi szent szövetség nyomán keletkezett ú. n. három-császár-szövetséget (Ausztria-Magyarország, Német- és Oroszország), de a Magyarországon tapasztalt hangulat — amire messze szétágazó politikáját alapította — hatása alatt, legfőképp azonban az orosz politikának a keleti kérdésben tanúsított magatartása miatt már 1875. szakított az orosz kormányval. A ugyanis ragaszkodott a Porta területei integritásához, csak egy körjegyzékben európai szellemű közigazgatási reformokat ajánlott a török birodalom belső, vallási és nemzetiségi bajainak orvoslására. Emiatt rossz szemmel nézte az oroszok erőszakoskodását, Ignatiev tábornok küldetését, majd a háború kitörését, melybe ugyan nem avatkozott be, de a monarchia déli határain eszközölt seregösszpontosításokkal és részleges mozgósítással igyekezett nyomást gyakorolni. A san-stefánói béke (1878. márc. 3.) után az angol és német kormány hathatós támogatásával egy nemzetközi kongresszust indítványozott, hogy az ideiglenes s a monarchia érdekeivel ellentétes békeszerződés pontjait revízió alá vegyék.

Még az 1878. év folyamán összeült berlini kongresszus (június 13-tól július 13.) tárgyalásai A. diplomáciai működésének fénykora. Mint a monarchia első megbízottja olyan tanácskozáson, melyeken Bismarck, Goresakov, Beaconsfield lord stb. vettek részt, nemcsak kitűnően állta meg helyét, hanem képes is volt álláspontjának érvényt szerezni. Itt kapta, mint a nagyhatalmak mandatáriusa, Bosznia és Hercegovina megszállásának megbízatását, hogy a magyar határok közelében egy állandó forradalmi tűzhelyet eloltson és hogy a monarchia megvesse lábát a Balkán-félszigeten. Az okkupáció okozta pénz- és véráldozat miatt erős támadások érték a Tiszakormányt, mely A. külpolitikájáért a parlament felölősséget állotta. Magának A.-nak népszerűsége is megfogyatkozott, bár helyesnek tartott irányától a heves, kiméletlen, sőt goromba támadások (főképp Szilágyi Dezső részéről) sem térítették el. Mielőtt állásából távozott, minek oka maig sincs teljesen kiderítve, 1879 okt. 7. befejezte és aláírta életének a kiegyezés után kétségtelenül legnagyobb műve okiratát, a német birodalommal való szerződést; a kettős szövetség, melyhez Olaszország 1882. harmadiknak csatlakozott, maiglan is az európai egyensúly és világ béke egyik legfőbb tényezője, melynek előnyeit válságos időkben (Algéciras és az annexió) mindkét fél jótékonyan élvezte.

Lemondása után (1879 okt. 8.) keveset foglalkozott a napi politika kérdéseivel, roppant tekin-

télyét inkább társadalmi téren gyümölcsöztette, v. egy-egy ritka felszólalásban a delegációk külföldi vitáiban és olyan fontos belső reformkérdéseknél, mint a főrendiház újjászervezése 1885. Utolsó nyilvános szereplése 1889. márc. 5. volt, midőn a véderő-tvíj. tárgyalásakor egy hatalmas szózatban megvédte a hatvanhetes kiegyezést és a hadsereg közösségében, valamint az uralkodóval való jó viszonyban rejlő politikai előnyöket bizonyította. Ezután kínzó betegsége mindjobban erőt vett rajta, de még megérté népszerűségének visszatérését és tapasztalta a részvétet, mellyel az egész ország kísérte hosszas betegségének fázisait. Nemzeti gyász vitte földi maradványait a sirba egy fényes temetési pompa keretében. Erdemeit törvénybe iktatták (1890. III. t.-cikk), lovasszobrát pedig (Zala Györgytől) a király, valamint a közös miniszterek jelenlétében 1906. dec. 2. leplezték le Széll Kálmán mesteri emlékbeszédével, melyben plasztikusan rajzolta A. politikai egyéniségét. «A. — úgymond Széll — született diplomatának és Európa legnagyobb államférfiaival egyenrangúnak bizonyult. Új alapokra fektette az egész külügyi politikát. Új irányzatokat jelölt ki Ny. és K. felé való nemzetközi viszonyainkban. Jelleme tiszta, mint a színarany és erős, mint a sziklafal. S aki a legnagyobb európai nemzetek legnagyobb államférfiaival együtt működött a világot érdeklő nagy kérdésekben: agyának minden gondolatában, szívének minden dobbanásában magyar volt és magyar maradt, aki hazáját szeretete mindenek fölélt.» Ugyanekkor maga az uralkodó hangsúlyozta, hogy a külügyi politika ma is azokon az utakon halad, melyeket A. kijelölt és lángelméjének igazi mértéke, hogy tevékenységének nyomai nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi politika terén is fennmaradtak. Mátyás király és Bethlen Gábor óta az első magyar státusférfi, kinek működési köre egész Európára kihatott. Emellett részt vett a társadalmi életben; igazgatósági és tiszteletbeli tagja volt az Akadémiának. 1909. szept. Tiszadobon állítottak neki emléket, mint a Tiszaszabályozás egyik úttörőjének.

Irodalom. A. beszédeit (eddig 2 köt.) kiadta Lederer Béla. Wertheimer E., Andrássy Gy. gr., a M. T. Akadémia kiadásában. Kállay Béni emlékbeszéde az Akadémiában (Értesítő 1891. évf.). Könyi Manó különböző cikkei (A. és Beust az O. K.-ban, Deutsche Revue-ban stb.); Balogh Pál tanulmánya A.-ról a M. K.-ban (465. sz.); Wertheimer E. cikkei a Neue Freie Presse 1905. febr. 20. és 1906. dec. 2. számaiban s a magyar hírlapok megemlékezései a szobor leleplezése alkalmával. Wertheimer, A. Gy. gr. élete és kora, I. k., Bpest 1910. Továbbá Halász Imre tanulmánya a Nyugat 1910. évf.; Dóczy Lajos közleményei a N. Fr. Presseben és N. Pest. Journalban.

7. A. Gyula gróf (az ifjabb), államférfi, az előbbinek és Kendeffy Katinka grófnőnek második fia, szül. Töketerében 1860. jun. 30. Jogi tanulmányainak elvégzése után a diplomáciai pályára lépett s mint nagykövetségi attaché Berlinben és Konstantinápolyban szolgált. 1885-ben képviselőnek választotta magát szabadelvű párti programmal, s e pártnak csakhamar egyik hangadó tagja lett. Első parlamenti felszólalásai jobbadán a honvédelmi tárca keretében mozogtak, s egy ideig e minisztérium költségvetésének előadója volt. 1892-ben elvált a belügyminisztériumi államtitkárságot, 1894. jun. 10. pedig a Wekerle-kor-

mányban a király személye körüli miniszter lett s az egyházpolitikai reformok létesítésében mindvégig buzgón közreműködött. A Wekerle-kabinet lemondásával egyidőre ő is visszavonult s a nyilvános életben politikailag alig szerepelt. E közéleti pihenést publicisztikai és történeti tanulmányokra használta fel, melyeknek első eredménye gyanánt 1896. kiadta *Az 1867. kiegyezés* című művét, mely úgy tudományos, mint politikai körökben nagy figyelmet keltett, s szerzőjét az Akadémia a Bródy-féle díjjal koszorúzta meg. A politikában újra csak a Bánffy-kormány ellen megindított obstrukció alkalmával hallatta szavát, mikor az ú. n. Tisza-lex miatt a disszidensek élén elhagyta a szabadelvű pártot (1898 dec.), hova csak a Széll-kormány megalakulásakor lépett vissza. 1899 szept.-ben megkapta a titkos tanácsosságot. A bekövetkezett békés parlamenti idő alatt folytatta megkezdett történetírói és publicisztikai tevékenységét. 1901-ben megjelent nagy összefoglaló s erős történetfilozófiai érzékre valló művének (*A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*) első kötete, melyet az akadémia nagy díjával tüntetett ki. Nemsokára rá megjelent a második kötet is. E munkája is bebizonyította, hogy az ifjabb A., mint doktrínér politikus, a legkiválóbb politikai gondolkodóink közé tartozik. Az Akadémia már 1898 májusában levelező, 1904. pedig rendes tagjai közé választotta. 1902-ben, mint a Társadalomtudományi Társaság elnöke, székfoglaló értekezésében azon okokat kutatta, melyek miatt Magyarországon a tudományfejlődés nem tarthatott lépést a politikai haladással. E tudományos működése mellett állandó és élénk figyelmet tanúsított a képzőművészetek iránt, s ez idő szerint mindkét művészeti társaság (Képzőművészeti Társaság és Nemzeti Szalon) elnöke. Nagyobb közéleti szerepe csak a Széll-kormány bukása után kezdődött ismét. A pártközi életben a középső irányt képviselte, de a katonai vezényszóráról vallott felfogásában, opportunisztikus szempontokról vezéreltetve, a status quo fenntartásához ragaszkodott. 1903 nyarán elnöke volt annak a parlamenti bizottságnak, melyet a Khuen-Héderváry-kormány állítólagos politikai természetű vesztegetéseinek kikutatására a képviselőház kiküldött. A chlippy hadiparancs (l. o.) által okozott országos izgalmak közepette A. is szűkséget érzett, hogy a szabadelvű párt többsége megállapodjék egy katonai programban, melyre támaszkodva sikeresen vehesse föl a küzdelmet az ellenzéki izgatásokkal. Tagja lett az ú. n. kilences bizottságnak, melynek programkészítő tárgyalásain tevékeny részt vett. Támogatta az időközben e program alapján megalakult Tisza-kormányt is. A. az obstrukciót, mint az országgyűlési többség jogai ellen támasztott forradalmat, határozottan elítélte, hozzájárult az ú. n. párhuzamos ülések tartásához, sőt kíváncsónak tartotta a házszabályok megfelelő szigorítását is. A nemzeti ellenzéknek erőszakos letörését s a miniszterelnök, Tisza István gr. által híres ugrai levelében megpendített messzemenő házszabályrevíziót azonban helytelenítette s a nov. 18. (l. o.) események következtében (1904) kilépett a szabadelvű pártból. Választóihoz intézett szövegében (nov. 23.) azt

bizonyította, hogy a többség erőszakossága a parlamentárizmusra katasztrófát záditott s hogy az erőszaknak jogforrássá válását mindenképen meg kell akadályozni. Az országgyűlés feloszlátása után A. az 1905 jan. 26-iki választásokon Budapesten, a belvárosi kerületben Tisza Istvánnal szemben néhány szavazatnyi kisebbségben maradt, az ellenzék különböző pártjaiból alakult koalíció azonban — melyhez A. és disszidense társai is csatlakoztak — váratlan többségre került. A szövetkezett ellenzék, melynek többsége a hatalmas megnövekedett függetlenségi és 48-as párthoz tartozott, a koronával való tárgyalások vezetésére bizalmi férfiak gyanánt A.-t jelölte meg, akinek azonban ismételt kihallgatásain sem sikerült megnyernie a király hozzájárulását ahhoz a közös programhoz, melyet az országgyűlés többsége a magyar katonai vezényszó és gazdasági önállóság követelésére alapított. E tárgyalások meghiusulása után jött 1905 jun. 18. a pártokon kívül álló Fejérváry-kormány, melyet A. törvényellenesnek és imparlamentárisnak minősített s ellene heves támadásokat intézett. Különösen nevezetesek ez időből (1905 jul. és aug.) A. azon hírlapi polémiai, melyekkel Lányi Bertalan, a Fejérváry-kormány igazságügyminisztere és közjogásza alkotmányjogi felfogását támadta. Közben az A.-val kivált disszidensekből és 1905 nyarán a szabadelvű pártból újabban kilépettekből megalakult hatvanhetes alapon az alkotmánypárt Darányi Ignác, majd Széll Kálmán elnöksége alatt, mely a közjogi alaphoz nemzeti irányban való fejlesztését tűzve ki egyik célul, vezérének A.-t ismerte el. Az új párt még szorosabban csatlakozott a koalícióhoz, melynek vezérő-bizottságában A. mindig mérsékelt és nyugodt magatartásánál fogva nagy tekintélyre emelkedett. Az 1905 okt. 10-iki képviselőházi ülésen terjedelmesen indokolt óvatát terjesztett be a ház folytonos elnapolásai ellen, melyet nagy többséggel elfogadtak. Ezalatt a küzdelem a szociáldemokratákkal és utcai tömegekkel szövetkezett kormány és az ellenzéknek különösen szélső szárnya közt egyre szélesebb és kiméletlenebb lett. Miután pedig a koronával folytatott téli tárgyalások (1906 jan. és febr.), melyeket újra A. közvetített, eredménytelenül végződtek, a parlamentnek katonai hatalommal való feloszlátása s az ellenálló törvényhatóságok erőszakos megrendszabályozása következett (febr. 19.). Már csak néhány nap választott el a nyílt abszolutizmustól, mikor 1906 ápr. elején az ellenzék és korona közt létrejött váratlan paktum véget vett a nemzeti küzdelemnek. A. csak nehezen járult az általános választójog elfogadásához, melynek alapján a koalíció többi vezérével neki is kormányt kellett vállalnia. Az 1906 ápr. 6. megalakult Wekerle-kormányba mint belügyminiszter lépett be. Mint miniszter fő feladatának a jogrend helyreállítását tekintette. A választások után, melyekből a függetlenségi párt abszolút többséggel került ki, sorra kerültek a nevezetes gyermekvédelmi, közegészségügyi, kivándorlási s alkotmánybiztosító törvények, melyek közül főleg a hatásköri bíróság fontos alkotmányjogi újítás. A. nevéhez fűződik a választói jognak az általánosság elvén nyugvó reformjavaslata, melyet

belga mintára a többes szavazat eszméjéből kiindulva szerkesztett meg (1908 szept.). Tárgyalására azonban a boszniai annexiót követő külső politikai zavarok, utóbb pedig a bankkérdés felmerülése miatt nem került a sor. Az önálló bank, valamint a választójogi reform kérdése előbb a koalíciót, majd a függetlenségi pártot szakította szét, végül a Wekerle-kormányt is megbuktatta. A. előbbeni álláspontjához híven a koronánál a katonai kérdések megoldását szorgalmazta s a bankkérdésben, melyet merőben gazdasági ügynek tekintett, a statusquohoz ragaszkodott. Mint hogy e tervének a koronát nem tudta megnyerni, maga sürgette fölmentését, ami 1910 jan. 17. megtörtént. A Khuen-Héderváry-kabinet megalakulása után, nem akarva a kormánynak 67-es ellenzéket alkotni, pártját feloszlatta, melynek egy része át is lépett a kormány táborába, maga A. azonban többekkel párton kívül maradt, s mint pártönkívüli hatvanhetet választották meg orsz. képviselőnek Nagymihályon 1910 jun. 1. 1909-ben nőül vette bátyjának, Tivadar gr.-nak (l. o.) özvegyét, kivel 1910 telén nagyobb külföldi utat tett.

8. A. *Ilona* grófnő, férj. gr. *Batthyány* Lajosné, A. Gyula gr. volt miniszterelnök és neje Malomvizi *Kendeffy* Katinka grófnő leánya, szül. 1858 máj. 21., férjhezment gr. Batthyány Lajos v. b. t. t. volt flumei kormányzóhoz 1882 jún. 23. Cs. és k. palotahölgy. 1908-ban az I. oszt. Erzsébet-rendet nyerte. A közélet és közjótékonyág terén nagy tevékenységet fejt ki. Az 1905. évi nemzeti ellenállás idejében megindult tulipánmozgalomnak egyik vezéralakja volt.

9. A. *Mamó* gróf, Gyula (az idősb) testvérbátyja, szül. Kassán 1821 márc. 3., megh. Görzben 1891 ápr. 23. Tanulmányai végezte után Torna vmegyét képviselte az országgyűlésen. 1848-ban pedig mint a vmegye főispánja működött. Részt vett a pákozdi csatában. Sikerült utálföldre menekülnie, beutazta Kínát és Indiát és külfásainak leírását, különösen vadászatait pompás díszmunkában bocsátotta közre, melynek alapján a Tud. Akad. tagjának választott. Hazatérve a Tisza szabályozása körül szerzett nagy érdemeket. Az új alkotmányos érárt mint Gömör vmegye főispánja szolgálta, 1881 óta pedig mint a rozsnyói kerület képviselője részt vett az országgyűlésen. Mint szónok nem volt kiváló, de talpraesett tárgyi megjegyzései a pénzügyi bizottságban nagy súlyt biztosítottak szavainak. Különösen a bányászat és kohászat terén volt elsőrendű tekintély. Az A.-család hagyományos hajlama a nagyipar és a gazdasági vállalkozás iránt benne volt legerősebben kifejezve. Birtokait és bányavállalatait nagy értelemmel és eredménnyel kezelte. Ő tette meg 1890. az indítványt a primási széknék Budapestre való áthelyezése ügyében. Felesége Erdődi gr. *Pálffy* Gabriella csillagkeresztes és palotahölgy volt, ki 1902 jun. 22. a másodosztályú Erzsébet-rendet nyerte.

10. A. *Sándor* gróf, A. Aladár (l. o.) fia, a homonnai kerület országgyűlési képviselője, szül. Pozsonyban 1863 jun. 19. A jogi pályát elvégezve, Zemplén vármegye t. főjegyzője lett; a zempléni gazdasági egyesület elnöke. A képviselőháznak 1892 óta tagja. 1894 jan. 16. a vallás szabad gyakorlatát szabályozó törvényjavaslat miatt a sza-

badelvű pártból kilépett, de később ismét visszatért a pártba. Az 1904 nov. 18-iki képviselőházi események után újra kilépett a szabadelvű pártból, majd az alkotmánypárt tagja lett. Az 1910. évi képviselőválasztások alkalmával pártönkívüli 67-es programmal a homonnai kerületben választották meg. 1907. v. b. t. tanácsosi rangot nyert.

11. A. *Tivadar* gr., A. Gyula volt miniszterelnök fia, szül. 1857 jul. 10., megh. 1905. máj. 13. Tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. A boszniai okkupációban a Württemberg-huszárezredben mint segédtsízt vett részt. Az okkupáció befejezte után tevékeny részt vett az ország közéletében és különösen a képzőművészeti ügyek terén fejtett ki nagy működést. 1881. a tókeuterebesi kerület országgyűlési képviselővé választotta és e kerületet képviselte egész haláláig. 1882. tartotta első, nagy feltűnést keltő beszédét a képviselőházban a magyar képzőművészet érdekében. 1890—96-ig a képviselőház egyik alelnöke volt, ebben a minőségben ő vezette a képviselőház küldöttségét Kossuth Lajos temetésén. Mint alelnököt a király a v. b. t. tanácsosi címmel tüntette ki. Elnöke volt a képviselőház összeférhetlenségi bizottságának, melyről azonban 1897. egy konkrét ügyből kifolyólag, midőn a bizottság öt leszávozta, lemondott. 1898. az ú. n. püroszokkal együtt kilépett a szabadelvű pártból. Bánffy Dezső báró miniszterelnök bukása után ismét visszatért a szabadelvű pártba. Az összeférhetlenségi törvény alkotásában nagy része volt. Az 1904 nov. 18-iki képviselőházi események alkalmából ismét kilépett az ú. n. disszidensekkel a szabadelvű pártból. Az 1905-iki téli választási mozgalomban buzgó részt vett és nagy agitációt fejtett ki gr. Tisza István ellen, bejárva az ország nagy részét a választási küzdelmek alatt. Körútjában erősen meghűlt és influenzából származó tüdőgyuladást kapott, melyben hosszas szenvedés után meghalt. Elnöke volt az Orsz. Képzőművészeti Társaságnak és mint ilyen a képzőművészet javára sok hasznos reformot létesített. Tagja volt a M. Tud. Akadémia igazgatótanácsának, a Magyar Nemzeti Múzeum tanácsának és a fővárosi közmunkák tanácsának. Elnöke volt a Vígsház igazgatóságának, mely emléket a színház előcsarnokában felállított szoborral örököltette meg. Az 1896 június 8-iki millenáris felvonulást rendező bizottság az ő elnöksége alatt működött. Az elhunyt művészileg kezelte az eseményt is és műveiből az Orsz. Képzőművészeti Társulat 1907. a Múcsarnokban kiállítását rendezett. 1885 június 24. nőül vette gr. *Zichy* Eleonórát (szül. 1867 márc. 28.), cs. és kir. palotahölgyet, kitől négy leánya született. Közülök *Ilona* (szül. 1886 május 21.) 1909 jan. 23. gr. *Esterházy* Pál cs. és kir. kamarás felesége lett. A. Tivadarné a közélet terén kiváló szerepet játszik, eredménnyel próbálkozott meg a zeneszerzés terén is. 1909 jul. 31-én sógorával gr. A. Gyula v. b. t. t., m. kir. belügyminiszterrel lépett második házasságra.

Andrássy, J. Dávid (nemeskéri), vezérőrnagy, szül. Győrben 1762 dec. 20., megh. a csataterén 1813-ban aug. 27. A gróf Gyulay-ezredben, 1778. kezdte meg katonai pályáját s kitüntette magát úgy a törökök, mint a Rajna mellékén a franciák elleni háborúban. 1805-ben őrnagy,

1809. a nógrádvármegyei nemesi fölkelők őrnagya, az asperni útközetben ezredes lett s a következő évben megkapta a Mária Terézia-rend keresztjét s ezzel együtt a báróságot. 1812. Lengyelországban harcolt s ekkor vezérőrnagy lett. A drezdai útközetben egy ágyúgolyó balfelén találta s kettészakította. A család alapítója nagyatja, A. János, Sopron vm. nemeskéri ág. ev. lelkész volt, kinek hasonló nevű fia Győrben telepedett le, ennek a tábornokon kívül fia volt még A. József, Mosony vm. követe s 30 évig főadószerelője és a család további terjesztője. V. ő: *Wurzbach*, Biogr. Lexikon (I. 34.); *Nagy* Iván, Magyarorsz. Csal. (I. köt. 41—42. Pótköt. 25—26).

2. *A. János (síklő)*, vezérőrnagy, szül. 1750. a fejérvmegyei Kajászsószentpéteren, megh. 1817 dec. 15. u. o. 18 éves korában gróf Nádasdy F. huszárezredében kezdte meg katonai pályáját. 1783. lett kapitány s az volt még 1793. is, midőn kitüntette magát a franciák ellen Kirchhof bevételénél, Anichenál, Ambrechicourt-nál s 1794. az orchési útközetben. 1797-ben nyerte el az őrnagyi, 1799. az ezredesi rangot. Legkiválóbb hadi tette Breisachnál volt 1800 ápr. 27., midőn félszázad huszárral visszaszorította a 10-szerre nagyobb ellenséget. Ezért még 1800-ban a Mária Terézia-rendjelet és a báróságot kapta. Sebei miatt, mint vezérőrnagy, nyugalomba vonult 1803. Ugyanezen családból 1760—70. István helytartósági tanácsos, Zsigmond 1770. debreczeni kir. biztos volt. V. ő: *Nagy* I., Magyarorsz. Csal. (I.); *Wurzbach*, Biogr. Lex. (I. 34.).

3. *A. József (egyházpakai)*, szül. Hatvanban, Heves vmegyében 1806., megh. 1852. Esztergom vmegye követe az 1832—1836. és 1839—1840. pozsonyi országgyűlésen, buzgó aulikus, helytartó-tanácsos, titkos tanácsos, Jogi művecskéje: *Dissertatio inang. juridico-politico de principio scientiarum politicocameralium*.

Andrássy-havas (Dobrin), Kolozs vmegyében a gyalui havasok egyike, 1477 m. magas, a Felső-Jára völgyből a gr. Andrássy Gyula által épített műúton érhető el; tetején a gr. Andrássy Tivadar építtette vadászkastély gyönyörű kilátással. V. ő. *Czirbusz* G., Kirándulás az A-okra (Turisták Lapja III.); *Hangay* O., Az Andrássy-havasok (Erdély, I. 1892).

Andrásvágás, kisk. Sáros vm. síroka j.-ban, (1900) 152 tót lak.; régi helység, melynek egy részét Nagy Lajos király Jakab nádori ítéletmeszernek adományozta. U. p. és u. t. Szinyeújfalú.

André, 1. *Johann*, német zeneszerző, szül. Offenbachban 1741 márc. 28., megh. 1799 jun. 18. Maga tanult zenét, s már 1773. A fazekas című saját víg operaszövegéhez írt zenéje bevált. Hangjegyzésművész intézetet alapított, ezt 1777—84-iki tevékeny berlini karnagysága után virágzó kiadói üzlettel gyarapította. Víg operáin kívül Bürger balladait, Goethe és mások dalait zenésítette meg. — Fia *Johann Anton*, szül. 1775 okt. 6-án, megh. 1842 ápr. 6. Mint serdülő fiú már partitúrából játszott. Minden műfajban komponált. Jó tanár volt; hegedűiskolája sikerült; 6 kötetre tervezett jelentékeny zeneszerzéstanaiból csak 2 jelent meg. Ő valósította meg Senefelder eszméjét, hogy a hangjegynyomásra a litográfiát használják.

2. *A., Christian Karl*, pedagógus és gazda, szül. 1763 márc. 20. Hildburghausenben, megh. 1831 febr. 19. Stuttgartban. 1798. brünni iskolaigazgató, ahol lapot is szerkesztett, majd Stuttgartba költözött, ahol a gazdasági egyesület titkára volt és a *Landwirtschaftliche Zeitschrift*et szerkesztette. 120 füzetben Halleban kiadta a hasznos ismeretek tárá: *Kompendiöse Bibliothek der gemeinnützlichen Kenntnisse*.

3. *A. Emil*, erdész, az előbbinek fia, szül. 1790 márc. 1., megh. 1869 február 26. Kisbéren. Magyarországon az Odescalchi és Batthyány-uradalmak igazgatója volt. Erdőgazdasági kérdéseket tárgyaló munkái Prágában jelentek meg (1824. és 1832.).

4. *A., Louis Joseph Nicolas*, francia hadügy-miniszter, szül. Nuitsben (Côte-d'Or) 1838 márc. 29. 1861-ben kezdte katonai pályáját és egy ideig a lövészeti bizottságban működött Bourgesben, majd a politechnikai iskola igazgatójává tették. 1900 máj. pedig Gallifet utódja lett a hadügy-miniszteri széken. Ebben az állásban újjászervezte a vezérkart és erőlyesen megrosta a hadsereget a klerikális és nacionalista elemektől. Delanne-t, a vezérkar főnökét és Jamont tábornokot, a hadsereg főparancsnokát állásaikból elbocsátotta. Megtartotta a tárcát a Combes-kabinetben is; de az ellene indított parlamenti és sajtóbeli támadások miatt, melyeket a nacionalisták szítottak, és a hadseregben lábrakapott fegyelmetlenség miatt kénytelen volt 1904. lemondani.

Andrea, *Girolamo*, olasz bíboros, szül. Nápolyban 1812 ápr. 12., megh. Rómában 1868 máj. 14-én. A franciaországi La Flèche kollégiumban nevelkedett és már korán érseke lett Mitilenének (in partibus infidelium). 1852. bíboros, subiacoi apát s ugyanekkor prefektusa az indexkongregációnak. 1860. Sabina püspökévé nevezték ki. Amikor 1859. az olasz egység kérdése fölmerült, A. a hazafias párthoz csatlakozott s alkalom adtán azt tanácsolta a pápának, hogy fogadja el az olasz konföderációnak elnökségét, amelyet III. Napoleon ajánlott föl, ezenkívül pedig arra akarta a pápát reábirni, hogy liberális kormányzati reformokat adjon a pápai államnak. Javaslatai miatt üldözték. 1864. elhagyván Rómát, Nápolyba ment. Mert az idézésre nem jelent meg, 1866. fölfüggesztették apátságának és püspökségének kormányzatától, 1867. pedig elmozdították. Erre visszatért Rómába, hűséget fogadott a pápának és 1868. rehabilitálták, de sem püspökségét, sem apátságát nem kapta vissza.

Andrea del Sarto, 1. *Sarto*.

Andreae, 1. *Jakob*, német luther. teológus, szül. a württembergi Waiblingban 1528., megh. 1590. 1546. diakónus lett Stuttgartban, 1549. Tübingenben, majd 1553. szuperintendens, 1562. teológiai tanár, prépost és a tübingeni egyetem kancellárja. Az evang. egyházi ügyek rendezése körül (Németországban) nagy tevékenységet fejtett ki s az akkori dogmatikus szóharok közepette buzgó terjesztője volt a lutheri tanoknak. Főleg az ő befolyása alatt jött létre 1577. a formula concordia. V. ő.: *Fittbogen*, Jakob A. (Hagen 1881., Schmoller 1890.).

2. *A., Johann Valentin*, német költő, szül. Herrenberg württembergi városban 1586 aug. 17.,

megh. Stuttgartban mint szuperintendens 1654 jun. 27. A kornak száraz dogmatikai vitáival szemben sürgette a szeretet gyakorlásában tevékeny keresztségűséget; ennek érdekében vallásos egyelet tervezett, melynek jelképe a rózsában díszlő kereszt lett volna. Ezért tartják őt a Rosenkreuzer név alatt ismeretes rend alapítójának v. föllevenítőjének, pedig e rend helytelen szereplését ő maga is kigúnyolta. Latin s német nyelven írt művei, melyeknek jelentőségére Herder fordította újra (1786) a figyelmet, gazdagok éles és mélyen erkölcsös gondolatokban. Ilyenek: Christlich Gemäl (1612), Hercules christianus (1615, németül 1845), Menippus (1617), Geistliche Kurzweil (1619). Chymische Hochzeit Christiani Rosenkreuz (1616) című művében tiltakozik minden ábránd ellen és nyíltan sikra száll korának ilyen irányú hóbortjai ellen. V. ö. *Glöckler*, Johann Valentin A. (Stuttgart 1886).

3. A., *Karl*, német festő, szül. 1823 febr. 3. Mühlheimben, megh. 1904 máj. 23. a Sinzig melletti Helenaberg családi birtokán. Műveinek legkiválóbbjait a monumentális egyházi festészet terén alkotta. Németországi nagy híre után hívták meg 1886. Pécsre, ahol a restaurált székesegyházban egész sorozat remek freskót festett. Főművének tartják a később a kölni Krisztus-templom számára festett képsorozatot.

Andreaea Ehrh. (növ.), lombos moha, a róla nevezett család egyetlen génusza, melynek 106 faja az öt világgrész hidegebb tájain él. Nálunk 6 faja terem, mind havasi. Barna v. feketés szőnyeg von a sziklákon, a meszet kerüli.

Andreánszky, örökös főrendiházi tagsági jogosultsággal bíró magyar bárói család, Liptószentandrásai előnévvel. Liptó vmegye legrégibb családainak egyike, mely közös eredetű a Detrik-, Luby-, Horánszky-családokkal. A közös ős az 1230—39 között említett Hauk Polku de villa Mogorjalu, kinek fia Detrik 1285 körül említették. Fiai Benedek és Lőrinc származtatták le a családokat és pedig Benedek fiától Mikótól a Detrik-, Istvántól a Luby-család származott le, míg Lőrinc fiától Mihálytól a Horánszky, Lőrinc nevű fiától pedig az A.-család veszi eredetét. Lőrinc fia András és Pál már Szentandrásai előnévvel említettek 1357-ben. 1578. a család Liptószentandrásai előnévre új adományt kapott. A család szakadatlan leszármazása a XV. sz.-ban élt A.-tól hozható le. A család nemesi és bárói ágon él. Bárói rangot (oszlák) 1868 jul. 13-án A. *Sándor* (szül. 1802 máj. 7., megh. 1879 szept. 12.) v. b. t. tan., nyug. államtanácsos, volt pozsonyi főtörvényszéki elnök nyert a Lipót-rend középkeresztje alapján. Feleségétől, Moissfalvi Gyüresányi Annától született István és Gábor fiai 1875 okt. 5. magyar bárói rangot nyertek. Közülök *István* (szül. 1843 ápr. 13) nyug. államtitkár. *Gábor*, szül. 1845 június 23., megh. 1908 május 19. Alsópetényben, a politikai élet terén működött. 1883. a főrendiházban a keresztények és zsidók közti házasság ellen nagy beszédet mondott. 1884-ben antisemita-párti programmal képviselőnek választott meg, később a mérsékelt ellenzékre ment át. 1891 április 28. nőül vette Rudnay Lenkét, Rudnay Józsefnének, az Orsz. Nőképző Egyesület elnökének leányát, Ve-

res Pálné unokáját. A bárói címer kék mezőben zöld halmon arany fészekben ülő, kiterjesztett szárnyú, három fiókját vérével tápláló pelikán, fölötté a pajzsában három egymás mellett álló hatágú arany csillag. Sisakdísz ugyanaz a pelikán, takarók kék-ezüst, kék-arany, pajzstartók két arany oroszlán. — A család történetére v. ö. *Malakay* Dezső, Két régi család. A Liptószentandrásai báró és nemes A.-család, Turul 1887. évf. és *Maláth* Béla, Liptó megyei törzsszökös családok 1526-ig, Turul 1890. évf.

Andreanum privilegium, II. Endrének 1224-iki kiváltságlevele, amely az erdélyi százság politikai, jogi egységének és különállásának alapját vetette meg.

Andreasbergolít (ásv.), l. *Harmotom*.

Andreas Capellanus, lat. író, akit «a pápa unokaöccse» jelzővel emlegetnek, 1200 körül Tractatus de amore címen kiadott könyvében összegyűjtötte több híres fejedelemszöveg ítéleteit a minne (l. o.), szerelmi kérdések tárgyában. Az úgynevezett szerelmi törvényezések eljárása is ezen a könyvön alapult. Lefordították francia, olasz és német nyelvre is. Legújában, 1892. Trojel adta ki Kopenhágában.

Andreas Pannonicus, magyar születésű miniatűr-festő, karthauzi barát, aki Mátyás király korában Itáliában is dolgozott. A modenai könyvtárban őrzött kódexbe I. Herkules ferrarai herceg festette trónuson ülve. Más művet ez idő szerint nem ismerünk tőle. V. ö. B. *Nyáry* Albert cikkét a Századok 1874. évf.-ban.

Andreas Ungarus, l. *András* mester.

Andree, 1. *Karl*, német geográfus, szül. 1808 okt. 20. Braunschweigban, megh. 1875 aug. 10. Wildungen fürdőben. Több nagy politikai lapot szerkesztett, de 1855 óta kizárólag föld- és néprajzi tanulmányoknak élt, előbb Lipcsében, hol 1868—70. Chile köztársaság konzula volt, utóbb Drezdában. A néprajzot az államtudományok egyik fő alapjának tekintette. 1861. alapította a Globus c. igen elterjedt föld- és néprajzi folyóiratot. Fő művei: Nordamerika in geographischen und historischen Umrissen (1854), Buenos Ayres und die Argentinische Republik (1856), Geographische Wanderungen (1859, 2 kötet), Geographie des Welthandels (1863—72, 2 kötet).

2. A., *Richard*, az előbbinek fia, szül. 1835 febr. 26. Braunschweigban, szintén jeles föld- és néprajzi író, ki sokat írt a csehországi németek érdekében is (Nationalitätsverhältnisse u. Sprachgrenze in Böhmen, 1871; Tschechische Gänge, 1872; Wendische Wanderstudien, 1874). Föld- és néprajzi fő művei: Vom Tweed zur Pentlandföhrde (1866); Ethnographische Parallelen und Vergleiche (1878); Zur Volkskunde der Juden (1881); Die Metalle bei den Naturvölkern (1884); Der Kampf um den Nordpol (4. kiad. 1883). Mint egyik alapítója és vezetője Velhagen és Klasing földrajzi intézetének Lipcsében, több atlaszt szerkesztett, melyek közül 1901 óta az atyja által alapított Globust is szerkeszti.

Andrée, *Salomon Austin*, svéd mérnök és lég-hajós, szül. Grennában 1854 okt. 18. Stockholm-ban végezte a műegyetemet. 1895. azzal a nagy-

szabású és merész tervvel lépett a nyilvánosság elé, hogy a Spitzbergák szigeteiről léggömbön fog az északi sark felkeresésére indulni. 1897. júl. 11. Fränkel és Strindberg társaságában csakugyan felszállott, de nyomuk vesztett, valószínűleg Novaja Zemlja és Kola félsziget közt pusztultak el. Több expedíció sikertelenül kereste. 1904. a stockholmi bíróság hivatalosan holtá nyilvánította. 1908. novemberben azzal a hírrel lepték meg a világot, hogy Chalker hajóskapitány Labrador ÉK-i részén megtalálta volna Andrée sírját. Ezt a hírt azonban Londonból nyomban megcáfolták.

Andrej (Bogoljubovo birtokaitán *Bogoljubszkij* melléknévvél), orosz nagyherceg, megalapítója annak a politikának, amely az apró fejedelemségek korszaka után az egységes birodalom megalkotását kezdeményezte. Születési ideje ismeretlen. Mint nagyherceg 1158—1174. uralkodott Szuszdalban; az orosz állam súlypontját Kijevből a birodalom ÉK-i részébe helyezte át s kiépíttette Vladimirt, a Kijazma mellett. 1174. összeesküvők gyilkolták meg.

Andrejanovszkij-szigetek, l. *Aleuták*.

Andrejev, járási székhely Kjelce orosz-lengyel kormányzóságban, vasút mellett, (1897) 5010 lak.

Andrejev, *Leonid*, orosz író, ügyvéd, szül. 1871. Öngyilkossági kísérletet követett el, de felgyógyult s most Moszkvában él. Elbeszéléseiben a nyomort, a bűnt, az örületet rajzolja; a *Vörös kacsában* megrendítő színekkel ecseteli az orosz-japán háború egyes rettenetes jeleneteit. Nagy, de ki nem forrt tehetsége jobban érvényesül drámáiban: *A csillagok felé*, *Ignis sanat*, *Béke és háború*, *A forradalom*, *Az ember élete*, mely szín-művét *Ambrozovics* Dezső fordította magyarra.

Andrejevskij, *Szergej Arkadijevics*, orosz költő, szül. 1848 dec. 10. Jogot tanult s az igazságügyi minisztériumban volt hivatalnok, de 1878. hivatalos állásától megvált, mert nem akarta Szaszulics Vjera ügyében az államügyészi, közvándló tisztet elvállalni és ügyvéd lett. Kötteményeken kívül írt figyelemreméltó tanulmányt is: Barjatyinszkijről, Njekraszov, Dosztojevskij orosz költőkről.

Andréjka József, szobrász, szül. 1859 máj. 2. Budapesten s ugyanitt kezdte meg művészi tanulmányait Alexynél, majd Bécsben dolgozott s 1886. lépett fel első önálló művével, Táncozók emlékszobrával (Acsteszer). 1893 óta a budapesti áll. felső ipariskola tanára s azóta több középület szobrászati díszítésében vett részt, így ő mintázta az új országház számára Zrinyi Miklós, Kis Károly, Mária királyné, Fráter György szobrai, az újpesti r. k. templom számára 9 magyar szentet, (1908), a kalocsai székesegyház számára egy nagy domborművet: a magyar szentek hódolnak Máriának (1910). Tőle való a kerepesi temető néhány művészi síremléke is.

Andreoli, *Giorgio di Pietro*, olasz fazekas és majolikafestő, szül. Intrában a Lago Maggiore mellett 1465—70 körül, megh. 1553 körül, 1485. Gubbiónban telepedett le, hol műhelyében a majolikakészítés virágkorát élte. Világhírű lett az A. által feltalált réz- és gyöngyházlúszter (l. *Majolika*). Fiai közül A. Vincenzo folytatta atyja művészetét.

Andreolit (ásv.), l. *Harmotom*.

Andréossy (ejtsd: andréoszi), *Antoine François, gróf*, szül. Castelnau-daryban 1761 március 6-án, megh. Montaubanban 1828 szept. 12-én. 1781. mint tűzértiszt a hollandi hadseregben szolgált, a francia forradalmi háborúkban a francia seregbe lépett át, gyorsan emelkedett; részt vett Mantova ostromában és az egyiptomi expedícióban. Napoleon a törzskar vezérévé nevezte ki őt, mely állásában a Brumaire 18-iki államcsínyben hatáson kívül kizárta. 1802. követ volt az angol udvarnál, 1805—1807. Ausztria és Poroszország ellen harcolt s a grófi rangot kapta, 1809. követ lett Bécsben, s ennek bevétele után ugyanott téparancsnok. 1810. követ lett a portánál, hol 1814-ig maradt, amidőn XVIII. Lajos visszahívta. A «száz nap» alatt ismét Napoleon pártjára állott, ki őt párré és a hadügyi minisztérium élére nevezte ki. A Bourbonok restaurációja után teljesen a magánéletbe vonult s egy ideig tudományos munkálatokkal foglalkozott. Főbb művei: *Histoire du canal du Midi* (2. kiad. Páris 1805); *Relation de la campagne sur le Mein et la Rednitz de l'armée gallo-batave* (1802); *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812—14 et 1826* (1828).

Andrés de Palomar, spanyol város, l. *San Andrés de Palomar*.

Andresen, *Karl Gustav*, német nyelvész, szül. Ütersen holsteini helységben 1813 jun. 1., megh. 1891 máj. 25. Bonnban, hol egyetemi tanár volt. Művei legnagyobb részét a német tudományos nyelvtan körébe tartoznak, fontosabbak: *Ueber deutsche Orthographie* (1855); *Ueber die Sprache J. Grimms* (1869); *Ueber deutsche Volksetymologie* (1876 és többször); *Sprachegebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen* (2. kiad. 1881).

Andrews (Saint), l. *Saint Andrews*.

Andrews, l. *Thomas*, angol fizikus és kémikus, szül. Belfastban 1813 dec. 19., hol mint a Queens-College alelnöke és a kémia tanára halt meg 1886. A vizsgálatai nagyrészt a kémia és fizika határterületére vonatkoznak. Számos vizsgálatot tett a kémiai folyamatokat kísérő hőfejlődésre nézve. A gázokra nézve az ú. n. «kritikus» hőmérsék létezését állapította meg, mely fölött valamely gáz semmiféle nyomás útján sem hozható cseppfolyós állapotba.

2. A., *Henry*, növényfestő, l. *Andr.*

Andrewsia Spr. (műv.), l. *Bartonia*.

Andrewsit (ásv.), háromhajlású réz-vasfoszfát, kékeszöldszínű sugárrostos gömbölyded tömegekben, Cornwallban.

Andria, püspöki székhely Bari olasz tartományban, 151 m. magasan, vasút mellett, (1901) 49,569 lak., olaj- és agyagárukészítéssel, szép ó-gót székesegyházzal. Egykor II. Frigyes császárnak volt igen kedves tartózkodó helye; hajdani palotájának romjai egy szomszéd dombon ma is láthatók.

Andrian-Werburg Viktor báró, osztr. államférfi, szül. 1813 szept. 17., megh. 1858 nov. 25. Bár állami szolgálatba lépett, tanulmányai és utazásai nagyon kifejtették benne az elégedetlenséget a fennálló Metternich-féle rendszerrel. Névtelen röpirata: *Oesterreich und seine Zukunft* nagy feltűnést keltett, amennyiben a rendi alkotmányok

szabadelvű továbbfejlesztésére és nemzeti képviselőt megteremtésére terelte a figyelmet. Mint a frankfurti birodalmi gyűlés tagja egyideig mint német birodalmi követ működött Londonban. A forradalom leverése után még egy röpiratot írt 1850., melyben a tartományok történeti joga érdekében szólalt fel Bach korlátot nem ismerő centralizációja ellenében. V. ö.: Deutsche Biographie I. k. Sommerugatól.

Andrias Scheuchzeri, az amfibiák osztályának egyik kihalt, az ú. n. *Stegocephalák* rendjébe tartozó ásatag állatnem; egyetlen faja az oeningi (Németország) miocén rétegekből ismeretes; hossza 1—1½ méter. Közeli rokona a japáni és kínai édesviziekben most élő *Cryptobranchius japonicus*-nak. 1726. Scheuchzer a vízözönbeli ember maradványa (Homo tristis diluvii testis) gyanánt írta le s *Cuvier* mutatta ki annak gyilk voltát.

Andricena, Olimpia eparchia székhelye Messzenia görög nomoszban 60 km.-nyire Kalamatától, (1896) 7717 lak., akik jobbára földmívelők és szőlőtermelők.

Andrichau, város Wadowice galíciai ker. kapitányságban a Visztula két jobboldali mellékveze közt, vasút mellett, (1900) 4048 lak., lenfonással és szövessel.

Andrienne (franc.), bőszenes, elől nyitott, derék nélküli női ruha, melyet Doncourt párisi színésznő hozott divathá 1703., amikor Terentius Andria darabjában a címszerepet játszotta.

Andrieu, Bertrand, francia médailleur, szül. Bordeauxban 1761 nov. 4., megh. Párisban 1822 dec. 6. Gatteaux királyi médailleur tanítványa, 1789. föltűnést keltett a Bastille ostromának emlékére készített érmével, amelyet a forradalom egyes fő mozzanataira vonatkozó egész sorozat követett. Az első császárság korának legkiválóbb, ünnepeket és kitüntetést méltatja volt és rendkívüli termékenységével alkotta meg a szebbnél szebb emlékérmék hosszú sorát, melyekben az antik művészet hatása francia szellemmel, az allegorikai célnak finom kompozícióval egyesül. Acélmetszetek készítésével is foglalkozott és a illusztrációival jelent meg 1797. Vergilius műveinek szép kiadása. V. ö.: *Ráth*, Az iparművészet könyve (Budapest 1904).

Andrieux, 1. François Guillaume Jean, franc. író, szül. Melunban 1759 máj. 6., megh. 1833 máj. 9. A forradalom idejében a köztársasági párt híve volt, 1814 óta a Collège de France tanára. Drámai művei közül különösen kiemelendők vígjátékai: Molière avec ses amis és Le vieux fat, ugyancsak szomorújátékai is: Junius Brutus. Összes költői művei megjelentek 6 kötetben (Páris 1828); széptani előadásai ily cím alatt jelentek meg: La philosophie des belles lettres (4 köt., Páris 1828).

2. **A. Louis**, francia politikus, szül. Trévouxban 1840 jul. 20. 1870-ben III. Napoleon császár megsértéséért három havi fogságra ítélték. A köztársaság kikiáltása után (1870 szept. 4.) kinevezték Lyonba államügyésznek. 1873. leköszönt és szenvedélyesen támadt az új reakcionárius minisztériumra. Képviselő lett. 1879. a párisi rendőrség főnökévé nevezték ki. 1881 júliusban visszalépett, 1882. pedig követnek nevezték ki Madridba,

ez állástól azonban Gambetta megfosztotta. Ezóta a köztársasági párt ellenfeleihez szított, 1888 óta pedig Boulanger tábornokhoz csatlakozott. Az 1899. és 1910. képviselőválasztásokon kisebbségben maradt.

Andrijaševci, adók. Szerém vm. vinkovezei j.-ban, (1900) 1065 horvát-szerb, magyar és német lak., vasúti állomással; u. p. Vinkoveze, u. t. A.-Rokovci.

Andrijeveci, 1. *A. dolnji*, adók. Pozsega vm. bródi j.-ban, (1900) 1458 horvát-szerb és német lak., hitetszövetkezet, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. — 2. *A. gornji*, adók. u. o., (1900) 417 horvát-szerb lak., u. p. és u. t. Sibinj.

Andrilovce, adók. Zágárb vm. dugoseloi j.-ban, (1900) 574 horvát-szerb lak., u. p. Bozjakovina, u. t. Dugo selo.

Andro... (gör.), összetételekben a. m. férfi, férfinemre vonatkozó.

Androclus, 1. *Androklos*.

Androdamász (ász.), Pliniusnál egy ezüstfehér, fényes kockákban kristályosodó ásvány (valószínűleg adulár [l. o.] volt) Egyiptomból, melyet amulettekre, gyűrűkbe és nyakékekbe munkáltak meg. A mágusok azt tartották róla, hogy a férfi haragját lecsillapítani képes, innen a neve.

Androdioecia (növ.) az a jelenség, amidőn egy növényfaj keretében külön porzós és külön kétivarú virágú egyének vannak.

Androecium, 1. *Porzókör*.

Androfág (gör.) a. m. emberevő, 1. *Androphagi*.

Androfóbia (gör.) a. m. férfiktól való idegenkedés.

Androgeos, Minos és Pasiphae fia, Ariadne és Phaidra bátyja. A panathenaiákon Athénben legyőzővén az összes versenyzőket, a trónját tőle féltő Aigeus király őt a marathoni bika ellen való kiüzdelemre vette rá, melyben A. elpusztult. Minos ezért boszuló hadjáratot intézett Athén ellen, melynek következményeként az athéniaknak kilenc évenként hét ifjút és hét szüzet kellett a krétai Minotaurusnak eledelőül küldeni, míg Theseus meg nem szabadította őket. L. *Theseus*.

Andrographis Wall. (növ.), az Acanthaceae család gúnusza, melynek mintegy 20 faja Ázsia tropikus vidékein él. Éplevelű félcserjék v. fűvek. Az *A. paniculata* N. ab. F. fűvét keserű tinktúrában (herba *Andrographidis*) használják, mint a *Quassiat* vagy nálunk a *Gentianát*.

Androgyne Griff. (növ.), az Orchidaceae (Kosbor-félék) család gúnusza, melynek 4, a Himalayában élő faja van (*Pamisea* Lindl.).

Androgynia, 1. *Hímnyőség*.

Android (techn.) alatt oly automata értendő, melynek emberi alakot adnak és mozgása is hasonló az emberek mozgásához. L. *Automata*.

Androkles, athéni demagóg a peloponnesosi háború második felében, Alkibiades ellenfele, majd ennek bukása után a néppárt vezére. Midőn Alkibiades visszahívását meg akarta akadályozni, eltették láb alól. Nagyon mosdatlan szájú szónok volt, ezért Aristophanes is kigúnyolta.

Androklos, római görög rabszolga, aki az afrikai sivatagba szökött s ott egy oroszlának tövistől sebzett lábát meggyógyította. A elfogatóván, az amfiteátrumban a vadakkal való küz

désre ítélték. Véletlenül ugyanaz az oroszlán került vele szembe, ráismert és meghunyászkodott előtte. A császár, hallván történetét, szabadon bocsátatta.

Androlepsia (gör.) a m. kezesek fogvartatása, l. *Represszáliak*.

Andromache, a trójai hősnek, Hektornak felesége, kitől Asztyanax nevű fia született. A hitvesi szeretetnek mintaképe az Iliasban, mely meghatóan írja le búcsuját a csatába induló férjétől és gyászatát Hektor halálakor. Trója bevételét után Achilles fíának, Neoptolemosnak lesz rabnője, majd Hektor öccséhez, Helenoszhoz megy férjhez. Újra özvegységre jutván, Neoptolemostól való fiával, Pergamossal visszatér Ázsiába, hol fia a hasonló nevű várost alapítja. Euripides A. c. fennmaradt tragédiájának hősnője.

Andrománia, l. *Nimfománia*.

Andromeda, Kepheus etiópiai királynak és Kassiopeának leánya. Midőn anyja avval dicsekedett, hogy szebb mint Nereus bármelyik leánya, Poseidon büntetésül áradást és egy tengeri szörnyet küldött Kepheus országára. Mivel Ammon jóslata csak azon esetre ígért szabadulást, ha a szép A.-t a szörnynek föláldozzák, a király leányát a parton sziklához láncoltatta, de akkor megjelent Perseus és a szörnyet megölve, megszabadította A.-t, kit atyja Perseusnak feleségül is adott. Előbbi jegyese, Phineus, haragra kelt Perseusszal, aki őt a gorgófevel kövé változtatta. Holta után Athene A.-t csillagképnek az égre emelte. A. mítosza kedvelt tárgya volt az antik művészetnek. Számos ábrázolása (faliképek, vázaképek, domborművek) ránk is jutott.

Andromeda L. (növ.), l. *Tőzegrozmaring*.

Andromeda, csillagkép az északi félgömbön Perseus, Kepheus és Kassiopeia csillagzatok közelében, három másodrendű, lapos ívben álló csillaggal: Sirrah (α), Mirach (β) és Alamak (γ). Heis szerint 80 szabad szemmel látható csillaggal bír. A középső fényes csillagtól É.-ra áll a híres, szabad szemmel is látható A.-kód, melyet Simon Marius már 1612 végén fedezett föl. Ellipszis-v. orsóalakja van, körülbelül 2° hosszú s a spektrálanalízis tanúsága szerint a tejút módjára apró, sűrűn elhelyezett csillagokból áll. Miután az A.-kód több mint 270 éven át változatlanul volt megfigyelhető, 1885 aug. 19-án körül közepe táján hirtelen 7-edrendű, vöröses sárga új csillag tűnt fel, mely hamar fogyott s néhány hónap múlva teljesen láthatatlanná lett. Ugy látszik, az angol Ward látta először e nevezetes csillagot, nálunk csak egy-két nappal később Wardtól függetlenül br. *Podmaniczky* Gézáni fedezte föl; nagy távcsőben hármas csillagnak látszott, melyek közül az egyik vörös, a másik zöld, a harmadik kékszínű.

Andromedae pater (lat.) a m. Andromeda atyja, csillagkép, l. *Kepheus*.

Andromeda-köd, l. *Andromeda* (csillagkép).

Andromedotoxin, igen erős, nitrogénmentes, de azért nem glykosid természetű mérges anyag, amely több, az Ericaceák családjába tartozó növényben előfordul. A mérgezési tünetek hasonlítanak az akonituméihoz: nyálfolyás, hányás, rángó görcsök, nehéz légzés, majd fuladás áll be, de a szembogár ki nem tágul.

Andromonoeia (növ.), az egylakiság (monoeia) oly esete, amidőn ugyanazon a növényegyenén kétivarú virágok mellett kizárólag porzós virágok is fellepnek.

Andronicus, szent, állítólag Krisztus 72 tanítványának egyike. Őt és Juniast Szt. Pál a rómaiakhoz írt levelében (16, 7) mint rokonait és fogolytársait üdvözlí. Mindketten szerinte kiváló apostoli tanítók voltak és már őt megelőzőleg működtek.

Andronicus, költő, l. *Livius Andronicus*.

Andronicus, *Kozma* Andor (l. o.) írói álneve.

Andronikos. *Bizanci császárok*: 1. I. A., Izsák fia, I. Alexios Komnenos császár unokája, uralkodott 1183—85. Daliás és nagyeszű ember volt, de határtalanul nagyravágyó. Midőn Mánuel császár 1154. Barones meg Nis kormányzásával bízta meg, titokban II. Géza magyar király szövetségét kereste, akinek e két terület átengedését ígérte, ha Mánuel helyett trónra juttatja. Mánuel hitlen rokonát 1155. elzáratta és 12 évig fogva tartotta. Végre A. Jaroszláv kijevi nagyherceghez menekült, ki a császárral kibékítette, mire együtt harcoltak a magyarok ellen. Azután Ciprus szigetére száműzték, honnan Jeruzsálembe menekült; itt elszöktette Theodorát, Balduin király özvegyét és csak Mánuel halála után (1180) tért vissza Konstantinápolyba, hol az ifjú Alexiost, Mánuel fiát császárrá megkoronáztatta. Nemsokára azonban megölette (1183), Mánuel leányát, Máriát (III. Béla egykori jegyesét) és Mánuel özvegyét megmérgezte és maga csapott fel császárnak. Annaira dühöngött a főnemesség és a nép ellen, hogy felkelést támasztott maga ellen, melynek 1185. áldozatul esett.

2. II. A., az idősebbik, Palaiologos Mihály fia, uralkodott 1283—1328., megh. Drinápolyban 1332. Megszakította az unió-alkudozásokat a pápával, amiért V. Kelemen átkokkal sujtotta (1307). A Kis-Ázsiában egyre előnyomuló törökök ellen kataláni zsoldosokat fogadott; de ezek pusztítva vonultak át Makedonián és Trákián (1305—08) és 1309. az athéni hercegséget elfoglalták. Unokája, A. kolostorba záratta.

3. III. A., az ifjabb, Mihály herceg, A. legid. fiának gyermeke. Uralkodott 1328—41. Alatta a törökök hatalmukat a Boszporusig terjesztették és bevették Niceát, míg a szerbek Dusan alatt Makedonia és Epirus nagy részét elfoglalták. Kilenc éves fiát, V. Jánost, Kantakuzenos János gyámjára bízta.

4. IV. A., V. Palaiologos János fia, összeesküdött Szandzsival, I. Murad szultán fiával, hogy apáikat megbuktassák. De rajtavesztettek. A.-t elfogták, megvakították s börtönbe zárták. A genovaiak ugyan kiszabadították (1376), s apja trónjára helyezték, de ez a törökök segítségével újra Konstantinápoly ura lett. Az 1381. kötött béke szerint A. atyjától több tartományt kapott. A. megh. 1385.

Andronikos, 1. gör. építész, Kyrrhosból (Sziria). Ő építette Kr. e. 100 körül pentelikoni márványból az athéni horologiumot, más néven a «szelek tornyát», mely maig is megmaradt.

2. A. Rodoszból, Kr. e. 70 körül az athéni peripatetikus iskola (tizennyedik) feje, főleg mint Ari-

stoteles és Theophrastos műveinek rendezője s kiadója híres. Sokáig tartózkodott Rómában, ahol a filozófiát tanította. Aristoteles tanainak előadását a logikával kezdte s valószínűleg tőle származik Aristoteles műveinek ez elv alapján való szokásos rendje.

3. *A. Kallistos*, Aristotelest követő bölcselet Thessalonikából, 1453-ig Kr. u. Konstantinápolyban élt; a város bevételét után Olaszországba menekült; Rómában, Firenzében és Ferrarában a gör. nyelvet tanította. 1478-ban halt meg Párisban.

Andronitisz, az ógörög háznak az a része, melyben a férfiak laktak avagy mulattak; ellentéte a *ginaikonitisz* (l. o.), az asszonyok tartózkodási helye.

Androphagi (gör.) a m. emberevő, többféle, úgymint szittya, indus, pápua stb. népnek általánosító elnevezése.

Androphobia, l. *Androfóbia*.

Andropogon *L.* (növ., mosófű, élesmosó), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek mintegy 167 faja minden világérsz tropikus részein él, egyesek a mérsékelt övben is. Igen sokféle alakú fűvek, különösen szavannák és száraz helyek lakói. Az *A. ischaemum* *L.* (*Chrysopogon gryllus* *(L.) Trin.*, élesmosó) Európában, Ázsiában közönséges. Csaknem embermagasságnyi fű. 1—2 dm. hosszú bugája hajszálfinomságú, lilászínű ágakból áll, melyeken kékes kalászkák csüngenek, ezek tövükön aranyárga, fénylő szőröktől borítottak. Leveleinek színe és széle hosszú szőröktől érdes. Homokos, napos helyeken található, hazánkban különösen a délvídeden. A homokot megköti. Fás gyökérszálaikat kihúzzák a földből, rongyba göngyölve megdörzsölik, hogy megfosszák héjuktól, majd esomóba kötik és «sikár» név alatt edények sürolására árulják. A hosszabb száalokból kötelet és süroló keféket is készítenek. A trópusi *A. arundinaceus* Scop. (*A. halepensis* Sibth.) több változatban ismeretes, melyeket Afrikában durra név alatt mint fontos gabonaneműt mindenütt természetesen, de Indiában és Kínában is. Cukortartalmú szárát rágják. Olaszországban, Dél-Franciaországban és Észak-Amerikában nagy mennyiségben kultiválják és seprőt meg keféket készítenek belőle (különösen a var. *technicus*-ból). Németországban takarmány. Észak-Amerikában a var. *saccharatum* (*Sorghum saccharatum* Pers., cukorsorghum) és a var. *vulgaris* (*Sorghum vulgare* Pers.) szárából cukrot vonnak ki. A termékből a kafferek a *tialva*, a braziliai négek a *merisa* nevű szeszes italt készítik. A toklász használható festőanyagot tartalmaz. Az *A. squarrosus* *L.* fil. igen illatos indiai mocsári növény (khusus, franc. vetiver). Az egész növényből legyezőszerű ernyőket (franc., vissaries) készítenek, melyek megnedvesítés után léghuzamnak kitéve, a szoba levegőjét lehűti s egyszersmind illatossá is teszik. Rhizomája, ruha közé téve, távoltartja a rovarokat, egyúttal csillapító és fertőtlenítő szer (radix anatheri v. radix vetiveriae). Illatszergyártásban is szerepel. Az *A. nardus* *L.* Ceylonban és Kelet-Indiában éterikus olajat (*citronella*-olaj) szolgáltat. Az *A. schoenanthus* *L.* lemon nevű olaja az előbbivel együtt idegbajok és közhvény ellen használatos. Az *A. laniger* Desf. var.

iwarancusa Indiában kolera elleni orvosság. A kozmopolita *A. contortus* *L.* termése a toklász hegyes végével a juhok bőrébe és húsába fűrődik s különösen Új-Kaledoniában okoz kárt.

Andropogon-olajok, a K.-Ázsiában nagy mennyiségben előforduló andropogon növényfélékből származó olajok. L. még *Geranium*-, *Pálmárzsa*- és *Citronella*-olaj.

Androsace *L.* (növ.), l. *Gombafű*.

Androspórák (növ.), az Oedogonium- (moszat-) félék kis ivartalan rajzóspórái, amelyekből a törpehímek (l. o.) keletkeznek.

Androsz (*Andro*), a Görögországhoz tartozó Cykladok legészakibb szigete. Természetes DK-i folytatása Enbeának, melytől 10 km. széles csatorna, a Doro-csatorna választja el. Gnájisz és csillámpalából álló magaslatai koparak, de eléggé öntözött völgyeikben gyönyörű gabona, szőlő, olaj, eperfa és déli gyümölcs terem. A sziget északi részén lakó albanok főfoglalkozása a selyemhernyó-, állattenyésztés és földművelés. A nagysága 405 km², (1896) 18,809 lak. Fővárosa, A., a K.-i parton kicsiny s kevésbé védett kikötő mellett fekszik, (1889) 2030 lak. Legjobb kikötője a Ny.-i parton a gavrioni. A legrégibb időben kári kalózok kezében volt A., azután pelaszgok és iónok telepedtek rá. 1207-ben a latin császársággal együtt velencei birtok lett. 1566-ban török kézre került. V. ö.: *Hopf*, *Geschichte der Insel A. und ihre Beherrscher in dem Zeitraume von 1207—1566* (Wien 1855); *Urkunden und Zusätze* (u. o. 1856).

Androtion, gör. történetíró a Kr. e. IV. sz.-ból Athénből, Isokrates tanítványa. Törvénytelen javaslattevéért számkivetették s Megarában írta meg *Atthis*-át (Attika történetét), melynek töredékei Müllernél (*Fragm. Historicorum Graec.*, Páris 1841, I. k.) találhatók.

Androuet (ejtsd: andrué), *Jacques*, más néven *Du Cerceau*, francia műépítész és rézmetsző, szül. 1515 körül, megh. 1584 után, ő építette a montargis-i templom kórúsat, de nagyobb érdemeket szerzett számos műépítészeti és műipari terveivel és saját metszéseiell ellátott dolgozataival, melyek közül a francia kastélyokról szóló a legjelentékenyebb. Hugenotta volt. — *Fia*, *Baptiste* (1555—1602), Lescotts halála után a Louvre építését folytatta, de később elhagyta állását, mert nem akart katolikká lenni. V. ö.: *Geymüller*, *Les Du Cerceau* (Páris 1887).

Andrusszovo, falu Szmolenszk orosz kormányzóságban, 27 km.-re K.-re Krasznijtől. Ismeretes arról a békéről, melyet 1667 január 20-án kötött Orosz- és Lengyelország s mely szerint Oroszország Szmolenszket, a Dnyeper balpartját és Kijevet megtartotta.

Andrz., növénynevek mellett *Andrzejowski* (1784—1868) volhiniai botanikus nevének rövidítése.

Andujar (ejtsd: —duhar), kerületi székhely Jaen spanyol tartományban, a Guadalquivir jobbpartján, (1900) 16,302 lak. A fő iparok az alcarazas, azaz fehér, porózus cserépkorsók készítése, amelyekben a vizet hűtik. Közéleben a Guadalquiviren 15 éves igen régi kőhid vezet át. 1808 jul. 18—20-án itt a spanyolok Castaños

vezérlete alatt legyőzték a franciák vezérét, Dupont-t.

Ándung, hibásan elmagyarosított szó, abban az értelemben használják, mint ösztönszerű előérzet, sejtelem; «ándungom van . . .» a. m. «úgy érzem . . .», a német szó fölcseréléséből származott, mert az «ahnung» megbosszulást, megtorlást jelent; összetévesztették az «ahnung»-gal.

Anduze (ajtsd: andüz), város Gard francia département Alais arrondissementjében, a Gardba ömlő Gardon d'A. és vasút mellett, (1906) 3175 lak., kalap-, papir-, kőedény- és kosárgyártással, selyemhernyótenyésztéssel. Közeliében szép cseppkőbarlang van.

Andvari, az északi germánok mitológiájában egy törpe. Odin, Loki és Hönir azok Hreidmarnak, fia meggyilkolása miatt, kénytelenek voltak vérdíjat fizetni. Lokinak kellett azt előteremtenie, elment tehát Ranhoz, a tenger istennőjéhez. Ettől egy hálót kapott, mellyel Alfheimba ment. Itt lakott A. hal alakjában. Loki megfogta és váltásdíj fejében követelte tőle a birtokában levő aranyat. A. csak egy gyűrűt tartott vissza, mert ismét megszoríthatta vele az aranyát. Midőn Loki ezt is követelte rajta, A. átkot mondott a gyűrűre, hogy bárkié lesz az, életét veszítse. A gyűrű neve *andvaranaut*. Ezt a mítoszt később a Sigurd-mondával kapcsolták össze s ebben az átok a Nibelungokra nehezől. A mítosz eredetileg kétség-telenül a kincsvágynak (aranynak) kárhazotosságát szimbolizálta.

Andzer (hollandi birtok), kikötőváros és erősség Jáva ÉNy.-i csücsán, a Szunda-szorosban. Kikötőhelye a K.-Ázsiába menő hajóknak, amelyek itt látják el magukat élelemmel. Szumatrával közel köti össze. Nevezetessége a közelében levő Krakatoa vulkán kitörése (1883 aug. 27.), amikor a tengernek 3½ km.-nyire behatól hulláma valóssággal lemosta a várost. Lakosainak száma 3000.

Andzsuan, 1. *Komór-szigetek*.

Aneho, 1. *Kis-Popo*.

Anemia Sw. (növ.), a harasztok Schizaeaceae családjába tartozó genus, mintegy 50 faja Amerika tropikus vidékein él. Több fajtát üvegházban is ápolják. Az *A. tomentosa*-ban (Sw.) mirrhazagú gyanta van.

Anekdota (gör., tulajdonképen: «kiadatlanok»), nyilvánosságra még nem jutott iratok; a könyvnyomtatás föltalálása óta: oly régi írott emlékek, melyek még nem voltak közzétéve s először látnak sajtó útján napvilágot. Így nevezik egyszersmind a nagy történeti művekben és fordításokban nem található, de szájról szájra való hagyományozás útján elterjedt érdekes apróságokat, humoros történeteket. A.-nak nevezte Prokopios a Justinianus kormányzatának hivatalos történetébe föl nem vett botrányos és titkos udvari eseményeket. L. még *Adoma*.

Anektromos (nem-elektromos, ellentéte az idioelektromosnak), elavult műszó az oly testek megjelölésére, melyek dörzsölés útján szigetelő nyél nélkül elektromosakká nem tehetők.

Anelli, *Angelo*, tudós olasz író, szül. Desenzanóban 1761., megh. Milanóban 1820. Padovában a jogot tanulta. Politikai magatartása miatt hosszabb ideig be volt börtönözve; kiszabadulva 1802.

Bresciában a történelem tanára lett, majd 1809. Milanóba hívták s itt a törvényszéki szónoklatant adta elő. Nagy föltűnést keltett Cronache di Pindo című műve (1811), melyben maró satírával eseteli a régi s az újabb irodalmat.

Anemagrostis Trin. (növ.), 1. *Apera*.

Anémia (gör.) a. m. vérszegénység (l. o.).

Anemochor (növ.) a. m. a növényeknél való berendezkedés a levegőáramlások által való továbbszállításra (pl. a magon, termésen stb.).

Anemogamae, a levegőáramlások által közvetített beporzástól megtermékenyíthető növények, l. még *Beporzás*.

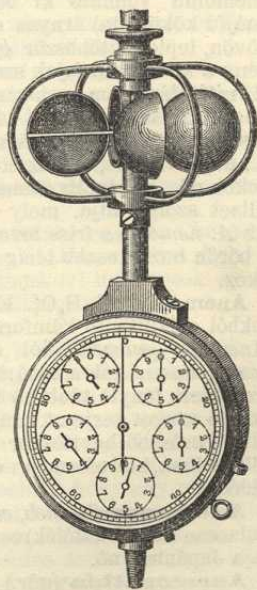
Anemográf, önjelző készülékkel ellátott anemométer (l. o.). A lapátos keresztben kívül, melyet a szél hajt, az anemométeren szélzászló is van; mindkettőnek a mozgása többszörös átvitel útján papírszalagra nyomódik le, melyen egy óramű az időt jelzi. A papírszalagról tehát a szél irányát, sebességét és tartamát le lehet olvasni. A felállítási hely, a műszer méretei és szerkezete az adatokat igen befolyásolják, miért is ezek csak viszonylagos értékűek.

Anemokord, pneumatikusan működő húros hangszer, *Schnell* párisi zongora-gyáros kísérlete (1789), melynek az volt a célja, hogy mesterséges (fújtatók által létrehozott) szél által egy a zongorák fajához tartozó hangszer eolhárfa-hoz hasonló hatást idézzon elő. Ezt az eszmét később *Kalkbrenner* Ferdinand és *Herz* Henrik is fölhasználták. Herz az általa 1861. szerkesztett zongorát *piano éolien*-nek nevezte.

Anemologia, a szelekre vonatkozó összes ismereteknek az összefoglalása.

Anemométer (gör. a. m. «szélmérő»), a szélerősségének v. a légáramlás sebességének meghatározására szolgáló műszer. A különféle A.-ek szerkezete kétféle elven alapul: a) v. egy forgókészülék forgásának a számából

következtetni a szél sebességére, v. pedig b) ama nyomás nagyságából, melyet a szél egy irányára függőlegesen álló felületre gyakorol. Az első fajta-hoz tartozó A.-ek közül a Robinson-féle van leginkább elterjedve, melynek egyik főalkatrésze a függőleges, könnyen forgó tengelyen alkalmazott lapátos kereszt. A vízszintes kereszt végpontjain vágjt, üres félgömbök vannak, melyeknek domború felületei mind jobbra v. balra irányozvák. A szél a homorú felületekbe kapaszkodik és a keresztnek mindig egyértelmű mozgását idézi elő. A kereszt, illetőleg

Robinson-féle anemométer.

a tengely forgása végnélküli csavarokkal és fogas kerekkel két mutatóra vitetik át, melyek úgy működnek, mint az óramutatók és a szél által megtett utat egyes, illetőleg százaz kilométerekben jelzik. A Robinson-féle A. adja a szél sebességét két leolvasás között terjedő időközre.

A Wild-féle szélászlónál, mely a meteorológiai megfigyelő állomásokon van leginkább használatban, a szél irányát jelző szélászlóval együttesen egy négyszögű kis fémlemez is forog, mely csak felső végén van megerősítve és a szél irányára mindig merőlegesen áll. A szél nyomása következtében a fémlemez függőleges helyzetéből kimozdul és emelkedésének a szöge egyszersmind mértéke a szél erősségének.

Anemone L. (növ., *Pulsatilla* Tourn., kökörcsin, szellőrózsa), a Ranunculaceae (Boglárkafélék) család génusza, melynek 90 faja a mérsékelt tájakon él. Kórós növények, ritkán alacsony cserjék, tenyeresen vagy szárnyasan karélyos levelekkel, melyek v. tölevelek, v. a kocsánon állók. Virágaik magánosak v. bogas virágzatban állók. A virág leple 6 színes levélből áll s a csészének felel meg, párta nincsen. Magháza hosszú, tollas bibét visel v. ez hiányozhat is. Közöségek fajok: *A. nemorosa* L. (berki kökörcsin) árnyas erdőkben, ligetekben, leple fehér; *A. ranunculoides* L. (bogláros kökörcsin), u. o., leple sárga; *A. silvestris* L. (erdei kökörcsin) erdőkben, leple fehér. *A. nigricans* (Störk) Fritsch, a virág alatt murvagallérja van, melynek levelei szálasan, ujjasan szeldeltek. Az egész növény, még a csésze külseje is selymesen borzas. Már kora tavasszal kifejlődő nagy virága magános, bókoló, sötét lila, harangalakúan összebörül. Mezőkön, köves, homokos helyeken és futóhomokon terem. Vízrel való desztillálással anemonin vonható ki belőle. *A. hepatica* L. (májfű kökörcsin) árnyas erdőkben, főképp mész-kövön, leple legtöbbször egyszínű. Mint dísznövény a következő fajok szerepelnek: a himalájai *A. vitifolia* Ham., a japáni *A. japonica* Sieb. et Zucc., az északamerikai *A. virginiana* L., a mediterrán-vidéki *A. hortensis* L. *A. pratensis* L., mely világos, száraz erdőkben és napos dombokon nő, officinális, amennyiben a herba pulsatillaét szolgáltatja, mely anemonint tartalmaz. Az *A. nemorosa* friss levele és virága csípős ízű, a bőrön huzamosabb ideig hólyagot hűz v. fekélyt okoz.

Anemonin, $C_{10}H_8O_4$. Különbőféle *Anemone* fajokból előállítható kámforszerű szénvegyület. Az *Anemone pulsatilla*-ból előállított A.-t gyógyserül használják a tüdő különféle bántalmainál. Színtelen, fénylő tűalakú kristályok. Hevítéskor átható szagot terjeszt, majd 150–152°-on megolvad, erősebb hevítéskor elbomlik. Vízben alig, alkoholban, kloroformban és benzolban bőségesen oldódik.

Anemonopsis Sieb. et Zucc. (növ.), a Ranunculaceae (boglárkafélék) család génusza. Egyetlen faja Japánban nő.

Anemopathia (gör.) a m. levegővel való gyógyítás, különösen belégzési orvoslás.

Anemophilus, olyan kétlaki virágok, melyeknél a bibe beporzása a szél által történik. L. *Beporzás*.

Anemoszkóp, a szél irányát mutató készülék. Erre közönségesen háztetőkön a *szélkakas* szolgál. Pontosabb célokra azonban *szélászlót* használnak, mely rendszerint két 20 fokú szög alatt egymáshoz hajlító, függőleges tengely körül forgó bádoglemez-ből áll, melyet hátul ólomgömb egyensúlyoz. Főkélléke, hogy érzékeny legyen és hogy minden oldalról a légáramlás szabadon érje. Hogy rossz időben vagy éjjel a szobában is lehessen a szélirányt megfigyelni, erre a célra Osnaghi a szélászlót alkalmas szerkezettel toldotta meg.

Anemotropizmus, l. *Tropizmus*.

Anemus (lat.) a. m. szél.

Anenkefália és anenkefalusz (gör.), az agyvelő teljes v. részleges hiánya torzképződés következtében. Együtt jár a koponya hiányos kifejlődésével az akraniával (l. o.). Egyike a leggyakoribb torzoknak s ezért a közép is ismeri, mely e torzhoz a békával hasonlította össze. A hasonlóság onnan ered, hogy az ilyen torznak feltűnően nagy az arckoponyája, míg az agykoponyája kicsi, mint a béka fején, nagyon kidülled a két nagy szem s a nyak a rendszerint meglévő gerincbasadás (l. o.) miatt hátra van szegve. A törzs a gerincoszlop torzképződése miatt nagyon rövid, a végtagok feltűnően hosszúak. Az A. oka biztosan nem ismeretes, egyesek szerint a magzatburkok szűk volta, mások szerint méhen belüli agyhártyagyulladás okozza.

Anentera (állat), bélnélküliek, tulajdonképen mindazok az állatok, amelyeknek nincs bélsővük; *Ehrenberg* az ázálékállatok egyik csoportját jelölte e névvel.

Anepigrafa (gör.) a. m. cím nélkül maradt iratok, felirat nélküli érmek.

Anerbenrecht (német), l. *Törzsöröklés*.

Anerio, *Felice*, olasz zeneszerző, szül. Rómában 1560-ban. Palestrina utódja. 1594. ő kapta meg utóljára a «papai zeneköltő» címet, jórészt maig is kiadatlan egyházi műveirért. — *A. Francesco Giovanni*, az előbbinek valószínűleg öccse, szül. Rómában 1567. III. Zsigmond lengyel király karnagya, aki csakhamar Veronába, innen Rómába ment mint karnagy 1611. 4 szoláma átirás útján ő terjesztette el Palestrina eredetileg 6 szolámu Marcellus-miséjét. Számos motettje stb. maradt; 1620 előtt halt meg.

Aneroid, l. *Barométer*.

Anerythropsia (gör.), a vörös szín meg nem ismerése. L. *Színlátás hibái*.

A nescire ad non esse (lat.), a nem-tudásból a nem-létre (való következtetés), azaz, ha valamely dolog nemlétére következtetünk azért, mert nem ismerjük, ami természetesen hibás következtetés.

Anesztézia (gör.) a m. érzéketlenség. Az egész testnek v. egyik részének az az állapota, melyben a beható ingerek az öntudatban érzést nem váltanak ki. Az A. lehet teljes, amikor minden érzésfésles (tapintás, fájdalom, hő- és izomérzés) hiányzik, lehet részleges, amikor csak az egyik v. másik érzésfésleség szűnt meg. Az érzéketlenség oka lehet a középpontban, az agyvelőben (agyvelőbetegségek, mérgezések, mesterséges bódítás), amikor a felfogó készülék hiányos működése magyarázza; lehet a környéki idegekben,

v. a gerinevelőben, amikor ezeknek rossz vezetőképessége miatt az inger nem juthat el az agyvelőhöz (idegbajok, helybeli érzéketlenítés). A kiterjedés szempontjából az A. érheti az egész testet, lehet féloldali (*hemi-A.*), terjedhet két végtagra (pl. a két karra, a kétalsó végtagra; *para-A.*), lehet *szigetszerű*, egyes idegtörzs területének megfelelő, szorítkozhatik egy testrészre, tájékra (*regionarius*). Megkülönböztetünk szervi (*organikus*) és működési (*funkcionális*) A.-t, aszerint, amint bonctanilag kimutatható szöveti elváltozások) gyulladás, lágyulás stb.) avagy vizsgálati eszközeinkkel ezideig ki nem deríthető változások okozzák az A.-t. A *funkcionális A.-t* legkivált hisztériásokon találjuk. *Sexualis anesztézia* alatt értjük a nemi érzés kóros csökkenését.

Az A., mint tünet, az idegrendszer betegségeinek megállapítására elsődrendű fontosságu. Kezelése az alapbaj gyógyításával történik. A mesterséges úton előidézett A. sebészi műtéteknek fájdalomatlan végzését teszi lehetővé; 1. *Bódítás, Érzéketlenítés.*

Anesztezin (paraamido-benzoésavas etilészter), fehér, vízben rosszul oldható por, mit a kokain ártalmatlan pótszerűül használnak a helybeli érzéketlenítésben, főleg orr-, torok- és gyomorfelekéket esetén. Gyenge antisepticum.

Anet (ejtsd: ané), *Claude*, valódi nevén Jean Schopfer, szül. 1868 máj. 28., francia író, ki automobilon beutazta Oloszországot és Perzsiát (*Voyage idéal en Italie*, 1899; *La Perse en automobile*, 1906). Regényeiben a kisvárosi életet festi: *Petite Ville*, *Les Bergeries*. Ismertek a szerelemről szóló, többnyire keserű aforizmái (*Notes sur l'amour*).

Anethan (ejtsd: anítan), 1. *Jules Joseph d'*, báró, belga államférfi, szül. 1803 ápr. 23., megh. 1888 okt. 8. Mint képviselő és igazságügyi miniszter (1843–47) a klerikális pártnak volt híve. 1870. miniszterelnök lett. Mikor 1870 végén Langrand-Dumonceau-nak és társulatának anyagi bukása az uralkodó klerikális pártot is magával rántotta, Anethan megbukott, mire Rómába ment követnek. 1880-ban Belgium és a szentszék között a diplomáciai összeköttetés megszünt; Anethan ekkor visszatért és 1884 óta a szenátusnak volt elnöke. — 2. *Fia, Auguste d'Anethan báró*, belga diplomata, Rómában volt vatikáni követ, midőn 1880-ban Belgium és a szentszék között a szakadás megtörtént, azután hágai, 1894-ben párisi követ.

Anethol (*allilfenilmetiléter*), $C_{10}H_{12}O$ vagy $CH_3 \cdot CH \cdot CH_2 \cdot C_6H_4 \cdot O \cdot CH_3$, az aníz, a csillagánizs és az édes kömény illó olajának alkotórésze. Szintelen kristálylemezkek. Vízben alig oldható; alkohol és éterrel elegyíthető. Oxidációjakor anizsaldehidé, majd anizssavvá, $CH_3 \cdot O \cdot C_6H_4 \cdot COOH$ alakul.

Anethou (ejtsd: ántó), *Pic d' A.*, más néven: Pico de Nethou is, a Pireneusok legmagasabb csúcsa, 3404 m., l. *Maladetta*.

Anethum L. (növ.), l. *Kapor*.

Aneura Dum. (növ.), májmoha, l. *Riccardia*.

Aneurin, a walesi kelták vezére és bárdja. Legyőzte az angolszászokat Cattraeth mellett, s dia-

dalát reánk maradt versekben énekelte meg. Megh. 570-ben.

Aneurizma (verőérdaganat), verőérrel nyílt közlekedésben álló, verőeres vérrrel telt daganat, melynek fala az illető verőérnek szétfeszített rétegeiből alakul. Alakja s falának szerkezete szerint több fajtáját különböztetik meg (verum, spurium, sacciforme, fusiforme, arterioso-venosum stb.). Létrejöttének oka főképen a verőerek megbetegedése (arteriosklerosis). Leggyakoribb a mellkasi aorta A.-ja. Tünetei egyrészt direkt tünetek, mint: a mellkaskalon érezhető lüktetés felette található tompulattal és zörejjel, a vérkeringés megváltozásából származó pulzuskülönbségek, a szívnek a változó vérkeringéshez való alkalmazkodása. Az indirekt tünetek azon nyomás következtében jönnek létre, amelyet a daganat az alatta levő szervekre gyakorol; e tünetek a daganat helyzete szerint különbözők lehetnek, így létrejöhet a nyelősőnek, a gégecsőnek, a gégeidegnek stb. összenyomása. Az A. lefolyása hosszadalmas, igen ritkán vérárvadékok képződésével gyúgyl, legtöbb esetben azonban a daganat falának megrepedésével végződik, amely a beteg elvérzésére vezet. Gyógyítása elővigyázati rendszabályokban, mint nyugalom, diéta stb., valamint jódkészítmények adásában áll. Használatban vannak azonkívül még a vér megalvadását elősegítő szerek is, mint ergotin, vaskorid, újabban zselatininjekció. Ha az A. hozzáférhető, akkor leköltése ajánlatos.

Anezin, l. *Acetonkloroform*.

Anfossi, *Pasquale*, olasz operaszerző, szül. Taggiában (Nápoly) 1729., megh. Rómában 1797. 1769 óta 73 operát írt, melyek egész Európában elterjedtek. Londonban karnagy volt 1781–83.; 1784. visszatért Rómába, 1792. a lateráni bazilika karmestere lett.

A-Ngaddu, szudáni négertörzs Uarra és Bomu közt, a felső Nelle folyótól É.-ra.

Angádszabur, a hazai örmények kedvelt levese. eledele. Abból áll, hogy az ú. n. churuto (oltott tejből és vagdalt petrezselyemből) készült, megszáritott kúpalakú darabokat) megreszelik és tejföllel vegyítik. Az ilykép előállított levesbe fül-alaku, apróra szeldelt és hússal töltött laska-tészta-darabokat főznek.

Angaité, a Dél-Amerikában a Gran Chaco térségén (nagyreszt Argentínában, részben Bolíviában) élő machicui v. muskovi indiánusok nyelvcsoportjához tartozó indián törzs.

Angami, l. *Naga*.

Angara. 1. Felső-A., a Baikal-tónak mellékveze ÉK.-ról; futásának nagy részét a tó folytatásában levő tektonikus árokon teszi meg. Hossza kb. 350 km. — 2. A. v. F.-Tunguzka néven adja le vizét a Baikal-tó, nem messze DNY.-i csúcsától. Kezdetül tekinthetjük a vele szemben torkoló Szelenga-folyót. Valószínű, hogy egy régi folyóval van dolgunk, amelyet a Baikal-tavat létrehozó sülyedés szakított ketté. Futása mindjárt oly sebes, hogy az összes szibíriai folyók közül legkésőbbben fagy be s már áprilisban kienged. Irkutszknál veszi fel az Irkut folyót, de bár vízmennyisége elég bő, a sok vízesés miatt nem hajózható. Legszebb vízesése a Brackij-Osztrog alatt levő, ahol az A. felveszi az Oka-t, majd az Ilmet,

ettől kezdve kapja a Tunguzka nevet. Joniszeiszknél ömlik a Jeniszeibe s annak legjelentékenyebb jobboldali mellékvíze. Mivel egész hosszában a kelet-szibíriai táblán megy végig, rendkívül tanulmányos profilumokat szolgáltat, amelyekből a tábla felépítése világosan kitűnik. V. ö.: *Savovrosskij*, Geologische Untersuchungen entlang der A. (St. Petersburg 1898).

Angária a. m. járandóság, illeték, évnegyedes fizetés; régi jogunkban robot is.

Angariae jus (lat., franc. droit d'angarie). A hadviselő félnek joga a meglévő hajókat s más vízi és szárazföldi járóműveket katonaság s hadi szerek szállítására igénybe venni. L. még *Embargo*.

Angarikális (angariális) *gyűlés* (angaria, fizetés-negyed, negyedév), a vmegyei törvényhatóságoknak 1848 előtt tartott rendes negyedévi közgyűlései, amelyeket megkülönböztetéstül a tisztújító és számadásokkal foglalkozó többi közgyűlésektől neveztek így. Az *angária* szó leginkább abban az értelemben volt használatos, melyben fizetési, kamat v. adófizetési határnapot jelentett. Mivel az összes, mindenfajta fizetségek a régi világban évnegyedesek voltak, az évnegyedes közgyűlésre is így vihették át az angariális vagy A. jelzést.

Ange v. angedor v. angelot, régi francia aranypénz a XIV. sz.-ból. Mihály arkangyal képével. Értéke kb. 21—22 K.

Angelok, így hívják az eszkimók a papjaikat, akik egyúttal bűvészmeisteriek és orvosai is. L. *Eszkimó*.

Angela, *szentek*. 1. *A. Foligno*, szűz, szül. 1248., megh. 1309. Szt. Ferenc harmadik rendjének tagja, látomásait Rainald atya följegyzései szerint 1861. Kölnben adták ki. 1693. avatták boldoggá. — 2. *A. Merici*, szül. 1470. Deszenanoban, a Garda-tó mellett, megh. 1540. Bresciában. Ő alapította az Orsolyaszűzek rendjét. L. *Orsolyaszűzek*.

Angelbert, 1. *Angilbert*.

Angles, 1. (*Los Angeles*) Biobio chilei tartomány Laja departementjának székhelye a Laja és Biobio folyók közt, vasút mellett, termékeny síkon, (1905) 20,000 lak., élénk kereskedelem. — 2. *A. (Los)*, Kaliforniában, 1. *Los Angeles*.

Angeli Henrik, arc- és genrekép-festő, szül. Sopronban 1840 júl. 8. 1854-ben a bécsi akadémia növendéke lett, azután Düsseldorfban tanult. Itt festette Stuart Mária a halálos ítélet fölolvásásakor c. festményét. 1859—62-ig Münchenben tartózkodott, innen Bécsbe ment, megtelepedett és az elsőrangú festők közé küzdött föl magát. Történeti genreképeiben a hollandi genreiskolákat követi. Hírét arcképei alapították meg, mióta I. Ferenc Józsefet, Frigyes későbbi német császárt, Viktória angol királynőt, Vilmos német császárt festette; ezenkívül a közélet számos kiváló alakját örökítette meg. A fősulyt az arcképfelkészítésére fekteti, míg a színezéssel kevesebbet, a részletekkel jóformán semmit sem törődik. A bécsi arisztokráciának kedvelt festője; az ottani képzőművészeti akadémia tanára. 1887. megkapta a Pro litteris et artibus érdemjelvényt, 1910. Ferenc József-rendjéhez a csillagot.

Angelica L. (növ., *Archangelica* Hffm., angyélika), az Umbelliferae (Ernyősvirágúak) család génusza; mintegy 23 fajta főleg az északi féltekén él. Az *Angelica silvestris* L. 1—2 m. magasra megnő,

víz mellett gyakori, sőt nagyon elszaporodva, jó földben alkalmatlan is. Levele háromszorszárnnyalt, a felsőbb levelek hüvelye hasasan felfuvódott; virága (jun.-aug.) fehér v. ritkábban pirosas. Az *A. archangelica* L. (*Archangelica officinalis* Hffm.) 1—2 m. magas hegyi és havasi növény Európában és Szibíriában. Levele kétszer szárnyas, levélkéi 2—3 karéjuak, felső levélnyele hasasan felfuvódott. Júl. és aug.-ban virágzik. Erdős bokros helyeken nő. Fiatal hajtása és szára É-i vidékeken (különösen Island-szigeten) főzelek; gyökere és termése (radix és fructus Angelicae, angyalgöyökér) illatos izgatószer, azonban gyógyszerészetileg nagyobb a jelentősége a belőlük előállítható szeszeknek. A gyökér forrázata az emésztést elősegítő orvosság. Gyomorfájás ellen házi orvosságul is tartják, sőt cukorral befőzve, kolera ellen pálinkát is csinálnak belőle. A Harzban, Erzgebirge-ben s Thüringiában kultiválják. Anyagai: angelikaolaj, angelikabalzam, angelikasav és belőle készül az angelikaszesz is. Rokonfajok még: *A. littoralis* Fr., az előbbihez hasonló elterjedésű és jelentőségű. Az *A. refracta* Fr. Schmidt (senkyu) és az *A. anomala* Lall. (biyakushi) fajt Japánban kultiválják, gyökereikből éterikus olajat készítenek.

Angelica salutatio (lat.), 1. *Angyal üdvözlét*. **Angelico**, *Fra Giovanni da Fiesole*, világi nevén Guido di Pietro da Mugello, olasz festő, kit az utókor ájtatos műveiről A.-nak, szent életéért *Beato*-nak nevezett, szül. 1387. Vicchio di Mugello-ban, megh. 1455. Rómában. 1407. Szt. Domokos rendjébe lépett Fiesolében, 1409. rendtársaival együtt Folignóban, majd Cortonába ment. Mint miniatürfestő kezdte meg művészi pályáját; időközben kifejlesztett művészetének tág tere nyílt, midőn 1418. Fiesolába visszatérhetett, főleg azonban, midőn a Mediciek 1436. a dominikánusoknak engedték át a firenzei S. Marco kolostort, melyet A. képeinek hosszú sorával díszített. Legkorábbi művei cortonai templomokban maradtak fenn; második fiesolei tartózkodásának legkiválóbb művei: Mária megkoronázásának két képe (Páris, Louvre; Firenze, Uffizi képtár); Utolsó ítélet (Firenze, Akadémia); a firenzei takácscéh számára festett híres Madonnakép, zenélő angyaloktól körülvéve (1434, Firenze, Uffizi). A S. Marco kolostorban termeket, folyosókat és cellákat díszített freskóival és függőképeivel. (L. a *képmellék-*

Archangelica officinalis.

Angelico Beato cölkéhez

Révai Nagy Lexikona

ANGELICO BEATO : ANGYALI ÜDVÖZLET
(FIRENZE, MUSEO DI S. MARCO)

élet.) A legnagyobb közöttük a káptalani teremben levő hatalmas kép: Krisztus a kereszten, szentek seregétől körülveve. A legmegkapóbbak egyike a keresztfolyosó egyik ívmezőjében levő kép: Krisztus mint zarándok, két dominikánus szerzetessel. Sok oltárkép is kikerült a rendkívül termékeny mester keze alól; a leghíresebb közöttük a Krisztusnak levételét a keresztről ábrázoló nagy oltár, mely a firenzei Trinità templomból az Akadémia képtárába került és A. művészetét tetőpontján mutatja be. Már mint híres művészt hívta őt IV. Eugén pápa 1445. Rómába, hol a Vatikán két kápolnáját díszítette freskókkal. Az egyik kápolnát lebontották, a másikban (V. Miklós pápa kápolnája) Szent István és Lőrinc vértanúk életét ábrázoló képeket festett, melyek legtökéletesebbek történeti festményei között. Időközben (1447) az orvietói székesegyház Madonna di S. Brizio kápolnájának boltozatát festette ki (Krisztus mint a világ bírása; próféták és patriarchák serege). — A külön helyet foglal el a XV. sz. firenzei művészeinek sorában. Nem tartozik a nagy úttörők közé; inkább átveszi, értékesíti azokat az eredményeket, melyeket a quattrocento művészete Masaccio óta elért, de azokat csak mérsékelten és egész önállóan használja föl és sokszor tudatosan el is tér tőlük, hogy célját, szent alakok és események mély áhítattól, még a középkori egyházi felfogás szellemétől áthatott ábrázolását megvalósíthassa. Az erőteljes realizmus, a drámaiság nem az ő művészetének eleme, annál inkább a mély lírai hangulat, az érzések finom kifejezése. Ez ad művészetének örök jelentőséget. V. ö. *Supino*, Beato A. (Firenze 1901); *Broussole*, Fra A. (Páris 1902); *Beissel*, Fra Giov. A. (Freiburg 1905); *Mason J.*, Fra A. (London 1908); *Wurm*, Meister u. Schülerarbeit in Fra A. s Werk (Strassburg 1908).

Angelika-balzsam. Az angelika-kivonat beszáradásakor visszamaradó gyantaszerű anyag. Jellemző alkotórésze az angelicin, ez tisztán szintelen, szagtalan, csipősen zamatos kristályokat alkot. Ezenkívül van az A.-ban még cukor, alma- és cseresav, úgyszintén alakatlan angelika kesertűje.

Angelika-fa (növény), l. *Aralia*.

Angelika-gyökér (Engelwurz), az *Archangelica officinalis* Hoffm. (*Angelica Archangelica* L., *Angelica officinalis* Möench., *Selinum Archangelica* Lk.) ernyős növény gyökértörzse és gyökere, melyet orvosszerűen használnak. Kétéves növény, mely É.-Európában honos, de nagymennyiségben Németországban, Morvaországban és Franciaországban termesztik. L. *Angelica*.

Angelikák, angyali nővérek (*Guastallinák*), Guastallai Torelli Lujza grófnő által Milanóban alapított s. III. Pál pápa által 1534. jóváhagyott, Szt. Ágoston szabályait követő apácarend, melynek fő feladata az elbukott leányok és asszonyok megmentése és javítása.

Angelika-olaj. Az angelika növényfajok gyökeréből s magvaiból. A gyökérből nyert olaj alkotórészei: phellandren, metil-til-ecetsav észtere, oxipentadecilsav, fs. 0'857—0'918. —D+16+32 100 mm. csőben. A gyökér olajtartalma 0'35—1%. A magvakból nyert olaj áll: phellandren, metil-til-ecetsav észtere s oximiristinsavból. Fs. 0'856—

0'890, D+11+12 100 mm. csőben. A magvak 1—1'2% olajat tartalmaznak. Termelőhely: Németország, Japán. A magból nyert olaj finomabb. A japán olaj 0°-nál kocsonyás dermedést mutat.

Angelika-sav, *α-ethylidenpropionsav* C₄H₇.COOH v. CH₃.CH:C(CH₃).COOH. az olajsavszorozat egyik tagja; előfordul az angyalgyökérben. A római székfűvirágban e savnak butil- és amilészterét találjuk. Előállítására az angyalgyökér mésztejjel forralják, majd az A.-as kalciumot tartalmazó megszűrt oldatot kénsavval megsavanyítva desztillációnak vetik alá; ilyenkor A., valeriansav és ecetsav desztillál át. Az olajszerű párlatokból, lehűtések, az A. kikristályosodik és átkristályosítással megtisztítható. Szintelen, hasábalakú kristályok; 45°-on megolvad, 185°-on forr. Forró vízben, továbbá szeszen oldható. Hígított kénsavval forralva, a vele izomer *tiglinsav*-vá változik, amelynek észterei szintén alkotórészei a római székfűvirág-olajnak.

Angelika-szesz, az angelika-gyökér szeszes kivonata. Orvosszerűen használják.

Angelina, a 64. planetoid.

Angelina (*Andria racemosa* stb.), 12—18 m. magas, 50—60 cm. vastag fa, mely Braziliában és Guayanában terem. Fája kemény, szívós, ruganyos és szilárd, színe piros-barna v. sötétpiros. Főként hajóépítésre használják.

Angelino, Spanyolország egyik leghíresebb szőlőfaja, mely Franciaországban is elterjedt. Csemege-szőllő, a pirosszínű szőlők legnagyobbika. Bogyói majdnem szilvaalakúak és nagyságuk — hosszuk 3—3½ cm. — vastaghejűek, édes, ropogós húsuak. Érése késői. Hosszú, lugasművelést igényel.

Angeln, termékeny dombvidék Schleswig-Holstein porosz tartományban a Schlei, Balti-tenger és Flensburgi-öböl közt. Állítólag innen vándoroltak ki 450 körül Angliába az angol-szászok.

Angelolatria (gör.) a m. angyal-imádás; a ker. egyházban már az első századokban szokássá vált. A niceai és utóbb a trienti zsinat az angyaloknak csak a tiszteletlket engedi meg. A protestantizmus mindakettőt elveti.

Angelologia (gör.), az ágazatos hittannak (dogmatika) az a része, mely az angyalokról szól.

Angelonia *Humb. et Bonpl.* (növény), a Scrophulariaceae (tátogatók) család génusza; Amerika forró tartományaiiban mintegy 24 faja él. Füvek v. cserjék, szép virágaikért kertjeinkben és üvegházainkban kedvelt dísznövények, némelyikök a legszebb virágok közé tartozik.

Angelot, l. *Ange*.

Angelus (lat.) a m. angyal (l. o.). — *A. Domini*, az Úr angyala.

Angelus Silesius, l. *Scheffler*.

Angely, *Louis*, német színész és vígjátékiró, szül. Lipcsében 1787 febr. 1., megh. 1835 nov. 16. Berlinben. Vigjátékai, melyeket nagyrészt francia darabok felhasználásával írt, igen tetszettek, bár nem irodalmi értékűek. Darabjait halála után összegyűjtötték: *Vaudevilles u. Lustspiele* (2. kiad. 1842, 4 köt.) és *Neuestes komisches Theater* (1836—41, 3 köt.).

Angera (ejtsd: andzsera), igen szép fekvésű község Como olasz tartomány Varese j.-ban, 200 m.

magasban, a Lago Maggiore K-i partján, (1901) 2683 lak., régi kastéllyal.

Angerburg, az ugyanily nevű j. székhelye Gumbinnen porosz közig. kerületben, az Angerapp és vasút mellett, a Mauer-tó közelében, (1905) 5821 lak., gőzmalommal, gép- és kályhagyártással; XII. sz.-ból való kastéllyal. V. ö.: *Braun*, *Gesch. d. Stadt u. d. Kreises A.* (Lyck 1887).

Angerer, 1. *Karl*, osztrák műparos, szül. Bécsben 1838. Kőnyomdászatot és könyvnyomtatást tanult, aztán Német- és Franciaország meg Hollandia legelső műintézeteiben mint graveur, rézmetsző és kromográf dolgozott. 1870. megalapította az A. és Göschl fotokemigráfiai műintézetet Bécsben. A sokszorosító technika körében számos nagyfontosságú újítást honosított meg. — 2. *A., Ludwig*, bécsi fényképezési és műkiadó intézet alapítója. Az első egyike volt, akik heliogravűr-klisékkel dolgoztak, tökéletesítette a színes heliogravűrnyomást.

Ångerman-elf (ejtsd: ongerman-elf), a svéd Ångermanland tartomány főfolyója. A norvég határ közelében kétágból ered; számos tavat és vizesést, a torkolatánál pedig a Hemsö és Hernö szigeteket képezve ömlik a tengerbe. Szépség, vízbőség és közlekedés tekintetében egész Svédországnak egyik legfontosabb folyója. Hossza 284 km., amiből 90 km. hajózható. Vízkörnyéke: 32600 km².

Ångermanland (ejtsd: ongermanland), E.-i Svédország egyik természeti szépségeiben gazdag hegyvidéke, Westernorland (l. o.) E.-i része. Nagysága 20,747 km² (1038 km² tő). Főhelye: Hernösand.

Angermünde, járási székhely Potsdam porosz közig. kerületben, a Münde-tó és vasút mellett, (1905) 7334 lak., vasöntővel, műsztergályozókkal és emailparral.

Angern, mezőváros Alsó-Ausztriában, a Morva folyó partján, vasúti állomással, a gr. Kinsky-féle szép kastéllyal és diszkerttel. A szemben fekvő Magyarfalura a Morván át fahíd vezet. A.-en keresztül vonultak Habsburgi Rudolf és IV. László magyar király csapatai a szomszédos dürnkruti csataterre (1278). A. mellett lepte meg és verte széjjel Winkler kuruc ezredes 1704 június 18-án Königsberg császári hadvezér táborát.

Angerona (v. *Angeronia*, Diva), Róma védőistennője, kit ajkaira illesztett ujjakkal vagy szájbekötte szoktak ábrázolni (a titokzatos hallgatás megszemélyesítéséül), s akit az *Angeronalia* v. *Divalia*-nak nevezett ünnepeken (december 21.) tisztelték.

Angers (Juliomagus vagy Andecavi), a Maine-et-Loire départ. és A. arrondissement, tov. püspökségi székhelye, a hajózható Maine mindkét partján, vasút mellett, (1906) 82,935 lak., vászonszövővel, vasolvasztókkal és öntőkkel, gépgyártással, kémiai és bőriparral, kötélgyártással és híres kertészettel; nagy nyilvános könyvtárral; orvosi, iparművészeti és egyéb iskolákkal; több tudományos társulattal és közjótékonyági intézetekkel. Közélen palabányák vannak. A felső régi város, a Cité, keskeny, hosszú utcáival, régies, palával fedett fa-házaival gyönyörű ellentétet alkot az

alsó város szép, modern külsejével. A Szt. Móriscsészesegyház a XIII. sz. egyik legszebb építészeti emléke, bizánci stílusban, szép bejárattal és híres orgonával. A II. Fülöp Agost alatt kezdett és Szt. Lajos alatt befejezett vár 38 m. magas, meredek sziklán emelkedik 18 vastag, fekete, kerek őrtoronyával; most puskaporos malom. Említésre méltók még a régi, nagy szegények-háza, a három híd és René királynak szép állószobra (Davidtól). A szállóhelye David szobrának. A., az Andes v. Andecavi nép székhelye, a római császárok idejében fontos hely volt. Az V. sz. óta frank uralom alatt Anjou fővárosa lett. Anjoui René herceg halála után (1480) végleg a francia koronára szállt.

Angerstein, *Eduard Ferdinand*, német orvos és tornász, szül. Berlinben 1830 szept. 1., megh. u. o. 1896 júl. 23. Berlinben 1857. torna-tanintézetet alapított és tanítokat kezdett nevelni. 1863—74. a Berliner Turnerschaft nevű nagy egyesület élén állott. Munkája: *Theoretisches Handbuch für Turner, zur Einführung in die turnerische Lehrtätigkeit* (Halle 1870), melyet több szakmunka követett.

Angezijsa, 1. *Komór-szigetek*.

Angherra (másképp: *Andzserra*), marokkói bennszülött törzs, mely függetlenségét a mai napig fenntartotta; a marokkói szultánnal 1892. szerződést kötött adófizetés iránt.

Anghiera, *Pietro d'*, 1. *Petrus Martir*.

Angia (lat.), edények az állati és növényi szervezetekben, 1. *Edény* és *Vérerek*.

Angiektázia, 1. *Értágulás*.

Angilbert (Angelbert, Engelbert), tudós és költő, szül. 740., megh. 814. Nagy Károly frank császár barátja és kancellárja; a császár leányával, Bertával viszonya volt, melyből két fiú született, Harnid és Nithard, a történész; 790. centulai apát lett, de az udvarnál maradt, halála után szentté avatták. Nagy Károly költő-körében Homeros név alatt szerepelt. Egy Nagy Károlyról szóló eposzt, mely töredékben fennmaradt, neki tulajdonítanak; latin versei közül több lírai darab maradt fenn. V. ö.: *Dümmier*, *Poetae Latinae aevi Carolini*, 2 köt.; *Hauck*, *Kirchengeschichte Deutschlands*, II. köt. 119—140; *Ebert*, *Allgem. Gesch. der Litteratur des Mittelalters*, II. köt. 1880.

Angina (gör.), régebben nagyon használt kifejezés fuldoklással s fuladás érzésével járó torokbajok jelzésére, amelyek gyakran elszorulást (oppressiót), sőt halálfélelmet okoznak. Ide tartoznak az *A. catarrhalis*, *follicularis*, *lacunaris* (l. *Mandulagyuladás*), az *A. crouposa* (l. *Croup*), az *A. diphtherica* (l. *Difteria*), az *A. Hippocratica* (l. *Garatmögötti tályog*), a *typhosus*, *influenzás*, *lépfenés* stb. A. Az *A. Ludovici* a szájfénék és a nyak mellősi felülete kötőszövetének genyes gyuladása; súlyos, rendszerint halálos kimenetelű fertőző betegség. *A. Vincenti* üszkös száj- és mandulagyuladás, amelyet az orsóalakú baktérium (*bacillus fusiformis*) s bizonyos spirochaeták okoznak. *A. pectoris*, 1. *Mellszorulás*.

Angiográf, Landois által szerkesztett emelős írókészülék, a verőér és a szívlyökés grafikus jelzésére (*Landois*, *Lehre vom Arterienpuls*, 1872).

Angioititis (gör.), az érfalak gyuladása. Limfangioitisz az nyirokerek gyuladása, többnyire helyi fertőzések (genyvedések) kísérője.

Angiologia (gör.), az anatómiának az a része, amely az ereknek (vér-, gyűjtő-, hajszál- és nyirokerek) részletes leírását adja. Magyar neve értan.

Angioma (gör.), érdaganat, olyan daganat, amely túlnyomóan vér- vagy nyirokerekből áll; előbbi esetben *haem-A.-ról* v. szorosabb értelemben vett *A.-ról*, utóbbiban *lymph-A.-ról* beszélünk. A *haem-A.-k* leggyakoriabbak a bőrön, mint az ü. n. erezett anyajegyek (naevi vasculosi) rendszeren veleszületettek, de több tovább növekedhetnek; oly helyeken szoktak fejlődni, ahol az ébrényi hasadékok voltak (fisszurális A.-k); színük majd élénk vörös (naevus vasculosus flammeus), majd kékesbe játszó, szederjes v. borvörös (naevus vasculosus vinosus). E helyeken a meglevő s az időközben újonnan képződött hajszálerek kitágultak, kanyargós lefutásuak, egymással sokszorosan összefüggnek, de az összes ereknek önálló faluk van. Vannak olyan érdaganatok is, amelyek kötőszövetes sövényekkel szétválasztott s vérrel telt üregeknek (vérüröknek) szivacszerű rendszeréből, nem pedig önálló falazatu erekből állanak. Ezek a *barlangos érdaganatok* (*A. cavernosum, tumor cavernosus*). Leggyakrabban a bőrben s a májban fordulnak elő. Az A.-hoz kell sorolni a *verőeres A.-t*, amely részint a meglevő verőerek kitágulásából, részint újonnan képződött verőerekből áll (*A. arteriosum*) s tallérnyi vagy nagyobb lüktető szederjes csomókat képez s a *gyűjtőeres A.-t* (*A. venosum*), mely a gyűjtőerek kitágulása s meghosszabbodása útján képződik. Ilyen elváltozások az aranyeres csomó, a varix stb. A *lymph-A.* a vérérdaganathoz teljesen hasonló nyirokérdaganat. Szerkezete lehet egyszerű vagy barlangos (*lymph-A. simplex* és *cavernosum*). Lehet veleszületett vagy szerzett s előfordul a nyelven (*makroglossia*), az ajkakon (*makrocheilia*), amelyeknek óriási megvastagodását okozza. A *lymph-A.* harmadik alakja a *lymph-A. cysticum*, leggyakoribb a belfodron, mint kisebb-nagyobb, néha gyermekfőnyi, nyirokkal telt tömlő. Az érdaganatok mindig jóindulatúak, a viselőjükre nincsenek káros hatással, csak helyzetük által lehetnek veszedelmesek, ha pl. nyomás útján nehezebb szerveket elorvasztanak vagy ha megfakadnak s véreznek. Bizonyos A.-k a sebészeti kezelésnek is hozzáférhetők, így pl. a mesenterialis nyirokeisztákat baj nélkül ki lehet irtani. A bőr-A.-t alkohol befecskendezéssel, elektrolizissal, paquelinezéssel néha sikeresen kezelik. A legmegbízhatóbb eljárás az A. teljes kimetszése.

Angion (gör. angeion vagy angos), edény. L. *Angia*.

Angioneurosis (gör.), az érbeidegzés zavarait jelenti, ahol az erek vagy nagyon kitágulnak (angio paralysis) vagy erősen szűkülnek (angio spasmus). Ilyen érbeidegzési zavar az erős elpirulás, az ujjak elhalványodása (elhalása), néha vi-zenységet is okoz.

Angiopteris Hoffm. (növény), a harasztok Marattiaceae családjába tartozó génsz, melynek 20–30 faja Polinéziában, Madagaskáron és a himalájai tartományokban van elterjedve. Néme-

lyek törzse 2 m. területet is elér és levelei 5 m. hosszúra is megnövekszenek. Az *A. evecta* Hoffm. fajt melegházakban tenyésztik.

Angiorrhexis (gör.) a m. érrepedés.

Angiosarkoma (gör.), l. *Sarkoma*.

Angiospermae (növény, Metaspermae, zárvatermők, magzók, magrejtősek, fedett magvúak), ama virágos növények csoportja, amelyeken a magkezdemények egy v. több termőlevél összenövéséből alakult magházba vannak zárva, s amely magház a virág közepét, illetőleg tengelyének csücsát foglalja el. E csoportba az egy- és kétszikűek tartoznak. Először a kréta-időszakban lépnek fel, a harmadkorban számuk igen megnövekedik és jelenleg mintegy 100,000 fajuk ismeretes.

Angiospermia (növény, Linné rendszerében a 14-ik osztály (Didynamia) második rendje. Ajakos és kétfőporzós növények tartoznak ide, termésük többnyire tok, mely érés után rendszerint hasad. Ellenkezője az első rend, vagyis a *gymnospermia* (l. o.).

Angiostomata (állat), mindazok a kigyók, melyeknek szájnynyílása és szájiürege nem tágulékony. Ilyenek pl. a vakkigyó-félék (*Typhlopidae*) és paizsosfarkú-kigyófélék (*Uropeltidae*) családja tartozó kigyók.

Angiosztenózis (gör.) a m. érszűkület, l. *Szív-bajok*.

Angiotomia (gör.), érvágás.

Angitia (v. *Ancitia*), a Iacus Fucinus táján (a mai Celanonál) tisztelt ósrégi itáliai varázslónő, a marsusok istennője, aki a népet megtanította az ellenmérgekre. A későbbi monda Medeia és Kirke testvérének mondja.

Ang-khak, vörös festőanyag, melyet Kinában élelmiszerek festésére használnak. A Monascus purpureus nevű gombának rizspénen való tenyésztése útján készítik.

Angkor, a föld egyik legnagyobb romvárosa Sziám legkeletibb részében, a Tuli-Szap-tótól É.-ra. Az őserdő közepén, rombadőlvé és elfeledve rejtőzik ez a darab tropikus renaissance, amely nagyszerűségben messze felülmúlja az indiai műemlékeket. Roppant nagy méretekben épült templomai, csarnokai és terraszai nincsen kődarab, amely ne volna pompás reliefekkel, csodás ornamensekkel díszítve. A kolosszális műemlékek a khumerek kultúrájának idejéből valók, s a város a hasonlónevű kambodzsai uralkodókról van elnevezve. V. ö.: *Carpeaux*, Les ruines d'A. (Páris 1908); L. *Beylié*, Les ruines d'Angkor (u. o. 1909).

Anglarit (ász.), l. *Berthierit*.

Anglesey v. *Anglesea* (ejtsd : enggl'szi), sziget és county az Ir tengerben, Wales ÉNy.-i partján, 783 km² nagysággal s (1901) 50,590 lak. É.-i és ÉNy.-i partjai sziklásak. Földje dombos. Főképen burgonyát és répát terem, szarvasmarhát és juhot tenyészt. A sziget egykor fontos kereskedőhely volt, de kikötői már eliszaposodtak. A-t a szárazföldtől a Menai-csatorna választja el, amely 5–800 m. széles; két híd vezet át rajta. Apály idején csaknem szárazon lehet rajta átjutni. Fő helye: Beaumaris. Jelentékenyebb helysége: Holyhead. A grófság egy képviselőt küld a parla-

mentbe. Kr. e. 61-ben Suetonius Paulinus római hadvezér elfoglalta a szigetet és tönkretette a druidák szent bérkét. A IX. sz.-ban Egbert szász fejedelem bérkelt el; I. Eduárd angol birtokká tette.

Anglesey (ejtsd: englszi), *Henry William Paget, earl of Uxbridge, marquess of A.*, angol tábornok és államférfi, szül. 1768 máj. 17., megh. 1854 ápr. 28. Harcolt Flandriában (1793 és 1794) s a pirenéi félszigeten (1808). Győzött Benavente mellett s elfogta Lefebvre-Desnouettes francia tábornokot. A waterlooi csatában az angol lovasságot vezérelte, mely alkalommal egyik lábát ellőtték. Erdemeiért különféle címeket kapott s a parlament köszönetet szavazott neki; 1828. Írország alkirálya. Mikor az elnyomott ír nép érdekében kezdett működni, Wellington visszahívta, Grey ellenben ismét reá bízta Írország kormányzását (1831—33). Az O'Connel izgatása következtében megrendült nyugalmat helyreállította. 1833. hivataláról lemondott. 1846. tábornagy lett.

Anglet, közs. Basses-Pyrénées francia départementban, 4 km.-nyire Bayonnetől, a Spanyolországból Biarritzba vezető úton, (1906) 5694 lak.

Angleterre, Angolország francia neve.

Anglezit, szulfát-*ásvány*, még pedig ólomszulfát (PbSO₄), gyakran *ólomvitriol*-nak is mondják. Kristályai rombosrendszerbeliek; fehér, színtelen, némelykor szürke, sárga v. barna, zöld, kék, gyémántfényű, átlátszó v. áttetsző. K. 3, fs. 6-29—6-35. Többnyire galenit társaságában terem, melynek elválózási terménye; néha galenitet üregeiben is találni és mint álkristályt (pszeuromorf alakot) galenit után. Igen szép kristályok ismeretesek Anglesey angol szigetről (innen a neve). Hazánkban Dognácskán, Moraviczán, Felsőbányán, Borsabányán és Felsővíssón (Máramaros vm.) találják. A legszebb kristályok a pennsylvaniaiak (Phönixville). Lelőhelyei még: Skócia, Urál (Berezovszk), Felső-Szilézia (Tarnowitz), Harz (Goslar, Zellerfeld, Clausthal), Karintia (Schwarzenbach és Miss).

Anglia, 1. *Angolország*.

Anglia docet, latin jelszó, a. m. Anglia tanít; röviden azt a vezető szerepet jelenti, amelyet Angolország a modern népek haladásában és művelődésének előmozdításában elfoglal.

Angliae jura in omni casu libertatis dant favorem (lat.) a. m. az angol jog minden esetben a szabadságnak kedvez. (Fortesque de Laudibus Ligum Angliae.)

Anglia elvárja, hogy mindenki megteszi kötelességét. Nelson tengernagy napi parancsa a trefalagari győzelmes tengeri ütközet előtt 1805 okt. 21.

Anglicizmus, az angol nyelv olyan szerkezeti vagy kifejezésbeli sajátosságai, melyek idegen nyelvekbe átmentek.

Anglikán egyház, vagy más nevei szerint angol államegyház, angol püspöki egyház; így nevezik Anglia állami, püspöki szervezettü egyházát. Angliába a reformációt VIII. Henrik (uralk. 1509—1547) király akarata vitte be, kit erre nem vallásos szükség, hanem pusztán a pápa ellen táplált gyűlölete hajtott. A pápaság az angol nép között mutatkozott reformációi moz-

galmakat kezdetben éppen úgy üldözte, mint régebben a wiklefiták és lollárdok vallásos törekvéseit, és amint Tyndal 1536. kiadta angol nyelven az új testamentomot, ennek terjesztése ellen a róm. kat. egyház emberei minden lehető eszközt igénybe vettek. Midőn VIII. Henrik király válni akart feleségétől, Aragóniai Katalintól és ezt a pápa nem akarta megengedni, a király Cranmer canterburyi érsek és birodalmi kancellár támogatásával, ki a királynak nemcsak politikai, de egyházi dolgokban is korlátlan uralmat akart biztosítani, a klérus képviselőit alkotó «Convocatio»-val 1531. kimondatta, hogy a király az ország egyházának egyedüli feje. 1532. egy birodalmi törvény megtiltott minden Rómához való appellációt; és midőn a pápa 1534. átokbullát bocsátott ki az angol király ellen, ez feleletül 1534 nov. 3-án kelt királyi felsőségi rendelettel, sőt törvényével egy Rómától teljesen független, egyedül az angol királyi felsősége alá vetett kat. államegyházat alapított, s hogy az új egyházépület fenn tudják tartani, szükségképpen foglalkozni kellett a reformatori eszmékkel, melyek az angol nép körében különben is mindinkább termő talajra találtak. 1536. elfogadták a Cranmer által egybeállított, a reformáció szellemében készült 10 hiteikkelyt (articulus), új bibliafordítást készítettek és a parlament 1539. 6 (vér-) cikkelyben, mint hittörvényben, felfüggesztette a kenyér átváltozására és az egy szín alatt való áldozásra, a papok nőtlenségére, a tisztasági fogadalom felbonthatatlanságára, az engesztelő misékre és a fülbegyónásra vonatkozó róm. kat. tanokat; az ellenszegülőket pedig kegyetlenül üldözték.

VIII. Henrik fia és utóda, VI. Eduárd király (1547—1553) uralkodása alatt a protestánsok határozott túlsúlyra jutottak Angolországban. A parlament 1547. behozta a két szín alatt való áldozást (úrvacsorát), több róm. kat. vallási szokást és szertartást eltörölt, a képeket a templomokból eltávolíttatta. 1549. behozták az A. közimádságos könyvét (Common Prayer Book), melyet Cranmer Goodrich és Ridley püspökökkel együtt szerkesztett, és ugyanakkor eltörölték a papok nőtlenségét. Majd megállapította Cranmer az egyház hitvallási iratát, a 42 hittételt (melyek száma később 39 lett) s ezeket a hittételeket királyi rendelettel kötelezőkké tették. Ezzel az A.-ra lényegileg református és pedig kálvinista típust nyomtak.

A kat. Mária királynő uralkodása alatt (1553—1558) viszont Angolországban a protestantizmust üldözték, míg Mária utóda, Erzsébet királynő (1558—1603) a r. k. egyház befolyását végleg megszüntette. 1559 febr. 1-én nagyobb mértékben visszaállította a királynak az egyház felett gyakorolt fensőségi uralmát, a parlamenttel ismét visszahozatta az újonnan revideált Common Prayer Book-ot. 1571. a parlament a Cranmer-féle 42 hittételt új átdolgozásban 39-re redukálta; kimondta a káté új átdolgozásának s 1572. a biblia új lefordításának szükségét. Ezzel be volt fejezve az angol államegyház épülete, melynek sajátága abban áll, hogy az állam és egyház egységét föltételezi: az államnak feje az egyháznak is feje (supremum caput), az egyháznak szolgálai az államnak is szolgálai. Alkotmányában és istentiszteletében lehe-

tőleg megtartotta a régít, tanfelfogásában csaknem egészen evangélikus.

Az A. a többi evangélikus egyházaktól legfőképen abban különbözik, hogy megtartotta a hierarchiát, amiért püspöki egyháznak is nevezik. Papsága külön rendet képez, melynek a papszentelés eltörölhetetlen jelleget kölcsönöz. A diakonussá és pappá avatás által az alsó, a püspökké avatás által a felső papi osztályba lép az illető. Az A. belső alkotmánya tehát tisztán hierarchikus. A papság püspökökből, papokból és diakonusokból áll. A püspökök felett áll Anglia két érseke, a canterburyi, ki egész Angliának primása és metropolitája, és a yorki, ki Angliának primása. E két érsek alatt, 1904. Birminghamban, 1905. Southwarkban új püspöki állások szerveztetvén, 33 püspök áll. Minden püspök oldala mellett egy káptalan (chapter) áll, melyhez a dékán (dean) kívül még kanonokok (canons és prebendaries), archidiaconusok (archdeacons) és egy jogtudós vikárius (vicar) együtt egyházi méltóságok tartoznak. A püspököket, a legtöbb dékánt és a többi egyházi méltóságok közül is sokat a korona nevez ki. A papi állásokat (benefices, livings) a kegyúr tölti be. E betöltési jogot legtöbb esetben magánszemélyek gyakorolják, de a jelöltet csak abban az esetben igatja be a püspök hivatalába, ha az rendelkezik a szükséges képesítéssel. Nagyobb gyülekezetekben a papot segédlelkész (stipendiary curate) támogatja. Az egyházi törvényhozás aztán gondoskodik arról, hogy a javadalmazott pap legalább az év egy részében maga végezze az istentiszteletet. Megtörténik azonban a meglevő viszonyok közt, a kegyúri ajánlás joga mellett, hogy sokszor a legtöbbet ígérőnek adják oda a lelkesítő állomásokat, vagy egyes gazdagabb kegyurak sok esetben saját ifjabb fiaiknak vagy a püspökök rokonainak juttatják. Az A.-ban jelenleg körülbelül 23,000 lelkész szolgál. A canterburyi érsek előjogi közé tartozik Anglia uralkodóinak megkoronázása. A laikus elem ki van zárva az egyház kormányzásából, a püspökök kezébe van letéve az egyház összes belső kormányzása s övék az egyházi fegyelmetartás és a törvénykezés joga is. A lelkészek képzéséről az egyetemeken kívül még 18 teológiai szeminárium gondoskodik.

Az A.-ban több különböző teológiai irányzat lépett előtérbe, melyek oly éles ellentétben állanak egymással, hogy kölcsönösen nem is akarják egymásnak az A.-hoz való tartozóságát elismerni. Három pártot szoktak megkülönböztetni: 1. *A magas egyházi párt* (High Church party), mely szertartásban és dogmában nagyon közel áll a katolicizmushoz és főként az előkelő világban hódtt. 2. *Az alsó egyházi párt* (Low Church, vagy Evangelical party), mely főként a kül- és balmissszi terén kimutatható keresztény egyháziasságra helyez súlyt. Ebből a pártból keletkezett az 1846. alapított *Evangélikus Szövetség* (l. o.). Végre 3. az úgynevezett *széleselvű egyházi párt* (Broad Church party), a latitudináriusok, kik a teológiában a szabadelvűbb, modern irányzat elismeréséért küzdenek. Az A. mint államegyház csak Angliára, Walesre és Man-szigetre terjed ki, de kebeléből több leányegyház vált ki. Ilyenek az *írországi*, továbbá a Skóciában, az

északamerikai Egyesült-Államokban (American Episcopal Church), Kanadában, Ausztráliában, Indiában, D.-Afrikában levő püspöki egyházak, amelyek leányegyházak ugyan, de tökéletesen önálló belső és külső kormányzati jogokkal. Ellenben a gyarmatokon 60 püspök, pogány országokban 12 úgynevezett missziói püspök és külső országokban vagy 90 független gyülekezet még néminemű összefüggésben áll az anyaegházal, mely azokat jelentékeny anyagi segélyben részesíti. De az A.-at a gyarmatok egyikében sem tekintik államegyháznak és fenntartását illetőleg csaknem egyedül a hívek adományaira van utalva. V. ö. : *Ranké*, *Englische Geschichte* (4. kiad. Leipz. 1877—79); *Dixon*, *History of the Church of England* (London 1878—1902); *Makover*, *Die Verfassung der Kirche in England* (Berlin 1894); *Abbey and Overton*, *Life in the English Church* (London 1894); *Patterson*, *A History of the Church of England* (London 1908).

Anglista, az angol nyelvben és irodalomban jártas egyén.

Anglizálás a lótenyésztésben az, midőn a lentűzött farkú lovat farkizmai egy részének átmetszése által arra kényszerítik, hogy magasan hordja a farkát. Az A. azelőtt divatban volt, de mióta a lentűzött farkú angol telivér ló a divatos ló, nem tartják a magas farkhordozást a nemes ló mulhatatlan kellékének, s ezért már ritkán végzik az A.-t.

Angloamerikai, a Nagy-Britanniából Amerikába bevándoroltak ivadéka.

Anglofrancia v. *anglo-normann*, Angliának a normannok által való meghódításakor, 1066. átültetett és az angol nyelv befolyása alatt önállóan átalakult francia nyelv, mely az irodalmi művekben már a XII. sz.-ban uralkodik s egészen a XIV. sz.-ig az udvar, a műveltek és az országgyűlés nyelve volt, míg az angol nyelv sokáig csak a nép nyelve maradt.

Angloindiai birodalom, l. *India*.

Anglománia, túlzott rajongás az angol intézmények és angol szellem iránt.

Anglonormann, l. *Anglofrancia*.

Anglonormann ló, l. *Ló*.

Angmagszalik-fjord, az é. sz. 65° 30' alatt fekvő keskeny öböl Grönland K.-i partján. 1894. itt hittérítő állomást alapítottak.

Angocse v. *Angosa*, folyó és kis szigetcsoport a K.-afrikai portugál Mozambik-gyarmat partján, a d. sz. 16° 5' és a k. h. (Greenw.) 40° alatt, az ugyanily nevű folyó torkolatánál. Kaldeira és Matamede a legnagyobbak.

Angofrázia (gör.), az a beszédzavar, amelynél beszéd közben egyes hangok megnyujtatnak.

Angol, departamento (2300 km²) és Malleco chilei tartomány fővárosa a Nahuelbutai Cordillera keleti lábánál, termékeny síkságon, (1905) 16,344 lakossal.

Angola, portugál gyarmat Ny.-Afrikában, az Atlanti-óceán, a Kongó-állam, Brit-Nyasszaföld, Brit-Becsuanaföld és Német D.Ny.-Afrika közt, amihez hozzájárul még a tenger, a Kongó-állam és Francia-Kongó közt fekvő Kabinda; összesen 1'315,460 km² területtel. A többé-kevésbé homokos és keskeny parti lapályból lépcsőkben emelkedik a föld K. felé az A.-i fensíkká, amely E.-on

a Kongó medencéje és D.-en a Kalahari felé lassan lejtőszikla. Ez a vízválasztó, amelyet É.-i részében Cananha-hegységnek hívnak, elválasztja az Atlanti-óceán mellékéhez tartozó Lelundot, Ambrizettét, M'Brisét és Lojá-t a Kuangó Ny.-i mellékvizeitől és tovább K.-en az 1000 m. magas N'Talla Munpongo-hegységben meredeken ereszkedik le a felső Kuango völgyébe. Innen D. felé fordul és csatlakozik a Bihei-fensíkhöz, amelyről É.-nak folyik a Kuanza, hogy számos mellékfolyó felvétele és a sajátos 1170 m. magas Pungo Ndongo nevű szikla megkerülése után az Atlanti-óceánba torkoljon; DK.-nek a Lungo-embungo és Kuando a Zambezi-be, végül D.-nek a Kubongo a belső lefolyás nélküli vidékekre folyik. E folyók között a Kuanza 200 km.-nyi hosszúságban (a Kambambe-vízesésig), a Loja, Dande és Bengo kisebb részekben hajózhatók. Az éghajlat ez alacsonyabb részekben forró, nyirkos és egészségtelen, a magasabb részekben kevésbé. Az évi középhőmérséklet Loandában 23°6' (maximum februárban 26°2', minimum augusztusban 19°9'), Malansebában 1170 m.-nyi magasan 19°5' (maximum 21°, minimum 18°). Az esős évszak kettős, októbertől januárig és áprilistól júniusig. A csapadékmennyiség nagyon aránytalanul van felosztva; Loandában 320 mm., Kakondában 1534; a D.-i részekben, különösen a Kalahari felé jóval kevesebb. A csapadékmennyiségtől függ a vegetáció. A parti terraszcserjések is gazdag; tovább K.-re a lateritből álló talaj szavannáin Euphorbiaceák, Proteaceák, majomkenyérfa, Velloziák és a sajátos Welwitschia mirabilis terem. Az országnak elefánt és az antilopok majdnem teljesen hiányoznak; ellenben párdue, hiéna, pávián sok helyen található.

A lakosság (összesen 4.119.000, akik között mintegy 12.000 fehér bőrű) benszült része jobbra a bantu-négerrekhez tartozik és számos törzsrre oszlik; ilyen törzsek: dembo, kasszimba, bangala, bondo, kioko, kalukama, bihei, szongo, bokonkala; D.-en vannak hererók is. A gyarmat belső részeiben a törzsek még ősi szokás szerint a törzsfőnök uralma alatt élnek; a Ny.-i részekben azonban már félig civilizáltak («pretos», míg a civilizálatlanok a «negros»), portugál nyelven beszélnek és sokan közülük kereskedők, sőt vannak kisebb tisztviselők is. A mezőgazdaság főtermékei: a kávé, kausuk, cukornád, kókuszdió, dohány, olajpalmák, azonkívül kukorica, köles, maniok, indigó és rizs; a pamuttermelés hanyatlóban van. A gazdag különféle ásványokban is, különösen vas-, ólom- és rézércben, szénben (a Kambambe vízesések környékén), petróleumban és sóban, sőt aranyban sincs hiány. A bányászat azonban nagyon kezdetleges. Az ipar csak szivar- és pálinkakészítésre, gyékényfonásra és téglagyártásra szorítkozik. A közlekedő utak nagyon hiányosak és a belföldi forgalmat még ma is jobbra csak karavánösvényeken bonyolítják le. A legjáratosabb ösvény Loandából Dondón és Pungo Ndongón át Malansebá és a mély Benguelából Bihén keresztül a kontinens belsejébe visz. 1909 december 31-én az összes forgalomban levő vasúti vonalak hossza 510 ang. mérföld volt. 1902-ben engedélyeztek egy vonalat, amely a

Lobitoi-öböl mellől indulna ki és amelyet építenek. A telegráf-vonalak hossza 1907-ben 1940 ang. mérföld volt; ezek összeköttetésben vannak a többi afrikai vonalakkal. 1908. a behozatal értéke volt 5.137.219 milreis, a kivitelé pedig 3.730.463. A behozatal fő cikkei: szövött árúk, a kivitelé a kávé és kausuk. Az összes kikötőbe (Ambriz, Loanda, Benguella, Mossamedesz és Lobito) bevezett 1908-ban 1741 hajó 1.005.004 t. tartalommal. A portugál nemzeti hajózársaságokon kívül 3 angol és 1 német társaság hajói keresik föl A. kikötőit. A gyarmat élén egy főkormányzó áll; a gyarmat 6 kerületre van felosztva, ezek: Kongo, Loanda, Benguella, Mossamedesz és Port Alexander. Az áll. iskolák száma 52, ezeken kívül van 7 városi, 2 magániskola, összesen 2410 tanulóval; néhány hittérítő társulat is tart fenn iskolákat. A katonai erő 4731 főből (köztük 3602 benszült) áll. A gyarmat összes bevételei 1909–1910. 2.528.609, kiadásai pedig 3.678.344 milreisra rúgnak. A partjait 1484. Diego Cão portugál hajós fedezte föl. 1574-ben alapították Loandát. 1640-ben a hollandusok a portugálokat elűzték A.-ból, de ezek 1648. visszafoglalták. L. egyebekben *Kongo és Bihe*.

Irodalom. Tams, Die portug. Besitzungen in Südwest-Afrika. Hamb. 1845: Magyar László, Utazások Délafrikában, 1 köt., Pest 1859; Valdez, Six years of a travellers life in Western Africa, 2 köt., London 1861; Monteiro J. J., Angola and the River Congo, 2 köt. 1875; Oberländer, Westafrika vom Senegal bis Benguela, Leipz. 1878; Pogge, Im Reiche des Muata Janvo, Berlin 1880; Serpa Pinto, How I crossed Africa, Lond. 1881, németül, Leipz. 1881, magyarul Bpest; Lux, Von Loanda nach Kimbundu, Wien 1880; Gibson, Between Cape Town and Loanda, London 1905.

Angolaborsó (növ.), a braziliai A.-t l. *Cajanus*; az afrikai A.-t l. *Voandzeia*.

Angolafa (növ.), l. *Cannwood*.

Angol-Afrikai Tavak Társasága (*African Lakes Company*), Angolországban 1878-ban alakult kereskedő társaság, amely a misszionáriusok nyomán haladva, kereskedőtelepeket alapított, különösen a Nyassza-tó mellett, olyvégül, hogy a Zambezi-folyón s a nevezett tavon a kereskedést a maga kezébe kerítse. Eleinte nagy nehézségekkel kellett küzdenie, de 1888 óta, amikor Angolország a szóban forgó vidéket lefoglalta, sikeresebben működik és Mandala nevű főállomásán kívül számos telepet állított fel, amelyek élénk kereskedést folytatnak úgy a benszültöttekkel, mint az anyaországgal. Az A. székhelye Glasgow.

Angolála, hajdani székvárosa az Abessziniához tartozó Soa királyságnak.

Angol államegyház, l. *Anglikán egyház*.

Angol árpa, l. *Arpa*.

Angol Bank (Bank of England), a világ egyik legnevezetesebb jegy kibocsátó bankja, amelynek szervezete és működése a többi jegy kibocsátó bankoknak sok tekintetben mintául szolgált. A skót származású Patterson William kezdeményezésére 1694. londoni kereskedők részvényekre alapították. Az A. abban különbözött az akkori hasonló (olasz, hollandiai) bankoktól, hogy a város elüljáróságának, valamint az angol kormánynak befolyásától teljesen függetlenül alakult meg és működött. Ezt a függetlenségét mind a mai napig meg is tartotta. A bankjegyek kibocsátására való jogot az államnak nyújtott nagyobb kölcsön fejé-

ben kapta. Ezt a jogot Angliában és Walesben az 1826. évig kizáróan is gyakorolta, amennyiben a hat személynél több tagból álló társaságok által fenntartott bankoknak a jegykibocsátásukkor megtiltott. Kizáró jogát az A. az államnak nyújtott újabb nagy kölcsön fejében kapta. Ezek a kölcsönök a XVIII. sz. végén annyira felfezaporodtak és annyira lekötötték az A. pénzerejét, hogy 1797. az A. kénytelen volt készpénzfizetéseit, vagyis bankjegyeinek beváltását beszüntetni. A készfizetést csak 1826. vette fel újra, amikor a törvény megszüntette monopóliumát és szabaddá tette a jegykibocsátást. Többszörös változás után az A. mai szervezetét a Peel miniszterről elnevezett törvénnyel (Peel-akta) 1844. kapta meg, amely törvény egyszersmind a jegykibocsátás kérdését egész Angolországra nézve (Skótország kivételével) máig fennálló érvényességgel szabályozta. Ez a törvény a jegykibocsátás jogát továbbra is meghagyta ugyan azoknak a bankoknak, amelyek e jogot 1844. gyakorolták, de kimondta egyszersmind, hogy újabb jegykibocsátó bank nem keletkezhetik és hogy a fennállók joga is, ha megszűnnek (aminthogy azóta több ilyen bank csakugyan beszüntette működését), az A.-ra száll át. Egyszersmind törvényes fizetőeszköznek nyilvánította az A. jegyeit, amelyek legkisebbike 5 font St.-ről szól. Ekkép Angolország is közeledik a bankmonopólium felé.

Az A. vezetésének élén a kormányzó (governor) és az alkormányzó (deputy governor) áll, akiket, valamint a 24 tagból (csupa londoni nagykereskedőből) álló igazgatóságot (board of directors) a részvényesek közgyűlése függetlenül választ meg. Az A. mindennemű bankküzlettel minden korlátozás nélkül foglalkozhatik. Egyszersmind mind a mai napig az állam hitelezője és főpénztárosa is, amennyiben az állami bevételeket kezeli és az állam nagyobb fizetéseit ő teljesíti.

Az A. két főosztályra oszlik, amelyek egymástól teljesen el vannak különítve, ú. m. a jegykibocsátó osztályra (issue department) és a bankosztályra (banking department). Az elsőnek működése kiterjed a bankjegyeknek magában az A. épületében történő kiállítására, aranyak bankjegyekkel és bankjegyeknek arannyal való beváltására. Az üzletet a bankosztály intézi, intézi pedig azokkal a bankjegyekkel, amelyeket a kibocsátó osztályban őrzött aranykincs fejében és ezen felül a ma kerekén 18 millió fontot tevő kontingens erejéig ő is a kibocsátó osztálytól kap.

Az A. szervezetének hibája, hogy az ércfedezeten túl kibocsátható jegyek mennyisége, a kontingens, fix összegben van megállapítva, még pedig aránylag oly kis összegben (18 millió font), amely több alkalommal, így különösen az 1847., 1857., 1866., 1890. és 1907. években nem volt elegendő az angol kereskedelem hitelgényeinek kielégítésére. A mondott években az A. a legnagyobb és legjobb hitelű cégektől is kénytelen volt megtagadni a kölcsönadást, mivel kontingense ki volt merítve és több bankjegyet már nem bocsáthatott forgalomba.

Mintthogy a nemzetközi fizetések igen nagy részben angol bankok közvetítésével egyenlítettnek ki, az A. pedig ezeknek a bankoknak is bankja,

könnyen érthető, hogy az A. mindenkor üzleti helyzete és kamatláb-politikája az egész világ kereskedelmét érdekli. L. még *Bank* alatt is.

Irodalom. Schack Béla, A magyar kereskedő könyve, III. kötet, Budapest 1909; Handy William, Banking systems of the world, Chicago 1902; Paul Martin, Die Bank von England, Berlin 1899; Philippovich E., Die Bank von England im Dienste der Finanzverwaltung des Staates, Wien 1885; Obst Georg, Geld-, Bank- und Börsenwesen, Leipz. 1906.

Angolbetegség, rachitis (skót rákitis). Az angol orvosok írták le először, innen a neve. Csakis a fejlődő, a növekedő szervezetet támadja meg, tehát csak a gyermekkorban, amely pedig főleg a csecsemőkorban észlelhető. A 6—18 hónapig terjedő kor az, amelyben a A. a leggyakoribb. Ezentúl ritka. Az 5. évtől a 10-ikig is észleltek A.-et (Rachitis tarda), de még kétséges, hogy ezen igen ritka esetek valóban az A.-hez tartoznak-e.

Lényege, hogy az újonnan képződő csontszövet elmeszesedése hiányos. Ezen ideiglenes elmeszesedés pedig igen fontos a későbbi csontosodásra, amelynek egyik alapfeltétele. Az angolbeteg csontok növekedése rendes, sőt gyakran még fokozott is, de a csontszövet megszilárdulása tökéletlen. A csont nem puhul meg, mint az osteomalaciánál, de puha marad.

Az A. igen elterjedt megbetegedés, nálunk Budapesten a csecsemők 75—80% szenved benne. A magasabb helyeken ritkább. Keletkezésében nagy szerepe van az öröklésnek, a táplálkozásnak és a higiénikus viszonyoknak. Vannak egyes családok, amelyeknek minden egyes gyermeke angolbeteg lesz, dacára a legjobb lakásnak, a legpontosabb, a legcélszerűbb táplálkozásnak és a legodaadóbb gondozásnak.

Tünetei a legfeltűnőbbek a csontokon. Az első élethónapokban a koponya elváltozásai állanak előtérben. A varratok tátonganak, a nagy kutacs, az ébrényi kutacsok elvesztik csontos alkatrészeit, megnagyobbodnak. A fej alakja megváltozik. Az arckoponya visszamarad fejlődésében, míg a koponyatető mintegy széthúzódik, megnagyobbodik. Felülről nézve ezt a nagy fejet, a koponyatető a megnövekedett homlok és faldudorok miatt szögletesnek látszik (tête carrée). Máskor a koponyatető közepén mély haránt bemélyedés képződik, amiálta a koponyatető nyeregszerű lesz. Ez a nyeregfej azután megmarad az egész életen keresztül. A nyakszirtesont pikkelyrészei elpuhulnak, súlyos esetekben a csont hártapapírvékony lesz (kraniotabes). Fekvésnél, érintésre igen könnyen benyomható az elvékonyult csont. A csecsemő feje igen erősen izzad, a párna, amelyen fekszik, csurom víz. A haj a tarkón kihull. Megváltozik az állkapocs alakja is. Az alsó metszőfogak vonala nem ívszerű, de egyenes és a szemfogaknál szögben fordul hátra. A fogzás megkésik. A fogak nem a megszokott sorrendben, de össze-vissza bújnak elő. Gyakran zománc nélküliek, repedezettek, igen könnyen szuvasodnak.

A bordák puhák, a csontos és porcos rész határán gombszerű duzzanat tapintható (olvasópaternoster). Érintésre igen fájdalmasak a bordák, úgy hogy alig lehet az ilyen csecsemőket felemelni, mert rögtön sikoltozni kezdenek. A puha bordák nem tudnak ellenállani a külső légnyomásnak, amely minden belélegzésnél rájuk hat,

oldalt benyomódnak, míg a mellcsont előre ugrik, a felfúvódott belek az álbordákat kifelé fordítják, úgy hogy a mellkas a tyúkmellhez lesz hasonló (pectus carinatum).

Az A.-nél a szalagok is tágulnak. Az ízületek lazák, lötyögősek. Ha ily csecsemőknek a combját a csipőben hátrahajlítjuk, a sarkokat egész könnyen a fülék mögé helyezhetjük. A lazult ízületek következménye az egész életen keresztül fennmaradó lúdtalp, v. a dongaláb (X láb).

A csontelváltozásokon kívül más tünetei is vannak az A.-nek. Ilyen az izmok petyhüdsége, gyengesége, többé-kevésbé súlyos vérszegénység, kezduzzanat. Nem tünete, de következménye az A.-nek a gyakori tüdőhurut és tüdőgyulladás. Az összenyomott mellkasfal gátolja a tüdők kitágulását, a tüdők szellőztetése elégtelen, ehhez még hozzájárul az, hogy a gyermek nem tud ülni, folyton fekszik, aminek a következménye, hogy a hurut könnyen terjed a legfinomabb hörgőkre, hurutos tüdőgyulladást okozva. A görcsre való hajlam, a gégegörcs nem az A. tünete, de gyakran kíséri az A.-et.

Az A. elkerülése megegyezik az egészségtan szabályainak megtartásával. Szoptatás, sok friss levegő, tisztaság, a legkisebb táplálkozási zavar igen gondos és szakszerű kezelése. De még így is igen sok csecsemő lesz angolbeteg.

A kifejlődött A.-nél elsőrangú fontosságú a táplálkozás. 6 hónapnál fiatalabb csecsemő szopték kizárólag női tejet. A 6 hótól kezdve kapjon húslevest lisztel. Vigyázzunk, hogy ne kapjon túlságosan táplálékot és egyszerre ne túlsokat. A 8-ik hótól kezdve főzelékeket adhatunk, a 10-ik hótól kezdve pedig napjában egy-kétszer gyümölcsnedvet (narancslé, almanedv, kipréselt cseresznye). Az első év végén az angolbeteg gyermek húst is kaphat. Vigyük a gyermeket sokat a szabad levegőre, a napfényre. A gyermekszoba legyen világos, de ne túlmeleg, 16° elegendő.

Ha a gyermek már tud ülni, ügyeljünk, hogy felváltva hordják a jobb és balkaron. Járni nem tudó és sokat ülő csecsemők hátgörbülésének meggátolására előnyös az *Epstein* ajánlotta hintaszékkezelés. A gyermeket nagyságának megfelelő hintaszékbe ültetjük lovagló helyzetben úgy, hogy arcával a szék hátsó támlája felé fordul, karjával pedig a szék támláját fogja. Órákig elhintáznak így a gyermekek egyenesre kihúzott gerincoszloppal. Jó hatásúak a sósfürdők, hetenként 2-szer kapjon a gyermek 10—15 percig tartó sósfürdőt, igen jó a Mattoni-féle anyaglásófürdő (1 tabletta egy fürdőre); $\frac{1}{2}$ éves koron túl megkezdhetjük a massage-t, de csak olyan gyermekeknél, akikben nincsenek súlyosabb csontelváltozások. Gyengéden 5—6 percig végig dörzsöljük az egész izomzatot. Izzadásra való hajlammal, a rendes reggeli fürdön kívül, este lemosunk a testet 23°-os ecetes vízzel (1 l. vízre 3 evőkanál ecet). Nyáron, ha lehetséges, nagyon homokos vidékre küldjük a betegeket. Grado, Cirkvenica, a Lido, a Balaton ajánlható leginkább, ahol a gyermekek az egész napot lenge öltöztetben a homokban játszva tölthetik.

Belsőleg régi szere az A.-nek a foszfor, amelyet a betegek csukamájolajban szedhetnek. Kevésbé

jók a foszfortabletták csokoládéval. Jóhatású a foszforsavas méz, amelyet tejsavas vassal adnak az orvosok. Újabban a lecithint is jó eredménnyel adták csukamájolajjal. Mindezen szereket hosszú ideig, a teljes gyógyulásig kell alkalmazni. A maradandó elgörbülések kezelése ortopéd, illetőleg sebész.

A. állatoknál. Az A. a háziállatok gyakori és időközönként járványos betegsége. Az ilyen járványok azonban többnyire csak egyes állatállományokra szorítkoznak, de száraz nyarak után a betegség a növényevő állatok között szinte országos járvánnyá is fajulhat anélkül, hogy ragályozásról volna szó, mert a betegség nagy elterjedése a csoportokban tartott állatok hasonló és okzerűtlen takarmányozására vezethető vissza. A betegség oka ugyanis rendszerint mézszókban szegény vagy célszerűtlen összetételű eleségnek tartós fogyasztása, amire éppen a száraz nyarak után nyílik bőven alkalom, mert ilyenkor a takarmánynövények egyáltalán kevés meszet és foszfort tartalmaznak és azonfelül a még kevesebb meszet tartalmazó póttakarmányok etetése is kiterjedt. Nem vonható azonban kétségbe az állatokra nézve sem annak a lehetősége, hogy néha, különösen pedig a csontszövet túlerős burjánzásában nyilvánuló esetekben, valamely fertőző anyag vagy még játék szerepet; az erre vonatkozó észleletek azonban még megerősítésre szorulnak. Az A. egyébként csakis a fiatal, fejlődésben levő állatokban, rendszerint az $\frac{1}{4}$ —1 éves korig és az elválasztás után szokott megjelenni. A malacok, fiatal ebek, bárányok és gödöltyék jóval gyakoribb megbetegedése szemben a csikókkal, borjúkkal és madarakkal (csirkék, ritkábban libák, kacsák és galambok), azok gyorsabb fejlődése okozta viszonylagosan nagyobb méz- és foszforhiányosságukban találja magyarázatát, ha a csikóknak és a borjúknak általában okserűbb takarmányozását és tartását is nem vesszük számba. Sőtét, nyirkos, hideg és fűlelt levegőjű helyen való tartózkodás, továbbá állandó istállóztatás a betegség kifejlődését elősegíti.

Az A. legszembetűnőbb *jelei* a csontok különböző elgörbülései, ízületi végeik megvastagodása, a hátgerincnek, a bordáknak és a medencének különböző elhajlásai, esetleg törése. Úgy ezek miatt, mint már korábban a csontok fájdalmassága következtében a beteg állatok esetlenül és sántikálva, a malacok azonkívül élesen siktva mozognak, miközben az utóbbiak elülső lábaikon térdelnek és a hátulsókat feszesen viszik előre, mintha görcs volna azok izomzatában (innen a népies elnevezés: lábzsugor, lábörös, köszvény). Nem ritkán a mozgás lehetetlen, és ilyenkor az állatok éhen pusztulnak, hacsak külön etetésükről nem gondoskodnak. Az angolkór különös alakja a *sértések szuszogó kórja* és a *csikók korpabetegsége*, melyek rendszerint a többi csontoknak elváltozásain kívül az arccsontoknak feltűnő megduzzadásában nyilvánulnak, a betegeket az evésben akadályozzák és lélegzésüket is megnehezítik. Emésztési zavarok azonban az A. egyéb eseteiben is gyakoriak. Kevésbé előrehaladott esetekben és kedvező életviszonyok között a betegek gyakran teljesen kiheverik a bajt, nem ritkán

azonban satnyák vagy törpék maradnak, vagy pedig elpusztulnak.

Az *orvoslás* eredményességének feltétele sok méznek és a szükséghez képest sok foszfornak bevitel a szervezetbe, legcélszerűbben az eleséggel (csontos hús, hal, lóhere, lucerna, jó réti szén, polyva és toklász), ilyenek hiányában azonban mesterséges készítményekkel, melyek közül megfelelő és legolcsóbb az iszapolt kréta (madaraknak esetleg a tojás héja); nagyon jó továbbá, különösen egyidejű foszforhiány esetén, a csontliszt, mely egyébiránt, mint a foszforsavas nátrium, az előbbivel felváltva is adható. Az elemi foszfort csukamájolajban szokás adni, de az csakis egyes állatok kezelésére alkalmas a mézszkészítményekkel felváltva. Az állatok okszerű takarmányozásával és tartásával egyébiránt biztosan elejét lehet venni a bajnak.

Angol bőr, 1. sűrű, szilárd atlaszszövet gyapottból, ugyanaz, ami a barchent; 2. finom bárny-v. keesebőr női keztyűnek.

Angol búza, 1. *Búza*.

Angol-Délafrikai Társaság, Cecil Rhodes alapította; 1889. Matabele, Masona és Dél-Rhodesia gyarmatok igazgatásával bízta meg az angol kormány, 1899—900. EK.-i és ÉNy.-i Rhodesia igazgatásával is. A gyarmatok gyorsan föllendültek a hatalmasan megnövekedett aranybányászat révén. Az egyesített gyarmatterület főhelye *Bulavajo*. Az első vasutat 1897. nyitották meg Mafekingtől Bulavajoig, azóta kiépítették a Zambetől É.-ra fekvő Broken-Hillig. A társaság alapítókéje 5 millió font sterling.

Angol derby, 1. *Derby*.

Angol faj, 1. *Indogermán*.

Angol félvér, 1. *Félvér*.

Angol flastrom, 1. *Angol tapaszt*.

Angol font, kereskedelmi súlymérték Angolországban, az angol gyarmatokban és Észak-Amerikában = 453.59 g. L. még *Avoirdupois*.

Angol fű, 1. *Selyembél*.

Angol fűszer, 1. *Szegfűbors*.

Angol ipari forradalom. Így nevezik azt a gazdasági átalakulást, mely Angliában 1760-tól 1840-ig lefolyt, és amelyet a gépek feltalálása és ennek következtében a gazdasági szabadságra való áttérés idézett elő. Az átalakulás kezdete előtt a céhrendszer még teljes erejében fennállott; egykorú írók hű képét nyújtják ezidőből annak az állapotnak, midőn egész mezővárosok lakossága kisiparosokból állott, kik otthon saját házukban családjukkal együtt dolgoztak és árúikat a hét bizonyos napján saját szekerükön vitték a vásárra; mindenkitől függetlenül éltek és dolgoztak. Am az ily módon termelt mennyiség nem volt elegendő, és a nagyobb városokban felhalmozott tőke már ezidőben megteremtette a gyáripar csiráját azzal, hogy a nyersanyagot a termelőknél összevásárolta és azt a kisiparosnak csak feldolgozás végett adta át, a kész árút beváltotta és ily módon a kisiparost tulajdonképen bérmunkássává tette.

A nagy-tőke azonban folyton újabb érvényesülést keresett, ami csak mind nagyobb méretű termelés mellett volt lehetséges. Nagyszámú munkásságra volt ehhez szüksége, amely azonban csak a városokban állt rendelkezésére. Távoli piacokat

keresett árúi részére és ez ismeretlen és folyton fejlődő fogyasztóképességű piacok számára a napi szükségletet messze meghaladt árúmennyiséget halmozott fel raktáraiban. Mindez az iparnak a céhrendszer mellett való megköltöttségét gyengítette és a gazdasági szabadság felé vezetett. A tudományos ideológia csak mögötte járt az élet követelményeinek akkor, mikor *Smith* Ádám (l. o.) nagy munkájában a gazdasági szabadság szükségességét hirdette. Műve nagy hatással volt korára; az ipar szabadságát korlátozó intézményeket a törvényhozás egymás után rombolta le.

Mindehhez járult, hogy *Watt* 1769. feltalálta a gőzgépet; ugyanezen évtől kezdve ötven éven át egyik találmány a másikat érte a gyapotiparban. Az árúk előállítását tökéletesbült, árúk olcsóbbodott és a fogyasztás óriási mértéket öltött. A gépek miatt fölöslegessé vált munkások nem tudtak hamarosan foglalkozáshoz jutni, amit még az is előmozdított, hogy a gépek mellett elég volt a sokkal olcsóbb női és gyermekmunka alkalmazása. A kenyér nélkül maradt munkásság felkelésekben tört ki, összembombolta a gépeket és a hatóság az ellátásáról való gondoskodás helyett halálbüntetést szabott rájuk. Még a vasút feltalálása is, melynek ma csak előnyeit érezzük, sok embert fosztott meg kenyerétől azzal, hogy a forgalomnak új irányt adott s egyes városokat a többiekénél hátrányosabb helyzetbe hozott.

A munkanélküliség száma ijesztő mértéket öltött. 1760-tól 1818-ig a lakosság száma Angliában 70%-kal emelkedett, amivel szemben a szegénységélyezésre fordított összeg 530%-kal többre rúgott. Emellett a gyárakban leírhatatlan állapotok uralkodtak; már 4—5 éves gyermeket is éjjel-nappal dolgoztattak a legegészségtelenebb levegőben. A felnőtt munkások is csaknem szünet nélkül dolgoztak piszkos és egészségtelen gyárhelyiségekbe zsúfolva. Soha nem hallott munkaidő mellett a legalacsonyabb bérekért robotoltak és emellett a legsilányabb táplálékban részesültek és gyakran még a legszükségesebb ruhára sem telt nekik. Az ipari állapotoknak a parlamenti kékkönyvekben közzétett leírása országszerte a legnagyobb felháborodást idézte elő.

Ez állapotok javítása érdekében lépett végre az állam a XIX. sz. elején közbe és a gazdasági szabadság némi korlátozásával megkezdte a gyáripari törvényhozás terén szociálpolitikai tevékenységét. 1802-től kezdve egymást érik a munkavédő törvények, amelyek a munkás korlátlan kihasználásának is véget vetettek. Sokat lendített rajtuk a szervezkedésnek 1824. megadott joga is, mert ezidőtől kezdve már maguk küzdhetek jobb sorsukért, amivel végre két generáció szenvedései után helyreállott a társadalmi béke.

Irodalom. Toynbee, Anglia gazdasági forradalma (ford. Navrátil Ákos), Budapest 1909; Mandell, Ipari forradalom, u. o. 1900; Marx, Das Kapital, Hamburg 1867—1894; Held, Zwei Bücher zur sozialen Geschichte Englands, Leipzig 1881; Webb, History of trade unionism, London 1894; Sombart, Der moderne Kapitalismus, Leipzig 1902; Cunningham, The growth of English Industry, 3. kiad. Cambridge 1904; Bonfation M., Geschichte der Handelskrisen und England, München 1908.

Angol irodalom. A brit-szigetek szűk területén fejlődött ki az a nyelv, amely a legszabadabb

és leghatalmasabb nemzet nyelve lett; itt fejlődött ki az az irodalom, amely változatosságában, erejében és egyetemességében nagy és állandó befolyást gyakorolt az emberi haladás és művelődés fejlődésére. Az angol nép nemzeti sajátosságai híven tükröződnek vissza irodalmában. Így a természettel való szoros összefüggés, az igazsághoz való ragaszkodás, a konzervativizmus és a gyakorlati érzék. Germán örökség az erős individualizmus, a kedély túlsúlya és uralma a belső életben, hajlandóság a reflexióra és elégtelenség. Jellemző az a beolvasztó erő, mellyel az angol szellem minden idegen elemet nemzeti tulajdonná alakított át. Így volt ez a kelta befolyással, majd a rómaival, ez lett a sorsa a normann és az olasz befolyásnak is. Talán ebben is kereshetjük egyik okát annak, hogy az A. csaknem szakadatlan folytonosságban változatos, színes, virágzó korszakokat mutat fel, mely virágzás csak kétszer szakad meg hosszú időre, összesen 130 évre; először a hódítástól János királyig, másodszor Chaucer halálától VIII. Henrik uralkodásáig, amikor a Chaucertől behozott renaissance-ot, nem lévén eléggé kiforrva, megérve, a Chaucernél kisebb szellemek meddő talajba ültették át. Az A. fejlődésében 3 korszakot különböztetünk meg.

I. Ó-angol korszak. (700—1100.)

Az A. története a szigetországban a VII. sz. végével kezdődik, de az angolszászok szárazföldi hazájában már sokkal régebben keletkeztek költői termékek. A mostani angolok őshazája Schleswig-Holstein és Jütland, ahol folytonos küzdelemben voltak a tengerrel. Nem tudjuk teljes biztossággal, mikép kerültek az angolszászok Angliába; lehet, hogy elűzettek, lehet, hogy a kalandvágy vitte őket oda, talán a rablótámadások ellen hívták őket segítségül a bennlakók. Való az, hogy Nagy-britannia őslakóit, a külön népet alkotó briteket visszaszorították a mostani Walesbe és Cornwallba. A hódítók vagy bevándorlók azonban nem maradtak elszigetelve az őslakóktól. A kelta nyelvnek nem sok nyomára akadunk az angolban, de az irodalom nagy befolyást gyakorolt rá és anyagért gyakran fordultak az angol írók a kelta fantasztikus költői tárgyakhoz.

Az angolszász irodalom költői termékeit természetesen nem szabad a mi korunk szempontjából tekinteni, más a tárgy, más a világfelfogás, mások az erkölcsök, a formát is a hangsúly és az alliteráció jellemzi. Új hazájában vallásos befolyás alá került az angolszászok költészete. A harc és a zajos élet után a szemlélődés foglalta le életüket. Ezt a két irányt tükrözteti vissza költészetük is. A legrégebb feljegyzett irodalmi termékek nem tartoznak a nemzeti irodalomhoz. Tudós papok feljegyzései ezek, a tanítás célját szolgáló glosszák, glosszáriumok, interlineáris fordítások stb.: fennmaradt okiratok, törvények, a szász krónika, mind csak nyelvi és művelődéstörténeti szempontból fontosak. Az első költői termékek abból a korszakból valók, midőn az angolszászok még őshazájukban voltak, tehát a pogány korszakból. A legrégebbiek közé tartoznak A vándor dala és Deor panasza. Az első azoknak a helyeknek neveit sorolja fel, ahol a költő a gótokkal vándorolt. A má-

sodiknak szerzője egy mindenéből kifosztott költő, aki a költészetben talál enyhülést és abban, hogy Völund, a híres kovács is eltúrte nehéz sorsát. Már itt nyilatkozik meg az angol költészetben annyira előtérbe nyomuló fatalizmus. Törédék a Valdhre és a Finnsburhi csata, mely egy vár ostromát írja le harcias tűzzel, szenvedélyes szilajsággal. Beowulf a legrégebb angol, de egyszerűsmind a legrégebb germán eposz is. Mitikus keretű költemény, félig kész eposz, melynek teljes kifejlődését a kereszténység hatása megakasztotta, Beowulf gót király hőstetteit beszéli el. Az V. sz.-ból való, szintere a gótok országa svéd földön és Hrothgar birodalma Jütlandban. Hrothgar kastélyt emelt Jütlandban, a tenger közelében. Egy Grendel nevű szörnyeteg elragad 30-at Hrothgar thanjai (lord, vitéz) közül és elpusztítja őket. Tizenkét évig tart ez így. Azután Beowulf Hygelac thanja vi meg a szörnyet és legyőzi. Grendel anyja megbosszulja fia halálát, de Beowulf utána megy a tenger mélyére és miután őt is megölte, visszatér hazájába. A második részben Beowulf, a gótok igazságos és bölcs, agg királya egy tűzokádó szörnyet győz le, de tüzes lehelletétől ő maga is elpusztul. Holttestét máglyán égetik el és temetésének leírásával végződik a költemény. Ez a minden izében angol költemény magán hordja az angol költészetben különben is végigvonuló összes jellegzetes sajátosságokat. Költői leírásai, melyekben az angol költői leírások első példait találjuk, legsikerültebbek ott, ahol a vad természet és a tenger áll a középpontban. Harcias szellem leng át az egészen, a germán hűség, a hazaszeretet és istenfélelem szól e költeményben, melyben már a kereszténység befolyása érezhető. Az átalakító szellem, mellyel a kereszténység mindent a már megtevődőhöz kapcsol, a kedély mélysége, az érzelmek szelidülése mindenüvé behatol. A régi költészet hatással van az újra, de az új szellem is átalakítólag hat a régi költészetre. Az első igazán angol költemény szerzője Caedmon (kb. 670), az egyszerű pásztor, aki a dal isteni adományában csodás módon részesült, amint mesélik róla. Caedmon költeményeinek tárgyát az ó- és újtestamentumból vette, de fő érdeke nem a szentírás elbeszélésében áll, hanem Caedmon egyéniségében és azokban a helyekben, ahol az angol nép szelleme mutatkozik.

Az angol költészet Caedmon után főképp vallásos jellegű. Judith vallásos eposz, ismeretlen szerzőtől, törédékben maradt ránk, csak az utolsó három könyv, a drámai erőről tanuskodó jelenetek: Holofernes lakomája és halála és A zsidók ostroma.

Legnagyobb e kor költői közül *Cynewulf* (kb. 990). Ránk maradt művein borongó hangulat vonul végig. Siratja elvezett boldogságát, száműzetéséből visszavágyik hazájába, rajong a természetért és a tenger bűvös varázst gyakorol rá. Élete végén költészete vallásos jellegűt ölt.

Számos harci dal volt, de ezeket nem jegyezték úgy fel, mint a vallásos dalokat. A fennmaradtakat rövid versforma és szenvedélyes erő jellemzi. Az angol próza *Bedával* kezdődik. Hosszú és nyugodt életet élt (szül. 673). 45 latinul írt mű tanuskodik termékenységről és tanultságáról.

Ő kísérlete meg, hogy az angol nyelvet irodalmi nyelvvé emelje. Az angol próza legrégebb emléke halálának elbeszélése, melyet egy tanítványa írt. *Nagy Alfréd* (848–901) ideje alatt, a IX. sz. második felében virágzott a tudomány és költészet. Munkáit angol nyelven írta és ő a tulajdonképeni atyja az angol prózának. Alfréd sokat tett népe műveltségének felvirágoztatására; miután békét és nyugalmat biztosított országának, műveltet akarta tenni. Tudósokat hívott országába és ő maga is fordította és feldolgozta korának legkedveltebb könyveit, így Boetius, Beda egyházi történetét, a *Pastoral Rule*-t és összeállított egy világtörténetet az angol krónika alapján, ez az első germán nemzeti nyelven írt történet.

Alfric apát (megh. 1005.) az első nagy bibliafordító. Neki köszönjük a Homiliájuk és a Szentek életét, melyek mind klasszikus prózában vannak írva. Tőle származik az első angol-latin szótár, illetve szójegyzék. Itt említjük meg *Wulfstan* is. A dán betörés alatt nem volt virágzó irodalom. Midőn utóbb kis irodalmi fellendülés mutatkozott, a normann hódítás csirájában megfojtotta azt.

II. Közép-angol korszak. (1100–1500.)

A dánok nem voltak nagy befolyással az angolokra, inkább a legyőzött kultúrája hatott a legyőzőre. A normann hódítás veszedelmesebb volt, de a normannok is angolokká váltak, és az angol nyelv is győzedelmeskedett, viszont az A. sok francia elemmel gyarapodott. A vallásos költészet és a népköltészet termékei angol jellegűek, az elbeszélő költészet azonban francia befolyás alá kerül, főleg formában.

A normann hódítás megelőzőleg kezdődött már a szász földön az a hatalmas szellemi áramlat, melyet a *korai renaissance*-nak nevezünk. Az angolok küzdelme az idegenekkel eredményezte a nemzeti nyelvet s az angol nép egységes nemzetté tömörülését. Egyszersmind a hazai és külföldi költészet versengéséből került ki a nemzeti irodalom. A vallásos érzés ebben a korban igen erős volt és sok vallásos tartalmú könyv keletkezett. Ilyen az *Ormulus* szerzetes (XIII. sz.) által készített *Ormulum*, mértékre szedett leírása az egyes napokon végzendő istentiszteletnek. Verses prédikációkat is tartalmaz. A szerzetesek igen nagy befolyást gyakoroltak, midőn azonban meggazdagodtak, bűnös életmódjuk ellen erősen kikelték, ami a kor költői termékeiben kifejezésre is jut.

A mindinkább felvirágzó és nemzeti nyelven is megszólaló történeti irodalomból keletkezett az angol elbeszélő költészet. Geoffrey of Monmouth írt egy mesés történetet Britannia királyainak történetéről Brutuson kezdve, Artus-szal folytatva. Összeállított egy csomó mondát s egybeolvasztotta azokat saját fantáziájának termékeivel. Ugy mondják, hogy egy régi valizi könyvből vette történetét, melyet ő latinra fordított. Természetesen történeti igazságról itt nem lehet szó. A brittek, midőn az angolszász hódítók elől menekültek, magukkal vitték azon harcok emlékét, melyekben kitűnt Artus is. Ő dux bellorum, hadvezér volt, kinek alakja körül talán a *Károlymonda* befolyása alatt is egész regevilág keletke-

zett. E könyv jelzi kezdetét az angol elbeszélő költészetnek. Azonban latin nyelven volt írva. Ennek Franciaországba került breton mondákkal kiegészített francia fordítása, mint összefüggő költemény került vissza Angliába. *Wace* a szerzője. A műnek címe: *Brut* (1155). Ezt a munkát tolmácsolta angol nyelven *Layamon*. Fontossága abban áll, hogy a kelta regevilágot hozzáférhetővé tette az angolok számára, nemkülönben az új szellem első megnyilvánulása. Mind mohóbbá vált a vágy az ilyen elbeszélések után és így dolgozták fel Artus király lovagjainak történetét s fordítottak franciából angol eredetű elbeszéléseket (King Horn, Havelock). Négy francia eredetű nagy monda köré honosodott meg Angliában: Artus királyról, Nagy Károlyról, Nagy Sándorról és a Trójai háborúról.

A vallásos költészet tetőpontját Langlandben, a próza Wiclifben érte el. Ezeknek művei mély vallásos érzésben gyökereznek. E két költő a reformáció előhírnöke gyanánt tekinthető. Wiclif tudós ember volt, Langland a nép fia. Langland *Vision of Piers Plowman*-je az egész kor lelkületére mély hatással volt. Az egész allegória. Az igazság keresi jogát az egyházban és az államban. Szerepelnek a teológia, a megvesztegetés, csalás, lelkiismeret stb. megsemmisített alakjai. Az igazság keresésében egy egyszerű szántóvető mutatja az utat; az egésznek az az alapeszméje, hogy bűnbocsánatot nem lehet vásárolni, a becsületes, munkás élet szerzi meg az üdvösségre a jogot. Itt jut először kifejezésre a puritán elem. Langland méltó előzője Milton-nak és Bunyannek. Wiclif bibliafordítása korszakalkotó volt, épúgy, mint a Visio. Ő volt az első angol protestáns. Ettől fogva az angol nyelv lett uralkodó a vallásos gondolkodásban és irodalomban.

Az elbeszélő költészetet ekkor Gower képviselte főleg 50 balladájával; ezeket francia befolyás alatt írta. Gower 3 fő művét 3 nyelven írta: latinul, franciául és angolul. Angol műve a *Confessio Amantis*. Itt egy párbeszédbe (Venus papja és egy szerelmes között) mindenféle elbeszélés van közbeszöve, igazolásul minden szenvedélynek, mely a szerelemnek útját állhatja. Ezek általában nagyon unalmasak.

Gower az előfutárja Chaucer-nek (1340–1400), Anglia egyik legnagyobb költőjének. Chaucernél látható már a korai renaissance nyoma és vele kezdődik tulajdonképpen a modern A. Egészen az ő koráig minden költő más dialektusban írt. Chaucerrel ez megváltozott, mert az a dialektus, melyben ő írt, vált irodalmivá. Ő azt tette az angol nyelvvel, amit Luther a némettel. Költészete ellentétben áll Gower moralizáló irányával. Bár majdnem egész életét Londonban töltötte, volt francia és olasz földön is. Először francia befolyás alatt állt, a franciáktól tanulta a kecsességet, gyöngédséget az érzelmekben, tölték vette a formát, de viszont a bőbeszédűséget is. E befolyást kiszorította azután az olasz, mely Chaucernek új világot mutatott. Olaszországban tanult meg szerkeszteni, írni, itt ismerte meg Dante, Petrarca, Boccaccio műveit, kik kimutatható és nagy hatással voltak rá. A francia romantikus költészet úgyszólván megszünt számára létezni. Fő műve abból az időből

Troilus és Cressida Boccaccio nyomán, mely átdolgozás egészen Chaucer egyéniségére vall. A francia és olasz befolyás után, mikor már a szerencse is elfordult tőle és az udvar megvonta tőle kegyét, inkább tudós, mint költő. Mindhárom periódushoz számítható, legtökéletesebb és fő műve a Canterbury elbeszélések, nem egy időben keletkeztek. Ezeknek kiinduló pontját egy zárandoklás képezi Thomas Becket sirjához, melyben mindenféle rangú és állású személyek vesznek részt és a korcsmáros indítványára mindegyik egy elbeszélést mond el. E több forrásból merített elbeszélések különböző időben keletkeztek és ezek képezik a Canterbury Tales-nek tulajdonképeni tartalmát. A prologus és az intermezzók kiváló alakitó és jellemző erőről tanuszkodnak.

Chaucer halálával nem szűnt meg egyszersmind az ő befolyása is. Az egész század az ő hatása alatt áll. A XV. sz. angol költészete Chaucernek csak gyenge visszhangja, de tehetségtelen utánzó kezek között teljesen ellaposodott. Rengőgéből beszédűséggé fajult a költészet, különösen *Lydgate*-nek *Falls of Princes* című munkájában, mely nagy emberek tragikus sorsáról beszél és Trója és Theba történetében. Chaucer hatása átterjedt Skóciába, ahol azelőtt is kifejlődött nemzeti költészet virágzott. Skót költészet alatt értjük a skót költőktől angol nyelven írt költői munkák összességét. E költészetben sok a kelta elem. Jellemző a vad természet szeretete, a színek pompája, a sziporkázó, sokszor nyers humor, az egyéniség ereje és a szenvedélyes hazaszeretet, melyet az angol beolvasztásnak ellenállottak. A skót szabadságharcok főhőséről, Bruce királyról írt erős nemzeti érzéssel költői elbeszélést *John Barbour* (1316—1396); a nemzeti érzés heves kifakadással vegyül az angolok ellen *Henry the Minstrel*-nél (Blind Harry). Írt meséket és egy dallamos idillt *Robin and Makyn*e címmel.

Chaucer befolyása a szerencsétlen sorsú *I. Jakab* (megh. 1437) skót királynál érezhető. Szerelemről szól a *King's Quair*, Chaucer modorában, természetleírásokkal s elmélkedésekkel. *William Dunbar* is Chaucer tanítványa, allegóriákat és szatirikus balladákat írt. A renaissance előfutárjai közé sorozható, erős természetérzék és a forma szépsége jellemzi; műveiben francia és latin hatás mutatkozik. Nem kevésbé jelentékeny *Douglas*, *Ovidius* és *Virgil* fordítója. Ő már előlegezi a mind divatosabbá váló euphuismust, melyről majd *Lyly*-nél szólunk. Kissé távolabb áll *Lindsay*, szintén Chaucer tanítványa, a skót reformáció előmozdítója, nem annyira egyházi, mint inkább társadalmi téren erős szatirikus.

Mandeville volt az első, aki fantasztikus utleírásaiban az újabb angol irodalmi nyelvet felhasználta. Művét Chaucer és *Wielif* folytatták és a XV. sz.-ban *Pecock*, *Malory* és *Caxton* fejlesztették tovább. Az elsőnek működése VI. Henrik idejébe esik. A *Wielif* hívei ellen írt *Lollardokat* nem latin, hanem szép, erőteljes angol nyelven írta. *Malory* *Morte d'Arthur*-ja kitűnő prózai lovagregényre való feldolgozása az *Arthur* mondakörnek. Műveit kinyomtatta *Caxton*, aki a könyvnyomdászatot hozta be Angliába. Az első angol nyomtatott könyv a sakkjátékról szól. *Caxton*

műveiben feldolgozta a Trójai háborút, az Arany legendát és *Reynard the Fox*-ot. *Tyndale* fordította az új-testamentumot; Chaucer nyelvének uralmát biztosította.

III. Új-angol korszak.

1. VIII. Henrikől a restaurációig.

Tottel's Miscellany of Uncertain Authors (1558) az első nyomtatott gyűjteménye modern angol költőknek; ez mutatja azt a körülményt, hogy szükségét érezték valami újnak, hogy Chaucer utánzásának kora elmúlt; e mű hirdeti Erzsébet korszakának eljöttét. Sok körülmény szerencsés találkozásának köszönhető, hogy Erzsébet királynő uralkodása alatt az A. oly virágzásra tett szert, mely páratlan nemcsak az angol, hanem a világirodalom történetében is, és méltán sorozható *Perikles*, *Augustus*, *Lorenzo de Medici* vagy *XIV. Lajos* kora mellé. Az ő-kori és idegen írók tanulmányozása, kifejlődött nyelv, nemzeti szellem, eredetiség: ezek a jellemző sajátosságai a kornak, melyben az angol nép gazdagságnak s hatalomnak, jólétnek örvendett, VIII. Henrik és Erzsébet abszolutisztikus uralma alatt. *Wyatt* (1503—1542) és *Howard* (*Surrey earle*, 1515—1547) olasz mintára teremtettk meg a modern Anglia lírai költészetét. *Wyatt* a mélyebb gondolkodó, *Howard*ban több a kellem; ez utóbbi fordította az *Aeneist*, részben rímeltlen ötös jambusokban.

Nagy változatosság is uralkodott az irodalomban; minden ága kitűnő művelőre talált. Az esszayt *Bacon* művelte. A történetet a krónikások és *Raleigh*, a regényt *Lyly* és *Greene*, a szonettet *Spenser* uralták. A filozófia a praktikus élet felé fordult s az ember bensejétől a külső élet felé irányította a figyelmet. A könyvnyomdászat terjedésével növekedett az érdeklődés az irodalom iránt, terjedt a műveltség, a tudomány. Iskolák keletkeztek; *Rotterdam*i *Erasmus Angliába* jött, mindenütt lelkesített; a klasszikusok tanulmányozása fel szabadította az emberiség szellemét.

Thomas More (1478—1535) írta az első történeti munkát angol nyelven. Először latinul írt *Utopia*-ja képet nyújt arról a tudásvágyról, melyet akkor az új látókor feltárlása keltett, mellyel a természet, a társadalom, a vallás problémáiról írtak és gondolkoztak. *Roger Ascham* a sportról és olasz befolyás alatt a nevelésről írt könyvet.

A Chaucer utáni kor hanyatló irodalmától bizonyos átmeneti kor volt, melynek jellemző alakjai *Hawes* és *Skelton*. Az utóbbiban ismét kifejezésre jut a fantázia és a lovagkor világának hatása mutatkozik, a második ép úgy áll Chaucer, mint a renaissance befolyása alatt.

A klasszikusok mellett nem hanyagolták el a régi angol írókat és a hazai történetet sem. *Holinshed* krónikája valóságos kincseshánya lett a történeti drámaírók számára. Az olasz novellák és spanyol pásztorregények uralkodtak az ízlésen és új látókört nyitottak meg az utleírások is. Az Erzsébet-kori irodalom fénykora megindul a következő művek megjelenésével: *Lyly Euphues*; *Spensertől* *Shepherd's Calendar*; *Sydney* pásztorregénye: *Arcadia* és *Defence of Poetry*.

John Lyly drámaíró is; fontossága azonban abban áll, hogy ő képviseli Angliában az akkor

egész Európában divatozó írásmódot, amelynek tetőpontját a spanyol Gongora és az olasz Marini jelzik. Angliában Lyly Euphuus című regényében használt körmönfont, cicomás stílus után *euphuismusnak* nevezik ez írásmódot.

Sydney (1554—1586) egyike az angol történelem legnemesebb alakjainak. Pásztorregényén, Arcadián kívül írta a Defence of Poetry-t, mely az angol próza fejlődésére is nagy hatással volt és a kritikai irodalom kezdetét jelöli.

A prózai irodalomban nagyföntosságuk *Bacon* (1561—1626) munkái, aki Descartes-tal osztozik az újkori filozófia inaugurálásának dicsőségében. A tekintély helyett az észre és a tapasztalásra támaszkodva, az ember boldogságának, hatalmának titkát keresi.

Korának legkiválóbb költője *Spenser* (1552—1599). Első műve a Shepherd's Calendar. Minden hónap egy idilllel szerepel benne, mely idillek a költő boldogtalan szerelméről szólnak, a társadalmat ostorozzák vagy a nyugodt pásztoréletet dicsőítik. Támadta a papok élvhajhását és restségét; puritán volt, de csak erkölcsi tekintetben. Ideálja a kereszténység és platonizmus egyesítése volt. Legkiválóbb műve töredékes allegorikus eposza a Fairy Queen (Tündérkirálynő). A 12 könyvnek az arisztotelesi 12 erény megtestesítésének, 12 lovagnak tetteit kellett volna tartalmaznia, de csak hat készült el. Ebben a műben korabeli célzásokat is sokat találunk. Arthur király és Gloriana egybekelésével végződött volna az egész. Nagyszerű és eleven, élő allegóriája e mű az istennel egyesülni kívánó, a rossz ellen küzdő szív törekvéseinek. Későbbi művei közül említjük meg szonettjeit (Amoretti) és gyönyörű Epithalamiumát, lakodalmas énekét.

E korban számos fordítás keletkezett. Ekkor fordították Ariostot és Tassot. Homert ültette át a drámáiról *Chapman*. A szerelmi költészet tetőpontját *Shakespeare* és *Spenser* szonettjei jelzik, *Marlowe* híres költői elbeszélése Hero és Leander és gyönyörű dala: Jer, élj velem s légy kedvesem. Erősen fellelődt a hazafias költészet is. A romantika után az angolok tettvágya és nemzeti önérzete is kiváló alkotásokat hozott létre. Az ekkor lángra gyúlt hazafias érzés azután átengedte helyét a nyugodt, szemlélődő, elmélkedő költészetnek.

Az A.-nak kétségkívül legérdekesebb s legeredetibb jelenségeit észlelhetjük a dráma fejlődésében. Mint a többi keresztény államokban, az angol dráma története is a XII—XIII. sz.-ba vezethető vissza s kezdetben az istentisztelettel volt összefüggésben.

A misztériumok, mirákulumok, később a moralitások voltak az első színelőadások tárgyai; először maguk a papok benn a templomban, utóbb kívül a világiak játszották.

Az első misztérium, melyről tudunk, 1110-ből való Geoffrey st. alban apáttól s a címe: Mystery of St. Katharine. Moralitások: Cradle of Security, Every Man, stb.

A reformációtól kezdve azután a moralitások mindinkább vesztének népszerűségükből. De az angol nagyon konzervatív, nem szereti a régít hirtelen szétrombolni s még Erzsébet után, a

XVII. sz.-ban is játszanak moralitásokat. Helyüket átengedik az álarcos játékoknak, melyek csak az allegóriát tartják meg; Ben Jonson és Milton sem áttalának álarcos játékokat írni.

Az első vígjáték, melyben csak a szereplő személyek neve emlékeztet a moralitásokra: Nicholas Udall Ralph Royster Doyster-je 1553 körül és Grammar Gurtun's Needle-je, Plautus és Terentius mintájára.

A moralitásokból keletkeztek a történeti színművek is, az ú. n. históriák, amint azt *Bale* püspök János királyából láthatjuk, amely allegóriái és történeti alakokat vegyesen szerepeltet.

Amint a vígjátéknál Plautus és Terentius volt a követendő példa, úgy a tragédiánál Seneca; az erkölcsi elem ebben sem hiányzik. Az elsőek közé tartozik *Preston* Cambyse-e és a legjobb Gorboduc v. Ferrex és Porrex, melyet Norton segítségével 1561. írt *Sackville*, Lord Buckhurst, korának egyik vezető szelleme. Az első igazi angol tragédia, «blank verse»-ben; e versek még feszesek, de hatásukat nem tévesztették el. Tárgya e darabnak két testvér viszálya Eteokles és Polyneikeshez hasonlóan, s bármennyire megszoktuk a vélemények, az kétségtelen, hogy elsőrangú, költői jeleneteket tartalmaz. Kevésbé követi Senecát *Edwards* tragikomédiája: Palamon and Arcite; 1578. adták elő *Whelstone* Promos and Cassandra című, két ötfelvonásos részből álló tragédiáját.

Shakespeare közvetlen előzői voltak: Lyly, Peele, Greene, Nash, Lodge, Kyd és Marlowe. *George Peele* (1558—1597) egyhangú, rimes versekben írt drámái közül az Arraignment of Paris (Páris vádja 1584) klasszikus tárgyú. David és Bethsabe bibliai tárgyú darabja Shakespeare hatását mutatja, ellenben Marlowe-ét már a Battle of Alcazar, mely korabeli eseményt dolgoz fel és I. Edward, mely Shakespeare-hez is közel áll a humoros részek felvétele által.

Robert Greene (1560—1592) egyike azoknak, kikre a renaissance szabad erkölcsi nem a legjobb hatással voltak, mert igen kicsapongó életet élt. Stílusa Lylyt vallja mesterének. Pamfletjeiben sokszor megtámadja Marlowet, Shakespearet, különösen híres vallomásaiban, a Groatworth of Wit-ben. Sokan Benvenuto Cellinivel hasonlították össze, korának igazi olasz típusával; egész korát jellemzi a szabad erkölcs, Machiavelli veszedelmes elveinek szabályokká való emelése, passzivitása, ateisztikus közönyössége és fatalizmusa. Greene Pandosto című pamfletje volt Shakespeare Téli regéjének forrása. Legjobb darabja a Famous History of Friar Bacon and Friar Bungay, egy XIII. sz.-beli romantikus monda dramatizálása, Marlowe Faust-jának mintájára.

Lodge (1558—1625), szerzője a Rosalynde című elbeszélésnek, mely forrása Shakespeare Ahogy tetszik-jének. Greene-nel együtt írta a Looking-glass for London and England bibliai tárgyú darabját, melyben a puritánok ellen védi a színpadot.

Nash (1567—1601) Green-éhez hasonló életmódot folytatott. Gyenge drámáinál fontosabbak prózai munkái.

Kyd (1557—1595); a neki tulajdonított drámák közül csak a Jeronimo és ennek második része, a

Spanish Tragedy az övé, mely rómdráma csupa vér, boszú, borzalom, gyilkosság s az egész korra nagy hatása volt.

Marlowe (1564—1593) Shakespeare legzseniálisabb előzője volt. Harminc éves korában halt meg, dicsőségének úgyszólván kezdetén. Hat drámája maradt ránk, telve erővel, fenséges jelenetekkel, szenvedélyes érzelemkitörésekkel. Első műve *Tamburlaine the Great*, mellyel az Erzsébet korabeli dráma fénykorakézdődik. Ez vezette be az ötös jambust, ez tette uralkodóvá, erőssé, hatalmassá. *Faust* c. drámája hatalmas alkotás. Az emberek hatalom utáni törekvését testesíti meg a huszonnégy évi örömkért lelkét odaadó *Faustban*, mint a Maltai zsidó-ban a kincsvágyat és gyűlöletet. Legjobb műve *II. Edward*, melyben már a tökéletesség felé közeledik, a szerencsétlen, gyenge király sorsának rajzolásában. Hatása Shakespeare-re félreismerhetetlen.

Az Erzsébet-kori dráma átfordítóját jelzi *Shakespeare* (1564—1616) költészete. Goethe azt mondja róla, hogy műveit olvasva, azt hiszi az ember, hogy a végzet óriási könyve előtt áll, ahol az élet zúgó vihára forgatja a lapokat. Ifjúkorában írta a pompázó és szenvedélyes *Venus és Adonis*-t; a márgazdagabb, de kevésbé vonzó *Lukreciá-nál* jóval magasabban állnak gyönyörű szonettjei. De jellemző és alkotó, emberek és korokat csodásan megelevenítő képessége a drámában mutatkozik. Életéről csak kevés bizonyosat tudunk. Első kísérletei alig jöhetnek számba. Ezek régiebb, néha borzalmas drámák átfordításai (*Titus Andronicus*), részint kissé csapongó, fantasztikus, romantikus színművek. Ide tartoznak első történeti drámái is (*VI. Henrik*). Ezek után felszabadult kortársainak befolyása alól. A Szentivánéji álom-ban felemelkedett a tiszta költészet magasságáig, ahol harmonikus egészből olvad a klasszikus monda, középkori regévilág és modern realizmus. *Romeo és Julia* már szenvedélyt és tragikait erőteljesen tanusít. A hazaszeretet őt is inspirálta; híres történeti drámáival a tökéletesedés korszaka kezdődik. Ide tartoznak vígjátékai és *Falstaff* drámái. Ekkor hírneve tetőpontját érte el, de árnyékként borult életére több szomorú esemény: jó barátainak balsorsa (*Essex*, *Southampton*, *Pembroke*), kellemetlenségek és sorscsapások. Itt kezdődik tragédiáinak korszaka; a hazai történet után a római történethez fordult, ezután pedig az általános emberi szenvedélyek nagysága és borzalma ragadta meg. Kezdi *Julius Caesar*-ral, folytatja *Hamlet*, *Othello*, *Macbeth*, *Lear* királlyal. A zúgó viharok után derült, csendes vidékre visz, a Tél rege és a Vihar világába, ahol a fájdalom és végzet nem pusztítanak; oly férfi regél nekünk itt, aki átment az élet viharán és most varázsboltját eltörve, mint *Prospero* a Viharban, visszavonul nyugodt magányába pihenni.

Körülbelül 1640-ig tart a dráma virágzásának korszaka. Shakespeare kortársai azonban csak az ő fényében sütkéreztek és az aranykor után hamar következett be a hanyatlás. A művészi érzék hiánya, kaotikus, bonyodalmas cselszövény, durva ízléstelenség: ezek a jellemző tulajdonságai a Shakespeare utáni drámának. Sokan Shakespeare-nek köszönik hírnevüket. Az egyetlen, aki

Shakespeare nélkül is dicsőségre tarthat számot, a tudós *Ben Jonson*, erősen szatirikus vígjátékai-ban, melyekkel közönségét magára haragította, elvont alakokat állít elének, nem egyéneket, hanem típusokat, de kiváló alkotó és jellemző erővel. Legjobb vígjátékai-ban, *Volpone* és *Alchemist*-ben írgalmatlanul grinyolja az emberi gyöngeségeket és gonoszsgát; az elsőben a fősvénységet, a másodikban a társadalom vérén való meggazdagodás vágyát. *Sejanus* és *Catilina* című tragédiái félreismerhetetlenül magukon hordják a tudós bélyegét. *Ben Jonson* számtalan bájos, allegorikus, zenével és táncal egybekötött álarcos játékot is írt, melyek nagyon népszerűek voltak.

Az aranykor legöregebb drámáirója, a *Homer* fordító, *Chapman*, kinek műveit szenvedélyes erő és mértékeltenség jellemzi. Shakespeare után a legjózanabb, leggyengédebb drámáiról *Dekker*, kit bizonyos finomság tűntet ki. Nagy hibája neki ép úgy, mint *Middleton*-nak az, hogy egyazon műben kettős és összefüggéstelen cselekményeket alkalmaz és sokszor a bohózat felé közeledik. Remekművek nélkül is elég kiváló helyet foglal el *Marston*. Mind között a legifjabb a vígjátékíró *Shirley*; jóval nagyobbak *Beaumont* és *Fletcher*, kik együtt dolgoztak; művészetükben visszatükröződnek a kor irodalmának fény- és árnyoldalai: dallamos forma, ingadozás a patetikus hangnem és erőltetett érzés, kellem, báj és nyersség, lélektani problémák és maró drámai motívumok között. Az erkölcsi érzés hiánya, az alacsonynak és közönségesnek szeretete, különösen jellemzők *Beaumont* és *Fletcher*-re. A melankolikus *Webster* fő műve *Duchess of Malfi*; drámáinak borzalmait költői nyelvével ellensúlyozza. Természetesebb és erkölcsileg magasabban áll a hatásvadászó *Massinger*, aki egy darabjával ma is él a színpadon (*New Way to pay old debts*).

Borzalmas cselekvények feltűntetésével, az agyonkínzott szív festésével tűnt ki *Ford*. A polgárháború kezdete jelzi a végét a dráma virágzó korszakának. A puritanizmus uralma alatt a színházak zárva voltak. Minden élvezet tilos volt, egészen a restauráció koráig, amikor az angol színház széttört a bilincseket és a visszafojtott szenvedély annál kicsapongóbb erővel vitte a tilos gyönyörök felé. A XVII. sz. politikai és vallási forrongásai következtében, e kor alkotó erő tekintetében mögötte marad az előbbiek. A prózában kiváló alkotásokat hoztak létre, különösen a vallásszabadságot és a vallási türelmességet hirdető *Jeremy Taylor* és *Chillingworth*, de a költészetben határozott hanyatlás észlelhető. Az új korszak költészetéhez vezet át *Carew*, de nála sokkal nagyobb *Herick* (1591—1674), kinek *Hesperides*-ei bájos kis dalokat tartalmaznak. Költői stílusa közel jár a következő korszak prózai költői stílusához. *Cowley* (1618—1667) költészete mély érzés, szenvedély hiány van, inkább a száraz formaimádó XVIII. sz.-ra vall. Száraz a költészete *Waller*-nek, *Denham*-nek és *Davenant*-nak, kik mind az átmenetet jelzik a következő korszak költészetéhez. Magasan a XVII. sz. összes alakjai fölé emelkedik Shakespeare után *John Milton* alakja (1608—74). Mint ember is egyike a legkiválóbbaknak. Lelki nemesség, idealizmus, törhe-

tetlen és minden szűkeklülségtől ment puritanizmus jellemzik. Bájos elmélkedő, leíró költemény az *Allegro* és a *Penseroso*, pásztori elégiája *Lycidas*, ifjúkorának legkiválóbb alakítása *Comus* álarcos játéka, merész puritán irányú dicsőítése a *Fairy Queen*-ben is található puritán eszméknek, hogy az erény önmagának is elég védelem és a bűnnek kudarcot kell vallania. A politikai élet árjába sodorva, a polgárháborúk alatt számos könyvet írt erőteljes prózában, a puritánok mellett (*Areopagitica*, *Eikon basilike*, *Defensio pro populo Anglicano*). Idealizmusa elhagyottságában, vakságában sem hagyta el. Ekkor írta a drámának szánt *Elveszett paradicsom*-ot az emberiség bukásáról, miután már elmúlt az ifjúkor költeményeinek vidámsága és derült életfilozófiája. E művével a legnagyobb vallásos költővé emelkedik Dante után. Dante a kereszténység Homerje, Milton annak Virgilje. Az egyik a katolicizmust képviseli Aristotelesi formáival, a másik a protestantizmust platói teóriáival. Fenséges stílus, a tárgy magasztossága, a világirodalom remekei közt biztosít helyet neki. Krisztus kísértése, a *Visszanyert paradicsom*-ával az előbbi alatt áll, míg *Sámson*-ában megható kifejezést ad vaksága feletti fájdalomának és puritán haragjának. A puritán szellem kifejezője Angliának a biblia után legelterjedtebb könyve: *Az arándok utazása* (*The Pilgrim's Progress*) *Bunyan*-tól, melyben egy arándok útját írja le a jövő világba (*Which is to come*). Ez allegorikus regény fantasztikus, tüzes költői nyelvével, természetességével, méltán sorozható az Erzsébet-kori irodalomhoz.

2. A restaurációtól Pope és Swift haláláig (1660—1745).

Az Erzsébet-kor vége felé a polgárháborúk alatt az A. egészen más képet mutatott. A szenvedély kihűlt, a természetesség erőltettségbe csapott át, az érzelmek háttérbe szorult a forma előtt, a tudomány, az értelem, a költészetben is uralkodóvá lett. A költő *Dryden* és a művész *Pope* korszaka volt ez, melyben a szatirikus, tanító, elmélkedő és politikai költészet virágzott. A kor legkiválóbb termékei közé tartoznak a szatírák. Marwell erősen kikel az udvar és a király bínei ellen. Butler *Hudibras*-a (1663) a puritanizmus elleni visszahatást jelzi. Roppant népszerűségre tett szert, különösen az udvarnál; szípkázó szellemességgel, mesteri formában van megírva, de durva komikuma és túlzott szenvedélyessége miatt távolról sem éri el mintáját, Cervantes *Don Quijote*-ját.

Az új költői iskola első képviselője *Dryden* (1631—1700). A kávéházban érintkező irodalmi körök főtekinélye s kétségkívül nagy tehetségű költő. Kiváló kritikus, ügyes drámaíró, de állhatatlan, gyenge jellem. Mindig az uralkodó párt híve volt. A restaurációig Cromwell híve, azután *Astrea Redux*-ban II. Károlyt dicsőíti. Először a puritanizmust dicsőíti, azután áttér a katolicizmusra (*The Hind and the Panther*). Ifjúkorában drámaíró. Mint szatirikus politikai költő írta a legjelentékenyebb angol szatírákat (*Absalom and Archithophel*). Főtörvényadója neki is a francia Boileau, lírában és epikában. Kiváló alkotása Virgil fordítása.

A polgárháborúk alatt magányban visszavonultan élő tudósok alapították a tudomány művelésére a *Royal Society*-t, melynek legkimagaslóbb alakja *Newton*, korszakos műveivel: *Theory of Light*, a fényről, *Principia*, a gravitációról. A kutató tudós szellem átcsapott a vallás és politika terére is és két párt keletkezik. A tekintély és ész pártja a vallásban, az erőszaké és az egyéni szabadságé a politikában.

Jeremy Taylor (1613—1667) korának híres teológusa is, az észet hirdeti az igazság próbakövének. A tisztá és szempontjából vizsgálta meg a társadalmi élet fejlődését *Hobbes*, ki a *Leviathan*-ban a hatalom kútfejét a népben találja meg, szerinte a kormányzásnak a nép javát kell szolgálnia, s elveti a királyok isteni jogát. — *Hobbes* elveit fejlesztette tovább *Locke* (1632—1704). (*Treatise of Government*). Az emberi értelemről szóló munkájában megismerésünk forrásait és határait kutatja. Lerontja a velünk született eszmék tanát. *Locke*-ből indul ki *Berkeley*. A szabadgondolkodók ellen írta *Alciphron*-t; ebben és egyéb műveiben egyedül a gondolati világ létezését tanította. Minden korlátot szét akart törni az ember szelleme és isten között.

A deista *Shaftesbury* és *Bolingbroke* mellett említsük meg *Mandeville*-t, aki a méhekről szóló meséjében azt akarta bizonyítani, hogy a rossz, a bűn szükséges az állam virágzásához.

Anna királynő trónralépésével (1702) az irodalom a restauráció irodalmától részint teljesen elütő képet mutat. A politika az absztrakt fejtegetésekkel szemben a gyakorlat terére lép és személyes lesz. Ez erősen visszatükröződik az irodalomban, mely alacsony célok szolgálatába lép. *Dryden* inaugurálta azt a korszakot, melyet az A. Augustus korának neveznek. A klasszikus szellem volt az uralkodó, fő a forma, az eszme mellékes, fő az, hogy művészi módon legyen kifejezve. A XVIII. sz. legnagyobb költője, *Alexander Pope* (1688—1744), a rímek fejedelme (*Prince of Rhyme*). Benne az angol klasszicizmus tetőpontját éri el. Pásztor-költeményei konvencionálisak, őszinte érzésről és a természet költői felfogásáról nem tanuskodnak. Fontosabb a Boileaut utanzó és nálunk Csokonaira ható *Fürtrablas*-a, a *Rape of the Lock*, melyben, *Belinda* egy hajfűrtjéért iszonyú harc folyik, míg a hajfűrtöt a csillagok közé helyezik. Hírnevet és gazdagságot szerzett neki modernizált, görög szellemű teljesen ment Homer-fordítása. A *Dunciade* maró szatírával gúnyolja korának több költőjét, az ő ellenfeleit. Filozófiai költemény az *Essay on Man*, mely *Bolingbroke* eszméit tárgyalja; az ember viszonyáról szól a természethez, önmagához, a társadalomhoz és boldogság utáni törekvéséhez. Messze *Pope* mögött maradnak a többi költők: *Matthew Prior*, az epikureus költő; francia hatás alatt írt meséket *Lafontaine* után, balladákat, chansonokat és epigrammákat. Meséket írt még *Gay* is, kinek leghíresebb műve a *Beggar's opera*, telve szatirikus célzásokkal és közbeszótt dalokkal. Új irányt jelez *Ramsay* és *Thomson* is, akikről később szólnunk.

A kor legeredetibb és egyik legnagyobb prózaírója: *Swift* (1667—1745). Legélesebb, legmaróbb mind között. Részt vett a gondolat és régi írók fel-

sőbbsége felett folytatott vitában (Battle of Books), és a Tale of a Tub-ben kigúnyolja a presbiterianusokat és a katolikusokat. Drapier's Letters-ben az elnyomott Írland védelmére kel. Leghíresebb műve a Gulliver's Travels. Ebben a hajóorvos, Gulliver utazásait írja le Liliputba, majd Brobdingnagba. Angliát és egész Európát gúnyolja itt, az emberi dolgok megvetésre méltó oldalait. Brobdingnagban megmutatja, mily kicsinyesnek tűnnék fel a mi üzérkedésünk egy hatalmasabb faj óriási fogalmaival szemben. A következő utazásokban, Laputában a filozófusokat, a Houyhuhums-ban, a lovak országában, ahol az ember alantas lény, maró és keserű gúnnyal az egész emberiséget ostorozza.

A XVIII. sz. társadalmi életére és erkölcsére rendkívüli hatással voltak az erkölcsi folyóiratok, melyek célja volt az irodalmi stílus kiművelése, a filozófia és természettudományi ismeretek népszerűsítése és az erkölcsök javítása. A természetes idea Steele-től ered, a vigjátéktíró és egyenes, becsületes jellemű gardatisztától; Addison (1672—1719) kölcsönözte alkotó erejét hozzá. Az első folyóiratok: a Tatler, majd a Spectator (1709—12). Alig győzték ellátni a mohó közönséget szellemi táplálékkal. Mindenről szó volt e lapokon, a napi és általános kérdésekről, vallásról, politikáról, társadalomról. Hozzájárultak e folyóiratok ahhoz, hogy a műveltséget a középosztály rétegei közé bevittek és terjesztették. A dráma spanyol és francia befolyás alá került. Corneille-t, Racinet és Molièret fordították és utánozták. A három egység és az ész volt az uralkodó. Törvényadó e téren Dryden volt (Indiai királynő, Indiai császár, Granada meghódítása). A restauráció irodalmának volt a fő képviselője. Ifjúkorában Shakespearet és az Erzsébet-kori drámát akarta megújítani a divatozó francia ízlés szerint, Corneille és Racine modorában, főrangú személyeket szerepeltetve.

Követői között legnagyobb tehetségű Thomas Otway, a színpadon ma is élő drámáival (Orphan és Venice preserved). Rowe Shakespearet követi drámáival, melyek azonban unalmasak. Addison roppant népszerű darabja, Cato, hanyatlást jelent. Kedveltségét pompázó stílusának és számos politikai célzásának köszönhetette.

A Tragédie bourgeoise megalapítója Lillo A londoni kalmár című darabjával, mely visszahatást jelentett az erkölcostelen színművekkel szemben, azonban alapjában nem segített a dologon, úgy mint nem segített később a vigjátékaival Goldsmith és a mindegyiket felülmúló Sheridan sem, mert az udvar frivol erkölcostelenségének megfelelő volt a vigjáték is. A gyengédség és illetudás hiánya jellemzik az erkölcostelen Wycherley-t, Congrevet, továbbá Vanburghet és Farquhart is. Az erkölcostelenség ellen kelt ki sikerrel Collier és a szentimentális, tisztességes vigjáték első képviselője, Steele. A restauráció drámája az erkölcsös Goldsmithre és Sheridanre is hat. Nemesítő hatással volt a színpadon Garrick (1716—1779), a híres színész. Nagy sikerrel játszotta Shakespeare szerepeit s a Shakespeare-kultuszt megindítva, nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Shakespeare uralmát biztosítsa a színpadon.

3. Swift halálától Scott haláláig.

a) Prózairodalom.

A prózairodalomban legkimagaslóbb Samuel Johnson (1709—1784) munkássága. Nyomasztó szegénységén segítő, majdnem egyedül írta meg monumentális munkáját: Az angol nyelv szótárát támogatás és mecenás nélkül. A didaktikai regényt megalapította Rasselas-ával. Híresek életrajzai, melyek azonban egyhangúak. Az Erzsébet-kori nagyokat nem tárgyalja; ízlése a renaissance romantikus irányától kissé távol állt. Életrajzát hű tanítványa Boswell írta meg. A politikai téren működő Burke a magasztosról és szépről írt, Reynolds művészettörténeti dolgozatairól nevezetes, Walpole is nagyon kedvelt író anekdotái révén.

Az angol regény megalapítójának tekintik Daniel Defoe-t (1661—1731). Defoe mindenekfelett zsurnaliszta; Review-ja nagy részét ő maga írta s regényei az itt tárgyalt témák körében mozognak. Leghíresebb műve a való történeten alapuló Robinson Crusoe, megkapó, egyszerű megtestesítése az ember küzdelmének a természettel. A modern regényt Richardson és Fielding teremtették meg. Richardson vezette a regényt a fantasztikus világból a mindennapi élet körébe s Fielding már hűsből s vérből való alakokat szerepeltet regényeiben. Richardson műveiben kifejezésre jutnak az érzelmeknek és indulatoknak legkisebb árnyalatai és legkülönbözőbb fokozatai. Első műve Pamela (1740) az erény jutalmát példázza, a csábításnak ellenálló lány történetében. Mesterműve Clarissa Harlowe, egy fiatal lány sorsának elbeszélése, ki egy kéjenc árlásának és csábításának esik áldozatul. E regények óriási visszhangot keltettek egész Európában. Richardson ellenlábasa s a túlzott érzélgőség ellen jelent visszahatást a józan, realista s lazább erkölcsű Fielding. Fő műve Tom Jones (1749). Fieldinget az emberi természet Homérjának mondták, Tom Jonest meg az ő Iliasának. Smollett a mesészővésben Fielding mögött marad; a természetességet egészen a karrikatúráig viszi. A spanyol picaresque novellisták és Le Sage követőjének mondható. Fő művei az életrajzi vonatkozásokkal telt Roderick Random (1748) és Humphrey Clinker. Sterne az érzelmek embere volt. Józan ész és derült humor nyilatkozik meg a Tristram Shandy-ben (1760), melynek tulajdonképeni cselekménye nincs, a hős nem is jelenik meg; stílusa nagyon szeszélyes, de sohasem unalmas. A Sentimental Journey-ben nem a látott dolgok leírásából indul ki, hanem a belső élményekből, benyomásokból és érzésekből. A vigjátéktíró, tudós és költő Goldsmith legismertebb műve az idillikus Vicar of Wakefield. Fielding befolyása alatt alkotta meg főalakját s a művön az az eszme vonul végig, hogy a jó győz, bizzunk istenben s a kitartó türelem diadalra segít.

A történetírásban Montesquieu és Voltaire hatása mutatkozik a skót Robertson-nál, kinek legnagyobb műve History of Scotland (1759). Gibbon korszakos műve Decline and Fall of the Roman Empire. E kiváló teremtő erővel és képzelettel írt műve a legnagyobb történetírók közé emeli. Anglia történetével válik ki a filozófus Hume (1711—1776). Filozófiájában Lockere támaszkodik.

Szerinte az ismeret forrásai az érzéki észrevétel és a tapasztalat. A nemzetgazdaságtanban kitűnt *Smith Ádám* (1740—1818), ki Vizsgálódásában a nemzetek jólétének természetéről és okairól a munkát hirdette a gazdagság forrásának és a szabad kereskedelemnek egyengette az útját.

A francia forradalommal Anglia eszmeköre is gazdagodott. Coleridge, Scott és Carlyle, Goethe és Schiller műveivel a német irodalmat hozták be. A francia forradalom eszméi nem voltak hatás nélkül a regényirodalomra, melynek tárgyköre kibővült. *Miss Edgeworth* példát adott a nemzeti regényre, *Miss Austen* a jellem- és erkölcs-regényre. Klasszikus regény *Lockhart* Valeriusa. De a regényirodalom mai magaslatára és befolyására *Walter Scott* emelte (1771—1832). Főleg az ő műve az a forradalom az ízlésben, mely a klasszicizmust romantikus lelkesedésével kiszorította. A feszes és kimért költészettel szemben a nemzeti lírát, az ész költészete helyett a szív költészete juttatta uralomra. Roppant szorgalommal és hihetetlen kitartással dolgozott versein és regényein, melyekkel rendkívüli népszerűsége tett szert. Tárgyait a hazai multszolgáltatta, a lovagkor, melyet lelkesen és meglevenítő erővel tár elénk. A Waverley-regények megjelenésekor (1814) már közzétette volt híres költeményeit (*Lay of the Last Minstrel* 1805, *Marmion* 1808, *Lady of the Lake* 1810). A középkor szeretete hatja át műveit s a színek élénksége, a természeti leírások szépsége a legnagyobb romantikus költővé teszi. Fejedelmi módon élt abbotsfordi kastélyában, azonban később, hogy pénzügyi zavarából kiszabaduljon, a magára vállalt túlfeszített munka megölte. Scott hatása érezhető Jósika regényein. Scott nagyszámú követői a való élettől nagyon eltávolodtak s a borzalmak világába tévedtek.

b) Költészet.

A didaktikus és szatirikus költészet még uralgó volt e korszak elején. Új, frissebb szellem mutatkozik a külföldi irodalomra kihatással bíró skót *Thomson* költészetében. Leíró költeményében, az Évszakokban (1726) a természetet úgy szólván felfedezte a költészet számára s egész Európában divatba hozta a leíró költeményeket. Költői érzékel írja le az angol évszakokat s színes leírásaiba megkapó történeteket szó közbe. *Young* hírnevét főleg Éjszakáinak (*Night Thoughts* 1742) köszöni. A csinált érzélgősség és hideg mesterkéltesség korában költeményeiben a szív átértzett panaszát, saját keserve szólal meg őszinte hangon. Új elemet hozott a költészetbe 1765. *Percy* püspök óangol balladáinak gyűjteményével, ép úgy *Macpherson*, Ossianjával (1759), melyet az ő fordításának tartottak, de tulajdonképpen csak nagyon szabad átdolgozásai népköltészeti maradványoknak. A 18 éves korában öngyilkossá lett, kiváló tehetségű *Chatterton* hamisítványait is mohón fogadták. Mindez azt bizonyítja, hogy az emberek megunták a régít és valami új után vágyódtak, a természetes után. *Collins*, *Shenstone*, *Beattie*, *Crabbe* mellett említünk meg a Spensert utánzó misztikus és demokratikus *Blake*-t, ki már a következő irányra jellemző, *Hood*-ot a *Song of the Shirt* szerzőjét. *Gray*

(1716—1771) erőteljes, tudós költészete igen magas helyet foglal el korának irodalmában. Elegg in a Country Churchyard Thomsonra mutat vizs-sza, de egyszersmind előlegezi Wordsworth irányát is. A Progress of Poesy viszont Pope hatá-sára vall, de Shelleyre utal. Scott előfutáraként is tekinthető némely munkájával.

Az átmenetet még világosabban jelzi *Cowper* (1731—1800) költészete. Legismertebb műve John Gilpin mulatságos historiája és a Loss of the Royal George. Vallásos költeményeket és egy híres tanító-költeményt írt Task címen, melyben életét írja le a falun. Megéneklí a szegényeket, a szabadságot és a rabszolgaságot; az állatok is meleg védőre találhatnak benne. Ugyanezek az érzé-sek, de erőteljesebben és szenvedélyes szabadság-szeretettel párosulva hatják át a skót földművelő *Burns* (1759—1796) költészetét. Nemzeti érzés és rajongás a természet iránt kölcsönös különös báj-t dallamos költeményeinek. A természeti élet kö-rébe vonja az emberi élet külső és belső esemé-nyeit; ezek, a legjelentéktelenebbek is, benne őszinte, egyszerű, megkapó tolmácsra akadnak. Ez utóbbi költőkön már a francia forradalmi eszmék hatása érezhető. Az emberi jogok kiterjesz-tése sugallta azokat a lángoló szenvedélytől és lelkesedéstől áthatott költeményeket, melyek elő-futáira Cowpernél és Burns-nél akadunk.

Az angol romanticizmus kezdetét a Lyrical Ballads megjelenése jelöli 1798. Ezeket Wordsworth és Coleridge, a romanticizmus apostolai adták ki. Wordsworth teóriái, Coleridge kritikái még ma is nagybecsűek. A lakistákhöz tartoznak, mely elnevezés onnan ered, hogy Westmoreland és Cumberland tavait gyakran tették költői leírásaik tárgyává. Ez «iskola» tagjai közt a legnagyobb Wordsworth (1770—1850). Híres nagyobb művei a költői fejlődését leíró Prelude és a filozófiai Excursion. Wordsworth szerint a természet él és a természetnek van lelke. A természet szel-leme és az emberi szellem között előre megállapított összhang létezik. Imádtá a természetet, tehát szerette az embert is. Gyűlölte az elnyomókat s rajongott a szabadságért. Coleridge (1772—1834) a népköltészetet meg-vissza és a német irodalom hatása alatt áll. Finom, művészi érzékkel megírt tanulmányai nagy fontosságúak a kritika történetében, de mint költő is kiváló alkotott. Leghíresebb művei: Christabel, Kubla Khan és a Lyrical Ballads-ban megjelent Ancient Mariner. Ez utóbbi töredékes költemény a német romantika hatását mutatja s különösen a titokzatosnak, a természetfölöttinek és borzalmasnak szeretetére vall. E három mű az egész A.-ban páratlanul áll a fantázia szilajságát és ritmusát illetőleg. *Southey* neve összeforrt Coleridge-ével és Wordsworth-ével. Thelaba és Kehama költői elbeszélései-nek tárgyát az arab és az indiai hitregékből merítette. Dallamos nyelven írta meg őket; a varázslások és természetfölötti elemek uralkodnak bennük. Terjedelmes prózai munkái közt legnevezetesebb Nelson élete. Wordsworth hatása alatt áll *Campbell*, gyengéd érzelmektől sugalt költeményeivel. *Rogers* munkásságánál fontosabb *Moore*-é, a lelkes ír költő, ki tízes hazafias dalokat írt. Lalla Rookh keretes elbeszélésébe foglalt ke-

leti történetei színes pompájukkal ragadnak meg. A forradalom utáni költészet legkiválóbb költői egyéniségei Byron, Shelley és Keats. Közülük legnagyobb a teremő ereje *Byron*-nak (1788—1824). Legköltőibb műve volt életének feláldozása a görög szabadságharc érdekében. Költői dicsőségét Childre Harold's Pilgrimage emelte tetőpontra, Európai hírnevét növelték költői elbeszélései, a Giaour, Corsair, Corinth ostroma stb. Mindegyik főalakjából Byron egyénisége, Byron én-je szól hozzánk. Legnagyobb alkotása a forradalmi szellemtől áthatott Don Juan, melynek tárgya a spanyol legenda Don Juanjának különböző kalandjai, melyek elbeszélése közben merészen kikel az erkölcs, a politika és a vallás ellen és teljes szabadságot követel a cselekvésben és a gondolkodásban. Drámái nagyon líraiak, mintája Alfieri. Legkiválóbbak Manfred és Kain. Byronnal ellentétben *Shelley*-nél (1792—1822) korlátlan úr a fantázia. A forradalmi eszmék hatása mutatkozik a vallás fennálló formáit támadó Mab királynő-ben, mely ifjúkori művében az emberiség majdani tökéletes boldogságáról szól álmod. E boldogság nemlétezéséről panaszkodik Alastor-ban. Az Islam lázadásában az emberi jogokért száll sikra. A Megszabadított Prometheusban az emberszeretethez és a jónak diadalát hirdeti. Erőtéljes szomorújátéka a Cenci, elsőrangú remekmű. Lírája az emberiség legnagyobb költői közé emeli. A természet imádása nyilatkozik meg benne. A zsarnokság elleni harcra fűz s a szabadságot isteníti. Adonais gyönyörű elegiájában siratja költő barátját *Keats*-et (1795—1821), ki a nagy szociális kérdések helyett a gör. élethez fordult költői anyagért. Gyönyörű költeményei Ode on the Poets, To a Grecian Urn stb. Hellas bűvös hatását mutatják. Törédek a mitológiai tárgyú Endymion és Hyperion, mely a titánok bukását írja le.

4. Az angol irodalom 1832-től napjainkig.

Shelley, Byron és Scott halála után Viktória királynő fényes korszakának költői a szenvedély lángja helyett a mély gondolatok nyugodtan világító fényéhez fordultak. A szenvedélyes viharok után a békés szemlélődés következett, a tűz helyett a mélység, az erő helyett a báj. Viktória korának legnagyobb költője *Tennyson* (1809—92). Lírai és epikai költeményeket és drámákat írt. Terjedelmesebb művei a Királyidillek, Princess, In Memoriam és Maud. Poeta laureatusi minőségében írt leghíresebb verse Charge of the Light Brigade. Balladái közül említsük meg legalább névleg a világhírű Lady Clara Vere de Vere-t, Godivát, Lady of Shalott-ot stb. Mint lírai költő legmagasabbra szárnyal az In Memoriam-ban, melyben Hallamnak, barátjának halálát siratja, de lassan a keservből felemelkedik a hit magasságáig, ahol a bölcsesség, gondviselés és szeretet mindent kiegyenlítő hatalma nyugtatja meg lelkét. Enoch Arden megható története és Dora idillikus költeménye mind világhíresek. Legnagyobb és leghíresebb alkotása az Arthur-mondakört feldolgozó Királyidillek, melyekben a brit birodalom bukását, a kerek asztal feloszlását, Ginevra árulását és Arthur halálát dolgozza fel. Drámái közül legnagyobb sikert ért el Becket.

Tennysonnal sok tekintetben határozott ellentét képez, Viktória korának másik legnagyobb költője, *Browning* (1812—1889). Míg Tennyson dallamos, elandalító zenéjű nyelven már köztudatba átmént gondolatokat sző költeményeibe, Browning nehezkés formában az emberi értelem legmélyebb régióiba hatol, annyira, hogy sokszor homályossá is válik. Jellemzi a gondolatok mélysége és gazdagsága. Első jelentős műve Paracelsus drámái költeménye. Ez egy egyetemes tudás felé törekvő, de csalódó szellem fejlődésének története. Legkedveltebb talán a Pippa passes, 4 képből áll, az egyszerű ifjú leány mindig jókor jön, hogy bájos dalaival a rosszat elhárítsa. Balladái közül említsük meg a legelterjedtebb Hervé Riel-t, mely egy breton hajós hőstettét dicsőíti. Man and Women Browning legsikerültebb alkotásai közé tartozik. Leghosszabb műve a Ring and the Book arra szolgál, hogy az igazság gyűrűjétől a nemtelen ércet külön válassza a bűnyűgyben, melyről szól. Munkát, szilárdságot hirdet, férfias küzdelemre, bátorságra és lemondásra int a halállal szemben. Browning felesége, Elizabeth Barrett, Anglia legnagyobb költőnője. Ő fordította Aischylos Prometheusát. Seraphim-ban dramatizálja a Miltontól feldolgozott bibliai tárgyat. Lelkesedik a szabadságért és szánalmat érez az elnyomottak iránt. Mély érzésről és költői szépségről tanuskodik gyűjteménye Sonnets from the Portuguese. A bölcselkedő Aurora Leigh egy Olaszországban élt angol nőnek és rokonának fejlődését írja le.

Báj, kecsesség és egyszerűség jellemzik Anglia második híres költőnőjének Felicia Hemans-nek költeményeit. Az olasz eredetű, festő és költő *Dante Gabriel Rossetti* az angol romanticizmust az olasz szellemmel akarta összeegyeztetni. Ő a vezére a prerafaelita iskolának, melyhez kivülé Ruskin, Morris és Swinburne is tartoztak. Ideáljuk a Raphael előtti olasz művészet volt, ideális, mennyei alakjaival, angyalaival. Leggyönyörűbb műve The Blessed Damozel, melyben egy ifjú leány megdicsőült alakja tűnik fel előttünk, amint a mennyi nyugalomban a földön maradt kedvesével egyesülni vágyik. Sister Helen-ből az elhagyott nő fájdalom és boszúvágya szól. Az angol költészet remekei közé tartoznak gyönyörű szonettjei. Kiváló költőnő Rossetti nővére is. *Morris* William legkedveltebb műve az Earthly Paradise, a Canterbury-Taleshez hasonló keretes elbeszélés. Feldolgozta a Nibelung-mondát is.

Swinburne erőteljes és szenvedélyes költészetre félreismerhetetlenül hatott Shakespeare. Első nagy alkotása görög szellemben írt magasatos tragédiája: Atalanta in Calydon. Leghíresebb versgyűjteménye a Poems and Ballads, Songs before Sunrise. Két művében az Artus-mondakört dolgozza fel; remek trilogiájának, Stuart Máriának legköltőibb része az első: Chastelard. Az új romantikus iskolával szemben bizonyos ellentétet képez Matthew Arnold, ki leginkább antik tárgyakat dolgozott, fel pl. az Empedocles on Etnában. Ez tartalmazza egyik legismertebb költeményét, Apollo Musagetest. Kiváló irodalomtörténész is. Essays on Criticism tanulmányosorozatát költői és ítélelérzők, erő és világosság jellemzi. Rudyard Kipling Anglia tengeri hatalmát dicsőíti.

Verseiben az angolt tartja a föld kiválasztott népének. Elveti a tétlen elmélkedést, a munka és a tett; ezek az ő jelszavai.

A prózairodalom e korban még jobban fellendült, mint a költészet. Legnagyobb regényírói Dickens és Thackeray. Dickens (1812—1870) keserves gyermekkor után hamar tett hírnévre szert a Pickwick Club-bal, Pickwicknek és három barátjának kalandorozatával, melyben Londonnak és a vidéknek élete mesterei kifejezésre talál. Gyors egymásutánban jelentek meg híres regényei, melyeket részben irányregényeknek tekinthetünk. Bizonyos tekintetben önéletrajzi a David Copperfield, legelterjedtebb elbeszélései a fősvény Scrogeról szóló Christmas Carol és a Cricket on the Hearth. Regényeiben kiapadhatatlan humorral és optimista, jószívű mosolygással kelti fel a figyelmet a társadalmi élet visszasságaira, különösen a munkásosztály nyomorára. Twist Oliver-ben az angol szegényházak viszonyait tárja fel. A Zord Idők, Nickholas Nicleby, Bleak House, Little Dorrit mind örök hírnevet biztosítanak neki. Dickens optimizmusával ellentétben áll Anglia második legnagyobb regényírójának Thackeray-nek (1811—1863) pesszimizmusa. Első regénye legkiválóbb műve: Vanity Fair. Ebben a szatirikus regényben a hiúság vásárát írja le, az angol társadalmat önzésében és belső ürességében. Saját emlékeivel szötte át Pendennist. Esmond és The Virginians, bár nem igazi történeti regények, bennük élethíven látjuk magunk előtt XVIII. sz. kiváló embereit. George Eliot (Mary Anne Evans) az emberi élet mély problémáit érinti regényeiben. Így Adam Bede-ben a falusi viszonyokat festi, a Mill on the Floss-ban, a Vizi malomban egy kiváló eszű, környezeteiben megértésre nem találó lány fejlődését írja le. Romola Savonarola idejében látszik. — Frederick Marryat érdekesítő tengeri és kalandregényeknek a szerzője.

Bulwer történeti regényei közül legjobbak: Pompeji utolsó napjai, Rienzi. Modern tárgyak világátszerte elterjedt bűntügyi regénye Eugene Aram, továbbá Ej és Virradat és Pelham. A történeti regény terén Scott legnevezetesebb követője Charles Kingsley (1819—1875). Regényeiben szociális kérdések megoldását kereste keresztény szempontból. Fontosabb történeti regényei. Így Hypatia a tiszta erkölcsű, pogány filozófus nő (megh. 415) szomorú sorsát, az Erzsébet korában játszó Westward Ho tengeri hőskő élményeit meséli el. Stevenson Across the Plains-ben a tropikus világot festi, a New Arabian Nights titokzatos kalandok sorozata. Mint lírai költő is kiváló. George Meredith-et a próza Browningjának nevezték, mély gondolatai és a rejtélyeshez való hajlama miatt. Első híres műve az Ordeal of Richard Feverel, mely egy fiatal ember sorsát tárgyalja, kit atyja, hajlamaira való tekintet nélkül egy bizonyos pedagógiai rendszer szerint nevel fel. Kiválóbb művei az Egoist és Rhoda Fleming. Caine, Maartens, Barrie, Jerome nagyon kedvelt írók, de mindegyiket felülmúlja, népszerűségben is Rudyard Kipling az első anglo-ind író. Az indiai életből vett rövid, realiztikus elbeszélései alapították meg hírnevét. A Jungle-Book állatmeséiben igazi állatok szerepelnek s nem masz-

kok, e szempontból tehát világirodalmi jelentőségűek.

A prózai dráma Sheridan óta folyton hanyatlott, a költői drámák nem voltak színpadra alkalmasak. Csak olvasásra voltak nagyrészt szánva. Wilde (1854—1900) színművei külföldön is elterjedtek mint a Lady Windermere's Fan vagy a Jelentéktelen asszony. Wilde különben mint szellemes essayk és elbeszélések írója is kiváló. A mai drámaírók közt első helyen áll Pinero, kinek leghatásosabb darabja a Princess and the Butterfly. Említsük meg Gilbert-t, Chambers-t, Jones-t és a kedvelt regényíró Shaw-t.

A filozófiai írók közül a legnagyobb fontosságú talán Thomas Carlyle (1795—1881), ki a német eszméket és írókat honosította meg Angliában. Első filozófiai műve Sartor Resartus, a köntös filozófiájáról. Minden szimbólum köntös; az ember és az ember élete csak egy hasonlat, isteni énjének látható köntöse. Drámai élelénységről és hatalmas képzelőerőről tanuskodik nagy történeti munkája a francia forradalomról. A nagy ember utáni vágyának ad összes műveiben kifejezést, az erőt és munkát állítja élénk eszménynek. Mint történetíró különösen Cromwell-lel és II. Frigyeszel foglalkozott. A XIX. sz. vezető szellemei közé tartozik John Ruskin is (1819—1900). Carlyle-lel együtt fő törekvése volt, hogy a materializmusról az emberiség figyelmét egy ideálisabb világ létezésére fordítsák. Ruskin a szépzéket akarta felébreszteni és fejleszteni, az igazság és az erkölcsi nagyság iránti érzéket. Turner nagyságát ő hangoztatta először a Modern Paintersben. Szigorú etikai alapon építi fel eszméit; a művészetben az egyszerűséget és természetességet követte. A szónok, történetíró- és költő Macaulay (1800—1859) Anglia legnagyobb és leg-
ragyogóbb stilusú essayírója (Milton, Lord Clive, Warren Hastings stb.). Legnagyobb munkája A History of England from the Accession of James II. Remek összhangban van itt a költő a filozófussal; ép úgy kritikai és történeti tanulmányai-ban. A történetírók közül Grote a görög kultúra legalaposabb ösmérője (Görögország története). Froude Anglia történetét írta meg Wolsey bukásától a spanyol armada megsemmisítéséig, mesteri meglevenítő erővel. Buckle a Civilizáció története Európában c. töredékes művében azt akarta bizonyítani, hogy a civilizáció keletkezése és fejlődése örök, változhatatlan törvényekre megy vissza, Carlyle-lel szemben, ki a világtörténetmozgató erőt egyes nagy emberek működésében találja. Az ír Mac Carthy Viktória korának híres történetírója. Legelterjedtebb Greene angol története. John Stuart Mill egyike a XIX. sz. legnagyobb filozófusainak és nemzetgazdászainak. Herbert Spencer a XIX. sz. legnagyobb angol filozófusa. Korszakalkotó műve a szintetikus filozófia rendszere.

Faraday a természettudományok legnehezebb problémáit népszerűsítette vonzó előadásban. Darwin fő műve a Fajok eredete és az Ember származása. Tyndall a tudományos kutatás számára is hangsúlyozta a fantázia szükségét. Huxley az emberi nem eredetéről írt, az ember helyzetéről a természetben s Darwin hatására mutat. Lord

Kelvin a kor egyik legnépszerűbb fizikusa és természetfilozófusa.

Irodalom. Az egész angol irodalom történetét tárgyalják a következő művek: Chambers, *Cyclopedia of English Literature*, 2 vols, D. Patrick; Craik, *History of English Literature and the English Language*, 2 vols; A *History of English Literature*, 6 vols, Macmillan; Garnett and Gosse, *An illustrated History of English Literature*, 4 vols, London; Wülker, *Geschichte der englischen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, 2 kötet, Lipcse, az amerikai irodalomtörténetet ismerteti; Taine, *Histoire de la Littérature anglaise*, 5 kötet, Páris, magyarul megjelent az Akadémia kiadásában; rövidebb ismertetések: Thomas Shaw Alexander Thompson, *History of English Literature*, London, Murray; Saintsbury, *A short History of English Literature*; Brooke, *Primer of English Literature*, London, Macmillan; Schröfer, *Grundzüge und Haupttypen der englischen Literaturgeschichte*, Lipcse, Göschen. A skót irodalomtörténet tárgyalja Irving és Henderson; Scottish Vernacular Literature; az amerikaiakat Nichol, Richardson. A középkorral foglalkoztak: Brink, *Geschichte der englischen Literatur*, Strassburg, Trübner; Warton, *History of English Poetry*, London, 8 vols; Brooke, *History of early English Literature*, 2 vols; Morley, *English Writers*; Courthope, *A History of English Poetry 1910-ig* 6 k.; Brooke, *Engl. Lit. from the Beginning to the Norman Conquest*; Schofield, *Engl. Lit. from the Norman Conquest to Chaucer*. Az újabb korokat dolgozták fel: Saintsbury, *History of Elizabethan Literature*, London, Macmillan; u. a. *Eighteenth Century Literature*, u. o.; u. a., *Nineteenth Century Literature*, u. o.; Herford, *Literary relations of England and Germany in the XVI. century*; Jussarand, *Le roman au temps de Shakespeare*; Gosse, *From Shakespeare to Pope*; u. a., *History of eighteenth century literature*; Morley, *English literature in the eighteenth century*; Hettner, *Geschichte der englischen Literatur 1660—1770*, Braunschweig; Brandes, *Die Hauptströmungen der Literatur des 19. Jahrhunderts*, Charlottenburg, Barsdorf; Stedman, *Victorian Poets*, Walkery H., *The literature of Victorian Era*, New-York, 1910; Kellner L., *Die engl. Literatur im Zeitalter der Königin Victoria*, Leipzig, 1908. A dráma történetét megírták: Collier, *History of English dramatic poetry*; Ward, *History of English dramatic literature to the death of Queen Anne*; Klein, *Geschichte des englischen Dramas*; Genest, *Annals of the English Stage*, Creizenach, Das engl. Drama im Zeitalter Shakespeares, I. Halle 1908; A bibliográfiai közül kiálóbbak: Adams, *Dictionary of English literature*; Lowndes, *Bibliographer's Manual*; Allibone, *Critical dictionary of English literature*; Sharp, *Dictionary of English Authors*; Körting, *Grundriss der englischen Literatur*; *Dictionary of national biography*, London 1884—1900, 63. köt. Itt említjük meg a Cambridge *History of English Literature* terjedelmes sorozatos munkát, mely elsőrangú szaktekintélyek szerkesztésében most van folyamatban, továbbá a magyar Egyetemes Irodalomtörténet c. vállalatot, melyben Vojnits Géza írta az angol irodalomtörténetet.

Angol izzadás, mint járványos betegség uralkodott Angliában a XV. és XVI. sz.-ban A bajt általános izzadás jellemezte, amely hólyagos bőrküttéssel, szívdobogással, nagy elgyengüléssel járt s végül kb. 90%-ban halállal végződött. A betegség lényege s okozója ismeretlen.

Angol juhok. Angolországban talán annyi v. még több juhajtát különböztetnek meg, ahány a grófság, de ez állítólagos fajták közül több oly kevésbé különbözik egymástól, hogy legfeljebb ugyanazon fajta tájfajtáinak v. törzseinek tekinthetők. De még ily megszorítás mellett is annyi a juhajtát Angolországban, amennyit más országban nem találunk, mert Angolország egyes vidékeinek rendkívül változó talaja éghajlata van, és mert a húsjuhok keletkezése óta sehol sem keresztetk az annyit, mint itt. Ma már csak kevés olyan juhajtát van Angolországban, mely változatlanul megőrizte régi jellegét, mert a legtöbb fajta megfelelő tenyésztés, v. a mesterséges fajtákkal történt keresztezés által megváltozott és a tökély magasabb fokára emelkedett; de mind-

amellett még ma is meg lehet különböztetni közönséges és nemes, v. nemesített fajtákat. Az angolok azonban inkább a gyapju szerint osztják fel juhaikat, és hosszú- és rövidgyapjas juhokat különböztetnek meg.

A hosszúgyapjas juhok az angol gazdasági írók szerint már évszázadok óta tenyésznek Angolországban; a tengerpart mellett s Angolország belsejének mélyfekvésű lapályain több változatuk van, melyek a múlt század közepéig mind megegyeztek abban, hogy lassan fejlődtek, nehezen híztak s a hústermelésre kevésbé alkalmasak, de nagy testűek voltak, a gyapjuk ellenben igen keresett volt, s így inkább gyapjujuhoknak voltak tekinthetők. Ekkor létesítette Backewell Róbert ily juhokból az első angol húsjuhot, a *leicestert* s midőn az angol tenyésztők megismerkedtek vele, több helyen leicester-kosokkal keresztetk hosszúgyapjas juhaikat, miáltal még néhány hosszúgyapjas húsjuhot állítottak elő, t. i. a *lincoln*-t, a *cotswold*-t és a *kent*-t vagy *romney-marsh*-juhok. Az eredeti hosszúgyapjas juh ennél fogva ma már csak kevés helyen található még. E felsorolt hosszúgyapjas juhok kevésbé valók hozzánk, mert csak nedves éghajlatu lapályos vidékeken és csak akkor érzik magukat jól, ha buja legelőkön magukra vannak hagyatva, mert gyenge végtagsaik miatt nem tudnak sokat járni és nem szeretik, ha legeltetve hajtják őket; nálunk igen megviseli őket a forró nyár is, télen meg az istálló, mert Angolországban ott, ahol e juhok vannak, oly szelíd a tél, hogy a hosszúgyapjas juhok, néhány hetet kivéve, egész esztendőben a legelőn lehetnek. Úgy találják, hogy nálunk még a *cotswold*-juh tenyészthető a legjobb sikerrel, de főleg csak úgy, ha keresztezésre használják.

A rövidgyapjas juhok Angolország dombos vidékein, a down-okon fordulnak elő, s ezért down-juhoknak is nevezik. A múlt század utolsó negyedéig ezek is lassan fejlődtek, nehezen híztak és inkább gyapjujuhok voltak, de ekkor nekik is akadt egy tenyésztőjük, aki ép úgy átalakította őket, mint Backewell a hosszúgyapjas juhokat. E tenyésztő Ellmann volt, ki a *southdown*-juhokt létesítette; később más rövidgyapjas juhok tenyésztői az utóbbinak felhasználása által még a *hampshire*-, *shropshire*- és az *oxfordshiredown*-juhokt állították elő. Nálunk a rövidgyapjas A. jobban váltak be, mert kisebb testűek és mozgékonyabbak, mint a hosszúgyapjasok, az istállót jobban tűrik, sőt esetleg istállózatok is, és végre, mert az angol down-vidékek éghajlata nem különbözik annyira a mi éghajlatunktól, mint ama vidékeké, ahol a hosszúgyapjas juhok vannak otthon.

Angol keletafrikai társaság, 1895-ig Zanzibar kikötőit, továbbá a Victoria Nyanza körüli területet és Ugandát Unjoroval és a felső Nilus-völgygel együtt kormányozta. 1895., miután az angol kormány a protektorátust az egész kelet-afrikai angol partvidék fölött átvette s Ugandát külön protektorátussá tette, öt millió font sterling kárpótlás fejében feloszlott.

Angol keletindiai társaság, 1. *Keletindiai társaságok*.

ANGOL ÉS ARAB TELIVÉR.

Ktsbér.

Magyar nevelésű angol telivér mén, apja Buccaneer, anyja Mineral. Az angol Derby és a francia Grand-prix nyerője.

Abdul.

Tisztavérű arab mén, a bábolnai magyar királyi ménestörzsménje.

Angol kénssav, l. Kénssav.

Angol kert, l. Park.

Angol kisasszonyok (tulajdonképpen Mária-in-tézet, Institutum BMV.), női társulat leánynevelés és tanítás céljából, mely 1630 után keletkezett Münchenben nemes angol (innen nevük is) hölgyekből, kik kat. vallásuk miatt kénytelenek voltak hazájukat elhagyni és kiket előbb Ward Mária (1585—1645) gyűjtött össze 1609. a németalföldi St. Omer városban jezuitinak neve alatt kongregációba, melyet azonban VIII. Orbán pápa 1630 jan. 13. feloszlattott. Ettől a feloszlattott kongregációtól vették rendi öltönytiket (angol özvegyi viselet, fekete ruha fekete fátvollyal és fehér gallérral) és a 81 szabályt, melyet XI. Kelemen 1703. elfogadott ugyan, de magát az intézményt nem approbálta. XIV. Benedek pedig 1749. kijelentette, hogy a jezuitinákkal nem azonosak, hogy nem igazi szerzetesnők (verae religiosae), hogy fogadalmaik legfeljebb egyszerűek, ők maguk a püspököknek nincsenek alárendelve. A kongregációt, mint ilyet, csak IX. Pius hagyta jóvá 1877 febr. 5. Az A. intézete a XVIII. sz. folyamán főleg Németországban, Ausztriában (hol St. Pölten lett a főhelyük) és Angliában mindinkább elterjedt. Hazánkban négy kolostoruk van, ú. m. Budapesten, Veszprém-ben, Eperjesen és Egerben, amelyekben a nőnevelés körül nagy érdemeket szereznek.

Angol komédiások, l. Német irodalom.

Angolkór, l. Angol betegség.

Angol kulcs, l. Csavarkulcs.

Angol kürt (olasz: *Corno inglese*, franc. *Cor anglais*), az oboák fajaéhoz tartozó fafuvó; nagyobb, mint az oboa és egy öttöddel mélyebb; hangterjedelme kis f-től —g-ig.

Angol lánc, vagy német lánc, l. Lánc.

Angol ló (l. a mellékelt képet). Angolország lótenyésztése a fejlettség magas, alig túlszárnyalható fokán áll. Talaja, kedvező klímája, népének a ló iránt való eredendő szeretete tették ez országot a világ első lótenyésztő területévé. Az A. tenyésztés történetének első nyomait Caesar hódító hadjáratával kapcsolatosan (K. e. 55-ben) találjuk meg. Caesar a mai Angolországban apró, gyors és szívós lóra akadt, amelyről gyanítjuk, hogy gall eredetű volt. Úgy a rómaiak, mint később Hengist és Horsa természetesen lovakat is hoztak magukkal a szigetre-szágba. A lótenyésztés ekkor még nem állhatott magas fokon, mert gyakran importáltak Németországból hadi és ú. n. versenylovakat. A X. sz.-ban a lótenyésztési viszonyok javulni kezdtek. A hastingsi ütközet után a normannok árasztották el lovaikkal az országot; ugyanekkor spanyol vérű lovakat is hoztak be. Az első arabs ló állítólag 1121. került angol földre. Már ekkor meglehetősen élénk volt a lóversenyzés sportja. II. Henrik alatt (1154—1189) nagyobb szabású tornákat is tartanak, ezzel kapcsolatosan nehezebb és hidegverű anyagot importálnak, első sorban Flandriából. II. Eduárd (1307—1327) nagy lóbarát volt, aki jelentékeny összeget fordított importokra. Holttészt már kocsin vitték Londonba. III. Eduárd (1327—1377) spanyolvérű ménest alapított s mint már egyes elődei is, ló kiviteli tilalmakat állított föl. Ekkor az ország kb. 20,000 lovas tudott so-

rompóba állítani. VII. Henrik szigorú törvényekkel iparkodott a lótenyésztést fejleszteni; a kiviteli tilalmakat megkettőzte, a hibás és apró lovakat a tenyésztésből kizárta, a püspököket és főurakat legalább 7 mén tartására kötelezte stb. A rózsák harcától megtizedelt lóanyag ennek dacára sem javult, sem nem szaporodott különösebben s Erzsébet királyné alatt a hadseregnek nehezen lehetett 3000 katonalovat összetoborozni, aminek oka részben az volt, hogy a nemesek inkább az akkor divatos, de hadicélokra kevésbé alkalmas iskolalovakat kedvelték s tartották. Az angol lótenyésztés tehát a jelzett időpontig bizonytalan, tenyészező nélkül utakon járt és tarka keveréke volt a legkülönbözőbb vérnek. Az angol tenyésztés tulajdonképeni emelkedése szerves összefüggésben van a lóversenyzés fejlődésével s az utóbbiban rejlik az angol lónevelés vezetőelve: nem a külső forma, hanem a képesség alapján való tenyésztés, vagyis a lovaknak belső tulajdonai alapján való elbírálása és kiválasztása. Az angol a versenyt, a vadászatot tekinti a ló leghelettebb, legigazságosabb és legközvetlenebb érték-mérőjének és — bár egészen napirendre nem tér fölöttük — a külső formákat a megmérhető képességnek alárendeli. Az angol lóversenyzés tulajdonképeni modern gyökereit I. Jakab uralkodásának idejében találjuk meg (1603—1625); alatta már rendes futtató-pályák léteztek, a lovak meghatározott súlyok alatt futottak stb. A tiszteletdíjak kis ezüst harangok voltak. Ő alapította állítólag a chesteri pályát; tényleg azonban Chesterben már 1511. rendszeres versenyeket tartottak. I. Károly szintén ló- és versenybarát volt s ő alapította a newmarketi versenyteret. Maga Cromwell is sportsman volt. A telivértenyésztés erős előmozdítója II. Károly (1660—1685), aki külföldről hozatott kitűnő vérű kancákat, köztük állítólag arabokat és berbereket. Az angol telivér megalapozásához e kancák egy része jelentékenyen hozzájárult s ezek az ú. n. royal mares. Innét kezdve a telivér a lótenyésztés vezető eleme. A XVIII. sz. utolsó éveiben már megbízható ménes-könyv (General Stud Book) áll rendelkezésre. Az angol uralkodók továbbra is barátai voltak a lótenyésztésnek, különösen III. Vilmos, IV. György és VII. Eduárd. Az angol telivér alapját adó három híres apamén: Byerly's Turk, Darley's Arabian és The Godolphin Barb a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. elején kerültek Angolországba. Eredetük kétes, bizonyos azonban, hogy mind a három keleti vérű volt. A telivértenyésztéssel párhuzamosan haladt Angolországban a népies tenyésztés is, amely melegvérű (vagyis nemes) lovak mellett a nyugati (petyhüdt) vért is fölkarolt a kiváló igás és nehéz hintós lovakat adott. Ma a lótenyésztés Anglia nemzeti vagyonának egyik legértékesebb tényezője. L. még Ló.

Angol lúd, az emdeni, pomerániai és toulousei lúd igen sikerült keresztezési terméke, mely az összes lúdfajták közt a legnagyobb testű és egyaránt hús- és zsírlúd. Tollazata fehér, kisebb-nagyobb foltokkal, melyek mint minden mellé leg nem konszolidált fajtánál különösen a libáknál szembetűnnek. Az A.-ban egyedek szerint azon fajtáknak, melyekből keletkezett, hol előnyös, hol

hátrányos tulajdonságai lépnek inkább előtérbe; tömés alatt általában lassabban hizik, mint az emdeni.

Angol mélyfűrómódszer (bánya), l. *Mélyfűrás*.

Angol mérföld = 1760 yard = 1609,3088 m.

Angol művészet. A mai Nagy-Britannia és Irland területén a művészeti tevékenység legrégibb emlékei a történet előtti korból származó ú. n. *megolithikus kőemlékek* (l. o.), *menhírek*, *dolmenek*, *cromlecek* (l. o.). A leghatalmasabb közöttük a híres *Stonehenge*, Salisbury mellett és az ú. n. druida templom Avebury mellett. A római provinciális művészet Angliára is kiterjedt és a népvándorlás kora is hátrahagyta a maga emlékeit. A kereszténység felvétele óta (Szt. Patrik 432–65) részben a prehisztorikus, részben a római hagyományok folytatásaképpen kezdetleges, durva kőépítészeti és faépítészeti áll. elő, mely utóbbi az angolszász kőépítészetre is sokáig hatást gyakorol (Earls Barton, torony). Sajátos emlékek az emlékszerű, gazdagon díszített kőkeresztek (a leghíresebb Ruthwellben, Skótszárg). Itt, valamint ötvös- és egyéb fémmunkákon, kivált pedig a miniatűr-festésben nyilvánul az ir ornamentika szeszélyes, pazar gazdagsága (evangéliumos könyvek: Book of Durrow, Book of Kells, Dublin, Trinity College).

A normann hódítás nyomán (hastingsi csata 1066) déli hatás alatt keletkeznek a normann-román stílus nagyszerű emlékei: tömör, komor templomok, rendesen igen hosszú szentéllyel, egyenes szentélyzáradékkal, a szentély fölött emelkedő toronnyal, zömök oszlopokkal és pillérekkel, melyek kockafejezetei sajátos, szigorú alakítást nyernek. Általában a lapos mennyezetek uralkodnak, de a durhami székesegyház (1096–1133) terve már boltozatra készült. A normann korban épült lényegében Angolország legtöbb székesegyháza, ámbar csak később, többé-kevésbé jelentékeny csúcsíves átalakításokkal, pótlásokkal fejeződött be. A norwichi, durhami, oxfordi székesegyházak boltozata csúcsíves; a peterboroughi székesegyház főhajója még megtartotta régi deszkamennyezetét; a gloucesteri, exeteri, elyi és herefordi székesegyházak szentélyei már csúcsívesek és külsejük is többé-kevésbé átalakult.

Korán, a XII. sz. második felében hatolt be a csúcsíves építészet Angliába, egyenesen Franciaországból, mint angol kora csúcsíves stílus (*early english style*) a XIII. sz. egész folyamán uralkodott és eredete ellenére is határozott nemzeti jelleget áru. Az angol csúcsíves építészeti az alaprajzi elrendezésben normann hagyományokhoz csatlakozik; megtartja az egyenes szentélyzáradékot és a francia székesegyházak magassága helyett inkább erősen hangsúlyozott hosszúságra törekedett. A kereszthajó erősen eltolódik nyugat felé és a szentélyrészt gyakran még egy kereszthajót nyer. A hosszúságot még növeli a szentélyzáradékhoz illesztett Mária-kápolna. A templomok külsejét a nyugati tornyok kevésbé hangsúlyozott volta és a négyzettornyok erős érvényesülése jellemzi. A mérsékelt magasság következtében a támasztó rendszer jóval fejletlenebb mint Franciaországban. E stílus legkiválóbb emlékei: a canterburyi székesegyház szentélye, a peterboroughi

székesegyház homlokzata, a salisburyi, a lincolni (l. a *képmellékletet*) és walesi székesegyházak. Ez utóbbinak főhomlokzata, melyet szobrok és domborművek óriási sorozata díszít, a XIII. sz.-i angol monumentális szobrászat legnagyobb alkotása. A szobrászat, mint az építészet, francia hatás alatt áll, de sajátos nemzeti irányban fejlődik. Az angol síremlékeken, királyok, lovagok, püspökök emlékein (pl. János király, megh. 1216. síremléke a worcesteri székesegyházban) erős valószínű törekvés nyilvánul.

A XIV. sz.-ban, kb. III. Edward haláláig (1377), az angol építészet lényegében a régi alapon fejlődik tovább, különös súlyt helyezve a részletek gazdag kiképzésére. Az ornamentika igen nagy szerepet játszik. A nagy ablakok pazar, mérműves díszet nyernek, a mérművek fülkék és falsíkok díszítésénél is szerepelnek, a teljesen kifejlődött boltozatok rendszere, a bordák sokasága a szerkezeti szükségen túl már díszítő jelentőséggel is bír. Ennek a stílusnak, melyet jellemzően díszes stílusnak (*decorated style*) neveztek, legfőbb emlékei: a lichfieldi, exeteri, yorki és herefordi székesegyházak, a londoni Westminster apátság templomának legfőbb részei, az elyi, walesi és gloucesteri székesegyházak egyes részeinek pompás kiképzése, stb. A világi építészet terén nagy föllendülés áll be a XIV. században és teljesen kifejlődik a fejedelmi vagy előkelő úri laknak az a fő alkotó része, mely gyakran az egész épületnek nevet adott, az angol építészeti jellemző, sokszor óriási méretű csarnok (Hall). 1398-ban készült el a londoni híres Westminster-Hall.

A XIV. sz. végétől kezdve a mérművek hajlott vonalainak dús alkalmazása a függőleges tagoltság erős, de szintén főleg díszítő célzatú hangsúlyozásának ad helyet. Nyílások, síkdíszítmények kiképzésében a függőleges vonalnak lehető magasra fölvele jellemző: innen e stílus neve (*perpendicular style*). A merőlegesen fölfelé futó tagozatok rendkívül gazdag, változatos idomú, csillag-, háló-, legyező-, cseppkő- és pálmaboltozatba mennek át és gyakran fából készültek. E stílus egyik híres emléke a cambridgei Kings College kápolnája, amint általában ebben a korban nagy számmal keletkeztek az angol egyetemi városok jellegzetes épületei. Az angol csúcsíves építészetnek ez a foka igen sokáig fennmaradt és a Tudor-házból származó királyok idejében sajátos módon vett föl magába egyes olasz renaissance elemeket. Az építészetnek ezt a formáját az angolok *Tudor-stílus*-nak nevezik. Lényegében még nem egyéb, mint a „függőleges stílus” és VII. Henrik híres kápolnája, melyet VIII. Henrik építtetett a Westminster apátság templomához, teljesen a XV. sz. e nemű műveihez csatlakozik (l. a *képmellékletet*). A XV. sz.-ban az angol szobrászat a többé-kevésbé pompás síremlékek hosszú sorát hozta létre, mindinkább növekedő realizmussal (Beauchamp síremléke a warwicki templomban). A festészet gyér emlékei mellett kimagasló jelentőségű a yorki székesegyház óriási keleti ablakának üvegfestménye. Ámbar a középkori hagyományok igen sokáig érvényben maradtak, az olasz renaissance már VIII. Henrik idejében behatolt Angliába,

ANGOL MŰVÉSZET I.

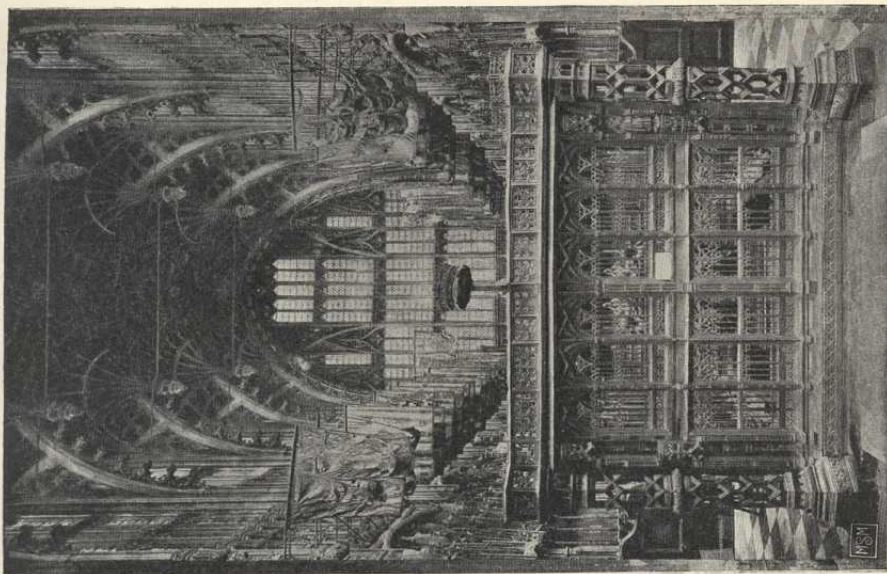
A Bodley-féle könyvtár Oxfordban.

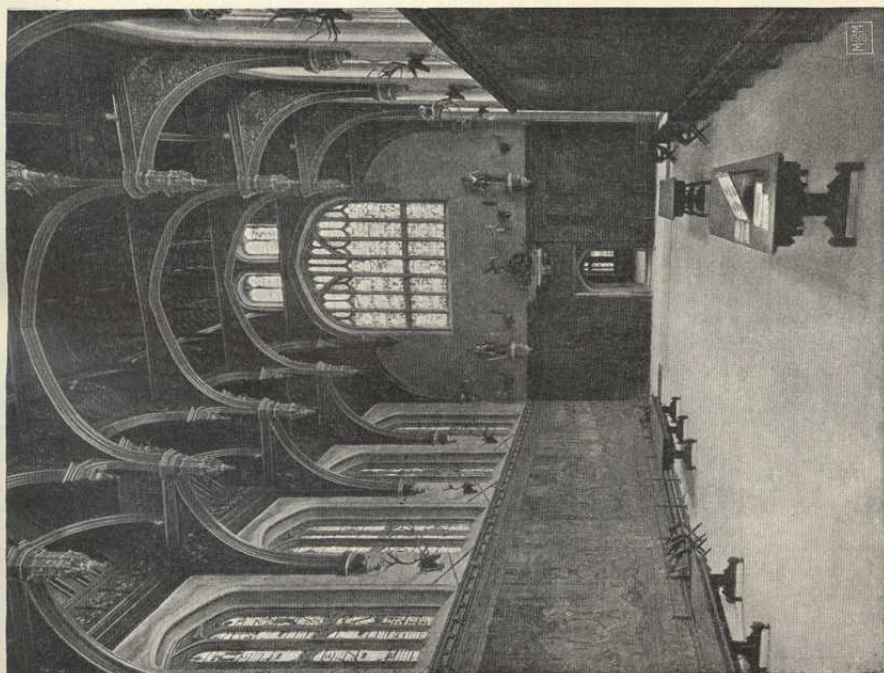
A lincolni székesegyház.

ANGOL MŰVÉSZET II.

VII. Henrik kápolnája a londoni Westminster apátságban.

A hampton-courti nagyesernök.

nagy jelentőségre azonban csak Erzsébet hosszú uralkodása alatt (1558—1603) emelkedett.

Az *Elisabethan style* a nemzeti sajátosságokat megőrző angol renaissance első foka. A templomépítés csekély szerepet játszik, annál nagyobb számmal emelkednek a vidéki nagyszerű urlakok (*mansions*), melyek központja a hagyományos csarnok (*Hall*, l. *Hampton-Court, képmelléklet*) és melyek a fokozott igényeknek megfelelő kényelmes elrendezés és festői megjelenés által a modern művésztetűre is nagy befolyást gyakoroltak. Híres példák: Charlecote, Kirby, Knole, Penshurst, Burghley, Longleat, Westwood, Wollaton, Longford Castle kastélyai. Nagy az építészeti tevékenység az egyetemi városokban, Cambridgeben és Oxfordban is. Oxfordban az *Old schools*, ma Bodley-féle könyvtár kaputornya érdekes példáját nyújtja a csücsíves elrendezés és renaissance-formák jellegzetes angol egyesülésének (1612, l. *képmelléklet*), mely még I. Jakab uralkodása idején is érezhető (*Jacobean style*) és csak I. Károly idejében lép föl az olasz renaissance hatása teljes erővel. Palladio művészetét ültette át Inigo Jones (1572—1652). A whitehalli királyi palotából csak a nagy csarnokot készítette el (*banqueting house*), szigorúan klasszikus szemlében. Legfontosabb követője Christopher Wren (1632—1723), a londoni szt. Pál székesegyház építője. A klasszicista irány behatolt a magánépítészetbe is (John Vanbrugh 1666—1726. híres kastélyai: Blenheim Palace, Castle Howard), anélkül azonban, hogy a régi angol építési módot teljesen kiszoríthatta volna, még akkor sem, midőn az antik művészet emlékeinek kutatása és gyűjtése, mely a XVIII. sz. közepe óta főleg Angliából indult ki, új alapot adott a klasszicizmusnak. A hellenizmus legkiválóbb művelői: John Soane (1750—1837), a londoni Bank of England építője, John Nash (1752—1835) a londoni Regent-Street és Regent-Park tervezője, Robert Smirke (1780—1867), a londoni General Post Office és British Museum, William Wilkins (1778—1839) a National Gallery építője. A csücsíves építészet megújítása, mely az ú. n. romantika nyomán járt, kedvező előfeltételekre talált Angliában, hol a csücsíves építés soha sem halt ki teljesen. A XIX. sz. első felében főleg a Pugin-család tagjai működtek ez irányban. A legnagyobb alkotása az új csücsíves építésnek az angol parlament hatalmas épülete, Charles Barrytól (1795—1860). A század közepe körül a középkori stílusok hatása mellett a renaissance is érvényesül, az utolsó évtizedekben pedig a történeti stílusok alkalmazása szabadabb, modernebb formát ölt, még a templomépítésben is. Jellemző példa a londoni Westminster székesegyház, John F. Bentleytől (1839—1902), ókeresztény hatás alatt épült, de merőben modern fölfogású épület. Különös jelentősége van az A.-nek a modern lakóház kifejlődésében, főleg William Morris (l. o.) hatása alatt, kinek 1859. Bexley Heathben épült háza (The Red House, Philipp Webbtől), külsejének és belsejének egységességével kiinduló pontjává lett a mindennél elterjedt modern mozgalomnak (l. *Lakóház*).

Az újabb szobrászat története nem sok kiváló nevet mutatott föl Angliában. Síremlékekben, emlékművekben nagy a szükséglet, de a szobrászok

— köztük igen sok külföldi — csak ritkán emelkednek a középszerűség fölé. A klasszicizmus legkiválóbb angol képviselője John Flaxman (1755—1826). Igen termékeny, annak idején ünnepeket mesterek voltak még: John Bacon (1740—99), Francis Legatt Chantrey (1781—1842), John Gibson (1800—1866), Richard Westmacott (1775—1856), ifj. Richard Westmacott (1799—1872) stb. Az antikizáló iránnyal szemben modernebb irányt főleg az Angliában működő idegen művészek kezdeményeztek, így a magyar származású Joseph Edgar Böhm (1834—1890). A legújabb angol szobrászatban a valóságosság uralkodik. A legnevesebb mesterek: Thomas Woolner (1826—92), William Brodie (1815—81), Hamo Thornycroft (szül. 1850), Charles Bell Birch (1832—93), Onslow Ford (szül. 1852) stb.

Sokkal nagyobb a jelentősége az angol *festészetnek*, mely szintén csak későn vett önálló, nemzeti irányt. Sokáig külföldiek elégitették ki a nagyobb igényeket. Holbein VIII. Henriknek, Van Dyck I. Károlynak volt udvari festője. Az első, igazán kiváló angol festő William Hogarth (1697—1764), az angol élet és erkölcsök hatalmas szatírájú ábrázolója. A tájképfestés, Angliában állandóan művelt műfaj terén a skót Allan Ramsay (1713—84) után föllépnek a nagy angol mesterek: Joshua Reynolds (1723—92) és Thomas Gainsborough (1727—88), kik önálló értékű új irányt kezdeményeznek. Legkiválóbb követők: George Romney (1734—1802), Henry Raeburn (1756—1823), James Northcote (1746—1831) és az ünnepektől Thomas Lawrence (1769—1830). Hogarth után a genrefestés is határozottan nemzeti irányt vesz. A népelet ábrázolásán kívül nagy szerepet játszik az angol elbeszélők egyes jeleneteinek illusztrálása. Az elfogulatlanság, természetesség, festőiség fokozódó mértékben jut érvényre a jeles angol genrefestők, George Morland (1763—1804), Robert Smirke (1752—1845), David Wilkie (1785—1841) stb. műveiben; az Angliában olyannyira kedvelt állatképek legnagyobb mestere Edwin Landseer (1802—73). A tájképfestés, melynek régibb, akadémikus irányát képviselte Richard Wilson (1714—1782), nagy mesterek egész sorának tevékenysége által döntő jelentőségűvé vált az egész újabb tájképfestés kifejlődésére. Gainsboroughn kívül John Crome (Old Crome, 1768—1821), Alexander Nasmyth (1758—1840), kivált azonban John Constable (1776—1837) és William Turner (1775—1851) az új irány nagy úttörői.

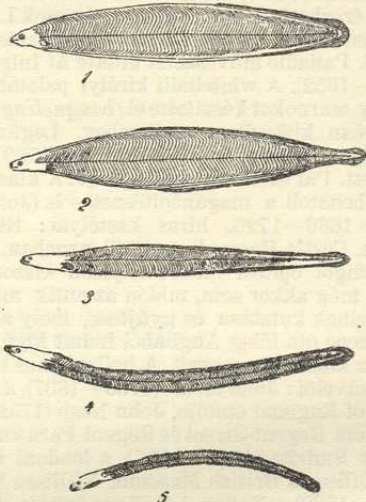
A XIX. sz. első felében, az akadémikus, klasszicista és modern irányok küzdelmét látjuk Angliában, éppen úgy, mint Európaszerte. Nemcsak az A.-re, hanem általában egész Európára igen nagy hatást gyakorolt az ú. n. *prerafaelista* irány, mely lényegében a természet beható tanulmányozására, gondos ábrázolására fektette a fő súlyt, az akadémikus eljárásokkal szemben. 1848. lépett a nyilvánosság elé ez a fiatal művészekből álló csoport (*Pre-Raphaelite Brotherhood*), melyet William Holman Hunt (1827—1910) John Ewerett Millais (1829—1896) alapított és John Ruskin (1819—1900) híres irataival támogatott. Az alapítókhoz csatlakoztak: Ford Madox Brown (1821—93) és Dante Gabriel Rossetti (1828—82). Ez utóbbi idealista, sajátos-

gosan stilizáló irányban fejlesztette tovább a prerafaelita alapot, úgyszintén követője, Edward Burne-Jones (1833—1900) is, míg a kiváló George Frederick Watts (1817—1904) műveinek romantikájával, ideális törekvéseivel is némi tekintetben hozzácsatlakozik. William Morris (1834—96), a modern iparművészet nagy apostola is összekötő-tésben állott e körrel. Az ő hatása alatt fejlődött Walter Crane (szül. 1845) sokoldalú művésze. A prerafaelita mozgalomból fejlődött irány mellett Angliában ma is nagy népszerűségnek örvend a modern eszközöket alkalmazó klasszicizmus, melynek híres, ünnepezt képviselői: Frederick Leighton (1830—96), Valentine Prinsep (szül. 1836), Edward Poynter (szül. 1836), Laurens Alma-Tadema (szül. 1836). Általában a prerafaelizmus maradandóbb hatást keltett külföldön mint hazájában. A genre és főleg az arcképfestés terén nagy sikerei vannak a német születésű Hubert Herkomernek (szül. 1849); kiváló modern arcképfestők még: Walter William Ouless (szül. 1848), Charles Hapelwood Shannon (szül. 1865) stb. A prerafaelita mozgalom befolyást gyakorolt a tájképfestésre is: Henry Moore (1831—95) és mások beható gondnal ábrázolták a természetet. Nagy jelentőségre emelkedtek a modern irányú skót festők, kik eleinte főleg francia hatás alatt állottak (George Paul Chalmers 1836—78; David Murray, szül. 1849; Henry William Banks Davis, szül. 1833, stb.), míg utóbb, főleg Glasgowban (*Boys of Glasgow*) James McNeill Whistler (1834—1903) megkapó művészetének befolyása alá kerültek. Kiemelendők: James Guthrie (szül. 1859), Edward Arthur Waltosa (szül. 1860), Grosvenor Thomas (szül. 1856), George Henry, John Lavery (szül. 1856), David Cameron (szül. 1865). Ez arc- és tájképfestőkön kívül igen népszerűek John Pettie (1839—1893) és főleg William Orchardson (1855—1910), szintén skótok, a történeti genrefestés szerencsés művelői.

Irodalom. Sharpe, Seven periods of English architecture, London 1870; Gotch, Architecture of renaissance in England, u. o. 1891—94; Uhde, Denkmäler d. Baukunst in Grossbritannien; Sizéranne, La peinture anglaise contemporaine, Paris 1900; Addy, The evolution of the english house, London 1899; Muthesius, Die englische Baukunst d. Gegenwart, Lipse 1902; Muther, Geschichte d. engl. Malerei, Berlin 1903; Prior, History of gothic art in England, London 1900; Caw, Scottish painting 1620—1908, Edinburgh 1908; Armstrong, Geschichte d. Kunst in Grossbritannien u. Irland, Lipse 1908.

Angolna, *Anguilla anguilla* L. (állat), a nyílt úszóhólyagú halak (Physostomi) rendjében az *ángolna-félék* (Muraenidae) családhoz tartozó csontos halfaj. Teste kigyóforma, néha 1·25 m. hosszúra és 6 kg. nehézsre is megnő. Halpénzei vékony, átlátszó, hosszú és keskeny szarűnemű lemezekk, melyek vastag, nyálkás bőrében két irányban olyképen vannak elhelyezve, hogy majdnem derékszög alatt hajolnak egymás felé, a közöttük maradt szabad teret zegzugosan összeráncolt bőr tölti ki; felső állcsontja elsatnyult, az alsó hosszabb; keskeny kopolytunyulásaí hónaljűszőszármái előtt állanak; hátsőrényűszója messze a hónaljűszőszármái mögött kezdődik s kormányűszójával össze van növe; hasűszőszármái nincsenek; ezért a lábatlan halak (Apodes) csoportjába sorozzuk; fogai kicsinyek. Színe sötétzöld, kékeszöld v. szürkessárga, alul mindig világosabb

v. fehéres. Kopolytunyulásaí szorosan is el tudja zárni s egy darabig a szárazföldön is élhet. Iszaposfenekű mélyvizekben él és egész Európában el van terjedve, hiányzik azonban azokból a folyókból, melyek közvetve v. közvetlenül a Káspiv. Fekete-tengerbe ömlenek, ezért hazánkban csak mint véletlenül ideidevedt vendég szerepel. Heckel Mohácsról, Petényi és Herman Ottó Komárom alól és Budapestről, Buza J. a Bodrogból említik. Ragadozó, de kis szájnnyílása miatt csak apró halakra vadászhat. Télen át az iszapba vonul és téli álmot alszik. Ha 4—5 éves kort elért, rendszeren októbertől decemberig, főleg viharos és sötét éjjeleken a tengerekbe vándorol. Itt ivaréretté válik; dec.-ben és jan.-ban ívik, még pedig legalább 500 m. (rendszen 1000 m.) mélységben. Petéből 6 cm. hosszú, teljesen átlátszó, oldalról összenyomott testű lárvák bujnak ki, melyeket a szakbűvárok, minthogy nem tudták, hogy ezek az A.

Az angolna fejlődése.

lárvaí, *Leptocephalus brevirostris* néven mint különös halfajt írtak le. Ezekből a tenger mélyében élő lárvákból fejlődik az új A.-nemzedék, mely egy év múlva, sokszor óriási akadályokkal megküzdve, nagy tömegekben ismét a folyamokba vándorol. E visszavándorló nemzedék jobbára nőtényekből áll, míg a hímek a folyók torkolatánál és a tengerben maradnak. Húsát, mely frissen, pácolva és füstölve fontos kereskedelmi cikk, igen sokra becsülik. Friss vére *magában* élvezve, v. más állatok vérébe fecskendezve, mérgező hatású; a tünetek a kigyóméreg okozta tünetekhez hasonlóak. Mindazáltal az A.-nát nem szabad a mérges állatok közé számítani, mert friss állapotban (nyersen) az ökörvér is mérges hatását. Az A.-hoz különben igen sok babona fűződik; a középkorban az orvosi tudomány nagy szerepet juttatott neki, úgyszólván minden szervét orvossággépen használták.

Közei rokona a *tengeri A. (Conger conger L.)*, mely 3 m.-nél is hosszabbra nőhet és súlya az 50 kg.-ot is megközelíti; az egész földön, az ész-

szes mérsékelt és forró földövi tengerekben el van terjedve. Húsát nem sokra becsülik, mert nem olyan íz, mint a közönséges édesvízi Á.-é. Halászatát különösen az olasz Comacchióban, továbbá Schleswig-Holsteinban, a Keleti-tenger mellékén és Hollandiában üzik nagyban.

Az Á. tenyésztése. Az Á.-át az édes vizekben rendszeresen tenyésztetni nem lehet, mert a tej, vagy hímhalak, melyek alakjukra és nagyságukra nézve egészen elütnek az ikrás (nőstény) Á.-tól, csupán a tengerben élnek, s nem követik az ikrásokat folyami vándorlásaikban. Az Á.-tenyésztés tulajdonképpen csak a fiatal halporontyok felnevelésében áll. Az édes vizekben az ikrás Á.-k 3—7 éves korukban érik el ivarérettségüket. Egy-egy kifejlődött Á. petefészékében 9—10 millió ikrát találhatók s így szaporodásuk igen nagy. Az Á.-k vándorlásaikra különösen a zivataros napokat használják fel; éjjel a víz tükre alatt úsznak a folyam folyása ellenében, nappal pedig a fenékén vándorolnak. A parti halászok fátyálával mennek ki éjjelenként a vándorlás időszakában a partokra s póznára erősített szitákkal az Á.-porontyok millióit fogják ki. Oly roppant nagy mennyiségben lepik el éjjel e kis, 5—6 cm. hosszú féregalakú porontyok a parti vizek felületét, hogy minden 1 liter kimerített vízre körülbelül 5—6000 db Á.-t lehet számítani. Az így kifogott porontyok egy része Francia- és Olaszországban különféle módon elkészítve az asztalra kerül. A kifogott porontyok nagy részét azonban elevenen küldik el felnevelés céljából. Az elevenen szétküldött porontyok Franciaországból *Montée* néven kerülnek forgalomba. A *Montée* különösen állóvizek benépesítésére alkalmas, mert az Á. nagyon igénytelen állat, jól fejlődik akkor is, ha a víz nem éppen friss. Az Á.-ivadék nagyon gyorsan nő s felnevelése, mely egyébként sem okoz sok gondot, már azért is nagyon jóvedelmező; 4—5 év alatt valamely vízbe helyezett porontyból 2½—3 kg.-os hal nő fel. Néha súlyosabbra is megnő az Á.

Az Á. felnevelésénél az Á.-s tavak, vagy mocsarak partjait tisztán kell tartani, s nem szabad megengedni, hogy itt a fű felnőjön, mert a hirtelen fűben az Á. éjjel táplálékot keresve, tovacúszik és így könnyen megszökik; ennek elkerülése végett tanácsos a tavak partját kavicsal behinteni.

Ángolna-félék (*Muraenidae*, állat), a nyílt-úszóhólyagú halak (*Physostomi*) rendjének egyik családja. Csupasz v. elsatnyult, egymást nem érintő halpénzkekkel fedett, többnyire kígyóalakú halak; hasúszószárnyuk nincsen; páratlan úszószárnyaik, ha kifejlődtek, egyetlen úszószegélyre olvadtak össze. A mérsékelt és forró földövön, tengerekben és édesvizekben egyaránt előfordulnak. Mostanáig 240 fajuk ismeretes, mely 26 nembe tartozik. Valamennyien ragadozók; húsuk ízletes, ezért mindenütt nagyban halásszák őket. Ismertebbek következő faja: 1. A *síkos angolna* (l. *Ángolna*). 2. A *tengeri angolna* (*Conger conger* L.), úgyszólván az egész földön el van terjedve, az összes mérsékelt- és forróföldövi tengerekben, különösen a partok közelében fordul elő; húsa, bár nem becsülik éppen nagyon sokra, olcsóságá-

nál fogva keresett élelmiszer. 3. A *közönséges murena* (*Muraena helena* L.; l. *Muraena*). Az Á.-nek több neme kizárólag mélytengeri hal. Ilyenek a *Nemichthys*, a *Cyema*, a *Saccopharynx* és *Synaphobranchius* nembe tartozó fajok, melyeket 500—2500 fonalnyi mélységből halásztak ki. Legkülönösebb alakú a *Saccopharynx pelecanaoides* Günth. faj, mely azonfelül lágy, mészben szegény csontjaival és a levegőn pépesen meglágyuló izomzatával is leköti a figyelmet.

Angol-német légió, l. *Idegen légió*.

Angol nyelv. Angolország legrégibb lakói a kelta származású brittek (Britanni, *Βρεττανί*) voltak; nekik köszönheti a szigetszág elnevezését is. A brittek régebbi története és műveltsége homályba vész és csak a Kr. e. I. századtól fogva vannak feljegyzéseink. Ekkor lépnek érintkezésbe a rómaiakkal. Már Caesar is megkísérelte Britannia meghódítását, de csak *Cneius Julius Agricola* hadvezérnek sikerült az országot római provinciává tennie, Domitianus császár idejében. A római uralom Róma kulturájának diadalát is jelentette. A latin népnyelv (az ú. n. *lingua rustica*), különösen a városokban mindinkább kiszorította a keltát; ez utóbbi csak a kultúrától távolabb eső vidékeken maradt használatban. A rómaiak az ország déli részét teljesen hatalmukba kerítették. E körülmény világtörténeti fontossága abban áll, hogy a római civilizáció itt is gyökeret vert. A rómaiak széleskörű kulturális és gazdasági tevékenységet fejtettek ki, Britannia és Róma között élénk érintkezés fejlődött. Chester, Manchester, Winchester, Lancaster, Exeter, Lincoln (Lindí colonia) városnevek még ma is emlékeztetnek a római uralomra.

A rómaiak Kr. u. 407. kénytelenek voltak légióikat, Britanniából visszahívni és ezzel a római uralom Britanniában véget ért. Azonban a római kultúra nem tűnt el egy csapással Britanniából, hatása még hosszú ideig érezhető volt. Különösen a városokban ezentúl is latinul beszéltek. A falvak és az elhagyatottabb vidékek kelta lakosságának a római kultúra iránt kevesebb érzéke volt, ezek régi barbárságukba hanyatlottak vissza. A kelta nyelvet Walesben, Skóciában és Írországból még ma is beszélik, bár az uralkodó nyelv már mindenütt az angol. Az Á. fejlődésére a keltának igen csekély befolyása volt. Kelta eredetű pl. az *Aberdeen*, *Aberystwith*, *Cardigan*, *Carlisle*, *Dundee*, *Dunbar*, *Inverness* nevek első eleme (*aber* = torkolat, *car* = vár, *dun* = megerősített hely, *inver* = folyó torkolata). — A latin nyelvnek nagyobb hatása volt az Á. fejlődésére, mint a keltának. Egyes latin kölcsönzők már az angolszavak hoztak magukkal szárazföldi hazájukból (pl. *butre*, vaj; *win*, bor; *pund*, font), másokat Britanniában vettek át a rómaiaktól (pl. *piper*, bors; *plume*, szilva, stb.) és ismét más latin szók a kereszténység elterjedése által jutottak az angolba (pl. *engel*, angyal; *biscep*, püspök; *maesse*, mise; stb.).

Röviddel a római légiók visszahívása után, a Kr. u. V. sz. közepén, az európai szárazföldről, valószínűleg a mai Schleswig-Holsteinből, különböző germán törzsek, nevezetesen *angloek*, *szászok* és *jütek* nagy csapatokban árasztották el Britan-

niát. E germán törzsek az ellenállásra képtelen britteket lassanként visszaszorították a hegyes vidékekre és az egész országot meghódították. Csak a győztes Cornwall, Wales, Cumberland és Skócia őrizték meg, — ép úgy, mint a római uralom idején, — most is függetlenségüket és kelta anyanyelvüket. Az ország meghódított részeiben a győztes germánok nyelve lett uralkodóvá. Ez a germán nyelv, a hódítóknak hazájukból való elszakadása és a szigetország idegennyelvű lakosságával való érintkezése következtében, egészen sajátos fejlődést vett és eredeti alakjától mindinkább eltért. Az *anglok*, *szászok* és *jütek* közül a leghatalmasabb az *anglok* törzse volt. Ő róluk nevezték el a meghódított országot *Angolország*nak (Englaland), az ott kifejlődött nyelvet pedig *A.-nek* (Englisc spræc, Englisc reord). *A. alatt tehát a legrégibb időben Britannia germán hódítóinak nyelvét értjük a K. u. V. sz. középtől fogva.* Az A. fejlődésének legrégibb korszakát, az *anglok*, *szászok* és *jütek* bevándorlásától a normann hódításig, körülbelül K. u. 450—1066-ig *angolszász v. helyesebben ó-angol* kornak nevezzük.

Az *ó-angol* nyelv számos nyelvjárása közül az ország uralkodó nyelve a wessexi dialektus lett, melyet Nagy Alfréd (871—901) emelt irodalmi nyelvvé. A *dán* hódítással ó-skandináv elemek is kerültek az angolba, nagyobb hatással azonban nem voltak, mert a dánok a műveltebb angolok nyelvét sajátították el.

Az A. fejlődésének második korszaka, a *közép-angol* kor, a normann hódítástól a középkor végéig (1066—1500) tart. A normann hódítással mindinkább tért foglaló francia nyelv és műveltség az A.-re nagy befolyással volt. 1066 óta Angolországban a hódító normannok nyelve, a *normann-francia* lesz uralkodóvá és az A. kezd háttérbe szorulni. A *normann-francia* (későbbi alakjában *anglonormann-nak v. anglofranciá-nak* nevezzük) volt az udvar és az előkelő társadalmi osztályok nyelve, míg a nép széles rétegei megőrizték régi, angol anyanyelvüket. Kezdetben a francia és az A. nem voltak egymásra kölcsönhatással és egymástól teljesen függetlenül fejlődtek. A hódító normannok és a legyőzött angolszászok közötti ellenségeskedés és ezáltal az anglo-normann és A. közötti éles ellentét azonban az idők folyamán csökkent. A normannok és angolszászok mind közelebb jutottak egymáshoz és végül politikailag és társadalmilag is egybeolvadtak. A normannok és az angolszászok összeforrásából fejlődött ki az *angol nép*. Ez átalakulásban az angol elem győzött és a XIII. sz. középtől fogva a normann lakosság is az A.-et veszi fel, az anglo-normann nyelv úgyszólván beleolvad az angolba. 1300-tól fogva mind gyakrabban találkozunk a költőknél oly nyilatkozatokkal, hogy *angolul* kívánnak írni az *angol nép* számára, amely immár nem ért franciául. A közép-A. szókinszén természetesen meglátszik a francia befolyás. Az állami és udvari élet, a politika és közigazgatás, a tudomány és művészet körébe tartozó kifejezések, valamint az absztraktumok, többnyire francia eredetűek; viszont a mindennapi élet és a kedélyvilág kifejezései, valamint a földművelésre és a hajózásra vonatkozó szavak germán származásúak.

Ugyancsak germán maradt az A. grammatikai struktúrája; germán eredetűek a segédigék, a névelő, a névmások és csekély kivétellel a prepozíciók, számnevek és kötőszók is. Az óangollal összehasonlítva, a középgangolban a végzetek gyengülnek, kiegyenlítődnek és színtelenekké válnak; így pl. a «venni» ige infinitívusa az óangolban *niman* volt, a középgangolban *nimen*; a *mona*, *sunne*, *sunu*, *bindan*, *leornian* szavak helyére *mone*, *sunne*, *sone*, *binden*, *lernen* alakok lépnek. A főnevek többszámát az óangolban különböző módokon képezték (pl. *stān*: *stānas*, *land*: *land*, *hol*: *holu*, *mete*: *mete*, *sunu*: *suna*, *feld*: *felda*, *nama*: *naman*, *man*: *men*). E képzésmódok legnagyobb része már a normann hódítás előtt kezdett lassankint átmenni a mai egyöntetű többszámképzésmódra, melynek jele -s (stones, lands, holes, meats, sons, fields, names). E példák közül az egyetlen *man*: *men* esetében maradt meg a régi képzésmód. A XIV. sz. középtől fogva az A. a franciát teljesen kiszorította; a francia csak mint hivatalos nyelv maradt használatban a latin mellett. Az angol, mint hivatalos nyelv, csak lassan hódított tért; így pl. az angol törvényeket is csak 1489 óta publikálják A.-en és egyes francia szólásmódok az angol parlamentben a mai napig fennmaradtak.

Az angol irodalmi nyelv megalapítóinak régebben *Chaucer* (1340—1400) és *Wiclif*-et (1324—1384) tekintették. Műveik valóban nagyban hozzájárultak az egységes angol irodalmi nyelv gyors kialakulásához. Az angol irodalmi nyelv kifejlődése azonban ugyanebben az irányban történt volna Chaucer és Wiclif nélkül is. A számos dialektusnak egységesítése és az irodalmi nyelvnek kifejlődése nem Chaucer, hanem a nép és a hivatalok nyelvéből indult ki. Chaucernek az az érdeme, hogy művei által hozzájárult az egységes irodalmi nyelv gyors elterjedéséhez. A XV. sz. elejétől fogva az angol, mint hivatalos nyelv is teljesen kiszorította a franciát. London, mint az ország fővárosa, a parlament és a felső bíróságok székhelye, a kormányzat központja, befolyását az egész országban érvényesítette. A XV. sz. vége felé csaknem az összes grófságok okiratai már a londoni nyelvjárás jellemző sajátosságait mutatják. Az egységes angol irodalmi nyelv kialakulására nagy hatással volt a könyvnyomtatás feltalálása is, melyet Angolországban *Caxton* vezetett be 1476-ban.

Az *újangol* korszak a XVI. sz. elejétől a jelenkorig terjed. A renaissance eszméáramlatainak hatása alatt az irodalmi prózába igen nagy számmal hatoltak be latin és görög szavak. Az írók a latin és görög kifejezések sűrű használatával akarták jelét adni tudományos készültségüknek és új tudós szavak képzése által (*inkhorn terms*) egymáson szinte túl akartak tenni. E tudós kifejezések közül sok a nyelvből később ismét kivészett, míg egy részük egészen meghonosodott és még ma is használatos (*accidence*, *attractive*, *local*, *restauration*, *modesty*, *temperance*, stb.). Ezen latin és görög szavakhoz járultak utóbb az irodalom révén francia, olasz, spanyol és egyéb kölcsönszók is. Az újangol korszakban a végzetek a szavakról teljesen lekoptak, így pl. a közép-

angol *mone, sunne, sone, binden, lern*en szavaknak az újanbolban *moon, sun, son, bind, learn* felelnek meg. E korban továbbá a helyesírást egyenletesebb elvek szerint szabályozták; az erős ragozású igék száma csökkent; a személyragok majdnem egészen eltűntek; a participium praesens régebbi «-end» végzete helyére «-ing» lépett; a főnevek többszámának képzése egyszerűbb lett. Az irodalmi nyelv a gondolatok és érzések legfinomabb árnyalatainak kifejezésére is alkalmassá vált, és hogy ebben a tekintetben a tökéletességnek mily magas fokára emelkedett, azt Shakespeare és Milton műveiből látjuk. Az A. hangtani tekintetben a XVI. sz. óta sok változások ment át, az írás azonban, néhány csekélységet nem tekintve, alig módosult. Az angol helyesírást nagyjában a mai napig megmaradt XVI. sz.-i alakjában és az eltérés az írott és a beszélt nyelv között azóta mind nagyobb lett. A londoni dialektus túlsúlya a XVI. sz.-tól fogva állandóan erősödött. Nemcsak az egységes angol irodalmi nyelv fejlődött a londoni nyelvjárásból, hanem az élő nyelvre nézve is London maradt a mintakép. A művelt londoni kiejtést tekintik ma is Angolországban mértékadónak, ezt tanítják az iskolákban és az angolul tanuló idegenre nézve is ez szolgál követendő mintaként (*Standard English*). Az A.-et Erzsébet királyné korában 5 millió ember beszélte, ma már 150 millióra rúg az angolul beszélők száma. Az összes fontosabb modern nyelvek közül az angolnak van legelőbb kilátása arra, hogy mint a világ egyik legelterjedtebb nyelve, legegyetemesebb nemzetközi nyelvvé is váljék.

Irodalom. Henry Sweet, *New English Grammar, Logical and Historical*, 2 kötetben, Part I. Introduction Phonology, and Accidence, Part II. Syntax, Oxford 1892—96; Henry Sweet, *History of English Sounds from the earliest period*, Oxford 1888; Walter Skeat, *Principles of English Etymology. First Series, The Native Element. Second Series, The Foreign Element*, 2 kötet, Oxford 1891 és 1892; Richard Morris and Leon Kellner, *Historical Outlines of English Syntax*, u. o.; Henry Bradley, *The Making of English*, u. o.; Otto Jespersen, *Growth and Structure of the English Language*, Leipzig 1905; T. R. Lounsbury, *History of the English Language*, London; W. H. Low, *The English Language, its history and structure*, u. o.; O. F. Emerson, *History of the English Language*, u. o.; T. N. Toller, *Outlines of the History of the English Language*, Cambridge, University Press; H. C. Wyld, *The Growth of English*, u. o. 1907 és *The Historical Study of the Mother Tongue*, u. o. 1906; Max Kaluza, *Historische Grammatik der englischen Sprache*, 2 kötet, Berlin, Felber, 2. kiad. 1906—1907; Horn, *Historische Neuenenglische Grammatik*, Strassburg 1908; Otto Jespersen, *A Modern English Grammar on Historical Principles*, Heidelberg 1909; Morris J., *Organic History of English Words I. Old English*, New-York 1908.

Etimológiai szótárak: Walter Skeat, *Etymological Dictionary of the English Language*, New Edition, Oxford 1910; F. Kluge and F. Lutz, *English Etymology*, Strassburg 1898. Teljesen a modern tudományos kutatás színvonalán áll a modern lexikográfia remekműve, a James Murray szerkesztésében megjelenő *New English Dictionary* on historical principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society, Oxford 1884—1910, 8 óriási kötet. Jelenik meg és remélhető, hogy 8—10 év múlva a mű teljes lesz. A mai élő nyelvjárást lehet teljeséggel felülbíráni a Joseph Wright szerkesztette hatkötetes *English Dialect Dictionary*, founded on the publications of the English Dialect Society, London, 1898 óta jelenik meg. — A német szótárak közül megemlítenünk: Flügel, Schmidt-Tanger, Muret-Sanders, Thieme-Kellner, Grieb-Schröder szótárát amely utóbbi az etimológia és a kiejtés pontos feltűntetése által válik ki. Angol-magyar szótár szerkesztett újabbán Yolland Artur, Magyar és angol szótár címen, Budapest 1908.

Angolnyereg, könnyebb, többnyire vánkos nélküli bőrnnyereg. Súlya 5—6 kg., de a verseny-

nyergek súlya olykor $\frac{1}{2}$ kg., sőt annál is kevesebb.

Angolország (térképét l. *Nagy-Britannia* cikk-nél), a brit szigetek K.-i nagyobbikának, Nagy-Britanniának D.-i része, mely magában foglalja a körülte fekvő szigeteket: Sheppey-, Wight- és Scilly-szigeteket, politikai szempontból hozzátartozik Wales-félsziget is. É.-on a Cheviot-hills választja el Skóciától. K.-en az Északi-tenger, D.-en a La Manche (English Channel), amely a Pas de Calais-ban (Straits of Dover) 31 km.-nyi széles szorossá alakul, Ny.-on az Atlanti-óceán, a Szt. Györgycsatorna, az Ir-tenger és az Északi-csatorna határolja. Legdélibb pontja a Lizard-fok (é. sz. $40^{\circ} 58'$, ny. h. $5^{\circ} 11'$), legkeletibb Lowestoft Ness (é. sz. $52^{\circ} 29'$, k. h. $1^{\circ} 45'$) és a legnyugatibb Landsend (é. sz. $50^{\circ} 4'$, ny. h. $4^{\circ} 38'$). Területe: 151,055 km². Az angolszászok, akik az V. sz.-ban vándoroltak ide, adták a nevét.

Tagoltsága és felszíne. A brit-szigetek kifejezetten kontinentális szigetek, amelyek aránylag nem távoli geológiai korszakban váltak el az európai kontinenstől s ha a környező tengerfenék csak 100 m.-rel emelkednék, a régi összeköttetés ismét helyreállana. A vízszintes tagoltságára nézve jellemző, hogy helyenként K.-en és Ny.-on egymással szemközt benyúló öblök, illetőleg folyótorkolatok a szárazföldjét összeszorítják: a Bristol-öböl és Temze-torkolat közt a távolság 220 km.; a Liverpooli-öböl és a Humber-torkolat közt 180, végül a Solway-firth és Tyne-torkolat közt már csak 100 km. A Ny.-i partok jobbára magasan kiemelkednek és a tenger hullámapasáitól ki-ki vannak törölve, míg K.-en inkább alacsonyok, alluviális rétegekből alkotvák. Merevedek a D.-i partok is, amelyeken csak itt-ott (pl. a Chessilpad Portlandnál, Dorset) találhatók lapos, üledékektől képzett részek, egyebütt jobbára kitördelt sziklák láthatók, névszerint Wight-szigetén a Needles, továbbá Hastingsnál, Brightonnál, Dovernál. Az óceán romboló munkáját legjobban mutatják a Scilly-szigetek, amelyek Cornwallis-félszigetnek Landsendig visszaszorított, illetőleg szétrombolt részének maradványai.

A brit-szigetek geológiai alkatuknál fogva az É.-Európai táblaföldnek részei, amely K.-i részében változatlan maradt, de Ny.-i részében nagy változások ment keresztül. A karbon-kor közepén keletkezett az Armorikanus-hegység, amely Walesen, Cornwallison és a Bretagneon át a francia Plateau Centralig nyúlt. Az ekkor keletkezett hegységek azonban nem tartották meg eredeti alakjukat; a szárazföld és tenger romboló ereje részben lehordta és lesímtotta; a geológiai közép-korban és még a korai terciér-korban azután a tenger színe alá kerültek, amikor is sok helyen üledékes rétegek rakódtak rájuk. A késői terciér-korban ismét kiemelkedtek és alakjuk ezóta kevésbé változott. A hegységei kristályos vagy régi üledékes kőzetekből álló csonka hegységek, melyeket törések és horpadások választanak el egymástól. Genezisökből magyarázható meg, hogy az angol hegységekben hiányzanak az éles hegyormok, hegyhátak és meredek csúcsok; a paleozoikus idő óta fennálló kopásnak és lehordásnak következménye, hogy mindenfelé domború boltív-

alakú, lekerekített, aránylag nem nagy magasságú hegyormokat, fűvel benőtt vagy tözeges felföldeket láthatni. Jellemző tulajdonságuk még az A.-i hegységek, hogy mindenfelé glaciális jelenségekre találunk; a jégkorszak maradványai a nagyszámú hegyi tavak is. A hegységek közt levő horpadásokat nagyjából a devon-korszakból való vörös homokk (old red), mészkő és a szénrétegek alkotják; ez utóbbiaknak köszönheti A. óriási iparát. Az említett csónka hegységek, törések és horpadások kizárólag É.-on és Ny.-on vannak. Geológiai úgy, mint orográfiai szempontból teljesen különbözik tőlük A. DK.-i része. A kettő közti választóvonal az a csaknem megszakítatlan völgy, amely A. K.-i partján, a Tee torkolatánál kezdődik, az (É.-i) Ouse, Trent, Avon, Severn és Exe folyók völgyrészeit követi és kissé meggörbülve Eketernél a D.-i parthoz ér. A ezen DK.-i része a maga lapos medencéivel csaknem teljes hasonlóságot mutat az É.-francia medencéknek; csak egyes helyeken szakítják meg lépcsőszerű emelkedések. Míg a csónkahegységek és horpadások A. ásványi kincseit tartalmaznak, az ország DK.-i része a földművelés hazája, amely a maga természetes ligeteivel, parkjaival és rétejeivel, közbeszórt falvaival, kastélyaival a tipikus angol parkvidék.

A Cheviot-Hills lábánál elhúzódó horpadásból emelkedik ki és húzódik D.-nek a Penine-Chain, Pennini-hegylánc (legmagasabb csúcsa a Crossfell 881 m.), amelynek tözeggel takart magaslatai nagyobbára homokkőből vagy a karbonformációhoz tartozó odukból és barlangokban gazdag mészkővekből állanak és amelynek lejtői szenttelepekben rendkívül gazdagok. A Penine Chaintől Ny.-ra, a Solway-Firth és Morecombe-öböl közt van a kambriai paleozoikus csónka hegység (legmagasabb csúcsa Sca Fell 963 m.), amelyet sűrű erdők, köztük festői tavak (ezért Lake District) takarnak és amely hegységi, tájképi szempontból A. leg szebb része. A harmadik hegycsoportot alkotják Wales (l. o.) hegyei, amelyeknek legmagasabb csúcsát a Snowdon (1088 m.) 5 hónapig takarja hó. A csónka hegységek negyedik csoportja, a Cornwalli hegyvidék, a Bristol-öböltől D.-re van. E hegyvidék fűvel takart és völgyektől átszeldelt, leköptatott tábla, amelyen számos gömbölyded gránitkúp ül, pendantja a francia Bretagnának, amelyhez még abban is hasonlít, hogy gazdag kőemlékekben (menhirekben és dolmenekben). Legnagyobb magasságát a Dartmoor Forestben (Yes Tor 620 m.) éri el. Cinn-ércekben való gazdagságáért már a föníciaiak is fölkeresték. A K.-i dombos vidéke a Temzetől É.-ra, egymástól csaknem parallel ÉD.-i irányú domborokból áll, amelyeknek meredek szegélye mindenütt Ny. felé van fordítva, K. felé pedig a következő meredek szegélyig szelíden lejtősöndnek. E meredek lejtők a denudáció által keletkezett szegélyei a K. felé szelíden lejtősödő jura- és kréta-rétegeknek. Az Exe, Severn, Trent és Ouse völgyei felől látható az első ily meredek szegélyek sorozata, amelyeket különböző neveken neveznek (Cotswold Hills, Lincoln, Heights stb.) és amelyek legnagyobb magasságukat (Botton Head 454 m.) a North-York-Moorsban érik el. A második K.-ibb fekvésű lépcsőt, amelyet a Marlborough- és Chiltern-Hills, az

East-Anglican-Heights és a Lincoln- és York-Wolds alkotnak és amely Ny.-ra nyíló ívalakban, megszakítva a Temze, a Wash és a Humber által Bristoltól Norfolk felé és azután a tengerparttal meglehetősen egyközűen Flamborough-headig nyúlik. A Temzetől D.-re is van két dombor, a North- és a South-Downs; az elsőnek meredek szegélye É. felé, az utóbbi pedig D. felé néz; a két meredek szegély a Weald nevű medencét zárja be. A North-Downs (legnagyobb magasság 368 m.) Dovernél, a South-Downs (legnagyobb magasság 271 m.) pedig Brightonnál meredek mészkőklák alakjában vesznek a tengerbe. A North-Downs és a Marlborough-Hills-szel kezdődő É.-i dombor között terül el a hullámos felszínű, termékeny Londoni terciarmedence, amelyen a Temze folyik keresztül és amelynek közepén épült London.

Vizei. Leghosszabb, egyszersmind legfontosabb folyója A.-nak a Temze, hossza 323 km., vízterülete 13,600 km²; legnagyobb vízterülete (24,068 km²) a Humbernek van, amely több kisebb folyóból, különösen pedig az Ouse és Trentből keletkezik; hossza 298 km.

Egyéb jelentékenyebb folyók:

Az Északi-tengerbe ömlik:	Hossza km.	Az Atlanti-óceánba, illet. Ir-tengerbe ömlik:	Hossza km.
Tyne	117	Exe	89
Wear	105	Severn	299
Tees	127	Towy	93
Witham	103	Dee	129
Welland	116	Mersey	90
Neu	161	Ribble	87
Ouse (Great-Ouse)	230	Eden	104
A La Mancheba ömlik:			
Avon	98		
Stour	87		

Mindezen folyók lassú folyásuak, sellők nincsenek és különösen azzal, hogy nagyobb részüknek tölcésalakú torkolata van, a hajózásra nézve nagyon előnyösek. A tavak legnagyobb számmal a Lake Districtben és Walesben vannak. Amott a Windermere (15 km. hosszú és 1,5 km. széles, területe 10 km²), emitt a Bala (6 km. hosszú) a legnagyobb. Ásványvízforrásai közt ismertebbek a meleg források Bath (47°) és Buxton (27°) mellett, kénes forrás Holbeck Leeds mellett, vastartalmú források Scarborough és Harrogate-Yorkban, Brighton Sussexben, keserűvízforrás Epsom Surreyben, sóforrás Ashby de la Zouch és Droitwich Chesterben, jód- és brómtartalmú Purton Spa Wiltsben és a sandrocks forrás Wight szigetén.

Éghajlat, flóra és fauna. A. fekvését tekintve a mérsékelt égövűhöz tartozik. Klímája oceanikus, de az éghajlatnak ez a karaktere sokkal jobban kidomborodik a Ny.-i mint a K.-i részekben; amott a januáriusi középhőmérséklet 5–6°, helyenkint 7–8°, miként E.-Olaszországban, emitt 3–4°; a januáriusi izotermák ÉD.-i irányban húzódnak; ezen aránylag nagy meleget azonban, amit jó részben a Golf-áramlat hoz létre, megrontja a csaknem állandó felhőzet. A nyári meleg közt nincs nagy különbség, és a júliusi izotermák NyK.-i irányt követnek. Az évi hőmérsékleti in-

gadozás Ny.-on nem egészen 8°, K.-en pedig 14°. A téli hőmérséklet Wight szigetén olyan, mint Fiumében és a Scilly-szigeteken olyan, mint Genovában. A nagyjából az alacsony légnyomás uralma alatt áll; a Ny.-i szelek a leggyakoribbak, amelyek különösen télen erősek, de a K.-i részeken elgyöngülnek. A csapadék az egész évre meglehetősen egyenletesen van felosztva; a Ny.-i partokon, különösen a hegységek Ny.-ilejtőin azonban a csapadék igen nagy; az évi esőmennyiség 2—4 m., amit Európának csak igen kevés helyén találunk. K. felé a csapadékmennyiség erősen apad. A heves zivatarok gyérek; az eső országos esőként hull alá; a hóesés igen ritka. A gazdag csapadékkal karöltve járnak a nagy és sűrű ködök, amelyek csak a D.-i szigeteken hiányzanak csaknem teljesen. A híres londoni ködök sem tisztán klimatikus jelenségek, hanem jórészt a gyárak sűrű füstjével vannak okozati összefüggésben. A flórája legközelebb áll a francia és németalföldi flórához. A túlnyomó nagy részét egykoron szintén kiterjedt erdők borították, amelyeket jórészt kiirtottak, helyüket rétek, legelők és szántóföldek foglalják el. Ny.-Európában otthonos növények az Erica-fajok, Ulex, Ilex aquifolium stb. A-ban messzebb nyomultak előre E. felé, mint Európa egyéb részeiben. A magas téli középhőmérséklet lehetővé teszi, hogy a kaméliák, mirtusz, a babér a szabadban is átteleljenek. A túlelvélű fák közül csak Juniperusok találhatók. A fauna ugyanolyan mint Ny.-Európában, azzal a különbséggel, hogy a fajok száma jóval kisebb, mint Európa ugyanily nagy területén. Farkas és medve teljesen kipusztult; a rókát csak a vadászat kedvéért tartják; borz, menyét, vadmacska is már csaknem teljesen kipusztult. Gólyák nem igen keresik fel A.-t, egyéb vándormadarak nem ritkák. A folyók halakban gazdagok.

Lakossága. A őslakóiról semmi biztosat nem tudunk. A neolitikus korszakban valószínűleg keskeny fejű, barnahajú nép lakta, amelyet némelyek az iberek rokonainak tartanak. Később az indogermán kelták hatoltak be a brit-szigetekre és elődjeikkel teljesen összekeveredtek, illetőleg azokat teljesen kiirtották. Valószínűleg kétféle kelta bevándorlás ment végbe, a régibb a gall, amelynek tagjai a messzebb fekvő vidékekre Skóciába, Írországba és Man-szigetére szorultak, míg az újabb, a brit, a tulajdonképeni A.-ban telepedett le. Julius Caesar vezette a római hadakat a brit-szigetekre, és bár a római uralom 3 századon át tartotta fenn magát, annak csak igen kevés nyoma maradt meg. Már a IV. sz.-ban nyomultak be A.-ba szászok és frizek a DK.-i részekbe; az V. sz.-ban azután az újonnan bevándorolt germánok egész A.-ot ellepték és a kelták a távolabb fekvő részekbe szorultak, Wales, Skócia és Írország egyes részeiben máig is fenntartották magukat. Az angolszászok a Temze környékét foglalták el, ahol később Essex, Sussex és Wessex grófságok keletkeztek. A jütlandiak Kentben, Wight-szigetén és a Humber mellett telepedtek le. A dán bevándorlás a VIII—IX. sz.-ban ment végbe: a dán telepek (Danelagh) 15 grófságra terjedtek ki Hertfordtól Durhamig. Az utolsó bevándorlók a francia normannok voltak (1066). A lakói-

nak száma az erős kivándorlás dacára folytonosan növekszik. 1801. még csak 8.892,536 volt, 1851. már 17.927,609 és az utolsó népszámláláskor 1901-ben 32.527,843; 50—50 év alatt tehát megkétszereződött. Az 1909-iki becslés szerint pedig 35.756,615 a lakosok száma. Az 1901. népszámlálás szerint a lakosság az egyes grófságok és önálló városok (county boroughs) közt a következőképen oszlott meg:

A grófság neve	Területe angol mér- földekben	A lakosok száma 1901-ben	Esik egy mér- földre
Bedford	473·3	171,707	363·0
Berks	713·3	180,354	252·9
Buckingham	749·0	197,064	263·1
Cambridge	492·5	120,264	244·2
Isle of Ely	371·9	64,495	173·8
Chester	1,009·2	599,070	593·6
Cornwall	1,856·6	322,334	237·6
Cumberland	1,520·4	266,933	175·5
Derby	1,013·8	504,610	499·2
Devon	2,597·8	436,938	168·2
Dorset	977·4	202,063	206·7
Durham	1,001·1	894,246	833·3
Essex	1,523·2	816,640	536·1
Gloucester	1,236·8	331,539	268·0
Hereford	842·0	114,125	135·6
Hertford	632·0	258,423	408·9
Huntington	365·6	54,125	147·9
Kent	1,520·2	936,240	615·9
Lancaster	1,707·7	1,827,436	1,070·1
Leicester	819·1	225,911	275·8
Lincoln:			
Parts of Holland	410·6	77,610	189·0
“ Kesteven	727·9	103,932	142·8
“ Lindsey	1,501·7	206,538	137·5
London	117·0	4,536,541	38,773·8
Middlesex	232·3	792,314	3,410·7
Monmouth	539·5	230,806	427·5
Norfolk	2,036·7	133,504	153·9
Northampton	908·9	207,485	228·8
Soke of Peterborough	83·5	41,122	492·1
Northumberland	2,009·6	387,791	192·1
Nottingham	826·8	274,716	332·2
Oxford	743·7	137,124	184·4
Rutland	152·0	19,709	129·7
Salop	1,346·6	239,783	178·1
Somerset	1,615·8	385,110	238·3
Southampton	1,479·1	377,118	255·0
Wight-sziget	146·9	82,418	561·0
Stafford	1,128·2	879,142	779·2
Suffolk (East)	859·0	189,170	220·2
“ (West)	610·8	117,553	192·4
Surrey	707·5	519,654	734·5
Sussex (East)	815·3	261,696	320·9
“ (West)	630·6	151,553	240·3
Warwick	879·8	347,722	395·2
Westmorland	789·6	64,409	81·5
Wilts	1,350·2	271,394	201·0
Worcester	739·9	358,377	484·5
York (East Riding)	1,157·9	144,748	125·0
“ (North “)	2,124·5	286,036	134·6
“ (West “)	2,627·2	1,460,982	559·7
Egész Angolország	50,222·0	21,930,663	486·7
Anglesey	276·0	50,606	183·3
Brecknock	733·3	54,213	73·9
Cardigan	692·3	61,078	88·2
Carmarthen	918·4	135,328	147·3
Carnarvon	571·8	125,649	217·9
Denbigh	665·7	131,582	197·7
Flint	254·7	81,454	319·9
Glamorgan	792·6	601,061	758·4
Merioneth	659·4	48,852	74·1
Montgomery	797·0	54,901	68·8
Pembroke	613·6	87,894	143·2
Radnor	470·6	23,281	49·4
Egész Wales	7,446·0	1,445,930	195·5
Egész Angolország és Wales	57,668·0	23,386,593	405·6

A county boroughk a következők:

A county-borough neve	Területe acre-ok- ban	Lakóinak száma becslés aze- rint 1909-ben	Lakói- nak száma 1901-ben	Esik 1 acre-ra 1901-ben
Barrow-in Furness	11,023	62,996	57,586	5.2
Bath	3,382	48,621	49,839	14.7
Birkenhead	3,848	121,123	110,915	28.8
Birmingham	12,639	563,629	522,204	41.1
Blackburn	6,978	136,959	127,626	18.3
Bolton	15,279	187,824	168,215	11.0
Bootle	1,576	63,393	58,556	37.2
Bournemouth	2,610	72,368	47,003	18.0
Bradford	2,879	293,893	279,767	12.2
Brighton	2,586	130,926	123,478	48.8
Bristol	11,705	377,642	328,945	28.1
Burnley	4,005	106,267	97,043	24.1
Burton-on-Trent	4,202	54,453	50,386	12.0
Bury	5,907	59,234	58,029	9.8
Canterbury	3,976	26,653	24,899	6.2
Cardiff	6,373	195,303	164,333	25.7
Chester	2,861	39,658	38,309	13.4
Coveytry	4,149	80,163	69,978	16.8
Croydon	9,012	161,078	133,895	14.8
Derby	3,449	129,411	105,912	30.7
Devonport	3,044	83,103	70,437	23.1
Dudley	3,546	50,678	48,733	13.7
Exeter	3,168	48,793	47,185	14.9
Gateshead	3,132	131,024	109,888	35.0
Gloucester	2,315	53,926	47,955	20.7
Grimby	2,852	73,036	63,138	22.1
Halifax	13,967	111,911	104,936	7.4
Hanley	1,767	68,831	61,599	34.8
Hastings	4,495	68,165	65,528	14.5
Huddersfield	11,859	94,739	95,047	8.0
Ipswich	8,112	74,889	66,630	8.2
Kington-upon-Hull	8,989	275,552	240,259	26.7
Leeds	21,596	484,012	428,968	19.9
Leicester	8,586	244,255	211,579	24.6
Lincoln	3,755	55,296	48,784	13.0
Liverpool	13,239	760,357	684,958	51.7
Manchester	12,935	655,435	543,872	42.7
Middlesbrough	2,685	105,255	91,302	32.3
Newcastle	5,355	281,584	215,328	40.2
Newport	4,431	78,366	67,270	15.1
Northampton	3,469	97,752	87,021	25.1
Norwich	7,556	124,136	111,733	14.8
Nottingham	10,935	263,443	239,743	21.9
Oldham	4,736	143,301	137,246	29.0
Oxford	4,719	52,774	49,336	10.5
Plymouth	2,370	124,180	107,638	45.4
Portsmouth	5,010	214,726	188,133	37.5
Preston	3,971	118,579	112,989	28.2
Reading	5,876	82,995	72,217	12.3
Rochdale	6,446	89,635	83,114	12.0
St. Helens	7,285	95,161	84,410	11.6
Salford	5,202	241,950	220,957	42.5
Sheffield	19,643	470,958	387,093	19.3
Southampton	4,501	124,067	104,824	23.3
South Shields	2,044	117,627	97,263	47.6
Stockport	2,197	103,706	78,897	35.9
Sunderland	3,357	159,378	146,077	43.5
Swansea	5,194	98,308	94,537	18.2
Walsall	7,480	99,399	86,430	11.6
Warrington	3,058	72,276	64,242	21.0
West Bromwich	5,860	70,457	65,175	11.1
West Ham	4,683	321,767	287,358	57.1
Wigan	2,188	90,678	60,764	27.8
Wolverhampton	3,525	104,633	94,187	26.7
Worcester	3,185	50,139	46,624	14.6
Yarmouth	3,563	53,436	51,316	14.4
York	3,730	87,004	77,914	20.9
Összes county boroughk	420,006		9,141,250	21.7

Az 1901. népszámlálás óta county boroughkká emeltettek Rotherham, West Hartlepool, Blackpool, Tynemouth, Southport, Smethroick, Merthyr-Tydfill és Stoke upon Trout. A lakosok, mint mindenütt, leginkább a városokban szaporodtak, főként bevándorlás által. 1891-ben a városi lakosság az összesnek még csak 75%-át tette, 1901. már 77%-ra emelkedett. Foglalkozásra nézve 10

éven felüli lakosok közt volt értelmiséghez tartozó: 972,685, kereskedő: 1.858,454, iparos: 8.350,176, mezőgazdasággal és halászáttal foglalkozó: 1.152,495, szolga: 1.994,917 és foglalkozás nélküli: 10.995,117 (köztük 9.017,834 nő). A népmozgalom adatait a legutóbbi 4 évben az alábbi táblázat mutatja:

Év	A lakosok száma becslés szerint	Szüle- tések	Házas- ságok	Halál- esetek	Kiván- doriók
1906	34.547,016	935,081	270,038	531,281	219,765
1907	34.945,600	918,042	276,421	524,221	265,229
1908	35.348,780	940,383	264,940	520,456	176,986
1909	35.756,615	914,621	260,259	518,075	185,623

A népszámlálás a felekezeti állapotokat nem veszi figyelembe. Különböző szempontokból tör-
tént becslés szerint 1091. az anglikánok száma volt 22¼ millió, a disszidenteké 8 millió, a r. kato-
likusoké 1.600,000 és a zsidóké 80,000. Az angli-
kán egyháznak két érseke (canterbury-i és york-i)
és 35 püspöke, a kat. egyháznak 1 érseke és 14
püspöke van. A vallásos és hittérítő egyesületek-
nek száma meglehetősen nagy; némelyek közti-
lük jelentékeny vagyonnal is rendelkeznek.

Földművelés és állattenyésztés. Az ipar
fejlődésével a földművelésnek szánt területek csök-
kennek. A földbirtok nagyobb része vagy holt
kézen van vagy fidei commissum (entailed es-
tates); ezért a legtöbb földművelő csak bérlet (lease-
holder) vagy gazdatiszt (bailiff); igazi kisgazda
(yeomen) aránylag igen kevés van. A mezőgazda-
sági termékek közt a legfontosabb a búza, ame-
lyet főképen a DK-i grófságokban termelnek;
árpat Walesben és az ÉK-i grófságokban, zabot
pedig É.-on vetnek; a rozs meglehetősen el van
hanyagolva. A burgonya legjobban megterem
Chester, Lancaster és Lincoln grófságokban. A
gyümölcsstermelés (alma, körte, cseresznye és
szilva) legelterjedtebb Ny.-on és DNY.-on. A ke-
reskedelmi növények közt a legfontosabb a komló,
amelyet Kent, Sussex, Hereford, Worcester és
Surrey grófságokban termelnek. Az összes meg-
művelhető földek közül 15-89% volt gabonával és
hüvelyesekkel bevetve, 6-79% répa, zöldség, bur-
gonyával, 0-12% komlóval, 8-65% takarmánnyal,
41-22% volt rét és legelő, 4-95% erdő, 0-19%
gyümölcsös, 0-77% ugar, 21-42% puszta. A ter-
més mennyiségét, l. *Nagy-Britannia és Írország*.
Az állattenyésztés igen magas fokon áll. A nagy
igavonó állatok Northamptonban és Leicesterben,
a kocsis és háts lovakat Clevelandban, a ponykat
Walesben tenyésztik. A szarvasmarhá-
nál, juhnál és birkánál is főképen a húsproduk-
cióna fordítanak gondot. A legjobb sonkát szolgál-
tatja York, a legjobb szalonnát Wilts, Hants és
Berks. Az állatállományt, l. *Nagy-Britannia*
alatt. A halászat, úgy a tengeri, mint a folyami,
igen élénk és közel 30,000 embert foglalkoztat.
1909. tőkehalon kívül 692,892 t. halat fogtak
7.455,155 st. font értékben. A legjobb osztrigát
Essex és Kent (Whitstable) partjain fogják.

Bányászat. A bányászatigen nagy jelentőségű
A.-ra nézve. Az 1901-iki népszámlálás szerint A.-
ban 805,185 egyén volt a bányászat szolgálatában,
közülük 643,654 a szén- és palabányákban,

17,027 a vasércbányákban és 72,336 a kőbányákban. (A termelés mennyiségét l. *Nagy-Britannia*.) A ásványkincsei csaknem kizárólag ama vonaltól Ny.-ra fekszenek, amelyet Portland-szigettől Rugby kereszttől Hartlepoolig vonhatunk. A legjobban fizető kőszénbányák vannak Durham- és Northumberlandban (1160 km²), York- és Derbyshireban (1980 km²), déli Walesben (2330 km²), Lancasterben (570 km²) és Stafford D.-i részén (248 km²); antracitot bányásznak déli Walesben, barnaszént csekély mennyiségben Devonban. A szén után a vasérc a bányászat legfontosabb anyaga. Vasércet találni déli Walesben, Staffordshireben, Clevelandnál (York grófság), északi Lancasterben (Barrow-in-Furness), Cumberlandben stb. A bányászott vasérc azonban már nem elégséges az angol vasipar táplálására, tehát behozatalra van szükség. A legjelentékenyebb vaskohók a vasércbányák közelében vannak. Önt Cornwallis és Devon grófságban bányásznak, ölmot főképen Derbyben (High Peak), Northumberlandban (Alendale), Cumberlandban (Alston Moor) és déli Walesben (Cardigan); rézércet Cornwallisban és Devonban, cinkércet Cumberland, Cardigan, Flint és Denbigh grófságokban, aranyércet Merionethben, mangánércet ugyanott; végül kősót Chesterben. Gazdag azonban a épületkövekben is. Opált és ametisztet, topázt és turmalint Cornwallisban, grafitot Borrowdaleben (Cumberland), gipszet és aszfaltot Dorset, Wilt és Salop grófságokban találni.

Ipar. Az egyes iparágak közül kétségtelenül a legfontosabb a szövő- és fonóipar. Az 1901-iki népszámlálás szerint 1.155,397 egyént foglalkoztatott. A gyapjuipar (1901. 210,740 egyén) székhelye Yorkshire (Huddersfield, Bradford, Leeds és Dewsbury); azonkívül készítenek szőnyeget Kidderminsterben, Halifaxban, flanelleket Lancasterben és Walesben (Newtown). A pamutipar (534,743 egyén) fészke Lancaster és a vele szomszédos részei York, Chester és Derby grófságoknak; a pamutipar székhelyei: Blackburn, Ashton under Lyne, Manchester és Salford, Oldham, Bolton, Bury, Stockport és Rochdale. A kötött árúk (48,374 személy) főképen Leicesterben és Nottinghamban készülnek. A selyemszövés nem jelentékeny (34,368 személy) leginkább Spitalfieldsben (London), Macclesfieldben (Chester grófságban), Manchesterben és Leighben üzik. A vászonipar (4493 személy) alárendelt szerepet játszik; fő fészke Leeds és Barnsley. A csipkekészítés 1901. 36,439 egyént, főképen nőket foglalkoztatott. Ismeretesek a nottinghami, bedfordi és buckinghami csipkék. Kalapokat Stockportban, Ashton under Lyneben és Londonban, szalmafonatokat Bedford, Hartford grófságokban, keztűket Yeovilben és Worcesterben, cipőket Northamptonban és Leicesterben készítenek. A textil-ipar után a fémipar sorakozik; az 1901-iki népszámlálás szerint 1.237,196 személyt foglalkoztatott; székhelyei Stafford, a vele határos Warwick, Salop, Lancaster, York, Durham grófságok és déli Wales; fémiparukkal kitűnnek a következő városok: Birmingham és környéke, Wolverhampton, Wellington, Bolton, Oldham, Sheffield, Bradford, Stockton, Merthyr Tydfil, Glamorgan, London, Birkenhead, Nottingham,

Newcastle, Prescot és Coventry. Nagy hajógyárak vannak Hartlepool, Sunderland, Stockton és Middlesbrough városokban. A bőrpar székhelyei London, Birmingham, Manchester és Liverpool, az agyagiparé Staffordban az úgynevezett Potteriedistrict. A legjobb porcellán gyártóhelyei Worcester, Derby és London, a legtöbb üvegáru a Tyne vidékéről, Prescot, Birmingham és London gyáraiból való. Kémiai nagyobb gyárak vannak Newcastle- és Gatesheadban; sörgyárak Burton upon Trentben (ale-sör) és Londonban (porter-sör); dohánygyárak London-, Liverpool- és Bristolban. Egyebekben l. *Nagy-Britannia*.

Helyi közigazgatás és közoktatásügy. A. 1910-ben összesen 62 administratör és 75 county boroughra van főlösztva (l. fentebb). Az előbbieken él egy a királytól élethossziglan kinevezett Lord-Lieutenant áll, aki a grófságát az adófizetők által 3 évre választott County-Council (grófsági tanács) támogatásával kormányozza. A county-boroughokban a közigazgatás a választott városi tanácsra van bízva; ez választja a polgármestert (mayor); a városi tanács választásában nők is vehetnek részt, amennyiben házuk v. üzletük van, sőt a county-councilba és a városi tanácsba is beválaszthatók, de tisztviselők nem lehetnek. Az 1902-iki és 1903-iki törvények mind a grófi, mind a városi tanácsok hatáskörét kiszélesítették. A falusi községekben, ha legalább 300 lakosuk van, ez előbb említett tanácsok hatásköre a parish councilra van bízva. A szegényügyet az 1834-iki törvény szabályozta; eszerint minden község tartozik a maga munkaképtelen tagjait segélyezni. E célból nagyobbára több község egyesült (poor-law union), amelyek egy szegényházat (workhouse) és kórházat tartanak fenn. A munkaképtelen szegényeket vagy a szegényházban helyezik el (in door relief) vagy másképen segélyezik (out door relief). A szegények segélyezésére fordított költségek 1908. 14.308,426 st. fontra rúgtak. Ez összegből a szegényházakba volt elhelyezve 51,424 nyomorék és 236,349 egyéb szegény; örültek házába és kórházakba 89,547; pénzbeli segélyben részesült 68,638 nyomorék és 483,454 egyéb szegény. Az 1908-iki törvény minden 70 éven felüli vagyontalannak, amennyiben legalább 20 évig volt angol alattvaló és 10 éven át büntetve nem volt, nyugdíjat biztosít, amely hetenként 5 shillinget tesz ki. A-ban az iskoláknak nincs egységes szervezetük s fokozataik sincsenek. A katonai és tengerészeti előkészítő iskolák kivételével nincs oly iskola, amelynek látogatása valamely életpályára való kötelezettséggel járna. Az iskolaépítés és a tanítás gyakorlata nincs is az állam jóváhagyásához kötve. Az állam csak berendezi, ellenőrzi és segélyezi az elemi iskolákat, ipariskolákat állít s felügyeletet gyakorol a magasabb iskolák fölött.

Elemi iskolák csak mint szabad iskolák (Voluntary Schools) álltak fenn 1870-ig, amelyeket felekezetek, községek vagy egyesületek tartottak fenn. Az 1870-iki Elementary Education Act (Forster-féle törvény) újjászervezte az iskolatípust; iskolák szempontjából kerti-telekre osztotta az országot, ezekben iskolaszékeket állított, melyet az adófizető lakosság vá-

laszt, s melynek nők is tagjai lehetnek. Ilyen intézmény híján a községtanács egy bizottsága, School Attendance Committee helyettesíti. Ez iskolai igazgató-hatóságok tartoznak arról gondoskodni, hogy minden kerületben legyen megfelelő számú iskola, szűkség esetén köteleességek kerületi iskolákat (Board Schools) állítani, melyekben a tandíj heti 9 pencenél több nem lehet. Nyilvános elemi iskola számba mennek az államsegélyes szabad iskolák is, melyek tandíja nem haladhatja meg az említett összeget. Egy 1891-iki törvény a nyilvános elemi iskolák tandíját részint egészen eltörölte, részint leszállította. Az állam az ily iskoláknak minden 5—15 év közötti gyermek után 10 shillinget fizet évenként; ez összeget a tandíjból le kell vonni. A tandíj és államsegély mellett az iskolák parlamenti államsegélyt is húznak (Parliamentary Grant). Ennek nagysága a vizsgálatok eredményétől függ, melyet az állami iskolafelügyelők (Inspectors of Schools), kik a központi oktatásügyi bizottság (Board of Education) alatt állanak, az ily iskolákban évenként tartani kötelesek. Az önkéntes iskolákat az állampénztár is segíyezi az 1897-iki Voluntary Schools Act alapján, e segély egy gyermek után 5 shillingnél több nem lehet. Ennek kiosztása a központi bizottság ítéletére van bízva, de az ennek jóváhagyásával létesült iskolák igényt tarthatnak rá. A kerületi iskolák további kiadásait és az új iskolák költségeit az iskolaadóból fedezi, melyet az egyes községekre vetnek, s mely így az állami adó egy neme.

Az 1870-iki törvény az egyes School Boardsra bízta, hogy kerületében az iskolakötelezettséget behozza. Egy 1876. törvény e jogot oly kerületekben, amelyekben School Boards nincsen, School Attendance Committeekre ruházta. 1880. végre törvénnyé lett az általános iskolakötelezettség, amely alól az 1899-iki és 1900-iki törvények bizonyos kivételeket tesznek. 1908-ban 21,015 iskola volt 6,016,362 beírt tanulóval.

A *technikai iskolák* (Technical Schools) részben magántanintézetek voltak, részben egyesületek és testületek alapításai. Kivált a londoni nagy céhek (City Companies) áldoztak erre sokat. Újabbban közpénzen is állítottak ily iskolákat. E célra szolgál az 1889-iki és 1891-iki Technical Instruction Act. E törvények a County Councilokra, a nagyobb városokban a Borough Councilokra, a kisebbekben 1894 óta az Urban District Councilokra bízta ez iskolák felállítását. 1908-ban a technikai és egyéb középiskolák száma 840 volt 138,078 tanulóval (74,923 fiú és 63,155 leány).

A *klasszikus nyelveket tanító iskolák*, melyeket nemcsak a tudományos pályára készülők látogatnak, hanem mindenki, aki a magasabb társadalmi körökkel kapcsolatban van, csaknem kivétel nélkül alapítványi iskolák s jobbára a XVI. sz.-ból valók. Az ily iskolák terjesztésén a humanista Colet, a londoni Pál-templom papja, buzgólkodott először, aki a maga költségén alapította a ma is kiváló Pál-iskolát. A merev formalizmusba süllyedt s az új tudományokat kirekesztő u. n. Grammar Schools újjászervezésére 1840. törvényt hoztak. Az igazi reformálás 1868 után

vette kezdetét. 1861. és 1864. két értekezlet sorra vizsgálta az iskolák javarészét, s e vizsgálat eredménye lett az 1868-iki Public Schools Act. A nagyobb iskolák megmaradtak külön felügyelő hatóságaik alatt, a többiek újjászervezését a Charity Commissioners központi hatóságára bízta. Intézkedtek, hogy a felekezeti iskolákat más felekezetiek is látogathatják, csak a székesegyházi iskolák tesznek e tekintetben kivételt.

Az *egyetemek* Angliában nem olyan szakszerű előiskolái a tudományos pályáknak, mint a kontinensen. Sok kitting orvos és jogász sohasem járt egyetemre, de az egyetem látogatása általánvéve tekintélyt és bizonyos rangot ad, s az angol ember egész életén át megőrzi ragaszkodását egyeteméhez. Legrégiebbek az oxfordi és cambridgei, melyek a XII. sz.-ban alapítottak. Újabbak: Durham (1832), University of London (1836), Victoria University (1880), a walesi egyetem Aberystwythben (1893), a birminghami (1900), a liverpooli (1903), a leeds-i (1904), a sheffieldi (1905) és a bristoli (1909). Sok helyütt u. n. Local Examinations tartanak — Oxford és Cambridge megbízásából — diplomák kiosztásával, aminek kivált a nő-hallgatók veszik hasznát. Az University of London a legújabb időkig csak vizsgálóbizottság volt, s akadémiái fokot osztogató intézet, melyet férfi és nő egyaránt elérhetett, ha a vizsgálatokat kiállotta; az 1898-iki University of London Act óta tanítóegyetem. Ezenkívül Londonban még két egyetemsteremtő intézet van: a felekezeten kívüli University College és az anglikán King's College; fakultásokra osztva, de doktori címet nem adhatnak. Mindegyiknek van orvosi kara, kórházzal kapcsolatban. Egyes kórházaknak is vannak oktató intézeteik. Természettudományokat az államköltségen fenntartott Royal College of Scienceben is tanítanak; az Inns of Courtok pedig jogi iskolákat tartanak fenn. Mindez intézetek kapcsolatban vannak az University of Londonnal.

A manchesteri Victoria University olyan vizsgálati bizottság, amelyen a londoni egyetem is volt, csak hogy itt a vizsgálathoz a különböző városokban fennálló, az egyetemmel kapcsolatos valamely College látogatása szükséges. E collegek közt legnevezetesebb a manchesteri Owen College (1850), mely egyesek adományaiból gazdagodott s kivált a természettudományok terén kitting. A walesi egyetem pusztán vizsgáló-hatóság, a birminghami a kontinensen levőkhöz hasonlóan van szervezve, szintűgy a többi, újonnan alapított is. Az egyetemek statisztikája 1909: Oxford 131 tanár, 1018 hallgató, Cambridge 122 tanár, 1163 hallg. London, a vele kapcsolatos collegeket, orvosi és egyéb iskolákat is beleszámítva, 1142 tanár 9677 hallg., Bristol 79 tanár 543 hallg., Durham 117 tanár, 1066 hallg., Manchester 245 tanár 1554 hallg., Leeds 155 tanár, 932 hallg., Liverpool 317 tanár, 914 hallg., Sheffield 131 tanár, 850 hallg., Birmingham 116 tanár, 984 hallg., Wales 143 tanár és 1543 hallgató.

Az egyetemek mellett országszerte számos college áll fenn. Női tanulók számára való van Cambridgeben és Oxfordban kettő-kettő, s Eghamban egy. Mint a férfi collegek, ezek is benn-

lakással vannak összekötve. Minden egyébre nézve l. *Nagy-Britannia*.

Angol perje (növény), l. *Lolium*.

Angol pezségőpor, l. *Pezségőpor*.

Angol por v. *algarotpor*, l. *Algarot*.

Angol porcellán, l. *Porcellán*.

Angol püspöki egyház, l. *Anglikán egyház*.

Angol sárga, l. *Olomoxiklorid*.

Angol sertések. Angolországban hajdanta a közönséges lápsértés volt elterjedve, mely nagy testével sok húst és zsírt tartott ugyan termelni, de lassan fejlődött, nehezen hizott, és általában rosszul értékesítette a takarmányt. De már a múlt század második felében portugáli és nápolyi sertéseket importáltak az angolok, és később a kínai sertéssel ismerkedvén meg, ezt vitték be és ezekkel kereszteszték a lápsértést. A jelenlegi A. több v. kevesebb lápvért, továbbá igen sok kínai és némi nápolyi és portugáli vért tartalmaznak. Az angolok nagyság szerint osztályozzák sertéseiket, t. i. kis, középnagy és nagy sertéseket különböztetnek meg; ez osztályozás keretén belül pedig még a szint is tekintetbe veszik, a legtöbb lápvért tartalmazó nagy sertések inkább a régi lápsértés jó tulajdonságait őrzik meg, míg a kicsinyek túlnyomó kínai vérek miatt inkább ennek előnyeiben és hátrányaiban osztoznak, a középnagy sertések pedig mintegy átmenetet képeznek a kettő között. Nálunk az A. közül főleg csak a *kis eszezi*, a középnagy *berkshírei* és a nagy *yorkshírei* ismeretes. Az utóbbi fehér színű, közepes nagyságú s többnyire zírira hízik.

Angol setter, l. *Kutyák*.

Angol só a. m. keserűs, l. *Magnéziumsulfát*.

Angol szaruzat, l. *Fedélszerkezet*.

Angol szarvasmarha. Mint az állattenyésztés minden ágában, úgy a szarvasmarhatenyésztés terén is az angolok viszik a vezető szerepet. A tejtermelő, de különösen hústermelő szarvasmarhák a tökéletesség oly fokán állanak, mint egyetlen más államban sem. Legelterjedtebb hústermelő fajtájuk a *shorthorn* szarvasmarha, amelynek megteremtője *Collin Charles* és *Róbert*, akik céltudatos tenyészkiválasztás, bő táplálás és rokontenyésztés észszerű alkalmazásával a XVIII. sz. végén teremtették meg ezt a fajtát, amelynek egyik csoportja a leggyorsabb fejlődéssel bíró hűshorthorn, a legkedvezőbb élősúly és vágósúly közötti aránnyal és a legjobb hizási képességgel. Ez a világos színű, finom rostu, márványozott húsú szarvasmarha 2 éves korára teljes súllyra hizlalható, 1500 kg.-ra is; tejelésre nem alkalmas, amennyiben leellés után alig 4—5 hónapig tejel. Ez a világ legdrágább és legkeresettebb marhája, nemcsak Európa, de Amerika és Ausztrália részére is nagyon keresett. A tejshorthorn évente 2500—3000 kg. tejet ad, az előbbinél azonban lassabban fejlődik és sokkal kisebb. El van terjedve mint jó hízó a *herefordi* marha, amelynek hízóképessége alig van a shorthornin mögött. Különösen az angol gyarmatok kapták fel ezen sárgás v. vöröses színű marha tenyésztését. Kiváló hízó marhája a *devoni* marha, a fekete *walesi* marha, a hosszú szarvú marha, a vörös szarvatlan marha. Kiváló tejelőmarhája a csatorna-szigetek marhája és pedig a *jersey* s a

guernsey, amely fajták főleg a hasonló nevű csatorna-szigeteken vannak elterjedve. A világos őzbarna jersey a világ legjobb vajtermelő szarvasmarhája. A századokra terjedő rokontenyésztés következtében szervezetük túlságosan elfnomult és gümőkórba hajlamosak. Skótszágban az *aberdeen-angui*- és a *gallovei* marha van elterjedve, mint kiváló hízó állat, a *kerry* pedig mint jó tejelő. Britannia szarvasmarha-létszáma 12 millió darab, amelyből 100 lakosra 2-96 darab esik.

Angolszász irodalom. Így nevezték régebben az angol irodalomnak legrégebb, 450—1100-ig terjedő korszakát. Újabban e korszakot inkább óangol-nak nevezik, ami helyesebb is. L. *Angol irodalom*.

Angolszász nyelv. Britannia germán hódítói-nak nyelvét a Kr. u. V. sz. közepétől a normann hódításig (1066) régebben angolszásznak nevezték és ilyen értelemben beszéltek angolszász irodalomról is. A nép nyelvén írott emlékek azonban e nyelvet, az irodalomban legkorábban szereplő *Angli* törzsenek nevével mindig *englisc*-nek, azaz angolnak nevezik s ezért helyesebb, ha a legrégebb korszak (450—1100) nyelvét óangol-nak mondjuk és az angolszász elnevezést csak a politikai értelemben vett nemzetről használjuk.

Angolszászok (Angelsachsen), e névvel illette Paulus Diaconus történetíró elsőnek azt a germán népet, mely az V. sz. derekán Britanniába átkelt és ott letelepedett, és mely angeln, szász s jüt törzsek összeolvadásából keletkezett. Az A. a hagyomány szerint Hengist és Horsa főnökeik alatt érkeztek 449 körül Jütlandból Britanniába, melyet a piktek és skótok betörései alól ugyan felszabadítottak, de egyúttal maguknak tartottak és a britek ellen irtóháborút folytattak. A britek és A. között folyt fajaharc kb. 150 évig tartott. A harc eredménye az volt, hogy a brit (kelta vagy másként kymri) elem Írországa, Wales-be, Cornwales-be és Skóciába szorult, avagy kivándorolni volt kénytelen, míg az A. 7 apró királyságot alapítottak: Kent (melynek 449-ben történt alapítását Hengist regeshősnek tulajdonítják), Sussex, Wessex, Essex, Ost-angeln, Mercia és Northumberland, mely utóbbi Deira és Bernicia egyesüléséből alakult. E hét állam képezte az angolszász *heptarchiá-t*. E királyságok egymással szüntelenül versengtek és apró küzdelmeket folytattak; történetük azonban csak akkor lett fontos, amidőn kenti *Ethelbert* (a frank Berta férje) 597 körül az I. Gergely pápától küldött Ágoston bencés szerzetes kezéből a keresztiséget nyerte és a szárazföldi államokkal és Rómával némi összeköttetésbe lépett (megh. 616).

A IX. században következett be a heptarchia egyesítése. *Offa* merciai király fia, *Wessexi Ekbert* 815 körül mind a hét angolszász országot egyesítette. Az új országot *Anglien*-nek (Angolország) nevezték. Az egyeduralom megalapítását siettetve, hogy a dánok (= normannok) mind sürűbben és sürűbben törtek az országba. Így *Ethelbert* hatalmát (860—66) jóformán összezárták, úgy hogy öccse és utódja, *Nagy Alfréd* (871—899 v. 901) maga is bujdosni volt kénytelen előlük, mielőtt az ország felszabadítását megkezdhetné. Alfréd volt a legkiválóbb angolszász király, országának helyreállítója, szervezője s tanítója. Fia, *Eadvard* alatt

(901—925) a dánok betörései ugyan ismétlődtek, de unokája, *Ethelstan* (925—49), 937. tönkre verte a kalandorokat. *Edmund* és *Edred* rövid kormányzását (940—955) a Dunstan érsekkel (l. o.) és a papsággal való viszály zavarta meg. Az istenfélő *Edgar* (959—975) a száműzött Dunstant visszahívta és canterbury-i érsek-prímás névezte ki. *Eduárd a vértanú* következett (975—979), majd ennek öccse, *Ethelred*, ki a dánoknak (991 óta) évi adót fizetett, 1002. azt a rendeletet adta ki, hogy az Angliában tartózkodó összes dánokat Szt. Brigitta napján (nov. 13.) le kell gyilkolni, ami meg is történt. Erre Sven dán király bosszú-hadjáratot indított, melynek az lett a vége, hogy Ethelrednek a szárazföldre kellett menekülnie, Sven király pedig (1014—1016) Angliát egészen igája alá hajtotta. Sven fia, *Nagy Kanut* (Cnut), nemcsak a dán és angol, hanem a svéd és norvég koronát is viselte (1016—35). Kanut fia, *Harold* (1035—40) és *Hartcanut* (1040—42) rövid uralma alatt a dánok hatalma hanyatlásnak indult, olyannyira, hogy 1042. ismét angolszász fejedelem, *Hítvalló Eduárd* (Edward the Confessor 1042—66) lépett a trónra. Ez azonban teljesen Godvin normann kegyencének és egyúttal apósának bábjá volt, s ez okból az angolszász népmeggyűlölte. Eduárd után, kiben az angolszász dinasztia kihalt, sógora (Godvin fia), *Harold* foglalta el a trónt (1066), kit sokan bitorlóknak tekintettek. A belviszályoknak híre Normandiába is eljutott, melynek fejedelme, (Hódító) *Vilmos* már régen áhítozott az angol trónra. Egybegyűjtötte báróit és miután kalandorokból nagy sereget gyűjtött, hajón átkelt a csatornán (1066 őszén) és Harold hadát Hastings és Senlac mellett (okt. 14.) megtámadta. A normann nyilasok és lovasok Haroldnak csupán bárdokkal felszerelt gyalog hadát könnyű szírral szétverték. Harold maga is elesett, Vilmos pedig győztesen vonult be Londonba, hol magát karácsony napján angol királlyá koronáztatta. Ezzel az A. korának vége szakadt és kezdetét vette a normannok kora. (L. *Vilmos és Nagy-Britannia*).

Vallás és egyházi viszonyok. Midőn az A. az V. sz.-ban Angliát megszállották, még pogányok voltak, a leigázott britek egy része azonban már a kereszténységet vallotta. A keresztény hit elterjedésének története meglehetősen homályos, csak annyi bizonyos, hogy Írországból *Szt. Patrik* (Patricius) alapította meg az V. sz. kezdetén a keresztény egyházat és hogy ő térítette meg a skót piktek egyik főnökét is, Columbanust, kinek engedelmével Ily (a. m. Jowa) szigetén kolostort alapított. Ez az ősrégi, a többi keresztény világtól a népvándorlás által elkülönített *ír-skót egyház* némely hitbeli kérdésben mást tanított, mint a római egyház. A római pápa fennhatóságáról (primatus) például a régi ír-skót egyház még mit sem tudott. Az angolszász hódítók és a britek között fennálló gyűlölség megakadályozta, hogy a győzők a legyőzött féltől kölcsönözzék az új tanokat. Ez okból I. Nagy Gergely pápa vállalta el az A. megtérítését. Gergely pápa a Rómában eladása ajánlott angolszász rabszolgák útján értesült a nemzet hitetlenségéről. 596. tehát a szent életű Ágoston bencés papot és 39 társát küldötte Angliába, kik már a következő évben Ethelbert kenti királyt, frank származású neje-

nek, Bertának közreműködésével, áttérésre bírták. Ágoston elnyerte a canterbury-i érseki széket és mint Anglia első primása szervezte az új keresztény egyházat. Az ír-skót és a római egyház közt a küzdelem azonban még tovább tartott, míg a Streaneshealch-ban 664. tartott zsinat a római egyház javára döntötte el. E zsinaton ugyanis a katolikus Winfrid (Bonifác) és az ír Colman Osvin király előtt hittani vitatkozást rendeztek, melynek végén Osvin király Winfridnek adott igazat. Az angolszász egyház római alapon való szervezését és a kat. iskolaügy alapítását azután 668 óta tarsus-i *Theodoros*, a pogányság kiirtását pedig *Winfrid* vállalta magára. Az iskolaügy terén «tiszteltetreméltó» (a. m. venerabilis) *Beda* is szerzett érdemeket, ki «Az A. egyháztörténete» c. művében a nép egyházi és politikai sorsát beszélte el (megh. 735).

Alkotmányos és jogi viszonyok. Az A. Angliában való letelepedésük idején még ugyanoly viszonyok között éltek, mint a Tacitus korabeli germánok. Intézményeik és szokásaik annyival fontosabbak, mert nagyon valószínű, hogy azokat új hazájokban, a szigeten, kontinentális befolyásoktól menten, sokáig meglehetősen tisztán megőrizték; s mert azok alapját képezik az angol alkotmánynak. Az A. két osztályra oszlottak: a szabadok (ceorls) és a nemszabadok (theows) osztályára, s ehhez sorozandók a leigázott brit lakók is. A szabadok sorában voltak: a születési nemesesség vagyis «eorls» (másként «earls») és az «ätheling»-ek. Ezek közé számították valamely előkelő főnöknek kíséretét is (gesith, thans), kik harci kedvből, avagy préda reményében kisebb csapatokban, közös vezér alatt ellenségeikre törtek. Az ország maga «százados kerület»-ekre oszlott (hundreds, cents); ama szabadok és nemesek, kik egy kerületben együtt laktak, havonként egyszer tartották közös gyűléseiket (hundredesgemot), melyben ügyeiket függetlenül intézték. Több százados kerület: a *kerület*-et vagy *grófság*-ot képezte (shire, scira, Gau), melynek tagjai évenként kétszer tartották gyűlést, még pedig a gróf (ealdormen, később: earl) elnökelete alatt. Voltak még *városi kerületek* (townships), melyek rendszeren tengerparton feküdtek és *falakkal megerősített városi kerületek* (a. m. burhs, boroughs). A hét apró ország élén királyok állottak (kings), kik legfőbb hadvezérül és bíról szerepeltek és az egyes grófságok vezetését grófokra és sheriffek-re (sciregemots) bízták. Ama tisztviselő, kit «gróf»-nak neveztek, elsősorban bírói, később politikai teendőket végzett, a sheriff ellenben a pénzügyre és a közjövödelemre ügyelt. A királyi méltóságot a szabadok választás útján töltötték be, de mivel választáskor rendszeren csak az uralkodó család tagjaira voltak tekintettel, a királyság örökösnek mondható. A király oldalán a *bölcsék tanácsa* állott (witan, witenamegot), melynek tagjai voltak: a püspökök, a grófok és meghatározott számú thanok és szabadok. A witenamegotból származott utóbb a «nagy tanács», magnum concilium a. m. a parlament. Ezen a gyűlésen választották a királyt, ez a gyűlés szavazta meg az adókat és birtokadományozásokat, ez hozta a törvényeket, ez döntött minden fontosabb kérdésben. A törvényeket Kentben jegyezték fel legelsőbben

(a VII. sz.-ban); említendők még a wessex-i és mercia-i törvények (VIII. sz.). Az A. voltaképeni törvényhozója *Nagy Alfréd* (l. *Alfréd*), ki a régebbi törvényeket kodifikálta és újabbakat is alkotott, melyek együttvéve az *angol közjog*-nak (common law) alapját képezik. Későbbi időkben a régi angolszász törvények összegét *«Hivalló Eduárd törvényei»*-nek szokták nevezni.

Művelődési viszonyok. Az A. főbb jellemvonásai és szokásai azonosak a régi germánokéival (l. o.). A szépművészetek e korban angol földön is az egyház szolgálatába szegődtek. Az irodalom terén kiváltak Caedmon és Aldhelm püspök mint költők, Beda mint teológus és történetíró, Alcuin mint sokoldalú tudós (korának legelső tudósa s Nagy Károly barátja). A hittérítés terén különösen Willibrord és Winfrid (Szt. Bonifácus) szereztek hírnevet. Az első fontosabb keresztény iskolát Szt. Ágoston alapította Canterbury-ben; York, Westminster, St. Albans, Worcester s Oxfordban is virágoztak iskolák. Nagy Alfréd a kontinensről hívott meg tudósokat, köztük életíróját, Assert. Az angolszász építészet műemlékei legnagyobbobbszt elpusztultak, de a képirás néhány szép emléke fennmaradt. L. még *Angol nyelv, Angol irodalom, Angol művészet*. V. ö.: Turner, *History of the Anglo-Saxons* (London 1857); *Pulgrave, Hist. of the Anglo-Saxons* (u. o. 1887); *Winkelman, Geschichte der Angelsachsen* (Berlin 1883). Magyar tájékoztató cikk Mangoldtól a Századok 1892. évf.-ban.

Angolszász törvények (Leges Anglo-Saxonum). Az angolszász népjognak nemzeti ó-szász nyelven törvényhozási formában történt följegyzései, a VI. sz.-tól a XI. sz. közepéig. A VIII. sz. végéig terjedők, s a heptarchia korából valók. Az angol nem írott jog, az ú. n. common law ezekből indul ki. Hivatalos kiadás: *Ancient Laws and Institutes of England* (London 1840).

Angol tapasz (emplastrum anglicanum s. glutinosum), selyemszövet, mely egyik oldalán vízahólyaggal készült péppel van bekenve. Alkalmazáskor a bekenet oldalt megnedvesítendő s a bőrre ragasztandó. A vízahólyag-oldatba gyakran benzoésavat v. szalicilsavat is tesznek. Egyszerű fedőanyag az A., mely bőrhorzsolásokra, kisebb sebekre ragasztható, hogy azokat a levegő porától s más izgalmtól megóvjuk. Sebfertőzés azonban kizárva nincsen, annál kevésbbé, mint hogy a vízahólyag igen jó talaj baktériumok számára. Az A. helyett használják az ú. n. *kelet-indiai növénypapírost* is, ami vízahólyag-oldattal bekenet selyempapíros; nem jó, mert igen szakadékonyság s a nedvesség igen könnyen leáztatja.

Angol telivér, l. *Angol ló*.

Angol tyúk. Az A. közt csupán az orpington-tyúk az, amely nálunk is el van terjedve, amely tehát bennünket közelebből érdekel. L. *Tyúkfajták*.

Angol ügetés, l. *Lovaglás*.

Angol vadjog, l. *Állampolgári vadjog*.

Angol vászon, színes lánconalakból készült csíkos pamut bélésárú. Kötése vászon. Sűrűsége: cm.-ként 34 lánca s 21 vetés, fonalaiknak angol finomsága: lánca 16—20 számig, vetés 28 számig.

Angol viadortyúk (Gallus domesticus pugnax, britannicus). Ámbár Angliában kakasviadalokat

már a XII. sz.-ban tartottak, az A. csak később valamely angol s a maláji tyúk keresztezéséből keletkezett. Az A. nyulánk, hosszú nyakú, széles mellű, keskenyfejtű és hátuljú állat; taréja egyszerű, szemei tüzesek, tollazata rövid, lábai hosszúak, de edzetek. A. fajtának Angliában valami 20 változata ismeretes, amelyek között a *barnamellű vörös* és a *feketemellű vörös* viadorok (Brown breasted red games és Black breasted red games) a legkedveltebbek. Az A. elsősorban sport-tyúk, de azért az angolok mint gazdasági állatot is nagyra becsülik; jó tojónak mondják s a fiatalja húsát a fácánhus fölé helyezik. Veszekedő természete olyan, hogy a macskával és a kutyával is szembeszáll, de más tyúkot sem tűr az udvarban, mint a maga fajtáját. (Rajzát l. *Tyúkfajták* alatt.)

Angol vörös (angyalvörös, vasminium), festésre és csiszolásra használt vörös festék. Vas-oxidból áll; a közönségesebb festéket természetben előforduló vasokkernek nevezett földestékből égetik. A vasokker vasoxidhidrátdús agyag, amely égetve a kémiaiilag kötött vizét elveszti és megbarnul, majd teljesen víztelenítve megvörösödik. Ebben az alakjában kerül A. néven a forgalomba. Vannak azonban természetes vas-oxidok is, amelyek örölte vörösfesték gyanánt használhatók. A tiszta A.-t mesterségesen állítják elő, vasgálic izzítása útján. Valamikor a füstölő kénsav gyártásánál nyerték melléktermékkül, mióta azonban a füstölő kénsavat a kontaktus-eljárás szerint állítják elő, a vörös festék a főtermék. Ugyancsak A. gyanánt hozzák forgalomba tiszta piritek pörkölési maradékait. Az A.-t még üvegiszsolásra is használják.

Angol zene. Az oly sok tekintetben nagy tehetségű angol nép a teremő művészetek, de különösen a zene terén eddigelé aránylag igen szegénynek nevezhető, noha az angol nép a zenét nagy mértékben kedveli és a zene művelésére, valamint kiváló zeneművészeknek Angolországban való meghonosítására mindig nagy összegeket fordított. *A.-nek* csak a régi britek zenéje nevezhető, mely legtovább Walesben és Skótszország egy részében maradt meg. A Kr. u. bevándorolt *angolszászok* a zeneművelésnek új fordulatot adtak. E korból azonban még kevesebb adat maradt fenn, pedig csodálkozni lehet azon, hogy a kereszténység behozatalával (a VI. sz.-ban) a szerzetesek nem jegyezték föl erre vonatkozólag semmit, ami csakis úgy magyarázható meg, hogy a papok itt is, mint máshol, csakis az egyházi zenét művelték és a népzenevel mit sem törődtek. Ágoston, az angolszászok apostola, vitte be először Kentbe, később azután Westminterbe, Worchesterbe és Yorkba a *gregorián éneket*. Az egyházon kívül azonban a nép a *bárdokat*, a *croth*- (= hegedű) és *hárfajátszókat* pártolta, kiknek minden ünnepélyen és nagyobb lakomán a régi népies dalokat és balladákat kellett előadniok. Ezek közül a *Beowulf* dala maradt fenn, mint nyelvészeti emlék.

A XIII. és XIV. sz.-ban a *menzurális zenét* vitték be Angolországba. A XV. sz.-ból csak két világi dal maradt fenn s ezek közül is csak az egyiknek, *Cole John* vadászdalának (1447 van

némi műértéke. A XV. és XVI. sz.-ban, VII. és VIII. Henrik uralkodása alatt, leghíresebb zenészek: *Fayrfax, Phelypes, Taverner* Robert és John, valamint *Marbek*, «az angol egyházi zene apja» voltak. Marbek az angol egyház szertartásainál használt himnuszokat és imákat megzenésítette s 1550. nyomtatásban kiadta; részben ma is éneklék.

Nagyobb lendületet a zeneművészet *Erzsébet* királyné uralkodása alatt (1558—1603) vett, s az anyagi jólét nagy hatással volt a művészetek, különösen a zene művelésére is. Ekkor alapították az *ellenpontozati iskolát*, valamint a *Gresham-féle kollégiumot*. Robert *Parsons* (Exeter) ez időben az egyházi himnuszok összhangosításában tűnt ki. Ez időből említendőek még *John Bull*, *William Bird*, *Nath. Giles*, *Farrant*, *Cawston*, *Oakland* és mások. De különösen kiemelendő *John Dowland*, a Shakespeare által is ünnepelt és megörökített lantos, valódi műértékkel bíró *madrigale*-ok szerzője s e mellett *Thomas Morley*, ki *The triumph of Ariana* címen (1601 Lond.) 29, 6 és 5 hangú madrigalet adott ki, kiváló kortársaitól. De mindezek együtt sem voltak képesek az A.-t önállóságra emelni. Ép úgy nem sikerült ez az ünnepelt *Henry Purcell*-nek, ki az egész ország kedvelt zeneszerzője volt, és akit ezért Angolország *Orpheusának* neveztek. Purcell az ő híres anthemjeiben és operááriáiban az olasz stílust utánozta, s egész Angolországban elterjesztette. Azonkívül különösen *Carissimi* művei szorították le az akkoriban kizárólag művelt madrigale-okat a zene teréről. Magasb szármáyalásra a zeneművészet a XVIII. sz.-ban kapott. Erre a korszakra vonatkozólag igen érdekes adatot tartalmaz Ch. Burney *General history of music* című művének negyedik kötete (London 1789).

Az *énekművészet* 1700 előtt igen alacsony fokon állott Angolországban, noha 1660 óta fennállott Londonban a kir. *Drurylane* operaszínház. Kiválóbb zeneszerző volt ez időben: *John Eccles*, ki sok bevezetést (entries), táncdarabot és éneket írt. *Acis és Galathea* c. művét, melynek szövegét *Motteaux* írta, 1701. adták elő. Ecelest 1730. katonazene-igazgatóvá (*Master of the king's band*) nevezték ki. Egy év múlva *Congreve: Judgement of Paris*-át adták elő, melynek zenéjét *Daniel Purcell*, Henry öccse írta. 1705. történt az első kísérlet a valódi olasz operazene angol szöveggel való bevezetésére (*Arsinoé*, *Queen of Cyprus* *Thomas Clayton*-tól). Az olasz operának valódi meghonosítása azonban csak *Friedr. Händel*-nek sikerült, ki Angliában nemcsak az olasz, hanem a magasabb zenei stílusnak kifejtését is nagy mértékben elősegítette. Az operával párhuzamosan a hangszeres zene is fejlődésnek indult. 1709. évi szept. 29-én a *Stationers hall*-ban egy zeneelőadást tartottak, s ennek műsorában legelőször szerepelt a híres *Arcangelo Corelli*-nek egy szólója, melyet *Dean* játszott. Ez időtől fogva azután mindinkább szaporodott ama hangversenyek száma, melyekben a fokozatosan felvirágzó hangszeres zene kiváló termékei kerültek színpadra. 1728. jan. 28-án adták elő rendkívüli sikerrel először az úgynevezett *Beggar's operát*, mely néha még ma is előadásra kerül. E daljáték szövegét *John Gay* írta, zenei részét pedig, mely nyitányból és 69 dal-

ból állott, *Pepusch* állította egybe. Különösen értékes e mű zenéje azért, mert gyönyörű angol és skót népdalok vannak beleszőve.

Mint zeneszerzők megemlítendőek a már nevezett *Pepusch*-on kívül *Galliard*, *J. Fred Lampe* (*Dragons of Wantley* 1737), *Th. A. Arne* (*Rosamond* dalmű 1733 és zene Milton *Comusához*), *John Christ. Smith* (*Teraminta és Ulysses*), valamint *de Fesch* (*Judith* című oratórium). Mindenek fölött fontos azonban *Händel*-nek Angolországban való működése. E nagy német mester legkiválóbb műveit itt írta. Ő főleg az oratóriumot művelte (*I. Händel*), *Arne*, *Stanley*, *Worgan*, *Giardini*, *Smith*, *de Fesch*, *Greene*, *Arnold* és *Boyce* mellett. Kiemelendő *Haydn*-nek többszöri látogatása Angolországban (1790-től fogva), ami nagy befolyással volt az ottani zeneélet fejlődésére (*I. Haydn*). Egyáltalában a külföld legnagyobb mestereinek, illetve zeneszerzőinek látogatása folyton fényt árasztott a műértő angol közönségre. Felsorolandók: *Haydn*, *Weber*, *Mendelssohn*, *Bellini*, *Benedict*, *Spohr*, *Liszt*, *Hiller*, *Meyerbeer*, *Gounod* stb. Külföldi híres karmesterek is folyton szerepeltek, mint hangversenyvezetők; 1890 óta a *Richter* János (a budapesti opera egykori igazgatója) által Londonban és Manchesterben vezényelt hangversenyek tettek szert nagy hírré. A zeneszerzés terén fölmerült kiválóbb angol mesterek közül itt felsorolandók és pedig az angol dalmű terén: *Bishop*, *Rodwell*, *Loder*, *John Barnett*, *John Thomson* és később *Balfé* (a Cigány nő szerzője, mely a kontinensen is elterjedett), *Hatton*, *Wallace* (*Maritana*), *Sullivan* (*Ivanhoé*, *The mikado*), *Goring Thomas*, *Buntock*, *Stanford* és a külföldiek közül *Benedict*, aki egészen angollá lett. Az oratórium, illetve egyházi zene terén kitűntek: *Perry*, *Murdie*, *Hullah*, *Horsley Onslow*, *Sterndale-Bennet*, *Pierston Macfarren*, *Taylor*, *Smart*, *Leslie Oakley*, *Cowen*, *Calcott*, *Glover*, *Arth. Sullivan*, *Osborne*, *Elgar*, *Barnby* és *Gadsby*. Állandó operatársaság ma sincs Londonban; többnyire minden nemzetbeli elsőrangú énekeseket szerződöttnak pár hónapi operaúvadra.

Ami a hangszerjátékot illeti, erre nagy hatással volt az 1822. a király és a főnemesség védősége alatt Londonban alapított és 1873. újonnan szervezett *Royal academy of music*, melyben mindig a legkiválóbb tanárok működtek. Különösen a zongorajáték részesült kiváló ápolásban *Clementi*, *Cramer*, *Moscheles*, *John Field*, *Litolff*, *Bache*, *Dannreuther*, *Holmes*, *Barnett* és *Taylor* által. Az énektanítás terén nagy sikerrel működtek: *Lablache*, *Manuel Garcia*, *Panofka* stb. Legkiválóbb angol zongoragyárosok: *Broadwood*, *Collard*, *Cramer*, *Erard*. Mint zenekari hangszergyártók pedig kitűntek: *Boosey*, *Chappell*, *Distin*, *Metzler*. Kitiűnő karmesterek voltak: *Mellon*, *Wylde*, *Hullah*, *Ella*, *Grove*, *Mount* stb. Különlegességet alkotnak a zeneművelés terén az Angolországban szokásos *monstre-hangversenyek*, melyekben néha 3000 énekes és zenész vesz részt, különösen azok, melyek a *Händel-ünnepély* alkalmával rendeztetnek. A zeneelmélet és zenetörténet terén Angolországban sok kitűnő író szerepelt. Híresek voltak: *Hawkins*, *Burney*, a zenetörténet terén, *Brown* és *Avison* kik széptani műve-

ket írtak, *Pront* elméleti író. Újabban a német Willibald Nagel foglalkozik tüzetesen az A. történetével.

Angol zöld, 1. Schweinfurtti zöld.

Angophora Cav. (növ.), a Myrtaceae (Mirtus-félék) génusza; 4 faj Ausztráliában honos. Az *A. intermedia* DC. 16 m. magasra megnövő fa, lombja több árnyékot nyújt, mint az *Eucalyptus*-fajok, ezért melegebb tájakon fasoroknak alkalmasabb.

Angora (törökül *Engüri*), 1. vilajet Kis-Ázsia belsejében, 70,900 km² területtel, lak.-nak száma 932,800, népsűrűség 13. — 2. A., a hasonló nevű vilajet székhelye. A Feketetengerbe ömlő Szakaria egyik mellékvizé mellett, meredek sziklán álló fellegrvár tövében épült, szűk, rendetlen utcákkal; mintegy 80 mecsetje van; lakosságának $\frac{1}{3}$ -a zsidó v. keresztény, a többi mohamedánus. Már az ókorban is fontos kereskedő város, a Bizáncból Szíriába menő karavánok állomása. Ma nagy kivitele van gyapjuból, viaszból és a benge v. varjú-tövis nevű festőanyagból. Nagy jövője van, különösen amióta a Szkutari—Iszmid—A.-i vasútvonal kiépült. Közeliében nyert csatát Timur mongol khán I. Bajaziddal szemben, akit trónjától is megfosztott, 1402. Augustus császár nevéhez fűződő műemlékeit (Monumentum Ancyranum) v. ö.: *Mommsen*, *Res gestae divi Augusti* (Berlin 1895); *Arslanian*, *Le vilajet d'A.* (Berlin 1895).

Angora-kecske. Ázsiai Törökország Angora nevű városkájá környékén volt eredetileg elterjedve ez a középnagy testű, fehér színű, nagyon finom selyemfényű és tapintatu, hosszú szőrzettel bíró kecske, amelynek bundája rendkívül keresett és nagy értékű még ma is. Értékes bundájáért igyekeztek a világ minden részében meghonosítani, de ez csupán Franciaországnak sikerült különösen, ahol mintegy 200,000 darabot tenyésztettek ez idő szerint. *Huard du Plessis* 30'84 franka teszi a francia A. átlagos évi jövedelmét. Az amerikai Egyesült-Államokban is van vagy 300,000 drb A. s különösen Kaliforniában foglalkoznak tenyésztésével. Hazánkba Keeskemét város hozatott 1907. először A.-ket, s tenyésztí azokat elég szép sikerrel a bugaczi pusztán s így Keeskeméten, ha tisztavérű A.-k még nem is, de félvérek beszerezhetők.

Angora-macska, 1. Macska.

Angora-nyúl, 1. Nyúl.

Angora-prém, 1. Szűcsárók.

Angora-szőr v. mohair, az angora-kecske velőmentes felszőre. Vastagsága 0'04 mm., hosszúsága 15—30 cm. Selymes fényű szővetek, kötött- és paszmányárúk gyártására használják.

Angora-szővet, selymes fényű vászonkötésű vegyes szövet, láncra finom pamut (a. sz. 100), vetése mohair (l. *Angora-szőr*) fonal (a. sz. 30).

Angornu, város Bornu néger országban.

Angor pectoris, 1. Angina.

Angosa, 1. Angocse.

Angostura, város, 1. Bolivar.

Angoulême (ejtsd: aŋgulém), az ugyanily nevű arrondissement és Charente francia département meg püspökség székhelye, fensíkon a Charente partján, vasút mellett, (1906) 37,507 lak., igen élénk papirosiparral, továbbá fegyver- és puska-

porgyártással; gazdag könyvtárral és természetrajzi múzeummal. A város északon zeg-zugosan épült, míg a 7 külváros a két belsőt erősítés módjára veszi körül, és sétaterével egész a síkságig nyúlik el. Jelentékenyebb épületei: a szép Szt. Péter székesegyház (1101—36. épült), a díszes városház, a színház, a lencsház, Valois Margit és Jean Bouillaud orvos szobra. A kereskedés fő cikkei: papír, gabona, bor, pálinka, A. a régi Iculisma Aquitániában, az Angoumois grófságnak volt fővárosa. 1360—80-ig az angolok birtokában volt. V. ö.: *Lièvre*, *A. histoire, institutions et monuments* (A. 1893).

Angoulême, 1. Charles de Valois, A. hercege, IX. Károly francia királynak és Touchet Máriának törvénytelen fia, szül. 1573 ápr. 28., megh. 1650 szept. 24. Ő viselte először az Auvergne grófia címet. Az A.-i hercegséget 1619. kapta. Mivel IV. Henrik ellen összeesküdött, örökös fogságra ítélték. XIII. Lajos azonban 1616. szabadon bocsátotta, kit azután mint követ és hadvezér szolgált. A *Mémoires du duc d'A. c. mű* (1589—1593) csak részben készült A. herceg közleményei alapján. (Kiadta *Petitot*, *Collection des mémoires*, a 44. kötetben és *Michaud-Poujoulat* a *Nouvelle collection* 11. kötetében.)

2. **Louis Antoine de Bourbon, A. hercege,** Artois grófjának, a későbbi X. Károly királynak fia s egy ideig Franciaország trónörököse. Szül. Versaillesben 1775 aug. 6., meghalt 1844 jun. 3-án Görzben. 1789. apjával Torinóba menekült, azután Németországban az emigránsok élére állott. Mitauban nőül vette XVI. Lajos egyetlen leányát 1799 június 10. és 1806. Angliába ment, ahol a Napoleon elől menekülő Bourbonok Hartwell várában menedékhelyet találtak. Midőn a szövetségesek 1814 elején Franciaországba vonultak, A. az angol-spanyol főhadiszállással márc. 12. Bordeauxba ment. U. o. XVIII. Lajost királynak proklamálta. A visszatérő Napoleonnak haddal állotta útját, azonban serege elhagyta s ő maga is foglyul esett. Hat nap múlva Napoleon szabadon eresztette. 1823. a spanyol forradalom elnyomása végett francia sereggel Spanyolországba vonult. Trocadero fellegrvár bevétele után (Cadiz mellett) a *Trocadero hercege* címet nyerte. X. Károly uralkodása alatt az ultraroyalisták pártfogója volt. A juliusi forradalom következtében atyja és ő is a bordeauxi herceg javára lemondottak a trónról. 1836. Görzbe költözött. V. ö. *De Guichen*, *Le duc A.* (Paris 1910, 2. kiad.).

3. **Marie Thérèse Charlotte, A.-i hercegnő,** az előbbinek felesége, XVI. Lajos és Marie Antoinette egyetlen leánya, szül. Versaillesben 1778 dec. 19., megh. 1851 okt. 19-én Frohsdorffban (Bécsújhely mellett). A király futási kísérlete után 1792 aug. A.-t is a Templeba zárták, 1793. pedig édes anyjától elkülönítették és méltatlan bánásmódban részesítették. 1795 dec. 19-én a Dumouriez által az osztrákok kezébe szolgáltatott francia képviselőkért kieseelelték és egy ideig Bécsben pihent ki a fáradozatokat. Aztán az emigránsokhoz csatlakozott és Mitauban nőül ment A. hercegéhez (l. A. 2.). 1814. 19 évi számkivetés után, visszatérhetett Párisba. Midőn Napoleon Elbáról visszavért, Bordeaux védelmezése körül nagy erélyt fejtett ki. Ebbeli

fellépéséért nevezte őt Napoleon «a Bourbon-család egyetlen férfinak». A «száz nap» alatt Angolországban élt. A második restauráció után visszatért Párisba, hol a júliusi forradalom kitöréséig maradt. Ez egész idő alatt politikai téren nagy befolyást gyakorolt és a legszigorúbb monarchikus iránynak volt éltető lelke. A júliusi forradalom elől újra Angliába menekült és erős lélekkel tűrte a harmadik száműzetés csapásait; XVIII. Lajos méltán nevezhette «modern Antigoné»-nak. Férjével később Görzbe költözött, utóbb pedig Frohsdorf nevű birtokára (Bécsújhely mellett), ahol unokaöccsének, Chambord grófjának nevelésével foglalkozott. V. ö.: *Imbert de Saint-Amand*, *La duchesse d'A. et les deux restaurations* (Páris 1887); *Turquan J.*, *La dernière Dauphine* (Páris 1909).

Angoumois (ejtsd: aŋgumoa), régi francia tartomány Poitou, Saintonge, Perigord, Limousin és La Marche közt. Kopasz Károly 850 körül grófsággá, I. Ferenc pedig 1515. hercegséggé emelte.

Angra (*A. do Horoisimo*), vár és a portugál Terceira-szigetnek és az egész Azor szigetsopornak, valamint püspökségnek székhelye, a déli parton, (1900) 10,788 lak., több szép templommal, o.-m. konzuli ügynökséggel.

Angra-Pequena (ejtsd: pekena), most *Lüderitz-bucht*, öböl és telep Német-DNy.-Afrikában. Az öböl tágas és védett, éghajlata egészséges. Ivóvize nincsen; a legközelebbi helyet, Betániát, nagy homokzátony választja el a tengerparttól.

Angrecum Hook. (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza, melynek mintegy 130 faja a tropikus Afrikában, Madagaszkáron és a Maszkarénákon él. Apró viráguk, a madagaszkári *A. sesquipedale* azonban az összes orchideák között a legnagyobb virágú. Az *A. fragrans* Thouars, a Maszkarénák szigetén, vanília-illatú, kumarin tartalmú, keserű mandulaízű és tüdőbetegség ellen használják. *Bourbon-tea*, *faham*, *faam* v. *fahm-levelek* (folia faham) néven Franciaországba szállítják s illatszert, továbbá a kínai teahez hasonló kedvelt italt csinálnak belőle. Maláji neve angurek v. angrek. Az *A. eburneum* Thou. madagaszkári fajt gyakran kultiválják.

Angrezabad, Bengália brit-indo kormányzó-ság Malda kerületének fővárosa. L. *Malda*.

Angri, város Salerno olasz tartományban, a Sarno völgyében, vasút mellett, (1901) 11,219 lak., pamut- és selyemfonással.

Angriváriok, *angarii*, germán néptörzs a Weser jobbpartján, északról a chaukok, délről a cheruszkok határolták. A rómaiakkal többnyire szövetségben éltek. Nerva császár alatt megszállották a brukterek területét Westfalenben. Nagy Károly által leigázva, felvették a kereszténységet. Nevük a középkor folyamán is fennmaradt, mert a Weser-folyó két partját Ostfalia és Westfalia között *Engern*-nek nevezték.

Angster József, orgonagyáros, szül. Kácsfaluban (Baranya vm.) 1834. Előbb asztalosmestert, később Bécsben harmonium- és orgonaépítést tanult, s miután hosszabb időt töltött Németországban és Párisban, 1866. hazatért s Pécssett telepedett meg, mint orgonagyáros. 1886. megjelent *Az orgona története* c. műve. Újabban fia, Emil és Oszkár szintén részt vesznek a vállalatban. A magas szín-

vonalon álló gyár 8 ízben nyert első díjat; 800 orgonát készített, köztük a kassai székesegyházét és a budapesti Szt. István bazilikáét.

Angström, 1. *Anders Jonas*, svéd fizikus és csillagász, szül. Lödögben (a Medelpad kerületben) 1814 aug. 13., megh. Upsalában 1874 jun. 21. 1843. csillagászati obszervátor lett, 1858. a fizika tanárává nevezték ki az upsalai egyetemen. 1867-től haláláig az upsalai akadémia titkára. Dolgozatai főleg a hőtanra, fénytánra és a mágnesség tanra vonatkoznak. *Recherches sur le spectre solaire* (Berlin 1869) című művében a nap színképében előforduló Fraunhofer-féle vonalak hullámhosszát határozta meg, miáltal Kirchhoff művét kiegészítette. Más művei: *Sur les spectres des gaz simples* (Upsala 1871); *Sur la polarisation rectiligne et la double réfraction des cristaux à trois axes obliques* (Act. Soc. Upsal. Tom. XIV); *Sur la température de la terre à Upsal*. (1871).

— 2. *A. Knut Johan*, fizikus, az előbbinek fia, upsalai egyetemi tanár, szül. 1857., megh. 1910 márc. 4. Upsalában. Jelentős kutatásokat végzett a napsugárzásra és a napsugaraknak a légkörben való elnyelésére vonatkozólag.

Anguilla (állat), az ángolna (l. o.) latin tudományos neve.

Anguilla, angolul *Snake Island* (ejtsd: sznek aillend), St. Kitts presidenciához tartozó sziget az angol Kis-Antillákban, az é. sz. 18° 13' alatt. Területe 91 km², lapos és alacsony, (1905) 4277 lak., sófőzéssel.

Anguillulidae (állat), l. *Fonálférgek*.

Anguis (lat.), kígyó.

Anguisciola (*Angussola*, *Angosciola*), 1. *Sofonisbe*, olasz festőnő, szül. Cremonában 1527., megh. 1623 után Palermóban, Bernardino Campi és Gatti (il Sojaro) tanítványa, mint arcképfestőnő korának ünnepelt művészei közé tartozott és 1559-től kezdve Madridban II. Fülöp udvaránál, utóbb Genovában élt. A velencei mesterek hatása alatt festett arcképeinek értékelésére befolyással volt a művész nőm, művelt egyénisége is. Legsikerültebb művei saját képmásai (Firenze, Uffizi képtár; nápolyi múzeum, Milano, Poldi-Pezzoli képtár stb.), azonkívül a három sakkozó nővér és öreg szolgáló képe (1555. Posen, Raczyński-képtár).

2. *A., Lodovico*, gróf, VIII. Kelemen pápa megbízásából 1596. a gyulafejevári fejedelmi udvarba érkezett, hogy átadja Báthory Zsigmondnak a szentelt hadvezéri süveget és pálcát, melyekkel a pápa az 1595-ik év nyarán a török ellen folytatott havasalföldi győzelmes hadjáratáért kitüntette. Követsege iratait dr. Veress Endre gyűjtötte össze Rómában és adta ki a Monumenta Vaticana Hungariae sorozatban 1909.

Anguis fragilis L. (állat), l. *Törékeny kuzsma*.

Angulátrétegek, az alsó-liasz egy emelete Bajországnak.

Angulli, hosszmérték Bengáliában, 1'905 cm.

Anguloa R. et P. (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza; 3 faja a perui és kolumbiai Andokban él.

Anguria (növ.), a Cucurbitaceae (Tökfélék) génusza, melynek 17 faja a tropikus Amerikában él. Az A. nevet különféle értelemben használják. Értik alatta a görögdinnyét (l. *Citrullus*), s a Braziliában kultivált *Cucumis Anguria*-t is (l. o.).

Angus, skót grófság, l. *Forfar*.

Angus grófok, l. *Douglas*.

Angustinae (lat.), eredetileg szoros hely, átvitt értelemben szorultság, szükség, inség, kétségbeesés.

Angustia loci, rendszerint a rokonság és sógor-ság házassági akadályai alól való felmentés megadásának egyik oka (a kánonjogban), mely abban áll, hogy a szokásos férjhezmenési kortelértnő, születéshelyének kis terjedelmére s lakosságára való tekintettel, hozzá illő állással, műveltséggel, korrallal bíró más férfit rokonain vagy sógorain kívül nem találhat. A helység csekély terjedelműnek vétetik, ha 30 háztartásnál, vagy 1500 lakosnál több ott nem található. Ha a kérdéses ok a születéshelyen kívül még a lakóhelyre nézve is fennforog, a fölmentési okot angustia locorumnak nevezik.

Angusticlavii (lat.), lovagrendű római katonai tribunusok v. polgárok, kik két *keskeny* bíborszegéllyel díszített tunikát viseltek, viszont a szentátorokat széles bíborszegély illette meg. L. *Clavus*.

Angustum (lat.), a XV–XVII. sz.-ban divatos, palackhoz hasonló, hasas ivóedény, melynek hosszú, néha görbe nyaka és bő szája volt.

Angy, sógorasszony, az idősebb fiutestvér felesége.

Angyal (a görög *angelos*-ból származik, s eredeti értelme: «hírnök»). Istennek küldöttei, másrészt pedig olyan tiszta szellemi lények, akik folyton az istenség körében lévő, őt szüntől nélkül magasztalják, dicsőítik. Számuk meghatározhatatlan. A szentírás hármát említi névleg, ú. m. Mihály, Rafael és Gábor fő-v. arkangyalokat. Megkülönböztetnek jó és bukkott A.-okat. Isten ellen ez utóbbiak Lucifer vezetése alatt fellázadván, az örök kárhozatra kerültek. A jó A.-ok egyik kiváló kötelessége az emberek őrzete is. (*Őrző v. védő* A.-ok). Az A.-oknak 9 karát különböztetik meg.

A.-ok a művészetben már az ókeresztény festő-szet és szobrászat emlékein szerepelnek, eleinte ifjak és férfiak képében, szárnyak nélkül, a IV. sz. végétől fogva dicsőfényű és szárnyakkal kitüntetve. Míg a római művészetben az A. aránylag ritkán, inkább alkalmilag fordulnak elő (A.-i üdvözllet), addig a ravennai, kivált pedig a bizánci művészetben igen fontos szerepet játszanak. A bizánci művészet az ark-A.-okat már ruházattal által is kitüntet: gazdag, drágakövekkel díszített, egyházi vagy udvari jellegű ruhákat viselnek, Mihály ark-A. pedig, mint a császár különös védője, hadi díszben jelenik meg. Az ókeresztény és bizánci művészetben, főleg a mozaikon, az A.-ok a legszentebb személyek dicsőségét képezik és ők közvetítik a velők való érintkezést. A régi alak és jelentőség az egész középkoron át megmarad, de különösen a XIV. sz.-tól kezdve erősebb differenciálódás áll be az A.-ok szerepe és alkalmazása szerint. A trecento próbálkozott meg a repülő A. ábrázolásával is. Az A. a közép- és újkor művészetében a következő fő összefüggésekben fordulnak elő: a Madonna kísértő; zenélő A.-ok (pl. Van Eyck testvérek híres zenélő és éneklő A.-ai a genti oltáron, szárnyak nélkül), az olasz művészetben gyakran mint gyer-

mek-A.-ok, az antik puttóábrázolások nyomán, néha mint serdült v. felnőtt nőies alakok (zenélő A.-k főleg a velencei festészetben, Giovanni Bellini óta); Krisztus kínszenvedésének jelvényeivel; lebegő alakok hordozói (Krisztus és Mária menyemenetele, mennyei jelenségek), főleg az újabb kor művészetében fejlett festői eszközökkel ábrázolva (Murillo koncepciói, Correggio kupolafestményei és utána a barok és rokokó művészet nagy dekoratív művei); a holt Krisztust sirató A., stb. Egyes jelenetek keretében állandóan előfordulnak, a legkülönbözőbb formában és főfogásban. Gábor ark-A. az A.-i üdvözllet számtalan ábrázolásában köszönti Máriát, Mihály a lelkeket mérlegeli az utolsó ítélet alkalmából, lesújtja a sántát; Rafael az ifjú Tóbiás kísérője. Az A.-k Jézus születésének tanúi és hirdetői, Jézus keresztlésénél ők tartják ruháit, az Olajfák jelenetében A. nyújtja Krisztus felé a kelyhet, A.-ok jajvesszőknek Krisztus keresztlés körül, A. ad hírt Krisztus föltámadásáról. Az utolsó ítélet harsonáit A.-k fújják, ők vezetik be az üdvözülteket a mennyországba. Az újabb művészet története számtalan változatban mutatja be a szárnyas alakokat, melyek köny-nedségük, légiesséjük miatt főleg a festészet kedves tárgyai, de igen nagy szerepet játszanak különösen a XV. sz.-beli olasz szobrászatban, majd a barok szobrászatban is, főleg meztelen puttók, olykor szárnyas A.-fejek képében. Egyes műv-szek A.-ábrázolásai különösen jellemzők az illetők művészetére nézve. Angelico még a középkor szellemében festi fnom A.-ait, Botticelli A.-ai nőies, hajlékony alakok; Rafael a Sixtus-féle Madonna képén leghíresebb ábrázolását adta az olasz gyer-mek-A.-nak; Rubens gyermek-A.-ai erőtelj d-zadó, rózsás, sokszor pajzán gyermekek, Rem-brandtnál az A.-ok gyakran komoly, kifejezésteljes ifjak, férfiak. A modern egyházi művészet is természetesen gyakran alkalmazza az A.-okat, anél-kül, hogy valóban új típusról beszélhetnénk. Rendesen a régi ábrázolások valamelyikének hatása érvényesül, legújabbban leginkább a középkorias és még inkább az erősen stilizált bizánci típus többé-kevésbbé szabad földolgozásaival találko-zunk. V. ö.: *Mendelsohn*, *Die Engel in der bilden-den Kunst* (Berlin 1907).

Angyal, 1. *Armand*, zeneszerző, szül. 1853 nov. 9. Eszterháza. Jogi tanulmányai végeztével Győr vm.-ben szolgabíró lett, 1888-tól fogva Győr város rendőrfőkapitánya. A magyar zeneszék országos egyesületének társelnöke. A győri zeneművészeti élet föllendítésében, mint az ottani zeneegyesület elnöke, sok érdemet szerzett. Több mint 300 zene-szerzeményének nagy része dal, karének, szalon-darab zongorára, öt magyar rapszódia. Népdal-egyvelege 1899. a Királydíjat nyerte meg; kar-dalai ismételt pályadíjat nyertek a budapesti és kassai dalosversenyeken. Több érdekes színmű megzenésítése mellett önálló színpadi zeneszer-zeményei: *Vihar*, *Zrínyi*, *A költő álma* (elbádták Sopronban 1905); *A fogoly* (elbádták Győrött 1909), *operák*; *A kis bóbítás*, énekes népszínmű (u. o. 1901); *A bölcsődal* (u. o. 1894, Budapesten a Ma-gyar színházban 1898).

2. *A. Dávid*, történelmi és irodalomtörténeti író, egyet. tanár Budapesten, szül. Kunszentmár-

tonban 1857 nov. 30. A budapesti egyetemen a bölcsélet doktorává avatták 1879. Előbb a budapesti V. ker. áll. főreáliskolán, majd a VII. ker. áll. főgimnáziumon működött s miután már előzőleg magántanárságot nyert, 1909. a budapesti egyetemre ny. r. tanárnak nevezték ki. 1902. a Magyar Tud. Akadémia lev. tagjává választotta, 1910. a Kisfaludy-társaság tagja lett. Számos kisebb dolgozata jelent meg a Figyelő, Századok, Egyetemes Philol. és Tanárjegyesületi Közöny, továbbá a Budapesti Szemle lapjain; e Lexikonnak is munkatársa. Önálló munkái: *Berzsenyi Dániel* (Budapest 1879); *Késmárki Thököly Imre 1657–1705* (u. o. 1888–89, a Magy. Tört. Életrajzokban); *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig* (A magyar nemzet története VI. kötete, 1898); *Erdély politikai érinkeztése Angliával* (1902), mely német nyelven is megjelent; *Adalékok II. Rákóczi Ferenc bujdosása történetéhez* (1905); gr. *Széchenyi István történeti eszméi*, akadémiai székfoglaló (Budapesti Szemle 1907). Sajtó alá rendezte Kisfaludy Sándor munkáinak új teljes (4-ik) kiadását, valamint Kölcsey Ferenc, Garay János, Péterfy Jenő és Lederer Béla munkáit. Jelesek az angol és a francia irodalomból való fordításai is, minők: *Barère Bertrand* Macaulay után (1879); *A német irodalom története* James Sime után angolból; *Európa politikai történetének áttekintése* Lavisse után; *A politikai tudomány története az erkölcs-tanhoz való viszonyában*, P. Janet után franciából.

3. *A. József*, orsz. képviselő, szül. Rózsahegyen 1842 jún. 19. Jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1867-ben állami szolgálatba lépett; a pénzügyminisztériumban 1870. segédfogalmazó, 1885. már osztálytanácsos lett, 1890. kincstári jogügyi aligazgató. 1892 miniszteri tanácsos és jogügyi igazgató. Ekkor a Lipót-rend lovagkeresztjét kapta. 1898-ban a rózsahegy kerület képviselő-jévé választván, megvált a jogügyek igazgatásától. Ismételtén 1901. és 1905. választották meg ugyancsak Rózsahegyen s mint ilyen a szabadelvű párt tagja volt annak feloszlásáig. 1910-ben újra Rózsahegy képviselője nemzeti munkapárti programmal, s az új képviselőház megalakulásakor háznagyául választotta.

4. *A. Kálmán*, kat. áldozó pap, szül. Komáromban 1862 máj. 22. 1893 óta a budapest-terézvárosi plébánián működik. Kat. irányú cikkeket ír különböző folyóiratokba és szentbeszédeket a Kath. Hítszónoklati Folyóiratba.

5. *A. Pál (sikabonyi)* dr., pécsi jogtanár és jogi író, szül. 1873 júl. 12. 1898 óta a pécsi püsp. jogakadémia tanára, 1900 óta a budapesti egyetemen a büntető jog magántanára. 1902-ben az igazs. miniszter a btó törv. módosítására vonatkozó több törvénytervezet elkészítésével bízta meg. A magyar kormányt több nemzetközi konferencián képviselte. 1906 óta országsszerte szervezi a hazai patronage-ügyet. 1909-ben a M. Tud. Akadémia lev. tagjául választotta. Önálló művei: *A személyi bűnpártolás* (Budapest 1900); *A személyes tulajdonságok és körülmények tana* (u. o. 1902); *Az istenkáromlás* (Pécs 1902); *A biztosíték mellett való szabadlábba helyezés* (Budapest 1903); *A véletlenség és kísérlet* (u. o. 1903); *A tömeg büntetési*

(u. o. 1905); *Büntető jogi előadások* (Pécs 1906–8, 2 k.); *A titok védelme* (Budapest 1909); *A magyar büntető jog tankönyve* (u. o. 1909, II. kiad.); *Viszszalépés a kísérlettől*, akad. székfoglaló (u. o. 1910). Azonkívül számos közlemény jogi és társadalomtudományi szaklapokban.

Angyalcsinálók. Olyan asszonyok, akik csecsemőket, különösen házasságon kívül született gyermekeket névleg tartásra, de valójában abból a célból fogadnak el, hogy feltűnés nélkül lassan elpusztítsák. Az A. elleni küzdelemben a törvényes megtorlásnál sikeresebbnek bizonyultak a rendszeres gyermekvédelmi intézmények. L. *Gyermekevédelem*.

Angyalffy Mátyás, gazdasági író, szül. Naszályon, Komárom vmegyében, 1776 febr. 5., megh. Pozsonyban 1839 márc. 17. 1818-ban Festetics György gróf kezthelyi Georgiconába tanárnak hívta meg, hol öt évig működött. Azután Pestre ment, s egészen a gazdasági irodalomnak élt. A M. Tud. Akadémia 1832. levelező tagjai közé választotta.

Angyalfia, a gyermekeknek karácsony estéjén adott ajándékok neve; rossz névetséggel «krisztkindli»-nek hívják.

Angyalforgás, tornagyakorlat a nyújtón. Az A. a forgás azon neme, melynél a tornász egyik térdén s oldalt nyújtott másik lába fején függ.

Angyalföld, Budapestnek egyik erősen fejlődő városrésze, a Váci-út mentén, (1900) 23,547 lak., számos gyárral, vasúti állomással, állami elmebetegápoló intézettel, nagy katonai laktanyákkal. L. *Budapest*.

Angyalfü (nőv.), l. *Angelica*.

Angyalgaras, szászországi ezüstpénz a XV. és XVI. sz.-ban, a címert tartó angyal után elnevezve.

Angyalgyökér (nőv.), l. *Angelica*.

Angyali mise, l. *Mise*.

Angyali üdvözlét, a kat. egyházban két imádságnak elnevezése. 1. *Üdvözlégy Mária* (latinul *Ave Maria*) a leghasználatosabb imádság, melyet — a szt. misén kívül — a Miatyánk után szokás elmondani. Két részből áll: a) Gábor főangyal üdvözlétéből (innen neve is); b) Erzsébet dicsőítő szavaiból. További alkatrészeit később csatolták hozzá. Jelenlegi alakját véglegesen 1568. állapították meg. — 2. *Úr angyala* (latinul *Angelus Domini*, l. o.).

Angyalos, 1. kisk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, az Olt folyó mellett, (1900) 519 magyar lak., kik valamennyien nemesek, u. p. Gidófalva, u. t. Sepsiszentgyörgy. — 2. A., kisk. Szatmár vm.-ben, l. *Szamosangyalos*.

Angyalos forint. Így nevezik a magyar forintokat és tallérokat, melyeken a koronát két lebegő angyal tartja. E pénzeket katolikus országokban amuletek helyett is használják. Az 1867 után vert magyar A.-ok Csehországban voltak elterjedve s nyakban hordták.

Angyalos gyertyatartó, a késő középkorban divatosabb vált templomi gyertyatartó, melynek szárát többnyire térdelő angyal tartotta. A szobrászat történetében nevezetes két ilyen gyertyatartó Bolognában Szt. Domonkos sirján van, az egyik Michelangelo, a másik Niccolò del Arca műve.

Angyalvár (*Castel S. Angelo*), Hadrianus császárnak mauzoleuma (*moles Hadriani*) Rómában, a Tiberis jobbpartján, melyet utóda, Antoninus Pius fejezett be Kr. e. 139. Ide temetkeztek a császárok és hozzátartozók Caracalláig (megh. 217 Kr. e.). Hatalmas négyszetes alapépitményen, melynek egy-egy oldala 84 m., emelkedett a 64 m. átmérőjű köralakú főépület peperin és travertinköből, mely eredetileg márvánnyal volt fődve és szobrokkal díszítve. Fölötte, csónakaküpszerű építményen, egy kisebb köralakú építmény következett, melyet quadrigán Hadrianus császár óriás szobra koronázott. Az egész mauzoleum magasságát 50 m.-re tehetjük. Ma már az épületnek csak magja van meg, az alapépitmény jó része a föld alá került, a felső építmény elvesztette díszét és részint elpusztult, részint átépítetett.

Kr. u. 537. a gótok ellenében erődtítményül használták a mauzoleumot, melynek szobrai az ostromlókra dobták. Mikor 590. Nagy Gergely pápa a pestis megszüntetésére könyörgő menetet tartott, a legenda szerint az A. felett megpillantotta Szt. Mihály arkangyalt, amint kardját hüvelyébe dugta, és erre a járvány azonnal véget ért; ennek emlékére az épület tetején IV. Bonifác kápolnát (*S. Angelus inter Nubes*) emelt, később meg Mihály arkangyal márványszobrárt helyezték el a tetején (Montelupo szobrásztól), melynek helyébe 1723. Verschaffeltnak most is ott levő hasonló tárgyu bronzszobrárt tettek. A szoborról nyerte az épület, mely 923 óta erődül szolgált, az A. nevet. 1379. nagy rombolást vittek rajta véghez a rómaiak; IX. Bonifác pápa óta, ki Niccolò d'Arezzoval restauráltatta, a pápák birtokában volt az A., kik földalatti folyosóval összekötötték a Vatikánnal. VI. Sándor erős várrá építette át, VIII. Orbán meg külső védőművekkel bővítette. 1870 óta az olasz állam birtokában van. 1901 óta Borgatti vezetése alatt restaurálják. Belsejében csigalépcső vezet a középponti sirkamrába, melyben egykoron Hadrianus porfirszarkofágja volt elhelyezve, falában mai napig is látható négy fülke a sarkofágok számára. Belsejét egyébként a középkorban és később sokszorosan átalakították, pápai lakosztályokat, egyéb helyiségeket és sötét börtönöket építettek bele, melyekben híres foglyok (pl. Beatrice Cenci) sínylődtek. V. ö.: *Borgatti*, Il Castel Sant'Angelo in Roma, storia e descrizione (Róma 1890).

Angyalvörös, l. *Angol vörös*.

Angyán, I. Béla, egyetemi c. rendkívüli tanár, közkórházi főorvos, szül. Szentistvánban, Veszprém vm.-ben, 1849 jún. 17. A budapesti tudomány-egyetemen 1876. orvosdoktor lett, 1885—86. a hasüri szervek kór- és gyógytanából magántanári képesítést nyert. 1885. a Szt. Rókus kórház hevenyfertőző osztályán rendelő orvos, 1887. az új dologházi fiókkórházban a XI. orvosi osztály ideiglenes főorvosa, 1889. pedig a Szt. Rókus kórház II. orvosi osztályán rendes főorvos lett. 1894. a rendkívüli tanári címmel és jelleggel tüntették ki. 1908. a kereskedelmi miniszter megbízásából kidolgozta a m. kir. állami munkásbiztosítási orvosi tanács szabályzatának tervezetét, s ugyanezen év aug. havában annak elnökévé nevezték ki. 1910-ben «Vörösberényi» előnévvel

nemességet nyert. Jelenleg a közkórházi orvostársulatnak elnöke és a balneológiai egyesület elnöke. Tudományos dolgozatai közül különösen értékesek a kolerát és influenzát tárgyaló munkái. A belgyógyászat tankönyvében az orbánc, cholera asiatica és cholera nostras, továbbá az influenza, a hasnyálmirigy és a mellékvese megbetegedéseiről szóló fejezeteket írta.

2. **A. János**, ref. lelkész, jeles imáiró, szül. Vörösberényben, Veszprém vm.-ben, 1768., megh. Veszprémben 1846. Apróbb dolgozatai megjelentek a Széplitteraturai Ajándékban, Tudományos Gyűjteményben, Egyházi Értekezésekben és a Fábán-féle Prédikatori Tárházban. Önállóan hét munkája jelent meg, imák, vallásos értekezések, prédikációk; továbbá Niemeyer Nevelés és tanítástudománya átdolgozása (1822—23., 2 k.).

Angelics Germán, szerb patriarcha, szül. Karlóczán 1822 aug. 10., megh. 1888 dec. 8. Kezdetben a jogi pályára készült és Sárospatakon az ügyvédi vizsgát le is tette, de 1848. pappá lett. 1850-ben Karlóczán a patriarcha mellett segédkezett, később a konzisztórium titkára, majd tanár a karlóczai papnevelőben; 1864. archimandrita. A. már 1861. kezdett a Miletics-féle omladina ellen harcolni; a zágrábi országgyűlésen, mint ennek jegyzője, többször szembe szállt az államöntő nagyszerb főrekrvésekkel. 1872. bácsi püspök lett, 1881. ellenpártjának erőszakosságával szemben patriarchává nevezték ki. Főtörekvése volt, hogy egyházának autonómikus szervezetét hierarchikus alapra fektesse, ami az 1885-iki kongresszussal oly éles ellentétbe hozta őt, hogy ez feliratban kérte a királytól A. elmozdítását, sőt a kongresszus egyes képviselői nyilvános ülésben inzultálták, amivel népszerűségét teljesen megsemmisítették.

Angyélika (nőv.), l. *Angelica*.

Anhaloninek. A kaktusz-félék családjába tartozó Anhalonium-féleségek (Anhalonium Lewinii, Anhalonium Williamsii) alkaloidjai. Ezideig a következő alkaloidokat sikerült elkülöníteni belőlük: *Anhalin* C₁₀H₁₇NO, *Pellotin* C₁₅H₁₉NO₃, *Mescaline* C₁₁H₁₇NO₃, *Anhalonin* C₁₂H₁₉NO₃, *Anhalonidin* C₁₂H₁₉NO₃, *Lophophorin* C₁₃H₁₇NO₃, továbbá az *Anhalamin*, melynek képlete nem ismeretes.

Anhalonium Lem. (nőv.), l. *Ariocarpus*.

Anhalt, a német birodalomhoz tartozó hercegség a germán-alföldön K.-i és Ny.-i részre oszlik, amelyeket a porosz-szász tartomány választ el egymástól. Hozzá tartozik még ez öt enklave: Alsleben, Mühligen, Dornburg, Gödnitz és Tilkerode-Abberode. Nagyobb része síkság; csak a Harz ágai és a Fläming-magaslatok emelkedettebbek. Az Elbe és a Saale a maga mellékvizeivel öntözik. Éghajlata csak a magaslatokon zord. Területe 2300 km². Lakóinak száma (1905) 328,029, akik közt csak 11,699 a róm. kat. és 1605 zsidó, a többi evangélikus, 1000 férfit 1055 nő esik. 1907. termett 28,740 t. búza, 53,032 t. rozs, 50,357 t. árpa, 57,387 t. zab, 288,744 t. burgonya, 64,448 t. réti széna, 53,997 kg. dohány. Az állatállomány 1907. 19,430 ló, 72,481 drb szarvasmarha, 73,058 juh, 133,066 sertés és 30,450 kecske. A bányászat szolgáltatott 1906. 1,415,369 t. barnaszén, 351,935 t. kőszót, 249,773 t. kaititot és 238,024 t.

egyéb kálisót. Ismeretes vasas ásványvízforrása van Alexisbadban. Azok az iparágak virágnak A.-ban, amelyek a mezőgazdaságtól kapják nyers-termékeiket. A 24 cukorgyár átlag 900,000 t. nyerscukrot, a 48 sörgyár 500,000 hl. sört, az 50 szeszegő 35,000 hl. alkoholt termel. Egyéb iparágak még a kémiai, a gyapjufonás és szövés, gép- és papírgyártás. 1859 óta A. alkotmányos hercegség; az öröklés a férfiágban az első szülöttség rendje szerint történik. A tartománygyűlés 36 tagból áll; tartama 6 év. A gyűlés tagjaiból 2-öt kinevez a herceg, 8-at választanak a legtöbb adót fizető földbirtokosok, 2-öt a legtöbb adót fizető iparosok és kereskedők, 14-et az egyéb városi és 10-et a falusi lakosok. A választás titkos. A végrehajtó hatalmat a herceg gyakorolja az államminisztérium útján. A hercegség öt kerületre oszlik; ezek Dessau, Köthen, Zerbst, Bernburg és Ballenstedt. A székhely Dessau. A hercegség pénzügyei elég rendezettek. 1907—8. a bevételek és kiadások 26.489,200 márkára rúgtak; az államadósság pedig 5.137,447 márkát tett.

Története. A legrégibb lakói németek és szlávok voltak; ez utóbbiak a XIII. sz.-ban már elnémetesedtek. A karolingiak idejében innen indult ki a németek terjeszkedése. Medve Albertnek tudják be érdemül, hogy a Saale és az Elbe közti területre németeket telepített le. Bernhard nevű fia (1170—1212) örökölte az A.-i birtokokat. Bernhard fiával, I. Henrikkel kezdődik az önálló A. tulajdonképeni története. A hercegség több ízben volt kisebb részekre fölosztva. Joachim Ernő 1570. azonban egész A.-ot ismét egyesítette. 1866. Poroszországhoz csatlakozott és az É.-Német szövetség tagja lett. 1904 óta II. Frigyes herceg bírja a trónt. V. ö.: *Weyhe*, *Landeskunde des Herzogtums A.* (Dessau 1907, 2 köt.); *Knoke*, *Anhaltische Geschichte* (u. o. 1893); *Sanftenberg*, *Das anhaltische Staats- und Verfassungsrecht* (u. o.) 1905); *Wäschke*, *Die Askanier in A.*, genealogisches Handbuch (u. o. 1904); *Berendt*, *Die Beziehungen A.-s zu Kur-Sachsen* (Halle 1908).

Anharmonikus viszony, l. Kettős viszony.

Anhidria (gör.) a m. vízmentesség, *anhidriás*, vízmentes, különösen savaknál és bázisoknál. L. még *Anidrozis*.

Anhidridek. Így nevezik ama származékokat, melyek a hidroxiltartalmú vegyületekből vízvesztés által keletkeznek. Azok a vegyületek, melyek több hidroxil-csoportot tartalmaznak, többféle A.-t képezhetnek. Ha nem az összes hidroxilgyökök változnak át vízvesztés folytán oxidokká, keletkeznek az *anhidro-hidrátok*. A hidroxilgyökök helyett hidroszulfil (SH) gyököt tartalmazó vegyületekből a vízzel analóg összetételű kénhidrogént (H_2S) távolítva el, *anhidrotiv* vegyületek keletkeznek. Az A. több csoportját különböztetik meg. A *fémek oxidjai* a fémhidroxidok anhidridjei. Igen fontosak a sav-A.-k, ilyenek pl. a kéntrioxid SO_3 , a kénsav H_2SO_4 anhidridje, a foszforpentoxid P_2O_5 , a foszforsav H_3PO_4 anhidridje, a nitrogénpentoxid N_2O_5 , a salétromsav HNO_3 anhidridje. A hárombázisu foszforsavnak $P(OH)_3$, a metafoszorsav $PO_3(OH)$ az anhidrohidrátja.

Anhidrikus korszak a geológiában (ellentétben a rákövetkező *oceáni korszakkal*) az a része

az archei kornak, amikor még nem létezett cseppfolyós víz.

Anhidrit, ásvány és kőzet, anyaga vízmentes kalcium-szulfát ($CaSO_4$); a gipsztől csak annyiban különbözik, hogy a gipsz víztartalmú; e különbségre vonatkozik a név is. Rombos rendszerben kristályosodik, de kristályai ritkák; ellenben vas-kosan, szemcsés vagy rostos tömegekben kő és gipsz társaságában elég gyakori. Többnyire fehér, néha kékes vagy vöröses. K. 3—3.5, fs. 2.8—3. Három irányban jól hasad. Az A. könnyen vesz fel vizet és átalakul gipsszé, miközben térfogata 60%-kal megnövekszik. A.-ba vájt aknák és alagutaknál e tulajdonságra figyelemmel kell lenni, mert idővel benőhetnek. Ugyancsak a vízfelvétel alkalmával fellépő feszítőerő hatásának tulajdonítható, hogy az A. közvetlen közelében levő kőzetek sokszor zavart településiük. Viszont gipszből is keletkezhetik A. Igen elterjedt, gipsszel és kőszóval együtt képez rétegeket. Nálunk egy kevés van Zólyom vmegyében Óhegyen, azután Kapnikon, még pedig ércteleken. Nevezetesebb lelőhelyei: Aussee, Hallein, Ischl, Stassfurt, Wieliczka és Bochnia kőszótelepein sajátos, hullámos, fodorbél formán hajtogatott alakokban találni, ezért ott az ilyent *fodorbélkő*-nek (Gekrösestein) nevezik. Szemesés A. Svájcban (Val Canaria), Lombardiában (Volpino mellett) stb. A Volpino mellett termő szemesés A. et *vulpinit*-nek nevezik, kékeszürke, eres s annyira szép, hogy dísz tárgyakat faragnak belőle.

Anhidrobiózis (gör.), igen sok és a legkülönbözőbb állatosztályokba tartozó állatfajoknak az a tulajdonsága, hogy teljesen összeszáradva sem veszítik el életrevalóságukat, csupán tetszhalott-szerű állapotba kerülnek, amelyből ha vízhez jutnak, ismét új életre ébrednek. L. *Lappangó élet*.

Anhidroglukoklorál (anhidroglukochloral), l. *Klorálóz*.

Anhidrohidrátok, l. *Anhidridek*.

Anhidrosavak, l. *Anhidridek*.

Anhima (állat), l. *Animuma*.

Anholt. 1. Kis dán sziget a Kattegat közepén. Területe 20 km². Nagybárra futó homok takarja; körülötte homokzónyok vannak, lakói (342) halászattal foglalkoznak. A sziget keleti csücsén világító torony van. — 2. A., város, Münster porosz közigazg. kerületben, Hollandia határán, (1905) 1734 lak. fűrészmalommal. Egykor bíróadalmi közvetlenséggel bírt. 1637 óta a Salm hercegeké, akiknek máig is székhelye.

An-Huei (An-Hui, An-Hoei), l. *Ngan-Huei*.

Ani, romváros, a mai Orozi-Eríván kormányzóságnak Alexandropol kerületében, az Arpacsa mellett, magas sziklafalak közt, amelyeknek barlangjait hajdan lakásul használták. Az V. sz.-ban még jelentéktelen erő, 961. a bagratidák székhelye; virágzása korában a monda szerint 100,000 háza és 1001 temploma volt. 1046. a bizánciak, majd a szeldzsukok, kurdok, georgiaiak s végül a mongolok hatalmába került. 1319. a földrengés romba döntötte. Régi nagyságát a nagy kiterjedésű romok bizonyítják. V. ö.: *Brosset*, *Les ruines d'Ani* (Szt.-Pétervár 1860—61, 2 k.).

Ani (állat, *Crotophaga ani* L.), a kakukforma madarak (*Coccygomorphae*) rendjébe, a nyűvők

(Crotophaginae) alsaládjába tartozó madárfaj. Hazája Dél-Amerika. Társaságban él s több nőtény közös fészekbe tojik. A legelő gulyákat kísérik s a szarvasmarhák bőre alól kívájják a légykukacokat.

Anianus, vagy *Anyos mester*, váradi olvasókanonok. A káptalan jegyzője volt 1217—1235 közt s ránk maradt az istenitéleteknek általa vezetett jegyzőkönyve, melyet 1550. Martinuzzi György váradi püspök nyomtatott ki s melyet azóta Ritus explorandae veritatis vagy Váradi Regestrum (l. o.) címmel használnak a XIII. sz. történetével foglalkozók. (Újabb kiadásai: *Bél*, Adparatus, 1735; és *Endlicher*, Monum. Arpadiana, 1849. Kandra Kabos 1898, Karácsonyi János és Borovszky S. Bpest 1902.)

Anicet (pápa, szent). Némelyek 142—161-ig, mások ismét 142—153-ig számítják pápaságát. Alatta kezdett a gnoszticizmus virágozni s Rómában is tért foglalni. Alatta dűlt Marcus Aurelius keresztény-üldözése, s kezdődött a vita a keleti és nyugati püspökök közt a hűsvét megünneplése kérdésében, mert keleten a zsidókkal együtt ülték a hűsvétot. Vértanúnak is mondják, de erre nincs biztos adat. Testét a Callixtus-féle katakombában 1604. feltalálták.

Anicet-Bourgeois (ejtsd: ániszé burzsoá), *Auguste*, francia színműíró, szül. Párisban 1806 dec. 25-én, megh. Pauban 1871 jan. 28-án. 30 éves irodalmi tevékenysége alatt majdnem 200 darabot (sokszor munkatársakkal), kivált melodramákat írt, melyekkel külön iskolát alapított. Dumas Sándor nevét viselő több darabnak (pl. Thérèse, Angèle, Catherine Howard) ő volt a szerzője. Darabjai közül kiemelendők: *J'enleve ma femme*; *Père et parrain*; *Passé minuit*; *Les trois épiéiers*; *Le premier coup de canif*; *Stella*; *Le bossu*; *La sorcière*; *Médecin des enfants* (A gyermekorvos), *Le docteur noir* (Fekete orvos), melyek nagyobbára számos előadást értek. Utolsó éveiben majdnem kizárólag csak tündérvjátékokat írt.

Aniche (ejtsd: anis), község Nord francia départementban, (1906) 8321 lak., gazdag kőszénbányákkal, üveg- és cukorgyártással, réz- és vasöntökkel.

Andrózis (gör., a. m. *veritékhiány*). A veritékelváltászt többé-kevésbé erős csökkenése, némely idült bőrbaj és alkati bántalom kísérő tünete. Az ekzema, pikkelysömör, ichthyosis, prurigo, xeroderma pigmentosum, pityriasis rubra a beteg helyeken a veritékelváltászt csökkenését okozza. Az egész köztakaróra kiterjedő A. észlelhető cukorbetegségeknél, előrehaladott tuberkulózisban, rákban szenvedő egyéneknek. Kezelése az alapbántalom ellen irányul.

Anie (*Pic d'A.*), 2504 m. magas hegyesúcs Basses-Pyrénées francia départementban, gyönyörű kilátással. Lescun felől másznak föl rá.

Anigozanthus *Labill.* (növény), az Amaryllidaceae családba tartozó, Ny.-ausztráliai növények, 8 fajjal. Egyeseket, mint *A. flavidus* *Red.*, és *A. pulcherrimus* *Hook.* kultiválnak. Gyökerük csipős, pirtva ehető.

Anii *Meckitár*, örmény történetíró a XIII. században. Elveszett művei közül említik Örményország, Georgia és Perzsia ókorára vonatkozó törté-

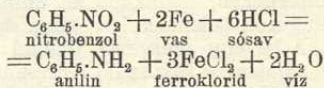
téti művét s egy csillagászati könyvnek perzsából örményre való fordítását.

Anikó, az Anna női név kicsinyítő, kedveskedő alakja.

Anil és *A.-indigó* l. *Indigó*.

Anilidek. Az amidobenzolban, $C_6H_5.NH_2$, az amidocsoport hidrogénjeit savgyökök helyettesítve, az A.-nek nevezett aromás szénvegyületek keletkeznek. Előállíthatók az anilin sóiból, azokat a megfelelő savakkal hevítve s az ecetsav és anilin egymásra hatása által keletkezik acetanilid vagy antifebrin $C_6H_5.NH.CO.CH_3$. Az A. színtelen, hideg vízben kevésbé oldódó kristályos vegyületek, savak, valamint lúgok hatására, alkotó részekre szétbomlanak.

Anilin, amidobenzol, *fenilamin*, $C_6H_5.NH_2$. Az aromás primér monaminek csoportjába tartozó vegyület. Az A. manapság nagy mennyiségben gyárilag készül, mert az ú. n. *anilin-festékek* készítéséhez használják. Nitrobenzolt kevés vízzel együtt keverővel és visszacsapegő hűtővel el látott öntöttvas-hengerbe öntenek és miután vízgőzzel felmelegítették, vasreszeléket és sósavat adnak a keverékhez, mikor is a redukció folytán A. keletkezik.

Az egyenletben feltüntetett sósav-mennyiségnek körülbelül $\frac{1}{40}$ -ed része elegendő a gyakorlatban a reakció kivételéhez. A redukció megtörténte után a folyadékhoz oltott meszet elegyítenek a keletkezett sósavas A. elbontása végett, majd túlhevített vízgőzzel az A.-t átdestillálják és megszáritás után újból átdestillálják. Tiszta állapotban színtelen, erősen fénytörő olajszerű folyadék, amelynek gyenge szaga és égető íze van. Világosság hatására megsárgul, hosszabb idő múlva megbarnul. Vízben alig, borszesz- és éterben jól oldódik. Fs. 0° -on 1.036 , fp. 184° C. fgyp. -5.96° C. Az A. ugyan semleges kémhatású, de savakkal szemben bázisnak bizonyult. A savakkal közvetlenül egyesül és velük az A.-sókat képezi, amelyek többnyire igen jól kristályosodnak.

Anil-indigó, l. *Indigó*.

Anilinfekete, $C_{30}H_{17}N_5$. Igen értékes fekete festék, melynek oldószere nincs, azért magát a festéket gyárilag nem állítják elő, hanem a megfestendő roston idézik elő. A megfestendő gyapotot (gyapjufestésre nem igen használják) kénsavval erősen megsavanyított anilinnél és káliumbikromáttól álló keverékbe mártják és melegítik, amikor is előáll a festék a gyapoton. Végül gyengén lúgos fürdővel kezelik. Az ilyen módon festett szövet rendkívül színtartó.

Anilinfestékek, l. *Kátrányfestékek*.

Anilinibolya, mauvein, Perkin-ibolya, rosolan, purpurin, $C_{17}H_{14}N_4$. Az első anilinfesték, melyet gyárilag állítottak elő. Fénylő fekete kristályos por, alkoholban ibolya színnel oldódik. Vízben és éterben oldhatatlan. Régebben az A.-t selyemfestésre alkalmazták, manapság az alkalmazása nagyon korlátolt. Angolországban levélbéllyegek festésére használják.

Anilinkék, a triamidotrifenílmetán festékek csoportjába tartozó festék. Kémiai összetétele az előállítástól függően, trifenílrosanilinklórhidrátt $C_{20}H_{16}(C_6H_5)_3N_3 \cdot HCl$ vagy trifenílpararos anilinklórhidrátt $C_{19}H_{14}(C_6H_5)_3N \cdot HCl$. Vízben oldhatatlan, alkoholban oldható rézfényű kristályos por. A kereskedelembe alkoholban oldható kék vagy röviden *alkoholkék* név alatt árusítják. Az alkohol-kékből, sósavas alkohollal mosva, különböző tisztaságú A-et lehet kapni, melyeket *opálkék*, *bleue lumiére*, *gentiana kék*, *azulin* stb. nevek alatt árusítanak. A legtisztább féleségeket 5B v. 6B-vel jelölik. A vörös színárnyalatú A-et *parmakéknek* v. *alkoholkék R-nek* nevezik. Az A. gyapotot és gyapjút közvetlenül fest, vagyis a szubsztantív festékek csoportjába tartozik.

Trifenílpararosanilinklórhidrátt, mint *vízben oldható A. alkali-kék*, *Nicholson-kék* (a felfedezőjéről), *kinakék* név alatt kerül forgalomba. Gyapju és selyem festésére használják. Évégből a gyapjút gyengén lúgos fürdőben az A. nátriumsójával átitatják, majd kénsavval savanyított fürdőbe helyezik, ahol a szabad szulfosav kiválása folytán a nátriumsóval átitatott rostok kékre színeződnek.

Anilinnmérgezés, leginkább az anilingyárakban, anilingözök belehelésekor kifejlődő mérgezési alak. A heveny mérgezés tünetei: fejfájás, álomosság, sajátos fakószürke arcszín, a körmök, ajkak kékülése, ami egy festéknek, az anilinfeketének képződésén és lerakódásán alapszik és nem fulladásos tünet. Később szédülés, tántorgás, önkívület áll be. Veszély nincs, a mérgezettnek anilines ruháját lemosassák, friss levegőre viszik s egy hosszú álmot, 1—2 napi étvágytalanság után meggyógyul. Izgatószerkeket csak ritkán kell alkalmazni. A gyárak szellőzésével s kellő előrelátással elkerülhető. A krónikus A. (*anilizmus*) fejfájással, emésztési, mozgási és érzési zavarokkal jár; gyakran bőrkiütések és fénykerülés meg rossz látás is mutatkoznak.

Anilinnymomás, 1. *Fénymásolás*.

Anilinsók, 1. *Anilín*.

Anilinszulfosavak vagy amidobenzoszulfosavak $C_6H_4-NH_2-SO_3H$ ortho, meta és para. Előállíthatók a megfelelő nitrobenzoszulfosavakból redukcióval. Az A. hideg vízben nehezen, alkoholban és éterben oldhatatlanok. A metasavat metanilsavnak, a parasavat szulfanilsavnak nevezik. A metanilsav és szulfanilsav fontos vegyületek a festékiparban.

Anilintinta, 1. *Tinta*.

Anilinvörös, 1. *Fukszin*.

Anilinzöld, *aldehidzöld*, $C_{22}H_{27}N_5S_2O$. Előállítása végett fukszint kénsavban oldanak, hozzáadnak acetaldehydet, majd huzamosabb idő múltán az oldatot nátronlúggal semlegesítik és a keletkezett ibolyáskék színű oldatból bepárologatás után sósavval kiválasztják a festéket. Alaktalan, zöldszínű, vízben nem, alkoholban csekély mértékben oldható test. Jól oldódik kénsavas alkoholban. Régebben selyem- és gyapjufestésre használták, manapság már alig használják.

Anilis (lat.) a. m. vénasszonyos; *anilitas*. vénasszonykodás, vénasszonyi hit.

Anilizmus, 1. *Anilinnmérgezés*.

Anima (lat.) a. m. lélek. *A. mundi* a világszellem. *Animam debet* a. m. adósa lelkével, zálogba adta testét, lelkét, Terentius lat. mondása azokról, kiknek sok adósságuk van. *Animarum dies* a. m. halottak napja. *Pia anima* a. m. jámbor lélek, de úgy is használatos, mint: meghalt lelke, alvilági árny.

Animadversio (lat.) a. m. észrevétel, megjegyzés, feddés, megtorlás. *A. censoria*, a cenzorok által kiszabott büntetés.

Animal (lat.) a. m. állat; *animalia*, állati anyagok; *animalis*, állati, ami az állatokhoz s nem a növényekhez v. ásványokhoz tartozik. *Animalismus* a. m. állati lét, ellentétben a növényivel v. szellemivel.

Animál (lat.), serkent, buzdít, ösztönöz.

Animáliák (lat.), állati anyagok, különösen táplálkozási anyagok, szemben a növényiekkel, vegetábiákkal.

Animalisatio (lat.), 1. elállatiasodás. 2. *A.* a főlvett tápláléknak az állati test anyagává történő átváltozása.

Animalizmus, 1. *Animal*.

Animalkulisták azok a természettudósok voltak, akik *Leeuwenhoek* idejében a himesirasejteket (spermatozoákat) tartották az állat tulajdonképeni csirájának, míg a petét csupán tápláló talajnak. L. *Praeformatio*.

Animarum dies (lat.), halottak napja.

Animato (con anima, animando), ol. zenei műszó, annyit tesz mint: *lelkesen, frissen, élénken*. E kifejezéssel jelzett darabok vidám s határozottan hangsúlyozott előadást kívánnak.

Anime-gyanta, 1. *Copal*.

Animizmus, a latin *anima* (lélek) szóból, primitív népeknek az a fölfogása, hogy minden, amit látnak, lélekkel bír; a primitív ember ezután ehhez a hitéhez szabja környezetével szemben tanúsított magatartását. Az ő szemében az állat, a fű, fa, kő, nap, hold és csillagok, légköri tűnények stb., sőt a legközönségesebb, annál inkább a ritka és újságukkal meglegő használati vagy bármiféle tárgyak mind egyaránt emberileg érző lények, amelyek érzésére és akaratára ép úgy le lehet hatni, mint az emberére. *A. filozófiai* értelemben ama fölfogás megjelölése is, mely szerint a gondolkodó lélek a test minden rendbeli, úgy fiziológiai mint értelmi működésének életelve volna; a lélek e tan szerint ép úgy eszközli tudatosan elmenk itéleteit, következtetéseit, amint tudattalanul ő eszközli testünk növekedését is. E tan megalkotója Stahl G. E. (1660—1734) volt, ki ez elvre külön patológiát és terápiát alapított. Szerinte a betegségek a lélek visszahatásai a betegségek okok ellen s az orvosi kezelés egyedüli feladata e visszahatásokat egyenesen s akadályait elhárításával támogatni. Stahl követőit animistáknak nevezték.

Brodalom. Tylor E. B., Primitive Culture, London, 2. kiad. 1873, ném. ford.: Leipzig. 1873; Lubbock, Origin of Civilization. Herbert Spencer, Principles of Sociology, ném. ford. Leipzig. 1875; M. Lennan, The Worship of Plants and Animals, Totems and Totemism, Fortnightly Review, 1867—71; Wailly Anthropologie der Naturvölker, Leipzig. 1859—64; Bastian, Allg. Grundzüge d. Ethnologie, Berlin 1884; u. a., Das Religiöse in ethnolog. Auffassung, Jéna 1871; Andrew Lang Myth. Ritual and Religion, London 1887.

Animo lubenti fecit (lat.), 1. *A. L. F.*

Animoso (ol.), csaknem azonos az *animato* (l. o.) zenei jelzővel, csakhogy az A. még élénkebb és frissebb előadási modernak felel meg.

Animózus (lat.) a. m. hevülékeny, másokat előzetes megfontolással sértegető. *Animozitás*, szenvedélyes elkeseredés.

Animuccia testvérek, olasz zenészerzők. 1. *Giovanni*, szül. Firenzében 1490. (v. 1500), megh. Rómában 1571. Karmestere volt a Szt. Péter templomnak. A kolostorok imatermében szervezett szentírásmagyarázatokhoz «dicséreteket» (Laudes spirituales) szerzett kar- és magánénekre; ez az oratórium zeneműfaj kezdete. A németalföldi zenekiskola mesterkélttségével szembe a tisztá harmonikus szerkezetet állította. — 2. Öccse *Paolo* is termékeny, ügyes ellenpontoszó; 1550—52. Rómában a lateráni Szent János templom karnagya volt.

Animus (lat.) a. m. lélek, de akarat, szándék, hajlam is. *Jogi értelemben* a. m. szándék. Ily értelemben: *A. domini*, szándék, a dolgot tulajdonosként bírni, amivel egyértelmű az *A. possidendi*, *lucru faciendi*, *rem sibi habendi*; *A. novandi*, kötelelem megújítására irányzott szándék. *A. furandi* a. m. lopási szándék. *A. injuriandi* a. m. becsület-sértési célzat. A becsületértéshez az A. nem szükséges. *A. occidendi*, ölési szándék. *Animo deliberrato* a. m. kellő megfontolással.

Animus donandi (lat.), ajándékozási szándék, l. *Ajándékozás*.

Anina, *Stajerlakánina* község egy része (l. o.).

Aninosa, Livázényhez tartozó bányatelep Hungary vm. petrosenyi j.-ban, (1900) 1342 lak., u. p. és u. t. Petroseny.

Anio (ma *Aniene* v. *Teverone*), 118 km. hosszú folyó Közép-Olaszországban, már az ó-korban is híres volt szép vidékéről és vízeséseiről. Rómától K.-re a Monte Cantaron ered, szűk medrében gyorsan folyik; Tivolínál (Tibur) képezi a 96 méteres esést a Gran Cascata-t. Tivoli alatt az Anio lassan folyik széles völgyében a Campagna di Román át a Tiberis felé. Róma fölött 3 km.-nyire torkol. Erejét elektrikus művek hajtására fordítják.

Anion, Az összetett folyadéknak: elektrolitnek két alkotórészét, mely alkotórészekre azt az elektromos áram bontja, az elektrolit ionjainak, a pozitív elektródon, vagyis az anódon fellépő alkotórész pedig A.-nak nevezzük.

Aniridia (gör.), a szem szivárványhártyájának hiánya. Oka ritkán fejlődési hiba, máskor olyan sérülés, amely miatt a szivárványhártya gyökeréről köröskörül leszakad. Mivel a szivárványhártya fő feladata az, hogy a pupilla megszüktetésével és megtágításával a szembe bejutó fény mennyiségét szabályozza, az A.-s szemű ember különösen napfényes időben a szemébe akadálytalanul behatoló túlságos világosság miatt igen nagy káprázásban szenved. Ezenkívül az ilyen szem ideghártyáján csakúgy, mint egy fényrekesz (diaphragma) nélküli fényképező-gép homályos tüvegén is, jóval elmosódottabb képek keletkeznek a külső tárgyakról. Ezért az A.-s szemek látása rossz.

Anischuria (gör.), l. *Húgyrekedés*.

Anisette (franc.), ánizsból készült finom likőr; nagyobbn mennyiségben éppen olyan ártalmas lehet, mint az abszint.

Anisokoria (gör.), azt jelenti, hogy a két szem pupillája nem egyenlően tág. Okai — a pupillát tágító v. szűkítő gyógyszerek használatán kívül — rendesen különféle idegbajok.

Anisometropia (gör.), azt jelenti, hogy a két szem fénytörése egymástól különböző, pl. az egyik szem rendes fénytörésű, a másik messze látó v. közellátó.

Anisomorphia, az élő növényi anyagnak az a tulajdonsága, amelynél fogva a növény különböző szervei a szemhatárhoz vagy az eredeti tengelyükhöz való helyzetükben képesek különböző típusos alakot magukra öltetni, l. még *Levél*.

Anisophyllia, l. *Levél*.

Anisoplia *Laporte* (állat), a lemezescsápúak (*Lamellicornia*) családjába tartozó bogárnem. L. *Szipoly*.

Anisostylia (növény), az a jelenség, amidőn egy ugyanazon növényfajon rövidebb és hosszabb bibejű (l. o.) virágok fordulnak elő, anélkül, hogy az ivari tulajdonságok egyébként megváltoznának.

Anisum (növény), l. *Ánizs* és *Pimpinella*.

Aniuma (állat, *Palamedea cornuta* L.), a tüskés szárnyú madarak (*Palamedeorhithes*) rendjébe, az aniuma-félék (*Palamedeidae*) családjába tartozó, körülbelül pulykanagyságú madárfaj, fején hosszú, vékony, szárunemű kiemelkedéssel. Nyakának alja és mellének felső része ezüstfehér, feketes tollszegővel; vállán piros folt van. Csőre feketésbarna, de csúcsa fehér. Hazája Brazília, ahol társasan él. Húsát a botokudok eszik.

Anizol, *fenolmetiléter*, $C_6H_5 \cdot O \cdot CH_3$; színtelen éteres szagú folyadék. Erősen lehűtve megfagy és 37°-on megolvad, 154°-on forr. Fs. 22°-on 0-990.

Anizolinek, a rhodaminok eszterei. Keletkeznek, ha rhodaminokat alkilhaloidok v. pedig alkohol és ásványi savak együttes hatására eszterekké alakítanak. A rhodaminoktól abban különböznek, hogy ibolyább színárnyalatú és jóval tartósabb festékek. A legfontosabb a trianizolin (Rhodamin 6 G.), mely keletkezik, ha dietilrhodamint etilalkohollal sósav jelenlétében melegítenek.

Anizolvörös, l. *Ánizsaldehyd*.

Anizometrikus, az axonometriának egyik esete, melynél a három tengely különböző hosszúságú, l. *Axonometria*.

Anizotróp (vagy *heterotróp*) általában véve az olyan test, mely nem minden irányban egyforma szerkezettű, minek következtében bizonyos fizikai tulajdonság nem egyenlő minden irányban. *Izotróp* az olyan test, mely minden irányban egyenlő magatartású. A testnek (közegnek) eme sajátága *anizotrópia*, ill. *izotrópia*. Ilyen értelemben A.-ok a kristályos, izotrópok az amorf testek. Optikai tekintetben izotrópok az amorf és a szabályos rendszerbeli kristályok, A.-ok (l. *Kettőtörés*) a többi kristályrendszerbe tartozó kristályok.

Ánizs (növény), a *Pimpinella Anisum*, az Ernyősökhöz tartozó s Egyiptomban vadon termő, Dél-Európában művelt növény termése, melyet kellemes ízéért fűszerül, a belőle készített olajat (oleum anisi) orvossággal használják; belőle készítik azonkívül az *anisette* (l. o.) nevű likőrt s egyéb italt. L. még *Pimpinella*.

Ánizsaldehid (*metoxibenzaldehid*), $C_8H_8O_2$ v. $CH_3O.C_6H_4.CHO$, a para-oxibenzaldehid $HO.C_6H_4.CHO$

metilétere. Az ánizs-olaj fő alkotórészből: az anetolból oxidáció útján állítják elő. Sárgás, aromás illatú, égető ízű, olajszerű folyadék. Lehetőleg megfagy és 4°-on megolvad; 245—246°-on forr. Vízben alig oldható, alkohol és éter bőségesen oldja. Illatosítószerül használják. Káliúg ánizsalkohollá és ánizssavvá alakítja. Az ánizsalkohol v. metoxibenzilalkohol $CH_3O.C_6H_4.CH_2OH$, színtelen, égető ízű kristályok. Az ánizssav v. metoxibenzoesav, $CH_3O.C_6H_4.COOH$, keletkezik anetolból oxidáció, v. a paraoxibenzoesav dimetilesteréből elszippanosítás útján. Színtelen, szagtalan és íztelen kristályok. Az ánizssav diazovegyületeiből naftallal festékanyagok készülnek. Ilyen pl. az anizidinazobetanafoltolmonoszulfosavas nátrium, ez a skarlátvörös színű, vízben oldható festék, amelyet *anizolvörös* v. *anisidinponceau* néven árusítanak.

Ánizsalkohol, I. Ánizsaldehid.

Ánizskapor (növény), *Foeniculum*. Hazánkban Fiume körül a *F. capillaceum* Gilib. (*F. vulgare* Mill., *F. officinale* All., *Casethum Foeniculum* L., édes kömény, olasz, bécsi v. római kapor) vadon nő, de sok helyen termesztik, miért is néhol elvadul. Egy-két méter magas növény, minden része illatos az illanó olajtartalmát. Gyógyszerárakban a kettős-kaszatermését (*Fructus seu semen foeniculi*) használják mint gyomorerosztó, szélindító, étvágygerjesztő szert. Kis gyermekeknek gyakran forrázatát adják v. pedig a lepárolás által készített A.-vizet (*Aqua foeniculi*). Azonkívül melleprokba is teszik, és szemvíz készítésére használják. Hatását illanóolajának köszöni, melyet 5—7% mennyiségben tartalmaz és amelyet (*oleum foeniculi*) külön is használnak. Konyhafűszernek termései és levelei használatosak, fiatal hajtásaiból az olaszok főzeléket készítenek. L. még *Foeniculum*.

Ánizskenyér, ánizssal fűszerezett piskótátészta egybesütve és szeletekre vágva. Kedvelt süteménye a teázóknak.

Ánizlikőr, I. Anisette.

Ánizsmag (növény), I. *Pimpinella*.

Ánizsolaj. Illóolaj, az ánizsmagvakból (*Pimpinella anisum*) vízgőzzel való lepárlás útján nyerhető. Termelőhelyek: Magyarország, Olaszország, Makedonia, Oroszország, Németország, Spanyolország. A magból származás szerint 9—6% olaj kapható. Használják illatosításra, gyenge hashajtónak, s a secretumok (tej, köpet) gyorsabb kiválasztására.

Ánizssav, I. Ánizsaldehid.

Anjala-szövetség, a svéd nemességnek szövetkezete III. Gusztáv ellen, melyet 1788 augusztus 12-én Finnországnak Anjala városában kötöttek. A nemesség az orosz háború ellen nyilatkozott. E nyilatkozatot tizenkétezeren írták alá (közülük volt magának a királynak testvére, a későbbi XIII. Károly király is). A szövetkezetnek oly nagy volt a tekintélye, hogy a király Oroszországgal csakugyan fegyverszünetet kötött. Az 1789-iki országgyűlésen azonban az A. mit sem érhetett el; a király, támaszkodva a másik három rendre, megfosztotta

a nemességet előjogaitól s a szövetkezet egyik alapítóját lefejeztette, többeket pedig száműzött. V. ö.: *Malmanen*, Anjalaförbündet (Stockh. 1848).

Anjeles, Los, város Chileben, I. *Los Angeles*.

Anjer (ejtsd: andszer), kikötő és erősség Jáva Ny.-i végén, 4500 lak. 1883 aug. 27. a Krakatau kitörésekor elpusztult, de csakhamar újra fölépült.

Anjiro, az első japán keresztény, akit 1548. Goaban Paulo de Santa Fére kereszteltek; 1549. Xav. Szt. Ferencet Japánba kísérte és térítői működésében hathatósan támogatta. V. ö.: *Haas*, *Geschichte der Christentums in Japan* (Berlin és Tokio 1902).

Anjou (ejtsd: anzsu), a közép- és ujkorban (1789-ig) Franciaország egyik tartománya volt, területe mintegy 9000 km². Magában foglalta a mai Maine-et-Loire département-t, továbbá az Indre-et-Loire, Mayenne és Sarthe dép.-ok egyes részeit. V. ö.: *Port*, *Dictionnaire historique, géographique et biographique de Maine-et-Loire* (3 k., Páris 1879); *Bodin*, *Recherches historiques sur l'A.* (2 kötet, Saumur 1821—22).

A rómaiak idején az Andekavok (Andecavi) törzse lakta. A középkorban grófságot alkotott. Az a gróf nemzetséget, amely az A. nevet először viselte, II. *Gottfrieddel* (Martell) 1060. kihalt, amidőn a grófság a hatalmas *Gatinais* nemzetségre szállt, amelyből V. *Gottfried*, a Plantagenet-ek őse származott. Ez meghódította Normandia legnagyobb részét, hercegi címet vett föl s I. Henrik angol király leányát, V. Henrik német császár özvegyét vette feleségül. Pia, Henrik (II.), a normann uralkodóház fiágának kihalása után 1154. Anglia trónjára jutott, melyen dinasztiája egyenes ágban 1399-ig, mellékágban (Lancaster-család) 1461-ig uralkodott. Az A.-i grófság egy ideig az angol korona franciaországi birtokai közé tartozott; de a franciák 1204. visszahódították s ezóta a francia királyok tetszésük szerint rendelkeztek vele. Így jutott a grófság IX. Lajos fiának, először *Fülöpnek*, majd *Károlynak* kezére, aki az idősebb A.-háznak lett megalapítójává. A Hohenstaufok kihalása után A. Károly a pápának mint hűbérurának főhatósága alatt megszerezte a kettős szicíliai királyságot s utódai Károly Róbertben a magyar trónra is eljutottak, ahol hatalmas, bár rövid életű dinasztiát alapítottak (I. *Anjouk kora*). V. ö. *Halphen* L., *Le comté d'A. au XIe siècle* (Paris 1906).

A Sicília kettős trónjára jutott A.-kra nézve ősi grófságuk elvesztette jelentőségét. II. Károly hozományul adta leányának, Margitnak. Margit fia mint VI. *Fülöp* 1328. francia királlyá lett s grófságát a koronával egyesítette. II. János király a hercegség rangjára emelt A.-t második fiának, Lajosnak adományozta, aki az ifjabb A.-háznak lett megalapítójává 1382. A sors ezt a Lajost is a nápolyi trónra juttatta, amelyet azonban nem bírt nemzetségének biztosítani. Unokáját, *Renét*, Nápoly címzetes királyát (megh. 1480) XI. Lajos megfosztotta hercegségétől. René testvériben, Károlyban, 1481. kihalt az ifjabb A.-ház fiavádéka, s a hercegség ismét a koronára szállott. Azóta az A.-i hercegség pusztá cimmé vált, melyet a kir. ház hercegei viseltek. Ezzel a címmel élt trónrajutása előtt III. Henrik, valamint XIV. Lajosnak az az

unokája is, aki 1701. mint V. Fülöp spanyol királlyá lett. Az olasz A.-kről. *De Blasiis*, *Racconti di storia napoletana* (Napoli 1908); *Jordan E.*, *Les origines de la domination Angevine en Italie* (Paris 1910).

Anjouk kora Magyarország történetében az 1308-ik évtől 1395-ig terjedő korszak. Nevezetes korszaka ez a magyar történetnek, mert az Anjouk helyreállították az utolsó Árpádok alatt lehanyagott királyi tekintélyt, az elhatalmasodott s féktelenségre hajlandó oligarchiát a trón szolgálatába vonták, a rendet megerősítették, az anyagi jólétet fokozták s a magyar alkotmányt olyan intézményekkel (szent korona tisztelete és jogai, új — bandériumos — hadrendszet, ösiség, kilencedadó, orsz. rendek szervezkedése, megyék, céhek stb.) fejlesztették, amelyek századokon át szabályozták a magyar közéletet. *I. Károly Róbert* (1308 — 1342) a családi hatalom megalapítója. Fia: *Nagy Lajos* (1342 — 1382) a magyar királyságot — a lengyel koronát is a magyarhoz csatolva — Európa keletén nagyhatalmassággá teszi s a virágzás magas fokára juttatja. Nagy Lajos leánya: *Mária* (1382 — 1395) nem bírja az öröklött hatalmat fenntartani s az ország ismét az oligarchák prédájává lesz. Az oligarcha-pártok által támasztott zavarokat felhasználva, a nápolyi Anjouk meg-megkísérik a magyar korona megszerzését. *Mária* királyné idejében *II. (Kis) Károly*, *Zsigmond* uralkodása alatt *Kis Károly* fia, *Nápolyi László* törnek a királyi hatalom elnyerésére; de siker nélkül. Nagy Lajos második lányának utódai azonban, a Jagellók (l. o.) két ízben is visszakerülnek a magyar trónra. Az A. magyar uralkodóháznak leszármazását, szétágazását, és kihalását a következő tábla tünteti fel. V. ö.: *Wertner Mór dr.*, *Az Anjouk genealogiája*. (Turul VI. évf. 14. és 68.)

Mária (V. István magy. kir. leánya), férje: *II. Károly* (Sánta), nápolyi király.

Károly (Martell), fel.: <i>Klementia</i> , Habsburgi Rudolf leánya.			Róbert nápolyi kir., 1. fel.: Aragoniai Jolán, 2. fel. Mallorcai Sancha. 2. fel.-től:		János durazzói hg., 1. fel.: Hennegau Matild, 2. fel.: Perigord Agnes.	
Beatrix, férje: II. János Dauphin.	Klementin, férje: X. Lajos fr. kir.	<i>I. Károly Róbert</i> , † 1342. 1. fel.: Tescheni Katalin, 2. fel.: Luxemburgi Katalin, 3. fel.: Erzsébet, Lokietek Ulászló lengy. kir. leánya. 3. f.-től:	Károly, kalabr. hg. 1. fel.: Habsburgi Katalin, 2. fel.: Valois Mária. 2. fel.-től:		Károly, Róbert, Lajos, fel.: Santsch, veronói Mar- unokája. git.	
		<i>I. Johanna</i> , 1. férje: Endre magy. hg.	Károly, (élt pár napot).	Mária, férje: Károly durazzói hg.	Margit, férje: Kis Károly.	II. (Kis) Károly, fel.: Durazzói Margit.
Károly. László.	<i>I. (Nagy) Lajos</i> , † 1382. fel.: Erzsébet, István, boszniai bán leánya.	Endre, fel.: Nápolyi Johanna.	Károly Róbert (gyermek).		II. Johanna.	László (Nápolyi).
Mária. Katalin.	Mária királyné, † 1395. férje: Luxemburgi Zsigmond.	Hedvig, férje: Jagello Ulászló, lengyel kir.				

Irodalom. Az A.-ra vonatkozólag legfontosabb hazai kútfőnk János kükküllői eszperes elbeszédése Thurocz krónikájában foglalva; újabb időben egész gyűjteményeket állítottak össze e kor okleveleiből, mint pl. a Hazai Oklevéltár (1254—1536); az Anjoukori oklevéltár (szerk. Nagy Imre); a Diplom. Emlékeket az Anjoukorról Wenzel G.-tól. A pápai levéltárak okmányiból sok beceset közölt: Theiner: *Mon. Hung. Hist.* 2 vol. (1216—1352, 1352—1526); a legutóbbi években ugyanabból a forrásból gyűjtik össze s publikálják a magyar kat. főpapság költségén a Monum. Vaticana Hist. Regni Hungariae című nagyszabású vállalat hatalmas köteteit. Sajnos, az A.-ról önálló monográfiánk még ma sincs. Sok beces anyagot foglal magában Wenzel G.-tól Magyarország története az A.-ban. Figyelmet érdemel Bottka Tivadar dolgozata Trencsén Csák Mátéról a Századok c. folyó-

iratban. A közzétett oklevél-publikációkat legtöbb szerencsével és nagy hivatottsággal aknázza ki Pór Antal számos értekezésében; töle jelent meg Nagy Lajos életrajza a Tört. Életrajzok c. vállalatban.

Anjui, két folyó ÉK.-i Szibíriában, nevezetesen Kis- és Nagy-A. Mind a kettő a Kolyma folyóba torkol, az előbbi 600, az utóbbi 800 km. hosszú.

Ankaiois, 1. Zeus vagy Poseidon és Astipalaia fia, a lelegek monda királya Samosban. Egy jós megjövendölte, hogy a szőlőtőkének, melyet ültet, nem fogja borát élvezni. Mikor később A. gúnyosan ajkaihoz emelte a saját borával telt serleget, a jós e szavakra fakadt: «Sok van még az ajkaknak s a kehelynek a széle között». E pillanatban hírül hozzák neki, hogy földjét egy vadkan pusztítja. A. letette a serleget és üldözni akarta a vadkant, de a vad megölte. — 2. A., az arkádiai Lycurgus és Antinoe fia. Argonauta, akit a kaledoni vadászaton megölt a vadkan.

Ankaratra, hegység Madagaszkár szigetén, Imerina tartományban. Fő alkotó része gnájsz és gránit, amelyeket agyagrétegek takarnak. Buja növényzet és néhol sűrű erdők takarják. Legmagasabb csúcsa a 2873 m. magas Cifadzsavona.

Ankak (*Ancachs*, *Huaylas*), departamento Peruban, a Nagy-oceán és a Marañon felső folyása közt, 42,908 km² ter., (1896) 428,703 lak., kik állattenyésztéssel, földműveléssel és bányászattal foglalkoznak. A hét járásra oszlott kerületben az ezüstben gazdag nyugati Cordillerák vonulnak végig. A Santa folyó öntözi. Chimbote kikötőt Recuayjal 280 km. hosszú vasút köti össze. Fővárosa *Huaraz* (l. o.).

Anker. Élet- és járadék-biztosító részvénytársaság. Székhelye Bécs, Budapesten igazgatósága van. Alapított Bécsben — Langrand-Dumouneau kezdeményezésére — 1858-ban, 1 millió forintnyi alaptőkével. A társaságnak 1909. évi zárómérlege 169 millió K-nyi díjtartalékot tüntet ki.

Anker, bormérték északi Németországban, Svédországban és több más államban. Nagysága vidékenként 34'238—45'435 l. közt változó.

Anker, *Mathias Josef*, geológus, szül. Grácban 1772., megh. ugyanott 1843 ápril. 3. Különösen a stájerországi geológiai viszonyok tanulmányozása körül vannak érdemei. Tiszteletére nevezték el az **Ankerit** ásványt.

Ankerit (ásv.), a dolomithez közel álló hatszöges rendszerbeli karbonát; több vasat és némi mangánt tartalmazó dolomit. A normális A. összeté-

tele: $2\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3 \cdot \text{FeCO}_3$. Üveg-gyöngyház-fényű, fehér-vörhenyesszürke. Leginkább tömötten fordul elő, kiválóan Stájerországban (Eisenerz és Admont), nálunk Dobsinán.

Ankerstein vára (*Anchenstein*), a Dráva mellett fekvő stiriai határvár, Varasd vm. tözsom-szédságában. Magyar neve: *Barlén*. A XIII. sz.-ban a pettani grófok bírták és III. Andráskirályunk idején gyakori határvillongásnak volt a színhelye. V. ö. *Pauler* Gyula, A magy. nemzet történ. I.; *Wertner* M., A stiriai Traun-család viszonya Magyarországhoz. 1240—70. (Századok 37. évf.).

Ankét (a francia *enquête* szóból), szakértekezlet, szaktanácskozmány, melyet fontosabb közügyek tárgyalására, trjav.-ok előkészítésére hívnak össze.

Ankhialosz, ma Ankhijelo (l. o.).

Ankhijelo (*Ankhialosz*), kikötőváros és érseki székhely K.-Ruméliában a Burgaszi-öbölnél (1893). 5365 lak., szőlőtermeléssel és tengerisófőzéssel. 2 km.-nyire vannak az antik Ankhialosz romjai.

Ankilo ... (gör.) görbe, hajlított.

Ankilométer (gör.), görbületi sugár, l. *Görbület*.

Ankilózis (gör.), izületi merevség. *Valódi A.* az, melyet az izülő csontvégek csontos v. kötőszövetes összenövése okoz. Rendesen izületi gyulladás lefolyása után marad vissza. *Ál-A.* az, mely az izületet körülvevő lágyrészek heges zsugorodása folytán keletkezik, v. amelyet az izület mozgását mechanikusan, korlátozó csontkinövések okoznak. Kizárólag az A. fogalmából az az izületi merevség, helyesebben az izület rögzítettsége, mely az izületi gyulladás kezdetén és tetőfokán az izmok reflexokozta összehúzódnásán alapul. Ez csak tünet, amaz állapot. Az izületi merevség lehet teljes, lehet részleges (pl. kötőszövetes A. esetében). Az izületi merevség kezelésében a kitűzött cél szerint az eljárások két sorát különböztetjük meg. 1. Ha az izület oly állásban merevedett meg, mely a végtag működését korlátozza v. lehetetlenné teszi, a cél az, hogy helyes állásba hozzuk a végtagot. Ha az összenövés csak kötőszövetes, a beigazítást, kiegyenesítést (redressement) vértelen úton kíséreljük meg. E kiegyenesítést célszerűbb több ülésben végezni (*Dollinger*), mert az erőszakos, együlésben való beigazítás veszélyes (l. *Zsirembolia*) a zsugorodott inak, erek elszakadása miatt. Csontos izületi merevséget csak a csont eltérése (osteoklázis) v. átvésése után egyenesíthetünk ki. — 2. Ha az A. részleges, gyógyítótornával, forró fürdőkkel, esetleg bódításban végzett mozgásokkal törekedhetünk a meglevő csekély mozgás fokozására. Az első végtagon célszerűbb a rossz állásban merevedett izületnek helyes állásba való beigazításával és merevítésével beérni, mert a nagy megterhelésnek kitett merev végtag jobb, mintha egyik izülete lötyögőssé válnék. A felső végtag finomabb munkájára igyekeznünk kell a merev izületet mozgékonyra tenni. Teljes A. gyógyítására új izület alkotását kell megkísérteni (l. *Arthroplastika*).

An-K'ing, l. *Ngan-K'ing*.

Ankisztrion (*Angisztri*), sziget az eginai öbölben, 13,7 km² ter., (1889) 511 lak. Főhelye *Megalochorion* 251 lak.

Anklam, járási székhely Stettin porosz k. ig. kerületben a Peene és vasút mellett, (1905) 15,625 lak., vasúttal, gép- és cukorgyártással. I. Vilmos császár szobrával. Eredetileg *Tanglim* v. *Anglim* néven szláv erősség volt. 1720 óta tartozik Poroszországhoz. V. ö. *Schulz*, Gesch. d. Stadt A. (A. 1896).

Ankober, Soa abessziniai királyság egykori székhelye az é. sz. 9° 34' alatt, 2760 m. magas hegy lejtőjén, mintegy 3000 házzal, a hegy csúcsán a királyi lakkkal. 1892. a kolera és a nagy inség csaknem lakatlanná tették.

Ankobra, folyó Afrika nyugati szélén, Guineában, az Aranyparton.

Ankogel, a Magas-Tauern hegység legkeletibb hegycsoportja, legmagasabb csúcsa, a Hochalmspitze 3355, az A. nevű csúcs 3263 m. magas.

Ankori (*Ankole*, *Nkole*), Afrikának az egyenlítő-től D.-re fekvő vidéke, az Albert-Nyanza és a Viktoria-Nyanza között. Stanley és Emin pasa utaztak be először. Igen termékeny földjén a lakosság aránylag sűrű. Jelenleg az angol Uganda protektorátus Ny.-i tartományának része.

An-Kucsin, l. *Han-Kucsin*.

Ankud, régebben (*San Carlos de Chiloé*) Chiloé csülei tartománynak és püspökségnek székhelye a Chiloé sziget E.-i partján, kitűnő kikötő mellett, (1905) 4426 lak., fakereskedéssel és halászáttal.

Ankudinov, a Romanov-házból származó második cár, *Alexej Michailovics* (l. *Oroszország*) ellen föllépett trónkövetelő, aki Vassziliz Sujkij cár fiának adta ki magát. 1653. Moszkvában kivégezték.

Ankyloblepharon (gör.) A két szemhéj széleinek egymással való összenövése, amely legtöbbször olyankor támad, ha a szembe frecesenő maró anyagok a szemhéjak széleit fölsebzik. Operálással megszüntethető.

Ankylochilia (gör.), az ajkak összenövése v. az állkapocshoz való odanövése (rendesen sebész v. fekélyedés gyógyulása közben beálló heges zsugorodás következtében). Gyógyítása operációval sikerül.

Ankyloglosson (gör.), a nyelv odanövése a szájfénékhez; a nyelvfelek rövidülése (lehet világra-hozott és szerzett; utóbbi esetben sebek, fekélyek után visszamaradó forradás zsugorodása okozza). Ha nagyobb fokú, úgy hogy a beszédet v. a nyelést akadályozza, megoldása operáció útján szükségessé válhatik.

Ankylops, l. *Ankyloblepharon*.

Ankylosis, l. *Ankilózis*.

Ankylostomiasis, az ankylostomum okozta betegség, l. *Ankylostomum duodenale*.

Ankylostomum duodenale (Dubini), bányaféreg, a fonálféregok osztályába tartozó élősködő féreg, amely a trópusi és szubtrópusi vidékeken mindenütt előforduló vérelfogyottságot okozza. Európában legelőször a Szt. Gotthard-alagút fűrésésánál alkalmazott munkásokban mutatták ki, azért *alagútbétegységnek* (l. o.) is nevezik. Hazánkban legelőször Selmeczről Prerroncito mutatta ki, hogy szintén fertőzve van A.-val, azóta több bányáról és téglagyárról kimutatták a fertőzést, pl. a dunántúli községbányákról, Anináról. A féreg kizárólag az emberben élősködik a vékonybél

alsó két harmadában, ritkábban a patkóbélben. Itt élnek vegyesen a hímek s a nőstények is. A hím 8–10 mm., a nőstény 12–18 mm. hosszú szürkés fonál, a mellő végükön van a szájníylás, melyben elül 4, hátul 2 foguk van, ezekkel kapaszkodnak a nyálkahártyába, ezenkívül két késszerű foguk van még, amelyekkel az apró vérereket felmetszik, mert közvetlenül a vérből táplálkoznak. A tojásdad peték már a bélben megtermékenyítettnek s mikor a bélsárral kiürülnek, már bizonyos fokig barázdálódtak. A további fejlődés az emberi testen kívül történik s gyorsasága a környezet hőmérsékétől, nedvességétől s oxigéntartalmától függ. A peték 0.06 mm. hosszúak, petéből kibuvó lárvák 0.2–0.25 mm.-nyiek a bélsárból táplálkoznak s kétszer vedlenek. A másodszori vedlés után a lárvá már csak a vízben fejlődik tovább. Az ilyen lárvá 6–7, sőt 12 hónapig is él, ezek okozzák az újabb fertőzéseket. Az ember fertőzése vagy a bélsáton (v. szájon) át történik v. a bőrön keresztül. A bőrre jutott lárvák a szórtiszókön át bevándorolnak az írha gyűjtőereibe és nyirokutjaiba, a keringéssel a jobb szívkamrába s ebből a kis vérkörbe a tüdőbe jutnak, itt a lárvák újra elhagyják az ereket, behatolnak a hörgőkbe, ezekből a gégebe s végül a bázrsinon át jutnak a bélsáton. A lárvák a bélben újolag vedlenek s körülbelül 2–3 hét alatt lesznek ivarérett férgekké. A peték a fertőzés utáni 4–5. héten mutathatók ki a bélsárban. A férgek eleinte gyomortáji fájdalmakat, gyomorégést, émelygést, hányást okoznak, majd véres székelést s e közben általános vérszegénység fejlődik ki. A súlyos vérszegénység általános elgyengülést okoz, de azért a baj kellő orvoslással meggyógyítható. A kezelés főlegüzenben áll, amire a haraszt éteres kivonatát (extractum filicis maris aethereum) s a thymolt használják. Emellett az általános vérszegénységet kell kezelni. A legfontosabb feladat az ankylostomiasis kipusztítása a bányákból és gyárakból, ami úgy történik, hogy a kimutathatóan beteg munkásokat ki kell zárni a bányákból. A bányák fertőzésének elkerülése végett a munkások részére a higiéné szabályai szerint berendezett árnyékszékeket kell a bányákban is elhelyezni és szigorúan meg kell tiltani, hogy a munkások másol székeljenek. Az ürülékeket pedig gondosan fertőtleníteni kell olyan anyagokkal, melyek a lárvákat elpusztítják.

Ankyra, l. Angora.

Anlygmüt, az eszkimókhoz tartozó néptörzs Alaska Ny.-i partján.

Anna (héberül *channák* a. m. kegyelem) szent. Szűz Mária anyja, Szt. Joákim felesége volt. A római egyház július 26., a görög dec. 9. üli emlékeztet.

Anna, több magyar és külföldi királyné és hercegnő neve.

Országok szerint:

Magyarország 1–6.
Angolország 7–10.
Franciaország 11, 12.

Keletrómai birodalom 13.
Oroszország 14, 15.

[Magyarország.] I. A. v. *Agnes*, III. Béla magyar királynak első felesége. Manuel görög császár belátván, hogy védettjét, IV. Istvánt, minden öröklődése mellett sem emelheti ismét a magyar trónra, kijelentette, hogy felhagy védettjének pártolásával, III. István magyar király öccsét, Bélát

fiául fogadja, eljegyezi neki leányát, Máriát, s fia nem lévén, örökösevé teszi. A gyermeket erre Konstantinápolyba vitték, trónörökösnek nyilvánították s el is jegyezték Mária hercegnővel. Azonban Manuel felesége, Mária, 1169 szept. 10. fiat szülvén, megszűnt Béla örökösödésének joga. Manuel ekkor Bélát Ágnessel, Châtillon Rajnald antiochiai herceg leányával jegyezte el. Anyjának, Konstancának 1169. történt halála után ugyanis Ágnes Konstantinápolyba ment, hová mostohanénje, Manuel császár felesége, Mária hívta meg s mindjárt ki is szemelte Béla magyar herceg menyasszonyául. Ágnes, áttérve a gör. kel. vallásra, az *Anna* nevet vette fel. Igen művelt és lelkes nő volt s midőn később férje (1173) magyar királlyá lett, nagy érdemeket szerzett magának a főúri nők művelése körül. Fiatal korában halt meg (1184). Fiai voltak Imre és András királyok s a fiatalon elhalt István és Salamon. Leánya, Konstancia, Przemysl Ottokár cseh fejedelemhez, Margit (1187.) Angelos Izsák bizánci császárhoz ment nőül, miután jegyese Frigyes sváb herceg (Barbarossa Frigyes fia) egybekelésük előtt meghalt. (V. ö. *Vározy*, Antiochiai Anna. Századok 1886; Nagy Géza, III. Béla király és Antiochiai Anna Ágnes, mint I. Ferenc József ősei, Turul 16. évf. 1898.)

2. A., IV. Béla király negyedik leánya, 1244 óta Rosztiszláv halicsi herceg, majd macsói bán (megh. 1263 v. 64.) felesége. Férje halála után apja udvarában élt s IV. Béla halála után a király kincseinek egy részével vejéhez, Ottokár cseh királyhoz futott. Ottokár megtagadta a kincsek kiadását, miből nagy háborúság támadt. 1271 és 1272. azonban V. István ismételve lemondott a kincsekhez való jogáról. Egyik leánya, Griffina, Fekete Lesko krakói és sandomiri herceg felesége volt, a másikat pedig, Kunigundát, a hatalmas Ottokár cseh király vette el. Megh. 1275 után.

3. A., V. István leánya 1271 óta II. Andronicus bizánci császár (1282–1333) felesége volt. Megh. 1282.

4. A. (Kandalei), II. Ulászló magyar király felesége. II. Ulászlót (Dobzse Lászlót) a magyar királyi trónra jórészt Mátyás király özvegye, Beatrix segítette, ki a nála jóval fiatalabb Ulászlótól házassági ígéretet is csikart ki, melyet aztán Ulászló későbbi vonakodásával szemben a pápa 1500. megsemmisített s ez alapon Ulászlót újabb házasság kötésére fölhatalmazta. A király ekkor nőrokonát, Kandalei Annát, ki XII. Lajos francia király udvarában nevelkedett, vette nőül s 1502 aug. 10. Bakócz Tamás bibornok által királynévá is koronáztatta. Anna két gyermeket szült: Annát (I. Ferdinánd későbbi magyar király nejét) és II. Lajost, kinek születésekor életét vesztette 1506. Anna királynő rendkívül eszes, kedves nő volt, kit gyámoltalan férje végtelenül szeretett, s kinek halála után süllyedt Ulászló abba a teljesen közönyös lelki állapotba és melábulba, melyben mindenre csak a «dobzse» (jól van!) szóval válaszolt. V. ö.: *Kropf* Lajos, Anna magyar királynő képe (Századok 1887. 21. köt.); *Wenzel* Gusztáv, II. Ulászló király házassága (Századok 1877. évt.) *Kropf* L., A királynő (Századok 29. köt.)

5. A., II. Ulászló magyar királynak leánya. II. Lajos nővére, szül. Budán 1503 júl. 23. A. alig volt 2 éves, midőn Szapolyay Györgyné, ki Ulászló után saját fiát, Jánost öhajította volna a magyar trónon látni, e gyermek útján akarta célját elérni s az akkor súlyos beteg királynak az eljegyzési és trónöröklési ajánlatot megtette. Ulászló azonban, kinek neje már akkor Lajossal viselő volt, visszautasította a nagyravágyó nő ajánlatát s Miksa német király, utóbb császár jegyezte el A.-t. Ez eljegyzés alkalmával megújította az 1491. Miksával Pozsonyban kötött trónöröklési szerződést, mely szerint Ulászló fiörökös nélkül való elhalása esetében Miksa és utódai örököljék a magyar trónt. Az eljegyzési szerződést 1506. kötötték meg s ennek értelmében Miksa császár kötelezte magát, hogy unokái egyikével, Ferdinánddal v. Károlyval nőül véteti A.-t, esetleg maga veszi nőül. Ennek fejében a magyar trón Ulászló fiörökös nélkül való elhalálása esetén Miksára és utódaira száll át. E szerződés 1515. Bécsben azzal a hozzáadással újított meg, hogy az 1506. született Lajos Máriát, a császár unokáját veszi nőül, a két királyi család pedig kölcsönösen örökösödjek a fiág kihalása esetén egymás országaiban. A szerződésben ki volt kötve, hogy az esetre, ha e kötet Miksa felbontaná, Annának 300,000 frtot, ha pedig A.-nak jegyese az egybekelés előtt meghalna, 100,000 frtot fog fizetni; továbbá, hogy Mária is, A. is jegyajándékban 200,000 aranyat kap s 25—25,000 frt évi jövedelmet huz. Miksa császárt Ferdinánd (később I. Ferdinánd magyar király) mentette fel házassági kötelezettsége alól a pápa bejegyzésével s 1521. kelt egybe A.-val Innsbruckban. A. Ferdinándnak 15 gyermeket szült, kik közül az utolsóval, Johannával, gyermekágyban halt meg 1546.

6. A., II. Mátyás magyar király neje, Ferdinánd tiroli főherceg leánya, szül. Innsbruckban 1585., Mátyás nejevé 1611. lett, 1612 dec. 4. római császárné, 1616 márc. 25. magyar királyné s 1618 dec. 15. cseh királyné koronázták. Házasságuk gyermektelen maradt.

[Angolország.] 7. A., *Luxemburgi*, IV. Károly császár leánya, Vencel cseh és német király nővére, szül. 1366 máj. 11. 1382. II. Rikárd angol királyhoz ment feleségül. E házasság révén lépett Csehország és Anglia egymással szorosabb összeköttetésbe és ismerkedett meg azután Husz Wiclif tanaival. Megh. 1394. (V. ö.: *Stephen*, Dictionary of National Biography I. 420.)

8. A., *Boleyn* (ejtsd: bolin), VIII. Henrik angol király második felesége; szül. 1504 körül, megh. 1536. Apja Boleyn Tamás, rocheforti viscount, s utóbb Ormond gr., egy Franciaországban letelepedett család sarja. I. Ferenc francia király, kinek kedvence nyaralója, Rambouillet, közel feküdt, megismerkedett a családdal és a kis A.-t udvarába vitte, mely akkoriban a finom életmódnak s ledér divatnak tanyája volt. Tízennyolc éves korában nővérel együtt mint VIII. Henrik első feleségének, aragoniai Katalinnak udvarhölgye, az angol udvarba került. Nemsokára azonban VIII. Henrik a többek között a két Boleyn nővérré vetette szemét. Először A. nővérel folytatott viszonyt,

melyből egy fiú származott. Később a kacér és szelleműs A. iránt gyuladt szerelemre és mert politikai okokból amúgyis el akart válni spanyol feleségétől, Katalintól, saját hatalmából felbontotta házasságát és nőül vette A.-t (1533 jun.), ki nemsokára a várva várt gyermek helyett a később oly híressé lett Erzsébetet szülte. A szeszélyes Henrik azonban csakhamar megunt A.-t és azt fogta rá, hogy saját fivérével, több lorddal, sőt inasával házasságtörést követett el és midőn a kőpadra vont tanuk e vádat igaznak mondták, A.-t, ki utolsó lehetéig ártatlannak vallotta magát, a Towerben 1536 máj. 19-én lefejeztette.

9. A., *Cleve*, VIII. Henrik angol királynak negyedik felesége, III. János clevei herceg leánya. A király politikai okokból és Cromwell kancellár tanácsára vette nőül 1540 jan. 6-án. De nem találván őt olyan szépnek, amilyennek a Holbein által festett kép feltüntette, 1540 júl. elvált tőle. A. ezután évi járadékot húzott és visszavonultságban élt Angliában haláláig (1557). A történelem egy ál-A.-ról is megemlékezik, egy közelebb nem ismeretes nőről, aki 1557 után II. Frigyes szász fejedelem udvarában Clevei A.-nak mondta magát. Miután sok pénzt csikart ki Frigyesből, kőpadon bevallotta bűneit. Állítólag elevenen betalázták.

10. A. (*Stuart*), *Nagy-Britannia és Írország királynője*, II. Jakab angol királynak és első feleségének, Hyde A.-nak leánya, szül. 1665 febr. 6-án, megh. 1714 aug. 12-én. 1683. eljegyezte György dán herceg, II. Frigyes király ifjabb fia. A parlament törvénybe iktatta, hogy III. Vilmos király (sógora) halála után a trón ő reá szálljon. 1702 március 19-én trónra lépett. Mint királynő ritkán merte akaratát nyilvánítni; rendesen környezetere hallgatott; magánéletében az erkölcs útjáról le nem tért. Tanácsosai közül lord Churchill, a későbbi Marlborough herceg gyakorolt reá sokáig nagy befolyást, kinek neje a királynő bizalmas barátnője volt. Marlborough sürgetésére folytatta A. a spanyol örökösödési háborút is. 1706. a parlament Angliát és Skóciát Nagy-Britanniá-vá egyesítette. Miután a királynőnek nem voltak gyermekei, száműzött apja és pártja pedig, a «jakobiták», az angol trón visszanyerése céljából minduntalan ármányokat szöttek: a parlament olyformán intézkedett, hogy abban az esetben, ha A. gyermektelenül hal meg, az angol korona a Stuart-ház protestáns mellékágára, a hannoverai fejedelmi családra szálljon. Mikor aztán mostohaapja, Jakab Eduárd, III. Jakab néven Skóciában kikötött és pártot ütött, a kormány a félkellet erőlyesen elnyomta. 1711. Marlborough herceg kegyvesztett lett (mely eseménynek okát Scribe Egy pohár víz c. ismeretes vígjátékában a királynő féltékenységében keresi), és vele bukkott a whig-párt is. Az új tory miniszterelnök, lord Bolingbroke (l. *Utrechti béke*) Utrechtben 1713 ápr. 12. XIV. Lajos francia királlyal előnyös békét kötött. Halála előtt A. kénytelen volt III. Jakab száműzetését szentesíteni.

[Franciaország.] 11. A. (*Bretagne*), VIII. Károlynak s ennek halála után XII. Lajos francia királynak neje, II. Ferencnek, az utolsó bretagnei hercegnek leánya, szül. Nantesban 1476 jan. 26-án, meghalt 1514 január 9-én. 1491 óta I. Miksával,

(1493 óta német császár) járt jegyben. VIII. Károly mindent elkövetett, hogy a gazdag és szép örökösnek kezét elnyerje. Igyekezett a siker koronázta, mert A. 1491 nov. 18. Károly nejevé lett. Károly korai halála után pedig annak utódjával, XII. Lajossal kelt egybe (1499 jan. 17.), ki az ő kedvéért vált el első nejétől és azért vette A.-t nőül, hogy a Bretagne el ne szakadjon többé Franciaországtól. Míg A. élt, féltékeny szemmel őrizte Bretagne kiváltságait; halála után azonban a tartomány végképen Franciaországba kebeleztetett. V. ö.: *Le Roux de Lincy*, Vie d'Anne de Bretagne (Páris 1860—61, 4. köt.); *Dupuy*, Histoire de la réunion de la Bretagne à la France (Páris, 2 köt. 1881).

12. A. *Mária* (Osztrák A.), Franciaország királynéja s kormányzója, III. Fülöp spanyol királynak legidősebb leánya, szül. 1601 szept. 22-én, megh. 1666 jan. 20. Már 1615 nov. 9. házasságra lépett XIII. Lajos francia királlyal. A természetlő pazarul megáldott, szép, de amellett felette szenvedélyes királynő gyenge és magába zárkózott férjét nem szerette. Magaviselete, titkos összeköttetései a spanyol udvarral, továbbá a Richelieu és kormányrendszere ellen folytatott küzdelme következtében Lajos egy időre el is vált nejétől, de később visszafogadta A.-át. Két fia született: XIV. Lajos és Orléans Fülöp herceg. XIII. Lajos végrendeletében meghagyta, hogy halála után, fia kiskorúsága ideje alatt, az államügyeket egy kormánytanács intézze el, melynek élén Mazarin álljon, de a parlament a kormányzói hatalmat magára a királynőre ruházta át 1643 máj. 18. Azonban a királynő bizalma nemsokára Mazarinhoz fordult, mivel titokban házasságra lépett és ki ezután ép olyan korlátlanul uralkodott, mint azelőtt Richelieu. A Fronde zavargásai miatt Mazarinnak ugyan két ízben el kellett hagynia Franciaországot, de visszatérése után haláláig (1661) megmaradt a királynő kegyében és a hatalom birtokában. Mazarin halála után A. a kormányzóságról lemondott és zárdába vonult vissza. V. ö.: *Cheruel*, Hist. de la France pendant la minorité de Louis XIV. (Páris 1879—80, 4. köt.); *Freere*, Regency of Anne of Austria (London 1866, 2 köt.).

[Keletről birodalom.] 13. A. *Komnena*, I. Alexios görög császár leánya, szül. 1103 dec. 1., megh. 1148. Tudományos nevelésben részesült. Atyja halála után hasztalan biztatta férjét, Nikephoros Bryennios, János bátyja megbuktatására és a trón elfoglalására. Ura halála után (1137) zárdába vonult. Annae Comnenae Alexiadis libri XIX c. műve, melyben 1069—1118. évekről vázolt korrajz keretében főképen apjának történetét mesélte, a legjobb történelmi forrásművek közé tartozik. (Kiadta *Schopen* és *Reifferscheid*, 1839—1884.) V. ö. *Oster*, A. Komnena (3 köt., Rastadt 1860—71 *Hagenmacher*, Anonymi Gesta Francorum. (1890. a függelékben); *Neumann*, Griech. Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen (1888); *Krumbacher* K., Gesch. d. byzantin. Litteratur (1891) és *Seger* János, Byzantin. Historiker d. X. u. XI. Jhrhds. I. k. Bryennios Nikephoros (A. K. férje), 1889.

[Oroszország.] 14. A. *Ivanovna*, orosz cárné. Alexejevics Iván cárnak második leánya. Szül.

1693 jan. 25. Moszkvában, megh. 1740 okt. 28. 1710 okt. 13. Frigyes Vilmos kurlandi herceghez ment férjhez, de a herceg már 1711. meghalt. Midőn II. Péter halálával (1730 jan. 19.) a Romanov-ház férfi-ága kihalt, a titkos tanács A.-t trónörökösnek nyilvánította. Csakhogy A. kénytelen volt okmányilag megígérni, hogy semmit sem cselekszik a tanács tudta nélkül. Ennek dacára trónra lépte után egyeduralkodónak jelentette ki magát és a kormányt kegyencére, Biron-ra bízta (l. o.). Utódjává idősb nővére, Katarina, unokáját, Ivánt nevezte ki, ennek kiskorúsága idejére pedig Biron tette meg regenssé. V. ö. *Rambaud*, Oroszország története (magy. ford.).

15. A. *Leopoldovna* (voltaképpen Erzsébet Katarina Krisztina), orosz nagyhercegnő és regensnő, Lipót Károly mecklenburgi herceg leánya, szül. 1718 dec. 18. Rostockban, megh. 1746. Midőn 1732. az ortodox egyház kebelébe lépett, az A. nevet kapta s 1739. Antal Ulrik braunschweig-lüneburgewerni herceghez ment nőül, akitől 1740. Iván fia született. Ezt az Ivánt nevezte ki A. cárnő (A. 14.) a maga utódjául, Biron tényleg főleje regens minőségében. Biron azonban Münnich tábornok meggyűlölt s A.-t proklamálta nagyhercegnőnek és regensnőnek. A hálás regensnő Münnich tábornokot első miniszterré nevezte ki, de nemsokára (1741) elejtette. Mint regensnő keveset foglalkozott állami ügyekkel s szerelmi viszonyokat folytatott. Nemsokára összeesküvés keletkezett, amelynek tagjai Nagy Péter leányát, Erzsébetet emelték trónra. 1741 dec. 5. éjjel A.-t férjével, valamint gyermekeivel s a volt Iván cárral előbb Rigába vitték, azután a Dvina mellett levő Cholmogryba internálták, ahol A. még három gyermeket szült és nyomorban elhalt. Az orosz történetírók majdnem kivétel nélkül pálcát törnek A. fölé, *Kosztomarov* kivételével, ki Orosz történet biográfiáiban c. művének II. kötetében (Pétervárról 1888) A. védelmére kel. V. ö.: *Brückner*, Die Familie Braunschweig in Russland (Szt.-Pétvárról 1876).

Anna, a 265. planetoid.

Anna, 1. Váltópénz Kelet-Indiában = 14 f. 16 A. = 1 company-rúpia. 2. Súlymérték aranyraezüstre Kalkuttában = $\frac{1}{16}$ tola = 0.729 g. 3. Súlymérték igazgyöngyre Bengáliában = 12.15 mg. 4. Sómérték Bombayban = $\frac{1}{16}$ rāsh = $\frac{1}{100}$ parah = 2634.26 l. = 2540 kg.

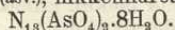
Annabád, l. *Skutsch*.

Annaberg, 1. Járási székhely Chemnitz szász kerületi kapitányságban, az Ércheegységben, 8 km.-nyire a cseh határtól; vasút mellett (1905) 16,837 lak. György herceg, Luther, Bismarck, Riese Ádám emlékszobrával és a műkincsekben gazdag Anna-templommal. A. és a szomszédos Buchholz Németországban a paszomántáruk készítése és a csipkeverés tekintetében a legkiválóbb hely. A csipkeverést Uttmann Borbála honosította meg a XVI. sz.-ban, ezért is 1886. emlékszobrot állítottak neki.

2. A., a porosz államvasút oderberg-breslauer vonalának első állomása az osztrák-sziléziai határon. A. az 1807—1808. évi kiegyezési tárgyalások alkalmával vált emlegetetté. Magyar részről u. i. azt kívánták, hogy Oderberg állomástól a kassa-oderbergi vasút vágányzatáról csatlakozó pálya

éptessék Annabergig, hogy ez által a Magyarországból Poroszország felé irányuló teherárú a szállítás gyorsítása érdekében az oderbergi osztrák és porosz államvasúti pályaudvarok megkerülésével, közvetlenül juthasson el a porosz vonalra. Az osztrákok ellenzésén mult, hogy ez a csatlakozás nem létesült.

Annabergit (ásv.), nikkelhidroarzeniat :

Egyhajlású, fehéres-almazöld, apró kristályokban v. pehelyforma bevonatokban fordul elő, mint nikkel-érc (pl. Kloantit) mállási terméke Annabergen, Schneebergen (Szászország), nálunk Dobsinán.

Annaburg (azelőtt *Kloster-Lochau*), község Merseburg porosz közigazg. kerületben a Neugraben és vasút mellett, (1905) 3587 lak., kőedénygyártással. A közeli A.-i vagy lochauer pusztán esett V. Károly császár fogságába a mülhbergi csatából menekülő János Frigyes szász választó.

Annafalva (azelőtt *Hankova*), kisk. Gömör és Kis-Hont vm. rozsnói j.-ban, (1900) 240 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Csetnek.

Annales (lat. évkönyvek). Rómában régóta megjegyezte a pontifex maximus az évnek minden jelentős eseményét, így a tisztviselők nevét, háborút, drágaságot, járványt, csodajeleket stb. Így gyűltek össze az A. pontificum vagy A. maximi, melyek ugyan Kr. e. 389., amikor a gallusok Rómát elfoglalták, elégték, de lehetőséghez képest újra összeállították és Kr. e. 130-ig folytatták, mely évben megszűnt a szerkesztésük, mert Rómának már voltak történetírói.

Annalin, földes töltő anyag — leggyakrabban homi kristályszerkezetű gipsz — melyet a papiros áttetszőségének csökkentése céljából adnak a papirosanyagokhoz.

Annalis (lat.) a. m. az évet illető ; A. *lex*, törvény, mely a hivatalhoz megkivántató kort meghatározza.

Annálok, l. *Annales*.

Annam, francia védnökség alatt álló királyság Hátsó-Indiában, Tonking, Birma, Sziam, Kambodzsa és Alsó-Kokhinkhina között. Területe 133 000 km², lak. száma 5.565.597, (1909) népsűrűség 41. Majdnem egész területét az A.-i láncnak nevezett őshegység borítja, amely nem lánc, hanem éppen olyan felvetődött perem, mint amilyen egész K.-Ázsia partját szegélyezi. Közvetlenül a parton ábrázios terrász van, amit a tenger hullámerése dolgozott ki, ezután meredeken emelkedik ki az ősközetekből, gránitból, szienitből, dioritból s egyéb tömeges közetekből álló hegység, amely a Pu-Atuat csúcsban emelkedik legmagasabbra (2500 m.). A legrégebbi kőzetek a tenger partján vannak, befelé mindig fiatalabbakat találunk. A vízválasztó közel van a parthoz, de mert ez a csapadékosabb oldal, a D.-Kínai tengerbe szakadó folyók bővizűek, de rövidek és a sok vízesés miatt a hajózásra nem alkalmasak. Ny. felé a Mekong gyűjtí össze a vizeket és egyúttal természetes határral szolgál. Klímája a partok mentén forró, nedves, zárt őserdőkkel, míg az A.-i láncan belül száraz, mert a hegység befolyásolja a monszun szelek hatását; itt savannás területet következik. Az esőzés maximuma nov.—márc.-ban, tehát a téli monszun idejében következik

be. A növényzet tropikus. A lakosság termel gabonát és rizst, de mert a folyók a forró évszakban rendszeren kiszáradnak, igen sokszor még a szükséges mennyiséget sem képes előállítani. Fontosabb terményei a cukornád, aréadió, pamut, kávé, fűszer és tea, ez utóbbit azonban nem tudják szárítani. Az erdőségek értékes faanyagot szolgáltatnak, pl. aloe-fát. A partokon kiterjedt a halászat; különösen sok krokodilust pusztítanak el. Ásványi kincsei nem ismeretesek eléggé, Nong-Szön mellett szenet, máshol aranyat, vasat és rezet találnak. Őslakói indokinaiak. Faji jellegüket a hegyek között lakó muong törzsek tartották meg inkább, ezek világosbőrű, magas emberek, sokkal bátrabbak és erősebbek, mint a kinaival keveredett A.-iták. Kulturájukban, építészetükben is különböznek. A muong törzsek kulturájában sok az ősi elem; a partokhoz közelebb lakók a kínai művészetnek és nyelvnek régi alakját tartották meg. D. felé a maláji hatáskan legteljesebb jele a cölöpökön való építkezés. Írásuk, irodalmuk kínai, az analfabéták száma kevés. Fejlett érzékük van a kereskedelemhez, a falvakban számtalan vásárt tartanak, míg a külkereskedelem az uralkodó monopóliuma. Az ipar túlnyomóan a kínaiak kezében van, virágzó a lakk- és fémipar, meg a selyemszövés.

Története. Az európaiak megjelenéséig a legrégebbi idő óta szakadatlan és változó sikerű függetlenségi harcot folytattak a Kínai birodalommal. 1511-ben a portugálok, valamint később a hollandusok létesítettek kereskedelmi telepeket a partokon, míg nem az angolok gyarmatosító kísérletei az idegenek kiűzésével és a keresztények kirtásával végeződtek. A XVIII. sz.-ban egészen megszűntek a kereskedelmi összeköttetések. A század végén azonban az országban kitört trónviszály alkalmával (1792—99) XIV. Lajos francia király trónra segítette védencét, *Gia-Hongot*, aki egyesíté A.-mal Tonkingot és Kokhinkhinát, 1802. Utódai véres üldözést indítottak meg újból az időközben betelepült franciák és általában a keresztények ellen, ami a francia kormány újabb beavatkozását vonta maga után. Ez ürügy alatt többször támadták meg a császárságot, több fontos kikötőt megszállottak, Tourane-t összelövéldözték, végre 1864 július 15-én sikerült megszerezniök Szaigont, ezt „Cochinchine française” néven francia gyarmat módjára szervezték. Itt megerősítve hatalmukat, egymásután kézre kerítették a kikötőket, de a protektorátus megszerzéséhez csak akkor láthattak hozzá, amikor a harcias *Tü-dük* király testvére, Hiefoa foglalta el a trónt. Ekkor Coubert admirális szétromboltatta a parti erődítményeket Huében és az A.-i kormány elé terjesztette az ultimátumot, hogy vagy elfogadják a francia protektorátust, vagy tovább bombázza a várost. Az uralkodó 1883 aug. 21-én kénytelen volt azt elfogadni s csakhamar elismerték a védnökséget az európai államok és Kína is. A király nem sokára méreggel oltotta ki életét; utóda Kienpük tiszteletben tartotta a szerződést, de a keresztények üldözését nem tudta megakadályozni. A francia kormány minden egyes esetben súlyos elégtételt vett s egy ízben egy király is áldozatul esett boszújának. Kienpüköt csakhamar szám-

űzték Algeriába. Második utódának borzasztó kegyetlenségét a francia parlament megelégtelve, előbb szigorú felügyelet alá helyezte, majd 1907 aug. 2. detronizálta és palotájába internálta. Jelenleg A. királya Duy-Tan, de bár a királyság intézménye örökös és névleg abszolút, a külügyekben Franciaország képviseli. A francia főkormányzó Huéban székel, francia katonasággal és hivatalnoki karral körülvéve. A belső kormányzat a király kezében van, a vármokát és közmunkákat kivéve, ez utóbbiakat francia mérnökök vezetik. A területe 4. département-ra (hue) oszlik, ezek mindegyike ismét 4 districte (fu). Fővárosa Hue, 50,000 lak., hatalmas erődítménnyel, kikötője Tuanan. Említésre méltó városok: Binh-Dinh, 73,000 lak., forgalmas kikötő Vinh 12,000 lak., Anang-nam és Tourane 5000 lak. V. ö.: *Saint Marie*, L. de, Quelques Notes sur l'A. (Páris 1906); *Diguet* E., Esquisse de l'histoire A.-ite; u. a., A. et Indochine Française (Páris 1908).

Annamatia (*Adnamantia*), római táborhely, mely eredetileg kelta telep volt, a Duna jobb-partján az Aquincumtól Mursáig (Eszék) vezető útvonalon, Lussonium (Kömlöd) és Intercisa (Dunapentele) között; körülbelül a mai Dunaföldvár melletti Baracs puszta helyén, ahol római maradványok csakugyan napfényre kerültek.

Annamat (kínai nyelven: ngan nam), Tonking és Kokhinkhina, mindenekelőtt az annami királyság indo-kínai, ma már kínaiakkal erősen kevert lakói. Gyenge, alacsony termetű, kerek, széles arcú, lapított orrú, ferde, villogó szemű, sötétzürke színű nép. Hajnövésük dús, fekete copfot hordanak, de bajszuk és szakáluk nincsen. Viseletük minden ízében kínai. A keveretlen hegyi lakók erősebb termetűek, bátrabbak. Foglalkozásuk szerint általában kezdetleges földmívelők, a hegybeliek ezt nomadizálva űzik. Nyelvük bár a kínaival rokon és szintén egytagú, de önálló. Mindamellett a kínai nyelv tartós hatása miatt nem tud érvényesülni, sem mint irodalmi, sem mint hivatalos nyelv. Vallásra nézve a műveltek vallása Kon-fu-cse tana, a köznép főleg ősök kultusza, részben a kínai buddhizmus.

Annan (ejtsd: annen), kikötőváros Dumfries skót grófságban, az A. és vasút mellett, (1901) 5804 lak., pamutiparral, halászzattal és parti hajózással. A. Clapperton szülővárosa.

Anna Perenna, itáliai istennő, az év (annus) istennője, március 15-én a Tiberis egy berkében táncol, dallal és borivással szokták ünnepelni. Ahány pohárral valaki ivott, annyi évet adott neki az istennő. Később Dido nővérét, Annát is azonosították vele, aki Karthagóból elítélvén, Latumba ment Aeneashoz, de Lavinia féltékenységtől gyötörve, a Numicius folyóba vette magát, mire nimfaként tisztelték Rómában.

Annapolis, 1. kikötő-város és az ugyanily nevű grófság székhelye Új-Skócia brit északamerikai tartományban. Halifaxtól Ny.-ra, (1900) 2945 lak. 1605-ben alapították franciák s első neve Port-Royal volt; később az angolok birtokába került, kik Anna királynóról nevezték el. — 2. A., Maryland északamerikai állam és Anna-Arundel county székhelye, vasút mellett, 3 km.-nyire a Severnnek a Chesapeake-öbölbe való szakadásától; (1900) 8402

lak. és 1649. alapított tengerészeti akadémiával. A kormányépület főtermében tette le Washington a függetlenségi harc bevégeztével 1783 dec. 28-án az amerikai sereg fölötti főparancsnokságot.

Ann-Arbor (ejtsd: ennerbr), Washtenaw county székhelye Michigan amerikai államban a Huron folyó és vasút mellett, (1900) 14,509 lak., gyapjú- és malomiparral, élénk gabonakereskedéssel; 1837. alapított és látogatott egyetemmel.

Anna-rend (*Szent-A.*). Az orosz rendek között rangra nézve az ötödik, Károly Frigyes holsteingottorpi herceg, III. Péter cár apja alapította 1735 febr. 14-én Kielben, Anna orosz cárné és saját neje, Anna Petrovna tiszteletére. Alapításakor csak 15 lovagja volt, de I. Pál cár trónraléptével (1797) orosz rendnek nyilvánította s három osztályra osztotta; 1835-ben még egy negyedik osztályt csatoltak hozzá katonatisztek, s 1845. egy ötödiket altisztek és közlegények számára. A rend jelvénye: négyszögű szélesvégű vörös kereszt, aranszegélyzetű színes középpajzsos Szt. Anna képével, hátulján Szt. Anna névjegyével, a kereszt felső szárán tojásdad pajzsban az orosz sas. Az I. oszt. lovagok a keresztet sárga szegélyű bíborvörös szalagon vállalkon hordják, hozzá nyolcágú csillagot, melynek arany, kerek medaillonjában vörös kereszt látható, vörös keretén a jelmondat: «Aman(tibus) just(itiis) piet(atem) fid(em)». A II. osztályuk a rendjelet nyakukban, a III. oszt. gomblyukaikban hordják. Háborúban a parancsnok adományozhatja a II. és IV. osztályokat; ünnepe az alapítási napon van. A IV. osztály tulajdonosai a rendjelvényt a kardmarkolatra zománcolva viselik és ha a rend magasabb fokozatát elnyerték, a IV. osztályt tovább viselik. Az I. és II. osztályt gyémántokkal díszítve is adományozzák, a III. osztályt különös kitüntetésképen csokorral, a IV.-diket koronával díszítve adományozzák, azonkívül haditénnyel szerzett érdeméért a IV. osztályt «Pro fortitudine» fölrattal.

Annás, zsidó főpap. Hivatalát Róma építése után 760-tól egész 788-ig v. 789-ig viselte. Óvatos, erőlyes és ravasz volt. Jézust külön kihallgatta, mielőtt a szanhedrin elé vezették; ő Jézus ügyét elő akarta készíteni s így terjeszteni a főtanács elé. Kaifás főpap a veje volt.

Annaták, 1. *Egyházi adó.*

Anna-testvérület (St.-Annen-Brüderschaft), a XIII. sz. közepe óta Közép-Németországban elterjedt testvérület, a katolicizmus terjesztése végett; később a jezsuiták ujonnan szervezték.

Annavölgyibánya, Sárísáphoz tartozó bányatelep Esztergom vm. esztergomi j.-ban, (1900) 915 lak., vasúti állomás, távíróhivatal; u. p. Anna-völgy-Sárísáp u. p. Köszénbányái az esztergom-szászvári köszénbánya r.-társ. és a vallásalap tulajdonában vannak és a magyarországi bányákkal együtt több mint 700 munkást foglalkoztatnak. Az összes termelés 1.300,000 q. szén.

Annecy (ejtsd: anšzi), 1. Haute-Savoie francia département és püspökség székhelye, vasút mellett, az ugyanily nevű tó ÉNy.-i végében, (1900) 14,351 lak.; pamut- és selyemszövőkök, kohókkal és papírgyártással; a XVI. sz.-ból való székesegyházzal, melyben Szalézi szt. Ferencet temették el, Szavója legrégibb könyvtárával, mű-

zeummal; szép nyilvános kerttel, amelyben Berthollet vegyész szobra látható; Sadi Carnot emléksobrával. A középkorban Annesiumnak nevezték és sokáig a genevoisi grófok székhelye volt. 1401. került Szavojához. — 2. Az *A-i tó* 14 km. hosszú, 3 km. széles, 30–50 m. mély. Gözös közlekedik a parti helységek között. A vízben cölöépítményeket találtak. Lefolyása a Fier.

Annektál (lat.), hozzácsatol, hozzáköt. — *Annektálás*, l. *Annezió*.

Annelides Lam. (állat), a férgek állatkörének egyik osztálya. L. *Gyűrűsférgek*.

Annen (azelőtt *A.-Wullen*), község Arnsberg porosz közigazg. ker. hördei j.-ban, (1905) 12,186 lak., vasúti csomópont, kőszénbányászattal, acélművekkel, üveghutákkal és agyagárúkészítéssel.

Annenheim, gyógyhely Karintiában, az Ossiach-tó mellett, l. *Ossiach*.

Annenkov, 1. *Michail Nikolajevics*, orosz tábornok, a transzkaspiai katonai vasút építője, szül. 1835 ápr. 30-án Pétervárott, megh. 1899. 1863. résztvett a lengyel felkelők ellen viselt hadjáratban. 1871 azok közt az orosz tisztek közt volt ő is, akiket a porosz hadsereghez vezényeltek, mire 1871. «Az 1870-iki háború, Berlin 1871» cím alatt tanulmányt adott ki a francia-német háborúról. Hazatérve, a katonai vasúti szolgálat szervezését bízta rá; 1877–78. résztvett a keleti háborúban, 1880–81. pedig a Szkobelev-féle Ahal-Teke-expedícióban, mindenütt mint műszaki főnök, kiépítve a katonai vasutat a Fekete-tengertől Kizil-Arvatig, majd Merven és Bokharán át egész Szamarkandig; ő dolgozta ki a szibíriai vasút-hálózat tervét, 1892. pedig az ő felügyelete alatt kezdtek meg a szamarkand-taskendi vasút építését, de sikkasztásai miatt minden hivatalától megfosztották.

2. *A., Iván Vasziljevics*, orosz tábornok, szül. Szimbirszk kormányzóságban 1816., megh. Szt.-Péterváron 1887 jún. 16. 1833. belépett a lovas gárdaezredbe mint ezredes, 1849. résztvett a magyarországi hadjáratban. 1855. vezérőrnagy lett, 1860. csendőrségi kerületi parancsnok, szent-pétervári rendőrségfőparancsnok, később a város parancsnoka, 1878. pedig lovassági tábornok. Megírta a lovas gárdaezred történetét 1731. történet alapításától 1848-ig.

3. *A., Pável Vasziljevics*, Iván testvére, orosz író, szül. 1813. Moszkvában, megh. 1887 márc. 8. Drezdában. Tanult bányászatot, később nyelvészetet, sokat utazott. Irodalmi működését is külföldön kezdte meg. Munkássága különösen mint kritikus érdemel figyelmet. Nagy érdemet szerzett Puskin Sándor műveinek teljes kiadásával.

Annerstedt, *Claes*, svéd történetíró, szül. 1839. Az uppsalai egyetem docense és később a könyvtár igazgatója, a svéd tud. akadémia tagja. Művei: A svéd uralom megalapítása Livlandban (1868); Angolország története 1603–88 (1876); Az uppsalai egyetem története (1877, folytatól. 1904–5). Szerkesztette a Nordisk Tidskrift c. folyóiratot 1878–79. s része van a Scriptorum rerum Suecicarum medii aevi kiadásában.

Annesley-öböl v. *Ansley-öböl* (ejtsd: enszli), angol neve az Adulis- v. Szula-öbölnek a Vörös-tengerben.

Annex (lat.) a. m. mint hozzátartozó, hozzácsatolva, összekötve.

Annexió (lat.) v. *annektálás*, valamely államnak más állammal egyesítése, más államba bekebelezése. A bekebelezéssel a bekebelezett állam elenyészik, önálló népjogi jogalanyiséga megszűnik, de nemzetközi jogai és kötelességei meg nem szűnnek, hanem amennyiben fennállásuk lehetséges és az új viszonyok között is kívánatos, átmennek arra az államra, amelybe a bekebelezés történt. 1879. az osztrák-magyar monarchia a berlini kongresszus meghatalmazása alapján katonailag megszállotta Bosznia és Hercegovinát, de nem annektálta, elnevezésük ehhez képest megszállott (okkupált) tartományok volt egészen 1908 okt. 5-ig, mely napról kelt ő felségének az annexiót kimondó legfelsőbb elhatározása (l. *Bosznia*).

Annfield Plain (ejtsd: enfil plen), közs. Durham angol grófságban, Gateshead közelében, (1901) 12,481 lak., szénbányákkal.

Anni (lat.), az annus szónak (év) második esete. összetételekben használatos, pl. *A. currentis*, folyó évben; *A. eiusdem*, ugyanazon évben; *A. futuri*, jövő évben; *A. praesentis*, a jelen évben; *A. praeteriti*, múlt évben.

Anni climacterici, l. *Klimakterium*.

Annidalin, l. *Aristol*.

Annihilál (lat.) a. m. megsemmisít, semmisnek nyilvánít; *annihiláció*, megsemmisítés, semmisnek nyilvánítás.

Annihilátor, kis kézi fecskendő, amelyből gyorsan oltó vegyi oldatot bocsátanak a tűzre.

Anniston (ejtsd: ennisztn), Alabama északamerikai állam városa, 10,000 lak. Vasbányái és kohói vannak.

Annit, csillám-csoportbeli ásvány, még pedig lepidomelan (l. o.) Cap Ann-ról.

Anniverzárium, lat. a. m. évforduló. Különös használata szerint az egyházi liturgiában jelenti a) halálozás évfordulóját; b) a püspökválasztás v. fölszentelés évfordulóját, amikor a megfelelő egyházakban a püspökökért szent misét vagy legalább imádságot mondanak; c) templom fölszentelésének évfordulóját. Sokszor összeesik a búcsúval; ámbár ez inkább a templom védőszentjének ünnepe.

Annivers, *Val d'* (ejtsd: annivjé, ném. *Eivisch* völgy), keskeny erdős völgy Wallis svájci kantonban; a Moming, Zinal és Moiry gleccserektől táplált Navisanche öntőzi, mely Sidere-rel szemben szakad a Rhône-ba. Főleg a völgy felső részén kellemes helyek váltakoznak a legvadabb s legnagyobb alpi természettel. A lakosok öt faluban (2000) franciául beszélnek; állattenyésztéssel és sajtkészítéssel foglalkoznak; állítólag a hunnokról származnak, l. *Svájci hunnok*.

Annivit (ász.), l. *Fakóérc*.

Anno (lat.) a. m. évben, *A. ante Christum*, Kr. e. évben; *A. aerae vulgaris*, a rendes időszámítás évében (Kr. u.); *A. Domini*, az Úr évében; *A. elapso*, múlt évben; *A. ineunte*, a megkezdett évben; *A. orbis conditi*, a világ teremtése utáni évben; *A. mundi*, a világ teremtésének esztendejében; *A. mundo condito*, a világ teremtésétől fogva; *A. ab urbe condita*, vagy *A. urbis conditae*, Róma alapítása után való évben; *A. orbis redempti*, a

megváltás évében (Krisztus születése után); *A. praesenti*, a jelen évben; *A. praeterito*, múlt évben; *A. regni*, az uralkodás évében; *A. ante Christum natum*, Krisztus születése előtti évben; *A. Christi*, Krisztus születése évében.

Anno, éresek, kancellár, l. *Hanno*.

Annobom v. **Annobon** (boldog újév), sziget a Guineai-öböl K.-i részében, a d. sz. $1^{\circ} 24' - 1^{\circ} 27'$ alatt. Területe 17 km²; erdős bazalt- és trachit-hegységek emelkednek rajta; a legmagasabb a Fogo (1000 m.). Éghajlata egészséges, földje termékeny. Portugálok fedezték fel 1471. újjévkor, innen a neve. 1778. spanyol birtokká lett. 3—4000 lakosa van. Főhelye S. Antonio da Praia, 3—400 lak., kikötővel.

Anno-dal (Annolied), német költemény a XII. sz. elejéről, mely 876 versben Szt. Hanno (l. *Hanno*) költi érseket dicsőíti. A költő, valószínűen a siegburgi kolostor (Bonn m.) papja, bevezetőleg elmeséli a világeseeményeket Krisztus óta, azután elmondja a szentek történetét, kit koránai isten-telensége és az országában dúló egyenlenségek annyira elkeserítettek, hogy bánatában meghal. Eleven előadás és sokszor egyszerű fölfogás által kitinő mű mely Anno egykorú latin életrajzán alapszik. Boroszlóban találták meg és Opitz Márton adta ki először (Danzig 1639). Eredeti kézirata elvesztett. Legjobb kiadása Rödiger-től, Monumenta Germaniae Historica (1895) értékes bevezetéssel.

Annoeullin (ejtsd: annoilleñ), község Nord francia départementban, 18 km.-nyire Lille-től, (1906) 5281 lak., szappan- és kémiai gyárral.

Annominatio (lat., Szvorényi magyarítása szerint, ránevezés', gör. paronomasia), szóismétlés-féle alakzat, egy szótól különböző származékainak összehozása egy kifejezésbe, miáltal a közös alapfogalom annál jelentősebben kiemelkedik, pl. «halálnak halálával halsz», «rózsának rózsább, gyönyörűbb valamennyi gyönyörűnél» (Vörösmarty). Többnyire alliterációval jár. Az A. gyakran szójátékul is használatos.

Annaa. E latin szó eredetileg az évi termést, főleg a gabonát jelölte, később azt a nagy gabonamennyiséget, mellyel Róma a lakosságot élelmezte. Az itáliai földművelés hanyatlása, valamint Róma lakosságának gyors emelkedése szükségessé tette, hogy az állam alattvalóinak, elsősorban katonáinak élelmezéséről állandóan gondoskodjék. A meghódított tartományok közül Sicília és Sardinia, később Afrika és Egyiptom adó fejében termésének legnagyobb részét Rómának tartozott kiszolgáltatni, s az aedilisek először mérsékelt áron adták el a polgároknak. Caesar utasítására Clodius néptribunus Kr. e. 58. a gabona ingyenes kiosztását eszközölte ki. Caesar később azok számát, kik ebben a kedvezményben részesültek, 150,000-ben állapította meg. Augustus 200,000 embernek osztatott ki ingyen gabonát s ez az intézmény (cura A.-e) a késő császárkorig fennmaradt, költségeit pedig elsősorban a császári fiskus fedezte. A Cura A. élen álló *praefectus annonae* a legmagasabb császári (lovagrendű) tisztviselők közé tartozott s az egyes provinciákban meg a városban sok tisztviselő volt alája rendelve. A-t később, mint a gabonabevitel megszermélyesítőjét, szoborban és pénzeken Cereshez hasonlóan bô-

ségszarúval, kalással és mögötte hajórral ábrázolták.

Annonay (ejtsd: anóné), régi város Ardèche francia départementban, a Cance és Deaume egybefolyásánál, vasút mellett, (1906) 17,300 lak., igen virágzó papíriparral, posztószövéssel, selyem- és pamutfonással, kesztyű- és kötélgyártással stb., elég gazdag nyilvános könyvtárral. Montgolfier szülővárosa, amely a léghajós első felszállásának (1783 jun. 5.) helyét egy obeliszkkal örököltette meg.

Announce (franc., ejtsd: anonsz) a. m. hirdetés.

Anno santo (ol.), szent év (l. o.).

Annotatio (adnotatio, a. m. megjegyzés, megjegyzés), eredetileg az a megjegyzés, melyet a római császárok a kérvény szélére írtak elintézésül.

Annuaál (lat.) a. m. ráhagy, helyesel.

Annualis (lat.) a. m. évenkénti, *annuale*, egy éven át mondandó mise valakinek lelki üdvéért.

Annuario (lat.) a. m. naptár, kalendárium.

Annuitás (lat.), a több éven át való törlesztésre (l. o.) fölvetett nagyobb kölcsön visszafizetése évenként, félévenként vagy évnegyedenként fizetendő részletekben akkép történik, hogy az adós mindegyik időszak elején vagy végén állandóan egyenlő összeget fizet, amelyből az első időszakban kevesebb esik a tőke törlesztésére és több a még fennmaradó tartozás kamatjára, míg a későbbi időszakokban megfordítva több esik a tőke törlesztésére és kevesebb a kamatra. Ezt az időszakonként egyenlő összeget nevezzük A.-nak. Kiszámítása a politikai számtan körébe tartozik. A.-os törlesztésre különösen a földbirtokosok és az állam szoktak kölcsönöket felvenni. L. *Kötvény*.

Annularia (növény), a zsurlókkal (*Equisetales*) rokon fosszilis növénymaradványok, még pedig vékony szár bütykein álló örvöns (csillagalakuan) elhelyezett hosszúkás levelek. Főleg a produktív karbon felső rétegeiben. Nálunk a székuli szénbányákban gyakoriak.

Annulata Auct. (állat), a férgek állatkörének egyik osztálya. L. *Gyűrűsférgék*.

Annuli (lat.), egyszerű, élesen tagolt gyűrűk, legtöbbször három egymás fölött, az antik dór oszlopfej echinusának alján.

Annulál (lat.) a. m. semmisnek nyilvánít; *annulláció*, semmisnek nyilvánítás, visszavonás.

Annulus (lat.) a. m. gyűrű; *A. piscatorius*, a pápa halászgyűrűje, l. *Halászgyűrű*. *Annulus et baculus* a. m. gyűrű és pásztorbot. Jelvények, melyeknek a fejedelem részéről való átadásával történt a püspöki investitúra (beiktatás a javadalomba).

Annumerál (lat.) a. m. hozzászámít; *annumeráció*: hozzászámítás.

Annumáki, a babiloniaiak és asszírok hite szerint azok a szellemek, akik az angyalok módjára közvetítő szerepet játszanak isten és emberek között. Emberi testű és keselyű- v. emberfejű szárnyas lények képében ábrázolták.

Annunciáták, női szerzetesek. Három rendjüket ismerjük ú. m. 1. *Lombard A.*, alapítotott 1408., Szt. Ambrus apáci és Szt. Marcellina nővérei néven is ismeretesek. — 2. *Olaszországi A.*, kik ruhájuk után Turchine (égszínkékek) néven

ismeretesekek. Alapítási évtük 1604. Franciaországban és Dániában is volt rendházuk. — 3. *Francia A.*, alapítottak 1500 körül XI. Lajos francia király leánya, Valois Szt. Johanna által. Jelenleg kolostoruk van Mechelnben és Brüggeben. A rend tagjai a szegénysorsú ifjúság tanításával foglalkoznak.

Annunciata-rend. Olaszország legmagasabb rendjele, melyet 1360 és 1363 között VI. Amadeus savoyai gróf, a «Conte Verde» (zöld gróf) alapított, Isten dicsőségére és a boldogs. Szűz tiszteletére. Első alapszabályaita rend VIII. Amadeustól, az első savoyai hercegtől nyerte 1409 márc. 30., amelyeket 1434 febr. 13. kibővítettek. 1518 szept. 11. II. Károly szavojai herceg a rendet a boldgs. Szűz hirdetésének (nálunk Gyümölcsoltó B.-Asszony) tiszteletére szentelte és ekkor nyerte a rend az A. nevet. Az alapszabályok azután több ízben változtak, és midőn a mai olasz királyság megalakult, a rend az olasz királyi rendjelek között az első helyet nyerte. A rend tagjainak száma eredetileg 15 volt, kikhez később még az 5 rendi hivatalnok járult. Tagjainak száma jelenleg korlátozva nincsen, de az új tagoknak régi nemesi származásuaknak kell lenni, és már bírnok kell a Szt. Móríc- és Lázár-rendet. A rend tagjait az «eccellenza» címzés illeti meg, kinevezésükkor a király őket «Cugino», unokatestvér megszólítással üdvözl. A rendjelvény arany medallion, melyen a boldogs. Szűz van ábrázolva, körülötte arany szalag csokor alakban (az ú. n. Liebesknoten). A jelvényt rendszeren egyszerű arany lánc, ünnepélyes alkalmakkor díszes kivitelű F.E.R.T. betűkből alkotott arany lánc viselik. 1680 óta a rend tagjai bal mellükön arany csillagot viselnek, amelyen hasonlóképpen a boldogs. Szűz van ábrázolva. A rendi hivatalnokok a jelvényt égszínké szalagon viselik. A lánc és csillag olvasható betűk értelmét különféle képp magyarázzák, állítólag az egyik szavojai herceg feljegyzése: Fortitudo eius Rhodum tenuit, de magyarázzák még mint: Rappez, entrez, rompez tout; Femina erit ruina tua; Foedere et religione tenemur; Fertque refertque. A rend temploma a Karthausiak temploma Collegno-ban. 1627 óta a rendnek külön ültözete van, mely amarantszínű, késsel bélelve és ezüsttel díszítve, a kalapot fehér strucc tollak ékítik. A rend ünnepe március 25, Gyümölcsoltó Boldogasszony napja.

Annunciatio (lat.), l. *Gyümölcsoltó Boldogasszony*.

Annunzio, l. *D'Annunzio*.

Annus (lat.) a. m. év; *A. bissextilis*, v. *intercalaris*, szökő év; *A. civilis*, jan. 1. kezdődő polgári év. *A. communis*, a közönséges 365 napos év, *A. deservitus* v. *gratie*, kegyelmi év, az az időszak, mely alatt az elhalt tisztviselő özvegye és árvaí a javadalmat kapják. *A. ecclesiasticus*, egyházi év. *A. incarnationis* v. *circumcisionis*, a keresztény időszámítás kezdete. *A. luctus*, gyászév.

Annuum (lat.) a. m. járadék, évpénz.

Anweiler, város Bajorországban a Rajnai-Pfalzban, (1905) 4016 lak. 1219—1330. szab. bíród. város volt, 1330. IV. Lajos német császár Lajos és Ruprecht pfalzi grófoknak zálogba adta, kiktől többé vissza nem váltották.

Anobium Fabr. (állat), a faragó fedeles szárnyuakhoz tartozó bogárnem. L. *Kopogóbogár*.

Anód, a galvánelem pozitív sarka; vagy ha összetett folyadékot elektromos árammal bontunk, az a folyadékba mártott fémlemez az A., mely az áramforrás pozitív sarkával van összekötve; a negatívval összekötött a katód.

Anoda Cav. (növény), a Malvaceae (Mályvafélék) család génusza, melynek 8 faja főképp Mexikóban él. Az *A. hastata* Cav. és *A. cristata* Schlecht. a tropikus Amerikában elterjedt gyom, néha kertekben kultiválják.

Anodonta Cuv. (állat), a *folyami kagylók* (Unionidae) egyik neme. L. *Tavi kagyló*.

Anódsugarak, elektromos sugarak, amelyek ritkított gázt tartalmazó cső anódjáról (l. o.) indulnak ki, ha az valamiféle sóval van bevonva (Gehrke és Reichenheim német fizikusok 1906). A sugarak az illető sötét jellemző spektrálszint mutatók (így a konyhasó szép sárga, a lithium-klorid vörös sugarat ad) egyenes vonalban terjednek s + elektromosságot visznek magukkal. E szerint az A.-at az illető só fémjének (nátrium, lithium) + elektromossággal töltött részecskéi (ionjai) alkotják, amelyeket az elektromos erő az anódról igen nagy, mérés szerint 100—200 km. mp.-enkénti sebességgel lövel ki, l. *Elektromos kisülés*, *Elektromos sugarak*.

Anodyna, l. *Analgetica*.

Anoetochilus Bl. (növény), l. *Kosborfélék*.

Anogén (gör.) a. m. felfelé képződő. A.-ek mind-ama közetátalakulások, melyek alulról — a földből — felfelé irányuló gázok, gőzök és tartós melegítés folytán következtek be, szemben a felülről lefelé irányuló, *katogén*-nek nevezett átalakulásokkal, amelyek az atmoszferiák, nevezetesen az oxigén, víz és szénsav behatására keletkeztek, pl. karbonátok képződése szilikátokból.

Anoia (gör.), a gyöngélméjűségnek az az alakja, amely az agyvelőnek valamely körülírt vagy diffúz bántalma v. valamely akut elmebaj után visszamarad, másképp másodlagos elmeavarnak (dementia secundaria, d. terminalis) is szokás nevezni. Ezt látjuk néha gutaütés után.

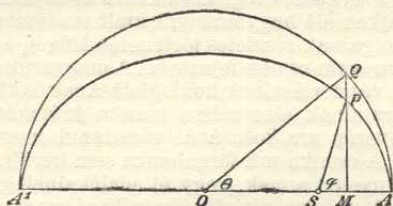
Anoka, 1. *grófság* Minnesota északamerikai államában. — 2. *A.*, ugyane grófság *fővárosa*, a Misszissipp mellet, (1900) 3769 lakossal.

Anolis Cuv. (állat), a leguán-félék (*Iguanidae*) családjába tartozó gyík-nem, melynek fajaira jellemző a piramis forma fej, mely hosszú, éles karmokkal fegyverzett, jól fejlett nagy láb és hosszú, finom alkotású fark. 100-nál több ismeretes faja Amerika melegebb vidékein, házak közelében tartózkodik. Bőre ragyogó színekben pompázik s a közismert kaméleonnál sokkal nagyobb mértékben megvan az a tehetsége, hogy színét változtat-hassa. A vöröstorkú A. (*A. principalis* L. = *A. carolinensis*, Dum. et Bibr.) Louisiana, Karolina, Florida és Kuba emberlakta helyein él; 22 cm. hosszú; háta fénylő zöld, hasoldala ezüstfehér, a hím torka élénk vörös, a hónalj fölött kék szemfoltja van. Európába gyakran hozzák és terrárium-ban tartják, melynek valóban ékessége.

Anomala (lat.), a nyelvtanban a rendhagyó szóalakok.

Anomália (lat.) a. m. eltérés a szabályszerűtől. A *csillagászatban* az A. vm. bolygó v. üstökös szög-távolsága a perihéliumtól, s mint ilyen alkalmas

adat az égi test helyének meghatározására az ellipszisben v. parabolában. Ha a mellékelt ábrában APA_1 , az égitest (ellipszises) pályája, AA_1 az ellipszis nagy tengelye, O középpontja és S a nap által elfoglalt gyújtópont, akkor A a perihélium (napközelség), A_1 az afélium (naptávol) és

Anomália.

$\varphi = ASP$ szöglet a P bolygó való A -ja. Ha AA_1 felett mint átmérőn kört húzunk s a bolygón át MQ merőlegest fektetjük AA_1 -re, akkor $\theta = AOQ$ szög az excentrikus A , míg a közepes A a bolygónak szögtávola a perihéliumtól, ha a körön egyenletes sebességgel mozog. A való és közép A között levő különbség a középponti egyenlítés nevét viseli.

Anomáliás hónap v. *anomalisztikus hónap*, az az időtartam, amely eltelik, míg a Hold pályájának a Földhöz legközelebb eső pontjából, a perigeumból kiindulva ismét elérkezik a perigeumba. Minthogy a perigeum pontja nem állandó, hanem a pályában előre vándorol, azért az A . hosszabb (27 nap, 13 óra, 18 perc, 37⁴⁴ másodperc) mint a a Hold valószínűségi keringési ideje (27 nap, 7 óra, 43 perc, 11⁵ másodperc), mely alatt t. i. pontosan 360°-ot tenne meg az égen.

Anomális disperzió, l. Színszórás.

Anomális év, l. Év.

Anomális kőzetek, az olyan összetett kristályos kőzetek, melyek valami tekintetben eltérnek a rendszeren mellettiük nagyobb tömegekben előforduló kőzetektől. *Anomális kristályok*, melyeknek különösen optikai viselkedésük nem felel meg a kristály alaki tulajdonságainak. Pl. a grosszular — melynek mint szabályos rendszerbeli kristálynak egyszerű fénytörésének kellene lennie — rendszeren kettős fénytörést mutat.

Anomalon (állat), a hártácsszárnyú rovarokhoz, a fűrkészdarazsak családjába tartozó rovarnem, melynek fajai közül az *A. circumflexum* L. lárvája a fenyő szövőlepkéjének hernyóit, az *A. latro* Grav. a bagolypilléknek, az *A. longicorne* Brauns pedig a Phalera bucephala hernyóját pusztítja. Hazánkban e nemből 23 faj ismeretes. L. még *Fűrkészdarazsak*.

Anomaluridae Brdt. (állat), afrikai repülő mókusok, a rágcsálók egyik családja. Mókusformájú állatok, melyekre jellemző, hogy hosszú farkuk tövének hasoldalán cserépsindelyszerűen egymást fedő szarúpikkelysorrall vannak ellátva, melynek kúszás közben hasznát veszik, amennyiben az támaszul szolgál; azonkívül jellemző rájuk, hogy szállóernyőjük van. Afrikában Kameruntól Zanzibárig fordulnak elő. 11 élő és 37 kihalt fajuk ismeretes. Leggyakoribb az *Anomalurus Pelei* Temm.; 37 cm. hosszú, farka 35 cm.; szállóernyője csak a farka tövéig ér; törzse, feje, nyaka és

farka hófehér. Ritkább a vöröses sárgás alapszínű *A. fulgens* Gray, mely Gabon környékén fordul elő (l. az ábrát), továbbá a törpe afrikai repülőmókus (*A. pusillus* Thomas), mely Afrika középső részén (Monbuttu táján) él s mindössze 28 cm. hosszú.

Anomia (gör.) a. m. törvénytelen állapot, törvénytelenesség, féktelenség.

Anomia (állat), l. *Nyeregkakyló*.

Anomit (ász.), a biotit nevű csillám egy ritkább fajtája (l. *Biotit*), amely elsőrendű csillámokhoz (az optikai tengely síkja merőleges a szimmétriák síkjára, l. *Csillám*) tartozik. Észak-Amerikában, Norvégiában stb.

Anomodon Hook. et Thyl. (növény), lombos moha hazánkban 5 fajjal.

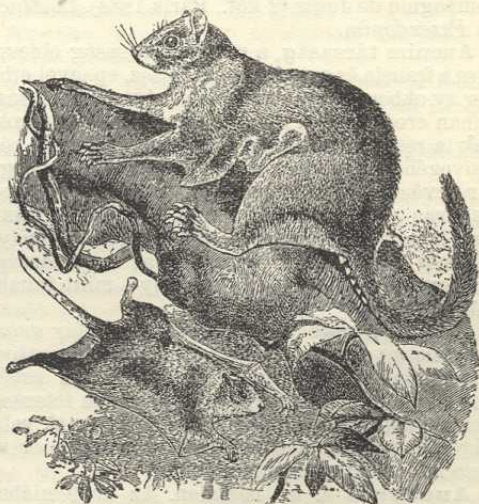
Anomoesok, l. *Aëtius*.

Anomokefalia (gör.). Olyan torzszülött, melynek feje rendellenesen képződött. A fejlődési viszonyok bonyolódott volta miatt rendkívül sok eltérés lehetséges, melyek az agyvelő fejlődésének vagy a koponya csontosodásának rendellenessége miatt állnak be.

Anomura, *satnyafarkú* v. *lágyszarkú rákok* (állat), a tízlábú rákok (*Decapoda*) egyik alrendje. Az idetartozó rákokra jellemző, hogy potrohuk satnya és bőrvázuk gyakran puha marad. Ide sorolják a remeterákokat. L. *Rák* és *Remeterák*.

Anona L. (növény) az Anonaceae (l. o.) család génusza, melynek 60 faja főképp Amerika tropikus részében él, egyesek azonban Afrika és Ázsia tropikus részében is. Fák v. cserjék osztatlan levelekkel, többnyire végálló magános virágokkal.

Anonaceae (növény) a kétszikűek családjába, melynek mintegy 800 faja főképp a trópusokon él. Viráguk sugaras, legtöbbször egyivarú, tagjai csavarosan vannak elrendezve, csészéjük és pártájuk

Afrikai repülőmókus (*Anomalurus fulgens*).

2—2 háromtagú örvből áll. A termés többnyire boggyó, magvaiban hasadékos táplálózószövettel. Fák osztatlan, párhátlan levelekkel, olajcsövekkel és tekintélyes nagyságú virágokkal. Sok fa

kérge, gyökere, virága, levele, magva és termése hasznos és a trópusokon mint gyógyszer, fűszer v. táplálék szerepel.

Anonichia (gör.), a kéz v. a láb egy v. több körmének hiánya. Néha veleszületett. A szerzett A. többnyire körömágygyenyedés (panaritium) következtében keletkezik.

Anonim (gör.) a. m. névtelen; így neveznek minden olyan iratot, levelet vagy egyéb irodalmi terméket, amelynek szerzője ismeretlen, vagy nem nevezi meg magát. Az újabb korban már leginkább csak a napi sajtóban divatosak az A. cikkek. A mi irodalmunkban még nincs behatódott munka az A. iratokról s azok szerzőiről. Franciaországban kitűnő e nemből a Barbiers-é: *Dictionnaire des ouvrages anonymes* (4 köt., Páris 1872—79; Suppl. [Burne-től] u. o. 1889), valamint De Manne: *Nouveau recueil des ouvrages anonymes et pseudonymes* (u. o. 1868), továbbá Quérad: *Les supercheries littéraires dévoilées* (3 köt. 1869); ilyen Delecourt: *Essai d'un dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes publiés en Belgique au XIXme siècle* (Brüsszel 1864—66); D'Heylli, *Dictionnaire des pseudonymes* (1887); angol nyelven Halkett és Laing: *Dictionary of the anonymous and pseudonymous literature of Great Britain* (4 köt., Edinburgh 1882—88), olaszul Melzi: *Dizionario di opere anonime e pseudonime di scrittori italiani* (3 köt., Milánó 1848—59) és ehhez *Appendice Passanotól* (Ancona 1887); Észak-Amerikában Cushing: *Anonymus, a dictionary of revealed authorship* (2 köt., Cambridge 1889); Ghennadij, *Spisok ruszkich anonimnych knig* (1874). Megemlítendő még: Franklin, *Dictionnaire des noms, surnoms et pseudonymes latins de l'histoire littéraire du moyen-âge* (1875); Sommervogel: *Dictionnaire des ouvrages anonymes et pseudonymes des religieux de la compagnie de Jesus* (2 köt., Páris 1884). *L. Álnév és Pseudonim.*

Anonim társaság, a részvénytársaság elnevezése a francia és az ezt követő (olasz, spanyol stb.) ker. tv.-ekben. Az elnevezés (a. m. névtelen társaság) onnan ered, hogy a részvénytársaságnál a tagoknak (a részvényeseknek) neve nem szerepel a cég szövegében; általában annak következtében, hogy a részvények könnyű átruházása folytán a tagok gyakran és gyorsan változnak, személyük mintegy ismeretlen marad. A.-nál a tagok személye különös fontossággal nem bír; az A. gazdasági értelemben nem annyira személy-, mint inkább tőkeegyesülés.

A non posse ad non esse sequitur argumentum necessarie negative, licet non affirmative. Bizonyítási szabály, melynek értelmében abból, hogy valami nem létezhetik, annak nem létezését kell, de abból, hogy valami létezhetik, annak valószínű létezését nem lehet következtetni (a posse ad esse non sequitur argumentum).

Anonyma a. m. névtelen. Az anatómiában olyan véreket jelölnek e néven, melyeknek Galénos elfelejtett nevet adni. Az arteria A. (névtelen verőér) az aorta ívéből ered s jobb kulcsontalatti- és fejverőérre oszlik. Vena A. (névtelen gyűjtőér) kettő van, jobb- és baloldali; a kulcsontalatti- és torkolati gyűjtőerekből keletkezik

nek; összefolyásukból keletkezik a felsőtörzsöki gyűjtőér (v. cava sup.).

Anonymus, I. *Anonim.*

Anonymus, Molnár Antal (I. o.) írói álneve.

Anonymus Belae Regis Notarius, Béla király névtelen jegyzője, aki ura halála után megírta a fogyatékos régi krónikákra és az énekmondók ajkán élő hagyományra utalt magyarság viselt dolgainak részletes történetét. Művét, a *Gesta Hungarorum*-ot nem fejezte be. A magyarok eredetének, vándorlásainak, honfoglalásának és külföldi hadjáratainak elbeszélése után a krónikát Taksony vezér uralkodásánál váratlanul megszakította. A csonka mű forgalomba sem került, mert nincs nyoma annak, hogy új adalékainak gazdag tárházát valamely későbbi krónika ismerte volna. Mivel a XIII. sz. végéről származó egyetlen másolat bizonyossága szerint a szerző neve számára fenntartott címlap is üresen maradt s a mű előbeszéde annak a tudós férfinak nevét szintén elhallgatja, aki régi iskolatársát e krónika megírására már tanulókorában buzdította. Az 1746-iki Schwandtner-féle első kiadás megjelenése óta A. korának, személyének, forrásainak megállapításával egy páratlanul gazdag hazai és külföldi kútfőirodalom foglalkozik. A mű tartalmának régisége kezdetben a két első Béla korának szerzett híveket. Hítelének későbbi támadói viszont IV. Béla kortársát szerették a titokzatos szerzőben gyanítani. Végre *Mátyás* Flóriánnak sikerült megállapítani, hogy a magát leplező szerző csakis III. Béla király udvari kancelláriájának lehetett jegyzője. Az erre vonatkozó bizonyítékokat és a többi Béla kora ellen felhozható okokat még *Pauler* Gyulának és *Sebestyén* Gyulának sikerült szaporítani. Az utóbbi ki volt Anonymus? e. művében már megállapította, hogy a krónika 1203 táján készült s szerzője csakis *Adorján* (I. o.) erdélyi püspök, III. Béla király egykori jegyzője lehetett, aki néhai jó ura fiának, Imre királynak és ettől származó unokájának, a gyermekkorában megkoronázott kis III. Lászlónak volt hatalmas pártmberre. A fláji trónöröklés történelmi jogát bizonyító krónika András herceg (II. András király) jegyzője, *Jakab* számára készült és nyomban félben is maradt, midőn halála előtt Imre király kibékült testvéröccsével, a trónöröklés e rendje ellen pártotító András herceggel. *Adorján* és *Jakab* a párisi egyetemen voltak tanulótlársak. Ott, ahol *Dares Phrygius*-nak azt a könyvét tanították, amelynek idegen tárgyú szövege a magyar honfoglalásról szóló új latin krónikában is nyomot hagyott. Ez a magasfokú iskolázatás teszi érthetővé, hogy A. a forgalomban lévő, folyton másolt és bővített régi nemzeti krónika mellőzésével egy teljesen új krónikatípust tudott teremteni. A hosszú időn át megfigyelt hazai hagyományokat a helyi mondákból és az énekmondói termékekből ismerte meg. Mivel velük szemben szigorú kritikát kívánt gyakorolni, az izeire szétszedett hagyományt többnyire félreértette és jóhiszeműleg el is ferdítette. A sok mondatörmelék s a földrajzi adatok nagy tömege krónikáját így is értékes Árpád-kori kútfővé avatja. *Kubinyi* Ferenc 1904. két kötetes munkát adott ki Béla király névtelen jegyzőjének koráról és hitelességéről, mellyel több kisebb munka is fog-

lalkozik. Számos kiadása közül legjobb *Dr. Fejérváthy* Lászlóé, amely a bécsi udvari könyvtár kódexének hű hasonmásával kapcsolatban *Szabó* Károly kitűnő fordítását újra hozzáférhetővé tette. Az eredeti latin szöveg megtalálható még *Mátyás* Flórián Hist. Hung. Fontes Domestici c. gyűjteményében és a M. Tud. Akadémia A magyar honfoglalás kútfeje c. millenniumi kiadványában. A szobrárt (a király költségén készült tíz budapesti szobor egyikét), melyet *Ligeti* Miklós készített, 1903 nov. 9. állították fel a Városligetben.

Anopheles (állat), 1. *Szúnyogfélék*.

Anophthalmos (gör.), az egyik vagy mindkét szem hiánya. A *veleszületett* A. igen ritka fejlődési hiba; a szem nem hiányzik teljesen, hanem a szemet alkotó szöveteknek valami kis része kiérezhető a szemgödörben. Sokkal gyakoribb eset az, hogy egy beteg szemet operálással távolítottak el a szemgödörből. Helyébe a torzulás csökkentése kedvéért üvegből való ú. n. műszemet lehet betenni.

Anopisztografikus nyomat (gör.), olyan nyomtatvány, amelynek lapját csak egyik oldalon nyomták tele, a hátsó oldalát fehérén hagyták. A XV. sz.-beli fatáblanyomatok is ilyenek.

Anoplotherium Cuv., a párosujjúakhoz tartozó ásatag emlős állat, mely tapir nagyságú, alacsony termetű, hosszú farkú volt s valószínűleg mocsarakban élt. Az eocénkor végén élt Európában.

Anopsia, 1. *Vakság*.

Anorchidia (gör.), a férfi ivarmirigyeinek (herék) hiánya, veleszületett fejlődési rendellenesség következtében vagy sérülés után. Gyakran csak látszólagos, mert a herék a hasüregben maradtak és nem szálltak le rendes helyükre a herezacskóba (borék). Ezt az állapotot kryptorchizmusnak nevezik.

Anordia, heves észak szél Nyugat-Indiában.

Anorexia (gör.), étvágytalanság. Okozhatják első sorban gyomorhajok, de más testi bántalmak, sőt lelki okok is szerepelhetnek.

Anorganikus, 1. *Szervetlen*.

Anorganikus kémia, szervetlen kémia, a kémiának az a része, amely az összes elemeket és azoknak vegyületeit tárgyalja, kivéve a szén-bonyolultabb összetételű vegyületeit, amelyekkel a *szénvegyületek kémiája*, az organikus kémia foglalkozik. E század elején még abban a véleményben voltak, hogy a kémia módszereivel a vegyületeknek csak egy része állítható elő mesterséges úton. E vegyületeket, melyeket az ásványország szolgáltat, *szervetlen vegyületeknek* nevezték, ellentétben azokkal a vegyületekkel, amelyek az állati és növényi szervezetben fordulnak elő. Ezeket mesterséges úton előállítani nem tudták és így bizonyos élelertő tételeztek fel, amely ezeket a vegyületeket képezi. Manapság azonban a szénvegyületek nagy része mesterséges úton állítható elő, úgy hogy a megkülönböztetés és a kétféle vegyület külön-külön részben való tárgyalása inkább csak didaktikai nézőpontból célszerű.

Anorganologia, a szervetlen testekről szóló tudomány (pl. ásványtan, geológia, meteorológia stb.), igen általános név, de ma már nem igen használatos.

Anormális (lat.) a. m. szabályellenes, a rendestől eltérő.

Anortit, szilikát *ásvány*, még pedig három hajlású földpát (l. o.). Anyaga főleg $\text{CaAl}_2\text{Si}_2\text{O}_8$. Rövid oszlopos vagy táblás fennőtt kristályokban és tömötten fordul elő. Szintelen, átlátszó-áttetsző, fehér, vöröses, üvegfényű. Szép kristályokban található a Monte Sommán (Vezuv) és a Monzonin (Tirol), bennöve mint kőzetalkatrész pl. némely diorit, gabbro és diabász kőzetben, továbbá némely meteoritban.

Anortoklász (nátronmikroclin, ásv.), a mikroclinhez közelálló háromhajlású földpát; anyaga — $(\text{NaK})_2\text{Al}_2\text{Si}_2\text{O}_{10}$ — izomorf keveréke az albit és ortoklászanyagnak némi anortitanyaggal.

Anortoszkóp (gör.), Plateau által szerkesztett (1836) készülék, hasonló a *sztriboszkópikus koronghoz* (l. o.), csak hogy a nyílások és a képek, amelyek itt bizonyos szabály szerint torzítottak, külön korongon vannak. Ha a két korong forgási sebessége a kellő arányban áll, a képen a torzítás eltűnik.

Anortozit, kőzet a gabbrok csoportjából, mely a közönséges gabbrofajtáktól abban különbözik, hogy benne a földpát van a színes alkatrész rovására túlsúlyban.

Anosmia (gör.), szaglás hiánya. Lehet veleszületett is, de gyakrabban szerzett. Oka lehet a középponti idegrendszerben (agyban) fejlődött kóros változás avagy a szaglóideg végkészülékének az orrüregben való sorvadása (gyakori a rhinitis atrophicánál). Az A. sokszor úgy is keletkezik, hogy a különböző szagok mechanikus okoknál fogva nem juthatnak el a szaglórésbe, pl. hevony náthánál, orrpolyoknál. Ez az A. mulatótermészetű és az akadályozó ok szüntével vagy eltávolításával gyógyul. Az idegrendszer változásain alapuló A. rendszerint gyógyíthatatlan.

Anothura (áll.), 1. *Ökörszem*.

Anotus (gör.), olyan torzszülött, melynek a fülei hiányzanak.

A nő és a társadalom, az első magyar feminista folyóirat, alapította 1907. Budapesten *Bédy-Schwimmer* Róza.

A nők barátja, ifj. Dumas 1864. írt vígjátékának szállóigévé lett címe.

Anping, Taivan (v. Tainan) japán város kikötője.

Anquetil (ejtsd: ank'til), *Louis Pierre*, francia történétíró, szül. Párisban 1723 jan. 21., megh. u. o. 1806 szept. 6. Tudományos kiképzését a Mazarin-intézetben nyerte. Pappá levén, a reimsi papevelő igazgatója lett és ez állásában írta meg Reims város történetét (*Histoire civile et politique de la ville de Reims*, 3 köt., 1756—57). Később La Villetteben, Páris tözsomszédságában plébános. A rémuralom idejében a St. Lazare börtönbe zárták, hol Précis de l'histoire universelle (9 köt., Páris 1797; 12 köt. 1834) című művét írta meg. Napoleon alatt a külügyi minisztériumban nyert alkalmazást. *Histoire de France* című művét (14 köt., Páris 1805) Bouiller utóbb 1862. folytatta (6 kötet, u. o. 1862). Baude e műből újabb kiadást rendezett, mely 11 kötetből áll és 1879-ig ér.

Anquetil-Duperron (ejtsd: anktil-duperron), *Abraham Hyacinthe*, szül. Párisban 1731 dec. 7-én, megh. 1805 jan. 17-én. Előbb Auxerreben és

Amersfortban a teológiát tanulta, azonban a keleti tudományok iránt való hajlamából 1754. katonának állt egy Indiába menő hajóra, mire a francia kormány ösztöndíjat adott neki. Pondichéryben tanulta az újperzsa nyelvet, majd a szanszkritot és sok viszontagság közt Szuratéba ment. A pársz papoktól sikerült a zend és pehlevi nyelveken írott szent könyvek tartalmát megszereznie. Eközben Pondichery bevételére Európába kényszerítette vissza. 1762. Anglián keresztül 180 drb értékés kézirattal és sok egyéb ritkasággal Párisba érkezett, a kir. könyvtárnál, mint a keleti nyelvek tolmácsa alkalmazást nyert. Kiadta a Zendaveszta fordítását (Páris 1771); további művei: *Législation orientale* (Amsterdam 1778); *Recherches historiques et géographiques sur l'Inde* (2 köt., Berlin és Páris 1787). A forradalom alatt visszavonult és nagy szükségben élt. Strassburgban 1801—1802. 2 kötetben kiadta a legfontosabb upanisudok (hindu bölcseleti értekezések) perzsa fordítás után készült latin fordítását.

Anquisitio (lat.), a rómaiaknál a bűnügyi vádkereset.

Anrath, község Düsseldorf porosz közigazg. kerületben 10 km.-nyire Krefeldtől, vasút mellett, (1905) 4362 lak., selyemiparral.

Anrep Gábor, svéd genealógus, szül. 1821. Lekebergában, megh. 1907. Stockholmban. Megírta a svéd nemesség történetét s egybeállította nemzetségeik leszármazási tábláit.

Anro-Mainjusz, l. *Ahrimán*.

Anröchte, község Arnsberg porosz közigazg. kerület Lippstadt (ettől 12 km.-nyire) j.-ban, (1905) 2037 lak., kőbányákkal.

Ans (ejtsd: ańsz, A. en-Glain), belga község Liège szomszédságában, (1900) 8628 lak. Vannak vas- és kőszénbányái.

Ansán (v. *Anzan*), Élam birodalom ÉK.-i része, mely Kr. e. VI. sz.-ban Perzsia tartománya lett. Úgy látszik, a hódítás Teispes, Kyros dedapjának műve volt, kit az emlékek először neveznek A. királyának. Kyros is A. királya volt. Oppert szerint A. csak Perzsia külön neve; Rawlinson és Sayce azonban azt a nézetet vallják, hogy A. Élam egyik része, m. p. Susiana, hiszen a feliratok is a susabelikeket An-za-na-ból származtatják.

Ansanto (*lago di A.*, az ó-korban *lacus Amfip[sanctus]*), kis tava a Cska Avellino olasz tartományban, Frigento közelében, kialudt vulkán kráterében, sötétszínű, néha több láb magasra felbujogó vízzel. Az ó-korban Mephitis istennő temploma állott mellette.

Ansbach, 1. egykori *örgrófság* Frankoniában (3479 km² és a múlt század végén 300,000 lak.), ma a bajorországi Mittel-Franken kerület része. Miután 1362. V. Frigyes nürnbergi várgróf hűbérül kapta, 1398. fia számára fölosztotta két részre: Ansbachra és Kulmbachra, a későbbi Bayreuthra. 1473. a két hercegséget ismét egyesítették. A. Bayreuth utolsó hercege Sándor volt, aki a hercegekről 1791 dec. 2-án évi járadék fejében önként lemondott hűbérura, a porosz király javára. 1806. Franciaország és 1810-ben Bajorország birtokába jutott.

2. A. (*Onolzbach*, *Onoldium*), a hajdani A. Bayreuth hercegségnek s most Közép-Franko-

nia bajor kerületnek fővárosa, a R. zat jobb partján, (1905) 18,478 lak., vasöntéssel, játékkészítéssel, esztergályos iparral, szivar-, gép- és sörgyártással. A kastély, mely az örgrófnak volt kastélya, olasz renaissance izlésben épült, nagy könyv- és képtárral. (V. ö. *O. Lessing* Schloss A. Barock u. Rococco-Decorationen aus d. 18. Jahrhundert. Mit 100 Lichtdrucktafeln, Berlin 1892.) Előtte áll Platen költő szobra, a kertben Uz költőé, az egyik piactéren pedig Jámor György örgrófé. A. eredetét a szent Gumpert által (780 körül) alapított s róla nevezett bencés-kolostornak köszöni, melyet 1560. világiasítottak. 1331. a város a nürnbergi várgrófok birtokába került, ezek ide helyezték székhelyüket. 1792. a hercegséggel együtt porosz birtok lett. 1810. Bajorországhoz csatolták. V. ö.: *Jacobi*, *Urgeschichte der Stadt A.* (A. 1868); *Meyer J.*, A. (u. o. 1909).

Ansbach-triesdorfi marha. Bajorországban elterjedt szarvasmarha-fajta, melyet azonban a simmentáli mindinkább kiszorít. Sárga v. vörösrőse színű, tejhozama 2800 l. évente.

Anscharius, l. *Ansgar*.

Anschütz, 1. *August*, német jogtudós és jogtanár, szül. 1826., megh. 1874. Munkáit a dogmatikai s a történelmi módzerek egyesítésének irányja jellemzi. Fő munkája a német kereskedelmi törvénykönyvnek magyarázata (1867—73).

2. A., *Gerhard*, jogtanár, szül. 1867. Halleban. Augustnak fia. Berlinben az állam- és egyházjogot adja elő. Több államjogi munkát írt. *Lehrbuch d. deutschen Staatsrechts* műve 1905-ig hat kiadást ért.

3. A., *Heinrich*, német színész, szül. Luckauban 1785., megh. Bécsben 1865 dec. 29-én. 1807. lépett Nürnbergben a színpadra, Németország több nagyobb színházában szerepelt s végül a bécsi Burgszínházhoz került, hol úgy is mint színész, úgy is mint rendező a színház egyik oszlopa lón. Első neje A. *Jozefina* kedvelt énekesnő, második felesége, A. *Emilia* szintén ünnepelt művész volt. Utóbbtól származott fia, A. *Roderich*, drámaíró. Megh. Mödlingben 1887.

4. A., *Ottomar*, német fényképész, szül. Liszában (Posen) 1846 máj. 16., megh. 1907 máj. 31. Berlinben. Huszonkét éves volt, mikor apja fotografus-üzletét átvette s fő figyelmét a pillanatnyi főlvételekre fordította, mit kiváló tökéletességre is emelt. Ő tekinthető a mozgófényképek eredeti megteremtőjének. Hogy sikerült mozgólakjainak képét a valósnak megfelelően érzékeltesse meg a nézők előtt, föltálalta a villamos gyorslótót (tachiszóp), mely előzője volt Lumière kinematográfjának.

Ansdel, Richard, angol állat- és genréképfestő, szül. Liverpoolban 1815., megh. 1885 ápr. 20-án. Genréképekkel kezdette, azután csataképeket festett, majd 1844. Mária királynő vadászata című képével vonta magára a közfigyelmet. Még ismertebbé lett Landseer modorában festett állatképei által.

Anseele, Eduard, belga szocialista, szül. Gentben 1856 jul. 25-én. Két regényt írt, megalapította a *Volkskrant* c. szociáldemokrata lapot és a *Vooruit* egyesületet, melynek útján a munkások olcsóbban szerezhetik be szükségleteiket. Az 1886. brüsszeli

munkáskongresszus elnöke volt. Sajtóvétség miatt hat hónapi börtönbüntetést szenvedett. 1894. képviselővé választották.

Ansegisel (Adalgisil), *Arnulf* frank püspöknek fia, szül. 605., megh. 685. Beggát, landeni Pippin leányát bírta feleségül. Ebből a házasságból született *Heristali Pippin*, a 751. uralomra jutott Karolingok őse.

Ansellia Lindl. (nőv.), l. *Kosborfélék*.

Anselmus, canterburyi érsek (*Anselmus Cantuariensis*) és Anglia primása, szent és egyháztanító, szül. a piemonti Aostában 1033 (Augusta Praetoria), megh. 1109 ápr. 21-én. Mintaképe volt a tudós és szentéletű szerzetesnek. 1093-tól haláláig Canterbury érseke. XI. Kelemen pápa az egyház tanítói (doctores ecclesiae) közé sorolta őt 1720. Emlékünnepe április 21-én. A nemcsak az egyház jogainak megvédésében, hanem a kinyilatkoztatott tanok megvilágításában is korszakot alkotott. A skolaszticizmus, vagyis a spekulatív hittudomány apjának nevezhetjük, mert azon volt, hogy a hit igazságait az ész elvei és egyéb tudományok eredményei által megvilágítsa és minél érthetőbbé tegye. *Credo ut intelligam*, hiszek, hogy értek, volt a jelszava. «Nagy hanyagságnak tartom», mondá, «ha miután hitünkben megerősödünk, nem igyekszünk megérteni azt, amit hiszünk». Majd ismét: «A hit megelőzi az értelmet; nem mintha előbb kellene hinni, s csak azután alkalmazni az ésszt; hiszen eszünkkel ismerjük meg a kinyilatkoztatást, eszünkkel bizonyítjuk be, hogy isten szótolt az emberhez; hanem a hit szükséges arra, hogy a tanok mélyebb értelmére juthassunk». Magától értődik, hogy A. szerint a gondolkodás nem ellenkezhetik a dogmával, mert ha ellenkezik, a gondolkodás téved és vétkezik. Igen nagy feltűnést okozott A. *Cur Deus homo*, miért lett isten emberré? c. művével, melyben azt bizonyította, hogy a Piu-isten megtestesülése szükséges volt az isteni igazságosság kielégítésére, mert csak isten adhatott végtelen elégtételt isten megbántásáért s csak ember adhatott elégtételt az emberekért. Másik jellegzője A. spekulációjának az úgynevezett ontológiai argumentum, melyben isten létét a legtökéletesebb lény fogalmából bizonyítja. Megvan bennünk a legtökéletesebb lény fogalma; akkor e lény létezik is, mert különben nem volna legtökéletesebb, hiszen a nem létezőnél tökéletesebb a leggyaralóbb létező is. Ennélfogva a legtökéletesebb lény fogalma magával hozza, hogy annak valóság feleljen meg. Tehát mivel a legtökéletesebb lény fogalma bennünk van, a legtökéletesebb lénynak léteznie is kell. Ez érvelést némelyek, mint halesi Sándor, elfogadták, mások, mint aquinói szt. Tamás, hibásnak tartották. De már A. kortársa Gaunilo szerzetes a mar-montieri kolostorban ki akarta mutatni, hogy ez álkövetkeztetés, később meg Kant végkép megsemmisítette ezt az argumentumot. Műveinek legjobb kiadását a maurinus Gerberon eszközölte; Páris 1675, Velence 1744.

Irodalom. Frank, A. von C., Tübingen 1842; Hasse, A. v. C. (2 kötet. 1843—52); Rémusat, Saint-Anselme de Canterbury, Páris, 2. kiad. 1868; Church, St.-Anselme London 2. kiad. 1888; Eike, *Gesch. des Systems der mittelalterlichen Welt; Rule, Live and times of St. Anselm*, u. o. 1889 2. kötet; Raguey, *Histoire de St. Anselm*, Paris 1891, 2 kötet.

Anser (lat.) a. m. lúd; többesszámban *anser*es, Linné szerint az úszómadarak.

Ansgar (*Ansharius, Asgeir, Asker, Eske, Isten dárda*). Szt. A., az Észak apostola, szül. Picardiában 801 szept. 8., megh. 865 febr. 3. Anyja korai halála után apja a bencések corveyi hírneves kolostorába küldte. 826. Autbert barátjával Dániába ment, hogy ott a keresztény vallást hirdesse. 829. Svédországban térített. Mikor Németországba visszatért, Jámbor Lajos császár az újonnan alapított hamburgi (utóbb brémai) érseki székre nevezte ki, IV. Gergely pápa az északi népek apostoli követévé. 852. térítő útra ismét Svédországba ment. Életét utóda, Rimbert érsek írta meg. V. ö.: *Dehio*, *Geschichte des Erzbistums Hamburg-Bremen bis zum Ausgang der Mission* (Berlin 1877, 2 kötet).

Ansidonia, romváros, l. *Cosa*.

Ansley-öböl, l. *Annesley-öböl*.

Anson, három öböl neve; az egyik (50 km. széles) Ausztrália ÉNy.-i partján van a Blaze- és Ford-fok közt; beléje ömlik a Dali folyó; a másik Korea Ny.-i partján az é. sz. 39° 25' a. és a harmadik Tinian szigetén a Marianák egyikén van az é. sz. 14° 58' a.

Anson (ejtsd: enszn), *George*, lord, sobertoni báró, angol tengernagy, szül. Shugboroughban 1697 ápr. 23-án, megh. 1762 jun. 6. Korán lépett a tengerészeti szolgálatba. Harcolt az amerikai vizeken a spanyolok ellen, 1735. pedig *Anson* városát alapította Dél-Karolina államban. Nagy dicsőséget szerzett az 1739. kitört angol-spanyol háborúban. Körülhajózta a Horn-fokot (1740) s nagy zsákmányra tett szert Peru és Chile kikötőiben; azután megkerülte a Jöreménység-fokát s 1744. visszatért. Utjának leírását Walter és Robins adták ki Londonban (1748 és újra 1853). A parlament köszönetet szavazott neki, a király pedig megtette altengernaggyá. 1747. újabb győzelmet aratott a franciákon a Finisterre-foknál s 1758. Brestet zárta körül. Ezek után peer és tengernagy lett. V. ö.: *Barrow*, *Life of George Lord A.* (London 1839).

Ansonia, város Connecticut amerikai állam New-Haven countyjában, a Naugatuck és vasút mellett (1900), 12,681 lak., hengerművekkel, réz- és óraparral.

Ansonge, Konrad, német zeneköltő és zongoraművész, szül. Sziléziában, Liebau mellett Buchwaldban 1862 okt. 15. A lipcei konzervatórium, majd (1885—86) Weimarban és Rómában Liszt Ferenc tanítványa; 1898—1903. a berlini Klindworth-Scharwenka-konzervatórium tanára. Amerikában is hangversenyzett. Főleg finom, modern dalai híresek; de zongoradarabokat, kamara-, sőt zenekari darabokat is írt.

Ansted, David Thomas, angol geológus, szül. Londonban 1814 febr. 5., megh. u. o. 1880 máj. 20-án. A londoni King College-n a geológia tanára volt és különösen a geológiának gyakorlati alkalmazása körül a bányászathoz és a geodézia terén szerzett érdemeket. Számos értekezést és úti kézikönyvet írt. Nevezetesebb munkái: *Geology, introductory, descriptive and practical* (1844, 2. rész); *The ancient world, or picturesque sketches of creation* (2. kiad. 1848); *Physical geography* (1852); *The applications of geology to the*

arts and manufactures (1865); Physical geography (5. kiadás 1871).

Anstett, Johann Protasius, német származású orosz diplomata, szül. 1766. Strassburgban, megh. 1835 máj. 14. Majna-Frankfurtban. 1789. Oroszországba ment, hol először katonai szolgálatot vállalt, azután a külügyi hivatal kollégiumában nyert alkalmazást. Miután hosszabb ideig volt tagja a bécsi követségnek, 1812. Kutuzov herceg tábornok diplomáciai kancelláriájának igazgatója lett, mely állásában 1813 ápr. 7-én Lottum porosz tábornokkal megkötötte a kalischi konvenciót. A szövetséges háborúban 1813 jun. 15-én a reichenbachi egyezményt hozta létre, azután orosz meghatalmazott volt a prágai kongresszuson. 1815. a párisi béketárgyalásokban is részt vett. Később orosz meghatalmazott volt a frankfurti német szövetségi gyűlésen.

Anstey F., álnév. *l. Guthrie Thomas*.

Anszár (arab) a. m. segítők; így nevezték azokat a medinaikat, kik Mohammedtől Mekkába való kénytelen kivándorlásakor saját körükbe fölvtették és ügyének hű pártolói és segítői lettek. A mekkaikat, kik kivándorlásakor a prófétát Medinába kísérték, *Muhádsirún*-nak (vele kivándorlók) nevezik.

Antaciennítés, l. Ancienneté.

Ant, nagyk. Bihar vm. nagyszalontai j.-ban, (1900) 1123 magyar lak., hitelszövetkezettel, postahivattal; u. p. Kötegyán.

Anta (állat), az amerikai tapir (*Tapirus americanus* L.) népies neve. *l. Tapir*.

Antacida (lat.), oly gyógyszerek, melyek a gyomor, belek vagy a vizelet savanyúságát csökkenteni vagy megszüntetni képesek. Azok az A.-k, melyek a gyomor savanyúságát mérsékelik, az úgynevezett *direkt A.-k*, mert a gyomortartalommal való közvetlen érintkezés által fejtik ki hatásukat; azok ellenben, melyek a vizelet savanyúságát csökkentik, *indirekt A.-k*; némely sók, pl. az alkáli-fémek szénsavas sói, mindkét úton hatnak.

Antaeus, l. Antaios.

Antagonista (gör.) a. m. ellenfél.

Antagonizmus (gör.) a. m. ellenkezés, ellentét. A *méregtanban* egy méregnek egy másikkal szemben ellentétes hatását értjük, ami egy vagy több szervre vagy központra vonatkozhatik. A tiszta, *valódi A.* az, ha a méreg és antagonista támadáspontja azonos: pl. a pilocarpin, a physostigmin, muscarin és cholin az autonóm idegvégződéseket izgatni, az atropin, hyoscinamin, scopolamin bénítani tudják; a physostigmin a mozgató idegvégződéseket ingerlékenyebbé teszi, mire kurarával meg lehet szüntetni. És amennyiben a bénító méreg által előidézett bénulás nem jár a szerv fiziológiai halálával, az antagonista egymás után való alkalmazásával a szervet hol fokozott működésre, hol szünetelésre lehet bírni. Ezt *kölcsönös A.-nak* nevezik. A valódi A. mechanizmusát kétféleképp lehet magyarázni. Lehet, hogy az egyik méreg jelenléte az idegsejten működéscsökkenést okoz, a másiké pedig fokozódást, s ha ez utóbbi az erősebb, ez fog kifejezésre jutni a szerv működésében. Valószínűbb azonban, hogy kémiai és fizikai folyamatokkal van dolgunk, melyek a méreg és a megtámadott

sejt anyagai közt folynak le. A mérgek és a sejtanyag közt fennálló vegyi rokonságtól fog függeni, hogy melyiknek sikerül a másikat kiszorítani a helyéből és egyesülni avval. Hogy a harcban a méreg tömegének, tehát az adagnak is fontos szerepe van, az oxigén példája mutatja, ami a szénoxidot — mely nála 210-szer erősebben vonzódik a vörös vértestekhez — nagy tömegben belelegezve, ki tudja űzni helyéből és életmentő lehet.

Látszólagos A.-sal akkor van dolgunk, midőn a szerv működésváltozása ugyan bekövetkezik, de ezt a hatást az antagonista más úton járva, a méreggel nem azonos idegelemeket támadva meg, éri el. Pl. a muscarinnal megállított békaszív (vaguszgatás) nem csak atropinnal (vagusbénítás), hanem a szív motorikus készülékeinek izgatásával is működésre készíthető. A strychnin-göröcsök oka a gerinevelő fokozott ingerlékenységében keresendő, de nem jelentkezik ezek, ha akár az agyat bódítjuk el, úgy hogy a mérgezett nem percipálja a göröcsöt kiváltó külső ingereket, akár ha kurarával megbénítjuk a mozgató idegvégződéseket, melyeken az izmokhoz küldött erős ingerek aztán nem tudnak áttörni.

Jóformán egész gyógyszerelésünk antagonisták, valódiak és látszólagosak alkalmazásából áll. Egy toxin izgatja a hőszabályozó központot, egy lázcsökkentő szer megszünteti azt; ha bárhol élénk fájdalmat érzünk, a morfin elbódítja az agyfájdalom észrevevő képességét, stb.

Antaios (lat. *Antaeus*), Poseidon és Gaia fia, libiai óriás, ki a hozzá vetődő idegeneket birkokra kényszerítette, s miután legyőzte, megölte s koponyáikat Poseidon templomában felaggatta. Senki sem győzhette le, mert anyjától, a földtől, mindig újabb és újabb erőt merített. Herakles úgy győzte le, hogy a magasba emelte, s így addig szorongatta, míg meg nem halt.

Anták (lat., antae), antik templomoknál oly négyszögű pillérek, melyekben a cella homlokzatán túl terjedő vagyis előreugró oldalfalak végződnek (Anta-templomok). Szépités céljából alapzattal és pillérfővel, koronázattal látták el. A görög templomok egyik faja az, melynél az oldalfalak erősen előrenyúl (a főhomlokzatból két oldalt előállnak) s ezen falpillérek, anték mellé, a kapu jobb- és balfelén két oszlop van beiktatva. A főhomlokzaton ennél fogva egy oszlopos, két végén fallal lezárt tornác képződik. A házak kapui mellett alkalmazott pillérszerű falkiugrások is A.-nak neveztetnek.

Antakie, a régi *Antiochia* (l. o.) helyén, Haleb kisázsiai török vilajetben, az Orontesz vagyis Nahr el-Aszi mellett; szűk, piszkos utcákból áll; a régi A. falai még ma is nagy terület foglalkoznak körül; Potton francia alkonzul szerint 26,000 lak., bõriparral, gabona-, olajfatermesztéssel és selyemhernyótenyésztéssel. A selyemmel és halakkal elég élénk kereskedést űz. Közéleben van a sekély, de halakban gazdag A.-i tó, vagyis Ak Denisz.

Antal, két szent, 1. *nagy A.*, a szerzetesség megalapítója, szül. Komában (Felső-Egyiptomban) 250. megh. 356. 106 éves korában; az egyiptomi sivatagban remetéskedett. Az egyiptomi

anakorétaság (l. *Anakoréták*) igazi megalapítója. — 2. *Páduai A.*, szül. Lissabonban 1195., megh. 1231. A ferenciek szerzetének buzgó terjesztője, afrikai hittérítő. Padova védszentje; emléknapija jun. 13. Tiszteletének újabb formája 1893. indult ki Franciaországból a szent. *Antal kenyere* intézmény alakjában, mely a szegények számára való önkéntes adományok állandó gyűjtését és élelmiszerek kiosztását gyakorolja. Sirjához Padovába újabban a világ minden részéből özönlenek a hívők.

Antal (lat. *Antonius*, franc. *Antoine*, ném. *Anton*), több említésre méltó fejedelem neve: 1. *Bourbon A.*, Navarra címzetes királya, Károly vendőmei herceg legidősebb fia, d'Albret Johanna férje s IV. Henrik francia király apja; szül. 1518 ápril. 22. Öccsével, Condé Lajossal a hugenották élére állott s a Guisek megbuktatására tört. Fogásra vetették, amelyből csak II. Ferenc váratlan halála után (1560 dec. 5.) szabadult ki. Az inga-jellemű férfiú nemsokára az udvarral (Medici Katalin) kibékült, sőt híve lett a katolikus triumvirátusnak (Guise Ferenc, Montmorency és Saint-André) és volt hitsorsosai, a hugenották ellen fordította fegyvereit. Rouen ostroma közben azonban halálos sebet kapott, melynek 1562 nov. 17. áldozatul esett. — V. ö.: *Rubie A.*, Antoine de Bourbon et Jeanne d'Albret (1881—86. 4 kötet.).

2. *A. Ulrich*, Ferdinánd Albert braunschweig-beverni herceg második fia, szül. 1714 aug. 28., megh. 1776. Anna orosz cárnő öt szemelte ki rokónak, Anna Leopoldovna nagyhercegnő férjének (1739), akitől Iván herceg született, kit a cárnő utódává nevezett ki. Nemsokára rá Biron kormányzó (l. o.) megbukott, s helyébe Anna és A. lettek kormányzókká. Az új cárnő Erzsébetet, Annát és A.-t a Archangelszkbe hurcoltatta, ahol Anna 1746. nagy nyomorban elhalt. Katalin cárnő ugyan vissza akarta adni A. Ulrichnek szabadságát, de ő inkább gyermekeivel maradt a fogságban 1776. bekövetkezett haláláig. Fiát, *Ivánt* 1764. meggyilkolták Schlüsselsburgban. V. ö.: *Brückner*, Die Familie Braunschweig in Russland im 18. Jahrhundert (Petersb. 1876).

Antal, 1. *Gábor*, a dunántúli ref. egyházkerület püspöke, szül. 1843 máj. 10. Szentkirályszabadján, Veszprém vm.-ben. A gimnáziumot s a teológiai tanfolyamot a pápai főiskolában végezte, hol 1865. az országgyűlési képviselővé választott *Kerkápoly Károlynak* helyettesévé, 1869. teológiai rendes tanárrá lett. 1857. ácsi lelkész; *Papp Gábor* püspök halála után 1896-ban pedig a dunántúli egyházkerület püspökévé és egyúttal komáromi lelkésszé választották. Tagja a főrendiháznak. 1909. *Kalvin János* négy százados születésének évfordulója alkalmából a genfi egyetem teol. doktori fokozatra emelte. Irodalmi dolgozatai, beszédei jobbra hírlapokban, folyóiratokban jelentek meg.

2. *A. Géza*, egyetemi c. rendkívüli tanár, köz-kórházi főorvos, szül. Nagyenyeden 1846., megh. 1889 dec. 20. Budapesten. 1870. orvosdoktorrá, 1871. pedig sebészdoktorrá és szülésmesterré avatták a budapesti egyetemen. A sebészeti klinikán mint tanársegéd 1877 végéig működött. 1876. magántanár lett, 1883. pedig rendkívüli tanári címet és jelleget kapott. 1884. a Rókus-

kórház főosztályának rendelő orvosává, 1888. pedig főorvosává nevezték ki. A M. Tud. Akadémia 1889. levelező tagjává választotta. Irodalmi dolgozatai főleg az urológia körébe tartoznak, számuk meghaladja az 50-et; magyar, német nyelven jelentek meg.

3. *A. Géza*, pápai ref. főiskolai tanár, orsz. képvis., szül. 1866 márc. 17. Tatán. A teológiát Pápán és Utrechtben hallgatta. 1888. Pápán az ev. ref. főgimnázium, 1898 óta a teol. főiskola tanára. 1905. hosszabb ideig volt Amerikában, ahol a magyarság helyzetét és a kivándorlás kérdését tanulmányozta. 1910 júniusban Pápa városa orsz. képviselőül választotta. Irodalmi művei: *Die holländische Philosophie im XIX. Jahrhundert* (Utrecht 1888); *Koloman von Tisza* (u. o. 1899); *Fichte J. G. és az eticizmus az újabb vallásbölcsészletben* (Pápa 1891); *A vidéki városok helyzete* (1897); *A heidelbergi káté, 57 egyházi beszédben* (1903); *Az amerikai magyarság jövője nemzeti szempontból* (Pápa 1908). Kisebb dolgozatokat sűrűn ír prot. folyóiratokba.

4. *A. Gyula*, a budapesti egyetemen az egyházjog tanára, szül. 1842 márc. 23. Pécsen, megh. 1907 nov. 15-én Budapesten. Előbb Pécsen volt jogtanár, 1881. a budapesti egyetemre nevezték ki tanárnak. Több cikluson át orsz. képviselő volt. Megjelent tanulmánya a köteles részről; sajtó alá rendezte Konek Sándor Egyházjogtanát.

5. *A. János*, erdélyi református püspök, szül. Oláhdelőn 1767 február 22., megh. Maros-Vásárhelyt 1854 aug. 12. Tanult Bécsben, azután a jenai s göttingai egyetemeken. Hazajöve, először Sárosterben lett lelkész, 1798. pedig Maros-Vásárhelyre ment második papnak. Közben 1830. generális notáriussá választatván, 1836. püspökké lett. Munkái: *Halotti beszédek; Nehai orvos Gecse Dániel életrajza, emberszereteti intézete és annak rövid felvilágosítása* (Kolozsvár 1840); *Az erdélyi helv. vallástételt követők vallásszerűségei* (Nagyenyed 1841).

6. *A. János*, egyetemi magántanár, kórházi főorvos, fogorvos, szül. Győrött 1869 jul. 13. Orvosi tanulmányait a bécsi és budapesti egyetemen végezte, 1892. avatták orvosdoktorrá. Már 1890. Bókay Árpád gyógyszer-tani intézetében dolgozott mint tanársegéd, főleg méregtani tanulmányokkal foglalkozott. Különösen fontos, hogy a foszformérgezés ellenzerét a kálium hipermanganikummal ő állapította meg. 1896-tól a fogászati klinikához tanársegéddé nevezték ki, ahol 1898-ig működött, amikor a budai irgalmas kórház fogászati osztályának főorvosává nevezték ki, ahol jelenleg is működik. Több szakmájába vágó dolgozatot írt; e Lexikonnak is munkatársa.

Antal, régi magyar közmondásokban a m. együgyű, ostoba, pl. megjött A. Budáról; A. a feje; antalul felel valamire. Innen *elantalodni* a m. elbutul, elméléskodik, elméláz; s ebből a mai *elandalodni*.

Antalag v. *átalag*, érett bor lefejtésére való kisebb boroshordó. Tokaj vidékén használták nagyobb bormértékek; kb. 75 liter.

Antalfalu, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1900) 906 magyar és horvát lak.; u. p. Inke, u. t. Iharosberény.

Antalfalva, nagyk. Torontál vm. A-i járásban, (1900) 4546 tót és magyar lak.; a járási szolgabírói hivatal széke, van járásbíróháza, telekkönyve, adóhivatala, takarékpénztára, 2 hitelszövetkezete, pancsovai népbank fiókja, csendőrorse; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás.

Antalfy-Zsiross Dezső, orgonaművész és zeneszerző, szül. Nagybecskerekben 1885 júl. 24. Tanulmányait szülővárosában, aztán Budapesten Koessler Jánosnál, külföldön Bossi Enrico, majd Straube és Reger vezetése alatt végezte. Most a budapesti m. kir. zenekadémián az orgonatanács tanára, Koessler János utódja. A fiatal magyar zeneszerzőgárdának kiváló tagja, mindig komoly és dallamos. Több műve jelent már meg; nagy kétkötetes orgonaiskolája sajtó alatt van.

Antal-kereszt. A keresztnek az a formája, melyet Szt. Antal remete, az egyiptomi szerzetek ősapja után neveznek, alakja T. Sokan ezt tartják Krisztus keresztje igazi alakjának. L. *Kereszt.*

Antalkidas, szülőföldje Spárta Kr. e. 393. Kis-Ázsiába küldötte, hogy a perzsa királyt, ki a korintusi háborúban Athént és Thebát támogatta, Spártának megnyerje. II. Artaxerxes egy ideig vonakodott, A. végre furfangosságával mégis kieszközölte tőle 387. a róla elnevezett békét, melynek értelmében a kisázsiai görög városok a perzsa uralomnak kiszolgáltattak, kivéve az Athén birtokában hagyott Lemnos, Imbros, Skyros szigeteket; Görögországban pedig az összes államok önállósága helyreállított, azzal a feltétellel azonban, hogy egymással szövetségre nem lépnek. E kikötés nyilvánvalólag megalapította Spárta fennhatóságát.

Antalócz, kisközs. Ung vm. ungvári j.-ban, (1900) 745 rutén, tót és magyar lak., vasgyárral, u. p. Horlyó, u. t. Szerednye.

Antal-rendek. Több régibb vallásos társaság: 1. *Szt. Antal remetéi.* A nagy remetének, Szt. Antalnak követői a keresztény őskorban. — 2. *Antoninuszok.* Alapította Abraham Atar Poresiph a XVII. sz.-ban, hogy tagjai az örmény katolikusokat ért üldözés elől menedéket találjanak. E rendből származott a Mechitharista-rend (l. *Mechitharisták*). — 3. *Szt. Antal betegápolói.* Gaston nevű nemes ember alapította 1095. St. Didier de la Motheban hálából, hogy fia Guerin az akkori járványos szt. Antal tüze nevű betegségéből felgyógyult, hasonló és egyéb betegségben szenvedők ápolására. A testvérület eleinte laikusokból állt. II. Orbán 1095. megerősítette. III. Honorius pápa 1218 megengedte, hogy a tagok fogadalmakat tegyenek, VIII. Bonifác pedig szabályozott kanonokok rendjévé tette a társulatot, 1777. a maltai lovagok rendjével egyesült, míg végre a francia forradalom alatt 1803. megszűnt. — 4. *Szt. Antal testvérülete Flandriában.* V. Pál alatt 1615. jött létre. — 5. *Szt. Antal-lovagrend.* VI. Orbán alatt 1382. bajor Albert alapította, a szentföld visszafoglalására.

Antanaklázis (gör.), l. *Anaklázis.*

Antanarivo (*Tananarivo*), Madagaszkár fővárosa és a francia kormányzás székhelye, az ország belsejében, 150—200 m. magas sziklás dombokon, 1400 m. magasságban a tenger színe fölött amfiteátrumszerűleg épült. 1863 óta kőházak

épülnek a régi kunyhók helyén. Az angol missziótársulat 4 templomot tart fenn; azonkívül van a városnak egy anglikán, egy katolikus és egy norvég lutheránus temploma, több iskolája és egy nagy nyomdája, 72,000 lak. Háromszögletű nagy piacon láthatók a régi királyi paloták és az ionoszlopokkal díszített igazságügyi palota.

Antandros. Ókori város a régi Miziában, az Ida hegy tövében, az Adramyti-öböl mellett Kis-Ázsiában.

Antaphrodisiaca (gör.), oly gyógyszerek, melyekkel a nemi ösztönt általában elnyomni, különösen pedig a himvessző merevedéseit meggátolni vagy megszüntetni lehet. Régen nagy hírből állott mint ilyen szer a kámfor (camphora per nares, castras odore mares). A szerzetesek a középkorban apró zsákoskákból hordották maguknál, hogy szüzességi fogadalmukat könnyebben megtarthassák. Sokkal célszerűbbek az ú. n. szedatív gyógyszerek, melynek a klorálhidrát, bróm-kálium, morfin kis adagai; némelyek a lupulint, mások a szalicilsavat és szalicilsavas nátriumot dicsérik. Legjobban célhoz mérés a helyes életrend vezethet: erős testi munka, sportolás, sovány, fűszer nélküli táplálék, szesz italok kerülése, könnyű ágytakaró, hideg ülfürdők. Ha hólyag-, v. húgyvesébántalmak tartják fenn a fokozott nemi ösztönt, akkor elsősorban ezek gyógyítandók.

Antar (rövidítve ebből: Antara), híres arab hős és költő az iszlámlépti időből. Apja Seddád az arab 'Absz-törzsből; megh. 600 körül. Anyja fekete rabszolganő volt s ezért a törzsbeli A.-t nem akarták magukkal egyrangunak elismerni, de végre mégis kénytelenek voltak vele, miután A. a törzs becsületét sokszor megvédelmezte s hősiességének és lovagiasságának sok jelét adta. Költeményei, melyek leginkább a maga és törzsének dicsőségét magasztalják, legteltesebben vannak meg Ahlwardt gyűjteményében (Diwans of the six ancient arabic poets, London 1870); közöttük legnagyobb híre tett szert A. Mu'allaka (l. o.) költeménye. Az arab nép köztudatában A. a sivatag hőseinek legartalmasabb képviselőjeként szerepel; életéhez és kalandjaihoz a népmondák és mesék sokasága fűződött, melyből a bonyodalmakban és epizódokban gazdag 'Antar-regény (Szirat A.) fejlődött; e regény egyes részei a mesemondók (Meddáh, l. o.) kedvelt tárgyai. A regény többször nyomtatásban is megjelent a keleten; első teljes kiadása az 1286. (hidzsra) kairói kiadás 32 kötetben; azóta újabb teljes kiadásai is megjelentek. Egyes részből vannak fordítások is.

Antares *a Scorpii*, elsőrendű vörös fényű csillag a skorpió csillagzatban, mely nevét (Ellen-Mars) a Mars bolygóéra emlékeztető vörös fénytől nyerte (l. *Állócsillagok*).

Antarktikus (gör.), csillagászati műszó, mely a medve csillaggal ellentétes égtájt, tehát a déli sarkvidéket jelenti. L. még *Arktikus*.

Antarktikus régió, állatföldrajzi tartomány, mely a déli sark körüli vidéket foglalja magában; az állatok közül legjellemzőbbek a pingvinek, l. *Állatföldrajz*.

Antarktikus vidék v. *Antarktis*. Legújában a déli sarkvidék nagy kontinensét értjük alatta, melyet *Penck* dr. berlini professzor kezdeménye-

zésére *Antarktiká*-nak is neveztük. Ezt a gleccseres új kontinenst két részre osztjuk: Kelet- és Ny.-Antarktikára. A legutóbbi délsarki expedíciók, közöttük *Drygalski dr.*, *Nordenskjöld dr.*, *Robert E. Scott*, valamint *Ernest Henry Shackleton* kutatásai lassan-lassan fényt derítenek az A-re, a *hatodik világrészre*.

Antarthritis (gör.), az ízületek fájdalmai ellen szolgáló gyógyszerek, l. *Köszvény* és *Ízületi csúsz.*

Ante, latin előjáró, a. m. előtt.

Anté (gör.), homlokpillér, l. *Anták*.

Ante acta (lat.) a. m. megelőzőleg megtörtént dolgok; előírat.

Ante approbationem (latin) a. m. «helybenhagyás előtt», fogalmazványokra írják utasításképen, hogy a fogalmazványt helybenhagyása végett való előterjesztése előtt a megjelölt hivatalnoknak mutassák be, hogy ez tudomásul vegye, v. megjegyzését reávegyesse, v. az ő ügykörébe tartozó fogalmazvánnyal kiegészítse.

Anteasmatia (lat.), oly szerek, melyeket ideges asztma ellen rendel az orvos. Ilyenek pl. a jódalkalm, a morfin, a nitríték, belladonna készítmények stb., l. *Asztma*.

Ante barbam docere senes, Persiusnál található latin közmondás arra, aki tejfeles szájjal («szakáll előtt») az idősebbeket akarja tanítani.

Antecedenciák (lat.), oly megelőző események, melyek az eredményre következtetést engednek vonni; *antecedálni*, a. m. megelőzni, fölénnyel birni; *antecessor*, a. m. előd, különösen hivatalban; *antecedens*, ami elől megy, az előző.

Antecessor (lat.), l. *Antecedenciák*.

Antechinomys (állat), l. *Erszényes ugróegér*.

Ante Christum (ante Christum natum, lat.) a. m. Krisztus születése előtt.

Antecoronationalis törvénytörvények (koronázás előtti t.-c.-ek). Az 1608. évi t.-c.-ek között azok, amelyeket II. Mátyás megkoronázása előtt alkottak. Ezek a koronázás előtti t.-c.-ek (I–XXIII.) külön vannak számozva, bár a k. u. alkotottakkal (I–XXVII.) együtt a k. u. nyertek szentesítést és együttvéve egy dekrétumba vannak foglalva.

Antecursores (lat. a. m. előfutárok), a római hadsereg katonái, kik felderítő szolgálatot teljesítettek; velük ment előre a táborhelyeket kiszemelő tiszt is, kinek utasítása szerint az A. a tábor számára szükséges fa, víz és élelmiszerek szállításáról is gondoskodtak.

Antedatálás (lat.) a. m. számlákat korábbi kelettel ellátni. Törvényellenes és helytelen eljárás ez, melyet ma az üzleti életben mellőznek. Az A. nem tévesztendő össze üres váltók (biangkó v.) kitöltésénél előforduló utólagos keltezéssel.

Ante diem (lat.) a. m. a nap előtt, a kitűzött idő előtt.

Antediluvianus (lat.) a. m. özönvíz előtt való, ami az özönvíz előtt történt. *Antediluvianus vallás*, a patriarchák vallása Ádámól Noéig.

Antedon (állat), *Tengeri liliumok*.

Ante expeditionem (lat.) a. m. elküldés előtt; fogalmazványokra írják utasításképen, hogy a kiadóhivatal a tisztázatot elkészítése után, de az elküldés előtt a fogalmazványt megjelölt hivatali személynek mutassa be tudomásul vétel végett.

Antefix (gör.). Kiseb, rendszeren palmettás akroteriaalakú díszítmény, mely az antik főpárkány fölé került s arra volt hivatva, hogy a cserépsorok kezdetét palástolja. Többnyire égetett agyagból készült.

Anteflexio uteri (lat.), a méh azon előre-hajlása, melynél hosszstengelye a belső méhszáj magasságában megtörik s a nyaki résszel hegyes szöget képezve a méh teste előre tekint. Ha ezen erős törése ki nem egyenesíthető, könnyen is állandósul, sőt a méhet természetsszerű mozgásaiban és helyváltozásában akadályozza: az A. kóros.

Anteia, l. *Bellerophon*.

Anteizagógé (gör., lat. *contraria inductio*), beszédfordulat, mely szerint a szónok valamely ellenvetést elismer ugyan, de viszont ez engedménnyel szemben még fontosabb érvet hoz elő.

Antejustinianusi jog, a Justinianus római császár előtt való római jog, melynek forrása: 1. a 12 táblai törvény (lex duodecim tabularum, v. a szerkesztéssel megbízott tíz férfi után lex decemviralis, v. egyszerűen lex). Livius szerint «fons omnis publici privatiq. juris» — minden köz- és magánjognak forrása — tehát valóságos alaptörvény, mely egészen Justinianusig a római magánjognak alapja is maradt; — 2. leges, a római nép által a comitia centuriákon hozott határozatok; — 3. plebiscita, a comitia tributa a néptribun indítványára elfogadott határozatok; 4. a szenátusnak nevezett tanács határozatai; — 5. a szokásjog és pedig «mores maiorum» (az elődök szokásai), «consuetudo» (szokás), és «res judicatae» v. «auctoritas rerum perpetuo similiter judicatorum» (törvénytörvényi szokás, bírói gyakorlat, usus fori) alakjában; — 6. az igazságszolgáltatató hatóságoknak hivatali évük kezdetén kibocsátott nyilvános hirdetései; — 7. a jogtudósok által adott vélemények, «responsa prudentum» s az ezáltal képződött «jogászi jog» (auctoritas prudentum); — 8. a császárok korában ezeken felül a «császári rendelvények» (constitutiones principum), amelyeknek több neme volt. Ezeknek összegyűjtését tartalmazzák a «Codex Gregorianus», «C. Hermogenianus» s a mindkettőnél sokkal nevezetesebb «Cod. Theodosianus». Az ennél későbbi keletű császári rendelvényeket «novelláknak» (novellae, novae constitutiones) nevezik.

Antelao, a dél-tiroli Dolomitalpok egyik legmagasabb hegye, 3264 m. magas csúcsáról, hova San Vitóból juthatni el, tág kilátás nyílik messze környékre.

Antelapsarii, l. *Predesztináció*.

Anteludium (lat.), előjáték.

Ante meridiem (lat., rövidítve a. m.) a. m. délelőtt.

Antemetica. Az orvosi tudományban oly gyógyszerek gyűjtőneve, melyek a hányást megszüntetik. Egyszerű hányásnál, mely a gyomor nyálkahártyájának izgmálából ered (pl. akut gyomorhurut kezdeti szakában), a hideg szénsavdús italok jól szolgálnak, pl. szódavíz, citromlé, pezsgőbor, potio Riveri, azután jégdarabkák; terhesek hányásánál (hyperemesis gravidarum), mely néha igen súlyos, néha a pepszin, máskor a sósav kokain kis adagai, vagy az antipirin, vagy

fekvő kúra segít. Tengeri betegség esetében, agyvelőbetegségek folyamán fellépő hányásnál a legtöbb szer cserben hagy.

Antemion (gör.). Az antik építészetben felfelé álló virágokból és levelekből stilizált díszítmény. Egymás mellé sorakoztatva, szalagdíszet alkot, s ezzel voltak az «anták», valamint a dór és ión oszlopok nyak-tagozatai díszítve. (Palmettás galér-dísz.)

Antenagium (új-lat.) a m. elsőszülöttség joga.

Antenna, a rovaroknak tapogatószára való szerve. L. Csáp.

Antennaria R. Br. (nőv.), l. *Macskakalap*.

Antennarius (állat), a tískeparás halak (*Acanthopteri*) rendjének karosszárnyuak (*Pediculati*) családjába tartozó halmem, nagy, magas, oldalt összenyomott fejű, csaknem haránt fekvő szájjal, kis szemekkel, csupasz vagy gyengén tüskés testtel, a fejen leggyakrabban tapogatószerű nyújtvánnyal, amely a hátúszónak különvált első sugara s valószínűleg a zsákmány odacsalogatására való. A hónaljúszószárnyak lábcsonthai megnyúltak, s lábhoz hasonló szervet alkotnak, melyek lehetővé teszik a szargasszótelepekben való mászkálást. Kopolyunyílásaik igen kicsinyek. Az igen vékony falazatu gyomor rendkívül tágulékony s ha levegővel telik meg, a hal könnyen a tenger színére emelkedhetik, ahol nagy előszeretettel kapaszkodik az úszó tárgyakra. Ez magyarázza meg az ide tartozó fajok nagy földrajzi elterjedését. Az ikrák részére, állítólag, fészket készítenek. Ez ideig mintegy 20 faj ismeretes a forróövi tengerekből. Legörömessebb a szargasszumtelepeket lakják s ezért *szargasszó-haloknak* is nevezik. Az *A. marmoratus* Gthr., bár a tropikus tengerek lakója, néha a norvég partokig is elvándorol. Ide tartoznak a *Brachionichthys*- és *Saccarius*-nemek is.

Antenor, 1. Aiszyetes Kleomestra fia, a trójaiak böles tanácsadója, aki mindig a béke mellett volt s ajánlotta, hogy Helenát és az elrablott kincseket adják vissza s kössék meg a békét a görögökkel. Későbbi mondák árulónak tüntetik fel, kinek házat a dülő és gyújtogató görögök Agamemnon parancsára megkimélték. A város feldúlása után A. korábbi monda szerint Kyrénében telepedett volna le, későbbi monda szerint fiaival együtt a Paphlagoniából elűzött heneteket (veneteket) vezette Itáliába s megalapította Pataviumot (Padova).

2. A., görög szobrász és éremműves a Kr. e. 6. sz. második felében. Egyetlen, jelzésével ránk maradt műve egy nőalak az akropolisi lányok típusában, mely Athénben, az Akropolison került elő. 510. Kr. e. a Peisistratidák elűzése után A.-t bízták meg, hogy a zsarnokölőknek, Harmodiosnak és Aristogeitonnak szobrát készítse el. A szobrokat, melyeket az athéni vásártéren állítottak fel, 480. Xerxes elrabolta, ezek helyébe új, hasonló tárgyú szoborozóporthot állítottak, melyet Kritios és Nesiotes készített; márványmásolata a nápolyi muzeumban látható.

Antenuptialis (lat.) a m. a házasság előtti.

Ante obitum (vagy: *mortem nemo beatus*, latin példabeszéd: halála előtt senkise boldog. Alapja Solonnak Kroisoshoz (l. o.) intézett intelmé.

Anteoccupatio, l. *Megelőzés*.

Antependium (lat.) v. *antependium*. Az oltár elő- és oldalfalait fedő aranyból, ezüzből, aranyozott rézből, fából, szövetből való díszítmény. Tiszta arany és drágakövekkel díszített A.-okról már a IV. sz.-ban történik említés. Templomokban és gyűjteményekben igen szép, gazdagon díszített A.-ok jutottak korunkra. A milánói a IX. sz.-ból, a velencei szt. Márk templomban lévő a XII. sz.-ból való. A legnevezetesebb a baseli dóm aranytáblája, II. Henrik császár ajándéka, Párisban a Musée de Clunyban. Kezdetben inkább ércből készültek, később a gótikus időkben szövetből (bárony, selyem). Gazdagon vannak hímézve s rámba foglalva, hogy a rajtuk lévő ábrázolást jobban lehessen látni. A díszítmények tárgya rendszeren az ó- és új testamentumból van véve, a megdicsőült Krisztust, az apostolokat, az utolsó vacsorát, Veronika kendőjét, a megváltás művének a szent miseáldozattal valami összefüggésben lévő egyes jeleneteit tüntetik fel. Nem ritkák a profán ábrázolások: szírenek és más képzeleti állatok, lovagok stb. A föllírások rendszeren az ábrázolásra vonatkoznak. Ha az oltár falai amúgy is díszesek, az A. nem okvetlenül szükséges; ámbár az egyházi törvényeknek (Missal Rubr. t. XX. Caerem. Ep. I. 12. 11.) megfelelőbb, ha — kivált nagyobb ünnepeken — az ünnep színével egyező A. alkalmazatik.

Antepenultima (lat.) a m. az utolsóelőtti szótag előtt való szótag.

Antepónál (lat.) a m. fölényt ad; *antepozíció*, előny, fölény. Növénytani értelemben l. *Virág örve*.

Antequera, az antik *Antiquaria*, járási székhely Malaga spanyol tartományban, a Guadalhorce folyó balpartján, a Sierra de los Torcales É.-i lábánál, három dombon, vasút mellett, (1900) 31,609 lak., értékes gyapjúkelmék szövésével; a mellette elterülő termékeny vegán természetű olaj-, bor- és gabonakereskedéssel; néhány régi érdekes templommal; római korból való diadalkapuval (Arco de Hercules v. de los Gigantes). 10 perenyire a várostól van a legérdekesebb régisége, a Cueva de Menga, földdel borított dolmen, amely négy hatalmas lapos kőből áll.

Anteriores (lat.) a m. az elődök; *anterioritás*, a megelőzés, a fölény időre nézve.

Anteros (gör., a m. vetélyszerelem, viszonzos szerelem), Ares és Aphrodite fia. Régi mondákban a megvetett és vetélkedő, újabban a viszonzos szerelemnek istene.

Antesignani (lat.: «a zászló előtt állók») volt a nevük a római légióban azoknak a katonáknak, kik a hadi jelvények (signa) megvédésére voltak kirendelve. Julius Caesar minden légióban legvitézbe harcosaiból szervezte az A. csapatát, melyre fontos dolgokat, pl. jelentős helység megszállását és megvédését bízta. Kiváltságuk az volt, hogy podgyászt nem vittek és erődítési munkálatok alól fel voltak mentve.

Antestatio (lat.), tanúnak való felhívást jelező oly peresetben, mikor az alperes vonakodik megjelenni a törvényszék előtt. A felperesnek a rómaiaknál joga volt a vádlottat ott szólítani fel a törvény előtt való megjelenésre, ahol ép vele talál-

kozott és ott egy tanúzásra alkalmas ismerőst felkért arra, hogy az idézésről tanúságot tegyen. Ezzel a kérdéssel: licet antestari? fordult hozzá s igenlő felelet esetén fülhúzással emlékeztette a tanuságtételre; az alperest ilyenkor csak kezes állítása mentette meg attól, hogy erőszakkal törvény elé ne vigyék.

Ante terminum (lat.) a. m. a határidő előtt; *ante terminum praefictum*, a meghatározott, kitűzött határidő lefolyása előtt.

Anteveniál (lat.) a. m. megelőző.

Anteversio uteri (lat.), a méh rendes elhelyeződése a medencében. L. bővebben *Méh bajok*.

Anthela (nőv.), 1. *Virágzat*.

Anthelmintica, 1. *Féregűző szerek*.

Anthelmium (nőv.), a. m. virágzat (l. o.).

Anthem, angol zenei műforma, mely körülbelül az egyházi *cantata*-nak felel meg (l. o.), de ettől a *motetto* (l. o.) irányában eltér. *Purcell* és *Händel* szerzeményei által jutott jelentőségre. Kétféle t. i. *full anthem*, melynél a karnak van túlsúlya és *verse anthem*, mely nagyobb részt magánénekekből és kettősökből áll; mindkettőnél közreműködik néha a zenekar is. Szövegük bibliai.

Anthemios, kisázsiai építész a VI. sz.-ban; Trallesből (Lidia) származott és miletosi Isidorossal együtt Justinianus császár megbízásából 532—37. újjáépítette a konstantinápolyi Hagia Sophia templomot. L. *Bizánci művészet*.

Anthemis L. (nőv., pipitér, montika), a fészkesvirágúak (Compositae) génusza, melynek mintegy 100 fajta csaknem kizárólag Európára és a Földközi-tenger vidékére szorítkozik. 1 éves v. évelő, többnyire szagos fűvek v. félcserjék. Levelük 1—3-szor szárnyas, a fészkek virágai fehér, sárga v. piros színűek; termésük (kaszat) 4—5 szögletes. Hazánkban mintegy 9 faj él. Az *A. nobilis* L. (nemes pipitér, római kamilla) szőrös, levele kétszer szárnyas, virága fűszerszagú, keserű ízű, sárgás v. kékes éterikus olajat tartalmaz. A gyógyszerészetben a virág neve: flores chamomillae Romanae. Az *A. tinctoria* L. (festő pipitér) sárga virágú, gyakori, régen festékeért termesztették. Az *A. cotula* L. (nehézszagú pipitér) és az *A. arvensis* L. (parlagi pipitér) mezei és kerti gyom. Egyes A.-fajok kerti virágok.

Anthemius, 1. *Flavius*, nyugatrómai császár 467—72. Galaciából származott s Eufémia, Marcianus római császár leányának férje volt. Leo császár alatt győzedelmesen harcolt a hunok ellen. *Ricimer* hadvezér segítségével jutott a császári trónra, de mikor a hatalmaskodó vezértől szabadulni akart, *Ricimer* megölte (472). V. ö. *Hosner*, Die letzten römischen Kaiser (Bielitz 1900). — 2. A., kisázsiai építész, 1. *Anthemios*.

Anthera, 1. *Porzó*.

Anthericum L. (nőv.), 1. *Hölgy*.

Antheridium (nőv.), a növények szerve, amelyben a hím ivarsejtek (spermatozoidok, antherozoidok) keletkeznek a moszatok, gombák, mohok, charafélék, harasztok és a nyitvatermők egy részénél.

Antherozoidok, 1. *Spermatozoidok*.

Anthes *György*, operanékes, tenorista, szül. 1863. Homburg fürdőben. Zenésznek készült, amíg ritka szép hangját föl nem fedezték. A freiburgi

színházban 1888. lépett föl először, egy év múlva már a drezdai operához szerződtek. 1894. kir. kamaraénekesi címmel tüntették ki. Vendégszerepelt Bayreuthban, Münchenben, Londonban, Oroszországban s Amerika több nagy városában. 1903. megvált a drezdai operaháztól s Mader igazgató a budapesti királyi operaházhoz szerződött.

Anthesis (gör.) a. m. a virágzás, a virágzási idő, a bimbó kinyílásától az elvirágzásig, vagyis a szirmok lehervadásáig.

Antheunis (ejtsd: antónisz), *Gentil Theodoor*, flamand költő, szül. Oudenaardeben 1840 szept. 9. Jó ritmusú dalai közül igen sokat megzenésített *Demol* Willem. Köteményeiből 1873. jelent meg az első gyűjtemény, ezt követték *Uit het hart* (Leiden 1874); *Leven, lieven en zingen* (Hága 1879).

Anthistiria (nőv.), 1. *Themeda*.

Antho ... (*Anth.* ... gör.) összetételekben a. m. virág.

Anthoceros L. (nőv.), a májmohák génusza, melynek mintegy 80 fajta közül kettő hazánkban is előfordul.

Anthocián, a növények némely sejtjének vakuolájában előforduló színes oldott vegyület, amely vörösesre vagy kékesre festi a szerveket.

Anthodium, 1. *Virágzat*.

Anthographia, 1. *Antográfia*.

Anthologia graeca, 1. *Görög antológia*.

Anthologia latina, 1. *Római antológia*.

Antholysis (nőv.), 1. *Anamorfózis*.

Antholz, a tiroli *Pusterthal* (l. o.) 25 km. hosszú É.-i mellékvölgye. Alsó részében van *Bad A.* (vasas forrás), felső részében az A.-tó (35 ha.).

Anthomyia Meig. (állat), 1. *Viráglégy*.

Anthonomus Germ. (állat), az orrmányos fedeles szárnyú rovarok (*Curculionidae*) egyik neme. L. *Orrmányos bogarak*.

Anthony, *Susan*, a nőemancipáció első harcosa Amerikában, szül. 1820 febr. 25. South Adamsban (Massachusetts állam), megh. 1906 márc. 13. Rochesterben (New York áll.). Tanítónő volt s 1848. az első kongresszuson, melyet a nők egyenjogúsítása érdekében tartottak, nagy hévvel szállt sikra s ettől fogva életfeladatává tette, hogy ki küzdje a nők részére is a vagyonukkal való szabad rendelkezést és a választói jogot. A rabszolgá ellenes mozgalomban is kitartóan küzdött a négerek felszabadítása mellett és az É.-i államokban felolvasásokon hirdette a rabszolgá megsejtelésének követelését. Elnöke volt sok éven át a Woman's Suffrage Associationnak, a nők szavazati jogának kivására alakult egyesületnek. Nemcsak lapokban foglalkozott kitaróan ezzel a kérdéssel, hanem E. C. Stanton elvtársával együtt könyvet is írt: *The history of Woman's suffrage* (New York 1881—88, 3 k.). V. ö. *Ida Hasper*, *Life and work of Susan A.* (1—2. k. 1898, 3. kötet 1908).

Anthophylli, 1. *Szegfűszög*.

Anthor, 1. *Anthyr*.

Anthos (gör.), virág.

Anthoxanthum *Puelii* Lec. et Lam. mag. Nagyon keresett drága fűmag, a szagos borjupázsit (*A. odoratum* L.) hamisítására használják. A károsodás nagy, mert míg a szagos borjupázsit kellemes illatáért kedvelt fű, addig az A.-nak nincs

illata; továbbá míg az előbbi több évig kitartó fű, mely meglehetősen jó takarmányt ad, addig az utóbbi csak egyéves fű és nincs takarmányértéke. Az *A.* nagyon gyakori gyom a rozsvetésben; a földet sűrűn behálózza, úgy, hogy a vele elgyomosodott földről nagyon nehéz atráni a rozst, mert a kasza a gyomfűben minduntalan megakad. A rozst tisztítása alatt az *A.*-ot kirostálják, s a magkereskedők megveszik. *L. Szagos borjúpázsit.*

Anthozoa Ehrbg. (állat), a tömlősállatok (*Coelenterata*) egyik osztálya. *L. Virágállatok.*

Anthrachrison, l. Antrakrizon.

Anthrakeridae, a párosújjúaknak kihalt emlős családja, melynek képviselői az Anoplotheridákhoz és disznókhoz állanak közel. Láruk négy ujjú, melyek közül a két középső rendszeren hosszabb. Szemfoguk erős. Eocén és oligocénben éltek.

Anthranilsav, l. Antranilsav.

Anthrarobin, l. Antrarobin.

Anthrasol, l. Antraszol.

Anthrax, Theophrastusnál drágakő, kárbunkulus, tehát vagy gránát vagy rubin.

Anthrax, l. Lépfene.

Anthrenus Geoffr. (állat). Bogárnem, mely a *Dermestidák* családjába tartozik. A kifejlődött bogarak lapos, kerek testiek és jobbra 2—3 mm. hosszúak. Csápjuk bunkós. Ha megérintjük őket, vagy megrázzuk azt a tárgyat, melyen tartózkodnak, akkor a földre esnek és egy ideig holtan tetetik magukat, miközben lábukat a testük alsó részén levő megfelelő barázdákba úgy visszahúzzák, hogy az avatatlan szem könnyen lábatlanoknak nézhetné őket. Lárvaikön a szőr a test vége felé sokkal sűrűbb és hosszabb, mint a mellő részeken. Lárva-állapotban állati holt anyagokból, tollból, szőrből, hulladékból, rovarhullakból stb. élnek. Közönségesebb fajok: 1. *A. scrophulariae* L. A kifejlődött bogarat virágokon találjuk, néha igen nagy mennyiségben. Így pl. házak közelében álló almafák virágjában, továbbá *Spiraea*-bokrok virágján stb. majdnem minden kertben közönséges. Szárnyfedői feketék, fehéres hullámvonalakkal, találkozásuk vonalán pirosak. Hosszasága 3 mm., szélessége 2 mm. Lárvája veréb-fészkekben, kamrákban, padlásokon tartózkodik és tollakból, meg egyéb hulladékokból él. — 2. *Múzeumbogár (A. museorum L.)* 2-5 mm. hosszú. Szárnyfedői barnák, 3 fehéres-szürke, hullámos keresztsávval. Előmellesén fenn, a hátsó széle közelében 3 szintén szürkés folt van. Ez a faj a természetrajzi gyűjteményekben, továbbá prémes ruhafélékben élőszkodik, hol lárvája néha óriási károkat okoz. A fertőzött bundákat, kítőmött állatokat gyakrabban kell porolni, vagy pedig jól elzárható rekeszben szénkegégzők hatásának kitenni. A kítőmött állatokat arzénvegyületekkel (arzénsav, arzénsavas nátron) szókták impregnálni, amit úgy is el lehet érni, hogy az egész tárgyat (esetleg itatós papírral körülvéve), olyan homokba helyezik, melyet arzénsavnak vagy arzénsavas nátronnak vízben való oldatával öntöztek meg. — 3. *A. verbasci* L. (varius F.). Felül piszkossárga szintén 3 fehéres hullámos sávval. Ez is előfordul a gyűjteményekben. — 4. *A. pimpinellae* F. Az *A. scrophulariae*-hoz hasonlít, csak hogy szárnyfedőinek felső felén széles, hullámos, fehér sáv

húzódik egyik oldalától a másikig, mely a szárnyfedők külső szélén a legszélesebb. Ez a faj is található rovargyűjteményekben.

Anthribus Geoffr. (*Brachypterus Schönh.*, állat). Rovarnem a bogarak rendjéből, az *Anthribidák* családjából, mely az ormányosokkal áll közeli rokonságban. Az ide tartozó bogarak rövid, zömök, majdnem négyszögletes testalkatúak. Fejük rövid, kiszélesedett ormányban végződik. Csápjuk, mely nincs könyökformán megtörve, mint a valódi ormányosoknál, 11 ízű áll és bunkója három-ízes. A lábtőizek száma 4, de csak három látható jól, mert a harmadik nagyon kicsiny és a második által majdnem el van fűdve. Legközönségesebb fajok: 1. *A. fasciatus* Forst.; 3—4 mm. hosszú; szárnyfedőinek alapszíne vörösbarna és fehér meg fekete foltoktól kockásan tarka. 2. *A. variegatus* Fourc. (varius F.); az előbbinél jóval kisebb (2-5 mm. hosszú). Szárnyfedőinek alapszíne feketés, szürke foltokkal tarkáza. Gyakoribb, mint az *A. fasciatus*. Az Anthribusfajok életmódjuknál fogva igen hasznos állatok. Lárvaik a nőstény pajzstetvek (*Coccidae*) pajzsa alatt élőszkönek és a pajzssal védett állatot föleméztik. Olyan fákön, melyeket a pajzstetvek (pl. az ákácfa pajzstetve, *Lecanium robiniarum* Dougl.) támadtak meg, igen gyakoriak.

Anthriscus Hoffm. (növény), 1. *Turbolya.*

Anthropo... (gör.) összetételben a. m. ember vagy emberre vonatkozó, pl. anthropologia, embertan.

Anthropogeographia, l. Antropogeográfia.

Anthropoid v. anthropomorph (gör.) a. m. emberszabású lény.

Anthropologia, l. Embertan.

Anthropomorph, l. Anthropoid.

Anthropomorpha (állat), 1. *Emberszabású majmok.*

Anthropomorphismus, l. Antropomorfizmus.

Anthropophagia (gör.), emberevés. *Orvosi jelentését l. Kégyilkosság.*

Anthropopithecus Haeckel, l. Pithecanthropus.

Anthropotoxin (gör.), Brown-Séquard nevezte el így azt az állítólagos illékony mérget, amelyet az emberek termelnek, s amely az emberek által túlszűfolt, rosszul szellőztetett helyeken rosszullétet okoz. Weichardt vizsgálatai szerint ez azonos lenne az általa felfedezett, megérőltető munkánál keletkező, s a fáradtság jelenségeit okozó méreggel, a kenotoxinallal. Hogy ezek a dolgok mennyiben felelnek meg a valóságnak, azt a jövő fogja kideríteni. *L. Elfáradás, Szellőzés.*

Anthurium Schott (növény), az *Araceae* (kontyvirágfélék) család gúnusza, Amerika tropikus öserdeinek lakosa, mintegy 500 fajjal, részben fátörzseken lakó epiphyták. Szára részint törpe, részint egyenes, vagy felfutó, levele szép sötétzöld, vagy tarka, bőrnemű, egyszerű vagy újjasan, vagy ölbefogottan szabdaltnak, virágzata hengerded, virágburka rövid, bogyója 2—4 magú. 40 faj növényházak dísznövénye, szobák díszítésére is ajánlatos. A mexikói *A. Scherzerianum* Schott (Flamingopflanze) bíborszínű és soká díszlő virágburkjáért és virágzatáért kedvelt cserepes szoba-

növény. Keresztezés által számos igen szép tarka levelű alakot hoztak létre.

Anthurus (növ.), olyan fűzér v. bugás-virágzat, melynek tengelyét a virágcsomók gyakran nagyon sűrűn növik be.

Anthus Bechst. (állat). Az éneklők (*Passeri-formes*) rendjébe, a billegetőfélék (*Motacillidae*) családjába tartozó madárnem. L. *Pipiske*.

Anthyllis L. (növ.), l. *Nyúlzapuka*.

Anthyr (Anthon, Anthur), a monda szerint a vandálok és herulok első királya, egy amazon fia. Résztvett Nagy Sándor ázsiai hadjáratában és ennek halála után a mai Mecklenburg vidékére került, hol több várost alapított. — Egy másik A. a vendek királya volt a Keleti-tenger vidékén, Kr. u. a II. sz.-ban.

Anti (gör.), gyakran fordul elő összetett idegen szókban, melyek részben latin és román, részben görög eredetűek. Az első esetben a magyar *elő* és *elől* előjáróknak felel meg, pl. antichambre; az utóbbi esetben pedig az *ellenkezőnek* értelmében használtatik, pl. antikritika, *ellenbírálat*. Földrajzi neveknél az átellenben fekvő pontot jelenti.

Anti, a délamerikai arovaka nyelvcsaládhoz tartozó indiánus néptörzs a felső Amazon folyam-vidékén. Vad és fékezhetetlen nép, de nem művelletlen, ért a szövéshez és az ércék feldolgozásához.

Anti, Radó Antal (l. o.) írói álneve.

Antibolicionista (gör., lat.), valamely intézmény megszüntetésének ellensége. Az északamerikai Egyesült-Államokban a rabszolgaság megszüntetésének elleni.

Antiadies (gör. orv.) a. m. mandula (l. o.).

Antiadiaforisták (gör.). A schmalkaldeni háború a protestánsok leveretésével végződött (1548) s a győztes V. Károly német császár a protestánsokat a katolikus egyházhoz való alkalmazkodásra szorította. A félénk Melanchton a béke és fennmaradás érdekében a «lipcsei interim»-ben elfogadhatónak nyilvánította a legtöbb katolikus szertartást, pápai hatalmat, a misében a latin nyelvet, azzal indokolván, hogy azok közönyös (gör. adiaforos) dolgok, azaz a szentírási hit lényegét nem érintik. A szigorú lutheránusok, ezek élén Flacius Mátyás, heves vitát indítottak Melanchton és társai ellen (s ők nevezhetők A.-nak), tagadván, hogy a Melanchton által állított és elfogadható szertartások közönyösek volnának. A vita hevén az augsburgi vallásbéke (1555) vetett véget, mivel a protestánsok vallásszabadságot nyertek, s a rájuk erőszakolt «közönyös» szertartásokat szabadságukban állt mellőzni.

Antiaditis (gör.) a. m. mandulagyulladás, l. *Tonsillitis*.

Antialkoholizmus alatt értik mindazt a törekvést, amely a szeszes italok fogyasztásával járó szociális, kulturális, egészségügyi és egyéb károk felderítésére és megszüntetésére irányul. Ezt célozza az antialkoholista mozgalom, amely ép olyan régi, amilyen régi a szeszes italok fogyasztása. Minden szeszes italnak: bor, sör, pálinkaféléknek fő alkotó része a borszesz, tudományos néven aethylalkohol, amely a bódító, narkotikus szerek közé tartozik. Az alkohol bódító hatásán kívül maró hatást fejt ki az élő sejtre és ezen hatások magyarázzák meg a szeszes italoknak az élő szer-

vezetre gyakorolt káros befolyását. Alig van az emberi szervezetnek olyan része, amely a szeszes italok rendszeres fogyasztása folytán kárt ne szenvedne. Az alkoholnak maró hatása következtében az összes nyálkahártyákon, a parenchymás szervekben hurutos megbetegedések fejlődnek. Végzetes hatása van a szeszes italok túlságos élvezetének az agyvelőre és idegrendszerre, amelynek számos betegségét okozza. Azáltal, hogy a szeszes italok rendszeres fogyasztása közvetlenül vagy közvetve megbetegedéseket okoz, leszállítja a szervezet ellenállóképességét és az átöröklésben, az elmebetegségek előidézésében, s az egész faj degenerálásában nagy szerepet játszik, hozzájárul az élettartam megrövidítéséhez is. A kormárosok, a szesz és sörgyári alkalmazottak és általában az alkoholiparban elfoglaltak halandósága 74%-kal mulja fölül az átlagos halálozási arányt. Alkoholizmusban, illetőleg alkohol okozta betegségben legtöbbször a vendéglősök és kormárosok halnak el. A munkásbetegségélyző pénztárak statisztikái szerint a legtöbb ápolási nap és a legtöbb halálozás az alkoholisták, illetőleg a rendszeres szeszivók között van. Az angol életbiztosító társaságok között sok olyan van, amelyek külön csoportban biztosítja a szeszes italoktól teljesen tartózkodó egyéneket. Ezeknek a biztosító társaságoknak statisztikai kimutatásai azt bizonyítják, hogy már a mértékletes alkoholélvezet is megrövidíti az élettartamot.

Forel vizsgálatai szerint az alkoholnak nagyobb mennyiségei megtámadják a csirasejteket is, és ezen csirasejtomlásnak, amelyet Forel blastophthoriának nevezett el, következménye az elfajulás. Az alkohol okozta degeneráció az utódok hiányos fejlődésében, a testi nagyság visszamaradásában, a koponya elfajulására mutató alakában, vízfűzésben mutatkozik, vagy ideg- és elmebetegségekre, bűntetésre való hajlandóságban, erkölcsi defektusokban nyilvánul. A mértéktelen ivóknál az utódoknak nem csak mennyisége, hanem minősége is hátrányosan befolyásoltatik, egyrészt a világrahozott utódok fokozott halálozása, másrészt a termékenység csökkenése által. Hazánkban sem tart lépést a születések száma a népesség szaporodásával, ami a születési arányszám csökkenésében jut kifejezésre. A 80-as évek átlagában ez a szám 44‰ volt, 1890—1895-ben 41.7‰-ra, az 1896—1900 években 39.2‰-ra, az 1900—1908 években 36.8‰-ra szállt alá, 1910. pedig csak 36.1‰-ra. A születési arányszám csökkenésében szerepe van az alkoholizmusnak is, a legkisebb volt az arányszám azokban a vmegyékben, ahol az alkoholfogyasztás a legnagyobb; Krassó-Szörény vmegyében 26.9‰, Temes, Hunyad vmegyében 29.8‰, az országos átlagon jóval alul. A szaporodás a leggyöngébb a Tisza-Maros szögén 5.1‰, míg az országos átlag 11.5‰. Az alkohol improduktív kiadásokra való ösztönzéssel, a táplálkozás rontásával, a testi és szellemi munkaképesség csökkenésével, betegségek, balesetek szaporításával csökkenti a faj erejét és ellenállóképességét a létért való küzdelemben. A rendszeres alkoholélvezet az agyvelőre kifejtett káros hatása által az agykéregben funkcionális és organikus zavarkat idéz elő.

Általánosan ismert tény, hogy az alkoholizmus és bűntettek között szoros összefüggés van. Az iszákosság igen gyakran oka a testi sértéseknek, gyilkosságnak, emberölésnek, szemérem elleni bűntetteknek, lopásnak stb. A bűntettek és alkohol közötti összefüggést számosan mutatták ki, így pl. az angol parlament által kiküldött alkoholbizottság 1899. évi jelentésében 50%-ra teszi az alkohol hatása alatt elkövetett bűntettek számát. Skóciában a börtönügyi bizottság elnöke Mc. Hardy beható tanulmányai alapján 90%-ra teszi az összes letartóztatottak között azoknak a számát, akik alkoholizmus miatt kerültek a börtönbe. Magyarországon a dr. Dóczi Imre által feldolgozott adatgyűjtés szerint a 354 letartóztatási intézet 70,707 (56,648 férfi, 14,059 nő) foglya közül 1908. kifejezetten iszákos volt 8320 (11·3%), rendszeresen élt szeszes itallal 42,107 (58·5%), kivételesen ivott 19,921 (27%). A bűntett elkövetése alkalmával ittas állapotban volt 16,649 (27·9%) férfi és 2779 (19·77%) nő.

A szeszes italok fogyasztása nagy mértékben hozzájárul a balesetek számának emeléséhez is. A szeszes italok fogyasztása az öngyilkosok számára is nagy befolyást gyakorol. Számos adat szolgáltat bizonyosságot arra, hogy a rendszeres alkoholfogyasztás fontos tényezője az elszegényedésnek, az anyagi nyomornak. A szeszes italokra kiadott összeg improduktív kiadás, amely — a népesség legnagyobb része kisemberekből, munkásokból állván — azoknak háztartását minden haszon nélkül aránytalanul megterheli. A magyarországi munkásság évi jövedelmének átlag 18%-át adja ki szeszes italokra. Nemesak az egyes embereknek, de az államnak is nagy kárt okoz az, hogy a szeszes italok fogyasztása által egészségükben megtámadott produktív munkára képes emberek millióit veszíti el, hanem azáltal is, hogy az alkoholizmus áldozatairól az államnak, vagy a társadalmi jólétkönységnek kell gondoskodni. A szegényügy, lelencügy, börtönök és fegyházak, kórházak és elmegőgyintézetek, epileptikusok, gyengeelméjűek, hülyék intézeteinek, a közrendnek fenntartása mind oly kötelezettséget ró az államra, amelyek teljesítését jórésben az alkoholizmus teszi szükségessé. Hozzávéve ehhez a munkaképesség csökkenését, a balesetek nagy számát, az élettartam rövidségét és a faj degenerálását, fogalmat kapunk az alkoholizmus pusztításairól. Az alkoholfogyasztás gazdasági kára abban is nyilvánul, hogy a népesség élelmezésétől nagy mennyiségű gabonát von el. Egy rossz termés valóságos nemzeti csapással ér fel és a nép mégis milliárdokat érő gabonát fogyaszt el szeszes italok alakjában és vonja el a táplálkozástól.

Az alkoholipar és munkaszolgáltatás, illetőleg az alkoholipar és munkabérek közötti viszony gazdasági szempontból megítélve sem kedvező. A statisztika szerint az alkoholipar az, amely a tőkebefektetést véve tekintetbe a legkevesebb munkásnak ad kenyeret és aránylag rossz munkabérral köti le a munkásokat, viszont azonban nagy nyereséggel jár. A munkásosztály körében különösen el van terjedve az a hit, hogy az alkohol tápláló erővel bír és ezért fordítanak aránylag oly nagy összeget szeszes italok fogyasztá-

sára. A kísérletekből megállapítható, hogy olyan anyag, mint az alkohol, mely az élő szervezetre károsan hat, nem szolgálhat egyszersmind olyanul is, amely annak pótlására és felépítésére van hivatva.

A szeszes italok fogyasztása a nép legszélesebb rétegében van elterjedve és az alkoholtermelés, elárúsítás annyi érdeket köt le, hogy a küzdelem csak akkor lesz eredményes, ha minden erre alkalmas eszközt és fegyvert sikerülni fog ellene harcba vinni. Az A. eszközzeinek az egyes országok körülményeihez, viszonyaihoz kell alkalmazkodni. Az eredmény annál nagyobb lesz, minél inkább sikerül az alkoholizmus okait megszüntetni. Az A. eszközök kétfélek: olyanok, amelyek első sorban profilaktikus irányban vannak hivatva az alkoholizmusnak gátat vetni és olyanok, amelyekkel az alkoholizmusnak már kifejlődött következményeit lehet orvosolni. Azokban az országokban ért el különösen nagy eredményt az A., ahol a társadalom és az állam karöltve igyekezett megakadályozni az alkoholizmus kifejlődését és jóvátenni az alkoholizmus káros következményeit. A társadalom A.-a mintegy 50 évvel ezelőtt indult meg legelőször az angolszász országokban, az Egyesült-Államokban és Nagy-Britanniában. Ez a mozgalom eleinte vallás erkölcsi alapon a mértékletesség jelszavával indult meg. A részegséget bűnnek, rossz szokásnak tartották és ezzel szemben a mértékletesség erényét hirdették. A mértékletesség mozgalom hívei eleinte csak a pálinkaivás ellen küzdöttek, de csakhamar tapasztalták, hogy ez a küzdelem hiábavaló, mert ezzel nem sikerült csökkenteniök az alkoholizmus kárait. Később orvosok, kriminálisták és különösen az elmeorvosok, természettudományi alapon tanulmányozták az alkoholkérdést és a mértékletesség helyébe az absztinencia, a szeszes italtól való teljes tartózkodás lépett. Az absztinens mozgalom nem esik abba a túlzásba, hogy minden csepp szeszes italt méregnek deklaráljon, csupán azt vallja, hogy mivel a szeszes italok fogyasztása mindjobban terjed és ezzel karöltve szaporodnak az alkoholizmus kárai is, szükség van a védekezésre, amelynek egyedül hatásos fegyvere a szeszes italtól való teljes tartózkodás: az absztinencia. Mértékletességi mozgalom ma csupán Francia- és Németországban van. A francia mozgalom bevallotta a pálinkafogyasztás ellen, de a borfogyasztás fokozására indult meg. A németországi mértékletességi mozgalom élén a Deutscher Verein gegen den Missbrauch geistiger Getränke egyesület áll, mely tekintélyes propagandamunkát fejt ki, tagjainak legnagyobb része teljesen absztinens és minden ténykedéstik absztinens alapon áll. Az egyesület egyénileg csak azért nem követeli az absztinenciát, hogy egyesíteni tudja mindazokat — bár személyükre nézve nem absztinens — egyéneket, akik hajlandók az absztinensek törekvéseit elősegíteni. Az A. propagandájának a személyes példaadással kívüli fő fegyvere a felvilágosítás szóval és nyomtatványok útján. Az A. különösen a skandináv és az amerikai Egyesült-Államokban ért el szép eredményt. Angliában, Svájcban és Németországban is kezdenek már érni az absztinencia gyü-

mölősei. Svédországban az egyes absztinens egyesületek taglétszáma az 1909. évi adatok szerint a következő:

Good Templar-rend (I. O. G. T.): felnőttek 138,241, gyermekek 52,433, összesen 190,674; Kékszalag-Egyesület (Sv. Bdt): felnőttek 87,080, gyermekek 6987, összesen 94,067; a Templar-rend (T. O.): felnőttek 53,953, gyermekek 7304, összesen 61,257; nemzeti Good Templar-rend (N. O. G. T.): felnőttek 29,765, gyermekek 7056, összesen 36,821; Verdandi-rend (N. O. V.): felnőttek 18,000, gyermekek 1800, összesen 19,800; Fehérszalag-Egyesület (W. Chr. T. U.): felnőttek 3202, gyermekek 1466, összesen 4668, mindössze 407,287.

A külföldi A. hullámai igen hamar eljutottak hazánkba is. A magyarországi alkoholelles mozgalom történetében érdekes momentum, hogy hazánk nagy szellemi újjászületését megelőző időben akadt nem egy felvilágosodott férfiú, aki az A. érdekében sorompóba mert szállni. Jellemző, hogy oly fennkölt ember, mint br. *Wesselényi* Miklós harcolt szóval és tollal az alkoholizmus ellen. Br. *Wesselényi* Miklós a 40-es években a Kossuth Lajos be nem vallott szerkesztésében megjelent *Heti Lapban* foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miért fetrenghen posványban a magyar fajnak megbecsülendő eleme, a paraszt nép. Szíve elszorult annak a pusztításnak láttára, amelyet a szesz italok élvezete okozott az amúgy is nyomorgó jobbágyság sorában. A gabona akkori drágaságát használta fel arra a célra, hogy a szeszfőzés eltöltése vagy legalább korlátozása érdekében szót emeljen. A jobbágyság felszabadítását, a jogok és kötelességek egyforma megosztását, az alkotmányos rendet követelők felvilágosodott tábora tudatára jutott annak, hogy az elnyomott pórt, aki a fennálló társadalmi rend nyomasztó terhe alatt a legtöbbet szenvedett, nemcsak a robot- és dézsmaszolgáltatástól kell felmenteni, hanem meg kell szabadítani a szesznek romboló, pusztító befolyásától is. Nálunk tehát majdnem a külföldi mozgalommal egyidejűleg kerültek napirendre az A. eszméi. A röpiratoknak, hírlapi vitatkozásoknak, lelkes felszólalásoknak kifogyhatatlan sora indult meg az A. ügyében. Nemcsak a mértékletességnek akadtak szószólói, hanem buzgó apostolai támadtak a szesz italoktól való teljes tartózkodás eszméjének is. Maga *Wesselényi* Miklós br. annak az időnek eljövételét sürgette, amelyben «csak gyarak és egyéb iparágak számára, vegytanban, gyógyszerhez, világításra, ipari cikkeik előállítására stb. szükséges szesz fog készítettetni». 1846. az erdélyi vmegyékben betiltották a szeszfőzést, ugyanakkor Fogarasban már kiterjedt mértékletességi egyesület működött. A Budapesti Híradó, a *Heti Lap*, az *Erdélyi Híradó*, a *Vasárnapi Ujság* érdekesnél érdekesebb adatok felhasználásával minél nagyobb körre igyekeznek kiterjeszteni az A.-t. Felmerült és napirenden maradt az a terv is, «hogy e roppant mirigy ellen hadraszállva», az ország jólétét előmozdító hazafiak egyesüljenek a mozgalom sikere érdekében; hogy a budai alagút építésénél, a Tisza szabályozásánál, csatornák és vasutak építésénél a mértékletességi egyesület tagjait részesítsék előnyben.

Gróf *Széchenyi* István a *Helmetzi szerkesztésében* megjelent *Társalkodó* című folyóirat 1840. évfolyamában irt cikket a pálinkafőzés ellen. A szépen megindult A.-t az 1848-as idők nagy eseményei háttérbe szorították. A szabadságharc lefolyása után egyrészt az abszolutizmus, másrészt a nemzet passzív rezisztenciája meggátolta a közügyekkel, a társadalmi kérdésekkel való foglalkozást. Így a 40-es évek alapvető munkálatai szinte nyomtalanul veszttek el és csak a 80-as években találunk ismét a magyarországi A. nyomaira. Több orvos irt cikkeket az alkoholizmusról és az alkoholizmus elleni küzdelemről. Jelentőséges az orvosok és természetudósok 1899. vándorgyűlése, amelyen *Genersich* tartott előadást az alkoholizmusról, mint az érlelmeszedés okáról. A tulajdonképeni A.-t a Bécsben tartott VIII. nemzetközi kongresszus indította meg hazánkban. A magyarországi A. központi egyöntetű irányítására és vezetésére 1909 jan. 31. dr. *Náray Szabó* Sándor vallás- és közoktatásügyi államtitkár elnökle alatt megalakult az Alkoholelles Egyesületek Országos Ligája, melynek célja az A.-nak az egész ország területén híveket szerezni, az A.-t országosan szervezni, az absztinens egyesületeket támogatni és azoknak létesítését elősegíteni. Gróf *Andrássy* Gyula belügyminiszter az összes törvényhatóságokat körrendeletben hívta fel a Liga anyagi és erkölcsi támogatására. Tevékeny működést fejt ki a magyarországi Független Good Templar Rend, amely mint a nemzetközi Good Templar Rend magyarországi fiókja működik. Számos előadás tartásával és több röpirat kiadásával terjeszti az A.-t ezenkívül az Országos Magyar Alkoholelles Egyesület, az Absztinens Orvosok Egyesülete, a Magyar Nők Absztinens Egyesülete, az Országos Alkoholelles Egyesület és a Munkások Absztinens Szövetsége. Erdélyben működik a Szeszélvezettől tartózkodók Egyesülete és Marosvásárhelyt a mértékletességi alapon álló Alkoholelles Szövetség. A Kék Kereszt Szövetségnek is vannak Magyarországon működő egyesületei. A Kék Kereszt 1877. Louis Rochat lelkész kezdeményezésére alakult Genfben. Feladatául első sorban az iszákosok megmentését tűzte ki. A gróf Csáky Anné és gróf Apponyi Albertné vezetése alatt álló Általános Közjótékonyági Egyesület is fölvette munkarendjébe az A.-t és az 1909—1910-es években intézményesen is biztosította az A. eredményeit. Nevezetesen több alkoholmentes éttermet létesített és tart fenn, ahol igen olcsón szolgáltatnak ki jó ételeket ivás kényszere nélkül. Említésre méltó intézménye az alkoholisták gyógyítására szolgáló rákospalotai szanatorium, amelyet a vallás és közoktatásügyi és a belügyminiszter támogatásával létesített. A társadalmi A.-nak eszközei: a felvilágosítás, a jó példa, előadások, röpiratok és a sajtó, amely eszközökkel a fentemlített egyesületek derekasan élnek is. Az antialkoholista sajtó közül első sorban említendő meg Az Alkoholizmus, mint az absztinens irányzat képviselője, az Alkoholelles Egyesületek Országos Ligájának és a többi egyesületnek hivatalos lapja, míg a Maros-Vásárhelyt megjelenő Az Al-

koholizmus Ellen a mértékletességet képviseli. Az utolsó esztendőben számos röpirat és újságcikk jelent meg az A. érdekében. A Társadalmi Múzeumban állandó alkoholelles kiállítás és antialkoholista könyvtár áll a közönség rendelkezésére. Az A. terén fontos feladatai vannak az államnak is. Az állami intézkedéseknek azonban csak akkor és ott van hatályuk, ahol a társadalmi A. az állami represszív intézkedésnek a talajt kellően elkészítette. Az állami beavatkozás módjai a következők lehetnek: 1. A termelés korlátozása. 2. Az italmérések nagy megadóztatása és korlátozása. 3. A szeszies italok árusításának és forgalombahozatalának teljes beszüntetése, az úgynevezett prohibíció. 4. A szeszies italok árusításának szabályozása lokálopoió útján. Lényege az, hogy a községek szavazattöbbséggel határozzanak arról, hogy legyen-e italmérés vagy sem. 5. A szesz-monopolium, amelynek több formája van: az állam v. a termelést, v. az elárúsítást, v. mind a kettőt monopolizálja. 6. A szesznek megadóztatása. Eredménye csak akkor van, ha a szeszadó oly nagy, hogy a közfogyasztást szinte hozzáférhetetlenné teszi. 7. Az italmérések számának csökkentése. 8. Az úgynevezett *gothenburgi* rendszer, amelynek lényege, hogy a szesz-elárúsításnál minden magánérdeket megszüntetve, a szeszies italok kimérését csupán közhasznú társaságokra bizza. A hitelbe v. zálog ellenében való elárúsítás tilos. A társaságok kötelesek világos, tiszta korsmahelyiségekről gondoskodni, jó és olcsó ételeket kiszolgáltatni, a tiszta nyereséget pedig a munkásosztály javára fordítani. Svédország Gothenburg városában léptették először életbe ezt a rendszert, innen kapta nevét. 9. Egészségrendőri intézkedésekkel, a záróra egy-egy szabályozásával, de különösen a vásár- és innepnapok munkaszünetének a korszakokra és linkamérésekre való kiterjesztésével csökkenteni az alkoholizmus kárait. 10. Az állami törvényhozás feladata az alkoholizmusnak megelőzésén kívül a részegség gyógyításával és büntetésével is elősegíteni az A.-t. Majdnem minden országban kihágásként büntetik a nyilvános részegséget. A szokványos ivóknál pedig két eljárás szokásos, az egyik a gondnokság alá helyezés, a másik az erre szánt különleges gyógyintézetekben, úgynevezett alkoholista gyógyintézetében való hosszabb gyógykezelés. 11. A legnagyobb szerepe az állami beavatkozásnak az oktatás terén van.

Nagy jelentőségű a magyarországi A. történetében az *Országos Alkohol Bizottságnak* gróf Andrássy Gyula belügyminiszter által 1908. törént alapítása. A bizottság feladata: a) Tanulmány tárgyává tenni az alkoholizmus lektüdzésére alkalmas eszközöket és a megfelelő intézkedések megtételét javaslatba hozni. b) Kezdeményezni és előkészíteni: 1. az italmérés reformját, 2. az alkoholelles oktatást, 3. az alkoholizmus magánjogi és büntetőjogi vonatkozásainak tisztázását (gondnokság alá helyezés, beszámíthatóság, alkoholista büntetőkönyszerelhelyezése stb.), 4. gyógyintézetek létesítését, 5. az alkoholkérdésre vonatkozó statisztikai adatok egybegyűjtését. c) Az egyes minisztériumok által a bizottsághoz utalt kérdésekben véleményét mondani. d) A hatósági és tár-

sadalmi alkoholelles törekvéseket előmozdítani és népszerű röpiratok útján a nép széles rétegeit felvilágosítani a szeszies italok káros hatásáról. A bizottság kimondotta, hogy kívánatosnak és szükségesnek tartja, hogy a vasárnapi munkaszünetről szóló törvényjavaslatba vétessék be: «Az italmérési üzletek munkaszüneti napokon az előző nap esti hat órájától a következő nap reggeli hat órájáig zárva tartandók. Vendéglőkben és kávéházakban ugyanezen idő alatt szeszies italokat csak meleg ételekhez szabad kiszolgáltatni». Kimondotta, hogy az alkoholelles oktatás intenzívebbé tétele végett a tanár- és tanítóképző intézetekben alkoholelles előadásokat kell tartani és valamennyi felelősségteljes állásban levőknek ki kell oktatni a szeszies italok káros hatásáról. Szükségesnek mondotta a bizottság, hogy az alkoholkérdés hazai vonatkozású statisztikai adatai gyűjtessenek egybe, létesítsenek gyógyintézet alkoholista számára és készítsenek törvényjavaslat az alkoholizmus lektüdzésére.

A magyar kormány egyebé intézkedései közül felmélítendő még: a belügyminiszter a községi közgazgatási tanfolyam hallgatói számára alkoholelles szakelőadásokat tartat, míg a honvédelmi miniszter a csendőrségi tanfolyamokon tartat hasonló előadásokat. A belügyminiszter az állami elmeegógyintézetek és kórházak különös feladatává tette az A.-t és ezzel kapcsolatban valamennyi állami gyógyintézetben beszüntette az alkoholfogyasztást.

Az A. érdekeit előnyösen szolgálják a két évenként megtartani szokott alkoholelles nemzetközi kongresszusok, amelyek alkalmával nemcsak a tudomány és tapasztalat újabb eredményei kerülnek bemutatásra és megvitatásra, hanem a személyes érintkezés és az illető ország viszonyainak megismerése is elősegítik az A. eredményeit. L. még *Alkoholizmus*.

Irodalom. Ifj. Babarcei Schwartz Ottó, A Good Templar Rend; dr. Dóczi Imre, Az alkoholizmus, I—VI. évf.; Generich, A szeszies italok habituális élvezete folytán bekövetkező változások az ütőerekben és szívbén; Grosz Gyula, Néhány szó a gyermekalkoholizmusról; Glück, Alkoholizmus és munkakérdés; Mádi Izidor, Adatok az alkoholizmus kérdésének ismertetéséhez; Rácz, Az iszákosságról; Rózsaffy, Az alkoholizmusról Magyarországon; dr. Stein, Az alkoholizmusról; u. a., Az alkoholkérdés mai állásáról. *Külföldi irodalom:* Bibliographie der gesamten wissenschaftlichen Literatur über den Alkoholismus; Aschaffenburg, Alkoholgenuss und Verbrechen; Baer-Laquer, Die Trunksucht und ihre Abwehr; Bergmann-Kraut, Geschichte der Antialkohol. Bestrebungen; Bericht über den internationalen Kongress gegen den Alkoholismus Wien, Bremen, Budapest, Stockholm, London; Blocher, Internationale Monatsschrift zur Erforschung des Alkoholismus und Bekämpfung der Trinksitten; Böhmert-Meinert, Jahrbuch des Alkoholismus; Delbrück, Der Verbrauch alkoholischer Getränke in den Hauptkulturländern; Demme, Über den Einfluss des Alkohols auf den Organismus des Kindes; Forel, Der Guttemplarenorden, ein sozialer Reformator; u. a., Die Alkoholfrage als Kultur und Rassenproblem; u. a., Alkohol und Geistesstörungen; u. a., Hygiene der Nerven und des Geistes; u. a., Die Reform der Gesellschaft; u. a., Errichtung von Trinkerasylen; u. a., Alkohol, Vererbung und Sexualleben; Hoppe, Die Tatsachen über den Alkohol; u. a., Alkohol und Kriminalität; Laquer B., Beiträge zur Alkoholfrage; u. a., Über Anknunfts- und Fürsorgestellen für Alkoholkranken; Legrain, Annales antialcooliques; Peterson F., The influence of alcohol upon the public health; Petersson O., Die schwedische Alkoholgesetzgebung und das Gothenburger System; Pfaff, Die Alkoholfrage vom ärztlichen Standpunkt; Temperance reform in the United States; Tondury J. F., Resultate und Wirkungen der eidgenössischen Alkoholgesetzgebung; Whittaker Th. P., The licensing bill;

Wurm E., Alkoholfrage und Socialdemokratie; Women and drink, Opinions of medical men. Collected by the women's union of the Church of England Temperance Society; Waldschmidt, Der Alkoholismus; Vandervelde, Alkoholismus und Soziale Frage; Zichen, Über den Einfluss des Alkohols auf das Nervensystem; Yvernés M., L'Alcoolisme et la criminalité.

Antianae, római táborhely Pannóniában az Aquincumtól Mursába (Eszék) vivő úton, a mai Baán táján Baranyavártól K.-re.

Antiapex (a csillagászatban), l. *Apex*.

Antiaris *Leschenault* (növ., *Lepurandra Graham*) a Moraceae (Eperfafélék)-család génusza, melynek 5—6 faja Kelet-Indiában és a maláji szigeteken fordul elő. Fák, épszerű v. fűrészes levelekkel. Az *A. toxicaria* *Leschenault* (ipo- v. upaszfa, antschee) igen mérges tejnedvet tartalmaz, melyből a bennszülöttek nyílmérget készítenek. Bevéve, hasmenést és hányást okoz. Az *A. innoxia* *Blume* jó hánacsából Kelet-Indiában zsákokat készítenek.

Antibacchius (*Palimbacchius*, gör.), antik versütem; háromtagú versláb, mely két hosszú és egy rövid tagból áll: — — —. Christ magyarázata szerint a *paeon*-ból keletkezett két rövid szótág összevonásával.

Antibaptista (gör.) a. m. a keresztelésnek és így a kereszténységnek ellensége.

Antibarbarus (tulajdonképp a. m. barbárság ellensége). Olyan kézikönyv, melyben valamely nyelvben divó barbarizmusok, idegenszerűségek s általában hibák vannak összegyűjtve s kijavítva. V. ö.: *Simonyi* Zsigmond, A. Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesek kitételével (1871); *Tolnai* Vilmos, Magyarító szótár (Budapest 1900); *Simonyi*, Helyes magyarság, Nyelvészeti füzetek 8. (1903); u. a., Jó magyarság (Szentgottárd); *Kelemen* Béla, Jó magyarság (1906); *Krebs*, A. der Lateinischen Sprache (6. kiadás, Basel 1886—88, Schmalztól); *Keller*, Deutscher A. (2. kiadás Stuttgart 1886); *Scherffig*, Französischer A. (Zittau 1894). L. *Nyelvhelyesség*.

Antibes (ejtsd: anti'b), megerősített kikötő-város Alpes maritimes francia départementban, vasút mellett, (1906) 11,753 lak. térsztaggyárral, parfümkészítéssel, konzervgyártással, dohány-, olaj- és narancsfatermeléssel, hidrográfiai iskolával, hajógyárral. A kikötőt 470 m. hosszú móló védi. A már régi város, az ó-korban Antipolis néven mint Massilia gyarmata volt ismeretes.

Antibiosis, kétélölény közötti viszony, amelyben az egyik a másikra romboló hatással van. V. ö.: *Vuillemin*, Antibiose et symbiose. Assoc. franc. p. l'avanc. d. sci. Congrès d. Paris (1889); *Schneider*, Handwörterbuch der Botanik.

Antiblokk, egy pártcsoporth (blokk) ellen alakult csoport.

Antibrachium (gör. és lat.), azalkar, l. *Felsővégtag*.

Antibulla (lat.) a. m. ellenbulla, valamely ellenpápának bullája.

Antiburghers (ejtsd: enntibörgersz). A skót egyházban 1732. Erskine vezetése alatt a skót állam-egyházról különvált egyesült presbiteriánus egyház (l. *Skót egyház*). 1742. két felekezetre szakadt: *burghers* és *antiburghers* néven. Az utóbbiak nem

tartották megengedhetőnek a polgáreskü letételét, mely az államegyház hitvallására hivatkozik. 1820-ban a két felekezetet újra egyesült.

Anticaglia (olasz, ejtsd: antikália), az ókori művészetnek kisebb emlékei: eszközök, ékszerek, fegyverek stb. A franciában *antiquaille* a csekély értékű, érdekel nélkül való régiség.

Antichambre (francia, ejtsd: antisañbr) a. m. «előszoba». A német nyelvből hozzánk került *antisámbrizni* szó annyit jelent, mint a nagyok előszobájában sokat tartózkodni, vagyis kegyért csúszni-mászni.

Antichrezis (pactum antichreticum), a zálog-szerződésnek egy különös neme, melynek értelmében a hitelező a kezizálog gyümölcseit húzza kamatok fejében. Az A. érdekes formája volt 1848 előtti hazai jogunkban a fekvő javaknak kézi zálogként való elzálogosítása, melyet az ősiségi pátns 19. §. eltiltott.

Antichton (gör.), a Pythagoreusok kozmikus rendszerében világtest, amely még a Föld pályáján belül, ennek átellenében állva, a központi tűz körül forog. *Antichtonok* a. m. Antipodok.

Anticiklon, l. *Ciklon*.

Anticipáció (lat.), a görög «prolepszisz» fordítása, megelőző ismeret, Epikureosnál oly ismeret, mely egy még érzékeink elé nem került tárgyat ismert meg velünk. De ezek az A.-k is Epikureos szerint előbbi érzelmi ismeretekből származnak, míg a stoikusoknál hasonlítanak az a priori elvekhez. Kantnál szűkebb értelme van a szónak; csak egyetlen egy a priori elvet nevez így, azt, hogy minden jelenségben az érzet tárgyat tevő való (reale) «intenzivitással bír», amivel az érzetről valamit a tapasztalatot megelőzőleg, azt antcipálva mondunk. Ma a szó a filozófiai nyelvben nem igen járatos.

A. a jogi életben a törvényes határidő bekövetkezése előtt végbevitt jogi esemény. Az államháztartásban még nem esedékes állami bevételek előzetes felhasználását nevezik A.-nak. A kereskedelemben A. minden oly fizetés, mely az esedékességi határidő előtt történik.

A. a kat. egyházban, így nevezik a Breviarium (l. o.), Matutin és Laudes nevű részeinek az előző nap délutánján való elimádkozása ósrégi szokását; ideje d. u. 2—4 óra közt van.

A. mint zenei műszó azt jelenti, hogy egy (v. több) hang korábban szólal meg, mint az az akkord, amelyhez tulajdonképpen tartozik. Az előrebocsátott hang súlytalan, az akkord súlyos ütemtagon jelentkezik. Pl.

Az antcipált hang az előtte álló akkorddal rendszerint diszsonáló viszonyban van.

Anticipációs jegyek, osztrák állami papírpénz, az úgynevezett bécsi érték. Az osztrák kormány 1813-tól kezdve bocsátotta ki őket egyre nagyobb mennyiségben és kényszerfolyammal. Az A. fizetőértékét a nagy diszázió miatt 1820. a névérték két ötödére kellett leszállítani. Az Osztrák Nem-

zeti Bank (a mai Osztrák-Magyar Bank) 1854. bankjegyekre váltotta be az A.-et.

Anticipációs ügyletek, 1. Közös ügyletek.

Anticipál, megelőz, előre, időnek előtte megtesz valamit.

Anticipando (ol.), előre fizetve, előlegezve.

Anticipatio, 1. Anticipáció és Előlegezés.

Anticontagiosa, 1. Desinficiencia.

Anticonvulsiva, 1. Antispasmodica.

Anti-Corn-Law-League. Ez a kereskedelem történetében nagyfontosságú egyesület az angol gabonatorvény eltörlésére alakult, mert az az alsóbb osztályok helyzetét súlyosan terhelte. Az egylet megalakult 1838 okt. havában a szervező bizottság tagjai közé tartozott Bright, Cobden Rikárd, aki már a manchesteri kereskedelmi kamarában sürgetett egy a gabonatorvények eltörlésére irányuló kérvényt, és kezdetül fogva az egész mozgalom vezére és az egylet lelke volt. Az egylet céljául a következőket tűzték ki: előadások és röpiratok által a közönséget a gabonatorvények hátránya felől felvilágosítani, a kérvényezés költségeit előteremteni, főleg pedig oly szervezetet teremteni, mely a tagok számánál és erélyénél fogva a kereskedelmi szabadságot kivívhatja. De a kifejtett nagy tevékenység ellenére is, az ügy az első években csak lassan haladt, és talán általában nem jut győzelemre, ha az 1845-iki burgonya-betegség nem jön segítségére. Ily körülmények között a gabonatorvények eltörlése szükségessé vált. Most tömegesen sereglettek az egylet zászlói alá a kereskedők, bankárok, népbáratok, munkások és peerek.

Bright gyűjtő beszédei, Cobden meggyőző okoskodása, Fox és Rawlins népszerű előadásai terjesztették az eszmét, mely az újságokban, a klubokban, a társaságban majdnem kizárólagosan foglalkoztatta az embereket. A liga által kifejtett propagandát óriási eréllyel folytatták. Előadásokat tartottak az egész országban, sok százezer példányban terjesztettek röpiratokat, a szószékről hirdették a kereskedelmi szabadság elvét, körmeneteket rendeztek és költeményekben énekeltek meg a kereskedelmi szabadság evangéliumát. Manchesterben egy nagy csarnokot építettek, melyben a kereskedelmi szabadság elveit hirdették. Írországban monstre meetingeket tartottak mindenféle színházi és drámai eszközök felhasználásával. A szónokok túlzásaikkal és képeikkel egyaránt izgatónak hatottak a szenvedélyekre és a képzelődésre. A ligának nagy politikai jelentősége is volt, mert új korszak kezdődik vele a politikai vitatkozás és küzdelem történetében. Midőn 1845. a parlament feloszlott, akkor már Peel is, eddig egyik legeskönyösebb híve a régi rendszernek, meg volt ingatva. 1846 elején a gabonatorvényt tényleg eltörlték és ezzel a kereskedelmi szabadság győzelme biztosítva volt. Ennek kivívásában a gabonatorvények eltörlésére alakult ligának legnagyobb része volt. A liga történetére vonatkozólag v. ö. *Leone Levi*, History of british commerce (London 1872); *Mac Carthy*, History of our own Times (Tauchnitz 1879); *J. Morley*, The life of R. Cobden (London 1882).

Anticosti (ejtsd: entikosztai), indus néven: Naticostek, brit sziget, a Szt. Lőrinc folyam torkola-

tának bejáratánál; területe 8150 km². É.-i partja meredek és magas, a D.-i ellenben lapos és zátonyos. Belsejében erdők váltakoznak mocsarakkal és kopár sziklakkal; három kikötőjét csak kis hajók látogathatják; három világító torony van partjain; körülbelül 300 lakosa nagybárá halászból és vadászból él; árpát, zabot és burgonyát is termeszt. A déli parton a hajótörést szenvedőknek mentőállomása van. A szigetet 1534. Jacques Cartier fedezte fel; 1895. Menier párisi csokoládégyáros 500,000 frankért vette meg.

Anticyra, 1. Antikyra.

Antidesma L. (növ.), az Euphorbiaceae (kutyatejfélék) család génusza, 70-nél több faja van az Óvilág meleg vidékein. A malabári *A. alexiterium* L. (Flachsbau) gyümölese ehető, hancsa fonál és cérnaanyagot szolgáltat, levele pedig állítólag kigyómáras ellen jó.

Antidominialis elmélet. A kat. egyházi vágyon körül kifejtett az az elmélet, mely tagadja, hogy az egyházak tekintetében az egyes nemzeti egyházakat a tulajdonjog megilleti, hanem azoknak csak haszonélvezeti jogát ismeri el, a tulajdonjogot az egyetemes egyház részére követeli. *L. Egyházi javak.*

Antidora, a gör. kat. egyházban a régi keresztények szeretetlakomájának emléke, a lelki áldozás ábrázolása. Kiosztásával azt jelenti az egyház, hogy a híveket a liturgia áldásában részesíti. Nem egyéb mint a *proszfora* (l. o.).

Antidos (lat.), 1. A római jogban a. m. ellenhozomány, hozományviszonyzás, az a vagyon, melyet a férj adott feleségének a kapott hozomány (dos) viszonzásaként, rendszerint azzal egyenlő összegben. A forrásokban: antiphera, az ajándékozó ügylet: donatio propter (v. ante) nuptias. 2. A magyar jogban a. m. viszonthitbér, az a vagyon, melyet a házasság megszűnése esetére — a házastársi hűség feltétele alatt — a férj javára kötelez a nő vagy a nőnek hozzátartozója. Törvény alapján a férjnek ilyen követelése nincsen. Az A. mindig szerződéses hitbér — dos scripta. Szokásosabb elnevezése: contrados. A magyar polg. tvkv. tervezete szerint a viszonthitbérre a hitbér szabályait kell alkalmazni.

Antidosis (gör. vagyonsere), athéni intézmény arra az esetre, ha valamely vagyonos polgár az őt terhelő állami költségek fejében (pl. színházi kar felszerelése, fáklyaverseny stb.) azon hit alapján, hogy egy másik polgártársa gazdagabb, tehát inkább őt illeti e teher, annak vagyonsereét ajánl föl. Ha a felszólított nem fogadta el a cserét, a két fél vagyona zár alá került, leltárt készítettek róla s a törvényszék döntött afölött, hogy melyik fél viselje az állami terhet.

Antidotum (gör.) a. m. ellenszer, ellenmérég. *Antidotarium* az orvostanban az ellenmérgekről szóló könyv. *L. Ellenszer.*

Antidromia, 1. Levélállás.

Antidyscratica. A név abból az időből származik, mikor még a betegségekkel a vérben keletkezett mérges anyagokból származóknak gondolták s ezen orvosszerek a vér rossz minőségét (diszkráziáját) változtatták volna meg. Ilyen diszkráziás betegségek voltak a közhvény, skrofula, a vérbaj (szifilisz), a sápkór, malária stb. s tekinté-

lyes antidiázkrátikumok voltak az arzén, a jódsók, a kénésó, a szénsavas alkalisók; de ezek mellett fontos szerepet vittek a diszkráziák gyógyításában a hashajtók, a savak, és sok olyan szer is, amelyeknek semmi komolyabb hatásuk nem volt, de használatuk nagyon általános lett. Ilyenek a legkülönbözőbb összeállítású teák, illatos és nyákos, néha keserű növényi szerek főzetei (guajak-fa, quassia-fa, sarsaparilla). Egyik maradványa e felhasználásnak a vérhaj ellen használatos *Zittmann-főzet*, ami még ma is hivatalos gyógyszer. Mivel e szereket a szervezetet erősen igénybevevő kúrák formájában használták s a tekintélyeseknek különben is nagy befolyásuk van az egész anyagforgalomra — a hatás a szervezet erős alterációjában jelentkező, *alteranciáknak* — s mivel ennek következtében kóros szövetszaporulatok, izzadmányok eltűntek, *resolvenciáknak* is nevezték őket.

Antienne, l. Antifona.

Antiepileptica. Olyan gyógyszerek, melyek az epilepsiát, és pedig az úgynevezett genuin epilepsiát gyógyítani, illetőleg a görcsrohamok számát gyéríteni hivatják. Legelső helyen áll a bróm-kálium, azután más brómsók. Az epilepsziáellenes titkos szerek legtöbbje nem egyéb bróm-káliumnál.

Antiepipiza, a parazitaellenes szerek azon osztálya, melybe a bőrön és hajzaton élősködő paraziták ellen ható gyógyszerek tartoznak.

Antierjesztő, l. Erjesztők.

Antietam (ejtsd: entitém), a Potomac kis mellékfolyója Pennsylvania és Maryland amerikai államban. Partjain vívták 1862 szept. 16. és 17. az unionisták Mac Clellan alatt azt a véres csatát a konföderáltak hadserege ellen (Lee vezérlete alatt), melyben a diadal Mac Clellan lett.

Antifázis (gör.) a. m. ellenmondás, ellenbeszéd.

Antifebrilia, l. Lázcsoökkentő szerek.

Antifebrin, acetanilid, phenylacetamid:

$C_6H_5.NH.CO.CH_3$. Az anilidek (l. o.) közé tartozó, gyógyszerül használt szénvegyület. Előállítására ecetsav és anilin elegyét visszacsépegeg hűtővel felszerelt lombikban több órán át forralják. Eleinte ecetsavas anilin keletkezik, amely későbbben vízvesztés folytán acetaniliddá alakul.

$C_6H_5.NH_2 + C_2H_5O.OH = C_6H_5.NH.CO.C_2H_5 + H_2O$
ecetsavas anilin acetanilid

Színtelen és szagtalan, zsíros tapintatu kristálykák; hideg vízben nehezen, forróban könnyebben, szeszben és éterben bőségesen oldódik. Op. 115°, fp. 305°. Az iparban anilinszármazékok előállítására kiterjedten használják.

Az A. mint *orvoság* egyik legjobb lázcsoökkentő szerünk, mely az antipirinnél jóval erősebb hatású (1 gr. hatásának 0.25 g. A. felel meg) és sokkal olcsóbb. Rendes adagjára 0.25–0.50 g.) a láz 1/2 óra múlva már csökken és 2–3 óra múlva éri el legalacsonyabb fokát, a hatás elmúltá után (5–6 óra) a láz lassan és fokozatosan emelkedik. A hőcsökkenés magyarázatát l. *Lázcsoökkentő szerek*. Specifikus gyógyító hatása nincs, csak a láztünetet szünteti meg.

Az A. nemcsak a hőszabályzó központot tudja bódítani, hanem a fájdalomérző központot is és fejfájások, idegzsábák, reumás fájdalmak ellen kitűnően bevált gyógyszer. Még fogfájásokat, sőt

verőérmeszesedésben szenvedők szívjáti fájdalom-rohamait, gerincsorvadást kísérő lábszaggatásokat is elég jól csillapít. A direkt bódító hatást nagyban elősegíti az agy véreinek kitágítása, különösen edénygörcsön alapuló migrénéknél. Nagyobb adagai az anilinnmérgezéshez (l. o.) hasonló állapotot idéznek elő; huzamos használata pedig a vörös vérsjtek pusztulásával anaemiára vezet. A szervezetben anilin lesz szabaddá belőle, ami paraamidophenollá oxidálódik és kénssavval párosulva ürül ki a vizelettel.

Antiferacid, l. Antiklór.

Antifilo, város, l. *Antiphellos*.

Antiflogisztikusok, l. *Kémia*.

Antifona (gör., franc. *antienne*, ang. *antiphon*).

Jelenti 1. az éneklésnek azt a módját, mely szerint v. a karok fölváltva, v. az egyik az egész szöveget, a másik kar a befejező mondatot énekl. Az ó-szövetségben szokásos volt s az általánosan elfogadott vélemény szerint Szt. Ignác antiochiai püspök hozta be keleten, Szt. Ambrus nyugaton az egyházi liturgiába. Jelenti 2. a szentirási szöveget, mely vagy önálló vagy az egyes zsoltárok elején és végén áll, s mely az illető zsoltár alagondolatát fejezi ki, és azt a lelki hangulatot, mely valamely ünnepnek mintegy visszhangja a hívó lélekben.

Antifonarium (antiphonale, liber antiphonarius). Antifonák gyűjteménye, vagyis összefoglalása azoknak a szentirási, rendszeren hangjegyekkel ellátott szövegeknek, melyeket a szent misében és a breviáriumban mint antifonákat énekelnek. A szent mise A. gyűjteményét először kiadta J. Pamelius bruggei kanonok 1571.; a breviárium antifonáit J. M. Thomasius kardinális 1686.

Antifonon (gör.). Így nevezték a görögök a zenében a tiszta nyolcad hangközt. Ez volt az egyetlen hangköz, melynek két hangját egyidejűleg megszólaltatták.

Antifóra (gör.) a. m. ellentét.

Antifrázis (gör.), beszédalakzat, az ironia egy módja, midőn valamely dolognak oly nevet adunk, mely mivoltával ellentétben áll, pl. ha a helytelen tett gúnyból «szép»-nek dicsérik, vagy a falusi piktort Rafaelnek mondják.

Antifrikciós fém alatt értjük azokat az ötvényeket, melyek más fémmel érintkezve csekély dörzsölő ellenállást okoznak. Ezért csapágy-perseleknek használják. Összetételük:

ón	cink	antimonium	olom	réz
— 1	85	10	—	5
— 2	80	14.5	—	5.5
46 3	52	0.4	—	1.6
82 4	—	11	—	7
80 5	—	12	—	8
88 6	—	8	—	4
85 7	—	10	—	5
45.5 8	—	13	40	1.5
7.6 9	83.3	3.8	3	2.3
15 10	83.3	—	42	2.3
25 11	40	—	—	3
	50			25

¹ Ugynevezett antifrikciós fém. ² Fenton-fém. ³ Dunlevie és Jones összetétele. ⁴ A vesztfáliai vasút használja. ⁵ A bergisch-märkische vasút használja. ⁶ A Sté des Forges et Chantiers de la Méditerranée (Marseille) használja. ⁷ Több vasút ajánlja. ⁸ Babbit-fém. ⁹ Pierrót-fém. ¹⁰ Knies-fém. ¹¹ Igen gyorsan forgó csapágyakban használják.

Antiglia (ejtsd: antilya), 1. *Antillák*.

Antigna (ejtsd: antinya), *Jean Pierre Alexandre*, francia festő, szül. Orléansban 1818 márc. 7., megh. 1878 febr. 27. Eleinte vallásos tárgyú képeket festett, 1846. a genrefestésre adta magát és természetű jellemzéssel, de nagyon sötét színekkel festette különösen az alsó néposztályok és a proletáriátus nyomorát. Később különösen a breton népet vidámabb jeleneteit választotta tárggyul, noha itt-ott visszatért előbbi irányához.

Antigone, Oedipus thebai királynak a saját anyjától, Jokasztól született leánya. Mikor Oedipus megtudván, hogy saját anyját vette nőül, szemét kiszúrja és elbujdosik, A. híven elkíséri Kolonosig, ahol a sokat szenvedett király meghal. Visszatérve Thebaiba, Kreon tilalma ellenére eltemeti a testvérével, Eteoklesszel vívott harcban elesett bátyját, Polyneikest. Ezért Kreon, a fejedelem, elevenen a Labdakidák sírboltjába záratta A.-t, aki ott fölakasztja magát. Jegyese Haimon, Kreon fia, későn érkezvén megmentésére, kardjába dől. A testvéri szeretetnek összeütközését az állam törvényeivel Sophoklesnek ránk jutott híres tragédiája (A.) tárgyalja; A. gyermeki szeretetét u. a. tragikusnak Oedipus Kolonos-ban c. darabja. A mondának egy más változata szerint Haimon, kinek atyja kivégzését végeztetve adta át A.-t, egy pásztornál rejtőzve titkos házasságban él vele. Azonban flukat, Maiont, egy halotti játék alkalmával fölismerik, mire Haimon, hogy atyja haragját elkerülje, magát is, A.-t is megöli.

Antigonos, 1. *A. Monophthalmos* vagy *Kyklops* (a. m. a félszemű), Nagy Sándor kiváló hadvezére, szül. 384., megh. 301. Először a görög szövetségeket vezette Sándor ázsiai hadmenetében; már 333. Phrygia helytartója lett, Sándor halála után (323) Lykia és Pamphilia is kormányzósága alá került. Perdikkas birodalmi kormányzóknak megtagadva az engedelmisséget, Antipatroszhoz menekült, aki neki Perdikkas megölése után a helytartóságot visszaszerezte és Perdikkas pártjával szemben az előáziai sereg élére állította. A szárazon és vizen győztes vezérként Polysperchon kormányzóságát sem ismerte el, Eumenest elfogta és kivégeztette, Seleukost futásra kényszerítette és egész Ázsia uralmát magának követelte. Mint hogy azonban Sándor vezérei 315. emiatt ellene szövetkeztek, kénytelen volt közülök Kassandroszsal, Lysimachosszal és Ptolemaiosszal 311. békét kötni, de mint Ázsia ura Seleukos ellen tovább folytatta küzdelmét. 310. Ptolemaios, Kassandros és Polysperchon újra ellene támadtak, de fia, Demetrios Polyorketes és Philippos, kisázsiai veszteségeit helyreállították. Demetrios 307. Athént és Megarát is megszabadította Kassandros uralmától, Ptolemaioszt elvette Kyprost, mire A. és Demetrios fölvtették a király címet s Nagy Sándor birodalmának egyesítését tűzték ki célul. Egyiptomot nem sikerült elfoglalniuk, de Demetrios a legtöbb görög államot megszabadította Makedónia uralmától (304–302) és A. Kassandrost föltétlen hódolatra akarta kényszeríteni. Ez azonban Lysimachoszhoz Thrakiába menekült és 302. vele, Ptolemaiosszal és Seleukosszal szövetséget szerzett A. ellen. A döntő csata a phrygiai Ipsosnál folyt le, mely A.-nak uralmába és életébe került.

2. *A. Gonatas* (mert a thesszaliai Gonnoiban szül. 320.), az előbbinek unokája, Demetrios Polyorketes fia, kiváló fejedelem, ki erélyt szelidséggel párosított és stoikus tanoknak hódolt. Midőn atyja 287. Ázsiába ment Seleukos ellen, Peloponnesosban helytartónak maradt vissza; 283. örökölte ugyan tőle Makedóniát, de csak 276., sok küzdelem után, lett tényleges uralkodó, miután a kelták betörésének is sikerrel állta útját 279. Ezután is sokáig viselt háborút Pyrrhos, Epirus királya és ennek fia, Alexandros ellen, kik Makedónia trónjára vágytak; végre biztos alpra vetett országát Görögországgal együtt fiára, II. Demetriosra hagyhatta 239.

3. *A. Doson* (a. m. a sokat ígérő), Makedónia királya, Demetrios Polyorketes unokája, a kyrenei Demetrios fia, II. Demetrios halála után (229) kezdetben fiának, Philipposnak gyámja gyanánt uralkodott, majd II. Demetrios nejét nőül véve, maga lépett a trónra. Az achaiái szövetség segítségével hívta Kleomenes spártai király ellen, akit Sellasiánál 221. megvert. Egy illir betörést meg-hiusítva, hirtelen meghalt 220.

4. *A. Karystios* (az Euboiászigeten levő Karystosból), görög nyelvtudós (megh. 197), I. Attalos király hívására Athénből Pergamonba költözött. Korabeli filozófusok életével foglalkozott leginkább s a laértei Diogenes gyakran idézi. Szobrászművész is volt és dolgozott azon műemlékeken, melyek az Attalosoknak a gallusok fölött kivívott győzelmet dicsőítették; a görög művészekről is írt, és munkájának becses adatai id. Plinius művébe is belekerültek. Neve alatt fennmaradt egy gyűjtemény csodálatos történetekről (össze-gyűjtötte *Keller*, *Rerum naturalium scriptores graeci minores*, Leipz. 1877). V. ö.: *Wilamowitz-Möllendorf*, *Über A.* (Berlin 1881).

5. *A. Sochos* (a judeai Socho városából), kiváló zsidó törvénytudós, a jeruzsálemi legfőbb ítélőtanács elnöke, megh. Kr. e. 264. Tanítása szerint az istent gyermeki szeretetből, nem pedig jutalom reményében kell szolgálni.

6. *A.*, a zsidók utolsó királya a Makkabeusok nemzetségéből (Kr. e. 40–37). Pompeius 63. atyjával, II. Aristobolusszal együtt fogolyként hozta Rómába, de később megszabadult. 40. a parthusok segítségével Jeruzsálemet ostrom alá fogva, futásra kényszerítette Heródest, a rómaiak pártfogoltját, de ez a triumvirektől 39. Judea királyává neveztetett ki, birtokát fegyveres erővel elfoglalta és 37. hosszas küzdelem után Jeruzsálemben is bevonulhatott. A. letette fegyverét, de Antonius triumvir parancsára Antiochiában kivégezték.

Antigorit (ászv.), vékonyan palás változata a szerpentinnek; anyaga $\text{Si}_2\text{O}_5(\text{MgFe})_2\text{H}_4$. Átlátszó-áttetsző sötétzöldszínű lemezekben fordul elő az Antigorit-völgyben (Piemont) és egybeült.

Antigrafon (gör.) a m. válasz, ellenirat.

Antigua (*Antigoa*), brit nyugatindiai sziget, Guadeloupétól 60 km.-nyire É. felé; 280 km² nagy, tojásdad alakú, partjai DNY-on sziklásak, elég szakadozottak; földje régi eruptív kőzetekből áll, melyeket homok és humusz takar; legnagyobb magaslata 271 m.; folyói, patakjai nincsenek. A föld termékeny; fő termék a cukornád, pamut, to-

vábbá déligyümölcsök, dohány, ananász, gyömbér stb. A sziget klímája száraz és forró, melyet csak a keleti és a passzát szelek enyhítenek. Lakóinak száma a közigazgatásilag hozzá tartozó Barbuda és Redondával együtt (1901) 35,073, akik jobbára négerek. 1907. 1000 lakosra esett 34/35 születés és 27/63 halálozás; a gyermekek 72%-a törvénytelen. A behozatal értéke (1907) 168,396, a kivitelé 174,972 st. font. A. a Leeward Islands kormányának székhelye. A kormány élén kinevezett kormányzó, emellett pedig 8 választott és 8 kinevezett tagból álló törvényhozótestület áll. Fővárosa St. John, (1901) 9262 lak., English Harbour pedig a legjobb kikötő. A-t 1493. fedezte fel Kolumbus, először az angolok telepedtek ott le 1632. V. ö.: *Oliver, Hist. of the island of A.* (London 1896—99).

Antihposztátok (gör.), azaz lényegtagadók, első keresztény korszakbeli eretneknek, akik Cerinthusnak, majd szamoszatai Pál antiochiai püspöknek nézetéhez csatlakozva, úgy vélekedtek, hogy Krisztus nem örökítő fogva való és így nem ugyanaz a lényegű (hiposztázis), mint az Isten.

Antihydropica, l. *Húgyhajtószerek*.

Antihydropsin, megszártítottsvábbogarak (blatta orientalis v. periplaneta orientalis) pora. Oroszországban vízkór (hydrops) eseteiben mintháziszeret rég használják a paraziták. Tényleg húgyhajtó hatású. Adagjai porban 0,3—1,2 gr.

Antihysterica, régebben a hisztéria orvosságának vélt különféle anyagok, ilyenek: *asa foetida*, *valeriana*, *castoreum*, *aqua laurocerasi*. Ma kevésbé használatosak.

Antik (eszt.), (a latin *antiquus* szóból, mely rég, ódönt jelent) a régi görög s római világ s mindaz, ami ez idők világfelfogását, vallását, bölcseletét, tudományát, állami s közművelődési intézményeit jellemzi. Esztétikai értelemben a régi görög s római művészetnek főleg épületeken, szoborműveken, a festészet gyér emlékein s iparművészeti tárgyakon mutatkozó jellemzetes stílusa. Az A. szellemnek ezer évnél hosszabb életében ez a stílus a fejlődésnek igen különböző fókáin ment át, fő vonásaiban azonban, kivált a későbbi művészettel szembehelyezve, eléggé egységes jellegű. A tiszta, nemes formavilág, a derűsnek, szépnek, fenségességnek, nyugalmasnak uralma, a felfogásnak bizonyos idealitása, a technikai kidolgozásnak szinte utólrérhetetlen tökéletessége ezeket az alkotásokat örökbecsűekké tette. E csodás hagyaték a művészet további fejlődésére sokszor elhatározóan folyt be. A renaissance idején megihlette a művészeket s azóta is a koronként meg-megújuló klasszicizmus idején sok kiváló művészt vont bűvkörébe s tett figyelmes, lelkes tanítványá. A-oknak nevezik a régi képművészeti alkotásokat magukat is.

Antikachectica, l. *Erősítő gyógyszerek*.

Antikapitalizmus, l. *Kapitalizmus*.

Antikartell. Élelmiszerek v. ipari cikkek megdrágítására alakult termelőszövetkezetek (kartell) és az árak felcsigázása ellen versenytársak v. társaságok szövetkezése, vagyis ellenkartell.

Antikatód, l. *Röntgen-sugarak*.

Antikatolikus (gör.) a. m. a katolikus hit ellen, a katolicizmus ellen irányzott.

Antik-bronz, l. *Patina*.

Antikleia, Autolykos leánya, Odysseus anyja. Midőn soká távollevő fia halálának hírhét megkapta, öngyilkos lett. Az Odysseia szerint az alvilágban járó Odysseus találkozik vele.

Antiklimax (gör.), a szónoklatban a kifejezések erejének csökkenése. L. *Emelkedés*.

Antiklinális (geol.) része v. *antiklináléja*, a gyűrődött rétegnek a háta, vagyis a felfelé domborodó része, míg a völgyelést *szinklinálisnak* v. *szinklinálénak* nevezik.

Antiklór. Szövetet, papírt stb. klórral v. alklorosav-oldattal halványítanak. Mivel a klór és alklorosav utolsó nyoma huzamosabb ideig tartó mosással sem távolíthatók el teljesen, visszamaradva pedig a szövetet idővel roncsolja és porhanyóssá teszi, kénessav v. alkénessav-só-oldatba v. ammonia-oldatba mártják a szövetet és papírt. E sók ugyanis redukáló hatásuknál fogva a klórt könnyen kimosható kloriddá alakítják, s így annak káros hatását megszüntetik. Innen az A. elnevezés. Az *Antiferacid* néven használatos A. kénessavas és foszforsavas nátrium keveréke, nemcsak a klórnak, hanem savaknak és vasnak a papírosépből való eltávolítására használható.

Antikohérer, elektromoshullámjelző, amelynek ellenállása — ellentétben a kohérerrel — növekszik, ha elektromos hullám éri. Legismeretesebb A. a *Schäfer*-féle lemez.

Antikonstitucionális (gör.-lat.), alkotmányellenes, ami egy állam alkotmánya ellen irányult, v. azzal nincs összhangzatban.

Antikragos, hegység Lykiában Kis-Ázsiában, 2000 m. magas, mai neve Buba Dag.

Antikrisztus (gör. a. m. «Krisztus ellenfele»). Az A. elnevezés a szentírásban kétféle értelemben fordul elő: először egy személyt jelent, ki a világ vége előtt (értvén a világ vége alatt az emberi nem jelen állapotának végét) meg fog jelenni s fel fog támadni minden ellen, ami Krisztus dicsőítésére és a krisztusi tanok érvényesülésére vonatkozik; másodsor általánosítva jelent mindenkit, aki hitében és tanításában ellenkezik Krisztus tanításával. Az elsőre főképpen a következő szentírási helyek vonatkoznak: Ján. I. 2, 18. Tesszalon. II. 2, 1—12. Kivált az utóbbi helyen van bőven leírva az A. személye s az általa végbeviendő romboló szerep, t. i. létesít teljes istentelenséget, önistenítést és görög törvényt megvetést, hitetlenséget és gyűlöletet a vallás ellen; hamis csodákkal sokat elcsábít, végre Krisztus őt második eljövetele előtt megsemmisíti. Az A. szót második jelentésében, mint Krisztus minden ellenségét, használja János apostol I. lev. 2, 18. 18. 22, 4, 3. és II. lev. 7. v.

Antikrisztus, *Reviczky* Gyula (l. o.) írói álneve.

Antikritika (gör.) a. m. maga a szerző által írt válasz művének bírálatára, l. *Ellenbírálat*.

Antikronizmus (gör.), hiba az időszámításban, l. *Anakronizmus*.

Antikvárius, l. *Antiquarius*.

Antik versformák, l. *Vers*.

Antikyra, három ógörög város neve. 1. Kikötőváros déli Phokisban a korinthusi öböl mellett, a mai Aszpra Szpittia mellett, ahol romjai is látszanak. 2. A Spercheios mellett, a mali (lamiai) öböl közelé-

ben. 3. Déli Lokrisban, a korinthusi-öböl mellett. A két elsőnek vidékén a hunyor (helleborus) nőtt nagy mennyiségben, melyet agybántalmaknál, eszelős, gyöngelméjű embereknek gyógyítószerül alkalmaztak, innét a közmondás: «erigy A.-ba»! (Naviga Anticyram).

Antilegomena görög kifejezéssel nevezte el cesareai Eusebius, a keresztény történetíró atyja (megh. 340) egyháztörténelmében (III. 25) azokat az újszövetségi iratokat, amelyeknek apostoli igazeredetiségére nézve az első keresztény századok köztudatában némi kifogások és ellenvetések merültek fel. Ezek a következők: Jakab és Judás levele, Péter 2. és János 2. s 3. levele. Mindamellett ő ezeket nyomban az úgynevezett homologumenak, azaz kétségtelenül igazeredetű iratok után sorolja fel, s a római (374), hippói (393) és karthágói (397) zsinatok is bevették a kánonba.

Antilepszis (gör.), valamely elfogadott tétel (lepis, lemma) ellen való kifogás, általában: kifogás, cáfolat.

Antilbanon (arabul Dzsebel es Serki a. m. keleti hegy) afrikai típusú gyűretlen táblás hegység Szíriában, amelyet a vele párhuzamos Libanon hegységtől a *Bikáa* mélyedés választ el. Egész tömegében krétakori mészkőből van felépítve, s nagy része kopár pusztá. Kezdődik a Jordán forrásvidéke táján a 2760 m. magas *Hermón* hegyével, amelyet három oldalról vetődések határolnak, É.-ra mint A. folytatódik, és kissé ÉK.-re hajló ív alakjában, hirtelen szűnik meg *Homs* várostól délre. Csúcsai közül a Talagat Musa 2670 m., az Abul Hin 2540 m.-re emelkedik, a közepes gerincmagasság 1600 m.-en felül marad. Ny.-i lejtője meredek, keleten azonban lassan lejt a 690 m. magas damaszkuszi síkságra. A tetőket csak törpe fák és bozót borítják, de a völgyekben gyönyörű oázis kultúra folyik, habár a régi idők óta erősen hanyatlott, amit a számos romváros bizonyít. Lakói túlnyomóan nomád arabok és drúzok.

Antilla-áramlat v. **Golf-áramlat**, l. *Tenger-áramlatok*.

Antillák, jelentékeny amerikai szigetcsoport az Atlanti-óceánban, É.- és D.-Amerika közt. Az A. Florida déli végétől ívalakban nyulnak el az Orinoko torkolatával szemben fekvő Paria-öböl. Atuladonképeni A.-at fölsoztják Nagy-A.-ra (Kuba, Jamaika, Haiti vagy S.-Domingo és Puerto Rico meg a mellettük fekvő kis szigetek) és Kis-A.-ra (a délkeleten fekvő (39) kisebb szigetekre). Az A.-at Ny.-Indiának (l. o.) is nevezik, amikor is hozzászámítják a Venezuela partjain levő kis szigeteket és a Nagy-A.-tól É.-ra fekvő Bahama- vagy Lukáji-szigeteket. Az angolok Leeward Islandsnek (a szél alatt levő szigeteknek) nevezik a Martiniquetól É.-ra, Windward Islandsnek (szélben fekvő szigeteknek) a D.-re fekvő szigeteket. Nevöket a mesés *Antiglia* v. *Antilia* szigettől kapták, amely a XIV. sz. térképein Lissabon és Japán közt volt látható és amely Kolumbust is biztatta vállalkozására. A Kis-A.-at őslakóikról Karibi-szigeteknek is hívják. A spanyolok Barlo Ventonak is hívják a Kis-A.-at és Soto Ventonak a Nagy-A.-at. L. részletesebben Ny.-India és az egyes szigetek nevei alatt. V. ö.: *Aspinal*, Pocket Guide to the West-Indies (London 1907); *De Rosny*, Les An-

tilles (Páris 1886); *Buache*, Recherches sur l'île Antillia (u. o. 1806); General Chart of the West-Indies and gulf of Mexico (London 1855, 4 lap); *Bellet D.*, Les grandes Antilles (Páris 1904); *Chemin-Dupontés P.*, Les petites Antilles (Páris 1909).

Antillakasszia (növ.) a. m. *Acacia Farnesiana* Willd., l. *Acacia*.

Antilla-tenger, l. *Karibi-tenger*.

Antilla-tölgy (növ.), l. *Catalpa*.

Antilocapra Ow. (állat), a páros ujjú emlősök (Artiodactyla) alrendjébe, a villásszarvú antilóp-félék (*Antilocapridae*) családjába tartozó állatnem, mely abban különbözik valamennyi rokonától, hogy szarva üres, de ágas és nem állandó, mint a többi túlkös szarvú állatoké, hanem időnként a szarvas agancsához hasonlóan, de más módon, az állat elveti s az újra képződik. Egyetlen faja ismeretes, az *A. americana* Ow., melynek hazája Észak-Amerika nyugati részes itt *mazama kabri* és *berendo* néven ismerik. A rónaságokon nagy csapatokban legel, igen óvatoss és gyors lábú s ezért nehezen vadászható. Szarva mind a két nemnek van, de csak a bak szarvai bogosak.

Antilochos, Nestor és Eurydike vagy Anaxibia fia. A trójai háborúban a délceg, vitéz A. különös kedvelte Achilleusnak, ki halálát megelőzően, Memnonon meg is boszulta. A. hamvát a Patrokloséval egy vederbe tették, melyet később Achilleus poraival együtt a Hellespontos partján hantoltak el.

Antilogikus, helytelen, következtelen gondolkodású, észellenes. L. *Logikus*.

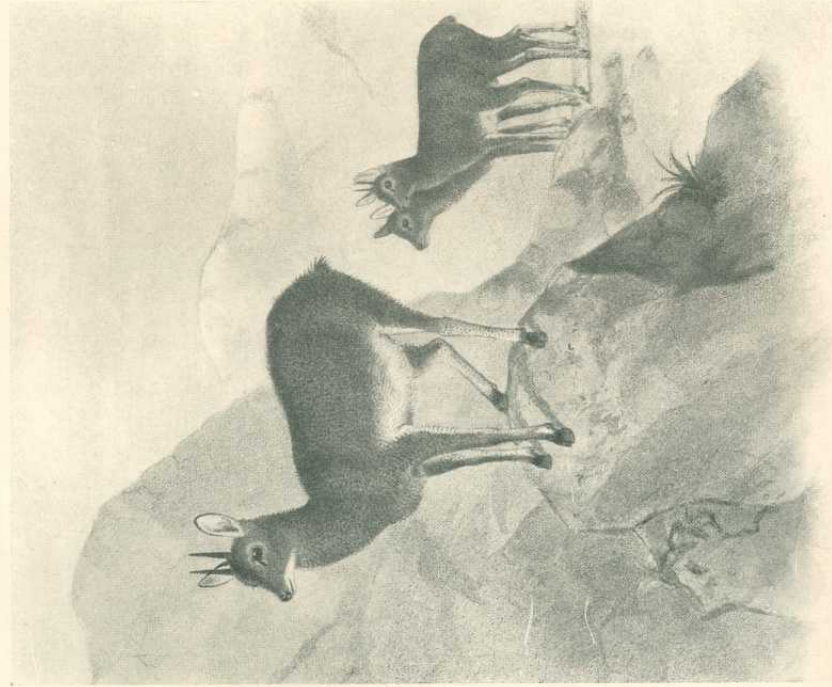
Antilog sark, l. *Ásvány* (elektromos tulajdonságok).

Antilope Wagner (állat). Az A.-k (*Antilopina*) alcsaládjába tartozó túlkösszarvú kérődzők (*Bovidae*) egyik neme, melynek fajait könnyű, karcsú termet s lantalakú szarvak jellemzik. L. *Antilópok*.

Antilópok (állat, l. a mellékelt képet), a túlkösszarvúak (*Bovidae*) egyik fajokban igen gazdag csoportja, melyet az újabb rendszerezők több alcsládba (Bubalinae, Cephalophinae, Neotraginae, Cervicaprinae, Antilopinae, Hippotraginae, Tragelaphinae és Rupicaprinae) osztanak. 300-nál több fajuk ismeretes, melyeket több nembe (Bubalis, Damaliscus, Connochoetes, Cephalopus, Tetracerus, Oreotragus, Ourebia, Raphicerus, Nesotragus, Neotragus, Madoqua, Cobus, Cervicapra, Pelea, Antilope, Aepyceros, Saiga, Pantholops, Antidorcas, Gazella, Ammodorcas, Litocranius, Dorcatragus, Hippotragus, Oryx, Addax, Boselaphus, Tragelaphus, Oreas, Rupicapra, Nemorrhædus, Haploecerus és Budorcas) soroznak; az ismert kihalt fajok száma 68. Az antilópfajok száma oly nagy, hogy a sorozat szélső tagjai alig hasonlítanak egymáshoz. Az A. élénk, békeszerető, félnék állatok, gyorsan futnak és ügyesen ugranak. Páronként, vagy kisebb-nagyobb, néha százakból álló nyájokban élnek, leggyakrabban síkságokon; csak kevesen kedvelik a hegyes vidékeket, mint a *zerge* (l. o.), mely a havasokon az örökös hó határáig tenyészik. Termőkre nézve az őzre, szarvasra, kecskére, tulokra vagy lóra emlékeztetnek. Szőrözetük többnyire rövid, síma; tarkójuk néha sörényt visel; rövid farkuk gyakran bojtban végződik; némelyek szakált s orruk felett merev sertékből álló pa-

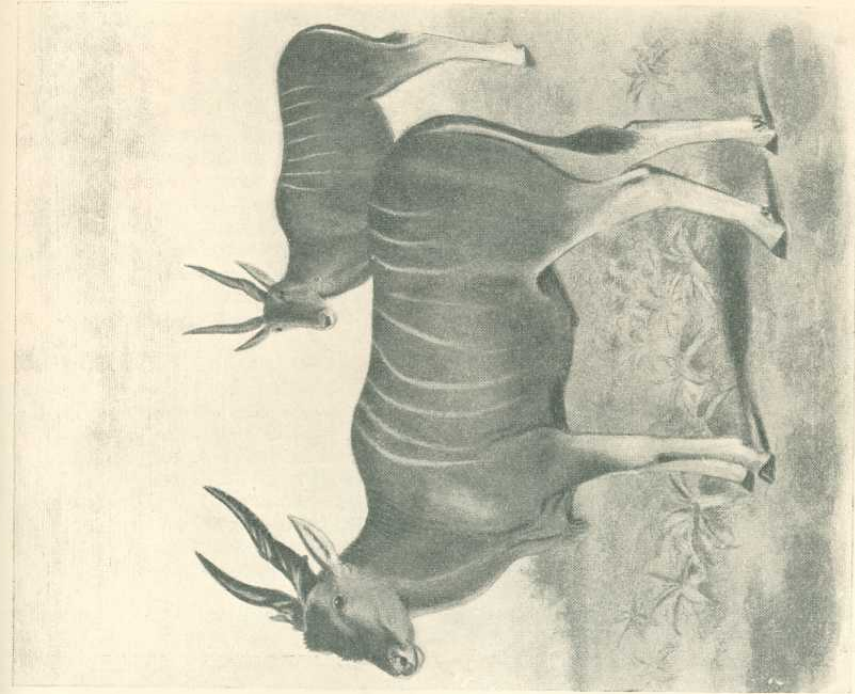
ANTILÓPOK.

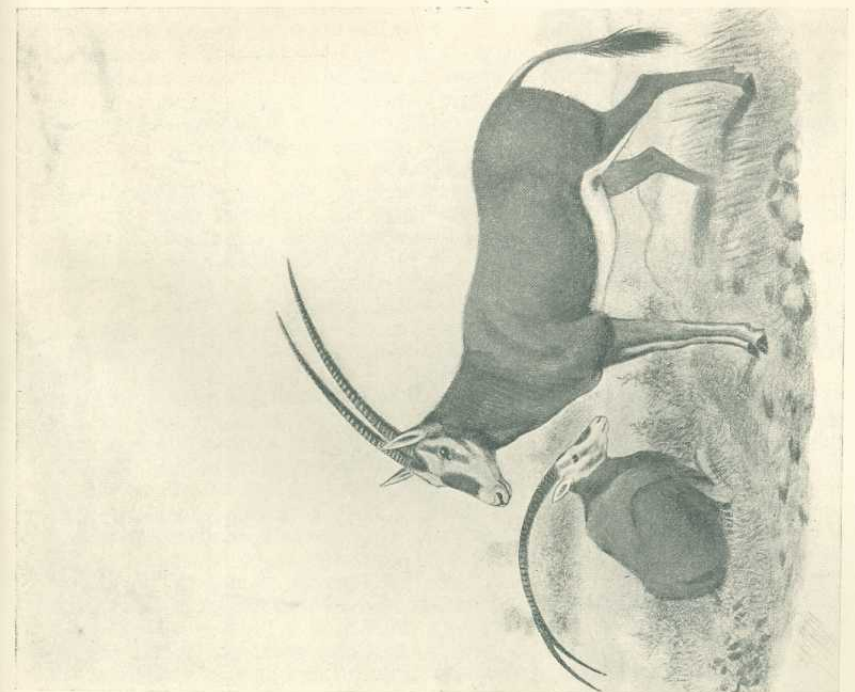
Kőszáli antilóp (*Oreotragus saillator* Bodt.).

Négyszarvú antilóp (*Tetracerus quadricornis* Blainv.).

Téliantilóp (*Turotragus oryx* Livingstoni Sol.).

Kardszarvú antilóp (*Oryx leucorhinus* Licht.).

matot viselnek (pl. gnü). Szarvuk nagysága s alakja nagyon változatos; majd sarlóalakuak s hátra, felfelé vagy előre hajlók, majd lant-alakuak, majd ismét egy vagy több ívben csavartak, néha csaknem egyenesek. Az A. többnyire könnyen szelídíthetők, de mint háziállatokat sehol sem tenyésztik; húsuk, bőrük- és szarvaikért vadásszák. Az A. egy északamerikai fajon kívül mindannyian óvilágiak; legtöbb faj él Afrikában, kevesebb Ázsiában; Európának csak két antilópja van: a *tátár-antilóp* (*Saiga tataricus* L.) déli Oroszország keleti részében s a magas bérceket lakó *zerge* (*Rupicapra tragus* Gray). L. Zerge.

Közönségesebb fajaik: A *tora* (*Bubalis boselaphus* Pall.), melyet az ó-egyiptomiak háziállatként tartottak és a régiek is ismerték Bubalus néven; valaha a Szahara É.-i vidékein gyakori volt, ma már Oránban és Tunisztól D.-re csak gyéren található. A *káma* (*Bubalis caama* F. Cuv.) szarvasnagyságú, de sokkal esetlenebb a szarvasnál, feje idomtalanul hosszú; testének uralkodó színe a világos fahéjszín, feje barnás, hasa fehér; Afrika szívében és Dél-Afrikában fordul elő; húsát, bőrét és szarvait sokra becsülik; levegőn megszártított húsa, melyből levest főznek, fontos kereskedelmi cikk. A legkecsesebb A. közül való a *bóbitás antilóp* (*Cephalophus grimmia* L.), mely Dél-Afrikában, főleg a Fokföldön fordul elő. Az *indiai kecskeantilóp* (*Antelope cervicapra* Pall.) Elő-Indiában 40—60 tagból álló nyájokban él. A *palla* (*Aepyceros melanopus* Licht) a mi däm-szarvasunknál valamivel nagyobb, de tetszetősebb termetű; hossza 2 m., magassága 95 cm.; feje, nyaka és háta világossárgás, hátrafelé világosodó rozsdabarna, hasa fehér, hátán fekete sáv vonul végig; a nőstény szarvatlan; Dél-Afrikában él. A *tátár-antilóp* v. *szaiga* (*Saiga tatarica* L.) alakja a juhéra és bizonyos tekintetben a rénszarvaséra is emlékeztet; termete nagyon esetén; állkapcsán túl előre nyúló orra világoság ormányt alkot; szarvai, melyek csak a bakon fordulnak elő, lant-alakuak; Kelet-Európában és Szibíriában, továbbá a Kaukázus-hegység környékén, a Káspitenger és Aral-tó mellékén É. felé egészen az 55. sz. fokig otthonos. A *vándorantilóp* (*Antidorcas euchores* Forster) 1.5 m. hosszú, ebből farkára 20 cm. esik, magassága vállban 85 cm.; uralkodó színe fahéjsárga, hasa hófehér, szarvai feketék; egész Dél-Afrikában honos. A *ló-A.* (*Hippotragus*) erős szarvú, lóéra emlékeztető termetű, zergéhez hasonló fejű, a számáráival egyező fülű antilóp; kizárólag Afrika trópusi részeiben és a Fokföldön él, fosszilis maradványait azonban Európa pliocén rétegeiben is megtalálták. Ebből a csoportból való a *fakó és fekete lóantilóp* (*H. equinus* ls. Geoffr. és *H. niger* Harris). Már ősidőktől ismeretesek és híresek a nyársas A. (*Oryx*), melyek egyik fajtáját az egyiptomi és nubiai emlékeken is megöröklítették. A *nyársas* A. a legnagyobb A. közül való; fejük megnyult, de nem esetén, arcvonaluk csaknem egyenes, v. kevésbé hajlott, nyakuk arányos, izmos és szintén arányos lábszáraikon nyugvó törzsük erős, farkuk hosszú, bojtos, szemük nagy és kifejezőesteljes, fülik rövid, széles, lekerekített, szarvuk, melyet mindkét nem visel, nagyon hosszú és vékony. E

csoportból való: a fokföldi *nyársas antilóp* (*O. capensis* Ogilby), az *abesszímai bejza* (*O. beisa* Rüpp) és a *kardszarvú antilóp* (*O. leucoryx* Pall.); Afrikában, Arábiában és Szíriában fordulnak elő. A *jávorantilóp* (*Oreos canna* Desm.) termete már a szarvasmarháéra emlékeztet; hossza 4 m., magassága 1.4—1.9 m., súlya 500 kg. körül van, de állítólag eléri az 1000 kg.-ot is; színe a nem és kor szerint változó; K.- és D.-Afrikában honos. Az összes A. közül a legkülönösebb faj a *négyszarvú antilóp* (*Tetraceros quadricornis* Blainv.), melynek himje — mint neve is mutatja — négy szarvat hord; 70—80 cm. hosszú és 60—65 cm. magas, nagyon csinos alkotású állat; Indiában fordul elő. Termet dolgában a zerge és az apróbb kecskefajok között áll a *kőszáli antilóp* (*Oreotragus saltator* Bodd.); törzse zömök, nyaka rövid, farka rövid csontkka rövidült, lábszárai rövidek; jellemző reá nagyon hosszú, széles füle és nagy szeme; színe hasonlít a mi őzünkéhez; hossza 1 m., magassága 60 cm.; Abesszíniában él, a Fokföldről már úgyszólván teljesen kipusztították. Az A.-hoz tartozik még a *gnü* (l. o.), a *dámálisz* (l. o.), az *oribi* (l. o.), a *madoka* (l. o.) és a *gazella* (l. o.). V. ö.: *Sclater and Thomas, The Book of Antilopes* (100 színes táblával, London 1894—1900).

Antiloquium (lat.) a m. ellenmondás, ellenbeszéd; *antiloquista*, ellenfél, ellenmondó.

Antimachiavelli, Nagy Frigyesnek Machiavelli politikai elveit cáfoló műve (1739).

Antimachos, görög eposzköltő 400 körül Kr. e., Kolophonból. Egy nagy Thebais c. eposzon kívül 2 könyvből álló Lyde c. elegiaciklust írt, melyben a haláltól megszakított szerelmi viszonyok elbeszélésével vigasztalja magát kedvese, egy lydiai leány korai halála fölött. Az alexandriai grammatikusok, költeményeinek nyers-erős nyelvénél fogva kánonjukban mindjárt Homeros után helyezték. Töredékeit l. *Bergk Poetae lyrici graeci* III. kötetében (Leipzig 1882) és *Kinkel Epicorum Graec. Fragm.* I. kötetében (u. o. 1877). Életrajzát megírta *Benecke E. P.* angolul (London 1896).

Antimanifestum a m. ellennyilatkozvány.

Antimenzion, a gör. kat. egyházban egy kisebb négyszögű vászonlepel, melyen az Úr sirbátétele van ábrázolva; felső részébe, a kereszt ágai közé be van szöve vagy varrva az ereklje. Antimenzion nélkül az oltáron istentiszteletet végezni nem szabad.

Antimeretek vagy átellenes részek; a testnek részarányosan egymás átellenében fekvő hasonló részei, amilyen például a test jobb oldalával szemben a baloldal. Ilyen antimeretek azonban nem csupán a kétoldali részarányos testű állatok testén, pl. gerinceseken, izeltlábuakon, puhatestűeken fordulnak elő. Három antimer fordul elő a sugárallatokon (Radiolaria), négy a legtöbb medúzán, öt a legtöbb tüskésbőrű állaton, hat a virágállatok zömén, nyolc az összes bordásmedúzák (Ctenophora) és a nyolcsugaras virágállatokon (Octocorallia).

Antimetabola, l. *Alakzat*.

Antimilitarizmus, l. *Militarizmus*.

Antimon, kémiai neve: *Stibium*, magyarul: *dárdany*; vegyjele Sb; atomsúlya 122 fs. 6.7; értékűsége 3 és 5.

Az A. története. Érczeit, különösen a kén-A.-t (piskole) már az ó-korban ismerték. Plinius Stibiumnak nevezi. Az A.-t először Basilius Valentinus állította elő (1460) magyar piskoleból (Spiessglanz). Az A. gyógyászati felhasználásával nevezetten kívül Paracelsus is foglalkozott, II. Ferenc király (1515—1547) rendeletet adott ki a barátoknak az A.-preparátumokkal fűzött visszaélései ellen; állítólag innen származik a neve is, A. a m. barátok ellen (ἀντι φάρμακον). A száraz eljárás mellett a XIX. sz. kilencvenes éveit óta tért hódít a nedves úton való előállítás is. Ide tartoznak Smith és Hargreaves, Lyte, Bachimont, Simpson és Parnell, Edwards stb. találmánya. Az A.-nak elektrolitikus úton való előállításával elsőnek Sanderson (1890) foglalkozott.

Az A.-ércek. A szin-A.-t nagyobb mennyiségben Borneo-szigetén és Queenslandban találják. A tulajdonképeni A.-ére az antimonit (szürke piskole, A.-fény), mely A.-nak vegyülete kénnel (Sb_2S_3), ha tiszta, 71-72% A.-t tartalmaz. Ez az érc van Magurkán (Liptó vm.), ahol bányászata igen régi. A bányajogositványokat a m. kir. kincstár 1740—1745. szerezte meg. Előfordul Németországban, Franciaországban (Auvergne), Spanyolországban, Amerikában, Borneo-szigeten stb. Az A.-virág (fehér piskole) az A. vegyülete oxigénnel (Sb_2O_3). Ha tiszta, 83-86% A.-t tartalmaz. Ide tartoznak a senarmonitit, cervantit és stiblit. Ez utóbbi A.-hidroxid. A vörös A.-fény (vörös piskole, pyros-tibit) az A.-nak vegyülete kénnel és oxigénnel ($\text{Sb}_2\text{O}_3 \cdot 2\text{Sb}_2\text{S}_3$).

ha tiszta, 75-82% A.-t tartalmaz. A felsoroltakon kívül az A. még igen sok ásványnak alkotja fő részét, így a stephanitit polybasit és miargyrit: ezüst-, az andorit: ólom- és ezüst-, a berthierit: vas-, a zinckenit és jamesonit: ólom-, a bournonit: réz- és ólomtartalmú kén-A. stb. A fontosabb magyar A.-bányák az említett Magurkán kívül még Dubrány és Királylúbellán (Liptó vm.), Szalónakon és Óribányán (Vas vm.), Csuesomon, Rozsnyón és Betlőren (Gömör vm.), Szepesremetén, Fejérvén (Zólyom vm.) vannak.

Az A. tulajdonságai. Az A. kékesfehér, erős-fényű, igen rideg, könnyen porrá törhető fém, kristályos (romboéder) szövetű. Magyar elnevezése dárdany innen származik. Fajmelege 0-05077, melegvezetősége (ha az ezüst 100) 19-2—21-5, villamos vezetősége (ha az ezüst 100) 4-29. Ha tiszta, a levegőn nem oxidálódik s a víz se támadja meg. Meleg sósav és meleg, tömény kénsav, de különösen a salétromsav oldja. Olvad 440, párolog 1090—1450° C.-nál. Az A. ónnal és ólommal ipari-lag igen fontos ötvényeket alkot (l. Antimonöt-vények).

Az A. gyártása. Az A. fémét leginkább száraz úton a) az ejtő és b) a színtő (v. redukáló) eljárással állítják elő. — Az ejtő (a) eljárás csak A.-ban gazdag ércek illetőleg kiolvasztott kén-A., az ü. n. antimonium crudum felhasználásával lehetséges. A kiolvasztás, melyet csurogtatás-nak nevezünk, edényekre állított, lyukas fenékű tűzálló tégelyeket használnak. Az ércet az előbbibe rakják s a tűz heve következtében kiolvadt kén-A. a meleghamuval v. homokkal körülvevő edényekbe csurog. Bányán (Vas vm.) minden gyűjtő agyag-

fazék felett függőlegesen álló agyageső van, ezt tele rakják ércel. Egy órai tüzelés után 70—71% A.-t és 27% ként tartalmazó antimonium crudum gyűl össze az edényekben. A csurogtató körkemen-cének 12 tűzhelyes mindegyik tűzhelynek 6 gyűjtő-fazeka van. Az összetört kén-A.-t (antimonium cru-dumot) mély fészku lángállóban vashulladék, kénsav-sav nátron és szén jelenlétében megömlesztik. A színtő kiválik, alul marad, mire a felszínen úszó salakot (kénnátrium, kénsav) lecsapolják és az A.-t kimerik. Vas helyett vasoxidot, pöröl-levét, pátvaskövet stb., kénsavas nátron helyett pedig szódát is használnak. Az így nyert gyárt-mány sok idegen alkotó részt (vasat, ként, arzént és rezet) tartalmaz, ezért tégelyben v. láng-állóban szódaréteg alatt való olvasztással finomítják. A tisztatlanságok és oxidok felszínre ke-rülnek, a tisztított fémét (99-92—99-97% A.-nal) pe-dig kimerik. — b) Pörköléssel kapcsolt színtő eljárással az A.-ban szegényebb érceket kohósít-juk. E célból a bányai (Vas vm.) gyárban az A. érceket tovalapátoló kemencében pörkölik. Ez több (5—6) munkajátzóval felszerelt boltás (bolto-zat, boltöny) kemence. A lépcsős rostállyal fel-szerelt tűzfészekből az égéstermékek a boltás alatt elvonulva melegítik a hátul beadott s a tűz-fészek felé lapátolt érceket. A fejlődő gázok a beadó nyílás mögött elrendezett fűstestornán át távolodnak el. Mivel érc és tüzelőszén nem érint-keznek, a szálló por (85-71% A.-oxiddal) és a pörkölék tiszta marad. Az érc kénje az izzítás következtében meggyűl s szinte magától ég to-vább. A kemencéből kihűzött pörkölék (30—45% A.-nal és 1—3% kénnel) csakis sötétben észre-vehető gyenge izzást mutatson, ha izzóbb, a ke-mencében összesül. A szálló port vascsövön át eserépkályhalemezekből épített 12 m. hosszú kamarába vezetik, melyben 1 mm. vastag vas-lemezek függnek egymástól 700 mm. távolság-ban. A szálló por ezekben tütköztén, a kamara alján ülepedik le. A pörköléket, a melléktermékek egy részét, aknapest-tapadékokat A. tartalmú salakot stb. s ha vannak, az oxidos érceket salakító anya-gokkal (égetett mészkő, fluorpát) összezelegítve megolvastják vízhűtőte fúvókákkal felszerelt felül bő (1-6 m. átmérő) és alul szűk (0-9 m. átmérő) aknás kemencében, melynek magassága 6-4 m. A kemence torka 0-9 m. átmérőjű és vassisakkal zárható el, melyet a kemence etetésekor felhú-znak. Egy 200 kg.-os ércadásra 24% tüzelőszert (1/4 sr. kokszot és 3/4 sr. faszenet) számítanak. A befűvott levegővel élénk izzásba hozott szén színtő és a salak tisztító hatása következtében az A.-fém kiválik (24 óránként 130—160 g. elegyből 25—36 g) és a medencében összegyűl. Eközben a salak és kénes kő a csapoló nyílás elé tett vas-tégelybe folyik. Alul marad az A.-t tartalmazó vaskéneg s felett úszik a salak. A lecsapolt nyers A.-fém több-kevesebb vasat (11-81—33-15%), ként (5-43—6-45) és salakot (0-51—1-5%) tartal-maz. A III. osztályú nyers fémét (57-83% A.-nal) visszaadják az olvasztáshoz, a többi finomítják. A finomítás abban áll, hogy a darabokra tört első osztályú nyers fémét, lisztalakú másodoszt-ályú nyersfémme, tiszta kénes ércel, égetett glaubersóval és kevés szénporral elegyítve láng-

állóban megolvastják, majd kavarják, végül állni hagyják és a felül úszó salakot oldalajtón kitakarítják. Az üzem 3 óráig tart és 98%-os fém-A-t eredményez. Az egészen tiszta (99·25%-os) fémét a már egyszer finomított fém újból való finomításával nyerik ugyancsak lángállóban. E célból a finomabb A.-hoz tiszta kérges ércet és finomított salakot adnak s ha az elegy megolvadt, salakját lehúzzák s a füstölő tiszta felszínű A. fűrdőre szódából, hamuszírból, antimonium crudumból, szálló porból, nyers ércből és más használt finomító salakból álló ú.n. csillagsalakot terítik. Az olvasztáskor arra ügyelnek, hogy a fémfűrdő hőfoka alacsony és a salaké magas legyen. Beolvasztás után 15 perccel az ömledéket kör vagy négyzetletes vasmintákba eresztik s ha lehűlt, a fém felszínéről, az ú. n. *antimonium regulus*-ról, leverik a salakot. Az A. tisztaságát azon csillag után ítéli meg, melyet a csillagsalak annak felszínén visszahagy.

Az antimonnak *nedves úton* való előállítása még kellőképpen nem fejlődött ki; nagyobb eredményekkel kecsegtet az *elektrolízis*. Ugyanis az antimontrisulfid könnyen oldódik a nátrium-hidroszulfidban (NaHS), melyből a 3·5 volt feszültségű elektromos áram az antimont a vasból való katódán csapja ki. Egy ampère óránként 1 g. antimont ejt ki s 1 kg. antimon előállításához óránként 5 lóerő kell.

Az A. ára és a világ termelése. Az A. ára a kereslet szerint változik s általában 1 kg. 1—1·5 K. között ingadozik. A világpiacra

1 kg. A. ára volt 1862-től 1865-ig átlag	1·24 K.
1 " " " " 1866 " 1870 " " "	1·00 " "
1 " " " " 1871 " 1875 " " "	1·23 " "
1 " " " " 1876 " 1880 " " "	1·35 " "
1 " " " " 1881 " 1885 " " "	1·05 " "
1 " " " " 1886 " 1890 " " "	1·16 " "
1 " " " " 1891 " 1895 " " "	1·10 " "
1 " " " " 1896 " 1900 " " "	0·81 " "
1 " " " " 1901 " 1907 " " "	1·10 " "

Az ár maximuma 1906. volt. Ekkor New-Yorkban 1 fontért fizettek 22 centet, tehát 1 kg.-ért közel 2·5 K-t. A világ A.-termelésének élen az északamerikai Egyesült-Államok és Franciaország állanak, utánuk következnek Magyarország, Olaszország és Japán. 1896-tól 1900-ig termelt: Franciaország 63,000, Ausztria 16,130, Magyarország 36,600, Olaszország 30,770, az Egyesült-Államok 55,450, Japán 2152 és Új-Délwales 1400 q-t, összesen 223,610 q, tehát egy évre jut átlag 44,720 q. Az 1906. évi termelés volt: Franciaországban 34,330, Ausztriában semmi, Magyarországon 9540, Olaszországban 5370, az Egyesült-Államokban 20,000 és Japánban 6270 q-t, összesen 75,510 q. A legnagyobb magyar A.-kohó a már említett Bányán van. Termelése 1909-ben 6636 q-ra rugott.

Irodalom. Kerl, Metallhüttenkunde, 2. kiad. Lipse 1865 és Grundriss d. Metallhüttenkunde, 2. kiad. u. o. 1881. Belling, Metallhüttenkunde, Berlin 1885; Borchers, Elektrometallurgie, 2. kiad. Braunschweig 1896; Dürre, Elektrometallurgie, Leipzig. 1896; Fallér K., Bányászati és Kohászati Lapok, 1895. évf. 243. l.; Ingalls, The Mineral Industry 1907., New York 1908.

Antimonátok vagy antimoniátok, az antimon-savak sói.

Antimoncinóber. A természetes A. v. antimon-fényle Sb₂OS₃ összetételű, tehát antimonoxiszul-

fid; tülalakú kristályok v. vékony hatoldalú, cse-resznye piros színű prizmák. A *mesterséges* ú. n. A. lényegében Sb₂S₃ összetételű, tehát antimontrisulfid. Előállítására antimonklorid-oldatot nátriumtiosulfát-oldatba öntenek. Szép kárminvörös por. Levegőn állandó. Hígított savak közül csak a sósav oldja; maró lúgok elbontják. Olajfestékül használják. A valamikor gyógyszerül használt *cinnabaris antimonii*, amelyet antimonkloridnak antimontrisulfidból és merkurikloridból való előállításánál melléktermékkül kaptak, nem antimontrisulfid, hanem merkuriszulfid.

Antimondioxid a. m. antimon-tetroxid (l. o.). **Antimonezüst** (*diszkrazit*), antimonból és ezüsből álló *ásvány*, ezüstfehérszínű, de sárgásan v. feketén befuttatva. Kem. 3·5, fs. = 9·4—100. Előfordul rombosrendszerű kristályokban és tömötten, különösen Andreasberg mellett (Baden) és Chanarillo-n.

Antimonfakőérc (ásv.), l. *Fakőérc*.

Antimonfényle, l. *Pirostibit*.

Antimonfluorid, *fluorantimon*, SbFl₃. Színtelen, rombos kristályok. A levegőn szétfolyik, de nem füstölög. A lúgfémek fluoridjaival és szulfátjaival jól kristályosodó, nem higroszkópos, oldható kettős sókat alkot. Ez utóbbiak a pamutfestésnél pácolásra használatosak.

Antimonhexoxid a. m. antimontrioxid (l. o.).

Antimonhidrogén, *hidrogénantimonid*, H₃Sb. Keletkezik antimónból, oxidjaiból v. kloridjaiból, fejlődő hidrogénnel való redukció útján. Színtelen, undorító szagú, mérgező gáz. Levegőn fakó lánggal elég antimonoxiddá; ha az A. lángjába porcellánlemez tartunk, arra fekete bársonyszerű antimonfolt rakódik; üvegesövön átvezetve és hevítve szintén elbomlik és a kiváló antimon fekete tükrő alakjában rakódik az üvegsőre.

Antimonikáliumtartrat, l. *Hánytató borkő*.

Antimonit (ásv.), a leggyakoribb antimonérec, ólomszürke, a hasadási lapon élénken fényes fényű szulfid ásvány; antimontrisulfid (Sb₂S₃). Hosszú oszlopos, tűs kristályai rombos rendszerbeliek; a kristályok vége ritkán fejlődött ki tökéletesen, az egyes tűk gyakran hajlottak, törtek. Kitiűnően hasad, keménysége 2. Könnyen, már gyertyalángban is megolvad, a lángot zöldesre festi. Vagy egész teléreket képez gránitban, gnajszban, trachitban és más kőzetekben kvarccal, v. pedig más ásványok, nevezetesen a barit, galenit kísé-
rője. Hazánk egyik legnevezetesebb termőhelye az A.-nak, csak még Japánból (Ichinokava) hoznak szebbeket és gyakran hatalmas kristályokat, de ezeket is csak az utóbbi években, úgy, hogy a gyűjteményekben leginkább a magyar A.-ok szerepelnek. Legszebbek a felsőbányaiak, azonkívül Selmeczbányán, Kőrmöczbányán, Magurkán (Liptó vm.), Kapnikon, Topliczán (Hunyad vm.), stb. Külföldi termőhelyei közül megemlíthető Csehország (Příbram), Szászország (Freiberg). Az A. felületén gyakran *antimonokerré* (l. o.) mállik. A kereskedésbe hozott antimon-fémnek s antimon-preparátumoknak úgyszólván egész mennyiségét A.-ból olvasztják ki.

Antimonium (stibium) a. m. antimon (l. o.).

Antimonium crudum, az érceiből kiolvasztott kéntartalmú antimonium. L. *Antimon*.

Antimonium regulus, az érceiből előállított szinantimon. L. *Antimon*.

Antimon-készítmények (orvosi tekintetben) a *kallium stibio-tartaricum* v. *tartarus emeticus* (hánytató borkő), *stibium sulfuratum aurantiacum* (antimonpentaszulfid) és a *stib. sulfuratum rubrum* v. *hermes minerale*; mindezek kis dózisban mint köptetők, nagyban pedig mint hánytatók szerepelnek. Mérgező dózisuk az arzénéhoz sokban hasonló tüneteket okoz; jellemző azonban, hogy a szövetekkel való érintkezés helyén sokkal erősebb gyulladás áll elő, mint amannál; még a bőrön is gyuladást okoznak az A., s ezért használták régebben az *Autenrieth* kenőjét (melyben hánytató borkő van) bővérűséggel járó agyvérzés-bajoknál elvonó szerül. Xeresi borral készült oldatát 10 cseppenként köptetőnek használják (*vin. Huchami*). Újabbban a hánytató borkövet arra is használják, hogy a szövetek színét állandóvá tegyék (harisnyákon stb.); az ilyen ruhák viselése kellemetlen ótvart okozhat a bőrön. A hevenyes antimonmérgezés bőséges nyáleválasztással és csillapíthatatlan hányással jár; azonkívül a torokban hólyagok képződnek és öntudatlanság, izom- és vérérbénulás, koleras hasmenés jelentkezik; a halál oka szívbénulás. Első teendő cseszavartartalmú folyadékoknak (pl. gubacs-ból készült teának stb.) itatása.

Antimon kloridjai. Az antimon klórral két vegyületet alkot; ezek az *antimontriklorid* SbCl_3 és az *antimonpentaklorid* SbCl_5 . Az antimontriklorid vajlagyságú kristályos test, amelyet *Butyrum antimonii* (antimonvaj) néven gyógyszerül (marószér) is használnak. Az *antimonpentaklorid* színtelen, a levegőn füstlő folyadék.

Antimonkohó, antimon gyártására szolgáló kohó, melyben az antimonérből csurgató eljárás mellett megtisztítva *kénantimont* (Antimonium crudum), v. pedig szintve *szinantimont* (Regulus Antimonii) állítanak elő. Magyarországon évenként 2—3 ezer g. kénantimont gyártanak, regulust nagyon keveset.

Antimonikkal (ásv.), l. *Breithauptit*.

Antimonikkal-fény (ásv.), l. *Gersdorffit*.

Antimonokker (ásv.), antimontartalmú ásványoknak, különösen stibnit és antimonitnak fehér-rozsdasárga színű, különböző elváltozási terméke. A nevezett ásványokon bevonatot képezve, vagy azokkal együtt fordul elő, részint mint *ceravit* (l. o.), részint mint *stibit* (l. o.).

Antimonossavak és sóik. Az antimontrioxidból, ez anhidrosavból háromféle hidroantimonossav származtatható. Ilyenek: a meta-, a piro- és az ortoantimonossav. E savak sói a meta-, piro-, illetve ortoantimonátok.

Antimonoxalát, l. *Oxalátok*.

Antimon oxidjai. Ilyenek az antimontrioxid, a tetroxid és a pentoxid (l. o.).

Antimonoxikloridok, antimonilkloridok. Többféle antimonoxiklorid ismeretes. Fontosabbak: az SbOCl összetételű *antimonoxiklorid* v. antimonilklorid. Bonyolultabb $\text{Sb}_2\text{O}_3\text{Cl}_2$ összetételű bázisos só az *algarot-por* (l. *Algarot*), amelyet a XVI. sz. végén Algarotus veronai orvos gyógyszerül ajánlott. Az *antimonitriklorid* SbOCl_3 sárgás színű, a nedves levegőn szétfolyó tömeg.

Antimonozás (techn.), l. *Galvanostegia*.

Antimonötvények alatt antimoniumot tartalmazó fémötvényeket értünk (l. *Keményölom*, *Betűfém*, *Britanniafém*, *Antifrikciós fém*, *Réaumur ötvénye*). Az antimonium a fémeket többnyire keményebbé, ridegebbé és fényesebbé teszi.

Antimonpácok, l. *Pácok*.

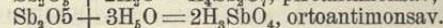
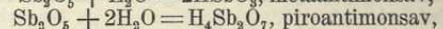
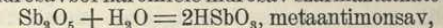
Antimonpentaszulfid, l. *Antimon szulfidjai*.

Antimonpentoxid, *anhydroantimonsav*, Sb_2O_5 . Halványsárga por, hevítéskor mulékonyan megsötétedik, de meg nem olvad, erősebben hevítve antimontetroxiddá változik. Üveg- és porcellánfestésnél, továbbá anilinfestékek készítésénél és zománcozásra használják.

Antimonréz-fény (ásv.), l. *Wölchit*.

Antimonsárga, l. *Antimonpentoxid*.

Antimonsavak. Az antimonpentoxidból, ez anhidrosavból háromféle hidrosav származtatható le:

A meta-sav sói metaantimonátok, a piro-sav sói piroantimonátok, az orto-sav sói ortoantimonátok.

Antimonsavas kálium, l. *Káliumantimonát*.

Antimonsavas nátrium, l. *Nátriumantimonát*.

Antimon szulfidjai. Az antimon kénnel két vegyületet alkot, az antimontriszulfidot Sb_2S_3 és az antimonpentaszulfidot Sb_2S_5 . *Antimontriszulfid* a természetben kristályosan mint *antimonit* (l. o.) fordul elő. Mesterséges úton antimonnak kénnel való összeolvastása útján készülhet. Az antimontriklorid oldatába kénhidrogén gázt vezetve, narancsvörösszínű csapadék alakjában alakatlan antimontriszulfid válik le; e csapadék még vizet tartalmaz, de azt, 200° fölé hevítve, elveszti s egyúttal megfeketedik. Az antimontriszulfid grafit-szürke, sugaras-kristályos, fémfényű tömeg. Könnyen megolvad, hevítve elillan. Vízben nem oldódik, de a lúgok oldják; így szulfobázisban oldva szulfoantimonossavó keletkezik. Tömény sósav kénhidrogén fejlődése közben feloldja. Gyógyszerül is használják (különösen állatoknál) *stibium sulfuratum nigrum* néven. A szintén gyógyszerül használatos *stibium sulfuratum rubrum* vagy *hermes minerale* v. Karthausi por, antimontriszulfid és antimontrioxid keveréke. *Antimonpentaszulfid* a szulfoantimonossavóknak savakkal való elbontásakor keletkezik. E célra leginkább a szulfoantimonossavas nátriumot ($\text{Na}_2\text{SbS}_4 \cdot 9\text{H}_2\text{O}$, Schlippe-féle só) használják, amelynek vizes oldatához híg kénsavat elegyítenek; a leváló csapadékot kimosás után megszáritják. Narancsvörös színű, vízben oldhatatlan por, melyet erős lúgok oldanak. Tömény sósav elbontja, kén leválása és kénhidrogén fejlődése közben trikloriddá alakítja. A gyógyszerterekben *stibium sulfuratum aurantiacum* (panacea antimonialis, aranykén) néven tartják. Kaucsuk vulkanizálására, úgyszintén gyújtók gyártására használják.

Antimontetroxid, antimondioxid, Sb_2O_4 . Alkalifémek hidroxidjaival v. karbonátjaival összeolvastva, antimonitnek és antimonátok keletkeznek, tehát úgy viselkedik, mint az antimontrioxid és pentoxid keveréke.

Antimontriklorid, l. *Antimon kloridjai*.

Antimontrioxid, antimonhexoxid, anhidroantimonosav, $(\text{Sb}_2\text{O}_5)_2$. Mint ásvány dimorf; a fehér, gyöngyfényű, rombos kristályos módosulat a *valentinit* (antimonvirág), a szürke, szabályos oktaedres a *senarmontit*. Fehér, kristályos por. Vízben alig oldódik. Hevítéskor megsárgul, de kihűlve újból megfehéredik.

Antimontrisulfid, l. *Antimon szulfidjai*.

Antimontükör, antimonhidrogén-gázból hevítéskor felszabaduló és üvegre v. porcellánra lerakódó bársonyfekete fémantimon, l. *Marsch-készülék*.

Antimonvaj, l. *Antimon kloridjai*.

Antimonvirág, l. *Valentinit*.

Antimoralizmus (lat.), annak a rendszernek neve, melyben a jó és rossz közt erkölcsi különbséget nem ismernek. V. ö. *Nietzsche*, *Jenseits von Gut und Böse* (Leipzig 1886).

Antin, adók. Szerém vm. vukovári j.-ban, (1900) 601 horvát-szerb lak.; u. p. Gaboš, u. t. Vinkovce.

Antinacionális (gör.-lat.) a. m. a nemzet érdekeivel ellenkező; népszerűtlen.

Antinarkotika, l. *Antiparalytica*.

Antinervin, bróm, szalicil és antifebrin keveréke; fejfájás, zsákák ellen rendelik.

Antinoé, régi város Egyiptomban, l. *Antinoupolis*.

Antinomía (gör. a. m. «törvények ellenkezése»). A szó a modern műveltség nyelvébe Kant révén került és abban az értelemben, melyben Kant használja. Kant «A tiszta ész kritikájá»-nak egyik szakaszában tárgyalja, hogy az ész, ha a tapasztalati világot elhagyva a föltétlenhez akar eljutni, oly fogalmakat alkot, melyeknek nincsen objektív érvényességük, melyeket csak álokoskodás tüntethet föl érvényeseknek. Ily álokoskodás vezet a kozmológiában A.-khoz. Négy ily A. van. 1. Tétel: A világnak van kezdete az időben s vannak határai a térben. Ellentétel: A világnak nincs kezdete az időben s határai sincsenek a térben. 2. Tétel: Minden összetett szubsztancia egyszerű részekből áll. Ellentétel: Nem létezik egyszerű. 3. Tétel: Van szabadság, mint hatások abszolút, ok nélkül való megkezdésének tehetsége. Ellentétel: a természetben minden a természet törvényei szerint történik. 4. Tétel: A világhoz egy föltétlenül szükséges való (Isten) is tartozik. Ellentétel: A világon föltétlenül szükséges való nincs. Ezek a tiszta ész A.-i. Bizonyítják, hogy az a régi alap, melyen állva a tételt ép úgy mint az ellentételt igaznak lehet föltüntetni, nem lehet helyes alap. Mihelyt azonban megkülönböztetem a magán valót (nomenon) jelenségtől (Erscheinung), az A. megoldást talál. A világra magában az 1. és 2. A.-nak se tétele, se ellentétele nem illik, mert ennek a világnak semmi köze a térhez és időhöz. A 3. és 4. A.-ban pedig a tétel igaz a való világra, az ellentétel pedig a jelenségek világára nézve.

Antinomizmus (gör.), általában a. m. az erkölcsi törvény megtámadása v. elvetése. A teológiában főképen a mózesi erkölcsi törvény tagadása. Az antinomisztikus irányzat a keresztény szabadságról való fogalom túlhajtása következtében már a kereszténység első századában megnyilatkozott, amikor egyes felekezetek azt hirdet-

ték, hogy a mózesi törvény elvesztette kötelező erejét, szabad folyást engedtek a testi vágyaknak, megtagadták a felsőbbiség iránti engedelmisséget. Antinomisztikus elvek uralkodtak a gnosztikusoknál, a középkorban különböző misztikus felekezeteknél s kezdetben nagy vitákra (mint Agricola Johann (l. o.) vitája Lutherrel és Melanchtonnal) adtak okot a protestáns egyházban is.

Antinonnin, a kereskedésben így neveznek egy pasztát, mely dinitrokrezokáliumból, vízből s kevés szappanból készül s vízben feloldva rovarok, patkányok, egerek pusztítására szolgál.

Antinoos, 1. A legtolakodóbb Penelope kéri közt, kit elsőnek nyílaz le Odysseus. — 2. Bithyniának Claudiopolis városából származó, kiváló szépségről híres ifjú, Hadrianus császár kedvence és állandó kísérője. Vagy szerencsétlen véletlen, vagy öngyilkosság következtében a Nilusban lelte halálát. Ott, a régi Besa helyén alapította a vigaszthatatlan császár az emlékére Antinoupolis

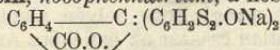
Antinoos (Relief a Villa Albaniban, Rómában).

(l. o.) városát, azonkívül oltárokat és templomot emelt kedveltjének, istenként tiszteltette és csilagzatot is nevezett el nevééről. A Hadrianus korabeli művészet sokszor ábrázolta A.-t; e művek közül ránk jutottak portrait-mellszobrok, de még nagyobb számban oly egész szobrok és reliefek, melyek a szép ifjút fiatal, szépségükről ismert istenek (Dionysos, Hermes, Apollon, Osiris) típusában, attribútumaival ábrázolják, de amellet nem hanyagolják el egyéni vonásainak (sűrű szemöldöktől árnyékolt ábrándos szem, telt arc, érzéki száj, alacsony homlok, sűrű hajzat leomló fűrtökkel) kiemelését. Vonásait talán legjobban szemlélheti a római Villa Albaniban levő (l. az ábrát) márványrelief, mely Hadrianusnak tivoli villájából való. Érmeken is többször fordul elő A. képe. V. ö.: *Dietrichson*, A. (Christiania 1884); *F. Laban* *Der Gemütsausdruck des A.* (Berlin 1891); *Gregorovius*, Hadrián császár, ford. Pászthory (Budapest 1897, M. T. Akad.). Róla szól Ebersnek *Der Kaiser* és Taylornak A. c. regénye; továbbá Symondsnek A. tanulmánya.

Antinoos (*Antinous*), csillagkép a Sastól (melyen A. ül) délre. Nevét Hadrián kedvencéről kapta. Rendesen a Sashoz számítják.

Antinori, *Orazio*, marchese, olasz Afrika-utazó és zoológus, szül. Perugiában 1811 okt. 28., megh. 1882 aug. 26. Lett Marefiában, Soában. 1848. szabadságharcos volt, 1854. Belgiojoso hercegnő kíséretében Szíriát, Szmírnát és egész Kis-Ázsiát, 1859. Egyiptomot, 1860—61. a Nilus felső vidékét látogatta meg. Nagy madár-gyűjteményét a turini múzeumnak adta el 1867-ben alapító tagja lett az olasz földrajzi társaságnak, 1875. Tuniszbába ment s újra nagyobb utazást tett Afrika belsejében, majd egy expedícióval Soában, amelynek alapos átkutatása neki köszönhető. Ő alapította a Lett Marefia olasz állomást, ahol utólérte a halálát. V. ö.: *Antinori* G., *Il marchese O. A.* (Perugia 1883).

Antinosin, *nosophennatrium*, a nosophen (l. o.)

összetételű nátrium-sója. Alaktalan, kékszínű por. Vízben és alkoholban oldható. Bomlékony vegyület; így már a levegőn a szénsav hatására nosophenné és nátriumkarbonáttá alakul. Mint hintőpor v. oldata alakjában a sebgyógyításnál használatos.

Antinoupolis, antik város Közép-Egyiptomban a Nilus jobbpartján, melyet Hadrianus császár a kedvelt Antinoos emlékére (Kr. u. 122) alapított (Hadrianopolisnak is nevezik). Romjai a mai Seh-Abade közelében. Újabban itt nagy ásások folytak. V. ö. *Gayet*, *L'exploration des ruines d'Antinoë* (Páris 1898).

Antinous, l. *Antinoos*.

Antiochia (jelenleg *Antakie*), fővárosa az ókori Szíriának és székhelye a Seleukidáknak az Orontes mellett. Seleukus Nikator 301. alapította atyjának, Antiochusnak emlékére. Csakhamar megtelt gyarmatosokkal és Antiochus Epiphanes korában már négy, falakkal egymástól elkülönített városrészről állott. Legjobban virágzott N. Antiochus és a római császárok korában. Ekkor fél millió volt lakóinak száma. A.-ban alakult meg Palesztinán kívül az első keresztény község és székhelyévé vált egy patriarchának is. 252—380-ig 10 egyházi zsinatot tartottak benne. Hanyatlása az V. sz.-ban kezdődött. Chosroesz perzsa király 538. elfoglalta és lakói nagy részét rabszolgául elhurcolta. A szaracénok már 1084 óta birtokosai voltak, midőn az első ker. hadjárat vitézei falai alatt megjelentek 1098. Tarentumi Bohemund volt első ker. fejedelme. 1268. Bibarsz szultán ismét mohammedánus uralom alá hajtotta és azóta ezek az urai. A mostani A., vagyis Antakie (l. o.) a régi-nek csak kis ÉNy.-i részét foglalja el. A régi falaktól körülfogott terület nagy része fákkal és ültetvényekkel van tele. 1872. földrengés pusztította. V. ö.: *Troppner*, *Das Patriarchat v. Antiochien* (Würzburg 1802).

Antiochiai Anna, l. *Anna*.

Antiochiai fejedelemség. Miután a kereszties hadak Antiochiát elfoglalták, a normann tarenti Bohemund az A.-et alapította (1098), mely nyugaton Ciliciában Tarsusig, keleten pedig Herakliáig terjedt. 1268. VI. Bohemund kormányása alatt Bibarsz Bondukdar egyiptomi szultán hatalmába

jutott (l. *Bohemund*). Két és fél századon át az egyiptomi mamelukok uralma alatt állt, mely idő után 1516. I. Szelim szultán Törökországhoz csatolta.

Antiochiai iskola. A III. és IV. sz. egyik legfőbb hittani iskolája. Alapítóinak Dorotheus és Lukianus (megh. 311) antiochiai presbitereket tartják. Az A.-t jellemzi az alexandriai iskolával való ellentéte: ennek idealista és spekulatív, gyakran fantasztikusba átmenő irányával szemben az A. minden allegorikus magyarázat nélkül arra törekedett, hogy józanul megfejtse az írás egyszerű értelmét. V. ö.: *Kihn*, *Die Bedeutung der antiochenischen Schule auf exegetischem Gebiete* (Weissenburg 1866); *Harrent*, *Les écoles d'A.* (Páris 1898).

Antiochiánusok, l. *Ahaziták*.

Antiochos, a görög mitológiában Herakles és Meda fia. Róla nevezték el az egyik attikai phylet, azaz törzset Antiochisnak.

Antiochos, 1. II. Fülöp, makedón király hadvezére, a szíriai Seleukos apja.

2. I. A. *Soter*, Seleukos Nikator szíriai király fia (323—261). Mostoha anyja, Stratonike iránt oly mély szerelemre gyuladt, hogy apja orvosi tanácsra nejét neki átengedte, egyúttal országának azt a részét, mely az Eufratesen túl feküdt (293). Apjának visszavonulása után (281) A. egész Szíriának ura lett. Ázsiában támadt zavarok miatt kénytelen volt apja gyilkosával, Ptolemaios Keraunosszal békét kötni. Eumenes, pergamoni király ellen viselt háborúját nem kísérte siker; nagyobb szerencsével harcolt a gallok ellen; első ízben Galatiára szorította őket vissza, a második háborúban azonban elesett (261). V. ö.: *Droysen*, *Geschichte des Hellenismus*; *Niese*, *Geschichte der griech. u. mak. Staaten*.

3. II. A. *Theos* «isten» (a miletosiak nevezték el így hálából, hogy zsarnokukat, Timarchost elűzte), az előbbinek fia és utóda (Kr. e. 261—246). Szerencsétlenül hadakozott Ptolemaios Philadelphossal, Egyiptom királyával s hogy a háborút befejezhesse, nejét, Laodikét eltaszította és Ptolemaios leányát, Berenikét vette nőül. Aposa halála után visszafogadta ugyan első nejét, de ez a sérelmet nem tudta megbocsátani és A.-t, valamint Berenikét fia, Seleukos Kallinikos által megölette.

4. III. A. (a nagy), szül. 242., már 18 éves korában trónra került s csakhamar megkezdődött a külső és belső háború, mely a Seleukidák erejét fölemésztette. Először az egyiptomi Ptolemaios Philopator ellen vonult, ki nagyra vágyólag Elő-Ázsia birtokára vágyott. De ekkor néhány helytartója fellázadt ellene s A. kénytelen volt ezek ellen fordulni. Meg is verte őket, sőt Kis-Armeniát is meghódította (220). Ezután ismét Egyiptom ellen vonult, de csatát veszítve, Philopattal békét kötött (217). Nagy előkészületek után 212. hadat indított a parthusok és baktriائيak ellen, de nem tudta függetlenségüket megszüntetni; nagyobb sikere volt az Indus mellett elterülő tartományok ellen, honnan gazdag zsákmánnyal tért vissza s ekkor vette föl a *Nagy* melléknevet. Ptolemaios Philopator halála után (204) ennek fia, az ötéves Ptolemaios Epiphanes lett Egyiptom királya; A. tehát Egyiptom elfoglalása végett III. Fülöp makedón királlyal szövetekezett. Palesztinát

és Föniciát el is foglalta és megállapodott Fülöppel Kis-Ázsia görög városainak megosztásában, melyek akkor a Ptolemaiosok birtokában voltak. Már arra gondolt, hogy a Hellespontos nyugati partvidékét is megtámadja és T. Quinctius Flaminius-szal, a rómaiak hadvezérével, alkuba akart bocsátkozni eddigi hódításainak biztosítására. De ez Egyiptom szövetségeseiként követelte, hogy A. minden görög városról lemondjon és megtiltotta, hogy Európába átkeljen seregével. Mindazáltal A. tovább nyomult, sőt az aitoliaiak hívására behatolt Thessaliába is, azonban Manius Acilius Glabrio konzul a Thermopylainál megverte (191) és visszakergette Kis-Ázsiába. A következő évben pedig L. Cornelius Scipio átkelt seregével a tengeren és A.-t megtámadta ephesosi táborában. Hiába áll seregeinek élén Hannibal, ki ebben az időben, mint hazájából száműzött, Róma ellenségeinek ajánlta föl tehetségét, ez sem tudott a római sereggel bírni és A. békét kért, mire a rómaiak azt követelték, hogy a Taurusig vonuljon vissza. Erre A. csatát kockáztatott, de Scipio Magnesianál keményen megverte (190) és A.-t azonfelül, hogy Kis-Ázsiából kiszorította, 15,000 talentum hadisarc fizetésére kényszerítette. A. vereségével a hellénizmus ereje Rómával szemben végleg összeomlott. Midőn A. 187. a Tigris alsó folyásánál az elymaeusok országába törve, Bél templomát fosztogatta, az elkeseredett bennszülöttek megölték. V. ö.: *Droysen*, *Gesch. des Hellenismus*; *Mommsen*, *A rómaiak története I. köt.*; A. *Heyden*, *Beiträge zur Gesch. d. Ant. d. Grossen*; *Mahaffy*, *Greek life and thought from the age of Alexander to the Roman conquest* (London 1887).

5. IV. A. *Epiphanes* (a kiváló), az előbbinek második fia, kit tüszul küldött Rómába, honnan 175. elszabadult és bátyjának, IV. Selenkos Philopatornak megölése után hét évig (171—164) uralkodott. Csakhamar hadat indított Egyiptom ellen és királyát el is fogta, de a római követ, C. Popilius Laenas parancsára vissza kellett vonulnia. Minthogy Jeruzsálem kincseire vágyott, okot keresett a vizsláyra és eltítva a zsidó szertartásokat, Zeus tiszteletét rendelte el. De a vallásos zsidók, akik különben is Egyiptom pártján voltak, a Makkabeusok (l. o.) vezérlete alatt fellázadtak és A. hasztalan küzdött ellenük. 164. midőn a parthusok ellen vonult, a perzsa Tabaeben meghalt.

6. V. A. *Eupator* (a nemes származású), az előbbinek fia, ki Lysias gyámsága alatt 9 éves korában került a trónra. Jeruzsálemet ostromolva, megjelent apjának barátja, Philippos, és magának követte a gyámi tisztelet, de Lysias a zsidókkal kiegyezett és Philippos megverte. De csakhamar megérkezett Rómából Demetrios, IV. Selenkos Philopator fia, ki Lysias A.-szal együtt kivégeztette (161).

7. VII. A. *Sidétész* (mert a pamfiliai Side városában nevelkedett), I. Demetrios Nikator fia, 139—129. uralkodott. A trónbitorló Diotos Tryphont megbuktatta, legyőzte a Makkabeus Johannes Hyrkanost és Jeruzsálemet ostrom alá fogta, de a rómaiaktól tartva, méltányos békét kötött. A parthusok ellen hadakozva elesett.

8. VIII. A. *Gryphos* (véreseorrú), atyjának, II. Demetrios Nikatornak megölése után 125. trónra

lépett és Szíria egy része elismerte uralmát. 123. az ellenkirályt, Alexandros Zabinát elkergette és uralomra vágyó anyját, Kleopatrát, ama méregpohár kiívására kényszerítette, melyet neki szánt. Innen gúnyos mellékeve *Philometor* (anyaszerető). Péltestvére, A. Kyzikénos, elvette tőle Coelesziriát és Föniciát, 96. pedig merénylet áldozata lett.

9. XIII. A. *Asiaticus*, az előbbinek unokája, ki 68. L. Licinius Lucullustól visszakapta Szíriát, melyet Tigranes, Armenia királya elfoglalt. Pompeius azonban 64. megfosztotta trónjától és nemsokára megöletett. Ő volt az utolsó Seleukida, ki Szíriában uralkodott.

Antiochos Askalonita, megh. Kr. e. 68. Tanította a filozófiát Athénben, Alexandriában és Rómában, ahol Cicero is tanítványa volt. Őt tekintik az ötödik akadémia alapítójának, ki végleg elvezette azt a szkepticizmustól az eklekticizmushoz. V. ö.: *Hoyer*, *De Antiocho Ascalonita* (Bonn 1883).

Antiope, 1. Asopos folyamisten leánya, Amphion és Zethos anyja, kit Dirke éveken át fogságban kényszerít, míg nem A. fiaihoz menekül, kik Dirken (l. o.) iszonyú boszut állanak. Dionysos a fiukat anyjukban bünteti meg, amennyiben őt tébollyal sújtja, melyből Phokos, Sisyphos unokája, gyógyítja ki. — 2. A., Hyppolite amazonkirálynő huga, Theseustól, aki megszőkteti, Hippolytos fia született; az amazonoknak Attikába való betörésekor ő közvetítette a békét. Mások szerint elesett a nővére ellen folyt harcban.

Antioquia (ejtsd: antiokkia), departemento Kolumbia délamerikai államban, 77,305 km² területtel, (1908) 160.000 lak. A kolumbiai Cordillerák takarják. A Kauka folyó öntözi. Nem valami termékeny, de szénben és nemes ércekben gazdag. Területének még nagy része őserdővel van borítva. Főleg cukornádat, kukoricát, kakaót és újabbban kávétermeszt; jelentékeny az őszvér- és marhatenyésztése is. Fővárosa *Medellin* (l. o.). Jelentékenyebb helyek: *Santa Fè de Antioquia* a Kauka balpartján, 10,000 lakossal és *Santa Rosa*, aranymosással.

Antiosziandriánusok. Egy lutheránus szekta, mely tagadta Osiandernek (l. *Osiandriánusok*) a megigazulásra vonatkozó tanát. Ők nevezetesen azt tanították, hogy nem a megigazulás által lesz az ember igazgá, ahogy az isten igaz, hanem csak az isten bánik vele úgy, mintha igaz volna. Ennek az alapján úgy van az ember, mint akit Isten feloldoz a büntetés alól és igaznak fogad el.

Antipápa a. m. ellenpápa (l. o.); *antipapizmus*, pápaellenesség.

Antiparallel két egyenes akkor, ha azoknak egy harmadikkal való átmetszésénél azt találjuk, hogy az ezzel alkotott ugyanazon oldalon fekvő belső szögek egyenlők. Így pl. az egyenlőszárú trapéz nem párhuzamos oldalai A.-ek.

Antiparallelogramm a. m. trapez. L. *Négy-szög*.

Antiparalytica, bénulást, bódulást, csökkentő v. megszüntető szerek: általában izgatók. L. *Excitantia*.

Antiparasitica (lat.), a betegségeket okozó állati és növényi élősköket elpusztító gyógyszer-

rek. Három alcsoportba oszthatók: Féregűző szerek (*antihelminthica*); bőrelődsiek ellen használt szerek (*antiepzioza*); bakteriumölő szerek (*antibacteritica*, *antiseptica*).

Antiparosz (Antiparo), az ó-korban *Oliaros*, a Kikládok egyike az Egei-tengerben, Parosz közvetlen közelében, amelytől 2–3 km. széles szoros választja el. Területe 45 négyzetkilométer, 600 lakossal. Földje elég termékeny. Érdekes a cséppkő-barlangja gyönyörű sztalaktitokkal, a sziget E.-i részén.

Antipas, l. *Heródes*.

Antipasszát, az alsó *passzátszél* (l. o.) ellentett irányú szél a légkör magasabb rétegeiben. Míg a trópusokban az alsó rétegekben az É.-i félgömbön ÉK.-i és a D.-in DK.-i szelek — passzáatok — uralkodnak, addig a magasabb rétegekben az ellenkező irányú A.-ot lehet tapasztalni. Az A. tehát az É.-i félgömbön DNY.-i, a D.-in ÉNY.-i irányból jön.

Antipater, l. *Antipatros*.

Antipatharia (állat), a hatsugaras virágállatok (*Hexacorallia*) egyik alrendje. L. *Virágállatok*.

Antipátia, l. *Ellenszenv*.

Antipatrisz, város Palesztinában, Sáron mezén, a Jeruzsálemből Cezareába vivő úton, melyet Nagy Heródes Kafarszaba falu helyén atyja emlékére építtetett. A VIII. sz.-ban még előfordul a neve. Valószínűleg a mai Ras-el-ain mellett volt.

Antipatros, makedón hadvezér. Kr. e. 346. II. Fülöp, Makedónia királya Athénbe küldte s itt Demosthenes vendége volt. A chaironeiai csata után 338. az ő közvetítésével kötötték meg a békét. Midőn Nagy Sándor Ázsiába ment, őt nevezte ki Makedónia helytartójává, hogy a szomszéd tartományokat és Görögországot féken tartsa. A. a fellázadt trákokat megverte, szintúgy legyőzte Megalopolisnál (330) II. Agist, a spártai királyt és szövetségeseit, miáltal a makedón fennhatóságot Hellas fölött biztosította. Ezen érdemei ellenére is Nagy Sándor anyjának, Olympiasnak fondorkodásai következtében hajlandó lett volna A.-t állásából elmozdítani, de hirtelen meghalt és Antipatrosz Kraterossal együtt Makedónia helytartója maradt. Az újból fellázadt görögöket Lamiánál (322) újra legyőzte. A trónra vágyó Perdikkas meggyilkoltatása után Nagy Sándor gyermekeinek gyámja és a birodalom kormányzója lett. A tartományokat újból felosztotta és halálos ágyán (318) fiának Kassandrosnak mellőzésével Polysperchont nevezte ki kormányzónak. Nemzetiségének utolsó sarja unokája, Antipatrosz, Kassandros fia volt, 296. Makedónia királya, kit 294. Demetrios Polyorketes trónjáról elkergetett, apósa Lysimachos pedig 288. megölette.

Antipaxosz (Antipaxo), kis jón sziget Paxosz mellett.

Antipendium, művészi ékítményű kő, érc vagy fatábla, nemkülönbön himzett szövet, amely az oltár elejét és oldalát díszíti. L. *Antependium*.

Antipepszin, olyan antierjesztő (l. *Erjesztők*), amely a pepszin (l. o.) hatását gátolja. A normális

vérsavóban is előfordul; mennyiségét meg lehet szaporítani pepszinnek a véráramba való fecskendezésével. L. *Immunitás*.

Antiperisztaltikus (gör.) a belek mozgása, ha a tartalmukat a normálissal ellenkező irányban továbbítják. A. mozgás csak kóros körülmények közt fordul elő, normálisan csak a vakbélnek van A. mozgása. L. *Bélmozgások*.

Antiphanes, Alexissel együtt az attikai komédia középső korszakának legjelesebb költője Rhodus szigetről vagy Smyrnából. K. e. 390 táján lépett fel Athénben s 74 évet élt. Állítólag 260 darabot írt. Nagy Sándor nem szerette az ő darabjait, melyek a társas élet és polgári viszonyok körében mozogtak. Töredékei (*Kock*: Com. Att. fragm. II.) jó verselőnek mutatják.

Antipharmakon (gör.) a m. ellenméreg, l. *Ellenszer*.

Antiphates, a mondai emberevő lestrygonok királya, aki Odysseus hajóit egynek kivételével tönkretette.

Antiphellos, ókori város Kis-Ázsiában, Likianak legdélibb partján (ma *Antiflo* falu, a koniai vilájetben); romjai közül legérdekesebbek a sziklába vágott sírkamrák, melyeknek homlokzata a fával való építkezés formáit utánozza.

Antiphilos, híres görög festő Egyiptomból, Apellesnek kor- és versenytársa, a Kr. e. IV. sz. második felében. Rendkívül könnyedén, gyorsan festette képeit mindkét technika (enkauszika és tempera) alkalmazásával. Egyaránt művelte a történelmi és mitológiai tárgyakat, a genre- és karikatura-képeket.

Antiphlogistica (gör.), olyan gyógyszerek, melyek heveny gyulladás leküzdésére, korlátozására valók. Ezek lehetnek: 1. *dezinficiens szerek*, melyek a gyulladás okát hárítják el, pl. karból, szalicilsav, bórsav, szublimát, 2. *összehúzó szerek*, melyek a gyulladásos hely vérbőséget szüntetnek meg, ilyenek pl. az aqua plumbica s az aqua Goulardi, 3. *oszlató szerek*, pl. a régiek által nagyon kedvelt szürke kenőcs és higanytapasz, s az újabban gyakran használt jódos és jódkáliumos kenőcsök. Gyuladássalenes eljárások még a hideg v. jeges borogatások, a piócázás, a száraz és véres köpölyök alkalmazása is és mindenek fölött a gyuladt testrész teljes nyugalomba helyezése.

Antiphlogosis, a heveny gyulladás orvoslása, l. *Antiphlogistica*.

Antiphon, l. *Antifona*.

Antiphon. 1. A tíz attikai szónok sorának megnyitója, szül. Kr. e. 480., az attikai Rhamnusban. Mint az oligarchia híve, résztvett a négyszázak tanácsának szervezésében. Ennek bukása után mint hazaárulót, fényes védőbeszéde dacára kivégezték 411. Mintegy 60 beszéde közül 15 maradt fenn; ezek közül csak 3 vonatkozik való esetre, a többi csak szónoki gyakorlat. Ő írt először mások számára törvényszéki beszédeket s iskolájában nagy hatással tanította a szónoklat művészetét, melynek ő a megalapítója. Beszédeit kiadta Blass (Leipzig 1881).

2. A., tragikus költő Kr. e. 365 táján Athénben. Majd Dionysios kényúr udvarában élt, hol szókimondásáért halállal lakolt.

Antiphonale, l. *Antifonárium*.

Antipirin (phenyldimethylisopirazon), fehér köb alakú kristályocskák, vízben kitünően oldható; koncentrált vizes oldatai (50%) nyálkahártyákon éresszehűzők, vérzésesillapítók, érzéstelenítők. Felfedezője *Knorr* (1884); a kitünően bevált, de nagyon drága kinin után az első jól használható lázcsökkentő szer volt, mit aztán 1887. az antifebrin s újabban egész sor ily szer követett. Valamennyi közt az A. a legártatlanabb; bár ez is az anilinnel rokon pirazonból származik, nagy adagban elkekülést, vérbomlást, rohamos hőesést, szóval enyhe anilinnmérgezést (l. o.) okoz. Némelyek érthetetlen érzékenységek vele szemben, kiütést és *lázat* kapnak tőle. Hőcsökkentő hatása 5–6 órára terjed (magyarázatát l. *Lázcsökkentő szerek*). Adagja 0.5–1.0 g., de 1.5, sőt 3 g.-ot is veszedelem nélkül be lehet venni.

Az agy véreireit tágító és a centrumokat enyhén bódító hatásánál fogva a fejfájásokat, migrént, zsábákat jól megszünteti. Jó hatást látunk tőle számarhurutnál, reumás fájdalmaknál, ischiásnál, tabeses lábszagatásoknál, angina pectorisnál is. A hólyag és a végbél görcsös ingereit 1.5–3 g. 25–50 g. langyos vízben a végbélbe fecskendezve, jól szünteti.

Antiplanet, Steinheil-féle, ma már elavult lencsekombináció a fényképezésben. L. *Lencse*.

Antipodes (nőv.) a. m. *átellenes* vagy *ellenláb* *sejtek*, l. *Magkezdemény*.

Antipód szigetek, sziklás és lakatlan brit szigetecsoport Új-Zélandtól DK.-re, 53 km² ter.; felfedezője Waterhouse volt 1800. s nemvén onnan kapta, mert a szigetlakók körülbelül ellenlábasai (l. *Antipodusok*) a greenwichieknek.

Antipodusok (gör.), ellenlábások, kika földgömbnek ellenkező részein, ellenkező délkörök és szélesség alatt laknak, lábaikkal tehát egymással átellenben állanak. Folyton ellenkező napszakuk és különböző évszakok is vannak. Az A.-tól megkülönböztetendők az *ellenlakók* (antoeici), kik ugyanazon délkörön, de ellenkező szélesség alatt laknak, kiknek tehát természetesen ugyanegy nap-, de ellenkező évszakok van. A *körüllakók* (perioeci) egymással ugyanegy szélesség alatt laknak, de egymástól 180 fokkal K.-re v. Ny.-ra. Ezeknek, ellentétben az ellenlakók viszonyaival, mindig ugyanaz az évszakuk, de mindig ellenkező napszakuk van.

Antipolis, Antibes (l. o.) régi neve.

Antiportikus (gör.), templomoknál az oszlopokkal ellátott, nyílt ajtó-terem.

Antipulsator, a gázmotorok szívócsővébe kapcsolott nyomásszabályozó készülék. A gázórán keresztül áramló gáz csak egy bizonyos sebesség mellett képes feszültségét megtartani, ez a sebesség pedig a nyomáson kívül az időegység alatt elvont gázmennyiség és a cső keresztmetszetének területétől függ, ha tehát ugyanazon idő alatt több gázt veszünk ki, a sebesség növekszik, ami nagyobb nyomáskülönbözetet vagyis nagyobb hajtóerőt kíván, minthogy pedig a gáztartályban a nyomás állandó, a vezetékben és a hengerben kell az ellennyomásnak megfelelően csökkenni. Ez a nyomáscsökkenés azonban fokozatosan érezhetővé válik és úgy a motor munkájában, valamint a motorral közös hálózatra kapcsolt világító-

vezetékben okoz kellemetlen zavarokat, a lángok emiatt lüktetve égnek. Ezen bajok elhárítására alkalmazzák az A.-t. Szerkezete kétféle: zacskó- v. harangrendszer. Előbbi egy bőrfújatóhoz hasonló, bórdudára emlékeztető bőrzacskó, melynek egyik vége a gázvezetősővel, a másik pedig a gázmotor szívócsővével áll kapcsolatban. Ez a bőrzacskó a gázmotor nagysága szerint 0.1–0.3 m³ gázt fogad be s a gáztartóból beáramló gáznymomás hatása alatt erősen kifeszül és a gázmotor szívása alatt feszültségéből aránylag keveset veszít és így a lángok lüktetőszerű égésének elejét veszi.

A harangrendszerű A.-ok ellenben a gázgyáruk gáztartóihoz hasonlóan egy megfelelő méretű edénybe öntött víz fölé borított harangból állanak, hol a gázórából jövő gáz a vízen keresztül felnyúló csövön vezet a gázt a harang alá, hol a harangot mindaddig emeli, míg az emelkedése közben alkalmas kapcsoló szerkezettel a hozzávezető csövet el nem zárja, az ide ömlött gáz tehát állandóan a harang súlyának megfelelő nyomás alatt áll. Ezt a gázt aztán egy második cső vezet a motor szívószelepeéhez.

Antiputrida, szagtalanító szerek, l. *Desodorisancia*.

Antipyresis, a láz orvoslása, l. *Lázcsökkentő szerek*.

Antiqua (nyomda), közönségesen *latin*-nak nevezett betűfaj, az ujságok, könyvek egyenesen álló szövegbetűi. A franciák *romain*-nak, az angolok *roman type*-nek, az oroszok *francuszkij*-nak nevezik. Az A.-nak három fő fajtáját szokás megkülönböztetni: *franciát*, *angolt* és *mediaevált*. Ama kérdés illetőleg, hogy ki metszett először A. betűket, eltérők a vélemények. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy az A. betűket *Jenson* Miklós (l. o.) velencei nyomdász és betűíveső alkotta meg a római írás minuszkuláiból. Manutius Aldus (l. *Manuzio*) is sokat javított az A. betűkön s azokat 14 nagyságban vésette.

Antiquaille, l. *Anticaglia*.

Antiquál (lat.) a. m. elavulni, elvülni hagy. A könyvkötészetben a. m. könyvmetszéseket izzó vassal beégetett alakokkal díszíteni. *Antiquizál*, régi szokásokat utánóz. *Antiquitások*, a. m. régiségek. *Antiquáció*, megszüntetés, elévülés, elértéktelenedés. *Antiquitás*, régiség, ó-kor.

Antiquárius (lat.), a rómaiaknál az volt, aki szívesebben használt régibb kifejezéseket és alakokat s az irodalomban is többre becsülte a régi műveket az újabbnak; a középkorban olyan ember, aki különösen kolostorokban régi könyvek s kéziratok másolásával foglalkozott; újabb időben a. m. régiségbűvár, aki régiségek, különösen műtárgyak tanulmányozásával foglalkozik; mostani értelemben pedig A.-nak oly embert neveznek, aki leginkább régibb, a könyvkereskedői forgalomból már kiment könyvek elárúsításával foglalkozik. L. még *Könyvkereskedés*.

Antireformerek, a reformok ellenzői.

Antirenters (ejtsd: entrentersz). Észak-Amerikában azok neve, kik a haszonbérleti viszonyból folyó kötelezettségeknek vonakodnak megfelelni.

Antirevolúció a. m. ellenforradalom.

Antirrhinum L. (nőv.), l. *Oroszlánszáj*.

Antiscabiosa (lat.), rüh ellen való szerek, l. *Rüh*.

Antiseii (gör.) a. m. ellenármyasok, oly földlakók, kiknek árnyéka ellenkező égtájakra esik. L. *Ascii* és *Arnyéktalanok*.

Antiscorbutica, skorbutellen való gyógyszer és különböző növényi tápszerek, pl. savanyú káposzta, répa, retek, mustár stb., gyümölcsök: citrom, narancs, alma, körte stb., szeszes italok, almabor. A gyógyszerek sorából citromsav, borkősav, növényi savak, káliumsók. Ezenfelül az általános vérzéscsillapítók, az erősítő és vérképző szerek is szerepelhetnek a skorbut kezelésében.

Antisemitizmus. *Antisemiták*, a semita népfaj ellenségei, közönségesen a zsidók ellen irányuló társadalmi és politikai áramlat hívei és terjesztői. Irányuk és törekvéseik összessége az A. Az A. még az ó-korból ered és onnan a mai napig sokszor és sokféleképpen nyilvánult a zsidók elnyomásában, erőszakos kiűzésében stb. Az A. kivált olyan országokban erős, ahol a zsidók nagyobb számban laknak (Oroszország, Románia, Keleti és Közép-Németország) és gazdasági uralomhoz, politikai befolyáshoz jutottak. Az A. iparkodik a zsidóság szabad mozgását, állampolgári egyenjogúságát a korszellem által már ledöntött mindenféle korlátozással megakadályozni, őket közhivatalokból kizárni stb. Az A. az utóbbi években különösen Oroszországban vert erős hullámokat, hol nemcsak elnézésben részesült, hanem a kormány rendszabályaiban is érvényesült, amely magatartás azután véres üldözéseket, ú. n. „pogrom”-okat szült az elvakult s fellázított tömeg körében. Mint politikai parlamenti pártprogram szerepel az A. a német birodalomban (Stöcker, Ahlwardt, Böckel) és Ausztriában (keresztényszocialisták, Schönerer, Lueger).

Franciaországban a 80-as évek közepe óta (*Drumond*) találkozunk az A. első erősebb nyomaival. A 90-es években a zsidóellenes agitáció intenzitásában egyre erősödött. A szociális és gazdasági térről átesapott a politika terére, amelyen azután klerikális és monarchikus elemekkel szövetkezvén, a *Dreyfus-ügy* (l. o.) kapcsolatban ellentétet teremtett a hadsereg és köztársaság között.

Magyarországon a tiszaezlári pör a 80-as években erős antisemita izgalmakat keltett. A parlamentben is volt egyideig egy antisemita töredék (Istóczy stb.). Az antisemiták tanaikat vallási, faji, hazafias és gazdasági okokkal próbálják indokolni. V. ö.: *Dühring*, *Die Judenfrage* (Karlsruhe 1892, 4. kiad.); *Stöcker*, *Das moderne Judentum in Deutschland* (Berlin 1880, 5. kiad.); *Darien G.*, *Les antisémites*. Les pharisiens (Páris 1841); *Istóczy Győző*, 12 röpirat (1880—1884); *Drumond*, *La France juive* (u. o. 1886); *Karl Marx*, *A zsidókérdés* (magyarul, Huszadik Században).

Antiseptica, l. *Antiszepszis* és *Antiszeptikus* szerek.

Antisialagoga (helyesen: *antisiala*), a nyál-elválasztást csökkentő szerek, pl. az atropin.

Antispasmodica vagy *antispastica*, *antitetanica*, *anticonvulsiva*, görcsöket szüntető szerek, olyan orvosságok, amelyek kóros izomösszehúzódnásokat tudnak megszüntetni. Ide számítan-

dók az általános ideg ingerlékenységet csökkentő szerek: mint a brómsók, az ópium és annak különféle készítményei, a klorálhidrát s kloroform, egy része az újabb lázellenes szereknek, továbbá cink-sók, atropin, néhány illó olaj (valeriana). A görcsök kezelésénél ezenkívül fontos szerep jut még a vízorvoslásnak és a villamosságoknak is.

Antispastos (gör. „ellenkező”), a régi metrikában egy négytagú versláb, melyben két rövid tag két hosszú tag közre s melyet úgy értelmeztek, hogy egy jambusból és egy trocheusból (tehát ellenkező lábakkal) van összetéve, ami képzelenség. Képlete — — —. Régi magyar neve: toborzéki. Csak elméletben létezett.

Antistes (gör.) a. m. elüljáró, felügyelő, különösen az istentiszteletnek v. templomnak főnöke. A katolikus egyházban így nevezik a püspököket és a szerzetes rendek főelőjáróit. Svájcban a reformált városi templomok első papját s az egyházi és iskolai ügy főgondozóját is így nevezik.

Antisthenes, a cinikus iskola megalapítója. Szül. Kr. e. 444. s 371. még élt. Gorgias tanítványa volt, s már maga is oktatott, midőn Sokrateszel megismerkedett, kihez aztán a legnagyobb ragaszkodással viseltetett. Művei, kevés töredék híján, elveszték. Sokrates halála után a kynosargesi „gimnázium”-ban iskolát nyitott s innét kapta iskolája a *cinikus* nevét. Sokratesben főleg a gazdagság megvetését, a bajok türelmes elviselését, a jellem függetlenségét, az önuralmat bánta; de ezeket a tulajdonokat annyira túlozta, hogy Platon joggal mondhatta róla: „A., gőgöd kabátod lyukaiból kandikál felém.” Sokrates halála után pusztá köpenyben, meztlenül, tarisznyával a hátán, rendetlen hajjjal és szakállal, bottal a kezében járta az utcákat, hogy az embereket a természethez visszavezesse. Legismertebb tanítványa a sinopei *Diogenes* (l. o.).

Antistrófa (eszt.), ellenversszak, l. *Versszak*.

Antisyphilitica, a szifilisz gyógyítására használt gyógyszerek (kénésb, jód, arzén) és egyes növényekből készült főzetek. L. *Szifilis*.

Antiszabbatáriusok (szombat-ellenesek). Az ó-keresztény egyházban azokat nevezték így, kik a zsidó szombat megünneplése ellen küzdöttek azon az alapon, mert azt, mint mózesi intézményt, az evangélium megszüntette. Újabb időben Angolországban azt az egyházi pártot nevezik így, mely a vasárnap ünneplését egyáltalában meg akarja szüntetni, mivel nézete szerint a keresztény köteles minden napot egyenlően szentnek tekinteni.

Antiszana, 1. az ecuadori Andok vulkán csúcsa Dél-Amerikában, Quitától DK-re, 75 km.-nyire. Magassága 5875 m. Először Boussingault, 1880 márciusban pedig Wyhmer mászta meg. — 2. *A.*, *helység* az A. lejtőjén 4090 m. magasságban Takova (Peru) és Kalamarka (Bolivia) után földünk legmagasabban fekvő faluja.

Antiszepszis (gör.), azon eljárások összessége, mely a sebzéshez társuló helybeli és általános fertőzés leküzdésére törekszik. Már az ó-korban, majd a XIX. sz.-ig a középkor és újkor sebészei között akadunk nem egyre, aki a sebek síma gyógyulására észszerű, mai fogalmainkhoz hasonló eljárásokat hozott javaslatba. Mindezen ajánlatok ösztönszerűek voltak. Mert az egyre változó kör-

tani elméletekhez simulni nem tudtak, általános elterjedésre, továbbfejlődésre alkalmatlanok maradtak. Az első, aki tudatosan hirdette, hogy a szülés után jelentkező gyermekágyi láz és a sebzéshez társuló genyverülés kivülről a szervezetbe bevitt fertőző anyagnak «bomlott állatszeri anyagnak» eredménye és aki egyúttal megjelölte az utakat, melyekkel ez anyagnak a sebbe jutása ellen védekezhetünk, *Semmelweis Ignác* volt. Világraszóló felfedezését 1848. Hebra jelenti be a bécsi orvosegyesület gyűlésén. A budapesti egyetemre történt meghívása után, tíz évvel később (1858) Semmelweis maga számol be azokról a bámulatos eredményekről, melyeket eljárásával mostoha külső viszonyok között is elérnie sikerült. Szerinte a fertőző anyagnak a sebbe vitelére elsősorban az orvos keze, műszerei és kötőszerei alkalmasak (*érintés útján történő fertőzés*). A kezeket, eszközöket a beavatkozás előtt mosással, majd oly szerrel tisztítani, mely a «bomlott állatszeres anyagot» elpusztítja. E célra klórmészoldatot használt. «Mint-hogy pedig... könnyebb az újat be nem mocskolni, mint a bemocskoltat újra megtisztítani», arra törekszik, hogy a szüléssel foglalkozó orvost és tanulót törvény tiltsa bomlott anyagok (különösen bomló tetemek) érintésétől (*a kéz fertőzésének prophylaxisa*). A kezét, ha bomlott anyagot érintenie kell, olajjal védteti a fertőző anyagnak a bőr porusaiba való behatolása ellen (*a gummikeztyűk öse*). «Mint-hogy a bomlott anyag vívjöve a levegő is lehet», követeli a fertőzött, lázas betegek elkülönítését és a szülőházak megfelelő higiénéjét (*a levegő-infekció kerülése*). Még így is dióhéjba szorítva Semmelweis tanait, láthatjuk, hogy mindaz a haladás, mely évtizedes törekvések és küzdelmek után mai sebkezelésünk alapjává vált, az ő elveiben megvolt. A tisztultabb felfogással csak az eszközök változtak meg, de az elv állandóan megmaradt.

Annaira új volt Semmelweis egyszerű tanítása, hogy talán ép ezért nem tudott oly gyorsan terjedni, mint áldásos volta kívánatossá tette volna. Csak húsz évvel később, 1867. indult hódító körútjára az A. tana, amikor *Lister József* glasgowi sebész, majd londoni sebésztanár a sebfertőzés okozóinak behatóbb ismerete alapján világra bocsátotta antiszeptikus sebkezelési eljárását. Cagniard-Latour, majd Pasteur alapvető kísérletei, amelyek kimutatták, hogy a rothadás és az erjedés élő csírák fejlődéséhez van köteve, vezették Listert arra a gondolatra, hogy a sebekben folyó fertőzés is ily élősdiek hatására fejlődik. Ez élősdiek előlése, a sebtől való távoltartására eszelte ki Lister bonyodalmas eljárását, kitéseit, melyeknek eredménye az volt, hogy az elvei szerint kezelt sebek nagy része fertőzés, genyedés nélkül gyógyult.

Lister követői az első évek lelkesedésének lezajlása után csakhamar kezdték a bonyodalmas eljárást módosítani. A karbolsav helyett, melynek maró, mérgező hatásáról meggyőződtek azok, akik Lister tanácsa ellenére e nagy méreg özőnével kezdtek dolgozni, a legkülönbözőbb fertőtlenítő szerek sorát próbálták ki, míg lassanként kiderült az, hogy eszközökhöz, kötőszerekhez tapadó

genyeltő baktériumok forró gőzzel, forró vízzel gyorsabban és biztosabban ölthetők el, mint az antiszeptikus vegyi anyagokkal. A levegő porához tapadó csírák előlése alkalmazott permetező (carbolspray) mint fölösleges, sőt káros dolog elmaradt. A Lister-féle antiszeptikus apparátusból végül csak az az elv maradt meg, hogy minden seb ejtésekor és kezelésekor lehetőségig távoltartsuk a sebtől a fertőzés okozóit, a baktériumokat. Beigazolódott az az igazság is, hogy az A. óvszabályai szerint végzett sebész annál jobban és gyorsabban gyógyul, minél kevésbé izgatjuk azt fertőtlenítő szerekkel. Ha sikerül a sebtől a fertőző csírák távoltartása, a seb helybeli és általános szövödmény nélkül, *aszepikusan* gyógyul. Minthogy pedig az *aszepsist* (l. o.) az egyre tökéletesedő sebkezelési technikával mind gyakrabban sikerült a sebgyógyulás folyamán biztosítani, az A.-szel szemben azt az eljárást kezdték *aszepszis*-nek nevezni, mely antiszeptikus szerek kerülésével igyekszik a sebfertőző baktériumok kiküszöbölésére. Minthogy csak az eszközök között van eltérés, a cél, a sepszis (a seb és a szervezet fertőzése) kizárása közös mindkét eljárásnál, e két fogalom között lényeges különbség nincsen.

Az A. azonban tágabb fogalom. A már megtörtént fertőzés, pl. sebgenyedés kezelésére ugyancsak az A. szabályai szerint járunk el. Kiderült ugyan, hogy antiszeptikus szereinkkel a megtelepedett sebfertőzők előlése csak a legtrikább esetben sikerül. Oly erőlyes fertőtlenítő szereket, melyek a seb mélyén és a szövetek között lappangó baktériumokat gyorsan és biztosan előlik, azért nem alkalmazhatunk, mert mérgezők és mert a szöveteket annyira marják, hogy azokban rendesen nagyobb kárt okoznak, mint a fertőző csírákban. A fertőzött sebek célszerű nyitvatartásában, a sebváladék levezetésében, a váladék bomlásának megakadályozásában (erre kitűnőek a sebet érő patyolatba bedörzsölt antiszeptikus szerek, pl. a jodoform) oly eszközök állanak rendelkezésünkre, melyek a fertőzés terjedését, a sepszist meg tudják akadályozni.

A baktériumok beözönlése és terjedése ellen régtől fogva megkísérelték antiszeptikus szereknek belső adását (ú.n. *belső A.-t*). Mindeztideig egyetlen oly anyaggal sem rendelkezünk, mely a vérbe bejutott fertőző anyagot előlni vagy teljesen ártalmatlanná tenni alkalmas volna. A sok anyag közül a szublimátnak kis adagai, újabban a kininbefeccsendések adják még a legjobb eredményeket. A vegyi anyagok szinte határtalan sorából a chemotherapia (Ehrlich) igyekszik oly antiszeptikus anyag keresésére, amely az élőlény baktériumhoz nagy vegyi rokonságot mutat, a szervezetre pedig nem mérgező. Ezideig ily anyagot nem ismertünk. A baktériumokat ártalmatlanná tevő védőanyagok (szérumok) alkalmazása is még a kísérlet stádiumában van. A sepszis leküzdésére célzó ezen legfiatalabb sarja az orvostudománynak a jövőben talán megoldja az A. ideálját, a már kitört általános vérszenynyezés leküzdését.

Antiszeptikus szerek (gör.), a szerves anyagoknak, állati szöveteknek bomlását, rothadását

megakadályozó szerek és eljárások. E tulajdonságukat annak köszönik, hogy a rothadást okozó mikroorganizmusokat el tudják pusztítani, vagy legalább fejlődésüket, szaporodásukat meg tudják akasztani. Mivel nemcsak a rothadási, hanem a sebfertőzést is általános fertőző megbetegedéseket okozó élő lényekkel szemben is így viselkednek, valódi kincsei az orvostudománynak és emberiségnek.

Az ide tartozó vegyi-anyagok baktériumölő hatása többféle lehet. 1. *Sejtmérgek*, melyek megmérgezik a baktériumot anélkül, hogy anyagaival észlelhető vegyi összeköttetésbe lépne, pl. a kinin. 2. *Oxidáló szerek*, melyek vagy direkte a maguk molekulájából adnak le, vagy indirekte a mindenütt jelenlévő vízből a hidrogén elvonásával tesznek szabaddá oxigént s ez teszi tönkre a felszabadulás aktív pillanatában a baktériumot. Előbbire a fémangasavak káli, utóbbira a klór, jó szolgálnak például. 3. *Redukáló szerek*, mohó oxigénelvonással ölnek; példa rá a kénessav, a pirogallol. 4. *Elektrolitek*, savak, lúgok és a néhez fémek vízben oldható sói tartoznak ide, melyek hig oldatban valamennyien ionjaikra disszociálnak s ionjaik a baktérium fehérjéivel vegyi összeköttetésbe lépnek, azt lecsapják, megalkasztják. Pl. szublimát, ezüstnitrát. 5. *Nem elektrolitek*; ezek szerves vegyületek, melyeknek egész molekulája hat a baktériumra talán mérgezőleg is, valószínűleg fehérjét is megalkasztva; például reá a fenolok, szalicilsav, illó olajok.

Használat. Az A. legerélyesebben ható tagjai még a baktériumok csiráját is elpusztítják és a higiéné szolgálatában mint *fertőtlenítő* szerek alkalmazhatók. A sebeszt terén a fertőzött sebek, szétéso folyamatok kezelésében van fontos szerepük (1. *Antiszepszis*), míg a műtő sebesztéből jóformán kiszorultak az *aszepszis* révén (l. o.). *Belső alkalmazásuk* igen szűk körre szorítkozik, mert olyan koncentrációban, amilyenben a fertőző bajok okozói előlnek, az emberi szervezetre is mérgezőek. Beváltak speciálisan a kinin maláriánál, arzén álomkóránál, vérbajnál, kénese vérbajnál, a szalicil izületi csúznál. Joggal a védősavók és gyógyítósavók is ide sorozhatók.

Antiszigma, megfordított szigma (J), kritikai jele annak, hogy valamely vers téves helyen áll vagy be van csúsztatva.

Antisziociális a. m. társadalomellenes.

Antitaktok (gör.), II. sz.-beli gnosztikus szekta, amely egy jó és egy gonosz lényt vett fel, az erkölcsi törvényt az utóbbitól származottnak állította s azért határozottan követelte annak áthágását, hogy ezzel a gonosz lény iránt való megvetését nyilvánítsa. (Clemens Alex. Strom. III.).

Antitaurus, hegység, l. *Taurus*.

Antitetanica, l. *Antispasmodica*.

Antitézis (gör. a. m. ellentét), két oly ellentétes képzetnek egymással való szembeállítás, mely valamely közös szempont alkalmazása folytán vonatkozásban van egymással. A retorikában, stilisztikában valamely gondolatnak ellentétével való szembeállítás nagyobb hatás keltése végett.

Antitípiá (gör.), régi filozófiai műszó, az anyagnak azt a tulajdonságát jelentette, melyet ma ellenállásnak és áthatatlanságnak neveznek. Leib-

niznél is az A. az anyag tehetetlenségi erejét jelenti.

Anti-tipolitográfia, l. *Könyomás*.

Antitoxikon, ellenmérgek, l. *Ellenszer*.

Antitragus, kis kiemelkedés a fülkagylón, l. *Fül*.

Antitrichia Brid. (növ.), lombos moh, egy fajjal hazánkban.

Antitritáriusok (lat.), teológiai műszó, mely alatt a Szentháromság ellenzőit értik. Az *unitáriusokat* hívják így (l. o.).

Antitrypsin, olyan antierjesztő (l. *Erjesztők*), amely a trypsin hatását gátolja. A normális vérsavóban is előfordul, de különösen nagy mennyiségben van jelen kahexiával járó betegségek (pl. rák) esetében v. trypsinrel való immunizálásokor. Tulajdonságait illetőleg még igen eltérők a vélemények. L. *Immunitás*.

Antium, régi római város Itáliában a Tyrrheni-tenger partján. Az előkelő rómaiaknak kedvelt nyaralóhelye volt. Ciceronak is volt ott birtoka. Caligula és Nero A.-ban születtek, Neronak nagy palotája is volt itt; az *Porto d'Anzio*. L. *Anzio*.

Antiumi leány néven ismeretes a görög szobrászatnak egy nagyhírű remeke, mely Porto d'Anzióban került elő s melyet legújában az olasz állam a római Museo Nazionale delle Terme számára vásárolt meg. A szobor áldozatra induló fiatal leányt ábrázol, aki a kezében levő tálcán áldozati szalagot és kis thymiateriont (l. o.) tart, melynek lábába jobbjával alighanem tömjént szórt. A csodálatos szépségű szobor valószínűleg Lysippos körében készült.

Antionionista (gör.-lat.) a. m. valamely egyesülésnek (uniónak) ellenzője.

Antivari (tör. Bar), kis szűk utcából álló város Montenegroban, az Adriai-tenger mellett, romba dőlt régi várral, mely a város közvetlen közelében emelkedő sziklán állt; romjai közt S. Marco oroszlánja látható. Kat. érsek és osztr.-magy. alkonzulátus székhelye. A székesegyházban nevezetes az Uros cár által állított ezüst oltár és Urosnak, valamint nejének, II. András magyar király Ilona leányának fára rajzolt képe. Hajdan jelentős kereskedőváros, az 1877-iki ostromot még most sem heverte ki, csak valami 2317 lak. van. 1909. szabadkikötővé nyilvánították; ugyanakkor egy olasz társaság megkezdte az É.-i szelek ellen védelmet nyújtó mólója építését. Virbazzarral vasút köti össze. A középkorban (1450 óta) a velenceiek birtokában volt, 1573. török kézre került; 1877 dec. 28. a montenegróiak foglalták el s a berlini béke 1878. júl. 13. ezek kezében hagyta.

Antoeci (gör.) annyi mint ellenlakók. L. *Antipodusok*.

Antofagasta, 1. Chile egyik tartománya, a Csendes-óceán, a Territorio Tokopilla, Bolivia, Argentina és Atakama közt 121,300 km² területtel, (1905) 70,830 lak. EK.-i részében az Andok hatalmas vulkánjai (Antofalla 6370 m., Llulla-illako 5170 m., Szokompa 5980 m. stb.) emelkednek. Az Andok láncai között a sósomcsarak egész sora található. Egyetlen folyója az É.-i határon a Loa. A lakosság az egyre nagyobb mértékű öltő borax-, salétrom- és ezüsthányászat következtében erősen gyarapszik. A füves térség igen szegényes, a tenyészet

silány, mert a talaj kevés vizet kap. 2. A város 1870. alapított kikötőhely, A. chilei tartomány fővárosa. a Morena-öbölnél, (1905) 26,445 lak., osztr.-magy. konzulátussal, élénk kereskedelem. A város gyors felvirágzását salétrom-, réz- és ezüstbányáinak köszöni. A salétromot a bolíviai kormány 1866. és 1874. kötött szerződésük értelmében a chileiek bányászták; e szerződést 1879 febr. 1. a bolíviai kormány visszavonta, mire A.-t chilei csapatok szállták meg s kiűzték a chile-bolíviai háború. A. az 1884 ápr. 4. kötött szerződés értelmében a chileiek birtokába került.

Antofillit (ásv.), az amfibol-csoportból (l. *Amfibol*) (MgFe)SiO₃. Kristályai ritkák, szálas-rostos tömegekben fordul elő. Üvegfényű, szegfűbarna, sárgászöldes; a bronzitához és hiperszténhez hasonlít. Norvégiában (Kongsberg és Modum), Morvaországban (Hermannschlag) fordul elő. Válfaja a *Kupfferit*, melyben a vas rovására túlnyomó a magnézium, kevés króm-tartalomtól erősen zöldszínű; az Uralban és a Baikal-tó vidékén található.

Antogast, fürdőhely Badennek Offenburgi kerületében, a Maisach-völgyben. Alkalikus földes savanyúvízforrásokai vannak.

Antográfia (gör.) a. m. virágírás, közlemény virágnyelven.

Antoine (ejtsd: antoán), 1. *André*, francia színész, szül. Limogesban 1858. Fiatalkorában a párisi gáztársulat szolgálatában állott, de a színészpályára lépett és 1887. megalapította Párisban a Théâtre Libre-t, melyben a naturalizmus legerősebb termékeit mutatta be. 1897. *Théâtre Antoine* néven új színházat alapított, 1906. az Odeon színház igazgatója lett.

2. *A. Jules Dominique*, francia politikus, szül. Metzben 1846. jan. 26. 1870-ben résztvett mint nemzetőr a poroszok elleni háborúban, a béke megkötése után pedig megmaradt Metzben, az annexió-ellenes pártokhoz szegődött és a «revanche» jellege buzgó apostolaként kezdett működni. Hívei ezután több ízben a birodalmi gyűlésbe választották, de helyét sohasem foglalta el. 1887. a német kormány izgatás miatt kiutasította, mire Franciaországban szerzett honosságot és hivatalt. 1893. főszerkesztő lett.

Antoinette, XVI. Lajos francia király felesége, 1. *Mária Antoinette*.

Antokolszkij Márk, orosz szobrász, szül. Vilnában 1843. okt. 21., megh. Homburg fürdőben 1902. júl. 14. Szt.-Péterváron és Berlinben tanult, 1880 óta Párisban élt. Legkiválóbb művei Szt.-Péterváron, III. Sándor cár muzeumban vannak: Rettenetes Iván bronzszobra (1871), mása a londoni Victoria és Albert muzeumban; Bölcs János lovasszobra (1872); Krisztus a nép előtt (1874); Mephistopheles feje (1875); Sokrates halála (1876); Krisztus a kereszten (1877); Keresztelő János feje (1878); Jermák, Szibéria meghódítója. Ezekben, valamint sok mellszobraban a pszichológiai kifejezésre fektette a fősúlyt.

Antolik Károly, fizikus, szül. Kolbachon, Szepes vmegyében, 1843. jan. 28., megh. Pozsonyban 1905. jún. 20. Budapesten 1867. kapott tanári oklevelet, 1868. a kaposvári gimnáziumban, 1869—1874-ig a kassai főreáliskolában működött. Az 1874—1875-iki évet a berlini és heidelbergi egye-

temen töltötte, hol Helmholtz, Bunsen és Quince tanítványa volt. 1875—93-ig az aradi gimnáziumban működött, amikor a pozsonyi főreáliskola igazgatójává nevezték ki. A nevét a tudományos világban elektromos alakjai tették ismeretessé. Számos értekezése jelent meg a Poggen-dorff- és Wiedemann-féle *Annalen der Physik*, a *Műgyet. Lapok*, a *Lumière électrique* című folyóiratokban és a *Magy. Tud. Akadémia kiadványaiban*. Művei: *A villámhárító védőhatárai* (m. kir. Term. tud. Társulat jub. emlékkönyve 1892); *Hangjelek rendszere* (Pozsony 1894); *Magyar ifjúsági játékok* (u. o. 1903).

Antolik-féle alakok, l. *Elektromos poralakok*.

Antolitik (gör.), l. *Virágkövületek*.

Antologia (gör.) a. m. virággyűjtemény, virágfüzér. Költői művek szemelvényes gyűjteményének neve. L. *Görög antológia*, *Római antológia*.

Antologium (gör.), a görög egyházban az a könyv, melyben a szent himnuszok, imák, evangéliumok és leckék az egyházi év lefolyása szerint vannak elrendezve.

Antolovec, község Varsad vm. ludbriegi j.-ban, (1900) 203 lak.; u. p. és u. t. Rasinja.

Antomarchi, Francesco, I. Napoleon orvosa Szt.-Ilona szigetén. Szül. Korzika szigetén 1780., megh. 1838. ápr. 3. St. Antonioban, Kuba szigetén. 1818. Szt.-Ilonára költözött, mint a száműzött császár orvosa. Napoleon halála után, melyről azt vitatta, hogy nem gyomorrák, hanem a szigeten uralkodó láz következtében történt, Párisban telepedett meg s ott adta ki Napoleon utolsó pillanatáról írt könyvét. A lengyel forradalom alatt Varsóban mint orvos működött, majd Olaszországba és 1836. Amerikába ment. St. Antonioban III. Napoleon 1855. emlékoszlopot állíttatott neki. Fő műve: *Les derniers moments de Napoléon* (Páris 1823, új kiadás 1852).

Antomboka, öböl Madagaszkárban, l. *Diego Suarez*.

Antona-Traversi, Camillo, olasz irodalomtörténész és költő, szül. Milánóban 1857. nov. 27., jelenleg Romában tanár. Különösen Boccaccio, Foscolo és Leopardi tanulmányozásával foglalkozott. Nevezetesebb munkái: *Studi su Ugo Foscolo* (Milano 1884); *U. Foscolo nella famiglia ecc.* (u. o. 1884); *La vera storia dei Sepolcri* (Livorno 1884). *Foscolonak* *Ultime lettere* c. munkáját kritikái méltatással adta ki (Milano 1887); *Documenti e notizie intorno alla famiglia Leopardi* (Firenze 1888); *Nuovi studi letterari* (Milano 1889). Mint drámaíró *Il sacrificio di Giorgio*, *Il matrimonio di Alberto*, *Punto e da capo*, *I fanciulli* és *I parassiti* (1899) c. vígjátékaival tette ismeretessé nevét.

Antonelli, Giacomo, IX. Piusnak volt államtitkára, szül. Sommio városkában, közel Terracínához, 1806. április 2., megh. Rómában 1876. nov. 6. A. Rómában végezte tanulmányait kitűnő sikerrel. Fényes pályája XVI. Gergely alatt vette kezdetét, aki felismerve tehetségeit, előbb egyik kerületi törvényszék elnökévé, majd a római legfőbb fenyítő törvényszék elnökévé nevezte ki. Csakhamar mint delegátus működik Orvieto, Viterbóban és Maceratában, majd a helyettes államtitkár tisztségét töltötte be 1847-ig. IX. Pius ugyanaz év

jún. 12-én bíborral tüntette ki és a következő évben pénzügyminiszterré, államtitkárrá és miniszterelnökké tette, mely állásban A. több korszerű reformot létesített. Rövid idő múlva azonban az 1848-ik év zavarai közepett át kellett engednie helyét Mamianinak, akit Rossi követett. Rossi meggyilkoltatása után IX. Piussal 1848 nov. 24-én Gaëtába menekült, ahol a pápa A.-t újra államtitkárrá tette, míg végre 1850 április 12-én a pápával együtt diadallal vonult be Rómába. Ettől az időtől fogva élte végeig korlátlan befolyással kormányozta az Egyházi államot, melynek Olaszországba való bekebelezése ellen hasztalan tiltakozott. Halála után rokonai és Lambertini grófnő feltűnést keltő pert folytattak az örökségért.

Antonello (di Giovanni degli Antonj) *da Messina*, olasz festő, szül. Messinában 1430 körül, megh. u. o. 1479. Életéről kevés adatunk van. Többnyire Sziciliában és Dél-Olaszországban élt, 1475—76. Velencében és Sziciliában tartózkodott. Allítólagos németalföldi utazása nagyon kétséges, és nem ő ismertette meg az olajfestés technikáját a velencei festőkkel, mint soká hitték, de a nápolyi festők által közvetített németalföldi stílus nagy hatással volt rá és befolyásolta a velencei festőket is. Vallásos tárgyú műveinél (Madonna del Rosario, 1473, messinai képtár; Áldást osztó Krisztus, 1465, London, National Gallery; a szép Szent Sebestyén, drezdai képtár) fontosabbak finom, önálló főfogású, némileg a németalföldi művészetre emlékeztető arcképei (Páris, Louvre; Milano, Trivulzio képtár; berlini képtár; London, National Gallery; bécsi Liechtenstein képtár stb.). V. ö.: *G. di Marzo*, Di A. (Palermo 1903); *La Corte-Cailler*, A. (Messina 1903); *D'Amico*, A. d'Antonio (u. o. 1904).

Antongil-öböl, Madagaszkár szigetének ÉK.-i partján, l. *Antonzsil*.

Antonia, a 272. planetoid.

Antónia Amália, Lajos Rudolf braunschweigi herceg leánya, szül. 1696 ápr. 22., II. Ferdinánd Albrecht braunschweigi herceg nejje (1712), megh. 1762 márc. 16. A. hercegnő személyisége annyiban fontos, mert tőle és nővérétől *Erzsébet Krisztinától*, VI. Károly császár és magyar király nejétől származik a mostanában uralkodó európai családok legtöbbször. A.-tól származnak nevezetesen: az egész porosz uralkodó család, Oroszország, Mecklenburg-Schwerin, Baden, Németalföld, a Szász-Koburg-Saalfeld ház (Portugália, Anglia, Belgium stb.); a dán uralkodó család és a Braunschweig-család. A.-nak összesen mintegy 363 utódja él jelenleg. Nővére, Erzsébet Krisztina pedig özanyja a mai spanyol Bourbon-családnak, valamint az Orléans, bajor, szász, portugál, brazilai és az egész Habsburg-Lotharingiai uralkodó családnak. Ezt a genealógiai kuriózumot táblázatban feltüntette *Lorenz Ottokár* Genealogischer Handatlas-e. művében (Berlin 1891) az utolsó táblán.

Antónia, fűrdő, l. *Domhát*.

Antonianusok. 1. A XVII. sz. óta fennálló szerzetesrend, az egyesült örmény egyházban (l. *Antal-rendek és Örmény-egyház*). 2. Antinomista, vagyis törvényellenző felekezet Svájcban, melyet az 1759. a svájci Luzern-államban levő Schüpfheimben született s a luzerni fogházban 1824.

elhalt, kalandos életű *Unterährer* Antal (*Anton U.*) alapított. Az az elmélete, hogy a nemi szeretet minden kényszer és különbség nélkül gyakorolható, halálos s felekezetére nézve végzetes kimeneteli ellenkezésbe hozta őt a polgári hatósággal. E felekezetnek utolsó nyomaira 1840-ben találunk, de azóta nincsenek hívei.

Antonides van der Goes (ejtsd: gúz), *Johannes*, németalföldi költő, szül. 1647. Goesban, megh. 1684. Rotterdamban. 1666. írta első szindarabját, a *Trail of overrompelt Sina c.* szomorújátékot. A hanyatlásnak indult németalföldi költészetet Nil volentibus arduum társaság alakításával igyekezett emelni 1669. De mikor látta, hogy társai a francia klasszicizmus egyoldalú bámulói, ott hagyta őket s maga adta ki *Ystroom c.* remekművét 1671. Összegyűjtött költeményei az 1685., 1705 és 1714. években jelentek meg.

Antonienhütte, helység Oppeln porosz k. ig. kerület Kattowitz j.-ban, (1905) 8380 lak., vasút mellett, cinkkohókkal és szénbányászattal.

Antonin, l. *Saint-Antonin*.

Antoninos (*Liberalis*), görög mitoszmagyarázó, ki 150 körül Kr. u. élt. Metamorfózisokat írt, számra 41-et. Kiadta Martini a *Mythographi graeci* gyűjteményes kiadás II. kötetében (Leipzig 1896).

Antoninus, szent. Született Firenzében 1389., megh. 1459 máj. 2. Szt. Domonkos rendjébe lépett; több kolostor priorja volt. 1446. firenzei érsekké nevezték ki. 1523. a szentek sorába iktatták. Nevezetesebb iratai: *Summa Theologica*, 4 köt. (Nürnberg. 1478., Firenze 1741); *Historiarum opus* (Venezia 1480).

Antoninus Pius, római császár. Eredeti neve *Titus Aurelius Fulvus*; családja Nemaususból (mai Nimes) származott, ő pedig hasonló apja fiaként Lanuviumban Kr. u. 86. szül. Korán lépett állami szolgálatba; volt quaestor, praetor, konzul; Hadrianus császár 138. kiváló jelleméért fogadott fiának, Aelius Verusnak halála után adoptálta, Caesará, vagyis trónörökösé nevezte ki, de ugyanekkor megkövetelte, hogy A. viszont Marcus Aureliust, feleségének, Faustínának unokaöccsét és Lucius Verust fiává fogadja. 138. került a trónra és kegyeletéért, mellyel Hadrianus számára istentiszteletet eszközölt ki, kapta a *Pius* nevet. 23 évi uralkodása alatt buzgóan teljesítette kötelességét; bölcs szelidséggel tartotta fenn a törvényes rendet; a szenátus tekintélyét növelte; nagy tapintattal választotta ki a provinciák helytartóit, gyámolította a csapással sújtott vidékeket és városokat, gyarapította a Traianustól szegény gyermekek részére szánt alapítványokat, a keresztények iránt türelmet tanúsított, a filozófusok és rétorok számára fizetéseket állásokat szervezett. Császári hagyományhoz híven nagy építkezéseket vezetett; ő fejezte be Hadrianus mauzoleumát (a mai Angyalvárat) s ő építtette a hagyomány szerint a nemaususi amfiteátrumot. Egyszerű udvartartása és okos pénzügyi politikája szolgáltatta erre a forrást. Bölcs igazságosságának híre túlszárnyalta birodalma határait, úgy hogy idegen fejedelmek és népek bírójukul választották vagy oltalmát keresték. Ezért nagyon ritkán kellett katonáit mozgósítania. Csak a britanniai briganto-

kat kellett megfékezni és a mauretaniai lázongást elfojtani. Halálakor 161. a szenátus a legnagyobb tisztelettel adózott emlékének és a következő császárok Elagabalusig úgy hódoltak érdemeinek, hogy A. neveit is fölvetették címükbe. Veje és fogadott fia, Marcus Aurelius Antoninus (l. *Marcus Aurelius*) lett utóda, ki vörös gránitoszlopot állíttatott emlékére, melynek fennmaradt talapzata ma is látható a Vatikán egyik udvarában. V. ö.: A. v. *Domaszewski*, *Geschichte der röm. Kaiser* (Leipzig 1909); *Bossart u. Müller*, *Zur Geschichte der Kaiser A.* (Leipzig 1868); *Lacour-Gayet*, *A. le Pieux et son temps* (Páris 1889); *Bryant E.*, *The reign of A. P.* (Cambridge 1894).

Antoninus Liberalis, l. *Antoninos*.

Antoninus-oszlopok, két emlékoszlop, melyeket Rómában a két Antoninus tiszteletére emeltek, az egyik az Antoninus Pius (megh. Kr. u. 161.) tiszteletére emelt gránitoszlop (melynek csak márvány talapzata maradt fenn a vatikáni Giardino della Pigna-ban), az előlő oldalon Antoninusnak és nejének, Faustínának apotheosisa, két szomszédos oldalon a császár temetésekort tartott lovasparádé látható reliefben. A másik emlékoszlop, melyet arómai szenátus Marcus Aurelius császárnak a markomannokon kivívott győzelmének emlékére emelt, ma is áll a Piazza Colonnán és 28 egymásra fektetett márványtömbből áll. A 29·6 m. magas oszlop külsején csavarodó reliefszalag a császárnak a markomannokon aratott győzelmeit ábrázolja. Az oszlop belsejében csigalépeső vezet a lapos födélre, ahol jelenleg Marcus Aurelius szobra helyett Pál apostolnak 1589. V. Sixtus pápa megbízásából készített éreszobra áll.

Antoninus sánca, határsánca, melyet Antoninus Pius uralkodása idején (azért: *vallum Antonini* Pi) É.-Britanniában a mai Clyde és Forth öblök közt vontak védelmiül a Skócia területén lakó barbárok ellen.

Antonio, eratói perjel, portugál trónkövetelő, szül. 1531., megh. Párisban 1596-ben. Beja Lajos herceg és egy zsidó nőnek fia III. János Portugália királyának féltestvére volt. Részt vett (Sebestyén királlyal) az afrikai hadjáratban 1578. Kiszabadulván marokkói fogságából, hazatért, de a trónt már elfoglalva találta. Csak Henrik halála után 1580. kiáltották ki királynak. De II. Fülöp spanyol király seregei betörték Portugáliába s az Albától legyőzték A. csak nagy nehezen menekülhetett Franciaországba. Párisban húzta meg magát, ahol nagy nyomorban halt meg. Munkái: *Panegyris Alphonsi I.*, *Lusitanorum regis* (Coimbra 1550); *Psalmi confessionales* (Páris 1592, németül Heilige Betrachtungen, Marburg 1677). Életrajzát második fia, Kristóf írta meg (Páris 1629).

Antonius, római plebeius eredetű család neve. Kiválóbb tagjai: 1. *Marcus A.* (Kr. e. 143–87). Korának egyik legkiválóbb szónoka, innen *Orator* mellékneve. Mint prétor prokonzuli ranggal szerencésen harcolt Kis-Ázsiában a kalózok ellen (103). Később (99) konzul és (97) cenzor is volt. Minthogy Sulla pártján állott, Marius megölette. Beszédeiből nem maradt fenn egy sem, mert ellenazte közzétételüket. Cicero *De Oratore* c. művében a görög műveltségű Crassusszal szemben a római nemzeti álláspont képviselője.

2. *Gajus A. Hybrida*, az előbbinek fia, 83. Sulla tisztje gyanánt harcolt Görögországban, melyet Sulla visszatérése után annyira zsarolt, hogy később Caesar indítványára a szenátusból kizárták. Újból visszafogadva, Ciceróval egy évben volt prétor (66) és konzul (63). Catilina pártíve volt ugyan, de Cicero avval nyerte maga részére, hogy átengedte neki provinciául a gazdag Makedóniát. Innen 59. visszatérve, ottani zsarolásai meg a Catilinával való szövetsége miatt vád alá helyezték, s ő Kefaloníába ment számkivetésbe, de Caesar 44. innen hazahívta, s 42. cenzor is lett.

3. *Marcus A.*, a triumvir, Marcus A. Creticusnak és Caesar egyik nőrokonának, Juliának a fia, az Oratornak unokája (Kr. e. 83–30). Ifjúságában dorbézoló életet élt, Caesarnak 54-től kezdve legkiválóbb katonája, 50-ig Galliában harcolt, a váltságos 49. évben népröbunus volt és Caesar pártjára állott. Midőn ez Pompeiusnak Itáliából való kivonulása után Hispaniába ment a pompeianusok ellen, A. mint a sereg fővezére Itáliában maradt, később részt vett Caesar oldala mellett a dyrrhachiumi és pharsalosi csatában. Caesar diktatúrája alatt ennek Alexandriából való visszatéréig mint magister equitum korlátlan hatalommal vezette a kormányt, s a köztük támadt feszült viszony megszűntével 44. vele együtt volt Róma konzula. Ez év márc. Idusán ölték meg a köztársasági párt összeesküvő emberei Caesart, mire A. nagy óvatossággal és eréllyel egyengette az utat, hogy egyedül ragadja magához a főhatalmat. Előbb beklíkenységet színlelt a szenátus és az összeesküvők iránt; de egyúttal izgatta a népet Caesar végrendeletének közzétételével, főleg temetésekort mondott mesteri halotti beszédével, úgy hogy az összeesküvők Rómából eltávoztak. Caesar veteránusaira támaszkodva, arra kényszerítette a szenátust, hogy a diktátor által tervezett parthius hadmenet céljából gyűjtött és Apolloniába előre küldött légiókat neki átengedje és a Decius Brutusnak megszavazott Gallia Cisalpina kormányzóságát ő reá ruhazza, s már légióival útnak is indult, hogy e provinciát Brutustól elvegye. Ekkor lépett föl ellene Caesar unokaöccse és fogadott fia, Gaius Octavianus. Ez a gyilkosság hírére Apolloniából Rómába sietett, s minthogy A.-szal megegyezni nem tudott, a nyár folyamán a népet, a veteránusokat és a szenátust a maga részére nyerte, sőt a légiók egy részét is A.-tól való elpártolásra bírta. A 43. év konzulaival, Hirtiuszal és Pansával együtt a szenátust őt is A. ellen küldte, ki Decius Brutus Mutinában ostrom alá fogta. E mutinai háború A. teljes kudarcával végződött (43. ápr.) s már-már a szenátus álláspontja diadalmaskodott. Csakhogy Octavianus csupán azért csatlakozott hozzá, hogy A. hatalmát ellensúlyozza. Különben is megharagudott a szenátusra, hogy nem szavazott neki diadalmenetet és a főhatalmat Decius Brutusra ruházta. Légiói élén Róma ellen vonult és kioroszakolta konzullá való kinevezését (aug. 19). Ezalatt A. elérte a cisalpin Galliát és Marcus Aemilius Lepidus seregével egyesülve, ismét nagy erőre tett szert. Így visszatérve Itáliába, a vele szembejövő Octavianusszal és Lepidusszal megalkotta a (második) triumvirátust, mely Rómában minden ellenfélt félretolt, Cicerót megölette és a szenátusnak légiói

ellen vonult, melyek Keleten Marcus Brutus és Gaius Cassius vezérlete alatt gyűlekeztek. Philippi mellett két csatában diadalmaskodott a triumvirek ügye és A. Keletre ment a rend helyreállítására meg a veteránusok kielégítése végett szükséges pénz megszerzésére. De itt Kleopatra hálójába került, ki a római államférfiúból egyiptomi politikust és hadvezért akart faragni. A perusiai háború, melyet Octavianus ellen Fulvia, A. neje és Lucius A. idézett föl, Itáliába hívta vissza a triumvireket, de a két ellenfél barátainak sikerült békét teremteni közöttük (brundisiumi szerződés 40.), melynek biztosítása végett A. nőül vette Octavianus nővérét, Octaviát. Ekkor A. ismét Keletre ment, hogy a parthusok ellen vonuljon, segítséget nyújtott Octavianusnak Sextus Pompeius ellen és 5 évre megújította vele a szövetséget (37). De Kleopatra ismét magához és politikai céljaihoz tudta láncolni eszével és bűbájával a római triumvireket. Octavia elhanyagolása elidegenítette tőle Octavianust, dorbézolás és önkénye, melylyel a keleti provinciákat Kleopatra és gyermekei kezére játszotta, elriasztotta híveinek egy részét is. A szenátus 32. megvonta tőle megbízását és hadat izent Kleopatrának. Octavianus a nyugat-összes erejét magához tudta ezalatt vonni, vele szemben A. a keleti haderőt léptette föl és vonult Görögország ellen. 31 szept. 2-án történt Actium mellett az összetűtkezés, de mivel Kleopatra menekült, A. is utána sietett Egyiptomba. Mikor Octavianus Afrika partjainhoz közeledett, A. összeszedte erejét, de egy ütközet alkalmával csapatai cserben hagyták. Kleopatra titokban alkuba bocsátkozott a rómaiakkal, A.-nak viszont halála híret jelentette; erre A. kétségbeesésében kardjába dőlt; midőn pedig megtudta, hogy Kleopatra él, halálos sebével hozzá vitette magát és karjai közt halt meg. Nagytehetségű szónok és kiváló katonai volt; jól tudott bánni az emberekkel is. De szenvedélyes és érzéki természete meg Kleopatra nagy politikai eszessége eltérítették a római politikától és Egyiptom nagyraavagó királynőjének eszközévé súlyd. V. ö.: *Drumann, Geschichte Roms* (I. köt.); *Merivale, The fall of the Roman republic*; *G. Ferrero, Grandeza e decadenza di Roma*. (III. és IV. köt.); *Domaszewski, Gesch. der röm. Kaiser* I. 1909.

Antonius, 1. kassai ötvösmester. Mielőtt 1493. Kassán polgárjogot nyert volna, Mihály ötvösmester (Michael Goldschmied) szolgálatában állt. A. jeles tehetségű mester volt s a kassai Szt.-Erzsébet-templom számára is készített a tanács megbízásából ötvösműveket. A. mesternek Kassa címerét mutató ezüst pecsétlőjét ma is a kassai városi levéltárban őrzik. E pecsétlő, felirata szerint, 1504. készült. A. Kassa városi municipális életében is előkelő szerepet vitt, mert 1497-től 1520-ig évről-évre megválasztották városi szeniornak. 1520. az ötvösök és festők céhében első céhmester. Megh. 1520. Egyik fia, A., 1518–19. kassai ötvös volt. V. ö.: *Mihalik J.*, Kassa város ötvösségének története (Budapest 1899, a magyar tud. Akadémia kiadása); A. aranykelyhe (Arch. Ért. 1898).

2. A. (Aurifaber), tekintélyes brassói ötvös a XVI. sz. K. való mester lehetett, mert nemcsak

magas városi tisztségeket viselt s mint tiszt részt vett a mohácsi ütközetben is, hanem politikai küldetésben is eljárt 1528. Prágában Ferdinánd királlyal. 1534. említik utoljára. Műveit nem ismerjük. V. ö.: *Quellen zur Geschichte d. Stadt Kronstadt*. (II. 1889).

Antonius, Radó Antal (I. o.) írói álneve.

Antoniusi beszéd. Shakespeare Julius Caesar-jában Antonius dicsbeszéde. Egyes mondatai szállóigévé lettek, mint: Brutus derék, becsületes férfiú.

Antonomazia (gör.), beszédalakzat, a metonymia egy faja, midőn egy személyt v. tárgyat valamely általánosan ismert tulajdonságánál fogva jelölünk meg, tehát neve helyett szokásos jelzőjét tesszük, pl. «a mindenható», «a haza bölcs».

Antonyszil, nagy öböl Madagaszkárnak ÉK-i partján, a d. sz. 16° alatt. Gróf Benyovszky Mór, miután Kamesatkából megmenekült, 1772. a francia kormány részére, utóbb pedig magának akart gyarmatot alapítani, közben azonban a franciák megtámadták és a gróf e háborúban halálát lelte.

Antos, kisk. Szolnok-Doboka vm. csákgörbői j.-ban, (1900) 277 oláh lak.; u. p. Alparét, u. t. Pánczélesek.

Antoto, az Abessziniához tartozó Soa tartomány régi fővárosa; több kunyhóból áll, melyek közepén van a negus palissádokkal körülvett lakása, mellette pedig az abunáé (egyházfő).

Antovo, kisk. Modrus-Fiume vm. cirkvenicai j.-ban, (1900) 180 lak.; u. p. és u. t. Grizane.

Antoxantin v. *xanthein* (nőv.), sárga színanyag, mely a legtöbb esetben apró szemecskékben fordul elő a sárga virágreszekben; ritkábban van oldva, mint pl. a kerti oroszlánszaj (*Antirrhinum majus*) virágain található szőrökben.

Antozon, I. Ozon.

Antozonit (ásv.), I. *Fluorit*.

Antracén (*diphenylenaethan*). Aromás szénvegyület; két benzolgyűrűt foglal magában. Képlete $C_6H_4CH_2CH_2C_6H_4$. A kőszénkátránynak 270°-on felül forró párlatából, az A.-olajból állítják elő. Ez lehűtve megszilárdul. A nyers A.-olajat tisztítás céljából vízgőzzel desztillálják. A tiszta A. szintelen, szagtalan, táblaalakú kristályokat képez, meleg benzolban oldódik, 213°-nál olvad és 351°-nál forr. Az iparban egy fontos festőanyagnak, az alizarinnak alapanyaga.

Antracénkék, hexaoxyanthrachinon. Szövetfestésre használják, amennyiben krómpáccal szép, színtartó kék festést ad.

Antrachinon, I. *Antrakinnon*.

Antracidok (ásv.), a szerves eredetű ásványokat (kőszén, petróleum, borostyánkő stb.), meg a szerves sókat mint ásványokat (oxalít, mellít) magába foglaló ásványosztálynak régebbi elnevezése.

Antracit (ásv.), I. *Kőszén*.

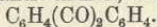
Antraflavinsav, 2, 6, dioxianthrachinon $C_{14}H_6O_2(OH)_2$. Tűlakú, sárga, vízben oldhatatlan kristályok.

Antragalloi 1, 2, 3, trioxyanthrachinon $C_{14}H_6O_3(OH)_3$. Vízben oldhatatlan, narancsvörös színű tük. Lúgokban szép zöld színnel oldódik. Az iparban mint festéket antracénbarna név alatt ismerik.

Antraigues (ejtsd: ańtreg'), közs. Ardèche francia départementban, a Volane, Bize és Maas összefolyásánál, (1906) 916 lak.; ásványvízforrással, papírgyártással. A. 408 m. magasban, az Ayzac kiadott tűzhányó kráteréből kiömlött bazalttömegben fekszik, miért is környékén szép és érdekes bazaltoszlopok, hegykúpok és völgyek láthatók.

Antraigues (ejtsd: áńtrég), *Emanuel Louis Henri Delaunay*, antraiguesi gróf, francia író és politikus, szül. 1755., Villeneuve de Bergben (Ardèche departement), megh. 1812. 1788. Mémoire sur les États généraux c. írta által a forradalom kitörését siettetve; de midőn megválasztották a nemzetgyűlésbe, a nemesség előjogait védte, s a király vétő-jogának fenntartására szavazott. Később a Bourbon-család érdekében diplomáciai küldetésben járt Bécsben és Pétervárott. 1797-ben Olaszországban Napoleon császár parancsára elfogták, de nejének (Saint-Huberty énekesnőnek) segítségével szerencsésen megmenekült. Később orosz államtanácsossá lett; mint ilyen Drezdában is járt diplomáciai küldetésben. Itt írta a Fragment du XVIII. livre de Polybe, trouvé sur le mont Athos c., Napoleon ellen irányuló sértő rőpiratát. Midőn a tiltsi békének Anglia érdekeire nézve fölötte sérelmes titkos pontjait megtudta, otthagya Oroszországot és Angliába ment, hogy titkát az angol kormánnyal közölje, de London közelében, Barnes-Terraceben olasz inasa meggyilkolta nejével együtt. V. ö.: *Pingaud*, Un agent secret sous la Révolution et l'Empire. (Páris 1893).

Antrakínin, antrachinon, diffenildiketon:

Sárga tű- v. prizmaalakú kristályokból áll, amelyek könnyen szálaszthatók és 285°-on megolvadnak, fp. 382°. Nagyszámú származéka közül különösen fontosak a *dioxyantrachinon* v. *alizarin* és a *trioxiantrachinon* v. *purpurin*, amelyeket szövetek vörösrre festésére használnak.

Antraknózis, levélbetegség, a szőlő levelén és hajtásain sárga, később barna foltokban jelentkezik, a Sphaceloma ampelinum nevű gomba okozza. L. még *Szőlőbetegségek*.

Antrakokrenék, (anthrakokrenék, gör.), a m. szénsavtartalmú forrásvizek v. savanyúvizek, l. *Ásványvizek*.

Antrakolit, l. *Antrakonit*.

Antrakométer (gör.), Humboldt által feltalált készülék, mellyel meghatározható a légköri levegőnek szénsav-tartalma azáltal, hogy a széndioxidot lúggal v. mézsvízzel elnyeli.

Antrakonit (antrakolit, ásv.), szénnel és bitumennel kevert fekete kristályos mészkő. Lelelt helyei: Norvégia, Svédország, Salzburg stb. Ide tartozik egy része a fekete márványnak is, az ú. n. *lukullan*.

Antrakotípiá. Az ú. n. *fénymásolás* (l. o.) egyik faja. Rendesen átlátszó papirosra készült műszaki rajzok sokszorosítására használják. Míg a közönséges «kéksavas fénymásoló papiros» sötét alapon fehér vonalú, tehát negatív-másolatot ad, addig az A. pozitív képet, azaz fekete vonalakat szolgáltat.

Antrakózis (gör.), a tüdőszövet fekete elszíneződése korom beledlegése következtében (l. *Porbeledlegési betegségek*).

Antranilsav, anthranilsav, orto-aminobenzoesav, $\text{H}_2\text{N.C}_6\text{H}_4\text{COOH}$. Szintelen, édes ízű kristálylemezek. Óvatosan hevítve szálasztható, 145°-on megolvad, erősebb hevítéskor anilinné és szén-savvá bomlik. Az iparban az indoxilsav előállítására használják, amelyet *indophor* néven az indigónyomásnál alkalmaznak. Salétromossav az A.-at szalicilsavvá alakítja. Az *antranilsavmenteszer*-t kellemes illatánál fogva a parfümeriában különféle illatok készítésére használják.

Antrarobin, anthrarobin, dioxianthranol, leukoalizarin, $\text{C}_{14}\text{H}_{10}\text{O}_8$. Alizarinból cink-porral való redukció útján készül. Sárgásfehér por, vízben alig, lúgokban és szeszen bőségesen oldódik. Lúgos oldata oxidáció folytán csakhamar megzöldül, utóbb megkékül; szeszes oldata barna színű. Bőrbetegségeknek szeszes oldat v. kenőcs alakjában alkalmazzzák.

Antraszol (*anthrasol*), tisztított kőszén- és borkakátránynak borsosmenta-olajjal illatosított elegye. Sárgás színű, kátrányszagú, olajszerű folyadék. Bőrbetegségeknek alkalmazzzák ecsetelés, kenőcs és boraxszal v. kénnel keverve szappanok alakjában.

Antriedrit (ásv.), l. *Edingtonit*.

Antrim. 1. Grófság Írland Ulster tartományában, az Északi-csatorna, Down, Londonderry, Tyrone és Armagh közt, ter.: 3073 km², (1901) 196,090 lak. — 2. A. (a régi Entre Neagh), város az ugyanily nevű grófságban, Belfast-tól ÉNy.-ra, a Neagh-Lough mellett. Hajdan a grófság fővárosa volt, (1901) 1826 lak.

Antrimolit, szilikát *ásvány*, a mezolit sugárrostos cseppkőves válfaja Antrimből (Írland).

Antrodocco hercege, l. *Frimont*.

Antroflexio uteri (lat.), l. *Anteflexio uteri*.

Antrofora (gör.), hajlékony kutató, mellyel kenőcsök vihetők be a húgycsőbe.

Antropocentrikus világnézet, mely az embert teszi a világ középpontjává, annak főcéljává, kívül szemben minden más pusztá eszköz. Minden létezőnek csak reá vonatkoztatva van értelme, célja. Az antropocentrikus világfelfogással kapcsolatos a geocentrikus; a föld a világ középpontja, a földé pedig az ember. A geocentrikus világnézet bukásával az A. is elvesztette jelentőségét.

Antropofágia, l. *Emberézés*.

Antropofobia (gör.) a m. irtózás az emberek-től, embergyűlölet.

Antropogenia (gör.). az ember és emberi nem eredetéről és fejlődéséről szóló tan. V. ö.: *Haeckel*, Anthropogenie (Leipzig 1903, 5. kiad.).

Antropogeográfia (gör.), a földrajznak a részletes leíró emberantban alkalmazott kiegészítő része, mely az emberfajtáknak a földön való elterjedését mutatja be, valamint az emberi nem földön való megjelenésének, szétoszlásának és az emberfajtáknak a különböző talajok és éghajlatok behatásai alatt való változásainak kérdésével foglalkozik. A föld és az ember együttes történeti tárgyalását Ratzel Fr. (Antropo-geografia 1882—91, 2. k.) alapvető munkája kezdi meg.

Antropoid majmok, l. *Emberszabású majmok*.

Antropolatria (gör.) a m. emberimádás, embereknek isten gyanánt való tisztelése; ezzel vádolták egymást kölcsönösen a kereszténység első

századaiban a keresztények s pogányok; amazok a héroszok és császárok istenítése miatt, a pogányok emezeket, mert Jézust isteni tisztetben részesítették.

Antropolitok (gör.), azt jelenti: ásatag embermaradványok.

Antropológia, l. *Embertan*.

Antropológiai iskola, l. *Kriminálantropológia*.

Antropológiai kiállítás, l. *Néprajzi kiállítás*.

Antropológiai múzeum, l. *Embertani intézet*.

Antropométer (gör.) a. m. emberi testmértő. Általában eszköz, melyet az ember testének mérésére használnak. E célra alkalmazzák a tapogató v. vastagsági körzöt, a tolokás körzöt, mérőszalagot, különös adatok mérésére szolgáló szögmérőket, vetületrajzoló stereográfokat (Quatrefages falcsonti szögmérője; Broca stereográfja), a Broca-féle kraniográfot, a Martin-féle dioptrográfot és a Lissauer-Klaatsch-féle diográfot. Mind ezen és más eszközök antropometriai és kraniometriai adatokkal szolgálnak. L. *Ember, Testméretek, Testarány, Koponya*.

Antropometria (gör.) embermértés. Az ember testének méreteivel foglalkozik. A mérési adatokra az embertannak, a néprajznak és a képzőművészetnek van első sorban szüksége. Alkalmazásban van ezen kívül a katonák sorállításaiban és a rendőrség személyazonosító eljárásában. L. *Bertillon-módszer, Ember, Testméretek, Koponya, Medence*.

Antropomorfiták. Eretnékek a IV. és V. században, kik az emberi tulajdonságokat tulajdonképeni értelemben átvitték az istenre, neki testet, látást, hallást, járást, haragot, bánatot tulajdonítván. (Epiph. Haeres. 70. August. Haeres. c. 50.).

Antropomorfizmus, Istennek emberi alak képeben való felfogása. Ezzel rokon az *antropopátizmus*, Istennek emberi indulatok tulajdonítása. Mindkét felfogás az isten képét az ember hasonlóságára alkotja, de e felfogás mélyen az emberi gondolkodás természetében gyökerezik. A természet emberének lelkében csakis érzéki képek lakoznak s midőn először kezd láthatatlan hatalmakat gondolni, ezeknek felfogására nem állnak más eszközök rendelkezésére, mint érzéki képek. Hiszen mi magunk is, hozzászokva az absztrakt gondolkodás legnagyobb megfeszítéséhez, ritkán háríthatjuk el az érzéki képeket, melyek legelvontabb gondolatunkhoz tapadnak. Még az idő fogalmát sem foghatjuk föl másképp, csak egyenes vonal képében (Kant). Ehhez hozzájárul, hogy az ember nem ismervén tökéletesebb valót az embernél, a legtokéletesebb való fogalmának megalakításában nem mellőzheti az emberi vonásokat, melyek előtte az egyedül ismeretes tökéletességek. Ebben rejlik az A. veszélye és jogosultsága. Veszélyes akkor, ha kritika nélkül engedünk az antropomorfizálás hajlamainak s az istennek oly emberi indulatokat tulajdonítunk, melyek nem férnek meg fogalmával. Így az ó-testamentomban egyrészt igen méltó felfogását találjuk az istennek, s egyenesen meg van tiltva benne, hogy róla bármely érzéki képet alkossunk magunknak; másrészt azonban az isten ugyancsak az ó-testamentomban haragtartó, bosszuszállító stb. A görögök közt Xenophanes fordult először gúnyosan a görög vallás A.-ai ellen. (Ha

az ókröknek vagy oroszánoknak keze volna... a lovak a lovakra, az ókrök ókröre hasonlóan alkotnák meg az istent...) Aki azonban a vallásnak istenről szóló fogalmaiból minden emberi vonást el akarna tüntetni, először soha célt nem érne, mert valamelyes alakban mégis csak belopóznának az ő felfogásába is az emberi, azaz az előttünk egyedül ismeretes tulajdonságok, s még Spinoza szubstanciájának attribútumai is: a gondolkodás, a kiterjedés. De azután, ha célt érne is, oly istenség fogalmához jutna el, melynek semmi, de semmi viszonya sem volna az emberhez, melyet sem meg nem értené, sem meg nem szerethetne. Tehát nemcsak szimbolikus értelemben tulajdonítunk az istenségnek emberi tulajdonságokat, hanem a legfelsőbb spekuláció sem mellőzheti az A. bizonyos fokát. Ez eljárás filozófiai igazolása azonban a legszövevényesebb problémáknak egyike.

Antropopátizmus. Az antropomorfizmusnak (l. o.) az a módja, amidőn annak tulajdonítunk emberi indulatot, ami nem ember. A. tehát nemcsak az, ha az istenről azt mondjuk, hogy haragszik, irigy, bosszúálló, hanem az is, ha Schopenhauer a természetben *akarást* lát, de bizonyos fokig az is, ha azt mondjuk, az anyag részei *vonzzák* egymást; ide vág az állatok viselkedésének emberi mód szerint való értelmezése.

Antropolasztika (gör.) a. m. ember-szobrászat.

Antroposz (gör.) a. m. ember.

Antropoteizmus (gör.), az embernek istenítése.

Antropoteológia (gör.), az isten megismerése az ember szemléletéből.

Antropotéria (gör.) a. m. embergyógytan.

Antropotomia, l. *Boncolástan*.

Antropozófia (gör.), az ember ismeretének bölcséleti alapelvekre fektetett tana.

Antropozói formáció (geol.), mindazon földrétegek összessége, amely az ember létezésének nyomait tartalmazza. Woldrich (v. ö. Sitzungsberichte d. kön. böhmischen Gesellschaft. d. Wissensch., Prága 1896) kor szerint a következőképp osztja fel az A.-t: I. A diluviális korszak (epocha). A) Paleolitós időszak (periodus). 1. Preglaciális. 2. Glaciális és interglaciális kor. B) Mezolitós időszak. — II. Az alluviális korszak. C) Neolitós időszak. 1. Régi v. atrimolitos kőkor (furatlan kövek). 2. Közép v. trimolitos kőkor (átfúrt kövek). 3. Későbbi kőkor (kőépítmények). D) A fémek időszaka. 1. Bronzkor. 2. Vaskor. 3. Ótörténelmi kor. 4. Történelmi kor.

Antorsus (növ.), felfelé néző, pl. a *Galium Saccharatum* All. levelén vagy a *Setaria ambigua* Guss. szálkáján levő apró tüskék. Ellenkezője *retrorsus*.

Antroszkóp (gör.), villámos lámpával ellátott vizsgáló eszköz testüregek vizsgálására. Ide tartozik: a bronchoszkóp, gasztroszkóp, oesofagoszkóp, rektoszkóp, rektoromanoszkóp, cisztoszkóp, l. o.

Antrum (lat.) a. m. üreg, barlang. — A *növénytanban* A. Moench szerint a. m. almagyümölcs. A későbbi botanikusok csak az almagyümölcsnek a magvakat rejtő rekeszeit nevezik így.

Antshee (növ.), l. *Antiaris*.

Antu, a babiloni Pantheonban az istenanya, aki az eget és földet szülte.

Antuko, 2735 m. magas tűzhányó a chilei Andokban, a d. sz. 36° 50' a., a hóhatár alatt lévő két kráterje csaknem folytonosan tüzet és hamut hány; alján a La Laja tó van. *A., falu* a tűzhányó aljában.

Antunacum, az ubiak városa Galliában, ma Andernach.

Antung, új szerződéses kínai kikötő a Jalu torkolatánál, 22,000 lak. 1904. nyílt meg a nemzetközi hajózásnak, miután az oroszok kitűrtették és a japánok szállták meg.

Antunovac, 1. adó- és politikai község Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1900) 1249 német, tót, magyar, eseh-horvát és horvát-szerb lak., postahivatal; u. t. Poljana. — 2. *A.*, adók. Verőcze vm. eszéki j.-ban, 463 magyar, horvát-szerb és német lak.; u. p. és u. t. Eszék. — 3. *A.*, adók. Verőcze vm. verőczei j.-ban, (1900) 378 német lak.; u. t. és u. p. Suho polje.

Antwerpen, l. *Anvers*.

Antwerpeni tűz, robbantó készülékkel ellátott kis hajók, amelyekkel a mantovai születésű Gianibelli katonai mérnök az Antwerpent ostromló spanyol seregnek a Schelde folyón át épített hidját légbe roptatta (1585 ápr. 4). Gianibelli után Angolország fogadta zsoldjába s torpedóként működő hajóival a spanyol armadának tönkretevésére használta.

Antylos, híres görög orvos, Kr. u. a III. sz. végén v. a IV. elején élt. Iratai elvesztek, de más írók azok számos töredékét ismertetik. Különös érdemeket a sebészet terén szerzett. Még ma is ismeretes a róla elnevezett *aneurysma*-kiírtó műtét. Állítólag ő találta fel a szürke hályog eltávolításának műtétét is.

Anu, a babiloni Pantheon egyik főalakja; az istenek atyja és királya volt, akinek székhelye az állatövűtől É.-ra fekvő égboltozat, az É.-i pólussal mint középponttal. Tiszteletének főhelye a délbabiloni *Erekh* volt, ahol az I-ána (Ána háza) nevű temploma állott.

Anubisz (egyipt. Anpu), a holtak istene az ókori Egyiptomban, kezdetben sakál, későbbben sakálfejtű

Anubisz.

ember alakjában. Főképen Kynopolisban (Közép-Egyiptomban) tisztelték. A hitrege szerint Ozirisz abban a hiedelemben, hogy nejével, Izisszel szelmeskedik, Nefthisszel nemzette A.-t. A. a temetők őre, a bebalzsamozás és a lelkeket az alvilágba szállító szellemek istene. A sakál, amely a sárokat üvöltve járja körül, neki szent s azért ábrázolták sakálfejjel. Plutarchos szerint fehér vagy sárga kakast áldoztak neki. Az alvilágban Hóruszsal együtt mérlegeli a meghaltak tetteit. A görögök Hermesszel azonosították, mint *Hermanubist*.

Anukisz, egyiptomi istennő, Khnum isten (l. *Khnumisz*) kísérője.

Anulus (lat.) a. m. gyűrű; *anulorum jus* a. m. a lovagi méltóság, minthogy a római köztársaság idejében aranygyűrűket csak lovagok hordhattak.

Anura (*farkatlanok*, állat), a kételtűek (*Amphibia*) osztályának egyik rendje, amelybe a *békák* tartoznak. L. *Békafélék*.

Anuradhapura, Ceylon-szigetének Kr. e. 450-től egész Kr. u. a IX. sz.-ig fővárosa, a buddhizmus főhelye. Ma nagyszerű romváros, melyet a ceyloni angol kormány kezdeményezte ásatásokkal feltárnak.

Anuria (gör.) a. m. húgyrekedés, vizelethiány, l. *Urina*.

Anus (lat.) a. m. végbélnyílás. *A. imperforatus*, átfuratlan végbél; *A. praeternaturalis*, rendellenes bélnyílás, bélsípoly, bélfisztula. L. *Végbélnyílás*, *Bélsípoly*.

Anuzol, *anusol*, *joaorisorcinszulfosavas bizmut*. Sárgásszínű por. Külsőleg, főképen aranyeres bántalmaknál és viszketésnél kenőcs alakjában alkalmazk.

Anvers (*Antwerpen*, spany.: *Amberes*). 1. A belga királyság egyik tartománya, régen örgrófság. É.-Brabant, Limburg, Brabant és Flandria közt. Területe 2832 km², (1900) 819,159 lak. 3 járása van: A., Mecheln és Turnhout. Székhelye A.

2. A kerület *fővárosa* (régbben Hantwerpen), egyszersmind Belgium fővára és legjelentősebb tengeri kikötője (topografiai térképét lásd a túlsó oldalon), a tengertől 85 km., Brüsszeltől 39 km. távolban, az Escaut (Schelde) jobb partján, az é. sz. 50° 13' s Greenwich k. h. 4° 23' 45' alatt tágas, termékeny síkságon, (1900) 326,300, Borgerhoutot és Berchemet beszámítva, több mint 400,000 lak., akik közt kb. 50,000 idegen. A-t 1859 óta Brialmont és mások tervei szerint Európa egyik legjobban megerősített városává alakították. 14 erőd védi a várost és az Escaut-t, számukat még szaporítani akarják. A belső sánctól 1910 után el akarják távolítani; a régi sánctakat már eddig is körutakká alakították át. Az *iparágak* közül kiemelendők: a szeszgyártás, sörfőzés, gyémántkiszőrülés, szivargyártás, cukorfinomítás és csipkeverés stb. A századok óta virágzó *kereskedelem* a XVII. sz.-ban egyszerre megsemmisült annak következtében, hogy a németalföldiek az Escaut torkolatait elzárták, s csak az utolsó három évtizedben vett újra nagyobb lendületet. A most Európa elsőrendű kereskedő városa, versenyez Hamburggal. A kereskedelem előmozdítására szolgálnak a mindenfelé kiágazó vasuti vonalak, a száraz dokkok, a hatalmas kőpartok, amelyek hossza 5500 m. és szélessége 100 m. és végül a biztos menedékhelyül szolgáló óriási vízmedencék, amelyek közül utoljára 1906. készült el a Bassin du Canal (565 m. hosszú és 250 m. széles) és a Première Darze (650 m. hosszú és 189 m. széles) és a legnagyobb a Kattendyk (960 m. hosszú, 140 m. széles). 1908. 6158 hajó (közülük 5721 gőzös) érkezett a város kikötőjébe, 10.051,644 t. tartalommal. A behozatal értéke 1909. 2463 millió fr.-ra rúgott, a kivitelé 2073 millióra. A behozatal fő cikkei: búza, kávé, komló, dohány, gyapjú, szőrmék, petróleum és fa. A mint a kivándorlók gyülekező helye is fontos (1908. 35,559 egyén). Belső részeiben még mindig találhatóak szűk utcák, de külső részei tágasak. Legelőkelőbb tere a Place de Meir, az üzleti élet középpontja; itt látható a kir. palota, az új városi

ünnepi terem, közelében van a börze (1868—72 Schaddetól). Legkiválóbb épületek a Notre Dame-templom, hét hajós keresztalakú bazilika 117 m. hosszú, 65 m. széles, 1352. kezdték építeni Jean Amel tervei szerint, 1616. szentelték föl. Belsejét

stilusban; a Jakab-templom gyönyörű üvegfestményekkel, Rubens sírhelyével, síremlékével és márványszobrokkal; a kapucinus-templom egy Van Dyck és egy Rubens-képpel; a Musée Plantin-Moretus, egykoron Plantin Kristófnak, a híres

(4969 m²) Rubens 3 pompás festményén kívül Matthys, Quellin, Herreyns és mások képei ékesítik; a városháza 1561—65 klasszikus renaissance-stilusban Cornelis de Vriendtől, számos szép festménnyel; a húscsarnok késői gótikus épület; a Szt. Pál templom ugyanoly stílusban Rubens és az id. Teniers képeivel; a jezsuita-templom barokk-

könyvnyomtatónak tulajdona, igen értékes régi nyomtatványok gyűjteményével; a Musée de Folklore, a Szt. András templom; a szépművészetek múzeuma, Ny.-i frontja előtt szép bronzszobrokkal, belsejében pedig a németalföldi művészet leg gazdagabb gyűjteményeivel; a nemzeti bank stb. A nyilvános helyeken álló szobrokban is igen

gazdag. A várost ékesítik Rubensnek, Van Dycknek, Jac. Jordaensnek, Ryswycknek, a népszerű költőnek, I. Lipótnak (Iovas), L. de Waelnek, Quinten Matsys festőnek, Jan van Beers költőnek, Theod. Verstraete, Hendrik Leys, Teniers festőknek, Boduognatusnak, a nर्वiek vezérének, Coquilhatnak, a Kongó állam alkormányzójának, Allewaert városbírónak, Gillis van Schoonbeke feltalálónak, az állatkert előtt egy téven ülő kulinak stb. szobrai, továbbá a Matsys-kút, a Schelde-emlék, a francia furiának nevezett csoport-szobor stb. A tudományos és jótékony intézetekben is gazdag; legkiválóbbak szépművészeti akadémiája, fűvész- és állatkertje.

Története. A-ról az első említés a VII. századból való. 836. a normannok rombolták le. A XI. században amaz örgrófság székhelye, amelyet a német határ védelmére alkottak. Kedvező fekvésénél fogva jelentősége csakhamar megnövekedett. Gazdagsága akkor kezdett gyorsan fejlődni, amikor Amerikát fölfedezték. V. Károly hatalmas védőszárnya alatt csakhamar a keresztény világ leghatalmasabb kereskedő városává lett. 1568-ban 125,000 főnyi lakossága volt. Guicciardini, Firenze követe azt írja róla 1566., hogy a városba egy év alatt fűszert és cukrot $1\frac{1}{2}$ millió aranyért, selyem- és arannyal áttört szöveteket 3, gabonát $1\frac{1}{2}$, borokat $2\frac{1}{2}$ és Angliából összesen 12 millió aranyért hoztak árukat, az A.-i iparcikkek, szőnyegek, ruhakelmék, arany- és ezüstárúk Arábiában, Perzsiában és Indiában is láthatók voltak. II. Fülöp alatt a város hanyatlani kezdett. 1576. a spanyol katonák kirabolták, miközben 7000 polgár vesztette életét. Súlyos csapás volt, hogy a vesztfáliai béke elzárta az Escaut torkolatát. 1790. a városnak már csak 40,000 lak. volt. A franciák, különösen I. Napoleon uralma új lendületet adott A.-nek. Nagy károk érték a várost 1830., midőn Chassé hollandi generális ostromolta és 1832., midőn a franciák a citadelláját bombázták. Újabb nagy lendületnek indult 1863., midőn az Escaut-n a hollandok vámszedési jogát megváltották. 1850. még csak 1406 (282 gőzös) hajó keireste föl 239,165 t. tartalommal, 1880. pedig már 4475 (3158 gőzös) 3 milliónál nagyobb t. tartalommal. A többször volt nemzetközi kiállításoknak székhelye, a többi közt 1907. művészeti és ipari kiállításnak.

Anville, Jean Baptiste Bourguignon d', francia geográfus, az antik és újabb térképrajzolás reformátora, szül. Párisban 1697-ben, megh. u. o. 1782-ben. Már 22 éves korában királyi geográfus volt. Térképei közül legnevezetesebbek: Atlas général (1737—80, 66 lap) és az Atlas antiquus major (12 lap); ez utóbbihoz a Géographie ancienne abrégée (1796, 3 kötet) a szöveg. A Traité des mesures itinéraires anciennes et modernes, az ókori földrajz tanulmányozásánál még maig is figyelemreméltó segédeszköz.

Anwaltsprocess (ném.), így nevezi a német birodalmi és az osztrák polgári perrendtartás azokat a pereket, melyekben az ügyvédi képviselet kötelező. Kötelező ez a képviselet a felsőbíró-ság és a Landgericht (törvényszék) előtt.

Anxanum, város, l. **Lanciano.**

Anxietas (lat.) a m. aggodalom.

Anxietas pulmonalis, l. **Szorongás.**

Anxur, eredeti neve a később (Kr. e. 400 óta) Tarracinának nevezett ósrégi volszkus városnak, Közép-Itáliában, a Tyrrheni-tenger partján. Romjai a mai Terracina mellett láthatók. L. **Terracina.**

Any. (anya), versenylovak leszármazásánál az *anya* rövidítése.

Anyá (mater), nőszemély szemben a tőle származó személyekkel (gyermekkel). A házasságon kívül született gyermekek anyjuk nevét viselik, utána örökösödnek, anyjuk nemességét azonban meg nem szerzik. A törvényes házasságon született gyermekek apjuk családjának kötelékébe lépnek (l. **Törvényes születés**). Az anyai minőség az örökbe fogadás (l. o.) tényéből is keletkezik.

Anyabölcső, l. **Méh.**

Anyae gyház, *anyatemplom* v. *plébániaegyház* (latinul: *ecclesia parochialis, eccl. baptismalis* v. *eccl. mater*), általában mindazok, melyekből 1. valamely országban a kereszténység a többi helyekre elterjedt. Anyae gyházakul tekintették az ősidőkben az apostolok által alapított egyházakat; így a többi között a jeruzsálemi és a római egyházakat. 2. Így nevezik valamely plébánia körében létező templomok közül azt az egyházat, melynek a többiek felett bizonyos fennhatósága van és amelyben különösen a kereszttség szentségét szolgáltatják ki és egyéb, a plébános jogkörébe tartozó egyházi ténykedéseket végeznek. Az A.-nak alárendelt templomok *fiókegyházak* v. *fióktemplomok* (*ecclesiae filiales*).

Anyafal, l. **Fal.**

Anyafű (nőv.), több gyógyfü régi népies neve. Ilyenek: *Polygonum bistorta* L. (kigyós keserűfű), *Matricaria chamomilla* L. (orvosi székfű), *Artemisia vulgaris* L. (fekete üröm).

Anyag (lat. *materia*), jelenti 1. ellentétben a formával azt a határozatlan, aminek az alak határozottságot ad; ez értelemben beszélünk az A.-ról, melyből valamely tárgy, mű készült, de a költői mű A.-áról is, melyet a költő földolgozott, melynek formát adott; 2. jelenti a testi világot, a kiterjedtet, a megmaradót és folyton változót, azt, ami a testek lényegét teszi, ellentétben a szellemmel v. lélekkel. A filozófiai gondolkodásban mindkét jelentésben, de főleg az utóbbiban fontos szerepe van, mert minden filozófiai rendszer kénytelen leszámolni a testi világgal, mivel annak problémájával, némely rendszernek pedig éppen e problémának miként való eldöntése adja meg jellegét. Amely rendszerek az A. valóságát a szellemmel elismerik, általában *dualisztikus* rendszerek (l. *Dualizmus*); ezzel szemben állanak a *monisztikus* rendszerek (l. *Monizmus*), melyek vagy a szellem és anyag *azonosságát* tanítják (Spinoza szubstanciájának a kiterjedés és gondolkodás csak attribútumai), v. az A. valóságát egyáltalán tagadják (l. *Spiritualizmus*), vagy a szellemet kiűzőbbölik, úgy hogy csak az A.-ot mondják létezőnek (l. *Materializmus*). Ha ezekkel szemben az ismeretani szempontra helyezkedünk s azt állítjuk, hogy csak az *én* létezik, keletkezik az ismeretani *idealizmus* (l. o.), mely előtt az A. csak jelenség, látszat (l. *Fenomenalizmus*) míg Kant né-

zete szerint a valóságot magában egyáltalán nem ismerhetjük meg (l. *Kriticismus*).

A *kémianak és a fizikának* legnagyobb részét is az A.-ra vonatkozó ismeretek teszik. Az A.-ra vonatkozó legáltalánosabb ismeretünk az A. *megmaradásának* elve szerint az A. *mennyisége* (a tömeg) minden fizikai és kémiai változás közben is állandó marad. Ez az elv tisztán a tapasztalaton nyugszik. *Lavoisier* volt az első, aki az elv érvényességét az égés folyamatára kimutatta, újabban *Landolt* végzett rendkívül gondos méréseket, amelyek megint egy sereg kémiai változáson ugyanezt igazolták. Hasonlóan általános érvényű s vele szoros kapcsolatban van az *elemek változatlanóságának* tapasztalati törvénye. Eszerint az elemi testek *minőségileg* is változatlanok maradnak minden fizikai és kémiai folyamatban, a higány tehát megmarad higánynak, ha valami vegyületbe lép is, abból megint mint higány választható le (elemi alkotórész megmaradásának tétele a kémiában) és semmiféleképp sem lesz belőle pl. arany.

Az atomhipotézissel kapcsolatban e két elvet úgy foglalhatjuk össze, hogy a különböző elemek különböző, minőségre és mennyiségre változatlan atomokból állanak. A legújabb időben a radioaktivitás (l. o.) vizsgálata alapján mindkét elv helyességét kétséggel illették. Valóban, ha a radioaktivitás jelensége a rádium A.-ának folytonos bomlásával, azaz A.-ának csökkenésével jár, s a bomlás végső terméke egy más elemi test, a hélium, akkor a radioaktivitás jelenségeire e két tétel nem érvényes. V. ö.: *G. Le Bon*, Die Entwicklung der Materie népszerű művét (németre ford. M. Iklé, Leipz. 1909). A *kémiai és fizikai változásokra azonban e két tétel akkor is változatlanul fennáll*, a radioaktív változásoknál pedig hasonló két elv csupán az atomoknál is elemibb részekre, az elektronokra lépne érvénybe. Végül harmadik, általános érvényű törvényt gyanánt kell említenünk az általános *tömegvonzás törvényét* (l. o.), amely alól — br. Eötvös Lóránt vizsgálatai szerint — a radioaktív A.-ok sem tesznek semmiféle kivételt. L. még *Atomizmus*, *Atommodel*.

Anyagadó, a felhasznált nyersanyag alapján kivetett fogyasztási adó. Az A. leginkább a szesz és söradónál bír nagyobb jelentőséggel.

Anyagárok, l. *Anyaggödör*.

Anyagárúk (Materialwaren), így nevezik Észak- és Közép-Németországban a nálunk gyarmat- és fűszerárúknak nevezett árúkat.

Anyagbeszerzés alatt a *vásárlás* az üzem lebonyolításához szükséges különféle anyagoknak, pl. szén, tűzifa, talpa, sínek, olaj stb.-nek nagyban való beszerzését értjük, mely a Közszállítási Szabályzat rendelkezései szerint történik.

Anyagsere, l. *Anyagforgalom*.

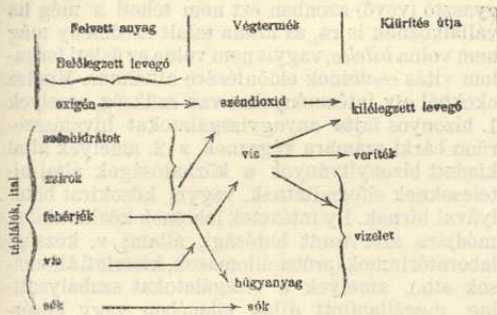
Anyagszámlások könyve. Forgalmi vállalatoknál és gyári üzemnél a felhasználásra vagy feldolgozásra kerülő anyagokról külön könyveket vezetnek. A könyvek úgy készülnek, mint az *Árúkönyv* (l. o.). A beszerzett árúkat és anyagokat a beszerzési árban, a felhasznált, vagy feldolgozott anyagokat napi árban számolják el.

Anyagelviség, csinált szó, a. m. materializmus. **Anyagérték**-ben vesszük fel a leltárba az oly gépeket és eszközöket, melyek hasznavehetetlenek, vagy amelyek a technika haladása következtében más gépekkel pótolandók.

Anyagforgalom (*metabolizmus*), az élő szervezet életnyilvánulásainak azon csoportja, mely az élet fenntartásához szükséges anyagok felvételében, átalakításában, elbontásában s az így keletkezett bomlástermékek kiürítésében áll (l. *Életjelenségek*). Az élő szervezet (növény, állat, ember) minden egyes sejtjének megvan a maga sajátos anyagforgalma, melyhez élete kötve van; az A. bizonyos minimumra leszállhat adott viszonyok között (l. *Asphyxia*, *Tetszhalál*, *Téli álom*), de teljesen sohasem szűnhetik meg, amíg a sejt él. Részletezve az anyagforgalmi életjelenségeket, megkülönböztethetjük az anyagfelvételt (szilárd és folyékony anyagok felvétele) a táplálécsatorna útján (l. *táplálkozás*, *nutritio*), a gázneműekét a légzőutak útján (2. *légzés*, *respiratio*), a felvett anyagok kémiai átalakítását az emésztőcsatornában (3. *emésztés*, *digestio*), a megemésztett anyagok felvételét a vér és nyirokáramba (4. *fel szívódás*, *resorptio*) s a felszívott anyagokból a sejtek életműködéséhez szükséges vegyületek felépítését (5. *át hasonítás*, *assimilatio*, *anabolizmus*); az áthasonítás révén keletkezett bonyolult összetételű szerves vegyületek azután a sejtekben egyszerűbb testekre esnek szét (6. *dissimilatio*, *katabolizmus*) s eközben a légzéssel fölvet s a véráramban keringő szerves vesejtekkel a test minden részébe eljuttatott oxigénnel nagyobb részt egyesülnek (7. *oxidáció*); a keletkezett sejt-bomlástermékek azután a *kiválasztás* (8. *excretio*) révén, a tüdők, vesék és bőr, részben — az esetleg fel nem szívódott anyagokkal keveredve — a béltraktus útján hagyják el rendszeren a szervezetet.

A gyakorlati élet szempontjából különösen nagyjelentőségű az általános v. külső A. törvényszerűségének megismerése, mikor egyfelől a felvett, másfelől a kiürített anyagok minőségére és mennyiségére vagyunk főleg tekintettel s a szervezet bevételeit és kiadásait egybevetve, mintegy a szervezet anyagháztartásának mérlegét állapítjuk meg különböző életviszonyok között. A *bevitel* áll a belélegzett oxigénből s a felvett ételekből és italokból. Liebig vizsgálatai óta (1842) tudjuk, hogy táplálóanyagaink lényeges alkotórészei fehérjék, szénhidrátok, zsírok, víz és sók. Az utóbbi kétféle test szeretlen vegyület, mely az emberi testen legenyesebb változás nélkül halad át. A fehérjék, szénhidrátok és zsírok igen összetett *szénvegyületek*, ú. n. szerves (organikus) vegyületek, melyek szénen kívül hidrogént és oxigént is tartalmaznak; a fehérjékben ezenkívül még mintegy 16% nitrogén is van. Eme szerves vegyületek megoxidálódva a testben széndioxid (CO₂) és víz (H₂O) alakjában hagyják el azt; a fehérjékből, mint nitrogéntartalmú testekből emellett nitrogéntartalmú hasadástermékek lesznek s végül legnagyobb részét húganyag alakjában jutnak ki a szervezetből. A *kivétel* lényegében kilélegzett levegőből, vizelethől és a bélsárból áll, emellett adott viszonyok között a verejték

(1. o.), esetleg az elválasztott tej, szexuális termékek itt veendőek számításba. A nitrogéntartalmú bomlástermékek csaknem teljesen a vizelet útján ürülnek ki átlagos körülmények között; a termelt széndioxid a kielégtetett levegővel távozik, míg a vízfeszleg úgy a vizelet, mint a tüdők s a bőr útján is kijut.

Az elmondottakból kitűnik, hogy az A. oxidációs folyamatnak, lassú elégsnek felel meg, mint azt már velejében John Mayow (1674) felismerte s később Lavoisier bebizonyította. Ha összetettebb szerves vegyületek egyszerűbbekre esnek szét, főleg oxigénnel egyesülés közben, energia szabadul fel, mely a jelen esetben a sejteknek s így az egész szervezetnek az élettevékenységek végezéséhez (melegtermelés, munkavégzés stb.) szükséges energiát szolgáltatja. A szervezetnek tehát annyi energia áll legfeljebb rendelkezésére, amennyi a testen, az elégett szerves vegyületekből felszabadul; semmi más energiát az állati szervezet értékesíteni nem tud (l. *Energiaforgalom*). Ezért tehát legközelebből a szerves vegyületek forgalmát kell vizsgálat alá venniünk; hogy ebbe betekintést nyerhessünk, meghatározandó egyfelől a felvett oxigén s a megévelt fehérje, zsír és szénhidrát mennyisége, mely adatokból a szervezet nitrogén- és szénfelvétele kiszámítható, másfelől megállapítandó a kilehelt levegő (l. *Lélegzés*) és kiürített bűlsár s a vizelet révén fellépő szén- és nitrogénvesztesség.

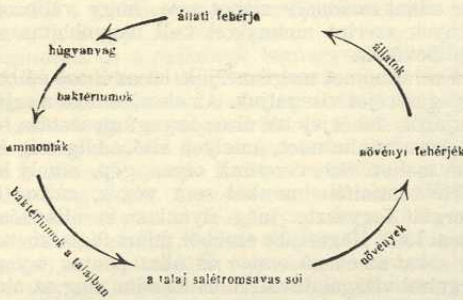
A test anyagbevételeinek és kiadásainak pontos kvantitatív meghatározása és ellenőrzése, a meghatározások alapján a szükséges szén- és nitrogén-bilancoknak felállítása fog betekintést nyújtani abba, hogy mi az ember napi anyagfogyasztása, és ezen az alapon mi a napi táplálékszükséglete. Természetes azonban, hogy ugyanazon embernek a táplálékszükséglete nem lehet mindig egyforma; mert a körülmények szerint egyszer nagyobb, egyszer kisebb melegtermelésre van testünknek szüksége; egyszer nagyobb, egyszer kisebb izommunkát végzünk: szóval a napi energiaszükségletünk változó. Bonyolultabbá teszi a kérdést még az is, hogy vannak emberek, akik a szükséges felül táplálkoznak és ilyen túltáplálkozás mellett a meghatározott napi táplálékszükséglet nagyobb a valóságos szükségletnél. E bonyolult viszonyokban csak akkor fogunk tájékozódni, ha meghatározzuk a teljesen nyugvó emberi test minimumszükségletét: csupán a minimum ismer-

rete adhat racionális alapot arra, hogy változott igények szerint mennyivel kell nagyobbítani a napi bevételt.

A minimumot megismerjük, ha az éhező ember anyagcserejét vizsgáljuk. Az éhező ember a saját zsírrájából, fehérjéjéből él és anyagfogyasztása eléri azt a minimumot, amelyen alul, addig míg él, nem mehet. Szervezetünk olyan gép, amely ha kifelé semmiféle munkát sem végez, akkor is energiát fogyaszt; még ilyenkor is állandóan fűteni kell. Megértjük ezekből, miért foglalkoztak oly sokat az éhező ember és állat pontos anyagforgalmi vizsgálatával, mert ez adta meg az alapot a valóságos tápláléksükségletek megállapítására. Részletesebben l. e viszonyokat *Éhezés, Tápláléksükséglet embernél, Tápláléksükséglet állatnál* címűsköz alatti. Az anyagforgalom lefolyásáról rendellenes életviszonyok között l. *Elhízás, Köszvény, Cukorbetegség, Láz, Basedow-betegség és Myxoedema*.

Növények anyagforgalma. Míg az állati szervezet anyagforgalma oxidációs folyamatnak felel meg, mint láttuk, amennyiben bonyolult összetételű, oxigénben szegény szerves vegyületekkel táplálkoznak, és egyszerű, oxigénben gazdag végtermékeket (széndioxid, víz, húganyag) választanak ki, ezzel ellentétben a növények a levegőből széndioxidot, a talajból anorganikus vegyületeket (ammoniaksók, salétomsavas sók stb.) vesznek fel s ezekből a fény hatására klorofilljuk segítségével oxigénleválasztás mellett bonyolult szerves testeket építenek fel (anabolizmus). Széndioxidból és vízből szénhidrátok készülnek, a mi tehát redukációs folyamat. Továbbá zsirok és más szerves vegyületek képződnek, ezekből ammoniák nozzájáráulásával szerves amidovegyületek, végtül fehérjék. Az így termelt anyagokat azonban éppen úgy oxidálják élettevékenységeik közben, mint az állatok (katabolizmus). Az anabolias folyamatok energiabefektetéssel járnak, melynek forrása a napfény, eredménye pedig nagy energiataralmú, nagy égésmeleget adó szerves vegyületek keletkezése, a katabolias folyamatok energiatermelés mellett folynak le, s az energia forrása az előbbi módon létrejött bonyolult szerves vegyületek elégése. Napfényben az anabolizmus túlszárnyalja az oxidációt, a klorofilltartalmú növények tehát világosságban széndioxidot fogyasztanak és oxigént termelnek, sötétben ellenben a katabolizmus jut érvényre.

Az állatok a növényekben felhalmozott energiából élnek, mert maguk a fehérjéket, szénhidrátokat és zsírokat anorgánikus vegyületekből felépíteni nem tudják, s így vagy növényekből, vagy növényevő állatok húsából élnek. Az állatok anyagforgalma tehát katabolikus oxidációs folyamat, melynek végtermékei széndioxid, víz és húganyag. A húganyag baktériumok befolyása alatt könnyen elbomlik vízfelvétel révén ammóniákra és széndioxidra. $\text{CO}(\text{NH}_2)_2 + \text{H}_2\text{O} = \text{CO}_2 + 2\text{NH}_3$. Az ammóniákat pedig a talaj baktériumai salétomsavas sókká oxidálják. Így az állati szervezet életfolyamatai visszaadják a természetnek azon anyagokat, melyeket a növények elvontak, s így folyik le az anyag körfolyamata a szerves és szervetlen világban :

Ezzel karöltve jár az energia körfolyamata, mert a napfénytől a növényekben felhalmazott energiát az állatok munka és meleg alakjában felhasználják.

Irodalom. Dr. H. Schall u. Dr. A. Heisler, Nahrungsmittel-tabelle zur Aufstellung u. Berechnung von Diätverordnungen, 2. Aufl. Würzburg, Stuter 1910; Dr. M. Rabner, Die Gesetze d. Energieverbrauchs bei der Ernährung, Bécs, Deuticke 1902; R. Tigerstedt, Physiologie d. Stoffwechsels, Nagels Handbuch der Physiologie, Braunschweig, Vieweg, 1906; Klug Nándor, Az anyagforgalom élettanának újabb haladásáról, Budapest 1904; Dr. G. Lusk, Ernährung u. Stoffwechsel, Deutsche Übersetzung v. L. Hess, Wiesbaden, Bergmann 1910; Albu u. Neuberg, Physiologie u. Pathologie d. Mineralstoffwechsels, Berlin 1906; O. Kellner, Die Ernährung der landwirtschaftlichen Nutztiere, Berlin, Parey 1906; Benedict, Metabolism in inanition, Carnegie Institute of Washington 1907; J. König, Die menschlichen Nahrungs- und Genussmittel, Berlin, Springer 1904; Noorden, Handbuch der Pathologie d. Stoffwechsel, 1906.

Anyaggödör, föld termelésére létesített gödör, melynek anyagát rendszeren töltések készítésére használják. Közönségesen kubikgödörnek nevezik, mert ürfogatát köb (kubik)-méterrel mérik.

Anyagi bűnhalmazat, l. *Bűnhalmazat*.

Anyagi büntetőjog, l. *Büntetőjog*.

Anyagi igazság, l. *Alaki igazság*.

Anyagi jog, l. *Jog*.

Anyagi védelem, l. *Védelem*.

Anyagkezelés. Az A.-t a *vasutaknál* egyrészt a vasúthálózat több pontján elhelyezett központi és fiókszertárak, másrészt a központi igazgatóságok vagy üzletvezetőségek intézik akként, hogy az állomásokat, műhelyeket, fűtőházakat, osztálymérnökségeket stb. időről-időre az erre vonatkozó utasítások alapján a szükséges anyagokkal ellátják.

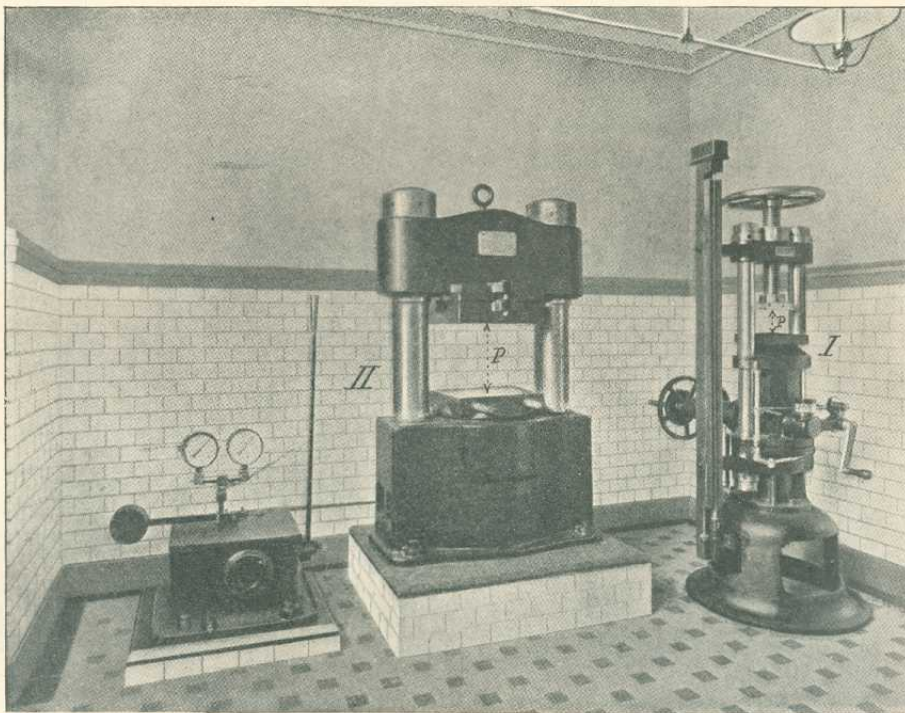
Anyagnév, l. *Főnév*.

Anyagszók, l. *Fogalomszók*.

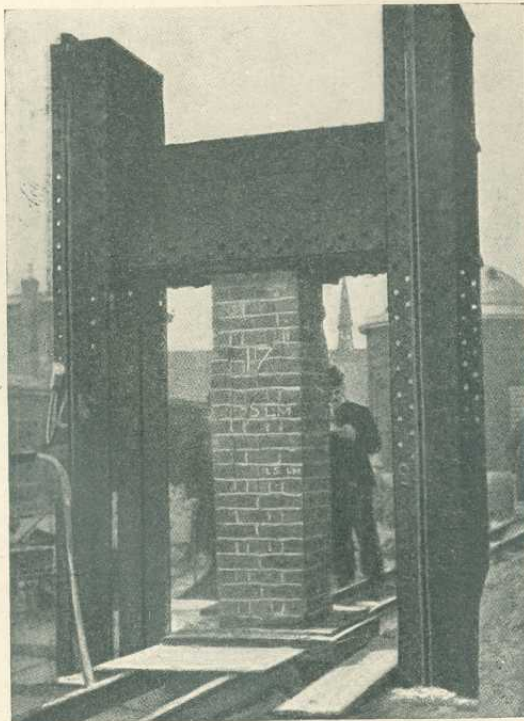
Anyagvizsgálat. A mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari forgalom tárgyát tevő nyersanyagokról, termékekről, félkész- és készgyártmányokról gyakran nem lehet egyszerű megtekintéssel, v. valamely más érzékünkkel közvetlenül eldönteni, hogy megvannak-e bennük és minő fokban azok a tulajdonságok, amelyek a használati értéküket teszik, vagy hogy nincsenek-e hamisítva. Ilyenkor külön eljárásokkal, amelyeket az illető szaktudományok adnak a rendelkezésünkre, kell az anyagot a kérdéses tulajdonságaira nézve megvizsgálnunk. E vizsgálatoknak az anyag (termék, félkész- vagy készgyártmány) minősítésében gyakran döntő fontosságuk van s így a gazdasági forgalom fontos érdekei fűződnek ahhoz, hogy szaktudományi szempontból helyesen, a kellő pontossággal, pártatlanul és rövid idő alatt

végeztessenek. A nagy üzemek (vasúti vállalatok, állami és városi üzemek), amelyeknek évi fogyasztása valamely anyagból jelentékeny összegre rüg, vagy maguk a termelő-gyárak, amelyeknek érdekében van, hogy a termékeik minőségéről maguk is meggyőződjenek, mielőtt a piacra viszik, vállalkozhatnak rá, hogy az ily vizsgálat céljaira költséges laboratóriumot tartsanak. Az egyes fogyasztó (vevő) azonban ezt nem teheti s még ha vállalkoznék is rá, az általa talált eredmény még nem volna *hiteles*, vagyis nem volna az üzleti forgalom vitás eseteinek eldöntésére alkalmas. Mindez okokból oly intézményekre van szükség, amelyek 1. bizonyos fajta anyagvizsgálatokat hivatásszerűen bárki számára végeznek, s 2. amelyek által kiadott bizonyítványok a közhatóságok által hiteleseknek elfogadhatók, vagyis közokirat hatályával bírnak. Ily intézetek lehetnek közhivatalok módjára szervezett hatósági, állami v. községi laboratóriumok (próba-állomások, kísérleti állomások stb.), amelyek a vizsgálatokat szabályzatilag megállapított díjak ellenében vagy közérdekből ingyen is végzik, vagy pedig olyan magán-laboratóriumok, amelyek kompetens szakférfiú felelős vezetése alatt állanak s amelyeket a kellő ellenőrzés ellenében a hatóság *nyilvánossági joggal* felruház, vagyis a kiadott bizonyítványokat hiteleseknek elfogadja. Nem ritkán az illető szakkörben érdekeltek szövetsége (egyesülete) tart fenn ilyen vizsgáló intézményt az illető ipar és a kereskedelmi forgalom érdekében. Az A.-nak azonban nemcsak a *minőség-ellenőrzés* lehet a célja, hanem az is, hogy általa az anyagokra vonatkozó ismereteinket gyarapítsuk s tökéletesebb új anyagok vagy munkaeljárások megalkotásához a kísérleti alapokat szolgáltassuk. Ez a tevékenység tehát inkább *tudományos jellegű* s a szakbeli haladást szolgálja. A meglevő intézetek tevékenysége igen különböző mértékben terjed ki e két munkakörre, de rendszerint még az ú. n. *próba-állomások* is, amelyeket csupán ellenőrző vizsgálatok céljaira létesítenek, előbb-utóbb tanulmányi kísérletekkel is foglalkoznak s így hasonló fejlesztés hatásuk lehet az illető munkakörben, mint a tanulmányi célból létesített intézeteknek. Az ellenőrző vizsgálatokban az eljárás módjának és eszközeinek minden részletükben szabályozottaknak kell lenniök, mert csak így lehetséges, hogy a vizsgálat különböző próba-állomásokon valamely minőségre nézve egyező eredményeket adjon; ezek az egységes eljárás-sabályok (normáliák), amelyeket szerint a próbákat megejteni kell, rendszerint az érdekelte szakkörök (termelők, fogyasztók, ellenőrző szakértők) közös megállapodásait, amelyeket a hatóságok is irányadóul elfogadtak és szabályrendelet hatályával felruháznak. Egyes ágazatokban, mint pl. az építő- és a szerkezeti anyagok vizsgálatában arra törekednek az érdekeltek, hogy a vizsgálati eljárások nemzetközileg egységesíthetők, aminek a nemzetközi forgalom érdekében kívüli tudományos tekintetben is nagy fontossága van. E célból *Bauschinger* kezdeményezésére (1884) több nemzetközi tanácskozást (konferenciát) tartottak az érdekeltek, majd később (1895) megalakították az *anyagvizsgálók nemzetközi szövetségét*, amely ma

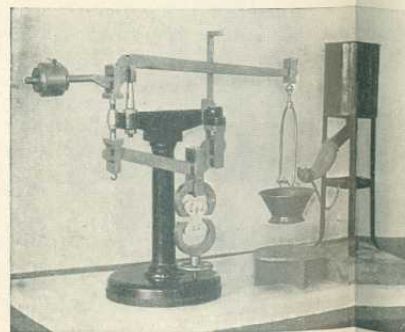
1. ábra. Cementsajtó (I); betonsajtó (II).

3. ábra. Teglapiiller törőpróbája.

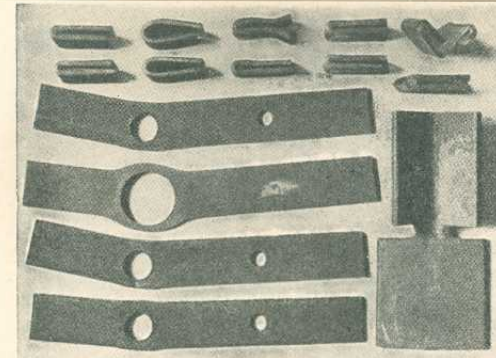
5. ábra. Cementvizsgálat.

4. ábra. Szakító gép (cementvizsgálathoz).

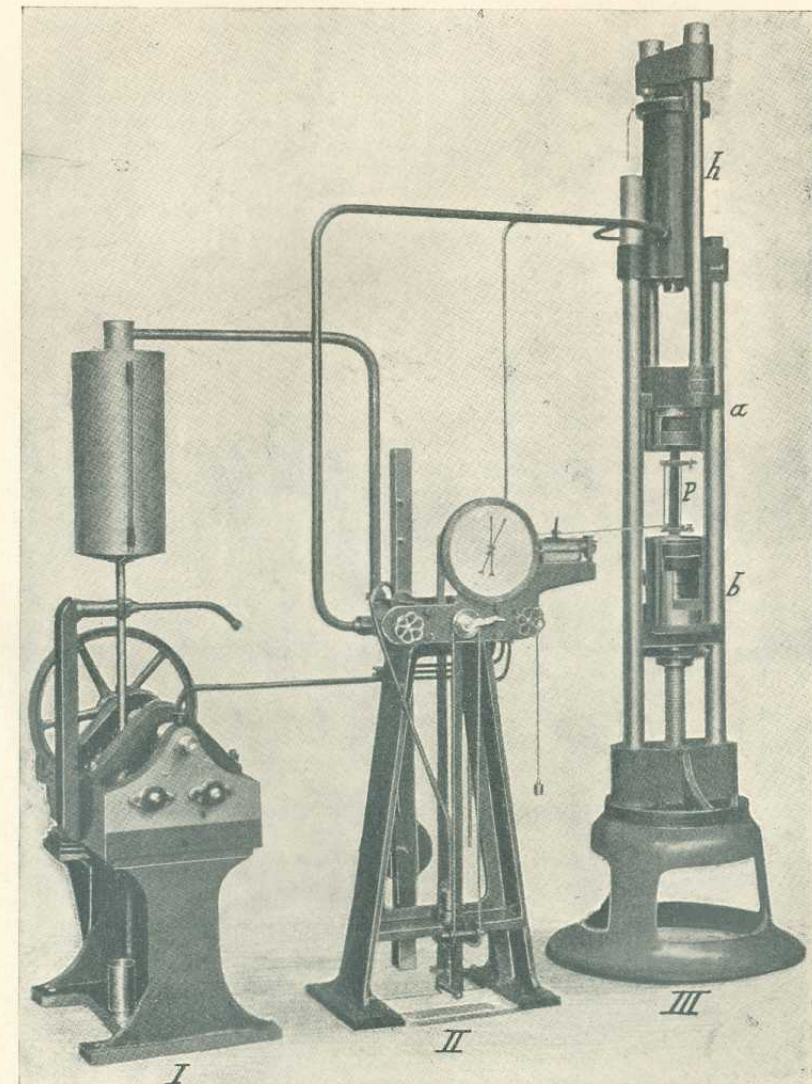
7. ábra. Vasvizsgálat (szakító próba).

9. ábra. Vasvizsgálat (hajlító és egyéb technológiai próbák).

8. ábra. Vasvizsgálat (csavarópróba).

6. ábra. Szakító gép 20 tonna húzóerőig. (Amsler-Laffon.)

már állandó tudományos központja a technikai A. ügyének. Az A. valamennyi ágát felölelő tájékoztatást egy cikk keretében adni alig lehetséges a vizsgálatoknak a legkülönbözőbb szakokra kiterjedő rendkívüli sokfélesége miatt. Az alábbiak csak az *ipari-technikai A.*-okra és kísérletezésre terjednek ki. (A többről l. *Árúhamisítás, Elelmiszer-vizsgálat, Mezőgazdasági és erdészeti kísérletiügy* stb. alatt.)

1. Az építő- és a szerkezeti anyagokat az alább felsorolt tulajdonságokra szokták vizsgálni, — ha nem is minden esetben valamennyi itt felsoroltra, hanem csupán azokra, amelyek az adott esetben az anyag (építmény, szerkezet) rendeltetése v. a vizsgálat célja szerint fontosak: a) A természetes köveket: szilárdságra, tartósságra (fagyállóságra) vízfelszívódásra, kopásra (a következő anyagokat), tűzállóságra. b) A mesterséges köveket, ú. m. az agyagból égetett téglá- és egyéb termékeket, a homoktégla és a műköveket: vízfelszívásra, vízbocsátásra, fagyállóságra, nyomó és hajlító szilárdságra, kopásra, savállóságra, hőszigetelésre stb. Hasonló jellegű a tetőfedőanyagoknak: a csepegeknek, természetes és mesterséges paláknak, fedéllemezeknek a vizsgálata a rendeltetésükből folyó egyéb külön vizsgálatokkal. Ide sorolható továbbá a falazatoknak (falazott pilléreknél) szilárdsági vizsgálata is. c) A habarcs-kötőanyagokat, ú. m. a fehérmeszet, hidraulikus meszet, román-cementet, portland-cementet, a puzzolánokat (trasz) és a puzzolán-cementeket: térfogatsúlyukra, kötőviszonyaikra, őrlésfínomságra, szakító- és nyomószilárdságra, térfogatállandóságra. A kötőanyagok vizsgálata a legtöbb országban egységes szabályok (normáliák) szerint történik; Magyarországon ama részletes határozatok szerint, amelyeket a M. Mérnök- és Épít.-Egyesület 1897. a román-cementre és a portland-cementre vonatkozólag, 1909. pedig a trasz vizsgálata tárgyában kiadott, s amelyeket az illetékes hatóságok a középítkezésekhez használt kötőanyagok minőségi ellenőrzéséhez irányadóul elfogadtak. d) A homokot és kavicsot (mint habarcs-illetőleg betonalkotórészt): petrográfiai alkatára, tisztaságra, szemszerkezetre (szemmagyságaira), térfogatsúlyra. Habarchoz v. betonhoz való használhatóságát próbakockák szilárdságával vizsgáljuk (előzetes próbák). e) A betont: szilárdságra és tömörségre. Hogy adott esetben mely adalékokkal (homok és kavics), melyik cement-fajtával és minő keverőarányokkal kapunk a célnak legjobban megfelelő v. előírt szilárdságú betont, azt az építés megkezdése előtt összehasonlító kísérletekkel kell eldönteni, a d) alatt említett előzetes betonpróbák útján. f) A vas- és az acélanyagokat: szilárdságra, a rugalmas és a maradóalakváltozásukra a húzó-, nyomó-, hajlító-, nyíró-, csavaró- és az ütőpróbában, továbbá az egyéb technológiai tulajdonságaikra olyan próbákkal, amelyekben lehetőleg ugyanazon mechanikai és hőbehatásoknak tesszük ki az anyagot, amelyeket a *megmunkálása* közben szenvedni fog (kovácsolás, duzzasztás, hegesztés, lyukasztás, áthajlítás stb.). A többi fémeket az anyag természetének és felhasználásmódjának megfelelő módosításokkal hasonló módon vizsgáljuk. Újabban

a vas és általában a fémötvözetek vizsgálatában fontos segédeszközzé lett a *metallográfiai* vizsgálat, amely az anyagnak csiszolással és maratással előkészített mikroszkópiai képéből következtet a szövet szerkezetére és ennek alapján azokra az esetleges hibákra, amelyeknek a megelőző hőállapotokban v. mechanikai behatások által kitéve volt. g) Drótkötelet, láncot, kenderkötelet, hajtósíjat: húzószilárdságra, megnyúlásra, rugalmassági tulajdonságaira és a toldások (kötések) szilárdságára. h) Fát: térfogatsúlyára (tömörségére), nedvességtartalmára, száradásban való méretváltozására, szilárdságára (nyomás, húzás, hajlítás és nyírásra), hasíthatóságára és tartósságára. Az idecsatolt táblamelléklet az építő- és szerkezeti anyagok vizsgálatára való néhány gépet és próbát mutat. A *melléklet* 1. ábráján az I-el jelölt gép: egy 30 tonnás (vagyis legfőleg 30 tonna nyomás kifejtésére képes) Amsler-Laffon-féle sajtó, mely kö- és cement-próbatestek (kockák) nyomószilárdságának meghatározására szolgál. A próbakocka a P-vel jelölt helyen, a két nyomólap közé helyezve a géppel egyesített nyomószivattyú hajlása által fokozódó nyomással töreség terhelhetik. A nyomóerő nagyságát a gép baloldalán látható higanymanométer jelzi. — Az ugyanazon az ábrán II-vel jelölt gép egy *Martens-féle* betonsajtó betonpróbakockák és alacsony falazatpillérek töresére szolgál. 300—500 tonna maximális erő-kifejtésre építik. Különálló szivattyúja van; a nyomás nagyságát a szivattyún látható rugós manométerek jelzik. A 3. ábra magas téglapillér vizsgálatára szolgáló nagy sajtót ábrázol, amelyen szintén az alsó nyomólapot emeli a fokozódó folyadéknyomás. A 4. ábra a Michaelis-féle szakítógépet ábrázolja 8 alakú cementpróbatestek húzószilárdságának meghatározására. Az 5. ábra cementtérfigat állandóságának vizsgálatára készült (mintegy 10 cm. átmérőjű) cementlepény képe; a hálószerű repedések rossz minőségű (duzzadó, széteső) anyagot jeleznek. A 6. ábra vasanyagok szakító-próbájának végrehajtására szolgáló (Amsler-Laffon-féle) összeállítást mutat, amely 3 részből áll: I a nyomószivattyú, II a szakítógép, amelyben a P próbárúd az a és b fogófejek közé helyeztetik be. A szivattyú által komprimált folyadék (olaj) a szakítógép h hengeréből a dugattyút felfelé tolja, miáltal az a felső fogófejre s így a próbárúdrahúzás vitetik át, mint-hogy az alsó befogás (b) szilárdan helytálló. Az erő mérése a II ingamanométerrel történik, amelynek mutatója a húzóerő nagyságát jelzi. Az elszakított próbárúdnak a szakadás helye körüli alakváltozását (kontrakcióját) a 7. ábra láttatja. A 8. ábra: csavarópróbában levő vasrúd képe, — a 9. ábra pedig hajlító és más technológiai próbákat mutat.

A fentiekben jelzett, rendszerint kisméretű próbatesteken végzett vizsgálatok, amelyekhez esetleg a kémiai vizsgálat is járul, még nem engednek megbízható következtetést arra, hogy az illető anyagból való építmény, szerkezet vagy szerkezeti alkotórész a rendeltetéséből folyó terhelések és behatások alatt hogyan fog viselkedni, vagy hogy a szerkezet (pl. gép) a maga rendeltetészerű feladatának jól (gazdaságosan) fog-e

megfelelni. Ez okból magunkkal a szerkezetekkel vagy az alkatrészekkel (a szerkezet-elemekkel) is kell kísérleteznünk, mert csakis ez úton van módunkban közvetlenül ellenőrizni azoknak a feladatoknak (elméleteknek) a használhatóságát, amelyek szerint az összetett szerkezetünket méretezzük és elrendezzük s amely elméletek rendszerint csak megközelítő, vagy nem eléggé beigazolt feltevéseken alapulnak. Ebből a fontos gyakorlati és tudományos célból terjedt el az utóbbi időben 1. az építőszerkezeteknek, ú. m. födémek, boltozatok, lépcsők, oszlopok, pillérek, általában a tartó- és támasztó szerkezeteknek, különösen pedig a vasbeton-szerkezeteknek kísérleti vizsgálata és 2. a gépészet terén a különböző rendszerű motoroknak s egész gyártelepek géptechnikai berendezéseinek (kazán, motor, munkagépek) exakt kísérleti tanulmányozása a munkabírási és az üzemviszonyok szempontjából. Az építő-szerkezetekkel rendszerint ugyanazok a laboratóriumok és kísérleti állomások foglalkoznak, amelyek az illető anyagokat is vizsgálják, míg a gépkísérletekre a nagyobb gépgyáraknál kívül főképp a műegyetemi és felsőbb szakiskolai géplaboratóriumok rendezkedtek be, — mindenütt a tanításnak is nagy hasznára.

II. Egy másik nagy csoportja az olyan anyagoknak, amelyek minőségéhez fontos érdekek fűződnek, azok, amelyeket a gépi üzem nagy mennyiségben fogyaszt: a *tüzelőanyagok*, a *kenőanyagok* és a *víz*. A tüzelőanyagok közül a legfontosabbnak, a szénnek vizsgálata a következőkre terjedhet ki: hamutartalom, nedvesség, kén-, nitrogén-, foszfortartalom, gáztartalom, fűtőérték, koksizálhatóság. A tüzelőanyagokkal foglalkozó laboratóriumok különösen akkor fejthetnek ki eredményes működést, ha a vizsgálataik az anyagokon kívül a *tüzelő-berendezésekre* is kiterjednek, minthogy valamely anyag használhatósága lényegesen függ attól a tüzelő-berendezéstől, amelyben elégszre kerül. A kenőanyagok közül a legfontosabbnak, az *olajnak* minőségi ellenőrzése ezekre terjed ki: a viszkozitás, a lobbanás hőfoka, a fajsúly; a zsíros olajoknál még: a zsírsavak mennyisége, az elszappanosítási szám és a jódszám. A kazántáplálásra szolgáló vizet: a keménység és a lúgosság fokára és magnézia-tartalmára vizsgálják, esetleg még olyan anyagokra (pl. vastartalom), amelyek mennyiségének külön megállapítása az adott esetben szükséges.

III. Egy további fontos anyagcsoport, amelynek minőségi vizsgálata a nagyobb kísérleti állomásokon rendszerint külön osztályba van egyesítve: a *papiros* és a *textil-ipari anyagok* és *gyártmányok*. A papirosra vonatkozó minőségi feltételek is a legtöbb országban részletes normákkal által szabályrendelileg vannak megállapítva. Vizsgálat alá kerül: a súly és vastagság, az anyagösszetétel (kémiai és mikroszkópiai úton), az anyavezetés módja, ellenállás a mechanikai igénybevételek (szakítás és gyűrítés) ellen és a vízzívőképesség.

A fentiekben vázolt A-ok olyanok, amelyekre ez idő szerint a legtöbb jól felszerelt nagyobb ipartechnikai kísérleti állomás munkaköre rendszerint kiterjed, ami a felsorolt anyagok általános közgazdasági jelentősége által meg is van okolva.

Más, egyes iparok érdekében működő, a fentiekben nem foglalt kísérleti intézményekről l. az illető iparok (*Bőripar*, *Zsiradékgyártás*, *Festékiipar*, *Kelmefestő-ipar*, *Elektromosipar* stb.) címszói alatt.

Magyarország az ipari-technikai A.-ot szolgáló intézményekben igen szegényesen van ellátva, ami nagy mulasztás az iparfejlesztés szempontjából. Az az állomás, amely aránylag a legtöbb fajta idevágó vizsgálatra van berendezve: a M. Kir. Államvasutak Vegyészeti Laboratóriuma, amely az építő- és szerkezeti anyagokon kívül mindannak a sokféle anyagnak a minőségi ellenőrzését végzi, amely a vasúti üzemből felhasználásra kerül. Mint nyilvános kísérleti állomások működnek: a kir. József-műegyetem műszaki-mechanikai tanszékével kapcsolatos kísérleti állomás az építő- és szerkezeti anyagok vizsgálata, tov. a M. Kir. Technológiai Iparmúzeum, amely a kémiai iparok, az elektrotechnikai, faipar, fémipar és a gépészet körébe vágó kísérleteket végez, tov. a papirosok, szövetek és gépjárművek megvizsgálását, amihez újabban egy zsiradékgyártási és egy bőripari kísérleti állomás járult, ezen iparok fejlesztése érdekében. A m. kir. postatávíró- és távbeszélőnek is van egy kísérleti állomása, amelynek feladata az e szolgálatok céljaira szükséges anyagokat minőségileg ellenőrizni és a berendezések tökéletesítésére tanulmányi kísérleteket végezni. Mindez állomások a kereskedelemügyi minisztérium fennhatósága alá tartoznak, anélkül hogy egymással valamelyes szerves kapcsolatban volnának. Budapest fő- és székváros a saját építkezései ellenőrzésére szintén tart fenn egy cementvizsgáló laboratóriumot.

Irodalom. Közlemények a kir. József-műegyetem műszaki mechanikai laboratóriumában végzett szilárdsági kísérletek eredményéről (időköz nem kötött füzetekben): Martens-Guth, Das königliche Materialprüfungsamt d. Technischen Hochschule Berlin, Berlin 1904; O. Wawrzyniak, Handbuch d. Materialprüfungswesens, Berlin 1908; Dr. Bresztovszky B., Technikai kísérletező laboratóriumok, A. M. Mérn.- és Épít. Egyesület Heti-Értesítője 1909.

Anyagvonat. A-oknak nevezzük azokat a rendkívüli vonatokat, amelyekkel a vasutat építése v. fentartása céljára főként alépítményi és felépítményi anyagokat (földet, kavicsot, követ, síneket, talpfákat stb.) szállítanak az állomásokról a folyó pályára és viszont, v. a folyó pályára egyik helyéről a másikra.

Anyaggyilkos. l. *Gyilkosság*.

Anyagyökér (növény). l. *Arnika*.

Anyaggyülekezet, l. *Egyházi szervezet*.

Anyahajó (ném. Mutterschiff). Kisebb méretű hadijárművek, pl. torpedónaszádok többnyire képtelenek magukat hosszabb időre eleséggel, fűtőanyaggal, hadiszerekkel stb. ellátni. Hogy tehát ezeket gyakorlatok, hadjárat alkalmával parttól, kikötőtől függetlenekké tegyék s kisebb mérvű javításokra is módot nyújtsunk, nagyobb méretű ú. n. A.-kkal kísértetjük őket, melynek készleteiből mindennemű szükségleteiket fűdözhetik. Ilyen A. az osztrák-magyar haditeng. torpedóflottája számára a 11,580 tonnás „Gäa”.

Anyahal. Tógazdaságban v. mesterséges haltenyésztésnél így nevezik azokat az ivarérett halakat, tekintet nélkül nemükre (tehát ép úgy az ikrás-, mint a tejeshalakat), melyeket továbbtenyésztésre választottak ki.

Anyahímesek (nőv.), l. *Gynandria*.

Anyahorgony, l. *Horgony*.

Anyai rész, az anyáról szállott örökrész, l. *Örökösödés*.

Anyajegy (lat. naevus), különböző alakú s nagyságú, élesen körülírt szürke, barna v. fekete folt a bőrön, mely elég gyakran kiemelkedik a bőr felületéről, sokszor szőrös. Az ilyen folt veleszületett s a bőr szöveti fejlődésének hiányosságával magyarázható. A festékes A.-ek egészen sajátos szövetből állanak, t. i. endothél sejtekre emlékeztető sejtekből, amelyek körülírt halmazokba csoportosultak és festéktartalmú sejtekből. Sokszor a hám is megvastagodott ezeken a helyeken s az írha szemőlcsei is vastagok, ez okozza az A. kidomborodását. Az A. semmi kellemetlenséget sem okoz. Eltávolítása csak akkor szükséges, ha rohamosan növekedik, mert nagy ritkán rosszindulatú daganat fejlődik belőle (l. *Szarkoma* szó alatt *melanoszarkoma*). Az A.-hez sorolják az apró érdaganatokat is (l. *naevus vascularis* az *Angioma* szónál), melyek a bőrön mint vörös v. szederjes foltok, v. csomócskák jelentkeznek.

Általán elterjedt s részleteiben is meglehetősen egyező néphit szerint az A.-eket az anyának terhessége idején érzett heves és ki nem elégített *vágya*, v. hirtelen *ijedelmé* okozza gyermeke testének azon részén, melynek megfelelő helyen ama vágy v. ijedelem hatása alatt saját testét megérintette. Az A. e hiedelem szerint a megkívánt v. ijedtséget okozó tárgy alakját utánozza. Leggyakoribbak a különféle gyümölcsök alakjához hasonló A.-ek, minők a szilva-, szeder-, eper-, barack- stb. alakúak, melyeknek a nép hite szerint az a tulajdonságuk, hogy az illető gyümölcs érése idején erősebben kidomborodnak és jobban kiszineződnek a test felületén. A szőrös felszínt, hosszukás csíkok alakját öltő A.-eknek egér- v. vakond-képet vél felismerhetni a nép s a viselő nőnek az illető állattól való megjegedésében látja okukat. Igen gyakoriak lévén aránylag az A.-ek közt az ú. n. *tűzfoltok*, kivált az arcon jelentkezők, ezeket az áldott állapotban lévőnek valamely tűzfűzés látása közben történt rémtülete, vagy az ú. n. *«ráfeledkezése»* s kezével arcához kapása eredményeinek tekinti a néphit. E *«ráfeledkezés»* ellen óvószereket és rendszabályokat is ajánl a sok helyütt elterjedt babona. Az A.-ek babonája egyike azoknak, melyek a népnek nemcsak alsóbb osztályainál, hanem a felsőbb és műveltebb körökben is aránylag eléggé elterjedtek s olykor némi tudományosság látszatát is igyekeznek ölteni. Egy jó oldalul azonban mindenesetre van, hogy szintén hozzájárulnak a terhes állapotban szükséges óvatosság és kímélet fokozásához.

Anyai jogai. Azok a jogok, melyek az anyát törvényes gyermekeivel szemben az apa életében megilletik, összeesnek a szülői hatalom tartalmával. Az atyai hatalom (l. *Atya*) megszűntével s megnevezett gyám nem léteben a gyámság mint természetes és törvényes gyámra az anyára száll, aki mint ilyen — újabb férjhezmeneteléig — az apára nézve megállapított korlátok közt, számadás nélkül kezeli kiskorú gyer-

mekeinek vagyonát. Sokkal nagyobb jelentősége van az A.-nak az ósállapothoz még közelebb álló népeknel, ahol a gyermekek név, vagyon és jogok tekintetében az anya örökösének tekintetnek akkor is, ha az atya kiléte tudva van. Oly népeknel tehát, ahol az atya jogai és a házassági jogi intézménye ismeretlenek, hol a többnejűség v. többférjűség áll fenn, az A. szükségszerű ismerésre kell hogy találjanak. Régi írók európai néptörzsekről is tesznek említést, amelyeknél az A. érvényben állottak. Sőt a rómaiaknál is a házassági intézménye csupán a patriciusok előjoga volt, míg a plebs a házasságon kívüli ósállapotban élt.

Anyajuh, l. *Juh*.

Anyakanca, a tenyésztésre használt, rendszeresen csikózó kanca magyar neve.

Anyakaptár, l. *Méh*.

Anyakikötő. A hajónak A.-je az a kikötő, melyből vele a hajózás útját. Minden nemzeti hajónak kell, hogy a magyar korona területén A.-je legyen. (1879: XVI. t.-c.)

Anyakirályné. 1. A király özvegy anyját nevezik általában A.-nak; a történelemben gyakran azt az özvegy királynét, aki kiskorú királyfia helyett kormányoz. — 2. A méheknel az anya. L. *Méh*.

Anyakönyv (matricula), általában oly jegyzék, amelybe bizonyos személyeket v. vagyon tárgyakat nyilvántartás végett bevezetnek (immatrikulálnak). A.-et vezetnek pl. az egyetemi hallgatókról, az egyházközség v. más testület kötelekéhez tartozó tagokról, katonákról, vm. uradalom törzsvagyonáról és jövedelmeiről stb. A. különösen a személyi állapotra, jelesül: a születésre, házasságra és az elhalálozásra vonatkozó adatokat tartalmazó listák, melynek közhitű vezetése az egyes államokban v. egyházi v. külön e célra rendelt polgári hatósági közegekre van bízva s ehhez képest az A.-ek v. egyháziak v. polgáriak. Rendszeres vezetésüket a tridentini zsinat rendelte el 1563. Hazánkban a kat. egyházban az 1614. nagyszombati zsinat intézkedik körülényesebben az A.-ek vezetéséről. A protestánsok önálló A.-ezési jogot 1785. kaptak József császártól, akinek 1781. máj. hóban kibocsátott pátense nyilvánította az A.-eket közzéírattá. 1895. október 1-ig egyházi hatóságok vezették az A.-eket, míg az 1894. XXXIII. t.-c., melyet az 1904. XXXVI. t.-c. csak lényegtelenül módosított, az állami A.-eket hozta be.

Az A.-ek államosítására nálunk Csáky Albin gr. vallás- és közoktatásiügyi miniszternek 1890. febr. 26-iki rendelete szolgált alkalmul. Ez ugyanis az 1868. LIII. t.-c. 17. szakaszára való tekintettel a lelkészeknek kihágási büntetés terhe alatt köteleességévé tette, hogy valahányszor bármely okból oly gyermeket keresztelnek meg, ki az állam törvénye szerint más valláshoz tartozik, a keresztelési bizonylatot 8 nap alatt az illetékes lelkészi hivatalnak átküldjék s ilyen esetekről A.-i kivonatokat ki ne szolgáltatassanak, hanem azok kiszolgáltatását annak a lelkésznek engedjék át, kinek hitvallását az illető egyén a törvény értelmében követni tartozik (l. még *Elkeresztelés*). E rendelet végrehajtása nehézségekbe ütközött, minek következtében a képviselőház 1890

nov. 28. tartott ülésén Szivák Imre képviselő határozati javaslatát elfogadván, kijelentette, hogy amennyiben az egyház és állam közt felmerült összefüggés az állami fensőség teljes épsége mellett másként meg nem oldható, a polgári A.-ek behozatala elkerülhetetlen. Minthogy a konfliktus csak folyvást nőtt, Hieronymi Károly belügyminiszter 1893 tavaszán betérjesztette az állami A.-ről szóló törvényjavaslatot, melyet a képviselőház 1894 máj. 26., a főrendiház ugyanezen év okt. 10. fogadott el. Törvényünk a külföldi rendszerek közül a francia A.-i intézményre támaszkodik, melynek elveit a német birodalom, Belgium, Németalföld, Olaszország, Svájc és Románia is követi.

A.-eink a törvény értelmében nyilvánosak, amennyiben azokat mindenki megtekintheti. Közhitelek, amennyiben az A.-nek, valamint az azokból készült kivonatoknak tartalma az ellenkező bizonyításig valónak tartandó.

Az A. vezetése az e célra alakított kerületek székhelyén az állami A.-vezető által történik.

Az A.-vezetőt a belügyminiszter nevezi ki, még pedig a székesfővárosban a kerületi előjáróságok tagjai, a törvényhatósági joggal felruházott városokban a városi tisztviselők, a rendezett tanácsú városokban az előjárók közül, községekben rendszert a községi v. körjegyző az A.-vezető. A.-vezető helyettes kivételesen nem köztisztviselő is lehet. Működésükre a belügymin. által kinevezett A.-i felügyelők ügyelnek fel. A bejegyzések tartalmához képest a törvény megkülönböztet *születési, házassági és halotti A.-eket*. A születési és halotti A.-ekbe a bejegyzések a törvény szerint erre kötelezettek által tett bejelentés alapján, a házassági A.-ekbe pedig a házasságnál való közreműködés alapján történnek. Születést hét nap alatt, halálozást a legközelebbi hétköznapon kell bejelenteni. A most említett bejegyzések az *alapbejegyzések*. A törvény megkülönböztet még *utólagos bejegyzéseket*, melyeknek akkor van helyük, ha a bejegyzetteken a bejegyzés után történt változás, és *külgazításokat*, melyeknek akkor van helyük, ha az alapbejegyzés a bejegyzés idejében fennállott állapotoknak nem felelt meg. A fentemlített törvények csak a szorosabb értelemben vett Magyarország és Fiume területére terjednek ki, Horvát-Szlavonorságokban továbbá is egyházi közegek vezetik az A.-eket.

Anyakönyvi hivatal, l. Anyakönyv.

Anyakönyvi kihágások, az anyakönyvek vezetésére vonatkozó törvényben megállapított kihágások. Elköveti az, 1. aki valamely születés, gyermektalálás vagy elhalálozás bejelentésére a törvényben kötelezve van és ezt elmulasztja, 2. aki más nevet visel, mint amely születési anyakönyvében be van vezetve.

Anyakönyvi lap, a *katonaságnál* oly nyomtatvány, amelyre a besorozott katonának származását, személyleírását s a besorozására vonatkozó adatokat írják be s arra később minden állományváltozást, mint előléptetést, áthelyezést stb. feljegyznek. A katonának egyik csapattól másodhoz való áthelyezésekor A.-ját is ahhoz a csapathoz, intézethez küldik, amelyhez áthelyeztetett. A katonai lovak nyilvántartására a ló-A. szolgál.

Anyakönyvvezető, l. Anyakönyv.

Anyaközet, nem magyaros szó, l. *Alapanyag*.

Anyameder, a folyóvíz vájta ama természetes mélyedés a talajban, mely a folyó kis- és középvizeit vezeti le, ellentétben az árvízi mederrel, mely az árvizek levezetésére szolgál. Az A. két szélét a partok határolják.

Anyaméh, l. Méh.

Anyaminta (mater, stanca, matrice), helyesebben: *ősminta*, a technikában minden mélyített tárgy, alak, melybe valamely domború test beleillik, v. amelyben ilyen készíthető. A betűöntésben A. az a rézpálcácska, melybe a vésett acélbetűbéllyeg (patrice) beveretett. Ebbe a rézpálcácskába ömlik, műszerek segítségével, az ólom, hogy a betű alakját felvegye. A galvanoplasztikában az első rézlecsapódásról, vagy a gipsz, viasz, kén vagy egyéb formáról vett öntést nevezik így. A.-nak nevezik azokat a másolatokat is, melyeket a tömöntési eljárásban a kiszedett formákról sörtekefélével való lekalapálás és sajtolás útján papírlemezre visznek át, melyről ólomöntéssel többszörös másolatok készíthetők. L. *Galvanoplasztika* és *Tömöntés*.

Anyang, egy még kevésbé ismert néger törzs ÉNy.-i Kamerunban.

Anyanyelv, az a nyelv, melyet anyánktól tanulunk, gyermekkori nyelvünk. (Németesen így nevezik az alapnyelvet is, melytől több más nyelv származik.)

Anyarország, l. Ország.

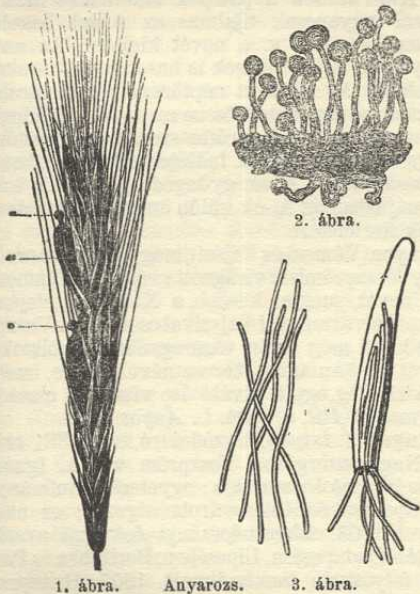
Anyapör, helyesebben alap-pör, a fő-pör; első, eredeti pör valamely pörös ügyben. Ellentéte az újított pör, mellék-pör, al-pör.

Anyarács, l. Méh.

Anyarosta, l. Rosta.

Anyarozs (növ.). A maggombák génusza (*Claviceps purpurea* Tul.). A.-nak v. pedig varjukörömnek nevezik azokat a barna v. sötét violaszínű testeket, melyek az érett gabona-kalászban a szem helyén találhatók. E sötét testek rendszeren nagyobbak, mint a gabonaszemek, de alakjuk olyan, mint a gabonaszemeké. A leggyakrabban a rozsban található, búzában, árpában és zabban ritkább (búzában hazánkban még csak Somogy vmegyéről van följegyezve). A gabonaféléken kívül majdnem valamennyi pázsítfélében (így az angol, francia és olasz perjében, az ebfűben, a komócsinban, az ecset-pázsitban, a borjupázsitban, a nádban, kölesben stb.) észlelhető az A., továbbá néhány sásfélében is. Rendszeren egy kalászban csak néhány A. fejlődik ki s ezek mellett a többi magvak egészen rendesek lehetnek. Az A.-t egy gomba okozza, még pedig a gabonafélékben és a legtöbb pázsitban a *Claviceps purpurea*, a Poafűvekben a *Cl. setulosa* Quel., a nádban a *Cl. microcephala* Wallr., a sásfélékben a *Cl. nigricans* Tul. Az A.-nak nevezett test a gombának egyik fejlődési stádiuma ú. n. sclerotiuma (l. *Ábra*). A sclerotiumok aratáskor v. kihullanak a földre v. pedig a többi gabonával betakarítatnak s a vetés alkalmával kerülnek a szántóföldre. Itt hosszabb ideig nyugalomban maradnak s tavasszal, a fűvek virágzása táján, tovább fejlődnek, ami abban áll, hogy belőlük kis nyeles, vöröses fejű testek nőnek ki (l. *2. ábra*), amelyek nyelei annál hosszabbak, minél mélyebben fekszik a föld-

ben az A.; ha egy ilyen testnek fejét nagyító alatt megnézzük, a fej felszínén nagyon sok kis bögért találunk, ezek az ú. n. peritheciomok; minden peritheciumban sok tömlőt s mindegyik tömlőben ismét 8—8 hosszukás sejtet, a tömlőspórákat (3. ábra) találjuk. Ezeket a spórákat elhordják a rovarok s elhordja a szél s ha valamely pázsittéle virágjába kerülnek, itt csíráznak s a termőt megtámadják. Míg az egészséges virág termője szép zöld és telt s belőle a tollas bibe egészségesen nyúlik ki, addig a megtámadott termő színét veszti, rancos lesz s bibéje összenyomódik, az ilyen roncolt bibe egy édeses anyagot, úgynevezett mézharmatot választ ki, amelyre a rovarok rájárnak s szertehordják a gombának a termőben keletkező szaporodásra szolgáló sejtjeit, a konidiákat. A gomba csakis a virágban él, a gabona többi részeibe nem hatol be. Ha a füvek virágzása elmúlt,

akkor megszűnik a mézharmat-elválasztás és a roncolt termő elkezd megfelní, nőni, keményedni; sötét színűvé válik s helyén ott látható nemsokára a varjuköröm, vagyis sclerotium. Azelőtt azt hitték, hogy a termőt abban a stádiumban, mikor ez a mézharmatot kiválasztja, egy más, nem az A.-t (sclerotium) okozó gomba támadja meg s azt Sphaelia segetum-nak, míg a sclerotiumot sclerotium clavus-nak nevezték.

Valamint a gabonában, úgy az egyéb füvekben fejlődő A. is mérges s különösen az emberek és állatok idegrendszerét támadja meg; ha a vemhes állatok oly szénát esznek, amelyben A. van, elvetélnék, mert különösen az anyaméhre van hatása (azt görcsös összehúzódnásra ingerli), a gyógyászatban (jelenleg csak állatoknál) nehéz szülés ellen alkalmazzák. Ha a lisztben nagymennyiségű A. van, az ilyenből készült kenyér evése embereknél az ú. n. bizserkórt idézi elő, mely betegség Európában több ízben járványszerűleg pusztított. Az olyan kenyér, melynek lisztjében

sok A. volt, vöröses violaszínű. A lisztben és a korpában kimutatni nehéz; vizsgálatának legegyszerűbb módja abban áll, hogy egy kis kanál lisztet v. korpát 5 v. 10-szer annyi vízben, melyhez kevés sósav adatott, keverünk fel, s ezt néhány percig főzzük; azután a pépet fehér porcellán-tányérra öntjük, amelyen az A. morzsálékok mint vérvörös v. barnavörös darabkák kiválaszthatók s göröcsövi vizsgálat alá vonhatók; a kémiai vizsgálatok nem megbízhatók.

Az A. mérges hatóanyaga gyanánt a Jacobi által előállított *sphacelotoxint* kell tekintenünk, ami igen bomlékony, más állandóbb anyagokhoz könnyen tapad, tőlük nehezen elválasztható ismeretlen összetételű anyag. Kobert egy alkaloidát is talált benne, amit *cornutin*-nak nevezett el s ami görcsokozónak bizonyult.

A sphacelotoxin már kis adagban erősen összehúzza az edényeket és méhösszehúzódnásokat indít meg, különösen a terhes méhen, s koraszülés áll be, rendesen a magzat halálával. Az A.-nak és gyógyszeres készítményeinek (a különböző módon készült, száraz poralakú vagy mézsűrűségű kivonatainak: *ergotin*-preparátumok) ugyanily hatása van medicinális adagokban.

Ergotismus alatt a krónikus mérgezést értjük, ami A. tartalmú kenyér élvezete következtében egy-egy vidéken járványszerűleg szokott fellépni. Különösen a középkorban egész a XVII. és XVIII. sz.-ig pusztított a rozsfigyasztó ésszaki országokban, de Franciaországban és Olaszországban is. Nálunk alig fordult elő; Oroszországban ma is elég gyakori. Amíg okát nem ismerték, Szt. Antal tüzeinek tartották, amitől vezeklés, zarándoklás, s Szt. Antal kiengesztelése révén lehet szabadulni. A zarándoklással járó jó levegő, sátorozás, s a barátok tiszta kenyeire rendesen jót is tett a betegekkel.

Anyaságbiztosítás, 1. Anyavédelem.

Anyasejt (növény), az a sejt, melyből sejtosztódáskor az új sejtek — leánysejtek — lesznek.

Anyaszéna, a rétek első kaszálása alkalmával nyert széna magyar neve, 1. Széna.

Anyaszentegyház, 1. Egyház.

Anyaszöllő. A szőlőfajták keletkezésénél azt a fajtát nevezik így, amelynek termőjét használták fel a mesterséges termékenyítésre. Nehogy az öntermékenyítés beálljon, az anyaszöllőből a porzókat, mielőtt bennök a hímpor kifejlődnék, kivágják, «kiherélik». L. Szőlő.

Anyatej, 1. Tej.

Anyatelep. Olyan szőlőterület, mely kizárólag vesszőnyerésre való. L. Szőlőszaporítás.

Anyatengely (növény), 1. Főtengely és Elágazás.

Anyaterület, 1. Államterület.

Anyátlanság, 1. Méh.

Anyató, 1. Vadító és Ojtás.

Anyatóke. Az olyan szőlőtőke, mely valamely fajta tulajdonságait tisztán mutatja s mint ilyen a fajta továbbszaporítására szolgál. Sokszor az ilyen tőkék művelésénél a szőlőtermés gondja háttérbe szorul s ehelyett a gazda főként arra ügyel, hogy a vesszőtermelés sikerüljön.

Anyavágány, 1. Vágány.

Anyavár, Tolnátlól Ny.-ra, a Sár vizétől környezett szigeten fektűt, azért hívták másként

Sár-tornyanak is. A Györgyi Bodó-családé volt. 1514. itt gyülekeztek össze a dunántúli lázadó keresztények, de Héderváry Ferenc szétverte őket. Romjait dunántúliasan *Nyanyavárnak* hívják. V. ö. *Csánki*, Magy. tört. földrajz (III. 403; Tört. Tár 1891, 23).

Anyavédelem (anyaságvédelem, anyaságbiztosítás). A nő, ha anya lesz, bizonyos időre (terhesség, gyermekágy) különös kimélelet és higiénikus gondozást igényel. Ha ebben a gondozásban nem részesül, ő maga és gyermeke kárt szenved, de gyakran elis vesztí képességét, hogy egészséges gyermeket szülhessen. Minthogy pedig az a nő, aki kenyérkeresetre van utalva háztartási teendőit maga végzi, idegen segítség nélkül ebben a kiméleletben és gondozásban nem részesülhet, az A. fontos nemzetgazdasági feladata az államnak a társadalomnak. A magyar ipartörvény (1884. XVII. t.-c.) a gyermekágyas munkásnőnek 4 heti szabadságot ad. A munkásbiztosító törvény (1907. XIX. t.-c.) már 6 héten át ad gyermekágyi segélyt a szülő munkásnőnek. A terhesség utolsó heteiben, ha munkaképtelen, táppénzt kap. A magyar munkásbiztosító pénztárak ingyen orvosi segélyt, bábásegélyt és gyógyszereket adnak a biztosított munkások nem biztosított nejeinek is. A nyilvánossági joggal bíró szülőtintézetek az országos betegápolási alap költségére, tehát ingyen vesznek fel minden nőt a terhesség utolsó heteiben a szülés és gyermekágy idejére. Az állami gyermekmenhelyek minden gyermektől szoptató szegény anyát gyermekével együtt felvesznek s v. az intézet falai között gondozzák, v. gyermekével együtt falvakba helyezik ki kiválasztott családokhoz. A havi tartásdíjat az állam fizeti. Ha az anyának saját lakása van, akkor saját lakásán maradhat és ott kapja a szoptatás tartama alatt a segélyt (*szoptatási segély*). Külföldön az állam ennnyit nem tesz az A. érdekében. A külföldi társadalmi intézmények közül csak egy említendő fel, mert ez nálunk még csak csírájában van meg. Egyetek a szegénysorsú beteg háziasszonynak lakására jól kiképzett gazdaasszonyt küldenek, ki helyette a háztartási teendőket végzi és őt ápolja (Hauspflege). Nagyszabású mozgalom indult meg minden kulturállamban az anyaság fokozottabb védelmére, melynek követelményei: A gyári és ipari munkában a terhes és gyermekágyas nő fokozottabb kimélelése kötelezővé teendő. A munkásbiztosító törvénynek hatálya ki volna terjesztendő a munkás és vagyontalan osztály összes asszonyaira. A munkásbiztosító pénztár által adott gyermekágyi segély, mely ma a munkabér fele, felemelendő a teljes bérösszegig. A szoptatás céljából kenyérkereső munkájából kimaradó anya gyámoltasság a gyermekágyon túl is. Az anyaságvédelem alatt oly mozgalmat is szoktak említeni, mely minden nőnek az anyasághoz való jogát védi, mely mozgalom tehát a leányanyák erkölcsi és jogi érdekeit is felöleli. V. ö. *Alice Salamon*, Mutterschutz und Mutterschaftsversicherung (Leipzig 1908); *Mayet*, Mutterschaftsversicherung. Congrès International des Assurances sociales (Rom 1908); *Tugendreich*, Die Mutter und Säuglingsfürsorge (Stuttgart 1910); *Bédy-Schvimmer Rózsa* cikke «A nő és társadalom» c. folyóirat 1908. évf.-ban.

Anyók (kohászat), az üzőke-készítésnél egy vas- vagy rézgyűrű, melynek üregébe bele sajtólják az üzőke készítésére szolgáló csonthamut.

Anyós, népiesen napamasszony, a családban a férj számára a feleségének, az asszony számára a férjének az anyját jelenti. A civilizációnak nagyon alacsony fokon álló népek, szinte kivétel nélkül, határtalan ellenszenvvel vannak az A. iránt. *Afrikában* a kafferek, az amakozák, a maravik, a bogosz és szomál törzsbeliék nagy kerülőket tesznek, vagy elbujnak, ha véletlenül találkoznak az A.-sal s halálukig soha sem ejtik ki az A. nevét. Az ashanti négeréknél vő és A. csak jókora távolságról beszélhetnek egymással s eközben is kötelesek az arcukat elfordítani. Hasonló szokások vannak *Ausztráliában* a mandánok közt s az amerikai indus népeknél. *Észak-Amerikában* a dakota-, aszinoine- és omaha-indiánusoknál, *Dél-Amerikában* a pampák lakóinál és araukánoknál ugyancsak tilalmas az A.-sal beszélni, a szemébe nézni v. a nevét kiejteni. Az ázsiai osztyákok és kacsincsek is hasonló szokásoknak hódolnak. Az említett néptörzseknél a nőrablás szokásával függhetett össze az A.-tól való idegenkedés; a legtöbb etnográfus szerint a vérfertőztől való félelem az oka. Indiában ellenben közmondássá vált az A.-ok gyöngédsége vejeik iránt, ott májusban az A.-ok külön ünnepnapot tartanak a vők tisztelőtére.

Anyos (Vámosi és Fajszai), magyar nemes család, mely Veszprémben virágzott; régebben Vámosról írta nevét, melyet később, a XVII. sz. elején, a veszprémvármegyei Fajszival cserélt fel. Veszprémen kívül még Győr vármegyében is birtokolt. Nevét Á. (Anianus) keresztnevtől vette, melyet valószínűleg egyik kiváló őse viselt. E családból származott *Pál*, a költő. L. *Anyos Pál*.

Anyos, 1. *István*, filozófiai író, szül. 1881 márc. 19. Nagyesztergáron, Veszprém vm. Á. Ignác, a híres jogi író dédunokája; egyetemi tanulmányait Budapesten és Kolozsvárott végezte; ez utóbbi helyen 1903. államtudományi doktorrá avatták, azután Budapesten, Lipcsében, Berlinben és Párisban folytatván tanulmányait, 1907. Budapesten filozófiai doktorátust is nyert. Ezóta birtokainak kezelése mellett kizárólag bölcseleti tanulmányainak él. Főbb munkái: *Az okvizsgony ismerettana* (Budapest 1906); *Az értékelméleti relativizmus* (u. o. 1910). Értekezések az Athenaeum, Magyar filozófiai társaság Közleményei és a Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie und Soziologie folyóiratokban.

2. *Á. Pál*, mindmáig legkiválóbb magyar szentimentális költő, szül. Nagyesztergáron, Veszprém vm. 1756 dec. 28. vagyonos köznemes családból. Megh. Veszprémben 1784 szept. 5. Iskolai tanulmányait Komáromban, Veszprémben, Győrött és Pápán a pálos gimnáziumban elvégezte, követte hajlamát és 1772. belépett a pálos rendbe. Ugyanekkor a kereszttségben kapott István nevét fölcserelelte Pállal. A filozófiai tanfolyamot a nagyszombati egyetemen fejezte be 1776-ban. Ugyanekkor az időben ébredt föl költői öntudata. Már azelőtt kísérletet tett Ovidius és Gyöngyösi hatása alatt a versírásban, fordított latinból és költői leveleket írogatott. Ekkor a Nagyszom-

batban tartózkodó Baresay Ábrahám, a franciás költői iskola tagja, fölsimerte tehetségét és továbbí költői munkásságra ösztönözte. Tanulmányait Budán folytatva, közben, 1780. év elején pappászentelték. Ebben az időben ismerkedett meg a Musenalmanachok révén a német szentimentális költészettel, különösen a Göttinger Hainbund tagjainak (Hölty) műveivel, s a természettől melankólikus hajlamú költő annál mohóbban olvasta őket, mert időközben az ő lelki egyensúlya is megrendült: belátta, hogy szerzetesi hivatásában csalódott. Kétségbeesett s szenvedéseit fokozta, hogy 1781. a nagyvárosból egy nyitra megyei csendes faluskába, Felsőelefánta, rendelték. Lelki kínjain fájdalmas elégiákkal könnyített, majd József császár erőszakos intézkedései föl rázták fájdalmából. Hevesen támad a törvénytelenül uralkodó, eretnekeket pártoló fejedelem ellen, kinek erőszakos, nemzetét és vallását sértő rendeleteit csonkán maradt *Kalapos király*-ában ostromozza. 1782. a fehervári gimnáziumba került tanárnak, de már fiatalon, alig 27 éves korában meghalt. A. kizárólag lírikus s az első költőirodalmunk följulása korában, aki költeményeiben érzelmeinek ad hangot. Megszólal lantján vallásos áhítata, ritkán, de bensőséggel, szerelme, mely egy pár inkább elgondolt, mint átérzett, de művésziesen szerkesztett versre ihleti, legkedveltebb indítéka azonban a hazafias érzelm és a búsongás. *A halovány holdnál* elsírt *panaszait* a mai közönség is ismeri, de értékesek legkeserűbb (*Egy terhes éjjelemkor*) s egyetlen igazán derült hangulatú verse is, a *Víg társaság*. Életében csak pár alkalmi költeménye jelent meg. Verses és prózai műveit először Batsányi adta ki, nem mind, s önkényes változtatásokkal. *A Pál munkái* címmel (1798) s megírta eléjük a költő életrajzát. Abafi a *Magyar Könyvesház*-ban újra kiadta, de csak szorosabb értelemben vett költeményeit (1876), verses műveinek teljes, kéziratokon alapuló kritikai kiadását Császár Elemér adta a *Régi Magyar Könyvtár*-ban (*A. Pál versei*, 1907., a költő életrajzával). Egyik egyházi beszédét és vallásos elmélkedéseit Csaplár Benedek adta ki (1888 és 1889.) V. ö. még *Gellért* Jenő, Á. P. (Budapest 1895).

Ányos mester, l. *Anianus*.

Anzan, l. *Ansan*.

Anzat le Luguet (ejtsd: aňza 15 lűgű), fürdőhely Puy de Dôme francia départementban, 2100 lak., kénés- és vasasforrásokkal; antimonium- és arzénbányászattal.

Anzeli, l. *Enzeli*.

Anzengruber, Ludwig, jeles német költő, szül. Bécsben 1839 nov. 29., megh. u. o. 1889 dec. 10. Könyvkereskedő, színész, újságíró, rendőrhivatalnok volt. Midőn Der Pfarrer von Kirchfeld (1870) c. drámája nagy sikert aratott, ott hagyta hivatalát s haláláig kizárólag az irodalomnak élt. Sok darabot írt, melyeknek tárgyát rendszerint az osztrák nép mai életéből vette. Legjobb színművei, melyek részben magyarul is nagy sikerrel előadottak: Die Kreuzelschreiber, Ein Faustschlag, Der Meineidbauer, Der G'wissenswurm, Der ledige Hof és Das vierte Gebot. Hasonló jellegűek elbeszélő művei: regénye Der Schandfleck (1876)

és novellái: Dorfgänge (1879, 2 köt.), Bekannte von der Strasse (1881), Feldrain und Waldweg (1882) stb. Összes művei megjelentek Stuttgart, 1890, 10 köt., levelei u. o. 1902, 2 köt. Szobrárt 1905. leplezték le Bécsben. V. ö.: A. Bettelheim, Ludwig A., (2. kiad. 1897). Drámaírtészetesen méltatja H. Sittenberger, Studien zur Dramaturgie der Gegenwart (1899). Magyarul jellemezte Gedeon Alajos, Egyet. Philolog. Közl. XXIX., 1905.

Anzenhofer Ignác, szobrász, Heves vmegyében Egerben született 1761., megh. 1821. Tanulmányait a bécsi akadémián végezte, de korán visszerült Egerbe s ott szoborfaragással foglalkozott. Művei közül egy feszület a nemzeti múzeumba került.

Anzer, Johann Baptist von, német kat. püspök, szül. Weinriedben (Bajorország) 1851 máj. 16. megh. 1903. Rómában. 1875. belépett a steyli misszióintézetbe és 1876. Utrechtben pappá szentelték. 1879. Kinába ment a hongkongi szeminárium vezetésére. 1882. Dél-Santung generális vikáriusává nevezték ki, ahol rövid idő alatt keresztény telepeket, templomokat, iskolákat, szemináriumokat és árvaházakat alapított. 1886. apostoli vikáriussá lett. Székhelye Jencso-fu volt, ahol 1890 óta a német birodalom védelme alatt működött, minthogy több ízben ki volt téve a kínaiak erőszakoskodásának. Kiaesut a német birodalom jórészt Anzer tanácsára szállta meg, s neki tulajdonítható, hogy Németország vette át a santungi keresztények fölött való protektorátust, melyet előbb Franciaország gyakorolt.

Anziarto, l. *An*.

Anzin (ejtsd: aňzeň), közs. Nord francia départementban, Valenciennestől 3 km.-re, vasút mellett, (1906) 14,384 lak., középpontja ama nagykiterjedésű (12,000 ha.) köszénmedencének, mely az egész départementra kiterjed; kohókkal, vas-, sodrony-, gép-, üveg-, cukor- és szeszgyárakkal.

Anzio (Porto d'Anzio), község és tengeri fürdő Róma olasz tartományban az ókori Antium helyén vasút mellett, (1901) 3561 lak., mólója részben antik, részint XII. Ince köréből való. Hajóforgalma, kikötőjének elhomokosodása miatt is, csekély. Itt halt meg 1897 márc. 1. és itt van eltemetve Torma Károly (l. o.) magyar archeologus.

Anziói szobor, l. *Antiumi leány*.

Anzir, l. *An*.

A. O. a. m. alfa és omega, a görög abécé első és utolsó betűje. Átvitt értelemben: kezdet és vég; gyakran található ó-keresztény emlékeken.

Aoba (Lepers-sziget), az Új-Hebridák egyike, 325 km² ter., 10–12,000 lak. A sziget termékeny.

A. O. C. a. m. anno orbis conditi (lat.), a világ teremtésének esztendejében.

Aogasima, kis sziklás sziget a Csöndes-oceánban, az é. sz. 32° 15' és a k. h. 139° 50' a. Vulkanikus képződésű, meredek szikla, mely 425 m. magasságra emelkedik; kb. 200 szegény japán lakosa van.

Aoidé (gör.; lat. *Aoede*). Az ének megszemélyesítve; a műzsák hármias számát vitató tradíció szerint a legidősebb műzsa. Hugai *Melete* (elmerülés) és *Mneme* (felidézés).

Aoidok, énekesek, költők, különösen a görög hőskor mesés dainokai.

Aoki (nőv.), l. *Aucuba*.

Aoki Zsuzo, japán államférfi, szül. Kozsuban 1844.; jogot és államtudományokat tanult. 1873. kinevezték a berlini japán követség titkárává, 1874. pedig követte s 1875. nőül vette Rahden bárónőt. 1885. visszahívták Japánba, ahol külügyi miniszternek nevezték ki. Mikor 1891. általános miniszteri válság állt be, A. is lemondott hivataláról. 1889 viscounti rangra emelték s 1890 óta tagja az urak házának. 1892. újra kinevezték berlini követé, 1897. pedig London-, Páris- és Bécsben szerződéseket hozott létre. 1898 november óta 1900 október haváig a Jamagata-kabinetben a külügyet vezette. Azután New-Yorkba küldték nagykövetnek, mely minőségben az Egyesült-Államokban, különösen Kaliforniában lábrakapó japánellenes irányzattal találta magát szemben. Ámbár Roosevelt elnök pártját fogta A. felszólalásának, a képviselőház ellenszenvét a sárga vezedelem és nevezetesen a japán munkások bevándorlása ellen le nem küzdhetette, amiért 1907 őszén A.-t Japánba visszahívták.

Aon (gör.), Poseidon fia, mondabeli beociai hős. Tőle kapták nevüket az ősi beociai aonok. Aonia olykor egész Beociát jelentette. A római költőknél Aonides a. m. Múzsák, Aonius mons a. m. Helikon, melyen a múzsák laknak.

A-o-Naga, l. *Naga*.

Aonia, Beocia régi neve; az *aonoknak* hitt oszlakókról kapta a nevét.

Aonik, l. *Tűzföld*.

Aoos, folyó, l. *Viosza*.

Aorangi, hegység Új-Zélandban. Lásd *Cook*, Mount.

Aoristos, a görög nyelvtanban (de a szanszkritban is és még egy-két indogermán nyelvben) az igének elbeszélő alakja, mely a multban beálló cselekvést jelöli s azért az egyes események elbeszélésére szolgál.

Aorsz (Hamaxobii), Strabo-tól említett régi szkíta nép, l. *Alán*.

Aorta, a fő v. törzsverőér. Az artériás érrendszer törzsét képezi, beléömlik a bal szív artériás vére s innen ágaznak szét a többi erek. Egészben véve pásztorbot alakuan meggyűrűlt cső, amely a balszívgyomorból veszi a kezdetét, rövid felhágó rész (A. ascendens) után a gégecső baloldalán, a bal tüdőcsövön futva, hátra és lefelé kanyarodik, az A.-ívet (arcus aortae) alkotva. Lehágó része a gerincoszlop előtt, a középvonaltól balra lefelé halad a IV. ágyéksigolyáig, ahol 2 ágra szakad. Ezt a lehágó részt (A. descendens) két darabra osztjuk: a mellkasira (A. thoracica) és a hasira (A. abdominalis). Az A. kezdeti részén haldas billentyűk vannak, amelyek arra valók, hogy a szív összehúzódásakor az aortába préselt vér a szív elernyedésekor ebbe vissza ne folyhasson. Ezek az A.-billentyűk (l. *Szív*), mögöttük ered a szív 2 koszorús verőere (A. coronaria cordis). Az A. gyuladásai (aortitis), valamint az ezek folytán keletkezett kóros tágulatok (A.-aneurizmák, l. *Aneurizma*) a pathológiában nagy szerepet játszanak. l. *Érrendszer*.

Aortitis, l. *Verőérelmeszesedés*.

Aos, l. *Naga*.

Aosta, város és püspöki székhely Torino olasz tartományban, 583 m. magasban, a Dora Baltea balpartján, vasút mellett, (1901) 7875 lak., székesegyházzal. Az Augustus római császár korában alapított *Augusta praetoria*-ból lett. A római korból fennmaradt romok közül kiválnak: az épségben maradt diadalkapu, a K.-i, kettős várkapu, a színház hatalmas oszlopokkal, egy amfiteátrum romjai s egy a Dora Balteaán át vezető római híd. Az A.-ról elnevezett völgy, Val d'A., a Dora Baltea völgye, KNY.-i irányban húzódik, a Gráji- és Pennini-Alpokat választja el egymástól; természeti szépségekben gazdag; benne fakad a courmayeur-i ásványvízforrás. Lakói nagyobbára franciául beszélnek. Bejáratát a Bard és Saint-Vincent erődök védik. V. ö. *Tillier*, *Historique de la vallée d'Aoste* (A. 1880—87, 4 köt.); *Eyssenhartd*, A. u. seine Alterthümer (Hamburg 1896); *Duc I.*, *Histoire d'églis d'Aoste* (u. o. 1901—7).

Aosta hercege, l. *Amadeus*.

Aouara-olaj (nőv.), l. *Astrocaryum*.

Aouguerout, l. *Augerut*.

à outrance (franc., ejtsd: á utrañsz) a. m. a végsőig; különösen védelmezésekre adott utasításokban használt kifejezés, amellyel a parancsnok azt fejezi ki, hogy a védelmezést még akkor is makacsul folytatni kell, amikor már nincsen remény, hogy az ellenség támadása vissza lesz verhető.

A. Ö. U. G. B. Jelenti az Allgemeines Österreichisch-Ungarisches Gestützbuch-ot, amely az osztrák és magyar telivérllovak régebbi méneskönyve (l. *Méneskönyv*). Az első ily c. kötetet Mayr Ottó őrnagy szerkesztette (Bécs 1867) s e munka összefoglalta az Ausztriában és Magyarországon akkor létező angol telivérek, valamint számos angol-arab és arab telivérek jegyzékét és származási adatait, valamint a kancák ivadékaiknak nevét. Az A. nak később még két kötete jelent meg.

Ap. (apja), versenylovak leszármazásánál az «apja» rövidítése.

A. p. (lat.) a. m. anni praesentis, a jelen évben, v. anni praeteriti (anno praeterito), az elmúlt évben.

A. P. A., az American Protective Association (l. o.) rövidítése.

Apá, l. *Atya*.

Apá, kisközs. Szatmár vmegye szinyérváraljai j.-ban, (1900) 3121 oláh és magyar lak., a Szamos partján, termékeny határral; van itt vasúti állomás, posta és táviróhivatal, kénes és savanyú forrás (Zúgosi forrás). Már a XIII. sz.-ban létezett, az Apafiak birtoka volt; a törököktől és tatároktól sokat szenvedett. Késő csúcsíves, poligon záródású templomát állítólag Báthory Zsuzsanna építette; belsejében renaissance szöszék; harangja 1634-ből való.

Apáállat, minden hímnemű állat, mely a szaporításhoz járul. Háziállatainknál kiváló fontossággal bír, mert nagyobb számú nőnemű állat megtermékenyítésére használtatván, főleg tőle függ az állattenyésztésnél a szaporodás.

Apáca, szerzetesnő, l. *Szerzetesek*.

Apáca-bokor (nőv.), a *Staphylea pinnata* L. (l. o.) népies neve.

Apácaklastrom, l. *Kolostor*.

Apácaakonty (nőv.), l. *Sárkánygyök*.

Apácamajom (*Cercopithecus mona* Schreb., állat), a cercopithecidae (Cercopithecidae) családjából való majomfaj, melynek homlokát fekete sávval szegélyezett fehér pánt övezi, kékszerű fekete sárgás-fehér pofaszakáll környezi; ajkai, nyaka alsó oldala, melle, hasa és karjának belső oldala fehér szőrral van borítva. Hazája Kamerun. Állatkeretekben gyakran látható.

Apáca-pille, *Psilura monacha* L. (*Limantria*, *Liparis* v. *Bombyx monacha*, állat). A szövő-pillék (Bombycidae) családjába tartozik. A kifejlődött pille júl.-ban és aug.-ban jelenik meg. Szárnyai piszkos-fehér színűek; a felsőkön fekete zíg-zúg vonalak vannak. Potroha pirosas. Petéit a fa kérgére rakja, de nem vonja be gyapjas pihével, mint közeli rokona: a *gyapjas pille* (*Ocneria dispar*). A peték kitélelnék és májusban szoktak belőlük a hernyók kikelni. Ezek színe szürkés-fekete, a második szelvényen fekete folttal, melynek oldalain fehér szegély van, a folt hátsó felében pedig két egymástól elhajló rövid kék vonal. A folttól kezdve a hernyó hátának közepén sötétszürke sáv húzódik, melyből az egyes szelvényeken jobbra-balra egy-egy sötét nyúlvány hatol bele a világos oldalszínbe; mindegyik nyulványban fehér szemölcs van. A 7., 8. és 9-ik szelvényen a fekete hosszantmenő sáv fehéres-szürke tojásdad, hosszú folt által van megszakítva. A hernyó testét, különösen oldalvást, szemölcsökből kiinduló szőr borítja. Júniusban és júliusban bábozódik be a fákra; a bábállapot 15–20 napig tart. Az A. a fenyveserdők egyik legveszedelmesebb ellensége, különösen Németországban, Dániában és Svédországban szokott garázdálkodni. Hess német erdészeti író szerint ennek a pillének hernyói 1853-tól 1863-ig csupán a keletporoszországi erdőkben 180,000 kat. holdnyi (18 négyszögmértöldnyi) erdőt tettek tönkre; ez erdők fatömege 13 millió köbméter volt. 1890–91-ben pedig Bajorországban az ebersbergi parkot, mely 12,000 kat. holdra terjed, és mely 2 millió köbméter fatömeget képviselt, úgyszólván egészen kiolték. A fenyőn kívül a lombos fákat, különösen a bükkfát is megtámadják. A bükkfalevél különösen a fiatal hernyók kedves tápláléka. 1888-tól 1891-ig nemcsak Bajorország déli részében, hanem Württembergben, Ausztria egyes részeiben és Porosz-Sziléziában is ellepte a lucfenyőket. A bajor kormány az említett két évben, 1891 végeig 3 millió márkát költött a védekezésre. Hazánk erdőgazdaságának története a megelőző időkből nem említ föl olyan adatokat, melyek az A. tömeges megjelenéséről szólnának. 1891-ben azonban a DK.-i Kárpátokban, Maros-Torda, Csik és Beszterce-Naszód vmegyékben veszedelmes mértékben elszaporodott. Maros-Tordában a megtámadott terület 81,262 hold, Csikban 2000 hold, Beszterce-Naszódban 5000 hold volt; de 1891-ben ennek a területnek aránylag kis része szenvedett jelentékeny mértékben. 1898–1901-ben Svédországban okozott nagy károkat. V. ö. *Bedő* Albert, Az erdőket pusztító apáca-rovarról (Erdészeti Lapok 1892, III. füzet).

Apácás (*apáca-fánkocskák*), olvasztott cukorban főzött törött dió v. mandola, zsemlyemorzsa,

narancs- vagy citromhéjjal, mely keveréket kihűlve, rétestészta közé dió nagyságban téve, fánk-szurdalóval kiszúrnak s gyenge tűz mellett megsütnek.

Apácavirág (nőv.), l. *Nonnea*.

Apácázőrej (Nonnensausen, bruit de diable), a nyakon a torkolati véna fölött vérszegénység esetén hallható bűgásszerű állandó zőrej, aminek oka valószínűleg a vér higabb voltában s következőleg gyorsabb áramlásában keresendő. Eléggye gyakori tünete a szegényvérűségnek. Az A. elnevezés téves fordításnak köszönhető, mert nevét nem az apácáktól vette, hanem Németországban *Nonne*-nak nevezett gyermekjátékszertől, mely hasonló bűgást okoz. (V. ö. a francia *diable* szóval.)

Apache (franc., ejtsd: apas), Páris csavargóiból álló rablósőzöveget, mely nem riad vissza a gyilkosságtól sem; titkos szervezetségénél fogva a rendőrséggel is gyakran sikeresen száll szembe. Nevét a kegyetlen *apacs*-indianusok után kapta.

Apacs (*Apaches*), harcias indiánus törzs Új-Mexikóban és Arizonában.

Apacs, az öreghaló két végén alkalmazott vezérfa, amelyre a húzókötelet erősítik.

Apáca 1. (Geist, Apátia), nagyk. Brassó vm. alvidéki j.-ban, (1900) 1814 magyar és oláh lak., kik juhtenyésztést és fakereskedést űznek; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Itt van Apáczai Cseri János szülőháza, melyet a brassóvármegyei tanítók 1881. emléktáblával jelöltek meg. — 2. A., l. *Csanádapáca*.

Apáca-barlang, Brassó mellett, a Czenk-hegy aljában. Hagyomány szerint egy benne remeteskodó apácától vette nevét.

Apáczai Cseri János (Joh. Apacius), szül. 1625. Apácán, Erdélyben; megh. 1659 dec. 31. Kolozsváron. Szegény jobbágyok gyermeke volt. 17 éves korától a kolozsvári iskolában, 1643 őszétől pedig 5 éven át Bisterfeld híres intézetében, Gyulafehérváron tanult. Akkor mint kiváló tehetségű ifjat Geleji Katona István püspök Holandiába küldötte. Még 1648. beiratkozott a frankerai, nemsokára rá a leydeni, utóbb az utrechti s végre a harderwijki egyetemre, hol 1651. teol. doktorrá avatták. Erre Utrechtben megházasodott, s miután két évig tanulmányainak élt, 1653 visszatért Erdélybe. A gyulafehérvári kollégiumnak lett egyik rektorává, de öröme nem tartott sokáig. A. 1653 nov. 2-án mondott székfoglalójában (*De studio sapientiae*) kiméletlenül elítélte az iskolának addigi rendszerét s már ezzel sok neheztelést vont magára; utóbb (1654) pedig reform-terveit erőszakolva, keményen összetűztött tanártársaival. Különösen ellenségevé lett Basire Izsák, az iskola professzora, ki előbb az independens forradalomban meggyilkolt I. Károly angol királynak udvari papja volt és most II. Rákóczi Györgynek kedvelt emberei közé tartozott. A. a presbiteri egyház-rendszerért lelkesedett; Basirenek és társainak tehát könnyű volt az episzkopális meggyőződésű fejedelmet, ki a presbiterianizmust a rettegett independentizmussal azonosította, az új tanár ellen fölingerelniök. Rákóczi 1655. vizsgálatot tartott, s A.-t büntetésből a kolozsvári kisiskolához

helyezték át, hol a megcségyenített boldogtalan ember haláláig buzgón, s mint Gyulafehérváron is, tantványaitól bálványozva működött.

A. nem mint író v. tudós, hanem mint tanító különös jelentőségű. Irodalmi munkáinak java-része (*Magyar encyclopaedia*, Utrecht 1653, valóságos 1655; *De studio sapientiae*, u. o.; *Magyar logikátka*, Fejérvár 1654) a tanítás kérdésével foglalkozik, v. pedagógiai eszméivel van kapcsolatban. A. az iskolát a nemzeti boldogulás alapjának s a jó iskolák hiányát valóságos nemzeti szerencsétlenségnek tekintette; sürgette az iskolák javítását s kiegészítését; ismételve hirdette egy főiskola — akadémia, egyetem — alapításának szükségességét s e célból 1658. Barcsay fejedelemhez emlékiratot is intézett. Latin munkái részben teológiai és filozófiai disputációk (1. De introductione ad philologiam sacram, Ultrajecti 1650; 2. Disputatio theol. inauguralis, Harderovici 1651; 3. Disp. de politica ecclesiastica, Claud. 1658; 4. Disp. philos. de mente humana, Varadini 1658). Kolozsvári be-köszöntőjét (Oratio de summa scholarum neces-sitate), valamint az Akadémia felállításának módja és formája c. dolgozatot legújabbban Hegedűs István bocsátotta közre (A. pedagógiai munkái, Budapest 1899).

Irodalom. Szilágyi S., A. és kortársai (M. Akad. Érte-sítő 1860); Gyalui Farkas, A. életrajzához és műveinek bibliográfiájához (Erdélyi Múzeum 1892); Erdélyi János, A. ösmertetése (Sárospataki Füzetek, III. 1859); Horváth Cyrill, A. bölcséleti dolgozatai, Pest 1867 (Tartalma: Be-vezetés A.-ról, a Magyar logikátka; szemelvények a M. Encyclopaediából); Ormándy Miklós, A. életrajza és bota-nikai munkássága (Kolozsv. r. kat. főgimn. Ért. 1879) Szily Kálmán, A. Encycl. matem.-fizikai szempontból (Term.-tud. Közöny 1889); Stropm László, A. mint paedagogus, Athenaeum 1897.; Pintér A. magy. irod. tört., Bpest 1909, II. 325—338.

Apáczaszakállas, nagyk. Komárom vm. csal-lóközi j.-ban, (1900) 974 magyar lak.; u. p. és u. t. Ekecs. Régi község, oklevelekben már 1221. említetik.

Apáczatorna (ezelőtt: Torna), kisk. Veszprém vm. devecseri j.-ban, (1900) 461 magyar lak.; u. p. és u. t. Tűskevár.

Apadás, 1. vízfolyásokban, tavakban v. tengerek-ben a vízállás süllyedése. Legegyszerűbb és leg-könnyebben megmagyarázható a folyók apadása, mely akkor áll elő, ha a csapadékvíznek a mederbe folyása megszűnik s a párolgás és a föld elnyelése is csökkenti a vízszállítmányt. A tavak apadása már csak több év folyamán figyelhető meg, míg a tengerek apadása évszázadok alatt észlelhető csak. A régi partvonalakat rendszeren a színzők (terrások, l. o.) jelölik.

2. A., a termények eltartásánál idővel beálló térfogat, illetve súlyvesztés; fő oka a víztar-talomnak folytonos csökkenése, azért szemes ter-ményeknél *beszáradás*-nak is mondják. Légszá-raz gabonánál egy év alatt 1—2, hüvelyes mag-vaknál 2—5, repcénél 12—15 térfogatszázadrészt tesz ki.

Apádia, kisk. Krassó-Szörény vm. resiczai j.-ban, (1900) 896 oláh lak., termékeny határral, rengeteg erdősséggel; u. p. és u. t. Delinyest.

Apafalva (Apova), kisk. Hont vm. nagycsalom-jai j.-ban, (1900) 315 tót lak., Koburg herceg bir-toka; u. p. Csall, u. t. Balassagyarmat. Régi kat.

temploma, mely a reformáció korából való, ro-mokban hever.

Apafi-család. Erdély egyik legnevezetesebb családjá, melyből az utolsó nemzeti fejedelem származott. A Becse-Ger-gely nemzetségből veszi eredetét és vérségi ösze-köttetésben áll a Bethleni Bethlen, az Almakerék-, Zéli, Tóti és Somkerek-családokkal. Öse János ispán fia Apa, aki 1258.

Apafi-család címere.

hat más rokonával együtt a bihar várm. Tamany (ma tamándi erdő) bir-tokon osztozott. Apának három fiát ismerjük, Ger-gelyt, Jakabot és Miklóst. Miklós az Almakerék-család megalapítója, míg az 1282—1329. élt Jakab utódaitól származik le a Bethleni Bethlen és az A.-család. Miklósnak fia és ennek nagybátyjai Gergely és Jakab 1305. a borgói, bethleni, apa-nagyfalvi, ebesfalvi, keresdi és almakeréki bir-tokokban ülnek. A XIV. században már nagy hatalmuk volt az A.-aknak, kik birtokaikon kolostorokat is építettek és az udvarnál is be-folyásra jutottak. *Miklós* 1447. erdélyi vajda. Az A. név legelőször egy 1443-iki kegyelemlevélben fordul elő, melynek fogva 1443. Magyar Balázs er-délyi vajda, almékereki A. Mihály volt vajdának felségsértés miatt elkobzott jószágait visszaadja. 1552. *III. A. Gergely* Doboka vm. főispánja és Martinuzzi főudvarmestere volt; ugyanez mint fejedelmi tanácsos jelen volt János Zsigmond fejedelem kíséretében, midőn az 1566. Zimonyba ment, a török császár elé. *A. István* 1575. a foga-rasi vár parancsnoka, 1576. pedig követ volt Len-gyelországban. *Ebesfalvi A. V. Miklós* 1590—1600. Küküllő vármegyének főispánja volt. A XVII. sz. elején e családnak nevezetes tagja volt *II. A. György*, az előbb említett A. Miklósnak fia, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek tanácsosa, szül. 1588., megh. 1635. Ennek testvére, *II. Ferenc* Bátori Gábornak volt főudvarmestere. *II. A. Györgynek* fia volt *III. Gergely*, I. Rákóczi György kamarása (megh. 1637) és *II. Mihály* (mint erdélyi fejedelem *I. Mihály*). I. Mihálynak testvére volt *A. István* szolnokvármegyei alispán, ki eleinte rendkívüli befolyást gyakorolt bátyjára, de később (állítólag a fejedelemmé ármánykodásai következtében) saját testvére 1673. a jószágainak elvesztésére ítélte. A család régi címere haránt helyezett pallos, melynek pengéjét a nyugvó nap sugarai megvilágítani látszanak. Ebből a címer-ből fejlődött ki idővel az A.-családnak itt látható címere, mely a kardot a régi címerből megtar-totta.

I. A. Mihály (apa-nagyfalvi), erdélyi fejedelem, *A. György* országtanácsos, Küküllő vm. főispánja és Petki Borbála fia, szül. 1632 nov. 3., megh. 1690 ápr. 15. Fogaras várában. 1661 szept. 14. a Maros-Vásárhely melletti Libáncs-réten tartott táborig országgyűlésen választott fejedelemmé, nem törvényes, szabad választással, hanem a török dúló hadak vezére, Ali pasa kívánságára, ki őt ebesfalvi (most Erzsébetváros, Nagy-küküllő vm.)

kastélyából a táborba hivatta s megválasztatván, a fejedelemségbe beiktatta. A. nem rég szabadult ki a 4 évi tatár fogságból Krimből, hová ő is II. Rákóczi György lengyelországi szerencsétlen hadjárata alkalmával került (1657). A török e hadjárat miatt Rákóczit letétette a fejedelemségről s midőn ez ahhoz mégis ragaszkodott, boszúlo hadjáratot vezetett Erdélybe s Rákóczi a szászfenesi csataterén halálosan megsebesült (1660 máj. 22.). A török azután Baresay Akost ültette a fejedelmi székbe, az erdélyiek Kemény Jánost választották meg. Ez amazt orozva megölette. A török ismét bejött, Keményt kiszorította az országból s helyébe A.-t választotta meg fejedelemmé. A. érezvén választatása törvénytelenését, 1661 nov. 20-ára Kis-Selykre gyűlést hirdetett s ott letévén a fejedelmi esküt, magát ünnepiesen beiktattatta. Kemény megpróbálta a fegyveres ellenállást, de Nagy-Szőllősnél (Nagyküüllő vm.) 1662 jan. 22. a csatában életét vesztette. A. és Kucsuk basa seregei eltiporták őt és seregét.

A. ingatag jellemű, de csendes, jó ember volt, kit neje, az okos Bornemissza Anna, és kegyencei, köztük Teleki Mihály kancellár, az újjuk körül forgattak. Uralkodása sok ártatlan ember vérébe került, mert Teleki hatalmát érdekei és magánbosszúja kielégítésére is fölhasználta; így a fejedelem sógora, Bánfi Dénes ellen, kit 1674. kivégeztetett. A. a porta szuzerénje lévén, részt vett a törököknek Ausztria ellen viselt hadjárataiban, de már 1664. elkezdett a császárral alkudozni, megígérvén neki, hogy a töröktől elszakad, ha a császár a magyarországi protestánsok teljes vallásszabadságát biztosítja. A császár ezt meg is ígérte, de ugyanakkor a szultánnal mindent megmozdított, hogy A.-t, kiben a magyarországi elégtelenség természetes támaszukat látták, a fejedelemségből elmozdítsa s helyébe I. Rákóczi Ferencet ültesse. A. erről Rosnyai Dávid kéme útján értesülván, a török vezéreknél Baló László és Inczédi Péter útján pénzzel, Magyarországon pedig Teleki Mihály és Bethlen Miklós útján igéretekkel dolgozott. Törökország felől biztos volt, de Ausztria neheztelt rá, amért Thökölyt, a kurucvezért támogatta, sőt később a varsói francia követ útján Lipót ellen XIV. Lajos francia királlyal szövetségre is lépett 1677-ben, s Teleki Mihály vezérlete alatt sereget küldött Magyarországra Thököly támogatására. Thököly azonban Rákóczi özvegyére, Zrinyi Ilonára (l. o.) vetvén szeméit, felbontotta eljegyzését Teleki Mihály menyecskelányával, mire a bécsi udvar érezte, hogy tért nyer a mindenható miniszternél, s Telekit és általa A.-t elvonta a magyar ügytől. Thököly és a kurucok ügye elveszván, a császár átlátta, hogy Erdélyre rövid úton ráteheti kezét s ezért három évi alkudozás után, 1687. hadat küldött be Erdélybe, Caraffa, az eperjesi hóhér parancsnoksága alatt (l. *Absolon Dániel*), ki az erdélyi hadat megvervén, a Fogaras várába zárt fejedelmet és az erdélyi rendeket az osztrák főhatóság elismerésére kényszerítette. Erdély így végleg kikerülvén a török uralom alól, osztrák főhatóság alá került. Felesége halála (1688) s a német hadaknak az erdélyi várakba betelepődése miatt A. búskomorságba esett s 1690 ápr. 15. Fogaras várá-

ban, mely utolsó menedékhelye volt, megszünt élni. Eltemetettet (1691 febr. 18.) Almakeréken (Nagy-Küüllő vm.) a szász templomban, a felesége halálakor készült sírboltban. Ezt a templomot ősei építtették a XIV. sz. közepén s használták temetkezési helyöül (l. *Almakerék*). Hamvait 1909. Kolozsvárra vitték.

II. A. Mihály, az előbbinek fia, szül. 1676 okt. 13.; még apja életében 1681. fejedelemmé választották, 1690. pedig Teleki elnökelete alatt kormányzótanácsot rendelték melléje. A porta az öreg A. halála után Thökölyt nevezte ki erdélyi fejedelemmé, ki aztán török-tatár és a magyar bujdosókból álló hadsereggel Zernyestnél az egyesült erdélyi és császári hadakat megverte; a csataterén a fővezér Teleki is ott maradt. Thökölyt azonban a badeni Lajos vezérlete alatt harcoló császári hadak kiszorították az országból, de A.-t a császár mégsem erősítette meg a fejedelemségben. Ehelyett kormányzóságot (gubernium) rendelt Erdély élére. A. feleségül vővén gr. Bethlen Gergely erdélyi főgenerális leányát, Katát, még inkább eljátszotta fejedelemségét. Lipót császár- király aztán 1695-ben, midőn többé nem volt szüksége az ifjabb A. bábfjedelemségének megtartására, egy osztrák csapat által A.-t Bécsbe vitette. A. hercegi címet kapott és 10.000 frt évi kegydíjjal Bécsben tartották, hol 1713 febr. 1. meghalt. Holttestét felesége, gr. Bethlen Kata Erdélybe vitette, ő maga is elhunyván Bécsben (1725), férjével együtt az almakeréki szász templom sekrestyéjében lévő sírboltba temetettet el, I. A. Mihály és felesége hamvai mellé. Ott találta meg mind a négynek hamvait 1909. egy kutató bizottság s hamvait Kolozsvárra vitték át a farkasutcai ref. templomba. Életét megírta Jakab Elek (Magy. Történelmi Társulat 1875).

Apafi-síremlék, jelenleg a budapesti Nemzeti Múzeum lépcsőházának kupolacsarnokában van felállítva, hová 1902. került Almakerékről, az Apafiak sírkápolnájából. A legszebb síremlék az erdélyi fejedelemség korából. *Apafi György* (a fejedelem atyja) emlékére állíttatta neje Petki Borbála, ki urát (a felirat szerint) »gerliceiként szerette». *Apafi György* Küüllő vmegye főispánja és fej. tanácsos volt Bethlen Gábor és I. Rákóczi György alatt. Meghalt 47 éves korában 1635 febr. 18. s eltemetettet az almakeréki temetőben még ő maga által épített kápolnában, melyben akkor már három kiskorú gyermeke nyugodott, (Ferenc, Miklós s egy névtelen csecsemő). Nem sokára odatemettetett még *Gergely* nevű fiok, fej. kamarás, aki elhunyt Gyulafehérvárt 1637 júl. 18., 19 éves korában. És itt nyugszik végül maga Apafi György is, a síremlék készítettője is, aki meghalt 1660., 62 éves korában, mint azt fia által a síremlékre vésetett táblafelirat mondja. A síremlék szürke márványból faragott tumbaalakú szarkofág. Fedőlapján teljes páncéltözetben, hajadonfővel, alvóhelyzetben egész nagyságban hanyatt fekszik Apafi György, jobbát feje alatt, balját kardja markolatán tartva, ballábát a jobbon áttéve. Szakálás arcképe sokban hasonlít a fejedelem ismert arcképehez. Feje párnán nyugszik, melynek brokát mintája szép rajzot mu-

tat. Két angyal két címerpaizsban az Apati- és Petki-címet tartja. A szarkofág négy szögletén négy allegorikus alak a hitet, reményt, szeretetet és igazságot ábrázolja. A dombordíszésekben gazdag szarkofág fedőlapján körös-körül nagybetűs felirat Apati György nevét, címét és halála évét, napját jelzi. A síremlék a legjelesebb erdélyi szobrász, a nagyszombati *Nikolai Illyés* munkája, aki azt valószínűleg 1638. készítette. V. ö. *Éber László* leírását az Arch. Értesítő XXII. évf. és dr. Roth Viktor: *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen* (Strassburg 1906); *Kövári László*, Erdély építészeti emlékei (Kolozsvár 1866); *Szádeczky Lajos*, Az Apatiak sírboltja és hamvai (Századok 1909. évf. és különyomat).

Apage (gör.) a. m. távozz innen! — *A. sathanas*! távozz tőlem sátán; Krisztus szavai a kísértőhöz.

Apagóg bizonyítás (gör.), közvetett, indirekt bizonyítás, mely szerint egy állítás igazságát úgy bizonyítjuk, hogy ellentétét vesszük fel igaznak, de azután kimutatjuk, hogy ebből az igaznak főlvetett tételből köptelen következmények folynak, tehát nem lehet igaz, hanem ellentét az; e bizonyításmód ezért deductio ad impossibile v. ad absurdum-nak is mondatik. Az A. ép oly bizonyító erejű, mint az egyenes.

Apagy, nagyk. Szabolcs vm. nagykállói j.-ban, (1900) 1491 magyar lak., kik sok dohányt természetek; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Ref. templomának Ny.-i része csúcsos; benne régi vert ezüstkelyhek vannak.

Apagyilkosság, l. *Gyilkosság*.

Apaháza (ezelőtt *Oppova*), nagyk. Torontál vm. antalfalvi j.-ban, (1900) 787 házzal és 4165 szerb és német lak.; csendőrs, posta- és telefonállomás, gyógyszerár, hitelszövetkezet, gőzmalom, olajmalmok; u. t. Antalfalva.

Apahida, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1900) 1363 oláh és magyar lak., konyhasós forrásokkal, fürdővel, vasúttal, postával, táviróval és telefonnal. Eredetileg *Apáthida* volt, a XIV. sz. oklevelekben még így nevezetetik, azért, mert a Szamoson átvezető híd vámszedési joga a kolosi apát tulajdona volt. Egy kavicsbányában 1889. felásott római sírban nagybecsű régiségeket találtak. Újabbán őstelepet is fedeztek fel A. határában, továbbá népvándorlaskorabeli kincset. V. ö. *Findály G. A.-i sírlelet* (Arch. Ért. 1889). Itt volt az 1683 júl. 7-iki országgyűlés, melynek végzéseai azonban nem bírnak nagyobb történeti jelentőséggel.

Apahidai sírleletek, l. *Aranyleletek*.

Apai jog, l. *Patriarchátus*.

Apaj, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1900) 504 tót és magyar lak., vasúti állomás, táviróhivatal, u. p. Keresztúr.

Apalach, l. *Indiánus*.

Apalacheebai (ejtsd: apalacsibé), a Mexikói-öbölnek egyik öble Florida partján. L. *Mexikói-öböl*.

Apalachicola, l. *Appalachicola*.

Apalachea (növ.). Az *Ilex vomitoria* fa levele Carolinában meg Floridában. Az indiánus férfiaknak mámorító, kedvelt itala (*black drink* a. m. fe-

kete leves) készül belőle, azért kereskedést űznek vele.

Apály, l. *Árapály*.

Apameia, több ókori ázsiai város neve; említendők: 1. *A.*, az *Orontes* mellett, Antiochiától délre; eredetileg *Pharnake*, azután makedon néven Pella; állandó nevét Selenkos Nikatortól, az utóbbinak felesége, Apame tiszteletére kapta. Ekkor volt a város a Seleukos-dinasztia hatalmának központja, 117,000 lak. és erős fellelővállal, melyben Caecilius Bassus a pharsalosi csata után egy hosszú ostromot győzelmesen állott ki. Fényének II. Chosroes vetett véget, aki a VII. sz.-ban felprédálta és elpusztította. A középkorban *Fámija* v. *Afámija* nevet viselt, 1152. aztán a föld-rengés végkép tönkretette. Mindamelllett a mai *Kalat-el-Mudik* közelében még mindig jelentékeny romjai láthatók. Ebben az A.-ban született Poseidonios, a sztoikus bölcsele. — 2. *A.*, a *Kibotos* mellett, frigiai város, melyet III. Antiochos Soter a Maandros forrásvidékén alapított és anyjáról, Apamáról nevezett volt el. Fontos állomása volt az ókori karavánok útjának. A keresztény korban püspöki székhely volt. Romjai a mostani Dineir mellett láthatók.

Apamén (csödör), oly mén, amelyet tenyésztési célokra használnak. Az A. ménesbeli tevékenységét rendszerint 4—6 éves korában kezdi el, s évente átlag 40—50 kancát fedez.

Apanage (franc., ejtsd: apánázs). Az uralkodóház tagjainak évi pénze. Összegét majd az alaptörvény, majd külön törvények, vagy a házi törvények, v. bevett szokás határozzák meg. Az A. tekintetében két főrendszert szokás megkülönböztetni. Az egyik rendszer szerint az évpénz az ágnak jár, a gyermekek tehát az apa életében külön évpénzt nem kapnak, mely viszont az apa halála után örökségüket képezi. A másik rendszer szerint a fejedelmi házának minden tagja, rendszerint nagykorúságától kezdve, külön személyi évpénzt kap, mely halálával megszűnik.

Apanagyfalu, kisk. Szolnok-Doboka vm. betleni j.-ban, a Nagy-Szamos mellett, (1900) 894 oláh és magyar lak., az Apati-nemzetség egyik ágának ősrégi lakóhelye. Ma Bánffy Dezső báró tulajdona, kinek itt udvarháza és ménese van. Egykori templomának alapjai a falu D.-i részén; ref. temploma a reformáció kora előtt épült; újjáépült 1715. Van postahivatala, u. t. Betlen.

Apandria (növ.), l. *Ivarvesztés*.

Apantherosia (növ.), l. *Himkevesbedés*.

Apáp, vagyis a visszafelé olvasott *pápa*. Így nevezik az ev. egyház egyes részeiben fennálló azt a területi rendszert (összpüspökség, egyházi rendőrkormányzás), amelynek következtében a népnek a reformáció által kivívott szabadsága ismét veszendőbe ment.

Apar, kisk. Tolna vm. völgyeségi j.-ban, (1900) 785 német és magyar lak., postahivattal; u. t. Bonyhád. Egykori prépostságának maradványa a plébániatemplom faragott kőszentélye.

Aparagement (franc., ejtsd: aparázsmán) a. m. egyenrangú házasság.

Aparché (gör.), az isteneknek szánt áldozatból, az aratásból, zsákmányból stb. előre elvett részek; az áldozatnak szánt első termés. Az ó-görög kat.

egyházban azok a koszorúk, melyeket az esküvő párnak az Amen után a fejére tettek.

Apargia Schreb. (növény), l. *Oroszlánfag*.

Apárt (franc., ejtsd: apár), kiváló, különös, előkelő.

A parte ante (lat.), ehhez hozzáveendő e kifejezés párja: *a parte post*, mindkettő a skolasztikus filozófia műszava, az örökkévalóság fogalmának meghatározására. Ha az örökkévalóságot a multa nézve gondoljuk, azaz valaminek a kezdet nélkül valóságát, ez az örökkévalóság a parte ante. Ha a jövőre nézve gondoljuk, azaz valaminek a vég nélküli valóságát, ez az örökkévalóság a parte post. Istennek pl. a skolasztikusok mindkét tekintetben örökkévalóságot tulajdonítanak, az emberi léleknek azonban csak örökkévalóságot a parte post.

A parte post (lat.), l. *A parte ante*.

Apasági kereset, l. *Atya*.

Apassionato (ol.), zenei műszó, l. *Appassionato*.

Apaszöllő, l. *Szöllő*.

Apát (lat. *abbas* a. m. atya), eredetileg a remetek neve, később a szerzetes előjáróké keleten és nyugaton azokban a kolostorokban, amelyek zárt családot alkotnak és állandó helyen (stabilitas loci) laknak (pl. bencések, ciszterciták, trappisták). A.-oknak hívták a vita canonica idején a társas-káptalani templomok előjáróit is, innen a megkülönböztetés: *abbas regularis* és *abbas canonicus*. Jelenleg megkülönböztetünk: szerzetes A.-okat (a kolostorok előjáróit) és világi A.-okat; továbbá exemptusokat, a rendes egyházi hatóság alól kivett A.-okat, akik közvetlenül az apostoli székek vannak alárendelve és nem exemptusokat, akik a püspök joghatósága alá tartoznak. Azok az A.-ok, akik kolostorukon kívül bizonyos területen püspöki joghatóságot gyakorolnak a papság és hívek fölött, az ú. n. *abbates nullius* (sec. diocesis, vagyis egyházmegyéhez nem tartozók). Ilyen nálunk a pannonhalmi fő-A. Az A.-ok között vannak valóságos (reales) és, kivált Magyarországon, címzetes (titulares) A.-ok, az előbbieket joghatósággal és javadalommal bírnak, az utóbiaknak nincs sem joghatóságuk, sem javadalmuk. A címzetes A.-ságok a megszűnt A.-ságokból származtak, amelyeknek fennmaradt címeit az apostoli király a püspök fölterjesztésére káptalanbeli vagy lelki pásztorkodással foglalkozó vagy tudományos pályán alkalmazott papoknak kitüntetésképpen adományoz. Az A.-okat a püspök benedikálja és joguk van püspöki jelvényeket (infula, gyűrű, mellkereszt, pásztorbot) használni. Nálunk régi szokás alapján a címzetes A.-ok is viselnek püspöki jelvényeket.

Apate, a görögöknél a család fogalmának megsemmisítése, Hesiodos szerint az éjszakának, Nyx-nek leánya.

Apatele (Mokra), nagyk. Arad vm. borosjenői j.-ban, (1900) 1267 oláh, tót és magyar lak., kik itüvő bort termesztnek. Vasúttal, postával, táviróval és telefonállomással. Kiterjedt kő- és kavicsbányászata teszi nevezetessé.

Apatelit, szulfát-ásvány, sárgás földes, néha veséded alakokban; vas-szulfát valószerűleg a következő összetétellel: $4\text{Fe}_2\text{O}_3 \cdot 6\text{SO}_3 \cdot 3\text{H}_2\text{O}$. Páris közelében Auteuil mellett agyagban találják.

Apátfa, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1900) 165 magyar lak., u. p. és u. t. Zalaegerszeg.

Apátfalva, l. nagyk. Csanád vm. központi j.-ban, (1900) 1255 házzal és 5318 magyar lak., esendőrör, vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Határa termékeny, marha- és lótenyésztése virágzó, van dohánybevéltő hivatal, gőzmalom, téglagyár. — 2. A., l. *Bélapátfalva*. — 3. A., nagyk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1900) 622 német és oláh lak., u. p. Bürkös, u. t. Szentágota.

Apátfalvai apátság. A borsod vm.-i három-bélforrási, sz. Mária mennybemeneteléről nevezett apátság Apátfalván (Abbatia B. Mariae V. in coelos assumptae trium fontium de Beel, seu Apátfalva; más címe ez: Trium fontium de Beel Cumanorum). II. Kletus egri püspök a ciszterci szerzetesek számára alapította 1232., nekik adván egri-megyei tizedeinek ötvenedrészét, mit 1240. IX. Gergely és 1253. IV. Ince pápák megerősítettek. 1261. IV. Béla egyik okiratában az apátságról megemlékezik. 1330. Thelegdy Csanád, egri püspök, Kletus alapító levelét megerősíti, melyből látjuk, hogy a kolostor mellett fekvő Apátfalva ez apátságé volt. Az 1332—37. évi pápai tizedregestrum ez apátságot is megemlíti. 1400. az esztergomi érsek hatósága alá rendelték. Virágzott ez az apátság körülbelül 1530-ig, midőn a Perényi Péter által háborgatott szerzetesek elhagyták. Javaiaktól 1562. a szarvaskői várhoz csatolták, s így megszűnt az apátság. Címét azonban ma is adományozzák.

Apátgrófok (*abbacomites* v. *abbates milites*, világi apátok), így nevezték a Martell Károly és más frank királyok által apátságokkal megjutalmazott világiakat, akik leginkább az érdemes katonák sorából kerültek ki.

Apáthegyalja, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1900) 345 tót lak.; u. p. Geletnek u. t. Geletnek-Szklénófúrdó.

Apáthy, l. *István*, a magyar jogászvilág egyik kitünősége, szül. Hidján, Tolna vmegyében 1829 aug. 29., megh. Budapest 1889 dec. 4-én. A szabadságharcban mint tüzérfőhadnagy vett részt. A harc lezajlása után egyideig bujdosott, majd a pesti egyetemen folytatta tanulmányait, ahol 1857. jogdoktorrá avatták föl; 1859. pedig ügyvédi oklevelet nyert. Tíz évig tartó ügyvédi pályája alatt a főváros legtekintélyesebb ügyvédjei közé emelkedett és már ekkor kezdett a jogi irodalommal foglalkozni. 1870. a pesti egyetemre a váltó-, kereskedelmi- és nemzetközi jog rendes tanárává nevezték ki és ez időtől fogva nagy számmal jelentek meg kiváló beccsel bíró jogi munkái: *A magyar váltójog* (1871), *Polgári törvénykezési rendtartás* (1871), *Kereskedelmi jog* (II. kiad. 1887), *Anyagi és alakí váltójog* (II. kiad. 1886), *Tételes európai nemzetközi jog* (II. kiad. 1888), *Kötelmi jog; Kényszerjegyzés a csőd-eljárásban* (M. T. Akadémia kiad., Társ. Tud. Értekezések III. köt. 1. sz.); *A szerzői jogról* (u. o. VIII. köt. 3. sz.) stb. Miniszteri megbízásból elkészítette a kereskedelmi- és váltótörvény tervezetét, az előbbi az 1875. XXXVII., az utóbbi az 1876. XXVII. t.-cikkbe iktatott, továbbá a csőd-törvény tervezetét, melyet az 1881. XXIII. t.-c. tar-

talmaz. Ugyancsak ő készítette a magánjogi törvénykönyv tervezetének kötetli részét (1885), de ennek országgyűlési tárgyalása a kodifikáció sorrendjének megváltozása folytán elmaradt. A közforgalom tárgyát képező értékpapírok megsemmisítéséről szóló 1881. XXXIII. t.-c. szerkesztésében is jelentékeny része volt. A. M. T. Akadémia 1873. levelező, 1878. rendes tagjává választotta s kereskedelmi jogi munkáját nagy díjjal jutalmazta. Tanári és tudományi irodalmi munkálkodása mellett még a közéletben is kiváló szerepet vitt. A zalavármegyei letenyei kerület 1878. országos képviselővé választotta és az országgyűlésnek egész haláláig tagja maradt. A házban különösen jogi vitákban vett részt. V. ö.: *Matlekovits*, A. István emlékezete, M. T. Akadémia kiad. Emlékbeszédék VI. köt.; *Herich*, A. István, Jogt. Közl. 1889. évf. 50. sz.; *Bozóky*, A. István, Katholikus Szemle, 1890. évf. stb.

2. A. István, ifjabb, a hasonló nevű jogtudós fia, orvosdoktor, természetvizsgáló és társadalomtudományi író, a Kolozsvári Tudományegyetemen az állattan és összehasonlító állattan ny. r. tanára. Szül. Budapesten 1863 jan. 4-én. Gimnáziumi és egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, ahol 1885. orvosdoktori oklevelet nyert. Rövid orvosi gyakorlat után 1886—1889-ig állami kintuldetésben külföldön tartózkodott, főleg a nápolyi nemzetközi zoológiai állomáson buvárkodva. 1888. a budapesti tudományegyetemen magántanárrá lett. Kolozsvári egyetemi tanárrá 1890-ben nevezték ki. A kolozsvári egyetem rektora és természettudományi karának három ízben dékánja volt. A Magyar Tudományos Akadémia 1898. levelező tagjává, a belga királyi orvosi akadémia pedig 1905. külföldi tiszteleti tagjává választotta. Tudományos buvárlatai mellett foglalkozik szépirodalommal is és élénk publicisztikai működést fejt ki. Több folyóirat szerkesztője. Tudományos téren főleg a mikroszkópiusos vizsgálatok módszerei, az idegrendszer finomabb szerkezete s általában az összehasonlító szövettan terén végzett úttörő és alapvető munkásságot. Tudományos dolgozatainak száma, melyek részint külföldi és hazai folyóiratokban (magyar, német, francia, angol és olasz nyelven), részint önállóan jelentek meg, megközelíti a kétszázat. Legfontosabb dolgozatai: *Tanulmány a Najadeák szövet-tanáról* (a Magy. Tudom. Akadémia kiadása 1884); *A magyarországi pócák faunája* (Magy. Tud. Akadémia 1888); *Analyse der äusseren Körperform der Hirudineen* (Mitteilungen aus d. Zoolog. Station zu Neapel 1888); *Süsswasserhirudineen* (Zoolog. Jahrbücher 1888); *Allattani előadások, bevezetésül az élettudományba* (Kolozsvár 1892); *Contractile und leitende Primitivfibrillen* (Mitteilungen aus der zoolog. Station zu Neapel 1892); *Das leitende Element in den Muskelfasern von Ascaris* (Archiv für mikroskopische Anatomie 1894); *Die Mikrotechnik der tierischen Morphologie* (Harald Bruhn, Braunschweig 1896, I. köt., S. Hirzel, Leipzig 1901, II. köt.); *Das leitende Element des Nervensystems und seine topographischen Beziehungen zu den Zellen* (Mitteilungen aus der zoolog. Station zu Neapel 1897); *A rögzíthetőség és a fösthetőség különbözősége, mint az*

életteni állapot változásának jele az idegrendszerben (Akadémiai Értesítő 1908).

Apáti, 1. nagyk. Arad vm. borosjenői j.-ban, a Levelestő mellett, (1900) 2959 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Seprős. — 2. A., kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1900) 478 magyar lak., postahivattal; u. t. Szigetvár. — 3. A., Apatin (l. o.) régi neve. L. még az összetételek alatt.

Apáti, 1. Ferenc, versszerző a középkor végéről; nevét egy feddő ének versfejei tartották fenn, a Peer-codexben. Csipős gúnnyal mutogatja ebben korának henye nagy urait, fészeltő parasztjait, táncba futó leányait, főképp papjait és apáturait, kiknek «számtalan jószágok, kevés szolozsmájok». Toldy Ferenc a Jagellók korából valónak tartotta, míg Szilády Aron azt hiszi, hogy a benne rajtolt állapotok I. Mátyás korára vallanak. V. ö.: *Régi Magyar Költők Tára I.*

2. A. Miklós, ref. lelkész, szül. Debreczenben 1662 jan. 4., megh. u. o. 1724 dec. 24. Elvégezvén szülővárosában tanulmányait, két évig tanító volt, majd 1685 jún. 8. külföldre indult, hol a hollandi egyetemet, legtovább, két évig (1685 aug. 20. — 1687), a leidenit látogatta. Németalföldről 1689 szept. 5-én indult vissza, magával hozván a Tófalusi Kis Miklós által Amsterdamban kinyomott vallásos könyveknek hazaszállítás végett reabízott példányait. Sok viszontagság érte ezek miatt, s csak sokára juthatott el Magyarországra, hol több helyen való szolgálata után végre 1721-től Debreczenben folytatott papi hivatalt. A teológiában Coccejusnak, az egyházigazgatási elvekben Amesiussnak, a filozófiában Cartesiussnak volt követője. Az orvosi tudományokban is szerzett jártasságot.

Apátia (gör.), a hangulat hiánya, közömbösség, részvétlenség, csak kóros alapon fordul elő, így ideg- v. elmebajok kíséretében. L. *Hangulat*.

Apátija, község Varasd vm. Ludbregi j.-ban, (1900) 330 lak., u. p. és u. t. Ludbreg.

Apátikeresztúr. l. *Apátkeresztúr*.

Apatin, nagyközs. Bács-Bodrog vm. A.-i j.-ban. a Duna mellett, (1900) 2662 házzal és 13,940 lak. (közte 12,115 német, 1569 magyar, vallásra nézve 13,685 róm. kat., 138 izr.); a vármegye egyik legszebb helye; hosszú széles utcái eperfákkal szegélyezettek, a lakóházak csinosak s tiszták s a lakosok rendszeretéről és jólétéről tanuskodnak; a járás székhelye, szolgabírói hivatal, járásbíróság, telekkönyv, kir. közjegyzőség, csendőrsz., m. kir. erdőhivatal és erdőrendezés, közs. polgári fiú- és leányiskola, takarékpénztár, többféle egyesület. A szorgalmas és takarékos lakói igen sok kendert termesztnek, de olajütéssel, kereskedéssel és selyemtermeléssel, azonkívül téglá- és cserépszindelygyártással, halászáttal is foglalkoznak. Azelőtt az eperfa lehellő gyümölcséből a tudovica (tuda = eperfa) nevű szeszes italt készítettek; most fasarukat, szalmakalapokat és fűzfakosarakat készítenek. (A kosárfonást szövetkezet vezeti, mely 200 munkást foglalkoztat.) A dunai halászat majdnem egészen az A.-iak kezében van. Termékeny határa 12,172 ha. A. (hajdan Apáti) a legrégibb magyar helységek egyike, melyet Szt. István 1011. a veszprémi-völgyi apácáknak adományozott; később a kalocsai érsekséghez tartozott. Gyakran volt kitéve a körül-

lakó főurak támadásainak. Itt verte meg 1514. a Szapolyay János által kiküldött Bánffy Jakab a temesvári csata után még megmaradt és Lőrinc pap vezetése alatt álló parasztlázadókat. A törökök alatt elpusztult; 1749. Grassalkovics kamarai elnök német iparosokat telepített ide; 1755. mezőváros lett. Van gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala. Itt kezdődik az ú. n. római sánc, mely a Tiszáig húzódik, de újabb kutatások szerint nem a rómaiaktól, hanem a jászoktól, gepidáktól, hunoktól, vagy avaroktól ered. V. ö. *Muhoray*, A-i lelet (Arch. Ért. 17. évf.); *Bászler és Becker*, A. és az a-i templom története (u. o. 1898); *Czirák*, Földszancok a Bácskában (u. o. 1904).

Apatin-szontai ármentesítő társulat. Alakult 1892. Apatin székhellyel oly célból, hogy az Apatin és Gombos közt a Duna balpartján levő 18,798 kat. holdnyi területet az árvizektől mentesítse. Védőtöltéseinek hossza 25,800 m. A belső vezek levezetését az árterületen a *Szontai-apatini lecsapoló társulat* (l. o.) végzi. 1905-ig 545,739 K-t fordított a munkálatokra.

Apátistvánfalva (ezelőtt: *Istvánfalva*), kisk. Vas vm. szentgotthárdi j.-ban, (1900) 596 vend és magyar lak., postahivatallal; u. t. Szentgotthárd.

Apatit, foszfát *ásvány*, még pedig foszforosavas mész vagy fluór, vagy klór tartalommal, úgy, hogy fluór-A.-t ($\text{FCa}_3\text{P}_2\text{O}_8$) vagy klór-A.-et ($\text{ClCa}_3\text{P}_2\text{O}_8$) szoktak megkülönböztetni; egyes változatai pedig a kettőnek izomorf keveréke. Oszlopos vagy táblás hatszögös rendszerbeli kristályokban, fennőve vagy bennőve, elég gyakori, de még gyakoribb szemcsés, rostos vagy földes tömegekben és akkor nem A., hanem *foszforit* a neve (l. o.). Kristályai félméter hosszúak, de mikroszkopos kicsiségűek is lehetnek. Vannak színtelenek, fehérek, de gyakrabban sárgások, zöldek, kék, vörösek; utóbbiakon dichroizmust is észlelhetni. Néha átlátszó, többnyire azonban csak áttetsző vagy egészen átlátszatlan. K. 5; fs. 3-16—3-22. Hazánkban nagyobb kristályok nem találhatók; a legszebbek a Gotthardhegységből, a Zillerthalból, a salzburgi Alpokból (Untersulzbach), Schlackenwaldból ismeretesek. Igen nagy kristályokat hoznak Arendalról, Suarumról, New-York államból (Hammond) és É.-Amerika egyéb helyeiről. — A *frankolit* vesédes forma A. Devonshireből; a *moroxit* szemcsés mészkőben bennőtt kékszerű A. (Arendal, Pargas); a lazur-A. kékes-fehér A. Szibériából; a mangán-A. mangántartalmu kékeszöld A. (Argentína); a spárgazöld v. borsárga színű, steatitpalában (Zillerthal, Greiner) bennőtt A.-nak *spárgakő*, *asparagolit* a neve.

Apátka (ezelőtt: *Opátka*), kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1900) 197 tót, német és magyar lak.; u. p. és u. t. Kassahámar. Bányászatát l. *Aranymidánál*.

Apátkeresztúr (ezelőtt: *Apátikeresztúr*), kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1900) 456 magyar és oláh lak., vasúti állomás, táviróhivatal; u. p. Vederesábrány. A hagyomány szerint a község fölötti dombon a veresbarátok kolostora állott, az 1241. elpusztult Apát nevű falu helyén.

Apátlévna, kisk. Nyitra vm. nyitrai járási j.-ban, (1900) 265 tót lak.; u. p. és u. t. Nagysándori.

Apátmarót, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1900) 347 tót és magyar lak.; u. p. Egyházmárót, u. t. Egecs-Szalatnya. Már 1135. említetik; ma a ciszterciáké.

Apátnő (*abbatissa*), egyes női kolostorok elöljárónője. Az élethossziglan megválasztottakat a püspök benedikálja. Lelki joghatóságuk nincsen.

Apátnői jelvény, a heraldikában a címerpajzs mögött merőlegesen álló pásztorbot, melyre a saktakarónak megfelelően fátyol van kötve.

Apatosaurus, őskori állat, a Dinosaurusok faja, l. *Dinosauria*.

Apatovac, adóközség Belovár-Kőrös vm. kőrösi j.-ban, (1900) 899 horvát-szerb lakossal, erdős völgyben fakadó égvényes sós savanyúvízzel, mely mint üdítő ital Horvátországnak nagyon el van terjedve; a forrás tulajdonosa a magyar királyi kincstár. U. p. és u. t. Kőrös.

Apátság, eredetileg az apát (l. o.) vezetése alatt álló kolostor és területe. Később világi papok is nyertek adományul és kitüntetésül A.-ot, apáti címmel és a jelvények használati jogával. Magyarországon a XI—XV. sz.-okban alapított A.-ok legnagyobb része a török hódoltság alatt megszünt, de címüket a király adományozza. Az A.-ok eszerint vagy valóságosak, t. i. joghatósággal és javadalommal bírnak (reales), v. címzetesek (titulares).

Az A.-i birtokokat az apátok kötelesek megőrizni, az elidegenítetteket visszaszerezni, adóságuk fejében javaikra végrehajtás nem, csak bírói zárlat kérhető. A magyar realis A.-ok közt legnevezetesebb a pannonhalmi bencés fő-A. (egyszersmind püspöki joghatósággal), mely alá négy fő-A. tartozik: a zalavári, bakonybéli, tihanyi és dömölki (Czellődömölki); továbbá az egyesült zircz-pilis-pásztó-szentgotthárdi ciszt. A.; a világi A.-ok közül realisak a kapornaki, szentjobbi, tapolczai (egri egyházmegye), lekéri, vaskai, széplaki (kassai egyházmegye) A.-ok; magán-családi kegyuraság alá tartoznak a hahóti, jáki, peczöli; az első a veszprémi, az utóbbi kettő a szombathelyi egyházmegyében.

Apátújfalv, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1900) 440 magyar lak., postahivatallal; u. t. Balassagyarmat.

Apatura Fabr. (állat), l. *Színjátzó pille*.

Apaturia (gör.), három napig tartó ünnep Athénben, amikor a gyermekeket ünnepélyesen fölvevették a phatriák (phylék), vagyis a négy athéni törzs egyikének jegyzékébe. Az A. egyszersmind állami ünnepi áldozatokkal volt egybekötve s a pyanopsion (október-november) hónapban tartották.

Apátvarasd (ezelőtt: *Varasd*), kisk. Baranya vm. pécsvárad j.-ban, (1900) 372 német lak.; u. p. Ráczmecske, u. t. Pécsvárad.

Apayao, harcias maláj törzs a Filippi-szigetek Lucon szigetének északi részén, a Rio Apayo folyó területén. Magas cölöbpítményekben laknak, tengerit, dohányt és kakaót termelnek. Vallásuk az ősi kultusza.

a. p. C. a. m. anno post Christum (lat.), Krisztus születése utáni évben.

Apcz, virágzó nagyközs. Heves vm. hatvani j.-ban, (1900) 2071 magyar lak., kik jó bort ter-

mesztenek. Van itt vasút, posta s táviró. Régente az Opuz nemzetség birtoka volt s ezen a néven már 1333. említik. I. Mátyás király, kinek itt vadásztanyája volt, a helységet szabadalmakkal látta el. Ma a gr. Ráday- és Teleki-családok birtoka.

Apeczka-havas, 1504 m. magas havas neve. A Taracz és a Szopurka völgyei közt van, a máramarosi havasokban.

Apedenzia (gör.) a m. műveltség hiánya; *apedeutikus*, tudatlan, okatlan.

Apeiba *Aubl.* (növény), a Tiliaceae (hársfafélék) génusza; Amerika forró éghajlata alatt 5 faja él. Az *A. tibourbon* *Aubl.* a braziliaiak «jangada»-ja. Könnyű fáját vízi járművekre használják.

Apeldoorn, j.-i székhely Geldern németalföldi kerületben, az A.-i csatorna és vasút mellett, (1906) 32,548 lak., papírgyárakkal. Közeliében van Loo kir. kastély szép parkkal.

Apella, Horatiusnál egy könnyen hívő zsidó neve; innen eredt a közmondás: «Credat Judaeus A., non ego». (Higgye el A. zsidó, én nem hiszem.)

Apelles, a legünnepeltebb görög festő a Kr. e. IV. sz. második felében. Kolofonban született, sokáig élt Efezosban; már mint híres művész vándorolt Sikionba, hogy annak kitűnő festőiskolájában, Pamphilos mester oldalán magát tökéletesítse. Majd Makedóniába ment, ahol Fülöp királynak és Nagy Sándornak udvari festője lett. Művei egytől egyig elvesztek, csak a sok adomával kevert irodalmi tudósítások alapján ítéltetünk róluk. Leghíresebb képe az Aphrodite Anyadomene, melyet a kosi szentély számára festett, ahonnan Augustus Rómába vitte. Az isten-nőt meztelenül ábrázolta, amint a tenger hullámaiból kikél és hajfűrtjeiből a vizet kicsavarja. Festésénél halandó szépségeket használt modellül. Istenképei közül említendő még Artemis, áldozó hajadonoktól körülvéve. Allegorikus természetű a Rágalom, melyet irigyei ellen védelmezte magát és melyet Lukianos leírása után Dürer és Botticelli újra megfestettek. Kiváló az arckép-festésben. Ismételtelen festette meg Nagy Sándort, Fülöpöt, korának kiváló hadvezéreit. Leghíresebb volt Nagy Sándor képe, mely az efezosi Artemis-templom számára készült és a nagy királyt a vilámszóró Zeus képében ábrázolta. Ezért állítólag 20 arany talentumot (1.200,000 K-t) kapott. Női arcképe a Pankaspeé, Nagy Sándor kedveséé. A. került a nagy kompozíciókat; a természet hű visszaadásában, a jellegzetesnek éles megfigyelésében állott ereje. Műveit valami elérhetetlen báj jellemezte, ezt a *charis*-t dicsérik rajta szüntelen a régiek. Nagy útjaita a lazurfestés alkalmazása. Elméleti munkát is írt a festészetről. V. ö.: *Wustmann*, A. Leben und Werke (Leipz. 1870).

Apen, oldenburgi község, (1905) 4823 lak., húsárúgyárral.

Apenautismos (gör.), 1. *Abannatio*.

Apenninek, a róla elnevezett félszigeten 1190 km. hosszan, 30–135 km. szélességben végighúzódó hegység, amely a félsziget alakját is megszabja. Igazi zónákra bontható eurázsiai hegylánc, amelynek meredek belső oldala a Tyrrheni-tenger felé tekint, külső oldala pedig az Adriai- és Ioni-tengerre. É.-on az Alpokkal, D.-en Sziília szigetén át az afrikai Atlasz-hegységgel van kapcsolatban.

Zónái közül a *kristályos zóna* nagyrésze a Tyrrheni-tengerbe süllyedt, csak egyes magokban maradt meg. Ezen a zónán belül következik egy hatalmas *vulkánikus zóna*, ez Firenze tájától az Etnáig követhető. Egy másik vulkánikus zóna kint van a tengerben kis szigetek alakjában, ehhez tartozik a Lipári szigetsor is. A mészkő-zóna nem egységes szirtekben van meg, mégis az Abruzzokban ez hordozza a legmagasabb csúcsokat. Eredetileg az Alpok középső mészkőzónájából fejlődött ki. Legkívül következik az A. legszabályosabban kifejlődött zónája, a *fliss* vagy *homokkőzóna*, olaszosan *macigno*, amely épüget vezérvonalá az A.-nak, mint a Kárpátoknak. A Pó síkságából kiindulva végighúzódik az Adria mentén, a Tarentói-öbölnél megszakad, de újra megjelenik Sziáliában és megvan a folytatása az Atlaszban is. Ugyanolyan korú és kifejlődési ez a homokkő, mint a kárpáti fliss, petrografiailag is nehéz megkülönböztetni tőle. A hegység alkataára nagy jelentőségűek a hatalmas törések. A belső oldalon *üstszerű besüllyedéseket* találunk, amelyekkel egész fiatal korban, a pliocénban, lesüllyedt a Tyrrheni-masszívumnak nevezett öshegység és csak rögtönben maradt meg. A kiálló rögök közé benyomult a tenger, homoktűzással kikerekítette és így keletkezett a karéjos partalakulás. A. töréseinek másik fajtája a hegységet keresztírányban vagdosta össze; különösen jellemző ez az Abruzzoktól D.-re, amely területen nem is lehet többé hágókról, csak átjárókról beszélni. Az A. láncát könnyebb áttekintés végett 3, szerkezetiileg is indokolt részre oszthatjuk, ú. m.: 1. *Északi-A.*, a La Bocchetta hágótól (Genova felett) az Adriai-tengerbe ömlő *Metauro* folyóig; 2. *Középső-A.*, a Trontótól a *Sangro* folyóig, ettől D.-re pedig következik a *Déli-A.* és folytatódik Sziília szigetein is.

1. *Északi-A.*, kezdődnek a *La Bocchetta* hágónál, ahol a hegységben átfordulás (torzió) van, t. i. a rétegek átfordulnak s a hegység belső oldala a Liguri-tenger felé néz, míg az Alpokban a Pó síkságából emelkedik ki a meredek, kristályos kőzetekből álló belső oldal. Egyszerre széles zónában jelennek meg a *Liguri-A.* eocénkori homokkőláncai, amelyek kulisszaszerűen sorakoznak egymás mögé. Az első kivégződik a *Speziai-öbölhöz*, ennek tulajdonítható, hogy Spezia Itália legfontosabb hadi kikötője lett. A második lánc lemegy *Carrara* tájáig s ott az *Alpi Apuani* kristályos rőge előtt végződik el; a harmadik *Monti Albani* néven Firenze tájáig követhető, ezen a láncon vezet át a közlekedésre nagyjelentőségű *La Cisa* hágó (1041 m.). A következő lánatot a *pistoiái medence* választja el, ezzel veszi kezdetét az a gyönyörű hosszanti völgy, amely a Középső-A.-en át a Nápoly körül fekvő síkságig követhető. A pistoiái medence Firenze fölött széles lapállyá terül szét. Mögötte vonul el a következő lánc, amely az Arno kanyarulatát szabja meg s az *Umbriai halomvidékben* végződik. Ettől kezdve a homokkőláncok összefüggő vonulatban kisérők az A.-ket és lassan simulnak el a Pó síksága és az Adriai-tenger felé, merev, egyenes vonalban, amelynek mentén vezetett végig a *Via Emilia* Piacenzától Bolognáig át Riminiig. A *Metauro* folyón túl megválto-

zik a szerkezet, azért evvel határolhatjuk el az Északi-A.-et.

2. A *Középső A.*-ben nem a homokkő viszi többé a főszerepet; a Tevere forrásvidékén kezdetét veszi a mészkőzóna, eleinte csak szirtalakjában, de a szirtet mind nagyobb arányokat öltenek s a *Monti Sibillini*-ben elérik a 2470 m.-t. Ennek déli lábánál mély, szakadékszerű elvágódás van keresztben, a *Tronto* folyó völgye, amelyen túl egyetlen nagy mészkőkomplexummá alakul át a zóna az *Abruzzok* tömegében. Ennek alapján a *Középső A.* ismét 2 darabra oszlik: a *Trontótól É.-ra* levő részt nevezzük *Római A.-nek*, attól délre a *Sangroig Abruzzoi A.-nek*. A *Középső A.-re* jellemző az a két hatalmas hosszanti völgy, amelyeknek egyike a pistojai medencével kezdődik, aztán folytatódik a *Chiana* völgyben, amelyen át hajózó csatorna köti össze az Arnót a Teverével, benne folyik egy darabon a *Tevere* s tovább a *Sacco* és *Garigliano*, amelyekkel kiérünk a nápolyi Campaniára. Ez az út azért nagy jelentőségű, mert míg a tenger partján a rettegett *Pontini mocsarak*, az ú. n. *maremmák* lehetetlenné teszik a közlekedést, itt minden hágó nélkül juthatunk el Firenzéből Nápolyba. A vasút is ezt az utat követi. A másik hosszanti völgy jelezve van előbb a Tevere felső folyásával, azután medencék sorozatával, ú. m. a *folginoi, rietii* medencékkel, míg az *Abruzzokban* csak mint hatalmas szinklinálist találhatjuk fel. A *Római A.* a hegység legzordabb része, a *Monti Sibillini*-ben a hóhatár fölé emelkedik s glaciális jelenségek fejlődtek ki. A külső oldal felé a homokkőláncok folytonosan alacsonyodva kiérnek a tengerig s az egyhangú, konkordáns partvonalon a folyók párhuzamos futással ömlenek a tengerbe. Egyetlen változatosság az *Anconai mészkő* szirt, amely az *A. rendszerére* idegen tag, kiképződése Dalmáciára utal. Az *Abruzzoi A.* (l. *Abruzzok*) legjellemzőbb része az a mészkődarab, amelynek K-i peremén emelkedik Monte Corno hordja Itália legmagasabb csúcsát, a Gran Sasso d'Italiát (2921 m.). A mészkőszirtes vonulatának tájképileg legszebb darabja a *Monti Sabini*. A *Középső A. kristályos zónája* egy pár rög alakjában van meg, ilyenek Spezia táján az *Apuani Alpok* (l. o.), a *Pisai hegyvidék*, az Ombrone folyóig terjedő *Sienai hegyvidék*, vele szemben Elba, *Monte Christo* s még egynéhány apró sziget. A vasérc nagy mennyisége miatt ősidők óta bányászat folyik benne, ez a vidék szolgáltatja a "terra sienate", valamint az okkerfestéket is. Kristályos magokból áll a *Monti Lepini* is, de vannak rajta mezozoosk korú mészkövek is. Legimpozánsabb méreteiben van kifejlődve a *vulkánikus zóna*. Első tagja az Ombronetól délre az *Amiata* vulkán; az alacsony, de nagy területet borító tufa és láva területből emelkednek ki a *Bolsena, Vico* és *Bracciano*, kráterükben egy-egy tekintélyes mélységű tóval. A tufa takarónak a Tevere által levágott darabjai a római *hét halom*, amelyen a város épült; a Rómától É.-ra levő halomvidék, a *Campagna*, szintén tufaterület. Hatalmas vulkán Rómától délre a *Monti Albani*, kráterében még három kialudt vulkánnal, legnevezetesebb a *Monte Cavo*. Klasszikus helye a vulkánizmusnak a *Vesuvio* (l. o.), tőle Ny.-ra *Pozzuoli* környékén

a *Campi Flegrei* s ennek folytatásában *Ischia* és *Procida* szigetek. Pozzuoli közelében épült az ókorban a *Serapeum*, amely egyszerű példáját mutatja a földkéreg himbáló mozgásának. A ma is állandóan működő vulkánosság és a számos olaszországi földrengés tanúsítja, hogy az *A. vidéke* ma is mozog.

3. A *Déli A.*-ben jut leginkább érvényre a kristályos zóna. Erősen össze van töredevezve, keresztirányú vetődések, árkok szabdálják, miért is a közlekedés elég könnyű. A kristályos kőzetek között ezek a vetődések hoztak létre 3 csoportot, az É.-i legnagyobb rész a *Dolce Dorme* csúcsban 2200 m. magasságot ér el. Általában lekopott, egyengetett terület, sehol sem találunk meredek csúcsokat. A belső oldalon a vulkáni zóna részben a tengerben van meg, a Lipari szigeteken, részben a hegység külső lejtőjén, ilyen helyzete van a *Vulture* vulkánnak a homokkőláncok között, ami az eurázsiai hegyrendszerekben egészen kivételes. A külső lejtő triasz- és jura-korú mészkövekből és homokkőből áll, nem igazi *macigno*. A Tarantói-öbölben lesüllyed és csak Szicília szigetén van meg a folytatása (l. o.). *Apulia* félsziget táblás területe idegen tag, talán az Epirusi láncoknak folytatása, hasonlóképpen nem tartozik az *A. rendszeréhez* a *Gargano*-félsziget, amelyben a *Dinaridák* egy darabját találjuk fel. Ennek a D.-i résznek különösen jó parttagozottsága van az árkos vetődések miatt.

Irodalom Deecke, Der Geologische Bau der Apenninhalbinsel und die Schweremessungen 1907; Almaggià, L'Apennino centrale e meridionale, Venezia 1907; Biasutti, Le salse dell'Apennino Settentrionale, Mem. G. 1908; De Lorenzo, Studi di geologia nell'Apennino meridionale, Napoli 1897; Cortese, Descrizione geologica della Calabria, Roma 1895

Apenrade, járási székhely Schleswig porosz közigazg. kerületben, a Kis-Belt egyik 11 km. hosszú és 3 km. széles öblénél, szőp kilátású erdős hegyláncból környezve, (1905) 7023 lak. Nagy lós- és szarvasmarha-vásárokkal, tengeri hajózással, sör-, gép- és orgonagyártással. Tengeri fürdő. 1864. óta a poroszoké.

Apepsia v. *achylia gastrica* (gör.), gyomorbaj, melyre nézve jellemző, hogy a gyomornyalva hártája se sósavat, se pepszint, se oltót nem termel és gyomornyalva elválasztása is szünetel. Oka vagy ideges természetű (a gyomormirigyeket el-látó idegek működésének szünetelése), vagy pedig a gyomor nyálkahártyájának sorvadása. Míg a bélműködés pótolja a gyomorelválasztást, addig többnyire tünete nincs a bajnak; hosszabb idő múlva azonban bélhurut tünetei jelentkeznek. Kezelése egyrészt a pepszin és sósav mesterséges pótlásával, másrészt pedig diétával történik.

Aper (lat.) a. m. vadkan.

Apera *Adans.* (növ., *Anemagrostis* Trin. szél-tippán, szellőperje), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza, melynek 2 faja van Európában és Ny.-Ázsiában. Az *A. spica venti* Beauv. vetésben szórványosan előforduló, szétterpedt bugájú gyom, mely néhol ártalmas, másutt meg a futóhomok megkötésére szolgál. Az *A. interrupta* Beauv. bugája keskeny.

Aperçu (franc., ejtsd: aperszű) a. m. áttekintés, tervzet, megfigyelés; aforisztikus gondolat, szellemes ötlet.

Aperea (állat), a tengeri malac egyik faja, l. *Tengeri malac*.

Aperientia v. *aperitiva* (lat.). Oly gyógyszer, melyek gyengén hashajtók, a bélsatornát mintegy „megnyitók”. Az aperitiva étvágyjavító is jelent. l. *Hashajtó szerek*.

Aperiodikus mozgás a csillapított rezgő mozgásnak (l. o.) az a határeset, amikor a csillapítás oly nagy, hogy a mozgás az első félrezgés alatt már elhal. A. az olyan galvanométer, amelynek mágneses v. tekercse az áram bekapcsolása után lengések nélkül áll be új egyensúlyi helyzetébe.

Apertio (lat.). Mint műszó a kat. egyházi liturgiában jelenti: 1. az orr és a fülek szimbolikus megnyitását a szt. keresztségben hamuval való érintéssel. Azt jelképezi, hogy a megkeresztelt lelki erői az isteni kinyilatkoztatás fölvételére a keresztség által természetfölötti képességet nyernek. 2. A kinevezett bitorosoknál a szájnak csukása és nyitása külön konzisztóriumban történik előírt szertartások mellett. A szájnyitás után kapja meg a pápától a gyűrűt és a titlust.

Apertométer, l. *Mikroszkóp*

Apertorium (lat.), tágtitőeszköz (sebészet).

Apertura (lat.), a geometriai optikában 1. valamely sugárkúp nyílásszöge, 2. valamely lencse szabad (ernyővel le nem fogott) felületének átmérője. Numerikus A. *Abbe* után a lencsére eső sugárkúp fél nyílásszöge sinusának szorzata a közeg törésmutatójával. A mikroszkop elméletében (l. o.) nevezetes mennyiség. l. *Feloldóképesség*.

Apertus (lat.) a. m. nyílt. *Apertum feudum*, megnyílt, megüresedett hüvely. *Aperto termino*, a határidő beálltával. A. az *orgonaépítésnél* a nyílt sípkot jelent.

A peso (ol.), l. *Peso*.

Apet, Theba, Egyiptom egykori székesfővárosának egyiptomi neve.

Apetalae (növ., *szirmotalanok*), Endlicher rendszerében a kétszikűek egyik alosztálya. Az ide tartozó növényeknek vagy nincs szirmuk vagy pedig külön pártá és külön csésze nem különböztethető meg rajtuk. Utóbbi esetben a porzókat és a termőt körülvevő levelek *leplet* (perigonium) alkotnak.

Apex (lat.), 1. a régi Rómában a Pontifex Maximusnak hegyes süvege, mint a papság fenségének jelképe, ezért Horác fenséget, tisztetletet és tekintélyt ért alatta.

2. Az *asztronómiában* Schiaparelli óta az ég ama pontja, mely felé a Föld pillanatnyilag mozog, tehát a momentán földsebesség célpontja az égen. Ha arccal a Nap felé fordulunk, akkor az A. mindig jobb kezünk irányába esik, tehát reggeli 6 órakor delel, esti 6 órakor pedig a meridián legsalsóbb pontját foglalja el. Diametrikus szemközti fekvő pontja az Anti-A. nevet viseli. Mindkét pont a hullócsillagok elméletében bir fontossággal, amennyiben a tűnemény szaporasága legnagyobb (kb. 36-szorosa), ha az A. éppen delel, míg a csillaghullás minimuma akkor van, ha az anti-A. delel. Innen az előbbi pontot meteornapnak is szokás nevezni. Ezzel megegyezik az a tapasztalat, hogy a csillaghullás az esti órákban gyé-

rebb, a reggeli órákban ellenben a legsűrűbb. Hasonló értelemben szólunk a bolygórendszernek v. a Napnak A.-éről is, amennyiben a Nap is bolygóival együtt haladó mozgással bír a többi állócsillagokhoz képest. E mozgás A.-e, azaz jelenlegi sebességének iránya a Hercules csillagkép felé irányul. A Nap e haladó mozgásának sebességét spektroszkópiai megfigyelésekből a Doppler-féle elv alapján először *Kövesligethy* határozta meg, ki ezt 63·8 km.-nyinek találta. Newcomb újabb kutatásai alapján ez a sebesség csak 16·4 km. másodpercenként.

3. *A növénytanban* A. hegye, csúcsa vagy teteje valamely növény szervnek, tehát az alappal szemközt levő rész.

Apfelstedt, a Gera baloldali mellékfolyója Koburg-Gotha szász hercegségben; a thüringiai erdőben ered s Möbisburg mellett a Gerába ömlik, Georgenthal mellett egy ága a Weser területére szakad.

Aphaia, görög istennő, l. *Britomartis*.

Aphaniptera, *Siphonaptera* (állat), a rovarok egyik rendje. Az ide tartozó rovarok szárnyatlanok, szájrészeik szívók és szűrők, átalakulásuk teljes, lárváik lábatlanok; emlősökön és madarakon élőködnek. Egyetlen családjukat a *bolhafélék* (*Pulicidae*) alkotják. l. *Bolhák*.

Aphanizomenon Morren (növ.), a Nostocaceae családba tartozó moszatgenusz, melynek egyetlen faja, az *A. flos aquae* (L.) Ralfs, ha nagy mennyiségben jelenik meg, álló vizeink felszínét kékeszöldre festi. l. *Vízvirágzás*.

Aphanomyces (növ.), a *Saprolegniaceák* családjának egyik neme. Arról nevezetes, hogy ennek egyik faja, melyet Schikora *A. astaci* névvel jelölt, okozza a rákpestist (l. o.).

Apharidák, Aphareus messenei király fiai, Idas és Lynkeus, l. *Idas*.

Aphasia, l. *Afázia*.

Aphelandra R. Br. (növ.), az Acanthaceae (Akantuszfélék) család gónusza. Cserjék, szép, az erek mentén fehérrel vagy sárgával tarkított, nagy, tojásdad-lándzsás levelekkel, a levél tövében vagy a szár csúcsán álló virágfüzérrel, többnyire szépsznű murvalevelekkel. Amerika forró tartományokban mintegy 60 faja él; dísznövényül melegházakban is ápolják. Legkedveltebbek: az *A. nitens* Hook és *A. sulphurea* Hook.

Aphemia, l. *Beszédzavarok*.

Aphidae (állat), l. *Levéltetvek*.

Aphis (állat), l. *Levéltetvek*.

Aphlogistica, l. *Aflogisztikus*.

Aphodius Ill. (állat), a lemezescápú bogarak egyik neme. l. *Ganajturók*.

Aphrodisia (gör.), Aphrodite tisztetére tartott ünnepélyek. Orvosi jelentését l. *Afrodizia* alatt.

Aphrodisiaca (gör.). A gyógyszer-tanban ama gyógyszerek csoportját nevezik így, melyek különösen a férfi gyengült nemzőképességét emelni, a megszüntet felidézni alkalmasak. Ily hatást tulajdonítanak a borsnak, sáfránnak, szerecsendiónak, a vaskészítményeknek, foszfornak, castoreumnak, a strichnos-készítményeknek s a kőrishogárnak. E két utóbbi gyakran szerelmi bájitalok alkotórésze

is volt különösen Olasz- és Franciaországban (diavolini, pastilles galantes), ezért számos mérgezésnek voltak okozói. A strichnos-készítményeknek ily hatását letagadni alig lehet, ép úgy a vasét sem, mely utóbbi az általános táplálást javítása útján indirekt hat, míg a kőrisbogar a húgy-ivarszervek gyuladását vagy erős izgalmat idézvéen elő, legtöbbször fájdalmas erekciókra vezet. Minden gyógyszernél többet lehet ez irányban elérni a táplálás javításával, a szabad levegőben való mozgással, a szellemi munka csökkentésével, racionális életmóddal, tengeri fürdővel, erélyes hidegvízkurával, gyakran az ivarszervek helybeli kezelésével.

Aphrodite (latinul *Venus*), a görögöknél a szerelemnek és a szépségnek istennője. Homerosnál Zeusnak és Dionénak leánya. Hesiodos szerint a tenger habjából támadt, midőn a Kronostól kiharélt Uranosnak nemzőszerve Kythera szigete mellett a tengerbe esett (innen A. melléneve: kytherai, cytherei istennő); a tenger habjából kiemelkedő A. (görögül A. Anadyomene) azután Cyprus szigeténél szállott partra (ezért cyprusinak, kyprosinak is hívják A.-t). A tenger habjából felmerült istennő mondája keleti eredetű és Elő-Ázsiából jutott a görögökhöz. A szíriai A.-t a monda szerint galamb költötte ki abból a tojásból, melyet halak az Eufratesben találtak és a partra toltak. A. egész tisztelete görög és keleti vallási elemeknek korai vegyületéből keletkezett. Az elő-ázsiai régi semita népek Astarte (Astar, Istar, Astoret) néven tisztelték a növény- és állatvilágban tapasztalható termékenységnek előidézőjét, ki a földön minden életet nedvességből fakaszt. A görög szellem átalakító hatása alatt a női termékenységet megismerő Astartéból idealizálva a szerelem istennője lett. Egyaránt uralkodik istenek és emberekben, övében van összegyűjtve mindaz a csábos erő, bűbajos varázs, melynek senki sem állhat ellen. Ő a legszebb az istennők között, a szépségversenyben Páris neki ítéli oda az aranyalmát. Az Odysseiában Hephaistosnak felesége, de azért mindenképpen Arest szereti. Ő adja a halandó nőknek a szépséget, mely szerelemre, családalapításra indítja a férfiakat s így A. megteremtője és oltalmazója lesz a családnak, az egész községnek; ily minőségében kapta a *Pandemos* nevet. Később az A. Pandemos jelentése megváltozott s az érzéki szerelemnek, az utcai kéjnek lett kifejezője, megismerője, akivel ellentétben a tiszta szerelmet A. *Urania* képviseli; ettől kértek a nők családi boldogságot, gyermekáldást, míg a hetairák, a kéjhölgyek A. Pandemosban tisztelték védőösszonyukat. A. tisztelete a görögök között általánosan elterjedt, legjobban mégis a tergermelléki városokban tisztelték; ő, a tenger szülőtte, ugyanis különös védelmében részesítette a hajósokat s kedvező utat biztosított nekik a tengeren. Ily minőségében szent állata a delfin; egyébként kedvelt állatai a galamb, veréb és nyúl (az ókoriak hite szerint a legszaporább állatok), a kos és a hattyú; a virágok közül jelképei a róza, mák, mirtusz, gránát és alma. Kisérőjét teszik a Horák, kik minden bimbót virággá fakasztanak, a Charisok, Peitho (a szerelmes rábeszélés), Pothos (a szerelmi vágy),

Himeros (az epedés), továbbá Eros (I. o.). Anchi-sesnek Aeneas szülte. Ünnepeinek neve Aphrodisia. A rómaiak *Venus* (I. o.) néven tisztelték.

A *képzőművészetben* A. nagy szerepet visz. Keleten ábrázolásának legrégibb és legelterjedtebb típusa meztelenül mutatja az istennőt, amint két kezét két emlőjére szorítja, avagy egyik kezét lebocsátja, másikban meg galambot tart, vagy ölet takarja vele. Ezeknek a szobrocskáknak kivitele általában kezdetleges. A görög művészet első, ú. n. archaikus korából való, szintén nagyobb részt még primitív szobrocskák teljesen felöltöztetve ábrázolják az istennőt, amint két kezét mellére szorítja, vagy úgy, hogy az egyikkel ruháját fogja, a másikat meg, rendesen valami attribútummal (galamb, alma, virág), melle elé tartja. Pheidias századából két nagy mesternek A.-szobráról van tudomásunk. Maga Pheidias aranyból és elefántesontból készítette A. Urania szobrát Elis számára, melyben az istennő egyik lábát teknősbékára (állítólag a háziasság jelképe) teszi; ez a szobor elveszett. *Alkamenesnek* (I. o.) ú. n. kertekbeli A.-je ugyan szintén elveszett, erről azonban fogalmat alkothatunk magunknak azon másolatok nyomán, melyeket erre a híres műre szoktak visszavezetni és melyek közül a párisi Louvreban levő *1. ábrán* is bemutatja. A. itt is még ruhásan van ábrázolva, de az testéhez tapadván, már elárulja formáinak szépségét. A IV. sz. alkotta meg A.-nak azon típusait, melyek az istennőt teljesen meztelenül, szépségének leplezetlen bájában mutatják be. Ilyen szobrot alkotott legelőször Skopas, ezt azonban csak hírből ismerjük; kortársának, Praxitelesnek az ó-korban csodált A.-jéről, melyet a *knidosiak* számára faragott, azonban szerencsénkre több másolat maradt, melyek közül a müncheni Glyptothek példányát szemléltem *2. ábrán*. Az istennő meztelensége megokolt: fürdőbe készültvén szállni, leteszi éppen ruháját és a közben ösztönszerűleg eltakarja jobbával ölet. Evvel rokon, kiváló ábrázolása A.-nak a *capitoliumi* (Róma, Museo Capitolino) remek szobor, melynél az istennő utolsó ruhadarahját már letette a mellette levő vázára és baljával ölet, jobbával mellét takarva, félénken tekint oldalt; a testnek formái rendkívül életteljesen és lágyan vannak mintázva, amlyira, hogy többen eredeti görög munkának tartják. Ez a szobor, mely már lysipposzi modorban van komponálva, átvezet a hellenisztikus Nagy Sándor utáni korbá, mely különös kedvét lelta a meztelen női A.-szobrokból. Ezek közül megemlítiük a *Medici-féle* A.-t (Firen-

1. ábra.
Alkamenes Aphroditéje.

zeben), mely már nem indokolja a ruhátlanságot, az istennő ugyan szintén védőleg tartja maga elé két kezét, de azért érezzük, hogy ez a kacér nő nem bánná, ha bájait meglesnék. *Guggolva*, fűr-dőzés közben ábrázolta A.-ta III. sz.-beli Doidalsas, ennek a képmásnak szintén több, kedveltségéről tanuszkodó másolata jutott ránk (pl. Párisban és a Vatikánban). Ilyen, már genreizű ábrázolások voltak a kagylós A., vagy a saruját oldozó A., mely utóbbinak egy kis bronzmáslata hazánkban is előkerült (Pécs). Ugyancsak a hellenisztikus kornak alkotása a népszerű *melosi A.*, vagy a mint latinosan emlegetik, a *miloi Venus*, a párisi Louvrenak gyöngye, mely melléknevét lelőhelyéről, Melos szigetéről kapta. Két karja letörtűt, s a sok kísérlet ellenére sem sikerült máig oly kiegészítésüket javasolni, mely megfejténé, miként akarta a művész az istennőt ábrázolni. Az érett női szépség ez utólérhetetlen plasztikai kifejezését *mellékletünk* mutatja. A félig ruhás A.-szobrok közül megemlítjük még a rokon capuai Venus-tipust.

2. ábra.
Knidosi Aphrodite.

A domborműves ábrázolások közül, melyek szintén gyakran foglalkoznak az istennővel és mitoszával, csak egyet emelünk ki, a legremekebbet, melyben eredeti, végtelenül bájos görög alkotás jutott ránk: a római Museo Nazionaleban levő ú. n. *ludovisi trónust*, mely hátsó támláján A. Anadyomenét ábrázolja, amint vizes, testhez tapadó ruhában kiemelkedik a tengerből s a Horák fogadják; a trónus oldaltámláin egyfelől az érzéki szerelmet jelképező meztelen, fuvolózó hetairát, másfelől a tiszta szerelmet szimbolizáló ruhás menyasszonyt látjuk, amint tömjént gyújt A. Urániának. Az A.-tipusok rendkívül gazdag és változatos sorozatait őrizték meg számunkra a nagy szobrászat alkotásait másoló kis bronz- és terrakottaszobrocskák. Éremképeken is gyakran szerepel A. Az antik festészet szintén kedvelte a szerelem istenasszonyának ábrázolását, de ennek alkotásai, mint tudjuk, elvesztek számunkra. Legmagasztalabb képe Apellesnek (I. o.) A. Anadyomenéje volt Kos szigetén. A nagy festészet nagyon is halvány tükörképét nyújtó antik falfestészeti maradványok Pompejiben többször ábrázolják A.-t, rendszeres Ares társaságában. A fekete alakos vázáképeken ritkábban szerepel A. (egy szép genovai hydria úgy ábrázolja, amint Eros és Peitho jelenlétében a tengerből kiemelkedik, annál sürbben fordul elő a piros alakos vázákban: hol hatyú viszi, hol kecskebakon nyargal, máskor Erosok viszik kosiját, majd toilette közben látjuk, vagy fentemlített kísérője társaságában; igen kedvelt tárgya a vázafestésnek Páris ítélete s a trójai háborúnak más jelenetei is, melyekben A. szerepel.

Irodalom. Farnell, The cults of the Greek states, Aphrodite II. köt., London 1896; J. J. Bernoulli, Aphrodite, Leipz. 1873; Roscher, Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie, I. köt.; Aphrodite cikke Roschertől és Furtwänglertől, u. o. 1884—

86; Pauly-Wissowa, Realencyklopädie d. class. Altertums-wissenschaft, I. köt., Stuttgart 1894.

Aphrodite *Kinb.* (állat), a sörtészlábú férgek (*Chaetopoda*) egyik neme. L. *Tengeri hernyó*.

Aphroditopolis, több régi egyiptomi város; az egyik a Nilus K.-i partján, kettő a Nilus Ny.-i partján Thebaisban, egy negyedik a Deltában volt.

Aphrophora *Germ.* (állat), a felfődeles szárnyú rovarok (*Rhynchota*) rendjébe, a kabócák családjába tartozó kabóca-nem. L. *Kakuknyúl* és *Kabócák*.

Aphthartodoketák, l. *Aftartodoketák*.

Aphthongia, l. *Aftongia*.

Aphthonios, 1. görög rhetor Antiochiából, a Kr. u. IV. sz. végéről, Libanios tanítványa. Progymnasmata címen retorikai bevezetést írt, melyet még a XVII. sz.-ban is használtak az egyetemeken («aphthoniosi chria»). Kiadta Walz, Rhetores Graeci I. (Stuttgart és Tübingen 1832) és Spengel hasonló c. gyűjteményében.

2. A., *Aelius Festus*, latin grammatikus a Kr. u. negyedik sz.-ban. Írt egy metrikai kézikönyvet, melyet Victorinus csaknem teljesen átvett grammatikájába.

Aphyllanthos *L.* (növény), a Liliaceae (Liliom-félék) család génusza; egyetlen faja az A. *mons-peliensis* L. a mediterrán flóra Ny.-i tájain terem, mint kékvirágú kerti növény ismeretes.

Aphyllus (növény), levéltelen, mint pl. az *aranka*.

Api (Taszikó), az Uj-Hebridák egyike a Csendes-oceánban, 507 km² ter., 10,000 lak.

Apia, a német Szamoa-szigetek főhelye, Upolu-sziget É.-i partján, az A. öbölnél, szép anglikán templommal, nagy árú- és tárházakkal.

A piacere vagy *al piacere* (ol., ejtsd: piacere) a. m. tetszés szerint, zenei műző, mely az előadó ízlésére bízta az előadást és időmértéket.

A *kereskedelemben* is A. a. m. tetszés szerint. Látta szóló váltók lejárataát így is szokták kifejezni: «A. fizessen ön» stb., azaz fizessen akkor, amikor a váltó tulajdonosának tetszik, amikor a váltót bemutatja.

Apiaka, indiánus törzs a Rio-Tapajos és Matto-Grosso vidékén. Testüket növényi anyagokkal festik, valamint tetoválják is. Főfoglalkozásuk a sarsapariál-gyökér gyűjtése, másodsorban gummitermelés, minek kedvéért a kereskedők is látogatják vidéküket. Ilyenkor a nők, akik jóformán ruhátlanul végzik házi teendőiket, elbujnak a kunyhókban, míg a férfiak modern ruhába öltözve, lebonyolítják az üzletet. Utána azonban nyomban levetik a feszes öltözetet. Egy részük keresztény, a többi még az őshitét tartja és titkolt poligámiában él. A szomszéd nambiquasa és tapanyunakkal rokonok, bár ez utóbbiak inkább a tupi nyelvet beszélik.

Apianus, 1. *Peter* (eredetileg *Bienewitz*, vagy *Bennewitz*), híres német csillagász és geográfus, szül. Leisnigben, Szászországban 1495, megh. Ingolstadtban 1552 ápr. 21. Legnevezetesebb műve a *Cosmographicus liber* (Landshtut 1524), melyben azt ajánlja, hogy a geográfiai hosszúságok a holdnak az állócsillagoktól való távolsága segítségével határozottassanak meg. Egy másik művének címe: *Astronomicum caesareum* (Ingolst. 1540). A számos matematikai eszközt talált fel és korának

Amely szó **Aph** alatt nincs meg, **Af** alatt keresendő!

Aphrodite cikkez

Récai Nagy Lexikona

MELOSI APHRODITE
(PÁRIS LOUVRE)

legjobb térképeit rajzolta; nemkülönben ő az első, aki használható üstökösfigyeléseket tett közzé.

2. **A., Philipp**, az előbbinek fia, német geográfus és matematikus, szül. Ingolstadtban 1531 szept. 14., megh. 1589 nov. 4. 1552. atyja utóda, mint mat. tanár, de midőn 1568. áttért a protestantizmusra, le kellett mondania állásáról és menekült. Ugyanez évben Tübingenben lett a matematika tanára, de ezt a hivatalt is csakhamar elvesztette, mert megtagadta a konkordiaformula aláírását. Fő műve a Bayrische Landtafel című nagy munka, Bajorország 24 térképével (1566).

Api-api**** (növ.), az *Avicennia officinalis* kelet-indiai növény hasznófaja.

Apiarium (lat.) a. m. méhes.

Apices juris (lat.), jogi szokások; a legszigorúbb jog.

Apicius, Marcus Gavius, Tiberius korabeli hírhedt gourmand, mikor eltékozolt vagyonából már csak egy milliója maradt, mérget vett, hogy éhen ne haljon. Neve alatt maradt fenn egy tíz könyvből álló szakácskönyv (De re coquinaria), de nem ő, hanem egy bizonyos Caelius írta. Kiadta *Schuch*, Heidelberg 1874.

Apidae (állat), a hártvászszárnyú rovarok (Hymenoptera) rendjének egyik családja. L. *Méh-félék*.

a pied (franc., ejtsd: a pjé) a. m. gyalog.

Apiin, $C_{27}H_{46}O_6$ összetételű glikozid. Szintelen, szagtalan és íztelen kristályok, melyek forró vízben oldódnak és 288°-on megolvadnak. Oldatából kiültéskor kocsonyaszerű alakban kiválik. Előfordul a zellerben és a petrezselyemben. Savaktól hidrolitisan cukorra és *apigenin*-re hasad.

Apinagok, braziliai indiánus néptörzs, másképp botokudok, l. *Botokudok*.

Apingi, l. *Apiaka*.

Apinus, *Franz Ulrich Theodor*, l. *Aepinus*.

Apioerinus *Mill.* (állat), a tengeri lilimok (*Crinoidea*) egyik neme. L. *Tengeri lilimok*.

Apiól, 1. erős ízű, szintelen, olajszerű petrezselyemszagú folyadék; fajsúlya 12°-nál 1.078. Alkoholban és éterben oldódik. Petrezselyemből állítják elő. Kis adagban, 1 g.-on alul olyan a hatása mint a koffeiné; nagyobb adagban, 2—4 g. úgy hat, mint a kinin s azért malária ellen szokták alkalmazni; használják a nők havi bajának rendetlen megjelenésekor is. — 2. *Petrezselyem-kámfor*, $C_{15}H_{14}O_4$, szintelen kristályok, fajsúlya 1.015; 30°-on megolvad, 294°-on forr; salétromsavval oxálsavvá alakul.

Apion, görög grammatikus a Kr. u. I. sz.-ból, Didymos tanítványa, az alexandriai grammatikai iskola feje. Nagyon becsvágyó, hiú ember. Görög városokban felolvasásokat tartott Homerosról. Az alexandriaiak ösztönzésére bevádolta Caligula előtt a zsidókat. Erre felelt később Josephus Flavius Kata A.-os (A. ellen) c. íratában. Homeroshoz írt glossariumából egy kevés töredéket találni Müllernél (Fragm. Histor. Graec. III., Páris 1849).

Apion (állat), az orrmányos bogarak (*Cureulionidae*) családjába tartozó bogárnem. L. *Cickány-bogarak* és *Orrmányos bogarak*.

Apios Moench (növ.), a Pillangósvirágúak génuza, északamerikai felfutó növény, párosan

szárnyalt levelekkel, sűrű virágfürttel, hosszas, görbült, lapos és sokmagú hüvellyel. Őt faja közül az *A. tuberosa* Moench (földi mogoró) Amerikában honos, 1640 óta ismeretes többnyári növény. Szára vékony 2—3.7 cm. magas, levélkéje tojásdad-lándzsás, hegyes, virága barnás hússzínű, ibolyaillatú. Nálunk a szabadban is szépen tenyészik, mint dísznövényt nem magas tárgyakra futtatják fel. Gyökérgumója akkora, mint egy tyúktojás, lisztes, kellemes édes ízű, az articsókára, főve a burgonyára emlékeztet. Tápláló anyaga több mint a burgonyáé, ajánlják is termesztését a burgonya helyébe, de az évi termés sokkal kevesebb, sőt a termesztése is bajosabb, mert felfutó szára mellé karót kell tűzni. Az indián nép télen eszi. Magva a borsóhoz hasonló főzelék.

Apiosporium *Kunze* (növ.), l. *Korompenész*.

Apiria v. *apeiria* (gör.) a. m. tapasztalás hiánya; innen apirikus, tapasztalatlan.

Apirikus, *apyros* (gör.) a. m. nem éghető, tűzálló.

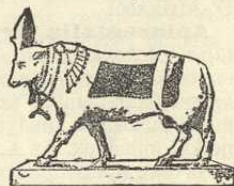
Apirin-keményítő, a szövetek csínózására szolgáló oly keményítő, melyet különféle ásványi anyagokkal kevernek, miáltal a szövetek eléghe-tetlenekké válnak. A használt ásványi anyagok salmiak, borax, ammoniák-tímsó, wolframsavas nátron stb.

Apirit (ásv.), vörös színű turmalin (l. *Turmalin*).

Apirit, a svéd füstnélküli lőpor neve.

Apis (lat.) méh, l. *Méh-félék*.

Ápísz, a memfiszi Ptah isten bikája, élő jelképe Ozirisznak, mint holdistennek a földön és ezért az összes ábrázolásokon a teli hold képe látható a szarvai közt. Az ő bevezetése a memfiszi apieumba holdtöltekor történt és a teli hold napján megkoronázták. A. és a hold fogalmai oly bensőleg voltak egymással összekapcsolva, hogy a 25 éves holdciklust, melynek lefolyása után a hold-

Ápísz.

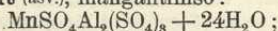
nak fázisai az egyiptomi év ugyanazon napjára estek, *A.-ciklus*-nak nevezték. A klasszikusok azon adatai tehát, melyek szerint Á.-nak csak 25 év életidőt hagytak s annak leforgása után, ha addig el nem hullt volna, őt egy szentelt kútba süllyesztették s így megölték, nem valószínűek; több reánk maradt felirat 26, és ennél idősebb Á.-bikáról is tesz említést. Ő-egyiptomi neve *Hapi* volt és tisztelete az új birodalom keletkezésének idejétől fogva eltemetésének túlzott gondosságában jutott kifejezésre. A későbbi korban az Á.-bikák közös sírját, a szakkarai szerapeumot szent helynek tartották, ahol a látogatók az ott végzett buzgó imádságaik emlékére kis emlékköveket állítottak. Mivel ezt a bikát úgy temették el, mint egy embert, őt is Ozirisznak nevezték el, csak úgy mint egy meghalt embert. Az így keletkezett Ozirisz-Á. nevet az I. Ptolemaeus által behozott idegen istennel, Szerapisszal vetették össze, és azóta az lépett Ozirisznak, a halottak istenének a helyére. Fekete bikának ábrázolták, homlokán háromszögletű fehér folttal, szarvai közt a holdkoronggal, nyakán láncsal, nyakcsigáján szárnyas nappal és

hátán takaróval. V. ö.: *Mahler E.*, Die Apisperiode der alten Aegypter, Wien 1894 és u. a. Ókori Egyiptom, Budapest 1909.

Apisztia (gör.) a. m. hitetlenség, bizalmatlanság.

Apium *L.* (növ., *zeller*), az Umbelliferae (Ernyősök) család génusza, melynek 20 faja a trópusi hegyeken és a két mérsékelt övben fordul elő. Egyéves v. évelő füvek végálló v. levélhóralji, egyszerű ernyőkkel. Európában legismertebb az *A. graveolens* *L.* Szára barázdás, levele páratlanul szárnyas, a levélkéik hármasan bemetszettek. Ernyője sok virágú, gallérja és gallérkája nincsen, a szirmok zöldek fehérek, végük begöngyölödött. A termés kettős kaszat, gömbölyű. Minden része erős illatú. Gyökerét főzelékül, levelét ízesítőül már az ó-korban használták. Az előbbi a kulturában megvastagodott, gumószerűvé lett a szár alsó végével együtt. Konyhakertekben mindenütt termesztik. Angol kertekben oly fajtája fordul elő, melynek gyökérgumója, mivel nyersen sem kellemetlen zamataú és ízű, retek helyett kerül az asztalra. Sós talajon, kertek körül el is vadul. Az *A. alkaloidja* vizetletet hajt, ezért régebben orvosságnak is használták, ma pedig elgyöngülést elleni szer. Mint népies gyógyfű szerepel az *A. nodiflorum* *Benth.* et *Hook* is.

Apjohnit (ásv.), mangántimsó:

fehéres rostos tömegekben vagy kéreg és kivrágzás alakjában a Lagoa-öböl körül (D.-Afrikában). Az *A.* és a *pickeringit* (l. o.) között áll a *bosjmanit*, magnéziumtartalmú mangántimsó szintén D.-Afrikából.

Aplacentalia vagy *Eplacentalia*, *Implacentalia*, *Achoria* (állat), méhlepény nélküliek, az emlős állatok egyik alosztálya, amelybe az *erszényesek* (Marsupialia) és *csőrös emlősök* (Monotremata) tartoznak, amelyeknek magzatai méhlepény nélkül fejlődnek. Az *A.* néhány erszényes kivételével csak Ausztráliában élnek, a többi világrészek összes emlősei ellenben a *méhlepényesek* (Placentalia) alosztályába tartoznak. — L. még *Méhlepény* és *Emlős*.

Aplanát. Fotografálásra szolgáló lencserendszer, melyet Steinheil 1867. hozott forgalomba. Elülös és hátulsó szimmetriás félrészből áll; középsőt foglal helyet a fényszűrítő (diafragma). A félrészek egyenként a *színes eltérés*-től mentesítve vannak, tehát ú. n. *achromátok*. A gömbi eltérés pedig akként küszöbölődik ki, hogy a félrészek ellentett oldalaikkal vannak szembeállítva, amiáltal a két fél gömbi eltérése ellentett irányú lesz és így egymást lerontja, úgy, hogy az egyenes vonal rajza valóban egyenes lesz.

Aplanogaméta (növ.), l. *Gaméta*.

Aplanospora (növ.), ivartalan úton keletkezett szaporodási sejt. Úgy jó létre, hogy a vegetatív sejt tartalma a sejt közepe tájára húzódik, többé-kevésbé gömbölyű alakot ölt és maga körül sejtfalat választ ki. Mozgásra nem képes. Csírázása vagy mindjárt, vagy egy ideig tartó nyugvás után történik. A zöldmosságok némely családjánál fordul elő. Hasonlít az *akinetá*-hoz (l. o.). *Aplanosporangium*-nak nevezik azt a módosult sejtet, melyben egyszerre több *A.* keletkezik.

Aplasia (gör.), valamely szerv teljes hiánya fejlődési zavar következtében, pl. egyik vese, here teljes hiánya.

Aplerbeck, közs. Arnsberg porosz közigazg. kerület Hörde j.-ban, vasút mellett, (1905) 9772 lak., szénbányákkal, kohókkal és olvasztó kemencékkel.

Aplestia (gör.), l. *Akoría*.

Aplit (kőzet), csillámban szegény, v. pedig egészen csillámnélküli gránit, leggyakrabban telérg-ránit. *Fél-gránit*-nak v. *granitell*-nek is mondják. Elegyrészei kvare és ortoklasz, szemesesen kiképződve. Nálunk Selmeczbánya vidékén vannak aplitok, melyek a réteges metamorf palák között foglalnak helyet. Kvarc-szemek között olykor turmalin van kiválva, majd egyes szemekben, majd rostos szövettel egyes rétegekben, majd pedig rostosszövetű gömbökben, mely utóbbi esetben a kőzetet a selmeczi bányászok *«tigrisérc»*-nek nevezik (Vihnye, Ó-Antaltárna), mert a turmalin gömbök a kőzetnek tigrisbórhöz hasonló külsőt adnak.

Aplocerus (állat), az antilopok (l. o.) csoportjába tartozó állatnem. Legjellemzőbb képviselője az *amerikai havasi kecske* (*Haplocerus* [*Aplocerus*] *montanus*, Ord.), É.-Amerika magas hegysegeinek jellegzetes lakója. Akkora, mint a házi kecske, de zömökebbnek és rövidebb nyaknak látszik tömött, hosszúszerű bundája miatt. Gerez-nája télen-nyáron fehér színű. Régen nagyon vadászták, most azonban vadászatával teljesen felhagytak, mert bőrét, gyapját nem keresik.

Aplom (ásv.), l. *Gránát*.

Aplomb (franc., ejtsd: aploñ) a. m. függőleges; továbbá biztos föllépés.

Aplysia *Gm.* (állat), a *csigák* (Gasteropoda) osztályába, a *hátulkopoltyusok* (Opisthobranchiata) rendjébe való csigánem. Teste megnyúlt, nyaka keskeny, talpa hátul hegyesen végződik, hátán lévő kopoltyuit a köpeny nyújtánya fűdi, úgy-szintén a szarunemű lapos, áttetsző csigahéjat is. Számos faja ismeretes, melyek leginkább a melegbb tengerekben élnek és állati meg növényi anyagokkal táplálkoznak. Ha háborgatják, köpenyik szegélyén ibolyaszínű, savas vegyhatású nedvet választanak ki. Legnevezetesebb a *hajhul-lató* *A.* (*Apl. depilans* *L.*) a Földközi-tengerből, melyet már a régiek ismertek és melyből állítólag nagyon mérges italt készítettek. Az olasz halászok azt tartják, hogy nyálkájától a haj kihull, innen kapta tudományos nevét; ilyen hatása nincsen, néhány trópusok fajrokoná azonban csaláncsípéshez hasonló égetést okoz. Helyenként ten-geri nyúlnak (*Lepus marinus*) is hívják.

Apnoé (gör.), légzésszünet, amellyel a léleg-zéstfenntartó idegközpont normális ingerének (oxi-génhiány, szénsav felhalmozódás) hiánya okoz. *A.*-ban van a magzat, mert vére a placentáris vér-keringés által elegendő oxigénhez jut, szénsavá-tól pedig megszabadul. Kifejlett állatokon is elő lehet idézni rövid ideig tartó *A.*-t, ha tüdejüket oxigénnel erőlyesen kiszellőztetjük. Az ember is tovább tudja lélegzetét visszatartani, ha előzőleg néhány mély lélegzetet vesz.

Apo, ókori folyónév, valószínűleg a. m. a mai *Karas* (l. o.).

Apo. 1. Kis szigetek és zátonyok csoportja a Mindoro-tengerszorosban Mindoro és Buszuanga

közt. — 2. A., Negros déli végén fekvő kis sziget az A. csoportban.

Apoatropin (*atropamin, atropasavas tropin-eszter*), $C_{17}H_{21}NO_2$. Az atropa belladonna gyökerének egyik alkaloidja. Keletkezik atropinból, v. hiosciaminból vízelvonó anyagok, pl. tömény kénsav, jégecet stb. hatására. Szintelen prizmák. Vízben kevésbé, alkoholban és éterben bőségesen oldódik. Hevítéskor, sósavval melegítve, v. lúgokkal forralva, a vele izomer *belladonninná* változik s víz felvétele közben egyúttal atropasavra és tropinra bomlik. Az A. optikailag inaktív; midriazises hatása nincsen. A mesterségesen előállított készítményt atropamin névvel jelölik.

Apobates (gör. a. m. leugró), az ógörög kocsiversenyeknél olyan versenyző, aki a robogó kocsiról leugrott, egy darabig gyalog futott, végre pedig a kocsira megint felkapaszkodott. Az ilyen atléták ruha nélkül voltak, pajzsot és nagytaraju sisakot viseltek. A. -eket látunk ábrázolva a Parthenon reliefsén.

Apocha (gör.), a római jogforrásokban a. m. nyugtatvány; vele szemben *antapocha* ellennyugatvány, az adós írásbeli elismerése a megkapott nyugtatványról.

Apochromát, fotografáló objektív, mely az anasztigmátípusoz tartozik (l. o.). Közöséges anasztigmatok mentesítve vannak ugyan a színes-eltéréstől, amennyiben a különböző színek képei egy síkra esnek, de a képek nem teljességgel egyforma nagyok. Az A.-ból ez a hiba is ki van küszöbölve. Használatos a színes fényképezésben, főleg nyomdai reprodukciók készítésére (l. *Háromszínynyomás*).

A poco a poco (ol.), zenei műszó, a. m. lassan, fokozatosan, t. i. erősíteni vagy halkítani a játékot.

Apocodein, sósavas sója vízben jól oldható, köptető és köhögéscsillapító egyben; nagyobb adagban altató. Erősebb, mint a kodein.

Apocrisiarii, 1. régi időben a pápai követeket nevezték így, másképp reszponzáleseknek is, különösen azokat, kik valamely közzsinaton a pápát helyettesítették. Így nevezték a bizanci udvarnál alkalmazott követeket is. 2. A frank birodalomban a kir. udvar legfőbb egyházi méltósága; később egyes érseki székek viselői pl. mainzi, doveri, kölni érsek.

Apocynaceae (növ.), a kétszikűek családjá, melynek mintegy 1000 faja legnagyobb részt a trópusokon él, egyesek azonban a trófikón kívül is előfordulnak és elég messze terjednek úgy E.-ra (pl. *Vinca minor*, Közép-Európa és Ázsia), mint D.-re (Új-Zeeland). Sугарas virágaik 4—5 taguak, forrtszirmuak. Az 5 porzó rövid, szála a pártával összenőtt. A termés nagyon különböző, többnyire bogóyszerű, magja lapított és szárnyat v. szőrűstököt visel. Félcsérjék v. felfutó fás növények (liánok), ritkán fák v. csérjék, melyek tagolatlan tejcsövekben tejnedvet tartalmaznak. Leveleik többnyire keresztben átellenesek, osztatlanok, épszelűek. A virágzat többnyire dús buga. Az A. tejnedv-tartalmuknál fogva gazdaságilag kiválóan jelentősek, mert a trópusokon mindenütt kaucsukot szolgáltatnak. Számos faj igen mérges s a mérgeanyag szintén a tejnedvben van.

Apocynum L. (növ.), az Apocynaceae-család géuszsa, melynek 5 faja közül egy (*A. venetum* L.) E.-Itáliától Kináig van elterjedve, a többi é.-amerikai. Többnyire tejelő füvek vagy féleserjék, átellenes, épszelű levelekkel, apró, harangalakú, alernyős, vagy ágasbogas virágzattal. Az *A. adrosaemifolium* L. virága halavány rózsaszín, a csövében ingerlékeny fogak vannak, melyek a mézzel odacsalogatott rovarokat megfogják (l. *Bogárfogó növények*). Gyökere hánytató és hashajtó, tejnedve hólyaghúzó. Dísznövényül is ápolják. Az *A. cannabinum* L. virága zöldessárga. Gyökere vízkiorság ellen nagyon dicserik. Tartós fehér hancsát selyemneműekre feldolgozzák, kötél és szövet is lesz belőle (indian hemp), magva gyapjával vánkost töltenek. Az egész növény forrázata barnára és feketére fest, s a tejéből külön fajta kaucsuk lesz. Az *A. venetum*-ot (*A. Sibiricum* Pall.) a mediterrán vidéken, továbbá az *A. Syriacum* Pall.-t Szibéria déli részén, a Kaspi-tó környékén, Turkesztánban, Taskentben és Oroszország déli steppéin szintén termesztik, szép fehér, nagyon finom selyemfényű hancsa van, melyet finomabb munkákra szintén megszönek vagy megkötnek (*Kendir-rost, Turka-rost*). Az *A. juventum* Lour. Kokinkina felfutó csérjéje, nagyra becsülik, mert azt tartják róla, hogy a gyökere az öreg testnek fiatal erőt kölcsönöz.

Apoda (állat), lábnélküliek, általában mindazok az állatok, amelyeknek nincs lábuk. Szűkebb értelemben 1. a csontos halak (*Teleostei*) egyik családjá, melyre jellemző, hogy hátsó páros végtagja teljesen visszafejlődött; ide tartoznak, pl. az ángolnák, murénák stb. (l. *Lábatlan halak*); 2. a kételtűiek (*Amphibia*) egyik rendje, amelybe lábatlan gilisztaalakú s a földi giliszta módjára föld alatt élő forró égövi állatok tartoznak; e rendet *Gymnophiona* vagy *Anguinea* névvel is jelölik (l. *Lábatlan kételtűek*); 3. a kacs lábú rákok (Cirripedia) egyik alrendje; 4. a tengeri ugorkák (Holothurioidae) egyik rendje, amelybe a tenger fenékén élő féregalakú *Synapta* tartozik; 5. A gyűrűs férgek (Annelides) alosztálya, amelybe a pióca tartozik.

Apodekteszek, a régi görögöknél az állam főpénzbeszedői, kik a tanácsolt kiadott jegyzékek alapján beszedett pénzeket aztán az egyes hivatalnokoknak a közkiadások fedezésére szétosztották. Athénben Kleisthenes alapította a 10 A. hivatalát, kik a IV. sz. végéig említették.

Apodemialgia (gör.), beteges elkíváncozás, nyugtalanító utazási vágy, mintegy a honvágy (nosztalgia) ellentéte.

Apodémika (gör.), az utazás művészete; tanácsadó utazók számára.

Apodes (állat), l. *Apoda*.

Apodia (gör.), az alsó végtagok veleszületett hiánya. Ha csupán a comb és alszár hiányzik s a lábfej közvetlenül a medencén függ, a magzatot *phocomelus*-nak nevezik. Ha csak a comb fejlődött ki, *peropus*, ha csak egy kifejlődött láb van, *monopus*, ha pedig a két alsó végtag egész hosszában összeforrt, *sympus* vagy *siren* a neve.

Apodiktikus (gör.), logikai műszó oly ítélet jelzésére, mely nem egyszerű kijelentése annak, hogy valami micsoda, hanem mely ezt szükséges-

nek jelenti ki, tehát nem éri be a tény konstatálásával, mint az asszertorikus ítélet, hanem a tények okairól szükségessé teszi ismeri föl. E megkülönböztetést Kant tette közzé.

Apodioxis (gör.) a m. *elutasítás*, szóbeli fordulat, érvek v. körülmények mellőzése, mint amelyekről szólni sem érdemes.

Apoditerion, római fürdőben a váróterem, melyben a látogatók egyúttal levetköztek és felöltöztek. L. *Balneum*.

Apofenén, $C_8H_{10}H_2O$ összetételű terpén. Szintelen terpénszagú folyadék; 143° -on forr.

Apofillit, ásvány a zeolitok csoportjából. Anyaga víz- és fluorokálcium tartalmú kalciumhidroszilikát, $K_2O \cdot 8CaO \cdot 16SiO_2 \cdot 16H_2O$. Piramisos, kurtá oszlopos vagy táblás kristályai négyzetes rendszerűek. Színe víztiszta, fehér, szürkés, néha zöldes, sárgás vagy rózsaszínű. Kitűnően hasad a bázis irányában, hasadási lapján sajátságos gyöngéd fényesség mutatkozik. Vulkáni kőzetek üregeiben és hasadékaiban találják. Nálunk Oravicán és Csiklován színtelenek vannak mészkőben. Nagyon szép színtelenek, víztiszta és remek rózsaszínű kristályok az Andreasberg (Harz) hegység) ezüstbányájában találhatók; gyönyörű kristályokat találnak Mexikóban (Guanajuato), Izlandon, Grönlandon, a Faröer szigeteken, Tirolban (Seisseelepe), igen nagyokat Kelet-Indiában (Pooncho, Ahmednuquo). A Vosgesben (Plombières mellett) meleg forrásokból rakódik le. A világosabb színű és bágyadt fényességű A.-et *ichtiotalmitnak* nevezik. A *tessalit* (Faröer szigetek) és a zöld színű *ziloklór* (Izlandról) nem egyéb, mint apofillit. A *leukociklit* oly A., mely poláros fényben sajátságos elterést mutat (Csiklova, Faröer, Izland stb. helyekről).

Apoftegma (gör.), rövid esattanós mondás: pl. «Üss, de taníts!», summum jus summa injuria, a hét görög bölcs mondásai stb.; *apoftegmatikusnak* mondják a rövid, tartalmas kifejezéseket.

Apogámia (növ.), l. *Ivarvesztés*.

Apogenia (növ.), l. *Ivarvesztés*.

Apogéum (gör.), a m. «földtávoltság»), a Hold pályának az a pontja, mely a Földtől legtávolabb esik; a perigéum (földközeli) pedig az a pont, mely a Földhöz legközelebb van s mindkettő a pálya-ellipszis nagy tengelyének végpontjai. Analog módon szólunk a bolygóknál aféliumról, perihéliumról (nap távol, nap közel) a Jupiter holdjainál apojoviumról, perijoviumról, a kettős csillagoknál apasztronról, periasztronról.

Apografon (gör.) a m. másolat.

Apokiák (gör.), a görögöknél a polgárok által az állam támogatása nélkül alapított kolóniák, amelyek nem is álltak szükségképpen az anyaország állami hatalma alatt. L. *Kolonia*.

Apoka, az a homokkeplet, mely a Mátra É.-i geológiai határánál, Bodonynál kezdődik, s É.-ra és Ny.-ra messzire kiterjed; nagyon sajátságos hepe-hupás vidék ez; az egymás mellé sorakozó dombhátak és kisebb-nagyobb hegysorok tetői hol gömbölyűek, hol laposak, majd hosszan nyulnak, majd kupalakauak, többnyire kopárak s csak néhol éli silány bükk- és tölgyerdő.

Apokalipszis, l. *Jelenések könyve*.

Apokaliptikus lovasok, a Szt. János Titkos jelenések könyvének 6. fejezete szerint a lepecsételt könyv első négy pecsétjéből fehér, pej, fakó és feketeszínű lovakon előjövő lovasok, akik a pestist, háborút, éhséget és halált jelképezik. A művészet többször kísérlete meg ábrázolni. Legnagyobb sikerült az Dürernek és Corneliusnak. V. ö.: *Detzel*, Christl. Ikonographie 1894—6.

Apokaliptikusok általában azok, akiknek a világ végétől és Krisztus újjazotételéről kinyilatkoztatásuk, látomásaik vannak; azután az apokaliptikus tartalmú iratok szerzői v. magyarázói; különösen azonban nevük ez egy XIII. és XIV. sz.-beli misztikus szekta követőinek. Tanításuk Joachim de Floris 3 munkájából fejlődik ki: *Concordantia*, *Psalterium*, *Expositorium in Apocalypsim* (ezt Gerard de Borgo Evangelium aeternumnak [örök evangélium] nevezte). Joachimitáknak (Joachitae) is hívják. Legtöbb hivat a spiritualistákból és fratericellikből toborozta, akik eszményültek az evang. szegénységről és a szerzetesi életéről benne megvalósítva vélték látni. Legnevezetesebb A. voltak Gerard de Borgo, Ubertino da Casale stb. V. ö.: *Archiv für Lit. u. Kirchengesch. des Mittelalters* 1885/1900.

Apokaliptikus szám a Szt. János Titkos jelenések könyvében (13, 18) előforduló szám 666, mely az Antikrisztust jelenti. Azok a fültevések, amelyek e számban egy nevet, kivált Nerót vélnek találni, tarthatatlanok. V. ö.: *Kohlhofer*, *Einheit der Apokalypsis* (1902).

Apokarp (növ.), l. *Termő*.

Apokatasztázis (gör.) a m. helyreállítás. Az újszövetség (Ap. Csel. 3, 21; Róm. 8, 19, II. Péter 3, 7 stb.) e szóval jelzi azt az időpontot, amikor Krisztus a világ végén mindent visszaállít előbbi jobb és tökéletesebb állapotába. A szentírási helyek, a hagyomány és az egyházi tanítás egybevetésével a helyreállítás az anyagi világra vonatkozik. Origenes és mások szerint a helyreállítás a teremtett lelkeket is éri, ami azonban ellene mond a büntetés örökké tartásának hittételének. V. ö.: *Atzberger*, *Geschichte der Eschatologie* (1896).

Apokopé (görög nyelvtani műszó, a m. «el-metszés»): a szó végének elhagyása, *azér' e helyett azért, vón' e helyett volna*.

Apokrénsav, forrásiszapsav. A humuszban (l. o.) előforduló barna ulminból és fekete huminból, úgyszintén az ulmin- és huminsavból erjesztő anyagok hatására a vízben oldható, barnaszínű A. keletkezik. Redukció által fehér kocsónyás *krénsavvá* v. *iszapsavvá* alakul.

Apokreosz, a gör. egyházban a hetvened nap, amellyel a bűnt kezdődik.

Apokrif könyvek alatt értik azokat az iratokat, melyek az ó- és újszövetségi kánon bezárása után részint héber, részint arab, görög és latin nyelven kerültek forgalomba, de úgy tartalmuk megbízhatatlansága, mint téves tanításaik miatt a bibliai kánonba be nem vették.

Ó-szövetségi A.: Ezdrás 3. (görög Ezdrás) és 4. könyve, Manasses király imádsága, a siralmak és Sirach könyvének előbeszéde; a 151. zsoltár, Salamon 18 zsoltára, a Makkabeusok 3.

és 4. könyve, Jób könyvének függeléke, Henok könyve, a Jubileumok könyve (kis genesis), Mózes mennybemenetele, Izaiás próféta mennybemenetele, Ezdrás apokalipszisa (Ezdrás 4. könyvének utánzása), Aseneth, József feleségének története, Ádám és Éva élete stb.

Újszövetségi A.: 1. Nagyobb tekintélyűek: Krisztus levele Abgar királyhoz, a mi Urunk végrendelete, Péter, Jakab, Máté és Márk liturgiái, 12 Apostol tanítása, a 2 út (Judicium Petri), az apostoli konstitúciók és kánonok, a héber evangélium, Pál a laodiceaiakhoz és a korintusiakhoz intézett 3. levele, Pál levelei Senecához, Barnabás levele, Kelemen 1. levele a korintusiakhoz, Hermas pásztorja, Péter apokalipszisa. 2. Kisebb tekintélyűek: a) evangéliumok: Péter, Jakab, Tamás, Máté ev., József az ács története, Nikodém ev., Acta Pilati és Descensus Chr. ad inferos, Vindicta Salvatoris stb. b) Apostolok története: Acta Andreae, A. Andreae et Matthaei, A. Barnabae stb. Ezekon kívül levelek (pl. Péter levele Jakabhoz stb.), azután apokalipszisek (pl. Péter apok., Pál apok. (Anabaticum Pauli). Csak névleg ismeretesek Tamás és István első vértanú ap. V. ö.: *Cornely*, *Introd. in S. Scr.*; *Kautzsch*, *Die A. u. Pseudepigr. des A. T.* (1902.); *Hennecke*, *Neutestamentl. A.* (1904); *Wetzer-Welte*, *Kirchenlexikon I.* *Erdős*, *Újszövetségi bevezetés*, (Pápa 1910).

Apokromatikus, l. Akromatizmus.

Ápolás, l. Betegápolás.

Ápold, nagyk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1900) 1239 német és oláh lak., vasúti állomás; u. t. Segesvár. Megerősített temploma a XVI. sz. első negyedéből való, 1554. öntött haranggal. Környékén sok régi pénz és egyéb régiséget találtak.

Ápolda, járási székhely Szász-Weimar nagyhercegségben, vasút mellett, (1905) 21,262 lak. gypajuszövekkel, gép-, paszomány-, karton-, vasgyárakkal és harangöntőkkel. III. Frigyes császárnak és Zimmermannak, a szövőipar itteni meghonosítójának emléksobrával. V. ö.: *Kronfeld*, *Gesch. u. Beschreibung der Fabrik u. Handelsstadt A.* (A. 1870).

Ápolima, a Szamoa-szigetek egyike, 4·7 km² ter., Manonovallal együtt (1900) 1038 lak. A sziget egy régi tűzhányó kráterének széle, mely Ny-i részen beszakadt.

Ápolitrózis (gör.), a megváltási tanban az ember megváltása, illetőleg kiváltása a sátán, a halál s a bűn hatalma alól, Jézus halálának árán.

Apollinare nuovo és **Apollinare in Classe**, a VI. sz.-ból való két templom Ravennában; régi mozaikképeik híresek, l. *Mozaik*.

Apollinares Iudi (lat.), l. *Cirkuszi játékok*.

Apollinaris-források, 1853. felfedezett alkali-kus, savanyúvízforrások Neuenahr mellett, a koblenszi kertületben. Egyedüli meleg alkali-kus forrásai Németországnak.

Apollinaris-hegy, a Rajna mellett Remagennél, Fürstenberg Egon gr. által épített gót-román izlésű templommal, melynek belsejét szép freskók ékesítik és amelyben Szt. Apollinaris ereklyéit őrzik.

Apollinaris Sidonius, *Cajus Soltius Modestus*, római-keresztény író, szül. 430. Lyonban, megh.

482 körül Arverna városban (a mai Clermont-Ferrandban). Veje volt a később nyugatrómai császárrá lett Avitusnak, akire 456 jan. 1-én a római szenátusban dicsbeszédet mondott, amiért a Trajanus-forumon szobrot emeltek neki. Apósának bukása után Majorianusra és később Anthemiusra is mondott dicsbeszédet, ezért Róma prefektusává nevezték ki. Nemsokára 469. v. 470. tiltakozása dacára Arverna püspökévé választották és mint ilyen is halt meg. Költeményei (szám szerint 24), valamint 9 kötetet kitevő levelei nem nagy értékűek, mindazáltal korának története és alapota szempontjából figyelmet érdemelnek. Íratainak legjobb összkiadását Lüttjohann Keresztély rendezte sajtó alá (1887), kisebb kiadás Mohr P.-tól való (1895) Az A.-ról való gazdag irodalmat felsorolják Teuffel-Schwabe, *Geschichte d. röm. Literatur II.* Allard P., Sidoine A. (Páris 1910).

Apollinaristák, IV. és V. sz.-beli felekezet, mely azt állította, hogy Isten fia ugyan az emberi test és a hozzá tartozó (állati) lelket magára vette, de az értelmeslélek helyét, mely pedig az embert tulajdonképpen emberré teszi — az istenség foglalta el. Az apollinarizmust több zsinat is kárhoztatta, kivált a 381-iki konstantinápolyi (II. egyetemes) zsinat. Nevét ifj. Apollinaristól vette (szül. 310. Laodiceában, megh. 390 körül), ki kiváló tudású püspök volt. Csak 375. lépett ki az egyházból és külön egyházközséget alapított. Halála után követői több pártra szakadtak. Az V. sz. felé a felekezet megszűnt.

Apollinarizmus a. m. az apollinaristák tanítása. L. *Apollinaristák*.

Apollino («kis Apollon»), az ifjú Apollonnak híres antik márvány-szobra Firenzében, az Uffizi-gyűjteményben.

Apollinopolis, két ó-egyiptomi város neve. — 1. *A. Magna*, Thebától D.-re a Nilus balpartján, a mai Edfu (l. o.) mellett. Régi neve Dehhot. Itt állott hajdan Horus isten szentélye, s ez a legépebben fennmaradt egyipt. templom. — 2. *A. Parva*, Thebánál valamivel lejjebb a Nilus jobbpartján. Romjaiból alig maradt fenn valami.

Apollo, l. Apollon.

Apollo, kőolajfinomítógyár részvénytársaság gyártelepe Pozsonyban, évente 70 millió kg. nyers petróleumolajt finomít, ebből 28 millió kg. kőolajt, 25 millió kg. ásványgáz-, kék- és porolajt, 4 millió kg. benzint termel, továbbá 4 millió kg. paraffint és egyéb mellékterményeket. A gyár nemcsak Magyarországra szállít, hanem Ausztriába, Német-, Francia-, Olasz- és Oroszországba, nemkülönben a Balkánországekba és tengerentúltra is.

Apollodoros, az ó-korban igen elterjedt név. Pauly-Wissowa Real-Encycl. nem kevesebb, mint 77 A.-ról emlékezik meg. Nevezetesebbek:

1. A., athéni festő, Kr. e. 430 táján, a színharmóniának, fény és árny elosztásának első mestere. Dicsérik Odysseust és hajótört Aiasát. Zeuxis és Parrhasios utána indultak.

2. A., új-attikai vígjátékiró az euboiai Karystosból. A Kr. e. III. sz. első felében Athénben élt s 47 darabot írt; Terentius Hecyrája és Phormiója az ő nyomán van dolgozva. Töredékei Kocknál (Com. Attic. Fragm., Leipz. 1884).

3. A., Athénből való grammatikus a Kr. e. II. sz.-ban, Aristarchos és a stoikus Panaitios tanítványa. Nagyon sok munkát írt, így földrajzi magyarázatokat a homerosi hajókatálogosushoz 12 könyvben, melyeket Strabon sokat használt, verses világtörténelmi Krónikát 4 könyvben. Fő műve Az istenekről címzett 24 könyve. A neve alatt járó becses mitológiai kézikönyvet, a Bibliothékát, e nagy műve kivonatának tartották némelyek, de helytelenül, mert nem ő írta. Kiadta Heyne (Göttingen 1803), Wagner (Leipz. 1894). Munkáinak töredékei Müller-nél találhatók (Fragm. Hist. Graec., Páris 1841).

4. A., műépítő Damaszkuszból; ő építette Trajánus forumát és oszlopát és az Al-Dunán egy nagy hidat Kr. u. 104. Mivel Hadrianusnak a Venus-Roma templomához készített tervrajzát ki-grúnyolta, állítólag számkivetést, sőt halált kellett szenvednie. Írt egy Poliorcetikát, Hadrianusnak ajánlva, a hadi gépekről; kivonata Wescher, Poliorcétique des Grecs c. művében (Páris 1867).

Apollófenyő (*Abies Apollinis* Link, *A. cephalonica* Link, *A. reginae Amaliae* Hedr., növ.), Görögország és Kephallonia hegysegeinek erdeiben honos jegenye-fenyőfaj. Más fenyővel szemben az a nevezetes természete van, hogy nemcsak a lecsontkitört törzs, hanem még a gyökerek is bőven ereszenek hajtásokat. Nálunk a kemény teleket nem állja ki; szelidebb klímájú vidékeink parkjaiban azonban megél.

Apollo Grannus, Apollon, a napisten, mint a gyógyforrások védője a kelta országokban, a Rajna mellett, Angliában és Franciaországban; így Aachent róla régente Aquae Granninae nevezték.

Apollói játékok, l. *Apollon*.

Apollólepke, Parnassius Apollo L. (állat), a bünköcsápú nappali lepkék (Diurna) alrendjének Papilionidae családjába tartozó lepkefaj. 8—9 cm. széles. Leterített szárnyai félig átlátszók, tejfehér színűek, a mellsőkön 5 fekete folt, a hátsókön pedig két feketén szegélyezett vörös szemfoltalt tarkázva, mely utóbbiak közepén fehér csillag látható. Hazánkban magasabb hegysegek (Eperjes, Árva, Trencsén stb.) meleg fekvésű sziklás oldalain és tisztásain június- és júliusban elég gyakori. Azonkívül előfordul Európa, Ázsia és Észak-Amerika egyes hegyes vidékein is. Bársonyfeke színű, vörössárga pontokkal és acélkék szemölcsökkel díszített hernyója különböző szaka-fajokon (*Sedum acre* L., *S. album* L. stb.) él.

Apollon (lat. *Apollo*). A görögöknek egyik főistene, Zeusnak Letótól szül. fia, kit a féltékeny Hera haragja elől bolyongó anyja Delos szigetére hozott világra ikertestvérével, Artemisszel együtt. Hatásköre igen nagy, egyaránt kiterjed az égre, a földre és a tengerre. Öltalmába veszi mindazt, amit a föld létrehoz; a földmívelésnek istene, megvédi a vetést a sáskák és egerek ellen; a nyájaknak védője, melyektől ő tartja távol a farkast s melyeknek ő ad szaporaságot; mint nővére Artemis, ő is a vadászatnak védője. Istene az évnek és szakainak; ünnepeit tavasszal és a meleg időszakban ülték, mert télen A. a hiperboreusok országában, a távol É.-on tartózkodik, ahonnan visszatérve, sugaraival elűzi a zordon telet. Tisztelték a gimnáziumokban s palaestrában, mert

ő a serdülő fiatalságnak pártfogója, ki a versenyeiket kedveli és a versenyzőknek erőt és kitartást ad. Legfontosabb szerepe azonban abban áll, hogy Zeus akaratának és szándékának hirdetőjeként a jóslásnak istene, ki előtt semmi sem marad titokban; amit mond, az mindig beteljesedik, noha szavait a korlátolt emberi elme néha nem érti meg tisztán. (Ezért mellékeve Loxias, a. m. sötét.) Jóslóhelyei közül leghíresebb a delphii, melyet akkor vett birtokába, mikor annak régi őrzőjét a Python-sárkányt megölte volt. A jövőndőt Delphiben a Pythia papnő útján mondja meg az embereknek, akinek ő adja a jós szerepet és tehetőséget. A delphii jóslóhelynek roppant hatása volt a görögség társadalmi és politikai életére és történetére; ez volt a görögségnek legfontosabb szentélye, és mi sem mutatja jobban az A.-kultusznak uralmát, mint az a körülmény, hogy e szentély a görögség virágkorában a magánemberektől, városoktól, államoktól és uralkodóktól felajánlott műemlékeknek és fogadalmi ajándékoknak leg-gazdagabb gyűjteménye, múzeuma volt; itt tartották a híres pythiai játékokat is A. tiszteletére. Kultuszának másik fontos középpontja Delos szigete volt. Hatásköréhez tartozik az eskü szent-sége és a szerződések megtartása felett való őrökös. Jóslótehetségével összefüggőleg mint bűnbocsátó, a bűn alól feloldó isten szerepel. Ebben a tekintetben ő maga is példaadással szolgált, amennyiben a Python sárkány megölése után kereste a tisztulást. A mondában ő oldja fel az anyagiylkosság átka alól Orestest. Amint a lelket a bűn alól, úgy tisztítja meg a testet is, mint gyógyító isten a betegségtől és nyavalyától; eltávolítja az emberektől minden bajt, erőt és egészséget ad és győzelemhez segít. Viszont gondját viselve a jogrendnek és törvénynek, irgalmatlanul bünteti azt, aki ez ellen vét; nyilaival pusztulást és veszedelmet hoz reá. Így küldi a dögvészt a Tróját ostromló görögökre, mikor azok papját megsejtették. Niobe gyermekeit lenyilazza, mert anyjuk megsértette Letót, midőn avval kérkedett, hogy neki több és szebb gyermeke van, mint A. anyjának. Jósás és költészet rokon-ságán alapszik, hogy ő istene a költészetnek, az avval kapcsolatos énekek és zenének, mint ilyen vezetője a műzáknak (Musagetes), kik énekekkel kísérik az isten játékát. S mint a műzák dalainak és táncainak részese, istenévé lesz a táncnak is.

Később benne tisztelték a napfénynek, a napnak istenét, melynek sugarai elűzik a sötétséget és áldást hoznak a vetésre és az élőkre. Az állatok közül neki volt szentelve a holló (jóslótehetségű madár a régiek hite szerint), a hattyú, farkas, delphin, szarvastehén, kecske, egér, gyík és griff; a növények közül a babér, az olajfa, a pálma; attributumai a lant, íj és a háromláb (az utóbbi a jóslásnak jelképeként). Marsyasszal való versenyről l. *Marsyas*. A rómaiak A. kultuszát az alsóitáliai görög gyarmatok közvetítésével kapták, már az utolsó királyok korában, a cumaei jóslóhely tekintélyének hatása alatt (l. *Sibylla*) tisztelete hamar elterjedt; a cannaei csata után Kr. e. 212. alapították tiszteletére a Ludi Apollinares nevű ünnepet. Augustus császár, ki magát

Apollon cökhez

Révai Nagy Lexikona

BELVEDEREI APOLLON
(RÓMA, VATIKÁN)

A védettjének tartotta, az államvallás egyik főelemévé tette A. tiszteletét, akinek a Palatinuson egyszerű templomot emelt és akinek szolgálatában és tiszteletére rendezte új fénnel a ludi Saeculares-ünnepet.

Általános, elterjedt tiszteletének megfelelőleg az antik művészet szívesen és igen gyakran foglalkozott A. ábrázolásával. A görög szobrászat első korszakában fiatal, szakáltalan, hosszúhajú ifjú képében jelenítik meg, aki egyik lábát kissé előrehelyezve feszesen áll vagy lebocsátott, szorosán a testhez tapadó karokkal, vagy úgy, hogy alsó karját előre nyújtva, abban valami attributumot tart. Ilyen szobor és szobrocscsa elég szép számmal jutott ránk, közülök megemlíthjük az Orchomenos melletti Ptoon szentélyből valókat. Megjegyzendő, hogy a hasonló típusú alakok, melyek teneai és therai A. neve alatt ismeretesek és népszerűek, valószínűleg nem viselik jogosan az isten nevét, mert azok csak típusához hasonló sir-szobrok, melyek a sir lakóját akarják ábrázolni. Az V. sz. A.-képei közül nevezetes az olympiai Zeus-templom nyugati oromzatának középalakja, mely már szabadabb tartásban ábrázolja az istent, amint védőleg tartja jobbát a küzdő lapithák felé. A Parthenon frízén már minden archaizmustól menten jelenik meg szép rövidfürtös hajzattal. Az V. sz.-ban alkotott nagyszámú A.-képekről számos másolatunk van, az egyik csoport mint citerajátszó műzsavezetőt (Musagetes, Kitharodos) ábrázolja, hosszú, bő redőjű ruhában, lanttal a kezében (a müncheni Glyptothekben v. a vatikáni múzeumban, a Braccio nuovóban), a másik meztelen ifjúként szépen leomló fürtös hajjal (pl. a római nemz. múzeum szép márvány A.-ja, melyet 1891. a Tiberisben találtak). A következő század két nagy művésztől, Praxitelestől és Skopastól szintén maradt másolatban A.-szobor. Skopas a hosszú, ünnepi ruhában lépkedő műzsavezetőt ábrázolta, melytől sok valószínűséggel származható a vatikáni múzeumnak (Sala delle muse) A. Kitharodosa; Praxiteles hitelesített kora szellemének megfelelően már nem méltóságteljesen, hanem egész gesztusokkal mutatja be az istent, amint meztelen ifjúként félkezével egy fatörzsre támaszkodván jobbában tartott nyílával lesi a törzsre felkuszó gyíkot (Gyikölő A., görögösen A. Sauroktonos). E szobor másolata több gyűjteményben maradt fenn. Legnagyobb híre tett szert a föllállításának helyéről *belvederei* A.-nak nevezett márványszobor a római Vatikánban, mely — mint *mellékletünk* mutatja — könnyed lebegéssel lépkedő karcsú ifjúként ábrázolja az istent, baljában ifjút tartotta, mely ellenségeinek réme, védettjének oltalmazója volt, jobbában meg a rossz kiegészítés helyett gyapjuszalagos babérgé képzendő, az engesztelés jele, melyet a bűneik alól feloldást kérő híveinek megszerzett. A gyönyörű szobor eredetije valószínűleg bronzból készült volt, mesterét Leocharesben sejtik. Egy további szép típusa A.-nak a költészet és zene isteneként mutatja be lanttal és griffel (pl. a római Museo Capitolino-ban). Éremképeken gyakran találkozunk A.-fejekkel vagy szobrainak ábrázolásával. Ép oly kedvelt tárgya a vázafestésnek is, melyben hol egymagában — mint lantverő, úgy,

állva, triposzon a tengeren átrepülve stb. — jelenik meg, hol Artemisszel, anyjával és más istenekkel csoportosítva, majd oly jelenetekben, melyek születésére, a Niobida mondára v. mint leggyakoribb tárgy, a Marsyasszal való versenyére vonatkoznak.

Irodalom. L. R. Farnell, The cults of Greek States: Apollo IV. kötet, 98—454 lk.; A. cikk a Pauly-Wissowa, Realencyklopädie der class. Altertumswissenschaft III. félkötetében, Stuttgart 1895; Roscher és Furtwängler cikkei a Roscher-féle Lexikon d. griech. u. röm. Mythologie I. k. Leipzig. 1884—86; Preller, Griech. Mythologie, 4. kiad. (C. Robert-től), Berlin 1887.

Apollonia, *szent*, szűz és vértanú. Dionysios (Dénes) püspöksége alatt Alexandriában 249. a keresztényüldözők valamennyi fogát kitérték, azután máglyára vetették. Emléknapja febr. 9.

Apollonia, számos ókori városnak neve. Megemlíthetők: 1. város Illíriában, a mai Berattól nyugatra, az Adriai-tenger közelében, korinthuskerkyrai gyarmat. A római köztársaság vége felé a görög tudománynak egyik főhelye, ahol előkelő római ifjak tanultak. 2. város Thrákiában, a Fekete-tenger partján, Miletosnak gyarmata, két kikötővel és Apollonnak híres templomával, melynek óriás istenszobrát M. Lucullus Rómába vitte. Mai neve Szezebolu. 3. város Palesztinában Caesarea és Joppe között a Földközi-tenger partja mellett. A kereszties hadjáratok idejében szerepet játszott; romjai a mai Arsufnál. 4. város Észak-Afrikában, Kyrene kikötőhelye, jelenleg Marza Szuza; Eratosthenes görög geográfusnak szülőhelye.

Apollonikon, hangszer, mely óriási orkesztrionnak és egyuttal orgonának tekinthető. *Flight és Robson* 1812—1816 Londonban szerkesztették. Volt 5 önálló manuálja és pedig *egymás mellett*, nem egymás felett. A manuálakon 5 zenész egyszerre játszhatott. Amidőn az újdonság varázsa eltűnt, 1840. szétszedték és alkatrészeit más célra használták fel.

Apollonios, az ó-korban gyakran találkozunk e névvel. Pauly Realenc. 128-ról emlékezik meg. Nevezetesebbek: 1. *A. Rhodios* (rhodusi) görög grammatikus és epikus költő az alexandriai korszakban, Alexandriából. Kr. e. 280-tól kb. 200-ig élt. A tudós költőnek, Kallimachosnak tanítványa volt, de más irányba térve, négy énekre terjedő Argonautika e. époszában Homeros nyomdokain akart haladni. Méltánylást nem találva és Kallimachossal s híveivel összeveszve Rhodos szigetére költözött, hol mint rhetor nagy tekintélynek örvendett és polgárjogot nyert. Ott át is dolgozta művét és Alexandriába visszatérve, újra felolvaszt. Nagy tetszéssel fogadták s Ptolemaeus Epiphanes a híres könyvtár órév tette 196-ban. Fennmaradt hőskölteménye csak külsőleg utánozza Homeros egyszerűségét, voltaképp tudákos és fárasztó, gondos verselése mellett erőtlén és színtelen. A rómaiaknak tetszett, Varro Atacinus és Valerius Flaccus szabadon latinra is átültették. Kiadta Merkel és Keil a régi scholionokkal együtt, Lipcsében 1854. Magyarra fordította Szabó István (Aranygyapjas vitézek vagy A. Rh. Argonauticonja Bpest 1877).

2. *A. Pergaios*, azaz a pamphyliai Pergéből való, görög matematikus Kr. e. 200 táján. Fő műve a

küpszeletek 8 könyve; csak első fele van meg görögül, az 5., 6. és 7. könyv arab fordításban, az utolsó elveszett, de Halley a Pappos műveiben találhat lemmákból e hiányzó könyvet lehetőleg visszaállította (Oxford 1710). Latin fordítással kiadta Heiberg (Leipz. 1890—93).

3. A. Trallesből, görög szobrász Kr. e. a II. században. Testvérével, Tauriskosszal készítette a farnesei bika néven ismert s a nápolyi múzeumban levő híres szoborcsoporthozat (l. *Dirke*).

4. A., Nestor fia, Caesar kortársa. Tőle való a Vatikán híres belvederei Herakles-torsója.

5. A., Kitiumból, görög orvos a Kr. e. I. sz.-ban. Ptolemaeus király számára kommentárt írt Hippokratésnek az izületekről való művéhez, mely fontos a régi chirurgia ismeretére nézve. Kiadta Schöne (Leipz. 1896).

6. A. Tyanából, egy kappadokiai görög gyarmatvárosból. Pythagoras követője, prófétái hévvél harcolt a kereszténység ellen. Életéről alig tudunk valami biztosat, mert Flavius Philostratos életrajza, mely A. halála után mintegy 120 évvel Septimius Severus császár nejeének, Julia Donnának parancsára íratott, nem egyéb kritikátlan regénynél, mely Krisztussal szemben az új pythagorasi eszményt dicsőíti. Valószínű, hogy szegény sorsban született Augustus idejében, Tarsosban tanulván, megismerkedett Pythagoras fölélesztett tanaival s azok szerint a legszigorúbb életmódot követte; állati eledeltől, bortól tartózkodott, földön hált, mezitláb járt, vászonruhát viselt és nem vágatta a haját; öt éven keresztül a beszédét is tartózkodott. Nagy utazásokat tett, talán még Indiában s a Nilus forrásainál is járt. Mint erkölcsprédikáló nagy tekintélyt, állítólagos csodatételeivel nagy hírnevet szerzett. Halála után isteni tiszteletben részesítették s szülővárosa templomot emelt tiszteletére. Pogány írók, mint Hierokles, Krisztussal állították párhuzamba, sőt föléje is helyezték. Így Voltaire is. A neve alatt fennmaradt 77 levél hamisítvány. Az áldozatokról írt művéből néhány töredék maradt, melyben az egy Istent megkülönbözteti a többtől: annak nem kell áldozni, sőt megnevezni sem illik, csak észszel felfogni és tisztelni.

Irodalom. Chassang, A. de T. (Páris 1862); Baur, A. von T. und Christus. Tübingen 1882; Götsching, A. von T. Berlin 1889; Keim, Rom u. d. Christentum, Berlin 1881.

7. A. *Dyskolos* (= mogorva), alexandriai grammatikus, Kr. u. 140 táján Rómában tanított. A tudományos grammatika megalapítójául tekinthető, amennyiben ő tárgyalta először rendszeresen a görög alak- és mondattan egyes szakaszait. Priscianus őt követte. Ránk maradtak a pronomenekről, adverbiumokról, kötőszókról, a mondatrészekről szóló iratai. Kiadta *Schneider*, Grammatici Graeci I., Lipsceben 1878., és *Uhlig*, 1910.

Apollonios, *tyrosi király története* (Historia Apollonii regis Tyrii), egy a Kr. u. III. sz.-ban ismeretben szerzőtől való elveszett görög regény, melynek a VI. sz.-ban készült latin átdolgozása fennmaradt. Tárgya következő: A. mint kéro a saját lányába szerelmes Antiochos királytól visszatartatva, sok hányódás után Kyrene partjaira vetődik s az ottani király leányát veszi nőül. Később, mikor Tyrosba visszahajózik, feleségeleányt szül,

de magát az anyát halottnak a tengerbe dobja. A leányt, mikor felnövekedik, kalózok elrabolják s egy kerítőnek eladják, de a leány csodálatos módon tiszta marad s végre elveszettnek hitt anyjával együtt visszakerül apjához, ki azután boldogan uralkodik, míg meg nem hal. E pogány és keresztény elemekből szőtt regénynek egy változata belejutott a Gesta Romanorumba s egy másik Viterbo Gottfried Pantheon c. krónikájába. Ezekből a forrásokból azután majdnem minden irodalomba bejutott. Gower Confessio amantis-a révén Shakespeare Periklésére is nagy befolyással volt. A magyar népkönyvről, mely 1591. jelent meg Kolozsvárott (*Apollonius királyfi*), s a ponyván sokáig fennmaradt (v. ö. *Beöthy*, A magyar szépprózai elb., Bpest 1886, I, 172). A latin regény legjobb recenzióját tartalmazza a 4755. sz. XIV. sz.-beli párisi kézirat. Ebből adta ki először Ring Mihály, volt pozsonyi akad. tanár (1888). Továbbá *Klebs*, Die Erzählung von A. u. T. (Berlin 1899). V. ö.: *Rohde*, Der griech. Roman u. seine Vorläufer (Leipz. 1900).

Apollonios feladata általánosságban nem más, mint három adott körhöz az őket érintő körnek a megkeresése. (L. *Hunyady*, Apollonius földadatának megoldásához, Műgyógyászati lapok II. k.) A három adott elem között pontok, azaz zérus sugarú körök és egyenes vonalak, azaz végtelen nagy sugarú körök is előfordulhatnak és így a különböző kombinációkból összesen 10 feladat áll elő. A-nak jó tárgyalását adja *Hademard*, Leçons de Geometrie, t. I. (Páris 1908), vagy *Weber-Wellstein*, Encyclopädie der Elementar-Mathematik, Band II. (Leipz. 1907).

Apollon, Sz. Pál apostolnak volt barátja és munkatársa. Efesusban, főleg pedig Korintusban működött. Luther óta több kritikus abban a véleményben van, hogy ő a zsidókhöz írt levél szerzője is.

Apolog (gör.), mese, l. *Példázat*.

Apologetika, l. *Hívédelem*.

Apologia, l. *Hívédelem* és *Agostai hitvallás védelme*.

Apologizmus (gör., lat. permissio), ironikus előzékenység a beszédben, midőn a szónok az ellenfélnek is meghagy vagy felajánl holmi kis igazságot, aminek az úgy sem veheti sok hasznát.

Ápolóházak, l. *Betegápoló-házak*.

Ápolónő, l. *Betegápoló*.

Apoluzia (gör., a. lemosás). A görög-orosz egyházban a szent olaj lemosása a kereszteltetk homlokáról és melléről, ami a keresztelés után való 8. napon megy végbe. Előtte ünnepélyesen leveszik a gyermekről a fehér ruhát, melyet e 8 nap alatt hordozott. (Stärk, Taufritus in der griech.-russ. Kirche 1903).

Apolysin, a phenacetinhez hasonló vegyület; láz és zsák ellen jó 0.5—0.1 g.

Apomekométer (gör.), távolságmérő.

Apomorphinum hydrochloricum, morfinból előállított hánytató orvosság, mely a nyúltvelőben elhelyezett hányközpont izgatása útján hat, ezért bír alá fecskendezve is használható. Ez előnyéért különösen oly betegeknek ajánlatos, kik gyógyszerrel bevenni nem akarnak (örültek) vagy nem tudnak, mert kihányják (mérgeztettek); használják még oly esetekben is, mikor a gyomor

izgatását kerülni óhajtják. Kisebb dózisban jó köptető. Ha már zöld oldatot ad, rossz és hatástalan.

Aponeurosis (gör.) a. m. intól jövő. Az anatómiában a hártyszerű inak (rossz magyarsággal bonyék), pályák megjelölése. Rendszeres lapos izmok végződnek ilyen A-okban, avagy valamely in szélesedik ki azzá. Az A-ok gyakran járulnak hozzá valamely testüreg képzéséhez. A. palmario a tenyér bőre alatt található inashártya, amely részben a musculus palmaris longus inának kiszélesedéséből, részint önálló nyálábokból áll. A. plantaris a talp pályája, a test összes pályái közt a legerősebb.

Aponogeton Thunb. (növény), az Aponogetonaceae-család génusza, 22 fajta Ázsia, Afrika és Ausztrália mérsékelt és forró vidékein előforduló, gumós vízi növény (*Limnogeton* Edgew.), fűzyszerűen elhelyezkedő fehér virágokkal és csillámló levelekkel. Az *A. distachyus* Thunb. a Jöreménység foka körül él, füzére kétágú, levele hosszas tojásdad; az *A. monostachyus* L. egyfűzzerű, levele tojáskepek. Aquaríumban nagyon ajánlatos. Az *A. fenestralis* Hook f. átluggatott, rácsos levélű madagaszkári faj. Az összes fajok gumóit keményítő tartalmuknál fogva eledelül használják.

Aponogetonaceae (növény), az egyszikűek családja, melynek egyetlen génusza az *Aponogeton* Thunb. (l. o.). Gumós vízi növények, leveleik alamerülők vagy úszók, fűzervirágzatuk a víz fölé emelkedik s buroklevél takarja, mely később lehull.

Apopemptikon (gör.), a távozonak költeménye a visszamaradottakhoz. Hajdan kedvelt költői műfaj.

Apophoreta (gör.), ajándéktárgyak, melyeket a vendégek lakomák alkalmával kaptak a házigazdától.

Apophyllit, l. *Apofillit*.

Apophysis (gör., fogás), valamely hengeres csont végrésze, illetőleg nyújtványa. Az ilyen csontok középrészét testnek (*corpus s. dyaphysis*) nevezik. — **A növénytanban**: Címer a fenýök tobozán. — **A. az építészetben** az oszlop v. pillértörzsnek karcsosodása. Még szűkebb értelemben a negyed kör alakú karima, vaskanyarék, mely összekötő tagozatul szolgál valamely egyenes oldalú, kissé kiszökő lap, tehát a plintus és az oszlop törzse (l. *Oszloprendszer*), vagy a fal között, mely a lapon emelkedik. Az A. leginkább talpazatokon és oszlopalakban fordul elő.

Apopi, a hikszoz királyok egyike, képmása a *turáni típus* összes jellegzetességeit mutatja.

Apoplexia, guttaütés (l. o.). A. cerebri, l. *Guttaütés*. A. cordis, l. *Szívbénulás*.

Apopsychia (*apsychia*, gör.), elavult kifejezése a hosszasan tartó aléltságnak, öntudatlanságnak.

Apocundo, népszerű chilei fürdőhely, Santiago de Chile mellett.

Apor. Középkori magyar személynév, melyet Vámbéry a török «apur» = kicsiny szóból származtat. Krónikáink már a X. sz.-ból említene egy Opour nevű vezért, kinek csapatában volt Botond, midőn Konstantinápoly alatt parviadalba bocsátkozott az óriás göröggel. Ezenkívül egy Tolna vármegyében székelő középkori nemzetségnek a neve. Ebből, vagy a Pécz nemzetségből

származott az az A., ki részt vett II. Endre 1217. szentföldi hadjáratában.

Apor, a Pécz-nemzetségből, 1283. Erdély vajdája volt. 1286. Németújvári Miklóssal együtt föl-lázadt IV. László király ellen, elfoglalta a pozsonyi kir. várat s János pozsonyi főispánnak Turna és Nyék nevű várait. János azonban a pozsonyi vár-jobbágyokkal nyílt csatában legyőzte és súlyosan megsebesítette őt, miután Pozsonyt már 1287 jan. 25. előtt visszafoglalta.

Apor (*altorjai*), grófi, bárói és nemesi család, mely Erdélyben virágzott. Eredetét a hitelében tönkre tett székely krónika visszaviszi *Opourig*, a székelyek rabonbánjág, ki Bálványosvárat építette az ősi pogány vallás tisztelőének fönntartására a Székelyföldön. A család első ismert őse *Balázs*, aki 1311. tett végrendeletet s kit azután a Nyulak szigetén temettek el. Ellenben a testvérének mondott híres *László* vajda Kaán nembeli volt A család szakadatlan leszármazása okleveles alapon csak a XV. sz.-tól mutatható ki. Ősi fészke Bálványosvár, a XVI. sz. végétől Torja, ahonnan a család előnevét is vette. *A. István* Kézdiszék követe volt az agyagfalvi gyűlésen 1506. A család egyik

ivadéka, *András* oda-hagyta bálványosi sas-féskét s lement Torjára lakni. Andrásnak nejétől Lázár Borbálától tíz gyermeke volt. Ezek közül való: *Lázár*, Kézdiszék alkirálybírája, kit 1661. Kemény János fogságba vetett. Testvére *István* 1666. alesiki alkirálybíró volt, utóbb Csík-Gyergyó és Kászonszék főkirálybírája, főkormányászéki tanácsos, kincstárnok és hadvezér, Erdély leggazdagabb embere I. Apafi Mihály idejében. Végrendeletében csupán jótékony célokra 120,000 frtot (mai pénzünk szerint majdnem két millió K-t) hagyott. A. István 1693 máj. 1. bárói rangot, mint kir. kincstárnok 1696 febr. 23. grófi rangot nyert, azonban vele a grófi családnak magvaszakadt 1706. Az A.-család legnevezetesebb tagja volt István testvéröccsének Jánosnak fia: *A. Péter* (l. o.) az író, aki a jelenlegi bárói ág megalapítója. A bárói rangot 1713 jan. 15. nyerte, a címer a család ősi címere maradt. Péter fiától, *Lászlótól* származott *A. István*, tordai főispán és kincstárnok (megh. 1794); ennek fia, *Lázár* itélőmester, belső titkos tanácsos. Fiai közül *A. Sándor* 1848 előtt kir. tábl. ülnök, kir. kamarás és a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke, megh. 1867 aug. 5. Sándor fiai közül Gábor (szül. 1851 ápr. 12.) a felség személye körüli minisztériumban államtitkár, megh. 1898 aug. 19. Sámuel, szül. 1856 aug. 27., ezredes, a 13. huszárezred parancsnoka.

1. *A. Gábor* báró (*altorjai*), volt államtitkár a király személye körüli minisztériumban, szül. Bécsben 1851 ápr. 12., megh. Badenben (Bécs mellett) 1898 aug. 19. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az önkéntesi év után mint tűzértiszt szolgált, de 1877. elhagyta a

Apor-család címere.

katonaságot és Háromszék vármegyében előbb vármegyei jegyző, később szolgabíró, majd főjegyző lett, 1884. alispánnak választották. 1894. Nagy-Küküllő vármegye főispánja, s 1895. Jósika Sámuel báró király személye körüli miniszter mellett államtitkár lett. Ő alapította 1896. a Bálványosváránál fekvő ősi birtokán, a torjai Búdös-barlang alatt Bálványos-fürdőt.

2. A. *Károly* báró, a marosvásárhelyi kir. tábla elnöke, szül. 1815. dec. 11., megh. 1885. okt. 31. 1837 óta szolgált az erdélyi udvari kancelláriánál, majd a kir. táblánál. Erősen konzervatív meggyőződésétől a forradalomban sem tért el. 1860. elnöke lett az erdélyi főtörvényszéknek, 1861. pedig az újra törvényessé alakított kir. táblának. Irodalmi művei közt legfontosabb A székely örökség történelmi és jogi szempontból (1868). Székely emlékekben gazdag gyűjteményét könyvtárával együtt az erdélyi múzeumra hagyta.

3. A. *Péter*, A. István öccsének, Jánosnak fia. 1676. jún. 3-án szül.; megh. 1752. Altörjén. A nagyszombati egyetemen avatták doktorrá. II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt több ízben változtatta pártállását; ezért sok időzést szenvedett, sőt Greven osztrák ezredes elfogta és Brassóban két évig sanyargatta. Végleg visszatérve a császár hűségére, 1708. Háromszék főkirálybírája lett, majd 1713. báróirangot nyert. 1717. elhárította a tatárbeütés veszedelmét a Székelyföldről. 1747. elvesztette szemévilágát s visszavonultan élt. Fő műve, mely Erdély XVIII. sz.-beli életét festi s e korra elsősorán forrásmunkául szolgál, úgy a politikai, mint különösen a művelődéstörténet szempontjából, 1736. keletkezett és e címet viseli: *Metamorphoses Transsylvaniae*, azaz Erdélynek régi, alázatos idejében való gazdagságáról és mostani kevély, cifra, felfordult állapotjában koldusságra változása. Ezt a jelent őcsárló s a multat dicsőítő magyar munkáját s két latin művét a M. T. Akadémia adta ki 1863., *Kazinczy* Gábor által rendeztetve sajtó alá, Cserey Mihály pótékeival és megjegyzéseivel. A *Metamorphosis*t 1739. versekbe foglalta. Ezt a verses átdolgozást, mely azonban nem oly értékes, mint a prózai dolgozat, valamint egyéb verses munkáit (*A nemesi familiákról szóló versek*, *A versei kora történetéről*, *A versei fogságra jutásáról*), melyek többnyire latin prózai munkáinak átírása magyar versekbe, Szádeczky Lajos találta meg, s ugyanő adta ki Apor leveleivel együtt 1903-ban. (*Magyar Tört. Emlékek* 36. 37. k.).

Apor László, l. *László vajda*.

Aporéma (gör.) a m. kétes, megoldhatatlan feladat; *aporematikus*, talányszerű, kétséges.

Aporia (gör.), az *aporos* szóból, a m. úttalan, tanácstalan, határozatlanság, habozás, kétség.

Aporia *Hübn.* (állat), a nappali lepkék egy neme, l. *Galagonya-lepke*.

Apori prépostság. Tolna vármegyének Szekszárd nevű mezővárosához közel fekszik Apor, hol hajdan Szt. Agoston szerzetes kanonokjainak virágzó kolostoruk volt; már 1333-ban említik. A török járom levétele után is állott még a nagyszerű templom nagy része. A mostani plébánia-templom egy része a hajdani egyháznak, a többit az idő viszontagságai megemésztették. Az átalakítás 1758. történt.

Áporka, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ráczkevei j.-ban, (1900) 917 magyar lak.; vasúti megálló, postaügynökség, u. t. Kiskunlacsháza.

Apor-kódex, régi magyar nyelvemlék, melyet az Apor-család ajándékozott a székely nemzeti múzeumnak. A fennmaradt kézirat a XVI. sz. elején készült másolat; eredetijét a XV. sz. közepe táján írták, mert nyelve, helyesírása és tartalma (szótlások s imádságok) kétségtelenné teszi, hogy annak a régi bibliafordításnak egy része, melynek egyéb töredékei a Bécsi és Müncheni kódexben vannak megőrizve (l. ezeket). *Simonyi* Zsigmond, Nyelvtörténeti közlések, A M. T. Akad. Értesítője 1884.

Aporrhaidae (állat), az előlkopoltysú csigák (*Prosobranchiata*) egyik családja, melynek 10-nél több élő és 200-at meghaladó fosszilis faja ismeretes. Közülök említést érdemel az *Aporrhais pes-pelecani* Gray, melyet *pelikánláb* néven mindenütt ismernek, az európai tengerekben gyakori.

Aporti, *Ferrante*, olasz pap és pedagógus, szül. San Martino dell' Arginében 1791. nov. 20., meghalt Torinóban 1858. nov. 29., ahol az egyetem rektora volt. Ő volt az első, aki Olaszországban Fröbel rendszerű kisdodvót állított. Sokat írt az olasz köznevelésügyről s előkészítette a modern elveken alapuló nyilvános iskolai oktatást.

Apos, l. *Bátor Opos*.

Apos (Opus), Katl testvére, 1210-ben a győri káptalan előtt tett végrendeletében bizonyos felszabadított rabszolgáit, ha fia nem születne, a pannonhalmi apátságnak hagyta. A szöveg félreértése következtében Pauler és mások őt kanoonknak tartották s ebből azt következtették, hogy 1210. a coelibatus nálunk nem volt általános. Erdélyi László (Századok 1899) magából az oklevélből s egy másik 1221. évi oklevélből állapította meg, hogy A. nem volt pap s így a végrendeletekhez fűzött föltevés is helytelen.

Após, l. *Ip*.

Aposaturnium (gör.), a Saturnusra és holdjaira nézve ugyanaz a távolsági viszony, mint a Földre és holdjára nézve (földtávolság). L. *Apo-geum*.

Aposiopesis (gör., lat. *reticentia*, »elhallgatás«), költői és szónoki beszédalakzat, a megkezdett mondat hirtelen félbehagyása, mintha a többi meghaladná a szó kifejező erejét. Legismertebb példája a »Quos ego...« Vergiliusnál, Aen. I. 139. Ilyen Arany Buda Halálában, 7. én.: »Akarom: volt, nincs... majd!«

Aposporia (növény), l. *Ivarvesztés*.

A posse ad esse, l. *Ab esse ad posse*.

Apostag, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. solti felső j.-ban, (1900) 2220 magyar lak., rónavidéken, a Duna mellett. Van benne: takarékpénztár, kaszinó, vasúti és gőzhajózási állomás, posta, táviró és telefonállomás; környékén több kiszáradt tó van.

Apostasia ab ordine és *Apostasia a fide*, l. *Aposztázia*.

A posteriori, l. *A priori*.

Apostia (gör.), a fityma veleszületett hiánya.

Apostillum a m. utóirat valamely okirathoz, a kérvényre írt végzés, általában szóljegyzet.

Apostles' Islands (ang., ejtsd: éposztlzs ájlandsz), mintegy 12 apró szigetből álló csoport a Magellán-szoros Ny.-i végében, a Pilar-foktól É.-ra.

Apostol (gör., a. m. «küldött») név alatt Jézusnak 12 tanítványát értjük, kiket kiválasztott és küldött az egész világba, hogy tanítását hirdessék. Működésüket Pünkösöd ünnepén kezdték meg. Máté névleg elősorolja őket: «Simon, ki Péternek nevezetik és András az ő bátyja, Jakab Zebedeus fia, János, Pülöp, Bertalan, Tamás, Máté, Jakab Alfeus fia, Taddeus, a kánai Simon és iszarióti Judás». Márk Máté helyett Lévi-t említ (2, 14.) és Lukács Tádé helyett Judást, Jakab testvérét. Hogy Máté és Lévi, valamint Tádé és Judás egy személy, kétségtelen. Isk. Judás helyébe Mátyást választották. Szt. Pált pedig, a nemzetek A.-t, amint nevezni szokták, maga az Ur Jézus hívta meg esodálatos módon A.-ai közé. L. Ap. Cs. 9, 13. A legtöbb A. működéséről és sorsáról hallgat a szentírás. Csak a hagyomány nyújt némi felvilágosítást. A.-oknak nevezik azokat a kiváló szent férfiakat is, akik valamely országban a keresztény hitet megalapították, pl. Szt. István (a magyarok A.-a), Bonifácus (a németek A.-a), Patrik (az írek A.-a), Cyrill és Metód (a szlávok A.-a) stb. — *A görög kat. egyházban* az A.-ok cselekedeteit és leveleit tartalmazó könyv is A. nevet visel. Az innen vett szentírási szakaszt is A.-nak nevezik.

Apostol Pál, tiszáninneni ref. szuperintendens, szül. Zsarnón, Abauj-Torna vmegyében 1787 okt. 3., megh. Miskolcson 1860 márc. 14. 1815-ben Losoncra hívták teológiai tanárnak; 1817. berezetei, majd jánosfi, később miskolci lelkész lett. A tiszáninneni egyházkerület 1848. szuperintendensévé választotta. Főbb munkái: 1. A keresztény vallás igazságainak csalhatatlansága (Miskolcz, 1827); 2. A valódi hazaszeretet utolsó tisztességtétele (Sárospatak 1830). Továbbá egyházi beszédek és imádságok.

Apostolatus officium (lat.) a. m. apostolsági (papi, tanítói és kormányzó) hivatal; kiválság a róm. kat. egyház fejéé, a római pápáé, mint az apostolok fejedelmének, Szt. Péter apostolnak személyes utódjáé; azután a pápa vezetése alatt álló és vele egységben lévő püspököké, mint az apostolok utódaié.

Apostoli. 1. Így nevezik a katolikus egyházban mindazt, ami az apostolokkal időre, helyre, eredetre, v. jellegre nézve közvetlen összefüggésben van: a) hitvallás (l. *Apostoli hitvallás*) eredeti, legrövidebb alakja, mert az apostoloktól származik; b) maga a kat. egyház, mert hite ugyanaz, melyet az apostolok tanítottak, továbbá azért, mert római és többi püspökei szakadatlan láncolatban visszavezethetők az apostolokig (l. *Egyház*); c) a zsinat, melyet 50 körül maguk az apostolok tartottak Jeruzsálemben (l. *Apostoli zsinat*); d) egyházak v. közösségek, melyeket maguk az apostolok alapítottak, milyenek pl. a jeruzsálemi, az antiochiai, az efezusi, a korintusi és a római. 2. A. a magyar királyokat megillető címzés, l. *Apostoli király*.

Apostoli áldás, l. Áldás.

Apostoli atyák, azok a szentatyák (l. o.), akik az apostoli időben, az I. és II. sz.-ban éltek. Ezek: Barnabás, római Kelemen, Ignác, Polykarp, Hermas, Papias és egy névtelen. Irataikat kiadták:

Gebhardt, Harnack és Zahn, Patrum apostolicorum opera (3 köt. kis kiadás 1 kötetben). V. ö.: Sprinzel, Theol. der. Ap. Väter (1880), Völter (1904).

Apostolicae constitutiones (lat.), l. *Al-apostoli gyűjtemények*.

Apostolicae literae (lat.). A pápa különös meghagyásából a bibornokok egyike által kiadott pápai rendelmények.

Apostolicae sedis gratia (lat., a. m. «az apostoli szék kegyelméből»). Ezt a kifejezést a püspökök saját nevük után használják annak kifejezésére, hogy joghatóságukat Istentől a pápa útján nyerik. A XII. sz. óta van általános használatban. V. ö.: *Binterianum* idevágó értekezését a Katolikusban Dei et apostolicae sedis gratia, VII. évf.

Apostoli dekrétum, neve annak a határozatnak, amelyet az apostolok a jeruzsálemi zsinaton mondtak ki. L. *Apostoli zsinat*.

Apostoli delegáció, l. Apostoli delegátus.

Apostoli delegátus (lat.) a. m. apostoli kiküldött, megbízott. A róm. kat. egyházban általában a római pápának teljhatalmú képviselője. Így biztosított a tridenti zsinat a püspököknek bizonyos jogokat a kivett (exemptus) kolostorok fölött, amelyeket mint A.-ok gyakoroltak. Különösen pedig az A. a Propaganda fide (l. o.) által kirendelt felügyelő hivatal, amelynek bizonyos misszióterület (apostoli delegáció v. delegatura) van alávetve. Ilyen jelenleg 9 van. Az A. címét és hivatalát viselik az apostoli szék rendkívüli követei és a délamerikai köztársaságok kormányainál. Jelenleg 4.

Apostoli egyházak, l. Apostoli.

Apostoli felség, l. Apostoli király.

Apostoli helynök (Vicarius apostolicus), a pápának helyettese abban a meghatározott földrajzi terület egyházi kormányzatában, ahol vagy nem létezik rendezett egyházi szervezet, vagy ahol a szervezett egyházi kormányzat gyakorlása akadályozva van. Ily A.-ök kirendeltetnek a tulajdonképi misszió-területek egyházi kormányzására. Az A.-ök püspöki jelleggel bírnak, s rendszeren püspökökké szenteltetnek s a Propaganda Fide-nek vannak alárendelve. Jelenleg 144 van.

Apostoli hitvallás (Symbolum apostolorum v. apostolicum) kezdő szavaitól általánosan *Hisszekegy*, a legszükségesebb hitigazságok rövid foglalata. A szent hagyományok szerint az apostolok állították össze (innen neve is), mielőtt Jeruzsálemből elmentek az egész világba hirdetni az Ur evangéliumát, s melyet Rufinus szerint a római egyház változatlanul megőrizett. A legújabb kutatások szerint már a II. sz. közepe előtt létezett Rómában, de, legalább a nyugati egyházban, még régebbi keletű. V. ö.: Blume (1893), Baumer (1893), Zahn (1893), Harnack (1896), Kottenbusch (1894—1900).

Apostoli hónapok a. m. pápai hónapok, l. *Pápai rezerváták*.

Apostoli iroda (Cancellaria apostolica), a pápai kuriának egyik hatósága, melynek a pápai bullák megszerkesztése és kiadása a feladata. Az iroda feje a biboros vice-kancellárius.

Apostoli jog, a magyar királyoknak az a jogállása, melyet ők a róm. kat. magyar egyház kormányzásában Szt. István óta mai napig bírnak.

Keletkezése a magyar kereszténység eredetében és a közönséges keresztény egyháznak XI. sz.-beli állapotában leli megfajtását. A magyarokat nem Róma térítette meg, hanem saját királyuk, ki a keresztény hitre tért országot mindjárt szervezte is (egy érsekség alatt tíz püspökségben) és a püspököket dús adományokkal fundálta. Térítés, szervezés és alapítás az a három tény, mely a XI. sz. egyházjoga szerint jogot adott az újonnan keletkezett egyház kormányzására. A kereszténység a XI. sz.-ban még csak partikuláris kormányzat állapotában volt. Ilyen partikuláris joga lett Magyarországnak is, mely ezt egyházi téren mai napig fenntartotta. Ebben különbözik a róm. kat. magyar egyház a föld kereségén levő minden más részétől a róm. kat. egyháznak. E partikuláris jog különös intézményei: 1. A magyar királynak egyházkormányzati jogai (A., legfőbb kegyuri jog), 2. a magyar primás-ság, 3. a magyar nemzeti zsinatok, 4. a magyar államnak az a joga, hogy az állami törvények a partikuláris egyházjognak is forrásai. A magyar király A.-a abban áll, hogy ő nemzeti zsinatokat tarthat (partikuláris egyházi törvényhozás), szervezi a magyar püspökségeket, új püspökségeket felállít, a meglevőket megváltoztatja (egyházkormányzói hatalom), egyházkormányzati és közigazgatási ügyekben bírskodik (bírói hatalom). Az egyházi hatalomnak ez a három ága, melyhez egyéb, de már nem lényeges jogok csatlakoznak, teszi a magyar királyt a partikuláris magyar egyháznak legfőbb helyi hatóságává. *Ez lényege az A.-nak*, mely a királynak nem személyes joga (jus personale), hanem a róm. kat. magyar nemzetnek a joga, melyet a nemzet az ő monarchikus alkotmányánál fogva királyá által gyakorol, ki ezen jogokat a koronázással nyeri.

Apostoli junta v. tanács, 1. Apostoli párt.

Apostoli kamara (Camera Apostolica, Camera Pontificia), a római egyház javainak és jövedelmeinek kezelésére s igazgatására hivatott központi hatóság. Élén a kamarás (Camerlengo di Santa Chiesa Romana) áll, ki a pápai székhelyesedés esetén a világi ügyeket és a conclavet vezeti. Az A. azelőtt a kincstárt illető minden vitás ügyben bírskodott. Ma nem gyakorol jogszolgáltatást s bírskodást. V. ö.: *König*, Aus der Camera A. des 15. Jh. (1889).

Apostoli kánonok (canones apostolorum), 85, állítólag apostoli eredetű, a papság viszonyára, a bűjtölesre és házasságra stb. vonatkozó görög nyelven írt fegyelmi szabály, amelyet az V. sz.-ban Szíriában az apostoli konstitúciók (I. o.) 8-ik kötetéhez függelékül csatoltak. Közülök 50-et Exiguus Dionysius latinra fordított és gyűjteménybe fölveti, amelyek Gratianus gyűjteményébe is átmertek s később több kánontörvénytarhoz csatolták. A keleti egyház apostoli eredetűeknek ismerte el az A.-at. A nyugati egyház hamisaknak nyilvánította. Dionysius gyűjteményének tekintélye folytán azonban az 50 kánonat lassankint itt is elfogadták.

Apostoli katolikus egyház, így nevezi magát az *irvingianusok* felekezete (I. o.).

Apostoli király, a magyar király különleges címe, amely azonban őt csak a koronázás meg-

történte után illeti meg, nem illeti meg ellenben a királynét. II. Szilveszter pápa bullájával hozták e címet kapcsolatba, de arra, hogy tényleg ő adományozta volna e címet a magyar királynak, adatot nem találunk. A Szilveszter-bulla, melynek hamis volta immár kétségtelen, Szt. Istvánt a magyar nemzet apostolának nevezi. A magyar királyok Mária Teréziáig az A.-i címmel nem éltek, II. Ulászló és III. Ferdinánd tettek ugyan kísérletet e cím elnyerésére, de eredmény nélkül. 1753. augusztus 19. XIII. Kelemen pápa Mária Teréziához intézett brevejében aztán motu proprio megadta a királynőnek és utódainak e cím viselésére az engedélyt és a királynő az 1758. kiadott rendelettel e cím hivatalos használatát elrendelte. Azóta illeti meg a magyar királyokat e cím, amelytől azonban teljesen független a magyar királynak a katolikus egyház körüli terjedelmesebb jogköre, amely őt nem e címmel, hanem kir. kegyuri jogánál fogva illeti meg.

Apostoli konstitúciók (Constitutionum apostolicarum libri VIII.), alapostoli, különben egyháziilag egészen helyes gyűjtemény, mely az egyházi fegyelemre és keresztény életre vonatkozó szabályokat tartalmaz. Görög nyelven volt írva és 8 könyvből áll. Az első hat könyv (Didascalia néven) erkölcsi szabályokat foglal magában; szól a püspökök jogairól s előadja a püspökök, presbiterek és diakonok kellékeit; a 7. könyvben erkölcsi és liturgiai rendeletek vannak; a 8-ik könyv a felszentelésről, a püspöki renddel járó cselekvényekről szól, megtoldva néhány fegyelmi szabállyal. E 8 könyvhöz csatolták később az apostoli kánonokat (I. o.). Az A.-at a keleti egyház a 692-iki trullai zsinaton elvetette; a nyugati egyház pedig úgy látszik a XVI. sz.-ig nem is ismerte. V. ö.: *Funk*, Die a. Konstitutionen (1891).

Apostoli kor, az őskereszténységnek az a korszaka, mely az apostolok föllépésétől kb. a Kr. u. 150 esztendeig terjedt. V. ö.: *Pfleiderer*, Das Urchristentum (Berlin 1901); *K. Weizsäcker*, Das apostolische Zeitalter der christlichen Kirche (Tübingen 1902, 3. kiad.).

Apostoli követség, a római pápa képvisellete. Ilyen lehet külső hatalmasságokkal szemben és saját hiveivel szemben. Elsők közé tartoznak: az apostoli nunciusok, pronunciusok, internunciusok, a második csoportba a különféle apostoli legátusok, delegátusok, vikáriusok, prefektusok. A magyar király apostoli jogát (I. o.), nem szabad összetéveszteni az apostoli követséggel. Korábbi időből származik az apostoli jog, mint az A.-ek és egy államról a saját államában egy más hatalomnak követe semmiképen se lehet.

Apostolikusok, 1. Apostoli testvérek.

Apostoli levelek, tanító- és intő iratok, amelyeket az apostolok intéztek keresztény közösségekhez vagy egyes keresztényekhez. Ilyen levél az Újszövetségi szentírásban 21 van. Többől nem tud az őskeresztény irodalom, hábár valószínű, hogy az apostolok, kivált Szt. Pál, még többet írtak. Az apostolok leveleit 2 csoportra szokás osztani: 1. Pál-levelekre (14) és 2. a katolikus-levelekre (7), amelyeket Jakab, Péter, János és Judás apostolok írtak.

Apostoli nuncius. 1. Követek és Nuncius.

Apostoli párt, Spanyolországban az ultrakatólikusok és abszolutisták pártja, mely az 1820-iki forradalom után alakult s az úgynevezett *apostoli junta* vezetése alatt állott. 1833. beleolvadt a karlista-pártba.

Apostoli prefektúra, egy kisebb v. még nem egészen szervezett misszió-kerület, mely egy áldozópap (apostoli prefektus) vezetése alatt áll, ki különböző, nem szorosan a püspöki renddel járó ténykedésekre, pl. a bérmlás kiosztására felhatalmazást szokott nyerni. Az A. közvetlenül a Propaganda fide alatt áll. Ily A. jelenleg 53 van.

Apostoli székhely (Sedes apostolica), régente minden püspöki székhely, amelyet az apostolok (kivált Péter) alapítottak (pl. az antiochiai, jeruzsálemi). Jelenleg A. kizárólag a Péter alapította püspöki székhely Rómában. Azért az A. egyúttal a Péter római utódjának hatalmát is jelzi, a pápai teljhatalmat az egyház vezetésében és egyjelentőségű a pápával v. a pápai hatalommal.

Apostoli szimbólum a. m. *apostoli hitvallás* (l. o.).

Apostoli tábori helynök, a közös hadseregbeli katolikus katonalelkészek állománycsoportjának feje; felszentelt püspök; a tábornokok rangosztályába (V.) tartozik. L. *Tábori papság*.

Apostoli testvérek, apostolikusok vagy apostolrend, a XIII. sz.-ban Segarelli Gellért alapította felekezet, amely Sz. Ferenc szegénységéből torzképet csinált és annak szellemét nem ismerte. Segarelli maglyahalála után fővezetőjük Fra Dolcino lett, ki fegyverrel védelmezte eszméit. 1307. Novara mellett épített erős várát elfoglalták, őt magát maglyán égették meg. A felekezet a XV. sz. elején teljesen megszűnt. V. ö.: *Sachsse*, *Bernardus Guidonis* u. *die Apostelbrüder* (1891), *Realencyclopädie für prot. Theologie u. Kirche* (I. 701).

Apostoli utódlás (*Successio apostolica*), a kat. egyházban kifejező szó arra, hogy Róma püspöke (a pápa) és a többi püspökök az apostoloknak valóságos és törvényszerű utódai.

Apostoli zsinat, az apostolok gyűlekezete 50 körül Jeruzsálemben, amelyen kimondták, hogy a mózesi törvény a pogányokból lett keresztényekre kötelező erővel nem bír. Ugyanekkor több más határozatot mondtak ki. (Ap. esel. 15. 29.)

Apostolkorsók, a Baireuth mellett levő Kreuzsenben készült, a XVI. és XVII. sz.-ból való alacsony, sötétbarna fedeles ködedénykorsók, melyeket fülkében vagy pillérekkel elkülönítve a 12 apostol domború alakja díszít. Ritkábbak azok a példányok, melyeket később zománcfestéssel, különösen sárgával és világos kékekkel festettek be. A. vannak az Iparművészeti Múzeumban.

Apostolok cselekedetei. Az újszövetségi szt. iratok között az az 5. mű, amely az apostolok cselekedeteit adja elő, különös tekintettel Szt. Péter és Pál apostolokra, míg a XVI. fejezettől kezdve kizárólag Szt. Pál apostol tevékenységét rajzolja és Szt. Pál apostol római fogságával végződik és így harminec esztendő történetét foglalja magában, t. i. Krisztus mennybemenetelétől Szt. Pál apostol első római fogságáig. Szerzője Szt. Lukács evangélista. Hogy mikor írta e könyvet, azt nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy Kr. u. 62 előtt nem, amennyiben ebbe az évbe esik Szt. Pál apos-

tol első római fogsága. Valamint az is bizonyos, hogy evangéliumát is előbb írta, mint az A. amennyiben az evangéliumot maga Szt. Lukács «első»-nek nevezi. (A. 1. 1.)

Apostolok lova, tréfás kifejezés a gyalogos ember lábaira; *apostolok lován menni* a. m. gyalogolni.

Apostolok oszlása (*Divisio Apostolorum*). A hagyomány szerint az apostolok körülbelül 12 évvel Krisztus mennybemenetele után szétszóztottak az evangélium hirdetésére az egész világban. Ennek, valamint a két apostolfejedelem ereklyéi szétszórásának emlékeztetőre a görög egyházban jan. 4., a latin egyházban júl. 7., 15., 16. v. 22. egyes egyházmegyékben az A. ünnepeit ülik. Az ünneplés a templomra szorítkozik, a híveket nem kötelezi.

Apostolok tanítása, l. *Didache*.

Apostolok ünnepei, egyházi emlénapok egy v. több apostol tiszteletére. Nevezetesebbek: Péter és Pál (jún. 29.), Fülöp és Jakab (máj. 1), Simon és Judás (okt. 28.), Mátyás (febr. 24.), Bertalan (aug. 24.), Máté (szept. 21.), András (nov. 30.), Tamás (dec. 21.), János (dec. 27.) stb. Nyilvános megülsük a XVIII. sz.-beli ünneptörlés folytán megszűnt, csak az apostolfejedelmek ünnepe (jún. 29.) maradt meg nyilvánosnak (festum fori et chori) vigiliabőjtől összekötve (kivéve Franciaországot, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot és az É.-i missziókat).

Apostol-rend, l. *Apostoli testvérek*.

Aposztázia (gör.) a. m. hithagyás; aposztata a. m. hitehagyott. Az A.-nak három fajtája van: 1. a keresztény (nemcsak kat.) hittől való elszakadás (apostasia a fide); 2. az egyházi rendtől való elszakadás (A. ab ordine), amikor valaki a magasabb egyházi rendből önhatálmilag visszamegy a világi életbe; 3. a szerzetesrendből való önhatalmú kilépés (A. a religione) letett ünnepies fogadalom után. Az elsőnek büntetése a pápának különösen fenntartott kiközösítés (excommunicatio S. Pontifici speciali modo reservata); a második és harmadiknak büntetése a püspököknek fenntartott kiközösítés. A régi világi törvényszabta büntetések mindenhol megszűntek.

Aposztéma (gör.), 1. tályog; 2. régibb használat szerint minden nagyobb daganat, melyet valamely folyadéknek felhalmozódása okozott.

Aposztolikusok, l. *Apostoli testvérek*.

Aposztrófa (görög nyelvtani műszó), hiányjel egy-egy kihagyott hang, illetőleg betű helyén; l. *Hiányjel*.

Aposztrófál (gör.) a. m. egy szót hiányjel által megrövidít; továbbá valakihez (távollevőhöz) intézi szavát, valakire rátámad, valakit kérdőre von.

Aposztrófé (gör., a. m. elfordulás), beszédalakzat, midőn a szóló a hallgatóságtól mintegy elfordulva, távollevőkhöz, megholtakhoz, élettelen dolgokhoz intézi szavait, mintha jelen volnának, illetőleg érezni és itélni tudnának. Rokon alakzat a *látomás*-sal. Heves indulat nyilatkozik benne, a beszédet hathatósan élénkíti s költők és szónokok gyakran használják. V. ö. a *Zalán futása* kezdetét.

Apotéke (gör.), eredetileg annyi mint rakodóhely. E szót használták azután az orvosszerek boltjának megnevezésére, s belőle ered a magyar *patika* szó.

Apotelézma (görög) a. m. bevezetés, az a babonás balhiedelem, hogy a csillagoknak befolyásuk van az ember sorsára.

Apotéma, az az egyenes vonal, amelyet a szabályos sokszög középpontjából egyik oldalára merőlegesen húzunk; nem egyéb az, mint a szabályos sokszög belsejébe írható érintőkörnek a sugara.

Apoteózis (gör.) annyi mint istenítés. Az ó-kor több istent hívó népei, pl. az asszírok, az egyiptomiak, sőt a görögök s a rómaiak is kiváló hősöket és nagy érdemeket szerzett uralkodókat, többnyire haláluk után, vallásos szertartással az istenek sorába emeltek. Többek közt Herakles, Achilles, Romulus, Julius Caesar, Augustus ilyenistenült (latin elnevezés szerint *divus*) alakjai az ókori mondáknak s történelemnek. A mi eleinte a legnagyobbak iránt érzett hála és hódolat kifejezése volt, később majd minden római császárnak szinte hagyományos módon kijárt. Az ókori domborműveken és vázafestéseken néha ábrázolva látunk ilyen A.-t, midőn is a hős élve az égbe emelkedik. A keresztény idők óta az A. elvesztette eredeti jelentését. Ha a Zrínyiásban a hősi halállal kimultak lelkeit angyalok az égbe viszik, ez megdicsőítés és felmagasztaltatás, de nem az antik A. többé. Ma ez a szó egyszerűen a legmagasabb fokú dicsőítés kifejezése lett. Ilyen értelemben használja Arany János Széchenyi emlékeztetésében és Bajza József a lengyel szabadságharc hőseit magasztaló ódájában. Újkori festményeken néha a művész a régi mitológia isteniet szereti hőseivel összehozni, hogy ilyen allegóriákkal ennek emberfeletti voltát kifejezze. A legnagyobb festők közül Tiziánnek és Rubensnek vannak A.-t ábrázoló művei. I. Napoleont a festő Ingres s a szobrász Thorwaldsen dicsőítették ilyen módon.

Apoterápia (gör.), 1. gyökeres gyógyítás; 2. az ó-korban a görögöknél a tornajátékok után a tornázók kezelése fürdőkkel, olajokkal, hogy új erőhöz jussanak.

Apotézis (görög). Ereszkedő hajlás, mely az antik építészetben az oszlop vagy pillér törzsét az oszloptalp első tagjával összekötötte.

Apotheca, l. *Apotéke*.

Apothecium (*discocarpium*, növ.), az Ascomycetes gombák és az Ascolichenes zuzmók többnyire tányér, csésze- v. tölcséralakú terméste.

Apotheosis, l. *Apoteózis*.

A potior (lat.) a. m. a fődolog, a személy, a többség szerint, pl. A. *fit denominatio*, a kiválóból, feltünőbből történik az elnevezés.

Apotome (gör.), a régi görögök zenéjében a kromatikus félhangköz, pl. b—h neve.

Apotrausis (gör.), oly esontörés (l. o.), melynél apró szilánkokká, törmeléké zúzódik a csont.

Apotrop (növ.), l. *Magkezdemény*.

Apoxymenos, az izzadságot, az olajat és a verseny porát magáról lekaparó atléta görög neve. Ezt a munkát rendszeren hosszukás, kissé hajlott, kanálszerű bronzvakaróval (*strigilis*) végezték. A. néven ismeretes a legnagyobb görög szobrászok egyikének, Lysipposnak (l. o.) egy nagyhírű alkotása, melynek egy ránk maradt jó márványmásolata Rómában, a vatikáni múzeumban áll s amely ifjú atlétát ábrázol, amint előrenyújtott balkarjáról a rá

tapadt port és olajat levakarja. Ezt a tárgyat írott forrásaink szerint más művészek is feldolgozták, így: Polykletos, Daedalos, Antignotos és Daippos.

Apozéma: füveknek, gyökereknek forrása, forró vízzel készült kivonata, mely gyógycélokra szolgál. A. kifejezés ma elavult, e név helyett ma a franciák a *tisane* elnevezést használják. Az A. nagyobb mennyiségű folyadék volt, melyet italul használtak. Ilyenek voltak régente az A. *antiscurbuticum* (bardanával és lapath. acut.-al készült), A. *purgans* (sennával, rheummal készült), *sudorifica* (guajakkal, sassaparillával készült).

Appalach, l. *Indiánus*.

Appalach, *hegyrendszer* (Appalachian Mountain System) Észak-Amerika K.-i partjait roppant merően DNY.-ÉK.-i irányban szegélyező, hatalmas hegység, amely 2600 km. hosszúságával, 2—300 km. szélességével háromszorosan múlja felül az Alpokat. Egyike a legrégebb hegységeknek; az archaikus korban már hatalmas magasságot ért el; a karbon-korban befesződött a gyűrődése, vagyis a karbonkori rétegek már nyugodtan fekszenek benne. Azóta a térszíni formák kialakításában az elvetődéseknek és süllyedéseknek volt legnagyobb szerepe. Valaha a hegység mai magasságának ötszörösére emelkedett, de elpusztították az atmoszferiális és a mezozooszkori tenger hullámverése és főleg É.-i részében a diluviális eljegesedés, úgy hogy mindenütt elaggott felszíni formákat találunk. Kezdődik a hegység a Coasa és Talaposa folyók egyesülésénél és Newfoundland szigetén ér véget. Közepétáján hatalmas tektonikus árokban folyik a *Hudson* folyó s a hegységet két, szerkezetileg lényegesen különböző darabra osztja. A Dél-A.-hegységen hatalmas hosszanti völgy, a *Great Valley* vonul végig, amely jelezve van előbb a *Tennessee*, azután a *Potomac* folyó felső völgyével. Ez a völgy két nyálába bontja a Dél-A.-ot, ú. m. a K.-i túlnyomóan kristályos kőzetekből felépült rész, az *Alleghany* hegység, a Ny.-i üledékes kőzetekből álló táblás darab a Cumberland-plató. Az Alleghany hegység az óriási kiterjedésű alluviális parti síkságból bukkanik fel a *Piedmont* alacsony dombvidékével, amely már kristályos kőzetekből áll. A lassan magasodó halmok közül hirtelen meredek fal gyanánt emelkedik ki a *Blue Ridge* lánc, amelynek különös varázst ad a csúcsain állandóan tanyázó kék pára. Gerincmagassága közepesen 1500 m., hágói mind 1000—1200 m. magasak, egyetlen egy, a *Suwananoa Gap* süllyed le 780 m.-re. Csak a folyók szurdokvölgyein vezetnek át járható utak. Ez a lánc a vízválasztó a Misszisszippi mellékvizei és az Atlanti-oceánba szakadó számtalan rövid, de bővizű folyó között. Vele párhuzamosan sűrűn következnek a láncok szabályos gyűrődéssel s legmagasabbra emelkedik a *Black-Dome* v. Mount Mitchel tömegében (2048). Ennek folytatásában a *Kittatinny* a Hudson törsvonaláig húzódik. Általában a hegység jellege erősen lekopott, a hatalmas antiklinálisoknak csak a fele van meg, a csúcsok és a gerinc között alig van különbség, sehol sem találunk meredek formákat. A folyók kis eséssel jönnek le, de egyszerre víz-esésekkel zuhannak alá, mihelyt a Blue Ridge meredek falához érnek. A Great Valley-n túl egy-

szerre hirtelen emelkedik ki a *Cumberland-hegység*, amelyet nevezhetnénk a Cumberland plató K-i peremének, mert néhány párhuzamos lánc után széles táblává simul ki. Legnagyobbrészt mészkőből áll, ami bájos és érdekessé teszi. A mészkő alatt homokkővek és vastag kőszénréteg van, amely legnagyobb kiterjedésű a földön. A mészkőterületen impozáns méretekben fejlődött ki a karszt-tünet; a hatalmas földalatti vízfolyások óriási barlangokat vájtak ki, mint pl. a 200 km. hosszú *Mammoth Cave*, a világ leghosszabb barlangja. A *Cumberland plató* leterjed a Misszisszippi és a Tennessee folyóig, E-on meg a nagy tavak vidékéig, úgy hogy az Erie, Ontario és Michigan tavak déli partjai még a mészplatón fekszenek. Utolsó darabja a *Catskill* és az *Adirondack* szintén platós felépítésű hegység, amelyek hirtelen szakadnak le a Hudson folyó áránál. Ebben az árokban helyezkedik el a *Champlain tó*, ez főleg a közlekedés szempontjából fontos, rajta vezet át a legkényelmesebb út a tengerpartról, New-Yorkból a nagy tavak vidékére. A Hudson folyó árán túl megváltozik a láncok csapásiránya, többé nem váltakoznak oly szabályosan a szinklinális és antiklinálisok, törések darabolják tel a hegységet s az egyes részek között nagyon laza az összefüggés. Legegységesebb lánc a *Green Mountains*, amelynek legmagasabb csúcsa a *Mount Mansfield* 1350 m., iránya É.-D., majd ÉK-re fordul és mint *Notre Dame* hegység jut ki a *Szt. Lőrinc* folyó torkolatú vidékére. Magasabb a Connecticut folyó felső völgyétől K-re levő *White Mountains*, ennek egyik csúcsa, a *Mount Washington* eléri az 1917 m.-t. Ez a lánc, valamint a vele párhuzamos többi mind ugyanazt az ives kanyarulatot teszik meg. Az egyik átvág *Nova Skocia* szigetre s folytatódik *Breton*, *Anticosti*, *New-Foundland*-szigeten s megszabja ezeknek alakját is. Hatalmas törésvonal mentén szűnik meg a hegrendszer az Atlanti-óceán partjainál s valószínűleg ez a törés szakította el az európai *Caledoniai hegységtől* (1. o.). Az egész hegységet erősen lekoptatta a diluviális eljegesedés. Az egész A. hegrendszer a Ny.-i szelek zónájába tartozik, tehát *klimája* mérsékelt. De ez a szélrendszer nem érvényesítheti áldásos hatását úgy, mint Európában, mert a Ny.-ról jövő szeleknek előbb a Cordillerákon és az egész kontinensen kell átkelnie, miközben elveszti oceánikus jellegét s az A. területére kontinentális klímát hoz. A mérsékelt égöv klímájának másik szabályozója a monszon szélrendszer, szintén érzetű hatását. Élen kemény, száraz hideget hoz a K.-i partokra, nyáron pedig, amikor a monszon-szél a tenger felől fúj a kontinens felé, az A. első kézből kapja a csapadékot, ilyenkor van az esőzés maximuma. A hőmérséklet járása nagyon labilis, szélsőséges, aszerint, hogy melyik klímátényező jut érvényre, azonkívül igen gyakoriak a lokális zivatarok, orkánok, az ú. n. blizzardok, amelyek hirtelen hőszívdéssal vagy hőemelkedéssel járnak, s igen sok katasztrófának okozói. Az A. a *lombos erdők* igazi vidéke, de a hatalmas erdőségek, amelyek ma már jó részben ki vannak pusztítva, az európaiaktól jóval különböző fajokból állanak. Endemikus fajok a *Catalpa sassafras*, a *Liquidambar*

v. *ámbrafa*, *Pinus strobus*, *Sorbus americana*, *Betula lutea* stb. jellemző az európai lombos fák számos faja s az, hogy gyakoriak az óriási termető fák, a mi lombos fánk is elérik a 100 m.-t. A vadon élő állatok közül a nálunk is előfordulókon kívül itt él az opossum, a mosó medve, virginiai szarvas. *Ásványi kincsei* közül legfontosabb a rengeteg mennyiségű karbonkori kőszén, amely főleg a Cumberlandi platón könnyűszerrel bányászható s egyik főtüneyezője az ipar óriási fejlettségének. A szén közelében különösen Pennsylvania állam területén, az archaikus képződményekben, valamint az Adirondack hegységben óriási vasérctelepek, arany, réz, ezüst, valamint petróleum és földgáz fordul elő.

Irodalom. Willis, The Northern Appalachians, New-York 1896; Hayes, The Southern Appalachians, u. o. 1896; Campbell, Geomorphology of the Southern Appalachians Branner, Extension of the Appalachian across Mississippi.

Appalachicola (ejtsd: appalacsikóla), folyó, mely az északamerikai Georgia államban a Chattahoochee és a Flint összefolyásából keletkezik, sük és mocsáros vidéken folyik át s a Mexikói-öböl S. George-öblébe ömlik; hossza 1040 km., Columbus városától lefelé gőzzel is hajózható. Torkolatához közel van A. város, Franklin county székhelye Floridában, (1900) 3077 lak., élénk fa- és halexporttal.

Apparátus (lat.) a. m. 1. készülék, eszköz; vm. munkához v. tudományos foglalatossághoz szükséges munka- és segédeszközöknek összessége. — 2. Gratianus Decretumának az egész szövegre kiterjedő s más írók glosszáit — magyarázatait — is magában foglaló magyarázatai. Az A.-nál rendszerebb magyarázat a kommentár. — 3. *A. criticus* kézirati hagyományra támaszkodó kiadásokhoz mellékelt kritikai elvek szerint rendezett kézirati olvasások gyűjteménye.

Appareille (franc., ejtsd: appareilly), a várépítésben a sáncokhoz és ágyútelepekhez való feljáró, lejtő.

Apparet id etiam caeco, latin szállóige, a. m. a vak is látja; Livius, XXXII. 34. 3.

Apparició (lat.) a. m. megjelenés, tünet, csillagok feltűnése; kísértet.

Apparitin, keményítő lisztből nátronlúggal való főzés útján készült csirizszerű anyag, melyet ragasztásra és a vázson csínázására használnak.

Appartement (franc., ejtsd: appartmañ), lakosztály v. az egyűvé tartozó szobák és termek sora.

Appassionato (ol.), zenei műszo, melyet *szenvedélyes*, gyors előadás előírására szoktak használni.

Appel (franc.) a. m. hívás. Némely seregben a csapatok alosztályainak fegyverzet nélkül való összegyűjtését A.-nek nevezik. A lovasságnál a csapatoknak a lovasroham után való gyülekezését hívják A.-nek. A.-t fuvatni a. m. gyülekezést fuvatni. A.-nek nevezik továbbá a vívóiskolában a jobb lábbal való erős toppantást; ezzel meggyőződik a vívómester, hogy a vívó teste egyensúlyos helyzetben van-e és előlépésre készen áll-e; az A.-t különben cselként is alkalmazzák: az ellenfél hibás mozdulatra való csábítására. A vadászatban a vadászkutyának azt a beoktatott képességét hívják A.-nek, hogy bizonyos jelle vagy füttre utatással jelt adjon hollétéről, illetve azonnal urához siessen.

Appel, 1. *A. János* báró, cs. és kir. lovassági tábornok, szül. Sikrievei községben, Szlavóniában, 1836 nov. 11., megh. 1906 nov. 6. Gradiskában. 1840-ben, 14 éves korában lépett mint hadapród a hadseregbe. Mint főhadnagy részt vett 1848 és 1849. az olasz hadjáratban; majd ezredével Magyarországra vonult, hol több csatában vett részt. Mint őrnagy 1859. részt vett az olasz hadjáratban. Solferinónál tanúsított vitézségeért, mely alkalmával egyik szemét is veszítette, a Lipót-rend lovagkeresztjét s a Mária Terézia-rendet és 1860. az osztrák bárói rangot kapta, 1863. alezredessé s még ugyanabban az évben ezredessé nevezték ki. 1866-ban a porosz hadjáratban mint dandárparancsnok tüntette ki magát. Tábornokká 1867., altábornaggyá 1874. lett. 1881-ben valóságos belső titkos tanácsossá s 1882. lovassági tábornokká nevezték ki. 1882 óta Bosznia és Hercegovina katonai kormányzója s az orsz. kormány feje volt, míg 1903. nyugalomba nem vonult. Ekkor a Mária Terézia-rend gyémántjait küldte a királyi megleghangú nyílt levél kíséretében. A Szent István-rend nagykeresztjét már 1900 óta bírta.

2. *A. Károly* (kapocsányi), szül. Ludwigsburgban, Württembergben, 1773 febr. 25., meghalt Pesten 1839 jan. 6. A stuttgarti kir. nevelőintézet növendéke volt és tanulmányai kiegészítésére Bécsbe, onnét Magyarországra jött. Itt Hunyady József gróf úrményi uradalmába lépett s utóbb annak igazgatója lett. Nagy előszeretettel karolta fel főleg a juhászatot s ő alapította meg okzerű tenyésztését az úrményi juhászatnak a külföldre is elterjedt nagy hírét. Nagy érdemei voltak A.-nek a lótenyésztés s a tejgazdaság emelése körül is.

3. *A. Keresztély* br., cs. kir. tábornok, szül. Besztercebányán 1775., megh. 1854. Közlegénységből vitézsége és ügyessége által már a napoleoni háborúban kapitányságig vitte. A békében az uralkodó mellett szolgált mint adjutáns, az olasz háborúban pedig előkelő részt vett a mortarai és novarai csatákban. Haynau bukása után egy ideig ő volt 1850-ben Magyarország hadi parancsnoka.

Appel comme d'abus (franc.), 1. *Appellatio tamquam ab abusu*.

Appellál (lat.), megszólít, folyamodik. *Appelláció*, felebbvitel, felebbezés valamely peres, hatóságilag elbírált ügyben felsőbb hatóság elé, újabb megvizsgálás és döntés végett. *Appellábilis*, megfelebbezhető.

Appellánsok, a jansenisták egy része. L. *Jansen*.

Appellatio tamquam ab abusu (Appel comme d'abus), felebbezés a világi hatósághoz az egyházi hatalommal elkövetett visszaélés címén. Ez intézménynél a felebbezés alapján az állami hatóság dogmatikus és liturgiai kérdésekben is, pl. a kiközösítés jogossága felett határozhat. Ez intézményt VII. Károly teremtette meg 1438. az ú. n. *pragmatica sanctio*-ban. A francia forradalom megszüntette. I. Napoleon visszaállította, azonban szorosan megállapította alkalmazásának eseteit, Franciaországban ma sincs hatályon kívül helyezve, Poroszországban az 1873 május 12-iki Gesetz über die kirchliche Disciplinargewalt und die Errichtung des königlichen Gerichtsho-

fes für kirchliche Angelegenheiten hívta életbe s megszüntette az 1886 máj. 21-iki novella. A gallikán egyház tudományos hívei a gallikán egyház szabadságai közé sorozták; Róma úgy az 1864. évi Syllabusban mint az 1869 okt. 12-iki Apostolicae Sedis constitutionában elítéli ezt az intézményt.

Appellativum, 1. *Főnév*.

Appendicitis (lat.), 1. *Vakbélgyulladás*.

Appendix (lat.) 1. a. m. függelék, pótlás pl. törvényhez v. könyvhöz. 2. A vakbél féregnyúlványa. L. *Vakbél*.

Appenzell. 1. Svájenak egyik kantonja, melyet egészen a st.-galleni kanton vesz körül; területe 420 km² s két félkantonra, Ausserrhoden (242 km²) és Innerrhodenre (178 km²) oszlik. A. felülete magas, hegyekkel takart fensík; a legmagasabb a Saentis (2504 m.) örök hóval fedett hegycúsa. Fő folyója a Sitter. A kanton területéből több a legelő és rét, mint a gyümölcs- és gabonatermő talaj, nagy erdei vannak, valamint számos ásványforrása. a) *A.-Ausserrhoden*, (1905) 55,730 nagyobbara német lak., kik leginkább pamutszövéssel foglalkoznak. A tisztán demokratikus alkotmány szerint a legfőbb hatalmat a népgyűlés (Landsgemeinde) gyakorolja, ennek tagjai a legalább egy teljes év óta ott letelepült törvényes svájci polgárok, akik 18-ik életévüket meghaladták. A népgyűlés minden év április havának utolsó vasárnapján gyűl egybe, felváltva Trogenben és Hundwilben; ez választja a végrehajtó hatalmat gyakorló kormánytanácsot (7 tag) és ennek tagjai közül az elnököt; ez szavazza meg a kiadásokat és bevételeket és a Trogenben székelő 11 tagú felső bíróságot. Az egyházi, iskolai és szegényügy az autonóm községek hatáskörébe tartoznak. b) *A.-Innerrhoden*, (1905) 13,733 németlak., akik főképpen állattenyésztéssel foglalkoznak. Az alkotmány olyan, mint Ausserrhodenben. — 2. *Község*, az appenzell-innerrhodeni svájci félkanton főhelye, szép fekvéssel a Sitter völgyében 781 m. magasban, régi faházakkal, a kantoni kormány székhelye, (1898) 4553 lak., régi kolostorral, amely egykor a st.-galleni apát székhelye volt. Kereskedelme élénk, főleg a kantonban készült himzési munkákkal, lennel és gyapotárúkkal; élénk turistaforgalommal, A. 1597-ig a szét nem választott kanton főhelye volt. A kanton a VIII. sz.-tól kezdve vásárlás és ajándék útján lassankint a st.-galleni apátság birtokába került; a lakosok a XIV. sz. végén föllázadtak és a Boden-tónál Vogelinseck mellett 1403. kivívták győzelműk A.-nek függetlenségét megszerezte. 1411. a svájci kantonok védelme alá került, s 1513. a svájci szövetségbe vétetett fel. A reformáció idejében elharpódzott hosszú villongások következtében 1597. két külön kantonra oszlott, melyek politikai és vallási tekintetben egymástól teljesen függetlenek.

Irodalom. Hahn, Beschreibung des Kantons A., Heilbronn 1827; Ritsch, Der Kanton A. historisch-geographisch u. statistisch, neue Auflage, St. Gallen 1859; Zolweger, Geschichte des appenzellischen Volks nebst Urkunden, 6 kötet, Trogen 1830—40; u. a., Der Kanton A., u. o. 1867; Appenzellische Jahrbücher, Herausg. v. d. gemeinnützigen Ges. Trogen 1854 óta. Vetsch J., Die A.-er Mundarten 1910.

Apperceptio (lat.). E szót Leibniz vitte be a filozófiai nyelvbe «a tudatossá vált képzet» jelentésében. Nála a *perceptio* belső állapota a képzet-

erővel bíró valónak, *apperceptio* e belső állapot tudata. Kant még szabatosabban állapítja meg a szónak emez értelmét. Gondolataim, úgymond, nem volnának az én gondolataim, ha mindegyiket nem vonatkoztathatnám énemre, azaz ha tudatossá nem tehetném, Kant nyelvén: ha az "én gondolkom" nem kísérhetné képzeletemet. A tisztá Jour K. *transcendentális* A.-nak nevezi, mely a gondolkodás alapvető funkciója, a filozófia legmagasabb pontja. Az újabb lélektanban *Herbart* A.-n új képleteknek a régiekkel való kapcsolódását érti (a régi az appercipiáló, az új az appercipialt képzet), míg Wundt a szónak leibnizi értelméhez tér vissza és a határozott, tisztá, éles tudatot nevezi A.-nak, továbbá Kant nyomán az A.-t cselekvésnek tekinti, míg mások az A.-t is csak oly mechanikus jelenségnek tartják, mint általában a képzettársítást. A figyelem magyarázata is ezen a kérdésen dül el. Akik az egész lelki életet mechanikusan magyarázzák, asszociációs pszichológusok, akik az A.-t, a figyelmet cselekvésnek tekintik, a szellemi aktivitás elvét vallják, aktivitási pszichológusok.

Appert, 1. *Benjamin Nicolas Marie*, humanista, szül. Párisban 1797 szept. 17. Halálának éve bizonytalan, 1880—83 közt. Eleinte alsóbb rangú katonák oktatásával volt megbízva, de maga is fogságba kerülve, alkalmá volt megismerni a börtönrendszer hiányait, s ezentúl a foglyokkal való túlszigorú bánásmód, különösen az elkülönítési rendszer ellen intézte támadásait. Hazájában és külföldön sokat utazott a börtönök tanulmányozása céljából, s nézeteit az általa szerkesztett *Journal des prisons*-ban fejtette ki. Börtöntanulmányairól több önálló munkát írt, bírálta a belga, porosz, bajor, osztrák börtönrendszereket, ismertette a kórházi és jótékonyági intézményeket.

2. *A., François*, az előbbinek testvére, felfedezője az ételek róla elnevezett konzerválási eljárásának. Megh. 1840. Massyban, Páris közelében. Műve: *L'art de conserver toutes les substances animales et végétales* (Páris 1810, az 5. kiad. 1834).

Appertinenciák (lat.), vm. tárgyhöz, jósághoz v. földbirtokhoz tartozó, azzal egybe nem kötött, de hozzája tartozó részek.

Appetentia (lat.) a. m. vágy, hajlam, inger, főként érzéki ösztön.

Appetissant (franc., ejtsd: appetisszán), ami az étvágyat ingerli, általában csábító, ingerlő.

Appetitio (lat.), a vágy, ösztön valami után, *appetitus*, étvágy.

Appianos, görögül író római hisztorikus Alexandriából. Kr. u. a II. sz.-ban. Rómában ügyvédskedett, majd Antoninus Pius egyiptomi császári kincstárnokká nevezte ki. Romaika c. 24 könyvben megírta a római állam történetét a Rómával viszonyban lévő népek etnográfiai leírásával együtt. Művének több mint fele elveszett. Megmaradt többek közt a polgárháborúkat tárgyaló öt könyv s ezek a legnevezetesebbek. Műve egyrészt kompiláció és adatai részben ellenmondók, előadása száraz, de azért nélkülözhetetlen, kivált a polgárháborúk szempontjából. Kiadta Mendelssohn két kötetben (Leipzig. 1879—81). V. ö.: *Hannak*, App. u. seine Quellen (Bécs 1869).

Appia via, a római korban Itália legnagyobb és legszebb országútja. Nevét első építője, Appius Claudius Caecus cenzorról kapta, aki Kr. e. 312. Róma *Capena* nevű déli kapujától Tarracinán át Capuáig építtette ki. Később Beneventumon át Brundisiumig hosszabbították meg. Helyenkint még ma is használatban van. Mintegy Albanoig kétfelől díszes sírok szegélyezték. Egész hosszában (540 km.) ki volt kövezve. A később épített sztratégiai utaknak mintája (*Regina viarum*).

Appingadam (Appingedam), j.-i székhely Groningen németalföldi tartományban a Darmsterdiep-csatorna és vasút mellett, (1900) 4448 lak., jelentékeny ló- és marhavásárokkal.

Appius, római családi előnév, különösen a Claudiusoké, l. *Claudiusok*.

Applanál (franc.) a. m. egyenget, kiegyenlít, továbbá a vitának véget vet.

Applaudál (lat.) a. m. tapsol; *applauzus*, taps.

Applegath-sajtó, l. *Gyórsajtó*.

Appleton (ejtsd: épplit'n), Outagamie county székhelye Wisconsin amerikai államban, a Fox folyó mellett, amelynek esésénél a víz ereje malmokat, papiros- s más gyárakat hajt, (1900) 15,085 lak., a Lawrence-egyetemmel.

Appleton (ejtsd: épplit'n), *Daniel*, amerikai nagy könyvkereskedő, szül. 1785. Havervilleben (Massachusetts), megh. 1849. New-Yorkban. Kiadóüzletét főleg fia, *William Henry* (megh. 1899) és *John Adams* (megh. 1881) bővítették. Főkiadványuk a nagy amerikai lexikon: *American Cyclopaedia*, mely először 1857—63. jelent meg, azóta tbb kiadást ért és évenként pótkötetei (*Annual Cyclopaedia*) jelennek meg.

Applicatio (lat.) a. m. alkalmazás; *fiat A.*, lássuk a hasznát; *applikábilis*, alkalmazható, illő; *applikál*, hozzáilleszt, ráfordít.

Applikálás, felrakás, felfűzés, alkalmazás. Az építészetben a falak burkolása. L. *Burkolás*.

Applikatura, l. *Ujjazat*.

Applique (franc., ejtsd: applik) a. m. rátét. E szóval jelölik mindamaz ékítményeket, melyek v. más anyagból, v. legalább külön darabokból készülnek és úgy illesztjük rá az ékítendő tárgyra. Ilyenek a fából fűrészelt vagy faragott és a butorokra ragasztott ékítmények, ilyenek a fölraakott (nem berakott) fémékítmények stb. Fölraakott munkának mondják különösen a posztóból v. selyemből kivágott virágokat, leveleket, emberi és állati alakokat, melyeket az ékítendő kelmére illesztnek és v. különböző díszöltésekkel v. zsinórral körülvárrnak. Ezek a rátétek rendszeren még festve v. hímelve lesznek. Applikált csipkék azok, melyeknek egyes varrott v. klóplizett részei túll v. valódi (klópli) csipkealapra vannak felvarrva. A díszítés e módját már a középkorban is gyakorolták s különösen miseruhákra alkalmazták. Közönségesen még a falra szögezett kandelábert, az egy-két v. több ágú gyertyatartót is értik alatta. Különös szeretettel alkalmazta az A.-kat a XV. és XVI. Lajos korabeli stílus.

Applombálás (franc.) a. m. hozzáfórrasztás.

Appoggiatura (ol., ejtsd: appodzsatura), a zenében a. m. előke (l. o.).

Appoint (franc., ejtsd: appoeñ, olaszul *appuntamento*) a. m. pontosan. Különösen a bankári üzletben így

nevezzük azt a váltót, amelyet az egyik fél a másiknak tartozása pontos (à point) kiegyenlítése végett küldvényez, v. amelyet reá követelésének pontos kiegyenlítése végett intézvényez. Berlin iránt való 2365 M tartozásomat pl. akkor egyenlítem ki A., ha berlini hitelezőimnek annyi márkáról, koronáról v. más pénznemről szóló váltót küldök egy v. több darabban, amely Berlinben a tőzsdén eladatván, éppen 2365 márkát ad tiszta eredménnyül. Használják a szót a közforgalomban az értékpapírok és papírpénzek oly darabjainak megjelölésére is, amelyek bizonyos kerek összegekről szólnak. Így pl. az Osztrák-Magyar Bank 10, 20, 50, 100 és 1000 K-ról szóló A.-ekben bocsátja ki bankjegyeit. A magyar aranyjáradék is különböző A.-ekben, azaz különböző kerek összegekről szóló darabokban (címletekben) van forgalomban. A.-álni a. m. tartozást pontosan kiegyenlíteni, kifizetni.

Appolt-kályha, kokszt készítésére használt aknaalakú, kívülről fűthető, merőleges állású kályha, melyet először Lotharingiában használtak.

Appomattox, 240 km. hosszú folyó Virginia amerikai államban, a James folyóba szakad. A. county Court-house-a mellett Lynchburgtól 35 km.-nyire K. felé rakta le fegyvereit 1865 április 9-én Lee tábornok.

Apponál (lat.) a. m. hozzátesz, csatol; *apponatur*, csatoltassék, pl. egy akta.

Appony, kisközség Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1900) 747 tót, német és magyar lak., az Apponyi grófok szép kastélyával s több mint 26,000 kötetből álló könyvtárával, múzeummal, műkincsekkel és nagy parkkal. A faluhoz közel a Hangyáshegy oldalán Appony várának romjai láthatók, melyek a monda szerint az egykori morva birodalom határőrségét képezték s melyek még abból az időből származnak, mikor a magyarok még nem voltak urai ez országnak. Már 1330. szerepelt mint királyi birtok. Zsigmond király e várban többször megfordult, mint ezt több itt kelt oklevele bizonyítja. Később a huszitáktól elpusztítottatván, egy ideig romokban hevert, míg 1392-ben Zsigmond király Cseklészért cserébe adta Eőri Miklósnak, s azóta e család az Apponyi nevet viseli. A vár a XVII. sz. eleje óta, midőn a törökök feldúlták, teljesen összeomlott. Azóta állandóan az Apponyi-család birtoka, most Apponyi Lajos gr. örököseié. A községben van leánynevelőintézet, kórház, szeszgyár, posta- és táviróhivatal, telefonállomás.

Apponyi (Nagy-Apponyi), örökös főrendiházi tagsággal bíró magyar grófi család. Eredetét a Pécz nemzetségre viszi vissza, melynek egyik ágává képezi. Alapítója ez ágának Legg fia Ivánka, kit 1295. az oklevelek Pécz Ivánkának említenek. Ennek fia volt Aladár, kinek fiától Vörös Tamástól származik le az A. család. Vörös Tamásnak három testvére volt. 1. *László*, akit birtoka után Hrussoinak neveztek, 1308. Csák Máté privilégiuma várnagya, 1326 után már nem említetik. Ügylátnak már ez év előtt halt el, birtokain oldalrokonai osztottak. 2. *János*, akitől a Csúziak származtak le, 1333 után már nem szerepel. 3. *Orros Miklós*. A családi leszármazást az utóbbi és Vörös Tamás vitték tovább.

Vörös Tamás neve 1345-ig említették, fia Péter Cseklészi Anglist bírta nőül, kit I. Lajos és Mária királynő fűsített. Az okiratokban Péter Vecsei Eőri, Nadlányi és Nadányi neven fordul elő. Neje nővéreivel együtt 1392. Zsigmondtól megkapja a Cseklészi család javait, Appony kir. várat Kovarcz, Lehota, Pereszl és Körtvényes birtokokkal együtt. 1395. Appony vára tartozékaival együtt osztály útján Péter birtokába ment át. Fiai Tamás és Miklós 1404 óta mind sürtyben használják az A. nevet. *A. Péter* Hunyadi János alatt a törökök és csehek elleni küzdelmekben tüntette ki magát, amiért 1452. Koros, Dovorán és Lipotnok birtokokat kapta. *A. Péter* és *Pál* 1606 jún. 28. bárói rangot nyertek, közülük *Pál* a bécsi békét megelőző és követő tárgyalásokban vett részt. Velük kihalt ez a bárói ág. 1524 nov. 12. *A. Balázs* nyert báróságot, de csak leányai maradván, ez az ág sem folytatódik. *A. Miklós* Buda osrománál esett el. Ennek fia *Lázár* nyerte 1718 febr. 16. a bárói, 1739 máj. 30. a grófi rangot. Tőle származik az idős grófi ág. Az ifj. grófi ág megalapítója *A. József*, aki 1808 ápr. 8. nyert grófi rangot. Ez az ág 1898. kihalt. A család tagjai azóta különösen a diplomáciában és a közigazgatás terén váltak ki, és a legtöbb igen erős hajlamot mutatott az irodalom és művészet iránt. A család birtokai Pozsony, Nyitra, Tolna és Békés vmegyékben terülnek el. *Lázár* unokája, *Antal György* (1751–1817) egyike volt kora legműveltebb főurainak. II. József nagyon kitüntette, de mégsem bírhatta reá, hogy a királybiztosi hivatalat elvállalja. A tudomány és művészet lelkes művelője volt, ő alapította a híres családi könyvtárt (l. *Apponyi-könyvtár*). Második fia, *Antal*, 1824–1849 császári követ volt Rómában, Nápolyban, Londonban és Párisban. Ennek elsőszülött fia *Rudolf* (1812–1876) Párisban, majd Londonban képviselte a monarchiát. *Rudolf* fia *A. Sándor* (l. o.). Másodszülött fiától, *Gyulától* származott *A. Lajos* (l. o.) és *A. Antal*. *Antal György* elsőszülött fiának, *Györgynek* fiai *Károly* és *György* (l. o.), kik közül az előbbi *A. Géza* (l. o.), utóbbi pedig *A. Albert* (l. o.) származott. V. ő. A Pécz nemzetség A. ágának az A. grófok családi levéltárában őrizett oklevelei. I. köt. 1241–1526., Bpest 1906, benne a család történetére vonatkozó irodalom is fel van említve.

1. *A. Albert* gróf, államférfi, A. György kancellár és Sztáray Julia grófnő fia, szül. Bécsben 1846 máj. 29. Mélyen vallásos családjá körében erős kat. nevelésben részesült; tanulmányait a jezsuitáknak hasonló szellemű kalsburgi intézetében folytatta, míg az egyetemi éveit Pesten és Bécsben töltötte, hol a jogot hallgatta. Ezután külföldi útra indult s nagy utazásokat tett Német- és

Apponyi-család címere.

Franciaországban; az utóbbi helyen megfordult a royalista-francia arisztokraták körében s főleg Montalambert marquisnak, a francia kat.-ok magyarbarát vezérének társasága tett rá nagy hatást. A közéletben 1872-től fogva szerepel, mikor mint a szentendrei kerület Deák-párti képviselője a törvényhozásban megjelent, hol azonban fényes egyéni képességei dacára sem fogadták nagy rokonszenvvel atyjának népszerűtlenné vált politikai iránya miatt. A Deák-párt bukása után — családi hagyományainál és politikai hajlamánál fogva — a Sennyei-féle konzervatív alakuláshoz csatlakozott, mely a szabadelvű-párt kebeléből alakult kormányt főleg pénzügyi- és közigazgatási politikájáért erős támadásokban részesítette. Sennyei visszavonulása után (1878) az ifjú, de nagy tehetségű és főleg ragyogó ékesszólása miatt már is nagy tekintélyű A. lett a konzervatív töredékből és a fúzió miatt a kormányzó pártból kilépett politikusokból szervezkedő új ellenzéki párt (egyesült, majd mérsékelt ellenzék) parlamentű vezére. Ez időben politikai gondolkodásának középpontjában az agrárius érdekek és vele a magyar történeti osztályok felkarolása, továbbá az államkormány figyelmének főképp szociális térre irányítása (szociális olajsepp) állott. Az ú. n. alkalmi, magtalan ellenzéki programmszerű és öntudatos mozgalommal akkor lett, midőn Szilágyi Dezső elhagyta a mérsékelt ellenzéket, melynek taktikai vezetésében A. és Szilágyi ellensúlyozták, mintegy közömbösítették egymással befolyását. A számban megfigyelték, összetartásánál fogva azonban súlyban megnövekedett párt programjának vezető gondolatává A. a közjogi alapnak nemzeti irányban fejlesztését és a közigazgatás államosítását tette. Emiatt utóbb a mérsékelt ellenzék a nemzeti párt nevet vette föl s a Tisza-kormányt főleg a katonai kérdések tárgyában támadta. Már mint az összes ellenzéki pártok fővezére vett részt az 1889. védőerőtörvényjavaslatnak országos hullámokat verő vitájában s a híres 14. § megváltoztatása ügyében tartott beszéde általános lelkesedést keltett. A közvélemény benne látta a jövő emberét, bár középpárti állása miatt ki volt téve úgy a szélsőbal, mint a szabadelvű-párt részéről indított parlamenti támadásoknak s főleg az utóbbi helyről vetették szemére programjának elasztikusságát és nemzetiségkedését amellyel, hogy zavarólag hat az uralkodó-házal való viszonyra. 1888. lemondott a Szent István-társulat elnökségéről, hogy egész munkáerejét — minden felekezeti céltól menten — a politikának szentelhesse. 1890. a Tisza-kabinet lemondása után az új miniszterelnök, Szapáry feladatúl tüzte ki A. egyik legfőbb programmpontjának megvalósítását, a közigazgatás államosítását. A közvéleményt komolyan foglalkoztatta A. belépése, illetőleg pártjának fúziója a kormányzó párttal. Minthogy azonban a kormányelnök a függetlenségi párt magatartása miatt meglegedett csupán a közigazgatás államosításának törvénykönyvbe iktatásával, A. útja elvált a kormánytól és ellene újból hatalmas támadásokat vezetett, különösen a konzularis bíráskodás tárgyalásánál (1891), midőn a közte és Szilágyi igazságügyminiszter között fennforgó ellentét szinte személyes termé-

zetüvé élesedett, később azonban helyreállott a két férfiú közt a barátságos viszony.

A. politikai pályájának újabb fázisa az egyházpolitikához fűződik, melyet tulajdonképen az ő nagy beszéde érlelt meg a Wekerle-minisztérium megalakulásakor, melyet az egész ország elragadtatással üdvözölt. Nagy népszerűségének megártott, hogy a polgári házasság javaslatánál a kötelezőséggel szemben a szükségbeli formát ajánlotta, amiért igazságtalanul klerikális tendenciákkal gyanúsították. 1895. a Wekerle-kabinet lemondása után a válság elintézésében a korona az ő tanácsát is kikérte. 1897. nőül vette Mensdorff-Pouilly Klotild grófnőt. A. gyökeresebb ellenzéki-sége a Bánffy-kormány ellen való parlamenti küzdelemmel kezdődött, de magasabb érdekekre való tekintetből 1895 karácsonyan maga indítványozta a *Treuga Dei*-t (Isten békéjét) a millennium megünneplésére. Támadásai akkor élesedtek meg, sőt a szenvedély forrójára hágtak, mikor az 1896. erőszakos választásokon pártját megtizedelték, sőt a kormány pressziója csaknem őt is kibuktatta régi kerületéből, Jászberényből. Bánffyt a szerinte hihetetlen mértéket öltő közéleti korrupció, különösen pedig az Ausztriával lejáróban levő gazdasági kiegyezés tárgyalásai (ischli klanula) miatt támadta, sőt részt vett — bár hallgatólag — a kormány ellen indított kisebbségi obstrukcióban is. Bánffy bukása után Széll Kálmán kormányának megalakulása után 1899 márc. 2. pártjának legnagyobb részével belépett a szabadelvű-pártba.

A Széll-kormány első éveit kísérő politikai szélsőségek alatt A. is keveset szerepelt a forumon. Az 1901-iki választások után alakult képviselőház elnökévé választotta s még ez év nov. 1. megkapta a valóságos belső titkos tanácsosi címet. Ellenzéki multjához kötelező katonai programját 1902. az ujoncjavaslat tárgyalása előtt terjesztette a kormány elé (a hadsereg jelvényeinek a paritás alapján rendezése, magyar tiszteknek magyar ezredekhez helye-ése, a hadsereg létszámának kontingentálása stb.), melyeknek megoldását Széll a védőerőtörvény megalkotására halasztotta. A függetlenségi pártnak az ujoncjavaslatot illető obstrukcióját nem helyeselte ugyan, de a kormány-nál erőlyesen sürgette programjának végrehajtását, az ú. n. katonai nemzeti engedményeket. A Széll-kormány lemondása után, mikor az ellenzéki harc egyre veszedelmesebb terjedelemben tovább húzódtott, 1903. júl. 21. lezárt az elnöki székről és egy hatalmas beszéd keretében Khuen-Héderváry gróf kormányát védelmezte, de egyúttal nyilvánosan leszögezte magát korábbi katonai követeléseivel, az egész ellenzék tapsai közt. Tagja lett a szabadelvű-párt kilences bizottságának, mely javarészt az ő intenciói alapján fogadott el egy olyan katonai programot, melyhez utóbb a korona is hozzájárult s a kormányalakítással Tisza István grófot bízta meg. Minthogy az ő legsajátosabb eszméinek (a katonai reformok) megvalósítását a túlnyomóan ortodox szabadelvű kormányban nem látta biztosítva, az obstrukció letérésére tervbe vett parallel képviselőházi ülések miatt nov. 26. kilépett a szabadelvű-pártból, miután az elnökségről még okt. 30. lemondott.

Még ez év őszén híveivel együtt újból megalakította a nemzeti pártot s a katonai nyelvkérdésben, a királyi civilista főemelésénél heves szóharcozatot vívott a kormány elnökével. A kisebbségi parlamenti forradalom megszüntetésének és a házszabályok megfelelő revideálásának híve volt ugyan, de a Tisza István híres ugrai levele nyomán keletkezett ellenzéki támadások első sorában újból A. politikai egyénisége domborodott ki. 1904. nov. 18. után belépett az ellenzéki pártok szövetségébe, az év végén pedig — midőn törvényen kívüli állapotban feloszlatta a kormány az országgyűlést — elvbarátaival együtt elhagyta a hatvanhetes alapítást és a függetlenségi párt tagja lett. Az 1905. jan. 26-iki választás eredményeijórész A. elérésének, valamint a magyar közéletben párját ritkító hatalmas ellenzéki izgatásának voltak folyományai. A koalíció többségrejutásával a magyar vezényszó érdekében megindított ú. n. nemzeti ellenállásnak A. lett legfőbb mozgatója. Ügyszólván az egész országot bejárta, hogy a vármegyéket és a népet megnyerje a szenvedőlegesen ellenállásnak a Fejérváry-kabinettel szemben. A korona és a szövetséget pártok közt 1906. április 9. létrejött paktum alapján a Wekerle elnöksége alatt alakított kormányban a kultusztárcát vállalta el. 1910. jan. 17-ig viselte a miniszterséget, mely alatt legfontosabb műve az elemi iskolai törvényeknek nemzeti szellemben megalkotása (1907. XXVII. t. cikk), az ingyenes népoktatás törvénybe iktatása és az 1848. XX. t. c. végrehajtásának megkezdése voltak. Számos más előkészített javaslatának országgyűlési tárgyalását (kat. autonómia, gazdasági népoktatás, harmadik egyetem stb.) a bankkérdés miatt kitért parlamenti válság gátolta meg, mely előbb a koalíció sorait bontotta meg, majd kettészakította a nagy függetlenségi pártot s végül a Wekerle-kormányt is megbuktatta. A. a Kossuth Ferenc vezetésé alatt maradt párthoz csatlakozott s mint a Kossuth-párt tagja nyert képviselői mandátumot az 1910. jún. 1-i választáson hű kerületében, Jászberényben.

A. más téren is nagy szolgálatokat tett hazájának. Úgy az interparlamentáris tanácskozásokon, mint irodalmi működésével Magyarország közjogi helyzetét és nemzeti aspirációit igyekezett népszerűvé vagy legalább érthetővé tenni Európában. E szempontból kiváló figyelmet érdemelnek főleg az utóbbi évek küzdelmei alatt a külföldet tájékoztató cikkei francia, német és angol lapokban. Az interparlamentáris üléseken (Brüsszel, Krisztianán, Páris, Saint-Louis, London) méltón képviselte Magyarországot, melynek ott számos barátot szerzett. Különösen Amerikában keltett nagy hatást széles műveltségével, a nemzetközi jogban való jártasságával, kiváltságos képességével. Magyarok kívül egyforma tökéletességgel szónokolt a német, francia, angol és olasz nyelveken, melyeknek mindegyikén képes gondolatait művészileg kifejezni. V. ö. *The inridical nature of the relations between Austria and Hungary* (Budapest, 1907) c. művét. Emellett A. tiszteleti, illetőleg igazgatósági tagja az Akadémiának és rendes tagja a Kisfaludy-társaságnak, melynek székét *Aesthetika és poli-*

tika, művész és államférfi c. értekezésével foglalta el (1895). 1896. a kolozsvári, majd a budapesti egyetem tiszteletbeli államtudományi, 1909. a nemzetközi orvoskongresszus alkalmából pedig orvostudományi doktorává választotta. Személyes beszédei 2 kötetben 1896. (utóbb a Magyar Könyvtárban is) jelentek meg. V. ö.: *Hungarus, A délibábok hőse* (Budapest 1896); *Lévay M., A. politikájának filozófiája és konklúziója* (Győr 1904); *Návay L., Az A.-féle iskolai törvények* (Budapesti Szemle, 1909. évf.).

2. *A. Antal* gróf, szül. 1852. dec. 21. Az elmúlt század nyolcvanas éveiben nagy szerepet játszott telivérei révén a lóversenysportban. 1888. a bécsi derbyt Rajta-Rajtával, a német derbyt Tegetthoffal nyerte meg, 1889. pedig Triumph-fal vitte el a bécsi derbyt; oly hármas eredmény, amely ritkítja párját a versenysport történetében. Később versenyszíneitől elfordult a szerencse s a múlt század 90-es éveiben feloszlatta versenyistállóját s teljesen visszavonult a turfótól.

3. *A. Géza* gróf, *A. Károly* gróf egyetlen fia, szül. Bécsben 1853. febr. 13. Középkiskolai bevégzése után jogot hallgatott, majd átvéve pálfai uradalma, annak kezelésével foglalkozik. 1881. óta cs. és kir. kamarás, a főrendiház tagja. 1906. ápr. 25. Tolna vármegye főispánjává nevezetett ki, mint ilyen 1909. okt. 2. v. b. t. méltóságot nyert. Felesége gr. Széchenyi Paula csillagkeresztes és palotahölgy. Fiuk *Károly* (szül. 1878. aug. 28.) cs. és kir. kamarás és dragonyosfőhadnagy, 1908. jan. 25. Windischgraetz Aglaja hercegnővel, Windischgraetz Alfréd herceg leányával lépett házasságra. Másik fiuk *Rezső* (szül. 1882. márc. 12.) cs. és kir. kamarás és huszárhadnagy, a felség személye körüli minisztériumban segédtitkár.

4. *A. György* gróf, államférfi, *A. Antal* gróf második fia, szül. 1808. dec. 29.-én, megh. Eberhardon 1899. márc. 1. Tanulmányai után hivatalt vállalt a bécsi magyar kancelláriánál s az ifjú tehetségeket melegen pártoló Reviczky gróf fő-kancellár mellett fogalmazó lett. Politikailag csak az 1839—40. országgyűlésen kezdett először szerepelni, s a fiatal konzervatív főúr Dessewffy Aurél gróf oldalán csakhamar egyik vezéregyéniségévé vált a kormány politikáját támogató, ú. n. *fontolva haladó* pártnak a főrendek tábláján. Mikor az udvar belátta, hogy a reformok elől nem zárkozhatik el többé s a szabadelvű ellenzék ellensúlyozására megállapodott bizonyos haladási tempót követő kormányprogramban, annak képviselését és keresztülvitelét az erélytelen s amellet beteges Mailáth főkancellár helyett A.-ra bízta 1844., ki mint jó szónok és író, továbbá mint önálló gondolkodású és hazafias szándékú politikus, az országban bizonyos népszerűségnek örvendett. Az ügyeket valójában már 1844. rábízták, noha a kancellária feje csak 1846. ápr. 5.-én lett. A. teljesen Metternich intenciói szerint léptette életbe az adminisztrátori rendszert (l. o.) az egyre szélesebb hullámokat verő ellenzéki agitációk megzabolázására és letörésére. Az új közigazgatási és végrehajtó apparátus felállításában A. ugyan fokozatosan és kellő körültekintéssel járt el, de a kormányrendeletek keresztülvitelében mutatott erélyes-

sége riasztólag hatott a szabadelvű táborra s óriási izgatottságot keltett a vármegyéken. A főcél egy hajlékony és kezelhető országgyűlési többség megteremtése volt, minthogy azonban egyelőre nem volt kilátásban annak összehívása, az adminisztrátori tevékenység a vármegyei tisztújításokban összpontosult, hogy az udvar — ki-nyomlálva a szabadelvűeket a tisztikarból — alkalmas politikai talajra leljen saját céljai megvalósításánál.

Hogy az országszerte megindult tiltakozásoknak élet vegye, A. maga vállalkozott az ellenzék által korábban javasolt reformok egy részének keresztülvitelére, amivel a hatalommal bíró kormányrendszer fenntartásához erkölcsi jogosultságot óhajtott szerezni. Deák és Kossuth folyvást növekvő befolyása ellen Széchenyi tekintélyét akarta kijátszani s megnyerte őt a közlekedési tárca vezetésére a helytartó-tanácsban. A közeledő 1847—48. országgyűlésre pedig a javaslatok egész sorát készítette elő, melyeknek mindegyike a legstürgetőbb ellenzéki követelés teljesítését (ösiség megszüntetése, örökvaltság, vám- és hiteltűgyek stb.) tűzte célul. Sem e népszerű reformok, sem az országgyűlést megnyitó királyi beszéd magyarsága és István főhercegnek nádorrá választása nem csillapították le az adminisztrátorok működése miatt folyvást élesedő viták szenvedélyeit; az ellenzék csaknem egyhanguan A. fejét követelte a szokatlan hevességgű és izgatottságú diétai tárgyalásokon. A-t betegsége alatt érte a februári forradalom kitörése Párisban, éppen akkor, midőn — mint márc. 1. Széchenynek írta — az országgyűlés berekesztésének tervével foglalkozott s úgy okoskodott, hogy a jelen helyzetben az udvartól engedményeket kívánni politikai bűn volna, «de hiábavaló is lenne, mert erre rá nem állanánk». Súlyos betegsége megátolta, hogy a márciusi napok válságaiban tevételes részt vegyen; márc. 16-án hivatalától, sőt jó időre a politikától is visszavonult, s az események teljesen nélkülözöttak tovább. Felgyógyulása után úgy a szabadságharc, mint a Bach-rendszer alatt birtokain visszavonulva, politikai passzivitásban élt, megtagadva minden közösséget az aulikus és *muszkavezető* mágánások csoportjától. Nem pénzért és hatalomért állott előbb az udvari politika szolgálatába, s mikor az események elsodorták, büszke önérzettel utasította vissza az udvari kitüntetéset, mert az 1848-iki szentesítés után az új rendszer lojális elfogadását ajánlotta az udvarnak, és ezzel ellentétben állott volna a régi rendszer képviselőjének kitüntetése.

A-nak, valamint a vezérségét elismerő új konzervatív pártnak jelentékenyebb politikai szerepe ismét csak az októberi diploma (l. o.) után kezdődött. Elvállalta az országbírói méltóságot s 1861. a királyi biztosságot az országgyűlés vezetésére. Bár 1862. memorandumában Magyarország jogi önállóságát, a paritást és a felelős parlament kormányt sürgette, hajlandó volt a tényleges restitútio in integrum előtt is megegyezést keresni, s ez elválasztotta őt Deáktól és híveitől, kik a jogfolytonosság csorbitatlan érvényesítését (a 48-as törvények restaurálását) követelték. Részt vett az 1865—68. országgyűlésen, valamint a

kiegyezési bizottság munkálataiban, álláspontját azonban nem sikerült diadalra juttatni, jórészt az 1848 előtti szereplése miatt, melynek népszerűtlensége nyomasztólag hatott politikai szereplésére. Kedvetlenül, bár nem csüggedve, vonult vissza a magánéletbe, s noha egyéniségének feszessége, sőt ridegsége miatt nevét sohasem övezte a népszerűség, hosszú életében megérte, hogy a történelem objektív ítélete, ha nem is lett kedvező az általa képviselt politikára, A. jószándékú hazafiasságát, jellemének érintetlenségét és politikai tehetségének gazdagságát és hajlékonyságát elismerte, s ezt még politikai ellenfelei sem vonták kétségbe.

Szereplésére fényt vetnek id. Szögyény-Marich László emlékiratai, valamint a saját kiadatlan főljegyzései, amelyek csak 1849-ig terjednek.

5. A. Lajos gróf, az első magyarországi udvarnagy, szül. Badenben (Bécs mellett) 1849 máj. 4-én, mint A. Gyula gróf fia (Antal nagykövét unokája), megh. 1909 dec. 12. Budapesten. Nevelését édesanyja, a kiváló műveltségű Sztáray Zsófia grófnő vezette. Ez férje korai halála után téli tartózkodási helyül Rómát választván, A. is itt töltötte gyermekifjú éveit és az itteni benyomások nagy hatással voltak jellemének fejlődésére. 1871. lépett házasságra Seher-Thoss Margit grófnővel, kivel éveken át nagyapponyi birtokán élt családjának és a jötekonyságnak. 1876. Kisapponyban kórházat és iskolát, majd 1884. kórházat alapítottak, mely két intézet áldásos működést fejt ki a tót ajkú lakosság körében. A Vatikánnal való régi összeköttetése folytán 1877. Larisch gróf nagykövettel együtt speciális diplomáciai megbízatással a pápai udvarhoz küldetett. 1895 dec. 13-án ő felsége magyarországi udvarnagyává és belső titkos tanácsossá nevezte ki. Előbbi állásának ő volt első betöltője és annak működési körét királyhű és hazaszerető egyénisége által 14 évi udvarnagysága alatt helyes irányban alakította ki. 1878 óta cs. és kir. kamarás, 1898. megkapta az I. oszt. vaskoronarendet, 1908. pedig a Lipót-rend I. osztályát. Azonkívül számos külföldi rend nagykeresztjének volt tulajdonosa és a főrendiháznak örökös tagja. Özvegye csillagkeresztos és cs. és kir. palotahölgy. 1899. kapta az I. oszt. Erzsébet-rendet. V. ö. *Jambrikovics* László, Emlékezés gróf A. Lajosról (Budapest 1910). — Fia A. Gyula gróf, szül. Nagyapponyban 1873. Középiskolai tanulmányait befejezván, a hadsereg szolgálatába lépett. A 13. cs. és kir. huszárezredben volt hadnagy, majd főhadnagy. Kilépvén a tényleges katonai szolgálatból, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. Az 1901—1904. országgyűlésen a bazini kerületet képviselte szabadelvű párti programmal. 1895 óta cs. és kir. kamarás. — Második fia A. Antal gr., szül. Bécsben 1877., cs. és kir. kamarás, jelenleg miniszteri segédtitkár és kereskedelmi szaktudósító Brüsszelben, 1910 október 17-én nőtől vette Lindes Eugeniat Szt.-Pétervárról. — Harmadik fia A. Henrik gr., szül. Bécsben 1885., jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol államtudományi doktori oklevelet nyert; 1910 óta cs. és kir. kamarás. Jelenleg attaché a berlini nagykövetségén.

6. *A. Sándor* gróf, egyike hazánk legkiválóbb gyűjtőinek s bibliofiljeinek. Szül. 1844 jan. 19-én Párisban. A. Rudolf grófnak, akkori párisi, később londoni követnek fia. A. egy ideig apja oldalán működött mint követseggi titkár, de apja halála óta hazájába visszatérve, egészen birtokainak és tudományos kedvteléseinek él. Egyik ösének, Isotta Nogarola grófnőnek műveit kiadta Ábel Jenővel együtt. Lengyeli könyvtárának kincseit és ritkaságait az 1882-iki könyvkiállítás alkalmával ismertette. Különös érdeklődéssel kíséri a történeti és művészettörténeti tanulmányokat és újabban nagybecsű adománnyal gazdagította a budapesti egyetem művészettörténeti szemináriumát. 1888 óta az akadémia igazgató-tanácsának tagja, 1905 máj. 12. pedig az I. osztály tiszteletbeli tagjává választotta. Tagja a nemzeti múzeumi tanácsnak is. Jelentékeny része volt a székszárdi múzeum felállításában (1896). 1897. megkapta a v. b. t. tanácsosi méltóságot. 1904. m. kir. főkamarmesterré nevezetett ki, 1907. pedig az aranygyapjas rendet kapta. Lengyeli birtokán a magyar vonatkozású régi nyomtatványokból ritka teljes könyvtárt létesített, melynek leíró lajstromát is közzétette. (Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. Gyűjtötte és leírta gr. A. S. (Budapest, 2 k. 1900—1902). A családi oklevéltár az ő költségén lát napvilágot. Neje Esterházy Alexandrina grófnő (szül. 1856 jan. 18.) cs. és kir. palotahölgy, kívül 1878 ápr. 27. lépetházasságra. Nővére *Ilona* (szül. 1848 nov. 15.) csillagkeresztes hölgy, 1866. Borghese Pál herceghez ment nőül.

Apponyi-könyvtár, legbecsesebb magánkönyvtáraink egyike, melynek alapját gróf *Apponyi Antal* Bécsben 1774. vetette meg. Apponyi halála után fia, szintén Antal, ki 1849-ig osztrák követ volt a francia udvarnál, vette át testvéreitől 70.000 fírtón s 1827. Pozsonyba szállíttatta, ahol külön erre a célra emelt épületben helyezte el. Az 50-es években közkönyvtárrá akarta átalakítani s föl is kérte Pozsony városát egy könyvtárnoki állás rendszeresítésére; a városi tanács azonban az ajánlatot nem fogadta el, mire Apponyi a könyvtárt a nyitra vármegyei nagyapponyi családi kastélyba vitette. A legértékesebb hungaricumokat, mintegy 2000 kötetet, Apponyi Antal gróf a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta; jelenlegi állománya az Apponyi-könyvtárnak körülbelül 26.000 kötet.

Apport, a kereskedelmi társaságoknál valamelyik társtag oly betéte, amely nem készpénzből, hanem árukból, ingatlanból (gyár, bánya), felszerelésekből vagy értékes jogosítványokból, találmányi szabadalomból, vasúttéptésre nyert engedélyből stb. áll. Különösen részvénytársaságoknál az alapítók akkép törekcszenek néha a társaság rovására nagy nyereséghez jutni, hogy mondott természetű tárgyakat adnak át az alakuló részvénytársaságnak, oly pénzösszeg vagy annyi részvény fejében, amelynek értéke az A. értékét jelentékenyen meghaladja. Ily visszaélések lehető megakadályozása végett a magy. keresk. törvény (150. és 156 §) elrendeli, hogy az A. értékét a kibocsátott tervetben ki kell tenni és hogy az A. értékét véglegesen az alakuló közgyű-

lés állapítja meg, semmiesetre sem nagyobb értékben, mint amekkora a tervetben mondva volt.

Apporte (franc., ejtsd: apport) a. m. «Hozd el!», a kutyaának, főleg vadászkutyának szóló parancs. **Appozíció** (latin nyelvtani műszó, voltaképen a. m. hozzátétel), l. *Jelző*.

Apprecatio (lat.) a. m. sürgős kérelem; *apprecatorius*, óhajtó, sürgősen kérő.

Appreciál (lat.) a. m. megbecsül, valaminek értékét meghatározza; *appreciáció*, becslés.

Apprehendál (lat.) a. m. valamit megfog, felfog, megért (a magyarban újabban az az értelme fejlődött ki, hogy: neheztel). Ebből *apprehenzió*: valaminek felfogása, a Kant-féle filozófia műszava. Midőn valamely dolog érzékünkre hat, érzetek keletkeznek bennünk, melyeket egymásután a tudatban felfogunk. Ezt az első fokát az érzéki észrevesésnek nevezi Kant apprehenzióknak. *Jogi* jelentését l. *Apprehensio*.

Apprehensio (lat. a. m. megragadás), a római jogban a birtokbavételt jelenti. A régi római jogban a birtokbavételhez sztilkséges volt az ingó dolognak kézzel megfogása és az ingatlanra való rálépés. Büntetőjogi szempontból az A. a lopott tárgynak a tolvaj által valóóságos hatalmába kerítését jelenti. Az A.-nális elmélet szerint, mely ma a királyi kuria bíraskodásában is uralkodó, mihelyt a tettes előkészítette a tárgyat arra, hogy elvigye, a lopás még akkor is be van fejezve, ha e pillanatban rajtakapják s ő valóssággal semmit el nem vihet. Ezzel szemben az abláció-elmélet (l. o.) hívei a lopást csak az elvitellel tekintik befejezettnek, viszont a contrectationális elmélet hívei már a pusztá megfogással. L. még *Apprehendál*.

Apprentice, sportszó, a. m. lovászfűtő.

Appressio, l. *Odasimulás*.

Appretálás, l. *Csínózás*.

Appretura, l. *Csínózás*.

Apprile, l. *Aprile*.

Approbáció, jóváhagyás, általában illetékes ítélet arról, hogy valamely személy vagy valamely tárgy bizonyos célra alkalmas. *Egyházi* szempontból háromféle jóváhagyás nagyfontosságú: személyek jóváhagyása valamely hivatalra vagy gyóntatásra, s könyvek jóváhagyása kiadásra és olvasásra. Ha valakit pappá szentelnek, csak akkor nyer jogot egyházi hivatalok betöltésére, ha őt főpásztor, püspök vagy rendfőnöke approbálja. Ilyen pl. a plébános, úgynevezett zsinati vizsgálat alapján adott A. A trienti zsinat elrendelte, hogy senki oly könyvet, mely a vallást tárgyalja, névtelenül és egyházi főhatósága, ordináriusa engedély nélkül ki ne adjon. Az engedély megadása az egyházi cenzorok véleménye alapján a könyv approbálása.

A. tankönyveknél, az iskolai főhatóságoknak az az intézkedése, amely szerint a vezetősík alatt álló iskolákban csak az olyan tankönyvek használatát engedik meg, amelyeket előbb megvizsgáltak és hasznavehetőnek ítélték. A könyvek megbírlását 1895-ig az orsz. közoktatási tanács, azóta közvetlenül maga a közoktatási minisztérium végzi esetről-esetre fől-kért szakértők véleménye alapján.

Approbál, megejtett vizsgálat után valamit jóváhagy, megenged; *approbative*, jóváhagyólag.

Approbaták v. *Approbatæ constitutiones regni Transilvaniæ et partium Hungariæ eidem annexarum*, az erdélyi külön törvényhozás eredményeinek II. Rákóczi György alatt keletkezett gyűjteménye. Nem egyszerű időrendbe szedett törvénygyűjtemény, hanem a törvényeknek bizonyos rendszerben való feldolgozása. Az 1540-től 1653-ig alkotott országos végzeményekből kiválogatott és kivonatolt, sőt a szükséghez képest módosított kiigazított törvényekiknek rendszeres (tárgyak szerint való) egybeállítása. A törvénykönyv nyelve latinus kifejezésekkel tarkított magyar. Az 1. kiadás 1653., a 3. kiad. 1815. jelent meg.

Approches (franc., ejtsd: á-prós), megközelítő árkok, futóárkok; 1. *Várharc*.

Appropriatio (lat.), kat. teol. műszó a Szentháromság egyes személyeinek tulajdonított munkák kifejezésére. Így tulajdoníttatik az Atyának a teremtés, a Fiúnak a megváltás, a Szentléleknek a megszentelés. — A. továbbá a m. költségvetési felhatalmazás, 1. *Allami költségvetés*.

Approvizional (franc.) a m. hadkészlettel, különösen élelemmel és lőszerrel ellát.

Approximatio (lat.) a m. megközelítés; *approximative*, megközelítőleg.

Approximitás (lat.) a m. közelség. A csillagászatban két égitest pályájában az egymástól való legkisebb távolság.

Appui (franc., ejtsd: appüi), támasztók; hadműveleteknél támaszkodó pont.

Appun, 1. *Georg*, neves német akusztikus, szül. 1816 Hanauban, megh. u. o. 1885. Hírét a legtisztább akusztikussággal épített harmóniumaival alapította meg. — 2. *A.*, *Karl Ferdinand*, természet-kutató és utazó, szül. 1820. Bunzlauuban, megh. 1872. Brit-Guayanában. 1849—59. köznövénytani szempontból felkutatta Venezuelát és Brit-Guayanát, majd Brazília egy részét és az Amazon-folyót a perui határig.

Appunto (ol.), 1. *Appoint*.

A. pr. (lat.) a m. *anni praesentis*, a jelen évben; római feliratokon a m. *Annonæ praefectus*, a gabnakészletek felügyelője.

Apraxia (gör.) a zavart cselekvésnek az az alakja, midőn a beteg mozgatható tagjait a helyesen megismert célnak megfelelőleg nem tudja használni, pl. a beteg írni készül, de a tollat nem mártja az előtte lévő tintatartóba, hanem fülét piszkálja a tollszárral, holott tudja, hogy írni akar; megismeri a tintatartót, tollat is, csak a megfelelő mozgásokat végezni nem tudja.

Apraxin, 1. *Matvejevs Fjodor* gróf. Egyik legbefolyásosabb és legjelentékenyebb ember Nagy Péter környezetében. Szül. 1671., megh. 1728 nov. 10. Tatár családból eredt. Péter cár tengernaggyá nevezte ki, mely állásban A. megalapítója lett az orosz tengerészetnek. 1713. a Finnországgal ellen intézett támadásban szerencsével működött és Svédországot a nystadti béke megkötésére kényszerítette, minek következtében Oroszország a keleti tengeri tartományok birtokához jutott. Később a cárt a Perzsia ellen viselt hadjárataiban követte.

2. *A.*, *Fjodorovics István* gróf, az előbbeni rokona. Szül. 1702., megh. 1758. Részt vett Münnich

alatt a törökök ellen viselt hadjáratban, esküdt elensége volt a porosz pártnak és 1757. az orosz hadsereget Poroszország ellen vezette Aug. 3. Gross-Jägersdorf mellett győzött ugyan, de arra a hírre, hogy a cárné súlyos beteg, visszasietett Oroszországba. Emiatt azzal vádolták, hogy II. Frigyes által magát megvesztegetettette, és hadi törvényszék elé állították, melynek ítélet-hozatala előtt a fogóságban meghalt.

3. *A.*, *Julia*, orosz grófi származású irónő, született 1824 körül, 1849-ben Batthyányi Artur gróf neje lett, de tőle később elvált; 1860 és 1863 közt élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki, 1862. mint tragikái művésznő a színi pályára lépett. 1863. Párisba költözött, hol színi szereplését folytatta. Elbeszéléseket és regényeket írt, rendesen franciául, de magyarra is majd mind lefordították. Munkái: *Hiába beszélnek*, ford. Huszár Imre 1860; *Ilona*, ford. Agai Adolf 1861; *Két nőszív*, ford. Toldy István; *Szerény Ilma naplója*, ford. u. a. 1862; *Quelques feuilles détachées des mémoires de la tragédienne hongroise*, Páris 1863; egy drámáját (*A honfoglalók*) a nemzeti színházban adták 1861. Legtöbb művét *Eiluj Nixarpa* álnéven bocsátotta közre.

Après (franc., ejtsd: apré, «után»), műszó a m. játékokban arra az esetre, ha a bankadónak és játékosnak egyenlő pontja van. Ez esetben egyik sem nyert.

à présentation (franc.) a m. bemutatás-kor, látra; megfelel az olasz *a vista* (l. o.) kifejezésnek.

Après la lettre (franc.), írásos lenyomat, azaz lenyomat olyan metszett részlemezről, melyre már be van vésve a kép ismertetésére szolgáló minden írás, t. i. a kép címe, a metszőnek a neve, stb. aszerint, hogy a lenyomatok az írás mely stádiumában készültek. Lehet «lettre grise» nyitott próbaírással és «lettre noire» már beillesztett zárt írással, az utóbbiak már nem a legelső közlők, azért kevésbé értékesek. L. még *Avant la lettre* és *Épreuve d'artiste*.

Après nous le déluge (franc.), «utánunk (jöhethet) a vízözön», olyanok jelszava, akik az utánuk következőkkel nem törődnek, csak a maguk jólétére van gondjuk. E mondást Pompadournak tulajdonítták, de csak egy régi görög költő modernizált szava, melyet Cícero is idéz *De finibus* c. művében.

Apricatio (lat.) a m. *napfürdő* (l. o.).

Apricena (ejtsd: apricsena), város Foggia olasz tartományban, vasút mellett, (1901) 7643 lak., kőbányával.

Apriesz, egyiptomi király, II. Psammetik fia, uralkodott Kr. e. 588—570. A név egyipt. formája: *Uah-ab-rá*; héberül Hofra. A vissza akarta szerezni Szíriát, de Nebukadnezárt nem tudta megakadályozni Jeruzsálem bevételében. Azt a felmentő sereget, melyet ő az ostrom alá fogott izraelitáknak küldött, Nebukadnezár visszaverte. Valószínűnek látszik, hogy egy libiai lázadás következtében elvesztette trónját, és ekkor hadvezérét, Aahmeszt (Amazisz-t) kiáltották ki királynak.

Aprile (d'Aprile, Aprile, Aprili), olasz szobrász és kőfaragócsalád Caronából (a luganói tó mellett),

melynek sok tagja a XV. sz.-tól kezdve főleg Genovában, de Olaszország egyéb városaiban, sőt a külföldön is sokat dolgozott. A család legjelesebb tagjai: A., *Antonio Maria*, aki rokonaival és társaival Spanyolországban alkotott igen gazdagon díszített műveket, főleg síremlékeket. Ilyenek: Don Pedro Enriquez de Ribera síremléke a sevillai templomban (1525); Don Francesco de Zuñiga és neje síremléke (most a S. Lorenzo templomban, Santiago de Compostella mellett), a Tarifa-család mauzoleuma (Sevilla, egyetemi templom) stb. Tőle való a savonai székesegyház pompás szőszéke is. — A., *Giovanni Antonio*, az előbbinek testvére, egy társával együtt befejezte Francisco Ruiz avilai püspök síremlékét (1526), Spanyolország legkiválóbb illyenmű emlékeinek egyikét, melyet Ordoñez befejezetlen hagyott. Ebből a családból származnak az *Aprily* néven ismert budapesti kőfaragók.

Április (a latin *aperire* «megnyitni» szótól, mert Ovidius szerint a tavasz nyit meg mindent, Szt. György hava), a régi római kalendáriumban az évnek második, a júliánban az évnek negyedik hónapja. Most 30 napos, Julius Caesarig 29 napos volt. A.-ban a Nap a bika jegyébe lép.

Április bolondja, akit általános népszokás szerint április 1-én tréfásan rászédnek, akivel a bolondját járatják, hogy aztán jól kikacagják. Az áprilisba küldés elterjedt szokás mindenfelé, s az A.-t a francia «poisson d'avril»-nak, az angol «April-fool»-nak, az olasz «Calandrino»-nak, a német «Aprilsnarr»-nak hívja. Honnan ered a tréfás szokás, nem tudják biztosan. Mondják, hogy az április hónap csalfa, változó volta adja magyarázatát; mondják, hogy egy ősi kelta szokás maradványa, mikor is április kezdetén bohó, vidám tavaszi ünnepeket ültek; mások szerint a husvéti Passiójátékok amaz epizódjának emléke rejlenék benne, melyben Krisztust az egyik főpaptól a másikhoz, majd Pilátustól Herodeshez küldik (innen a közmondás Ponciustól Pilátushoz küldözni); mondják, hogy IX. Károly egy rendeletből ered, amely rendelkezés 1564. az új esztendő április 1-éről áttette január 1-ére. Akkor is szokásban voltak az újévi ajándékok, de a rendelet után az emberek januárban az áprilisi, áprilisban a januári ajándékokkal biztatgatták egymást. Szigligeti Edéknak van ilyen című vígjátéka.

Április 11. Az 1898. V. t.-c. az 1848-iki törvények megalkotásának félszázados évfordulója alkalmából A.-ét, mint azt a napot, amelyen V. Ferdinánd az 1848. évi korszakot alkotó törvényeket szentesítette, nemzeti ünnepé nyilvánította.

Aprilov, Vaszil Eusztatjev, az új-bolgár nemzeti eszme főlebesztője Bulgáriában. Szül. Gabrovóban Tirnovó mellett a XVIII. sz. végén. Kereskedő volt Odesszában. Meghalt 1848. Az ő koráig az új-görög nyelv volt Bulgáriában a hivatalos és iskolai nyelv. A. 1832. saját költségén alapította Gabrovóban az első európai módon berendezett bolgár nyelvű elemi iskolát és ezzel alapját vetette meg a bolgár nemzeti nyelv művelésének és a bolgár nemzeti szabadság eszméje terjesztésének. A szükséges tankönyveket *Budán* és Belgrádban ingyen nyomtatták. A. író is volt, 1841. kiadta a *Dennica* című lapot és 1842. a szláv apos-

tolok életéről szóló munkáját orosz és bolgár nyelven.

Áprilvirág v. *Áprilisi virág* (növ.), így nevezik az országban több helyütt az *Anemone nemorosa* L. növényt, vagyis a berki szellőrózsát.

A prima vista (olasz) a. m. első látásra egy zenedarabot a kottából előleges gyakorlás nélkül lejátszani. L. még *A vista*.

A priori és **a posteriori** (lat.), szószerint *a priori* a. m. előzőből és *a posteriori* a. m. következőből. Filozófiai műszók, melyek nem mindig jelentettek egyformát. *Aristoteles* szerint amaz: megismerés az okokból, emez: megismerés a következményekből. *Leibniz*-nél A. annyit jelent mint *Aristoteles*-nél, a *posteriori* annyi mint megismerés a tapasztalatból. *Kant* más értelmet ruház e fogalmakra és az ő meghatározásai szerint használja e műszókat a mai filozófia. Szerinte A.: a tiszta megismerés, mely a tapasztalattól egészen független, pl. a tér, az idő, a kategóriák; ellenben a *posteriori*: az empirikus, a tapasztalati megismerés, melynek az érzéki észlelés a forrása; szóval az a megismerés, mely éppen ezért ingadozó és változó; míg az A.-megismerést v. tudást az jellemzi, hogy általános érvényű és hogy szükségképi. A közönséges nyelvben A. még ma is az *aristotelesi* értelemben használtatik. A *Kant*-féle meghatározások jelentőségéről l. *Kant*.

Aprító gép. Általánosan így nevezhetők mindazok a gépek, melyek szilárd testeket apróbb részekre darabolnak. Az aprító gépekhez tartoznak a zúzó kalapácsok, a zúzó hengerek vagyis hengerszékek, őrlőhengerek, kőjáratok, golyós malmok, dezintegrátorok, kötőrők s más ilyenféle gépek.

A privativum, l. A.

Apró bojtortján, l. *Párlófű*.

Apró bolygók, l. *Bolygók*.

Apró csalán (növ.), l. *Csalán*.

Apród, eredetileg nemes származású ifjú, akit lovaggá való kiképzés végett valamely előkelő főúr v. fejedelem udvarán neveltek. Később Magyarországon több céhnél a mesterséget tanuló ifjakat is A.-nak hívták. A nemes A.-ok tudományos kiképzéséről és a lovagias ügyességekre való oktatásáról az a főúr gondoskodott, aki az A.-ot házához vette; az A. ugyan *úrfi* volt, de azért mégis bizonyos, nem megalázonak tekintett szolgálatokat is kellett végeznie, mint pl. ebédközben a kiszolgáló inasokra felügyelni, az előkelő személyeknek bort töltögetni, a fegyvertárt rendben tartani, a loápolásra felügyelni stb. Háború esetén az idősebb A.-ok gazdájukkal atáborba mentek, annak oldalán harcoltak s mindenképen segítették, ha veszélyben forgott v. baj érte. Hazánkban az A.-viszonynak egy neve a jurátus intézményben 1848-ig maradt fenn. Németországban az A.-intézményt céhszerűen találjuk berendezve a XVI. sz.-ig; 8 éves korában a nemes fiú A. lett; 14 éves korában a templomban ünnepélyesen hadapróddá (Knappe) avatták fel; 21 éves korában végre, ha különben érdemes volt arra, lovaggá ütötték.

Aprógliszta (állat), az orsógliszta (l. o.) népies neve.

Apró jószág v. apró marha és apró majorság a gyűjtő neve a gazdaságban levő szárnyas állatoknak. L. *Baromfi*.

Aprólék néven említik a szárnyasnak és vadnak végtagjait, gyomorral, szívvel, léppel és májjal együtt. Különösen kedvelt ételek a nyúl-, kacsa- és liba-A.

Apró marha, l. Baromfi.

Aprópénz, a kisleltetés számára ezüstből, nikkeltől, rézből, bronzból vert kisebb névértékű pénz. L. *Váltópénz*.

Apró pillék, Mikrolepidoptera (állat), a pikkelyes szárnyú rovarok egyik alrendje, melyeknek szárnyai keskenyek, néha rojtosak, nyugvaskor vízszintesen állók v. testüket övedzik; csápjaik serteidomuak és hernyóik rendszeren 14—16-lábuak. Körülbelül 10000 faja van, melyek közül Európából 2700 és Magyarországból 1300-nál több faj ismeretes. Egyesek hernyói kártékonyak, mint a *molyok* (Tineidae), a szőlőlilónca (Tortrix Pilleriana) stb. Négy családra oszlik: 1. *Tollasszárnyú pillék* (Pterophoridae), melyeknek szárnyai 2—3 tollalakú lebenyre vannak osztva. 2. *Molyok* (Tineidae), melyeknek csápjai serteidomuak, szárnyaik keskenyek, néha hegyesek és rojtosak; hernyóik egyes növényeken, leveleken, rügyekben, állatanyagokban, mint prémben, tollban stb. élnek és fonadékba bábozzák be magukat. 3. *Levélsodró pillék* (Tortricidae), mellőli szárnyaik alapi része előre hajolva nyugvaskor mintegy vállat formál, hernyóik rendszeren önsodorta levéltekeresekben, rügyekben és gyümölcsökben élnek. 4. *Tűzpillék* (Pyralidae), a hímek csápjai fésűsek; nevüket onnan vették, mert esténként a világosság körül igen szeretnek röpködni. Hernyóik állati anyagokon vagy növényeken élnek. L. még *Levélsodrók*, *Molyok*, *Tollasszárnyúak* és *Tűzpillék*.

à propos (franc., ejtsd: á propó) a. m. idejekor, éppen jókor, alkalmas, ez alkalommal (a fenförgő tárgyról) eszembe jut.

Aprosopus (gör.), az arc-hasadás legsúlyosabb foka, midőn az arcnyulványok egyáltalában nem fejlődnek kis az arc helyén csak nagy üreget találunk.

Aprószentek napja. Ama kisdedek emléktünet, kiket Herodes leöletett; dec. 28-án. Valószínűleg a legrégebb az ünnepek között, melyeket az egyház a mártírok tiszteletére rendelt; már a II. sz.-ban említés történik róla.

Aprószőlő, szőlőfaj, mely megaszalva árucikket képez; az e fajú szőlőtő (vitis vinifera apyrena) magvátlan bogyókat terem s különösen a jón szigeteken termesztik. A szemeket aug. végén szedik le s szabad ég alatt megszállják, mire szép időben 8—10 nap, esősben pedig 3—4 hét szükséges. Aszalás után a bogyókat száraiktól elválasztják, falazott üregben szorosan összetömik s a levegő behatásától tökéletesen megóvják. A szállítás nagy hordókban és csomagokban történik.

Apróvad, l. Vad.

Apseron (az ó-korban Apseron), hegyfok és félsziget a Kaspi-tenger nyugati partján, a Kaukázus végső nyulványa. Különösen sárvulkánjairól és Baku közelében folyvást égő, hatalmas nafta-forrásairól ismeretes. A tűzmadók szent helynek tartják.

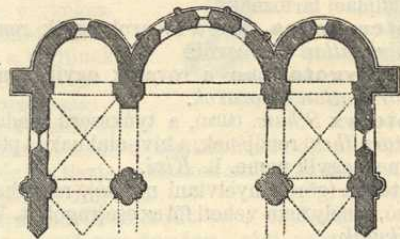
Apsica, a Tiszának jobboldali mellékfolyója Máramaros megyében, annak szigeti járásában, az Apecka havas völgyében több forrásból ered, melyek Felsőapsa falu mellett egyesülnek és a három Apsa falu körül kanyarodván, Körtyvélyes és Hosszumező között ömlenek a Tiszába.

Apsychia (gör.), ájulás, az eszmélet elvesztése, öntudatlanság.

Apsyrtos, l. Absyrtos.

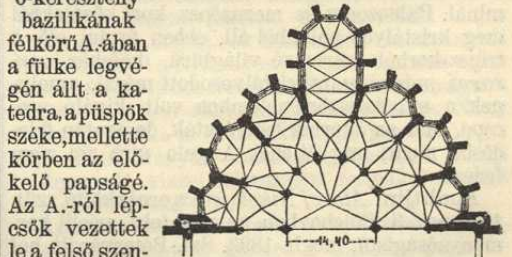
Apszarászok v. apszarák, hindu félistennök. Eleinte valószínűleg a felhők és a lég istennői közé tartoztak; többen a szanszkrit-költészetben is szerepelnek, így a szép *Urvasi*, Kalidása egyik szindarabjának a *Vikrama-Urvasinak* hősnője.

Apszis (gör.). Szorosan véve a klasszikus római építészet bazilikájának az a — legtöbbször félkörös fülkealakú boltozott — része, melyben az oltár állott. Tágabb értelemben a templom szent-

1. ábra. Hármasszisz.

télyének végződését értik alatta. Ez a végződés lehet félköríves, mint az ó-keresztény bazilikában, sokszögű, sőt sugárkapolnákkal is ellátott, mint a román és csücsíves stílus templomokban. Az ó-keresztény

bazilikának félkörű A.-ában a fülke legvégén állt a katedra, a püspök széke, mellette körben az előkelő papság. Az A.-ról lépcsők vezettek le a felső szentély szintjére. 2. ábra. Az amienszi székesegyház apszisa. (l. *Szentély*). A román stílusban gyakran a három hajónak megfelelő három A. található, mint ezt pl. (1. ábra) az 1207 körül épített lebenyi templom mutatja. A 2. ábra az amiens-i székesegyház A.-át mutatja, az azt körülövező sugárkapolnákkal együtt.

Apszisok (gör.), az ellipszis bolygó és üstökös pályák két legzsebső pontja, a perihélium és afélium együttes neve. Összekötő egyenesük az *apszisonvonal*, mely az ellipszis nagy tengelyével azonos. E vonal lassú forgásnak van alávetve, mely a többi bolygó vonzó hatásától ered.

Apt, arrondissement székhelye Vaucluse francia departementban, a Calavon mellett, melyen a város alatt 4 km.-re a rómaiak idejében épült híd vezet keresztül, igen szép és termékeny völgyben, vasútállomással, régi székesegyházzal, (1906) 6428

lak., gyertya-, kalap-, faience-iparral, selyemszövéssel és déligyümölcskereskedelemmel. A rómaiaktól lerombolt várost Julius Caesar ismét felépítette és Apta Julia Vulgentiumnak nevezte. 1801-ig püspöki székhely volt.

Aptenodytes Forst. (állat), az úszószárnyú madarak (*Aptenodytiornithes*) egyik neme. L. *Pingvin*.

Aptera (állat), szárnyatlanok, voltaképpen mindazok a rovarok, amelyeknek nincsen szárnyuk. Linné rendszerében a rovaroknak nyolcadik osztálya, amelybe a százlábúakat, pókféléket s az összes szárnyatlan rovarokat összefoglalta. Újabb rendszerezők ezt a szervezet dolgában eltérő elemekből álló osztályt a természetes rendszer elvei szerint beosztották más rovarrendekbe s az izeltlábúak osztályaiba; aptera névvel jelenleg a *felemásszárnyú* (Hemiptera) v. *csőrösrovarok* (Rhynchota) egyik alrendjét jelölik, amelybe a *tetvek* (Pediculidae) tartoznak.

Apterogenea (állat), a rovarok egyik rendje. L. *Szárnyatlan ősvorak*.

Apterygota (állat), a rovarok egyik rendje. L. *Szárnyatlan ősvorak*.

Apteryx Shaw. (állat), a tyúkszerű madarak (*Alectornithes*) rendjének, a kivi-alakuak (*Apterygiformes*) egyik neme. L. *Kivi*.

Aptóton (görög nyelvtani műszó), ragozhatatlan szó, amely nem veheti föl az esetragokat. V. ö. *Partikulák*.

Apuani Alpok, az Apenninek rögökre szakadozott kristályos zónájának legfontosabb tagja. É.-ről a Speziai-öbölbe ömlő *Magra* folyó határolja, az Apenninek mészkőzónájától a *Serchio* folyó választja el. Nem nagy kiterjedésű, de különösen a tenger felől meredek és magas hegység, a *Monte Pisanino* 1946 m. magas csúcsban kulminál. Paleozoos és mezozoos kori kőzetekből meg kristályos palákból áll, ebben fordul elő a triasz-korból származó világfűrű, hófehér *carrai márvány* (átkristályosodott mész), amelynek a művészetértékelemében volt kiváló szerepe. Már az ókoriak bányászták, de azután feledésbe ment, míg Michel Angelo újra föl nem fedezte.

Apuhtjin, Alexej Nikolajevics, orosz költő, szül. 1841 nov. 3. Bolchovban, az oreli (olv. arjeli) kormányzóságban, megh. 1893. Szt.-Pétervárott, hol a belügyminisztérium tisztviselője volt. Mint költőt Turgenyev fedezte fel. Művei közt legérdemesebb a *God v monasztirje* (egy év a kolostorban). Költeményeinek gyűjteményes kiadása 1886. jelent meg.

Apuleius, Lucius, tudós római rétor a numidiai Madaurából, Kr. u. 125. született, Karthagóban nevelkedett, Athénben a platoni akadémiá hallgatói közé állott; majd Rómában ügyvédkedett s pártfogó barátjának özvegy anyját, a tisztas Aelia Pudentillát nőül vette. A rokonok azzal vádolták, hogy varázslataival hálózta be az özvegyet, de e vád alól tisztázta magát híres Apológiájával. Később Karthagóban telepedett le, nagy hírnek örvendett s mint az újplatonikus iskola híve a régi misztériumok fölélesztésével akarta a hanyatló pogányságot új életre kelteni. Ily célzattal írta pompázó virágos stílusban fő munkáját, a *Metamor-*

phoses-t (vagy *De asino aureo*, az arany számár) 11 könyvben. E fantasztikus-szatirikus erkölcsi regény tárgya Lukianosnál is fel van dolgozva. Hőse egy korintusi görög ifjú, a bűnös Lucius, ki Thessaliában egy varázsló asszony házában bagollyal akarja magát változtatni, hogy a varázslás titkait kileshesse, de a kenőcsöt elvétele, számárá változik s megtartva emberi öntudatát, minden balsorsra keresztülmegy, amelyen egy számár keresztülmehet. Végre bűneitől megtisztulva, egészen új emberré válik. 17 epizódja közt legérdekesebb Amor és Psyche története, mely méltónak bizonyult Raffael és Giulio Romano ecsetjére (a Villa Farnesina freskói). Azonkívül feldolgozta Lafontaine regényalakban; Molière Corneille-lel, Quinault-lal és Lully zeneszerzővel látványos ünnepi darabban, Hamerling osztrák költő elbeszélő költeményben. Kiadta Eysenhardt, Berlin 1869. Magyarra fordította *Fábián* Gábor, Kiszaludtársaság Évl. 1860—62. Legújabbban Csengeri János (Olesó könyvtár). Fennmaradt még több filozófiai irata. Valamennyit kiadta Hildebrand (Leipzig 1842).

Apulia (olaszul: *Puglia*, gör.: *Japygia*), olasz vidék, mely a félszigetnek DK.-i részét a Fortore folyótól a Capo Santa Maria di Leucaig magában foglalja és a mai 3 tartományra oszlik: *Foggia*, *Bari* és *Lece*, 20,510 km² ter., (1908) 2.064,042 lak. Nagybárá legelőkelő takart sík föld, melyet az olasz Tavoliere di Pugliának hív. Az ország legrégibb lakosai illir néptörzsek voltak: a messzapiak vagy szalentinok, a peuceusok, kik délre laktak az Aufidusig és a daunok vagyis apulusok a Garganusig. A szamnit háborúban az A.-i törzsek eleinte a rómaiakhoz csatlakoztak, de később elpártoltak, minek következménye leigázásuk volt (317 Kr. e.). Még többet szenvedett a tartomány a II. pun háborúban, mikor Hannibal pártjára állott. A rómaiak nem nevezték az egész területet A.-ának, hanem csak azt a részét, mely Tarentumig és Brundisiumig terjed; a többi *Calabria* nevet viselt. A nyugatrómai birodalom bukása után A. keleti gót, később keletrómai uralom alá került. 568 óta az északi rész Beneventum longobard hercegséghez tartozott, a déli keletrómai tartomány maradt. 1059-ben a normann Guiscard Róbert foglalta el és hercegséggé tette. Guiscard Róbertnek egyik utóda, II. Roger, 1130-ig folytatótt háborúban Sziciliát A.-val s Calabriával egyesítette és királysággá emelte. A további története egybeolvad Szicília s később Nápoly történetével. V. ö.: *Gregorovius*, *Apulische Landschaften* (Leipzig 1897).

Apulum, római táborhely és város Dáciában, a mai Gyulafehérvár helyén, itt helyezte el Trajanus a tartomány védelmére szolgáló légión. A. maradványainak rendszeres feltáratásán Cserni Béla gimn. tanár már 1900 óta fáradozik. L. *Gyulafehérvár*.

Apulus, az Ompoly folyó latin neve, l. *Ompoly*.

Apure, folyó Venezuela délamerikai köztársaságban, a Sierra de Meridá-ból, Venezuela ÉNy.-i határán ered, nagybárá keleti lefolyással; több, részben hajózható mellékfolyó (Suripa, Canagua, Portuguesa, Cauagua) felvétele után az Orinokóba

ömlik. 1580 km. hosszú folyásából 1400 km. hajózható. Az esős évszakban nagy területeket önt el.

Apurement (francia, ejtsd: apürmáñ), a. m. számlalezárás, végszámadás.

Apurimak. 1. Az Ukajali mellékfolyója, Peruban az Andokban fekvő Vilafró-tóból szakad ki, ÉEK-i irányban halad, egyesül a Quillambabával, Apu-Paro nevet vesz föl, amely azután Ukajalivá alakul. Az A.-t számosan az Amazon fő forrásfolyójának tekintik. — 2. A., Peru köztársaság departementója, 21,209 km² ter., (1908) 177,387 lak., az A. nevű folyó forrásvidékén. Fővárosa Abancay, 1400 lak.

Apus Scop. (állat), az álfecskeké (*Cypseli*) alrendjébe tartozó madárnem. L. *Sarlósfecske*.

Apus Schöff. (állat), a levéllábu rákok (Phyllo-poda) rendjének kopolyulábúak (Branchiopoda) alrendjéből való ráknem. L. *Levéllábu rákok*.

Apus a. m. paradicsommadár, csillagkép, közel az ég D.-i sarkához.

Apvrexia (gör.), azaz lázmentes időköz valamely lázas bántalom folyamán, még pedig akár a betegség természeténél fogva, pl. a váltóláznál, v. a visszatérő láznál, akár pedig bizonyos orvosszerek hatása alatt.

Aprin-keményítő, l. *Aprin-keményítő*.

Aqua (lat.), víz. A *gyógyászatban*: *A. destillata simplex*, azaz párolt víz, mely szilárd részeket egyáltalában nem tartalmaz, használják a gyógyszerek feloldására. A közönséges víznek *A. fontis* v. *A. communis* a neve.

Aquae, számos ókori fürdőhelynek a régi neve. A legnevezetesebbek: *A. Aureliae*, ma Baden-Baden, *A. Mattiacae*, valószínűleg a mai Wiesbaden, *A. Patavinae*, híres meleg kénforrás a mai Abano mellett, közel Padovához, *A. Sextiae*, ma Aix Marseille közelében, *A. Statiellae* Liguriában, ma Acqui, *A. Tarbellicae* Aquitániában (Dax), Erdély (Dácia) földjén levő A. helyen ma Kiskalán áll; Lipik horvátországi fürdő *A. Balissae* néven volt ismeretes.

Aquae aromaticae (lat.) a. m. illatos vizek, l. *Aromatica*.

Aquae Aureliae, Baden-Baden (l. o.) régi latin neve.

Aquae Calidae, római fürdő romjai Algeriában, *Hamam Birra* (l. o.) mellett.

Aquae calidae superiores, l. *Császár-fürdő*.

Aquaeductus (lat.) a. m. vízvezeték, továbbá servitus A. a. m. szolgálat másnak telken vizet vezetethetni.

Aquaeductus Sylvii (lat.), l. *Agyvelő*.

Aquae Iasae, ókori fürdőhely Felső-Pannóniában Sciscia (Sziszek) és Mursa (Eszék) közt, mely a Daruvártól Ny.-ra lakó iasi néptörzstől kapta nevét.

Aqua et igne interdictus (lat.), a víznek és a tűznek betiltása, a rómaiaknál a kiközösítés egy módja, melynek folytán az illetőt száműzték.

Aqua fortis (lat.), választóvíz, maróvíz. *Aqua fortista*, aki a rézlemezbe nem vésővel metszi, hanem választóvízzel maratja be az ábrázolás rajzát. L. *Rézmetset*.

Aqua Gregoriana (lat.), l. *Gergely-féle víz*.

Aqua haeret (lat.) a. m. a víz megakadt a vizórán, közmondás e helyett: zavarban lenni.

Aqua hungarica, l. *Aqua reginae Hungariae* és *Gutaviz*.

Aquamanile (lat.), ércedény, melyből a középkorban a miséző papnak kezére öntötték a vizet.

Az A.-nek rendszeren fantasztikus állatalakja volt, pl. oroszlán, kakas, griff, amelynnek fölfelé kun-korodó farka volt az edény füle, míg a víz az állatalak szájából csurgott.

Aquamarin (ász.), vízszerű kék, v. kékes-zöldszínű változata a berillnek (l. *Berill*). Az oroszországi zöld, kékszöld v. tengerzöld színű topázokat is A.-nak mondják (l. *Topáz*); a tiszta zöldeskék zafirokat keleti A.-nak nevezik (l. *Korund*).

Aquamarin-krizolit (ász.), l. *Berill*.

Aqua phagedenica, régi sebmosó víz: a szentelen szublimátból és szalmiákból, a sárga szublimátból és mésvizből, a fekete kalomelből és mésvizből készült.

Aqua reginae Hungariae (lat.: magyar királyné vize), a XVII. sz.-ban a külföldön is nagyon ismert magyar orvosság volt, melyet különösen Franciaországban *eau de la reine de Hongrie* néven drágán fizettek. A felsővidéki olajos tótok, az ú. n. *olejkar*-ok készítették rozmaringból és borszeszből (spiritus rosmarini) s házalás útján hozták forgalomba. Nevét a reklám adta, melynek révén Magyarországi Szt. Erzsébettel és Nagy Lajos anyjával is összeköttetésbe hozták. V. ö.: *Tóth Béla*, Magyar ritkaságok (Budapest 1907).

Aquarell, vízzel föleresztett festékkel készült kép. L. *Vízfestés*.

Aquarello (ol.), csiger, löre, általában silányabb savanyú bor, melyet a franciák *piquette*-nek vagy *piqueton*-nak is hívnak.

Aquarium (l. a mellékelt képet), élő vízi állatok és növények tartására berendezett medence, rendesen üvegfallal. A legegyszerűbbek és legközönségesebbek az aranyhalak tartására való üvegmedencék. A jó A. első és legfőbb kelléke az, hogy a benne elhelyezett állatok és növények lehetőleg föltalálják a megélhetésükre szükséges természetes körülményeket. Mindezekelőtt arra kell ügyelni az A. berendezésénél, hogy vízében ne csupán állatok legyenek, mert ez esetben a víz gyakori megújítása nélkül mind elpusztulnak, amennyiben a víz oxigéntartalmát gyorsan felemészti és a kilehelt szén-savval telíti. A víz gyakori megújítását elkerülhetjük azzal, ha az A.-ba vízi növényeket ültetünk, amelyek tudvalevőleg oxigént lehelnek ki és szén-savat dolgoznak fel, minek következtében

Aquamanile.

a víznek az állatoktól elfogyasztott oxigénjét pótolják, szénsav-tartalmát pedig elfogyasztják. Ilyen növények a borzhinár (*Ceratophyllum*), az átokhinár (*Elodea canadensis*), csillaghinár (*Callitriche*), fenyőke (*Hippuris*), békakutaj, békalencse, süllőfű (*Myriophyllum*), *Vallisneria* stb. Ezekkel, ha elegendő van az A.-ban, nemcsak a vízi csigák jól táplálkozhatnak, hanem a vizet sem kell változtatni, csak hozzáöntéssel pótolni. Ügyelni kell azonban, hogy a növények túl ne szaporodjanak, azonfelül időnként alaposan ki kell tisztítani az egész A.-ot, mert különben az állatok ürüléke s az időközönként elpusztult állatok teste rothadásnak indul s a vizet megzavaró *ázalékállatkák* is igen felszaporodnak. Az A.-ot mindig meg kell tisztítani, mielőtt vize megzavarodik. Hogy az A. állatvilága minél tovább életben maradjon, számolnunk kell az állatok életmódjával s e tekintetben megkülönböztethetünk *állóvízben* és *folyóvízben élők*et. Az állóvízben élőknek sokkal kevesebb oxigénre van szükségük s így a víz mozgása mellőzhető, míg ellenben a folyóvízben élőknek több oxigénre van szükségük, amit a szabadban a víz hullámzása biztosít, tehát ezeknek A.-ában a vizet állandó mozgásban kell tartanunk, amit víz-sugarak állandó bevezetésével érhetünk el. De ügyelniünk kell arra, hogy ez alkalommal a víz fenekét ne zavarjuk föl. Igen természetes, hogy egyáltalán gondoskodnunk kell a fölösleges víz-mennyiség lefolyásáról is, amit gummicsovekkel segítünk elő. A tengervízi A. már nagyobb gondozást és bonyolódottabb berendezést igényel és vizét vagy tengervízzel v. mesterségesen készített sósvízzel kell felfrissíteni, megújítani. A tengerpartokon berendezett A.-ok vizét közvetlenül a tengeréből újítják meg. A legelső tengeri A.-ot Londonban rendezte be Grosse Fülöp Henrik, angol természetbúvár 1853. Manapság több nagy városban találunk tengeri A.-ot, így Londonon, Brightonon és New-Yorkon kívül Hamburgban, Párisban, Berlinben, Bécsben és Nápolyban, melyek között leghíresebb a nápolyi zoológiai állomáson levő. Ezt *Dohrn A.* rendezte be s a nápolyi öböl állatvilágát mutatja be.

A mellékleten ábrázolt állatfajok jegyzéke:

Szivacsok. 16. Mosdószivacs (*Euspongia officinalis*).

Tömlő-állatok. 8. Venus öve (*Cestus Veneris*). 11. Gyökérszájú meduza (*Rhizostoma pulmo*). 17. Korál (*Astroidea calycularis*). 18. Köpenyeges aktínia (*Adamsia Rondeletii*), tengeri rák hátán. 27. Nemes korál (*Corallium rubrum*). 32. Sárga korál (*Dendrophyllia ramea*). 36. és 37. Tengeri aktíniák (*Cereactis aurantiaca* és *Cerianthus membranaceus*).

Tüskésbőrűek. 14. Üstökös tengeri csillag (*Antedon rosacea*). 20. Tengeri ugorka (*Stichopus regalis*). 28. és 31. Tengeri csillag (*Ophiaster attenuatus* és *Palmipes membranaceus*). 34. Tengeri sütni (*Dorocidaris papillata*).

Férgek. 29. és 30. Csöves féreg (*Spirographis Spallanzanii* és *Protula protula*).

Rákok. 18. Remeterák (*Papurus striatus*), hátán 4 tengeri rózsával. 22. Szégyenlős tarisznyarák (*Calappa granulata*). 23. Nagy tengeripók (Maja squinado). 24. Langusza (*Palinurus vulgaris*).

Puhatestűek. 1. Fésű-kagyló (*Pecten jacobaeus*). 5. Hordó-csiga (*Dolium galea*). 9. Lapátlábú csiga (*Pterotrachea coronata*). 12. Közöséges kalamájo (*Loligo vulgaris*). 13. A közöséges kalamájo (*Loligo vulgaris*) petecsomói. 15. Közöséges polip (*Octopus vulgaris*). 33. Tengeri nyúl (*Aplysia limacina*).

Zsákállatok. 3. Aszcidia (*Cynthia papillosa*); 3 példány. 6. Magános aszcidia (*Cione intestinalis*); 3 példány. 10. Szalpa (*Salpa maxima africana*).

Halak. 2. Közöséges muréna (*Muraena helena*). 4. Tengeri angolna (*Conger vulgaris*). 7. Macskacápa (*Scyllium catulus*). 19. Pétrusz-halacska (*Trachinus radiatus*). 21. Morgóhal (*Trigla lyra*). 25. Tüskés rája (*Trygon violaceus*). 26. Óriás sügér (*Serranus gigas*). 35. Zsibbasztó rája (*Torpedo ocellata*). Az egyes fajok leírását lásd az illető címszónál.

A., növényteni értelemben l. *Növényaquaarium*. *Irodalom.* Krenedits Ferenc, *Aquaariumtanulmány*, Budapest 1907; Bade E., *Das Süßwasser-Aquarium*, 3. kiad., Berlin 1909; Leitfaden f. d. Aquarium, d. zoolog. Station zu Neapel, 4. kiad., Leipzig. 1894; Monkemeyer, *Aquaarienpflanzen*, Berlin 1900.

Aquarius (lat.), csillagképlet, l. *Vízöntő*.

Aquatinta, l. *Acquatinta*.

Aqua Tofana (vagy *acquetta di Napoli* vagy *di Perugia*, *acqua del Petesino*, *acqua di Toffa* vagy egyszerűen *acquetta*), színtelen, szagtalan és ízetlen méregital volt, melyet *Tofana di Adamo* asszony talált föl, készített és árult jó pénzért, s mellyel a XVI. és XVII. sz.-ban oly temérdek mérgezés történt (a bűnpör szerint több mint 600 embert pusztítottak el vele). Már néhány cseppje ölt lassan, de biztosan, oly tünetek között, melyek az akkoriak előtt nem keltették fel a mérgezés gyanúját. Állítólag arzént, antimont és ólmot tartalmazott, némelyek szerint arzénnel mérgezett állatok rothadó nyálából készítette azt Tofana asszony, kit Palermóban 1633. végeztek ki. Leánya (?) *Giulia Tofana* eltanulta a titkot és üvegecskéivel *Szt. Miklós mannája* címen élénk kereskedést űzött Nápolyban és Rómában, szépítőszernek árulva azt egészen 1651. bekövetkezett haláláig. Az A. még a XVIII. sz. bűnpereiben is szerepel.

à quatre (franc., ejtsd: á kátr), az olaszban *a quattro*, azenében a.m. négyesben; *à quatre parties*, v. *a quattro voci* négyhangra; *à quatre mains*, négykézre; *à quatre épingles*, gondosan felöltözve, kicimázva; irott művekről: gondosan kidolgozva.

Aqua vitae (lat.), voltaképen azt teszi: élet-víz, édes pálinka. L. még *Akovita*.

Aqua Viva, pannóniai római állomás, melynél a Poetovióból (Pettau) Mursába (Eszék) vezető útból D.-nek kiágazott a Sciscilába (Siszek) vivő út; rendesen a mai Varasdál azonosítják.

Aquaviva, *Claudio*, az atri-i hercegek ősrégi családjából származott jezsuitagenerális. Szül. 1543 szept. 14., megh. Rómában 1615 jan. 31. 25 éves korában a jezsuiták rendjébe vétette fel magát, melynek 1581. generálisa lett. A rendet kifelé tekintélyessé és befolyásossá tette, úgy hogy mintegy második megalapítója lett. Kiadta *Exercitium* S. Ignatii directorium és 1586. a *Ratio studiorum societatis Jesu* szervezeti szabályokat

TENGERVÍZI AQUARIUM LAKÓI.

és utasításokat. Az erdélyi katolikusok ügyében írt leveleit kiadta Veress Endre, Carillo Alfonz jezsuita-atyja iratai és levelezése című művében (Budapest 1906, M. Tud. Akad.).

Aquifoliaceae (növ.), *l. Magyal*.

Aquila (lat.) a. m. sas; *A. alba*, a bőlesek köve.

Aquila. A kir. magyar ornitológiai központ folyóirata. Szerkeszti Herman Ottó. Cikkai rendszerint magyar és német nyelven jelennek meg, ritkábban francia vagy angol nyelven is. Fennáll 1893 óta.

Aquila János, XIV. sz.-beli magyar festő és építő, szül. Regedén. Életéről keveset tudunk. A mártónhelyi (Vas vm.) templomban 1392. festette meg Szent Márton halálát. Leginkább Vas és Zala vármegyékben munkálkodott és Janisch szerint 1405. szülőföldjén, Regedén is. Olasz és német festészeti elemekben gyökerezik művészi stílusa, amelyeket elszigeteltségében egyéni módon fejlesztett. Sokan őt tekintették a «dunántúli festőiskola» megalapítójának. Magyarságához szó sem fér: önarcképén magyar ruhában festi magát s talán ő az első, aki magyar nemzeti legendát, Szent László életét viszi bele képrásunkba új motívumként. V. ö.: *Romer*, Mittheil. der. k. k. Centralkommission in Wien 1874; *Forster-Gerecse*, Magyarország műemlékei, II. k.

Aquila, 1. *A. (Akylas) Pontusból*, a szentírás görög fordítója, a monda szerint Hadrianus császár veje, aki a rómaiak által lerombolt Jeruzsálem helyreállításával volt megbízva. Pogányból kereszténnyé lett, majd zsidó hitre tért. A zsidó irodalom *A. prozelita* néven ismeri. Bibliafordításából fennmaradtak egyes töredékek Origines Hexaplojában, *l. Targum*.

2. *A., Kaspar*, Luther barátja és segédje, szül. 1488 aug. 7., megh. 1560 november 12. 1514-ben berni lelkész, majd 1515. Sickingeni Ferenc német lovag és zsoldoscsapatvezér seregében tábori lelkész lesz. Luther tanait elfogadván, fogságba vetették és szabadon bocsátása után 1520. Wittenbergbe, majd mint Sickingeni Ferenc gyermekeinek tanítója Ebernburgba ment. 1524—27-ig Wittenbergben élt mint lelkész és tanár s közreműködött a Luther-féle bibliafordításban. 1528-ban saalfeldi szuperintendens lesz s itt tevékenykedett 20 éven át a reformáció érdekében. 1548-ban elűzetett székhelyéről, de négy év múlva visszatérvén, még ezután 8 éven át munkálkodott. Írásai közül a legismertebbek: A kiskaté keresztényi magyarázata (Augsburg 1538) és Az egész keresztény tan rövid töredékei (1547 s több más kiadásban).

Aquila degli Abruzzi (ejtsd: — delyi abrudzi), 1. olasz tartomány Ascoli Piceno, Teramo, Chieti, Campobasso, Caserta, Roma és Perugia közt 6436 km² ter., (1908) 404,536 (1 km²-re 62) lak. Járásai: A., Avezzano, Cittaducale és Solmona. — 2. *A.*, az ugyanily nevű olasz tartomány és püspökség székhelye az Aterno és vasút mellett, (1901) 21,188 lak., székesegyházzal, amelyben sienai Szt. Bernát márvány emléket őrzik, 23 egyéb templommal és kolostorokkal, képtárral, jelentékeny sáfránytermeléssel. 1240. II. Frigyes alapította. 1703. és 1706. földrengés pusztította.

Aquila grótfja, ezt a címet viseli *Bourbon Lajos Mária* herceg, szül. Nápolyban 1845 júl. 18.;

morganatikus házasságot kötött New-Yorkban 1869 márc. 22. *Hamel Mária* Amáliával (szül. Habsburgban 1847 jún. 19.), aki később a *contessa de Rocca-Guglielmo* címet kapta. Házasságukból egy fiú és egy leány született.

Aquilaria Lam. (növ.), a Thymelaeaceae-család génusza, 3—4 fajjal; Kelet-India és Kína fái, egyszerű, épülő, babéralakú levelekkel, magános v. ernyős virágokkal, tojásdad, lapított fás tokgyümölcsessel. Az *A. Malaccensis Lam.* egész 20 m. magas fa Malakka szigetén, sárga ernyős virágokkal; ez az asztalosmunkához kedvelt *sasfa* (Adlerholz), az *A. Agallocha Roxb.* pedig, Hátsó-Indiában és a szomszéd szigeteken, az *áloéfa* (lignum aloés).

Aquilegia (növ.), *l. Harangláb*.

Aquileja (szlávul Voglej, a középkori Aglar), község Gradisca osztrák kerületi kapitányságban a gradói lagunákba torkoló csatorna és vasút mellett, (1900) 2319 lak., a XI. sz.-ból való román bazilikával, a XII. századból való baptiszeriummal és régi nagyságának számos romjával, császári régiség-muzeummal, mely különösen római érmekben gazdag. A római császárság idejében nagy kereskedőváros volt az Adriai-tenger É.-i partján. Kr. e. 182. évben a tengertől 60 stadiumnyira fektött, s azzal az egykor hajózható, most beiszapolt laguna által állt összeköttetésben; mint római castrumot alapították és csakhamar éppen oly fontos lett politikai és sztratégiai tekintetben, mint amilyen gazdag és virágzó kereskedelme által. Egész az V. sz. közepéig megtartotta nagyságát, akkor Attila háromhavi ostrom után elfoglalta s földig lerombolta (462.). A lakosok a közeli laguna szigeteire menekültek. A régi A. helyén idők múltán új helység emelkedett, mely még egyszer híressé lett egyházi nagysága által. A VI. sz.-ban keletkezett aquilejai patriarchátus az idők viharai között oly hatalomra vergődött, mely a római püspökével fölért és egész Friault Isztriával együtt magában foglalta. A longobardok térfoglalása következtében Grado-ban is keletkezett patriarchátus, amely az A.-ivel versengett, míg végre a mantovai szinódus (827) a főséget A.-nak ítélte. A versengés későbbben megújult, míg végre 1751. XIV. Benedek pápa Ausztria kívánságára az A.-i patriarchátust megszüntette és helyette két érseki széket, az udineit és görzit szervezte. V. ö.: *Breitschwert*, A. das Emporium an d. Adria (Stuttgart 1880); *Pór Antal*, Nagy Lajos viszonya az A.-i patriarchához (M. Sion 1900).

Aquilai vétség (lat. culpa aquiliana), a lex Aquiliában (*l. Aquilia lex*) szabályozott vétség, mely a dolog jogellenes megrongálása. Tárgyalta a tv. 1. a rabszolga v. az állat (quadrupes) megölését, 2. a közös adós felmentését a hitelezőtárs részéről, 3. a rabszolga v. a quadrupes megsebesítését és egyéb dolgok megsemmisítését v. rongálását. Az A. magánjogi deliktum, melynek alapján kártérítésre lehet perelni (actio legis Aquiliae). A praetori jog szerint kiterjesztett keresetet (utilis actio legis Aquiliae-t) adott a praetor olyan esetekben is, a) ha a dolog nem testileg rongálódott meg (nem: corpori datum) pl. ha a gyűrűt a tengerbe dobták, b) ha nem testi behatással rongálták meg

a dolgot (nem : corpore datum), pl. ha egy csónakot eloldanak s azt az ár elragadja, c) nemcsak dologi kár, de más vagyoni veszteségre is, pl. ha szabad személy sérül meg, d) keresetet indíthatott nemcsak a dolog tulajdonosa, de más károsult is, pl. a hasznélvező. A praetori jogban tehát a magánjogi vétségnek általánosított, helyesebb fogalma fejlődik, mely szerint csaknem minden jogtalan vagyonkárosítás kártérítésre kötelez.

Aquila lex, a jogtalan kártételre vonatkozó római törvény. Rabszolgának v. négylábú állatnak jogtalan megölése esetében annak az utolsó évben, más dolgok megrongálása v. megsemmisítése esetében a dolognak az utolsó 30 nap alatt volt legmagasabb árát (mindig a kárt okozó cselekmény elkövetésétől visszafelé számítva) lehetett követelni. A jogtudomány többi kiterjesztette a szabad emberen ejtett sértésekre is. A mai jogra nézve l. *Kártérítés*.

Aquilifer (lat.), római katonatiszt, ki a légio hadijelvényét (aquila = sas) vitte a csatába.

Aquilinae (állat), a nappali ragadozó madarak egyik alszaláda. L. *Sasfélék*.

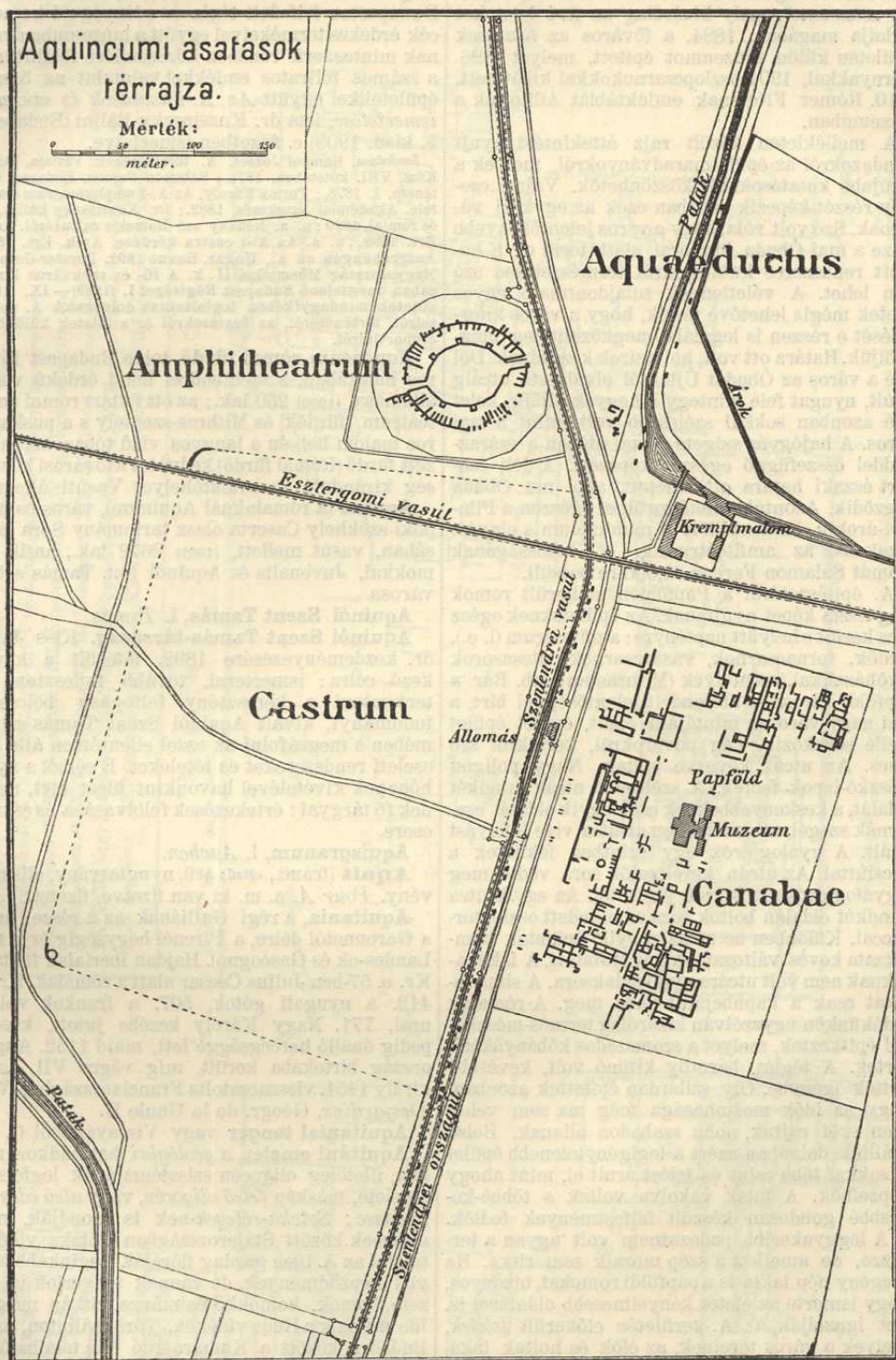
Aquilo (lat., görögül : *Boreas*), viharos északi, illetőleg északkeleti szél.

Aquincum (l. a mellékletet), fontos római város a Duna jobb partján Alsó-Pannónia fővárosa; a mai Óbuda helyén. Főlíratú tanúság szerint A. és vidéke már Domitianus alatt a rómaiak kezében volt. De az első foglalás talán még ennél is régebben (Claudius császár alatt), az I. sz. közepén történt. Az A. név nem latin szó; nem származhatott az *aquae quinque* szavak összevonásából, mint ezt régebben hitték, hivatkozva a budai vidéknek forrásokban való gazdagságára. Ma az A. név kelta eredete többé nem lehet kétség tárgya. A rómaiak, mint számos más esetben, ez alkalommal is megtartották annak a telepnek barbár nevét, melynek szomszédságában megtelepedtek. Ez a telep a kelta *eraviscus* néptörzsé volt. Az a körülmény, hogy az *eraviscus* néptörzsnek székhelyét itt találták a rómaiak, magában véve elég fontos tényező lehetett, hogy szomszédságában megtelepedjenek. Jelentőségét A. mégis első sorban stratégiai kedvező fekvésének köszönhette. A Duna kanyarodásától nem messze esve, a legalkalmasabb pontnak kínálkozott, ahonnan a római birodalom dunai vonalát a Duna és Tisza között tanyázó szarmaták s a Nógrád és Hont vmegyékben élő quadok támadásai ellen megvédehették. Ezért a megszálló csapatok első dolga volt, hogy megerősített táborhelyet (*castrum*) építsenek. A tábornak a II. segédlégió építette, mely aztán ugyan elkerült A.-ból, de Hadrianus császár alatt ismét elfoglalta régi helyét s itt maradt, ameddig csak a rómaiak uralma Pannóniában tartott. A castrum a mai hajógyár szigetén (mely akkor a szárazfölddel még összefüggött) s a vele szomszédos szárazföldön állott. Szemben, a Duna balpartján feküdt a transaquincumi (l. o.) castellum.

Az első római telepések a katonasággal jött markotányosok, kereskedők voltak. Lakóhelyeiket a tábor szomszédságában emelték. Egyelőre beérték bódékkal, melyektől ezen telep a *canabae* nevet kapta. Minél tovább maradt valamely légio ugyanazon a helyen, a telep is mindinkább fejlődött.

A fabódék helyét idővel köépületek foglalták el s belőlük itt A.-ban tekintélyes városrészt fejlődött. A canabaeből kialakult katonavárosnak kiterjedése különösen nagy lehetett A.-ban. A castrum körül Óbuda nagy része alatt egészen Újlak határáig római épületmaradványok találhatók. De már az Óbudától E.-ra $\frac{1}{2}$ órai járásra kiásott épületek az ú. n. Papföldön nem tartozhattak oda. Területileg sem függött össze e két rész egymással, közbül, a Filatori-gátnál, nagy temetőhely s odább beépítetlen terület volt. A.-ban a polgárváros elkülönítve állott s az ásatások tkp. ennek képét mutatják be. A. Hadrianus (117—138) alatt lett *municipium*, Septimius Severus (193—211) alatt megkapta a *colonia* rangot, neve azontúl Colonia Septimia A.

Különb A. külső történetére vonatkozólag ismereteink elég gyérek. Legbővebb forrásul e részben a feliratos kö emlékek szolgálhatnak. Amennyiben nagyobb szerű események tanúja lehetett, az szorosan összefügg Pannónia történetével. Annyi bizonyos, hogy a barbárok ismételtlen reáérttek, a szenvedett kárt mindazonáltal hamar kiheverte. Hogy Itália a népvándorlás hullámai ellen megmentessék, a helyőrség kénytelen volt odahagyni állomását (400 körül). S mert nem volt, ki továbbra a város polgárságát védje, az is lassanként elköltözött. Nyomába előbb a hunnok, majd az avarok lépnek. Ezek kifosztották a várost, de nem dúlták föl, úgy hogy a magyarok, kik utoljára jöttek, még tekintélyes magasságban találhatták az épületek falait. Csak midőn a XI. sz.-ban új telep kezd épülni szomszédságában s részben rajta, pusztul rohamosabban. Az új lakóhelyekhez az építő anyagot lehetőleg a közelből, a még fennálló épületmaradványokból igyekeztek beszerezni Óbuda lakosai. Magának a városnak története azonban vajmi kevéssé érdekelte őket. Még a neve is kiveszett az utódok emlékezetéből. Mátyás kora sem tudta, hanem elfogadta a *Sicambria* nevet, melyet először a Kun László idejében élt Kézai Simon említ. Csak a XVIII. sz. végén derítette föl ismét a feliratok segítségével Schoenwisner. Ugyancsak Schoenwisner volt az, aki A. egyik épületét, legalább részben, rendszeres ásatás útján napfényre hozta. Ez a flóriántéri hypocaustum. Utána mindig voltak egyesek, kik szívesen foglalkoztak A. maradványaival; a mult század elején kisebb kutatások is történtek. Fontosabb az az ásatás, melyet az ötvenes években a bécsi műemlékek bizottsága a gyárszigeten eszközölt. Ez alkalommal két furdó részletei tűntek elő. Különös érdemeket szerzett magának A. régiségei körül Rómer Flóris és társa, Zsigmondy Gusztáv, ki minden római nyomot lelkiismeretesen felvett. A rendszeres ásatások Havas Sándor ny. államtitkár indítványára 1879. kezdődtek; eleinte az állam költségén, midőn pedig ez nem volt további kiadásokra hajlandó, Budapest főváros vállalta az ásatások intézését. Mindjárt az első évi kutatások, Torma Károly egyetemi tanár vezetése alatt, az amfiteátrum fölfedezésére vezettek. A főváros tulajdonát képező ú. n. Papföldön az ásatások 1882 óta folynak, az első évben Hampel József, utána 1887-ig Torma Károly vezette. 1888 óta dr. Kuzsinszky Bálint vezeti a folytatódó kutatásokat.

kat. 1889. ideiglenesen berendeztek a helyszínén egy múzeumot, mely kizárólag az A.-i leleteket foglalja magában. 1894. a főváros az ásátások területén külön múzeumot épített, melyet 1896. szárnyakkal, 1904 oszlopcsarnokokkal kibővített. 1910. Rómer Flórisnak emléktáblát állítottak a múzeumban.

A mellékleten közölt rajz áttekintést nyújt mindazokról az épületmaradványokról, melyek a legújabb kutatásoknak köszönhetőek. Vajmi csekély részét képezik azonban ezek az egykori városnak. Szó volt róla, hogy a város jelentékenyebb része a mai Óbuda házsorai alatt terül el. E helyütt rendszeres kutatásokról természetesen szó sem lehet. A véletlennek tulajdonítható egyes leletek mégis lehetővé teszik, hogy a város kiterjedését e részen is legalább megközelítőleg megjelöljük. Határa ott volt, hol a sírok kezdődnek. Dél felé a város az Óbudát Újlaktól elválasztó utcáig nyúlt, nyugat felé mintegy a hegyek aljáig, kelet felé azonban sokkal szélesebb volt, mint a mai város. A hajógyár szigete római időben a száraz-földdel összefüggő egészet képezett. A déli csoport északi határa ott lehetett, ahol ma Óbuda végződik. Azontúl temető terület el egészen a Filator-i-árokig. Itt kezdődött a municipium s elnyúlt északnak az amfiteátrumig. A lakosságának számát Salamon Ferenc 60,000-re becsüli.

A. építészetről a Papföldön előkerült romok elég tiszta képet nyújtanak. Az épületeknek egész sora került e helyütre napfényre: amfiteátrum (l. o.), fürdők, tornacsarnok, vásárcsarnok, utcasorok lakóházakkal, szentélyek (Mithraeum) stb. Bár a papföldi városrész alárendelt jelentőséggel bírt, a mai nagy városok mintájára épült, épület épület mellé sorakozik. Tág udvarokról, kertekről szó sincs. Az utcák kövezve voltak. Nagy poligon mészkő-lapok fedték. A szélesebb utcák mindkét oldalát, a keskenyebbeknek csak egyik oldalát csatornák szegélyezik, melyeken az utca vize lefolyást talált. A gyalogjárók egy szintben feküdtek a kocsikkal. Az utcán kerékvetők sora védte meg a gyalogjárókat a kocsik járásától. Az egyik utca mindkét oldalán boltok sora emelkedett oszloptornáccal. Különböző az utcákra nyíló épületek homlokzata kevés változatosságot mutatott. A lakóházaknak nem volt utcára nyíló ablaksora. A sima falakat csak a kapubejárat törte meg. A rómaiak vidékünkön úgyszólván kizárólag természetes-kőből építkeztek, melyet a szomszédos kőbányákban törtek. A téglát, bármily kitűnő volt, kevésbé vették igénybe. Oly szilárdan építettek azonban, hogy az idők mostohasága még ma sem vehet igen erőt rajtuk, noha szabadon állanak. Belső kiállítás dolgában azért a legigénytelenebb épület is sokkal több csint és izlést árult el, mint ahogy képzeljük. A falak vakolva voltak s többé-kevésbé gondosan készült falfestmények fedték.

A leggyakoribb padozatnem volt ugyan a terrazzo, de amellett a szép mozaik sem ritka. Ha szegény nép lakta is a papföldi romokat, bizonyos, hogy ismerte az életet kényelmesebb oldaláról is. Ezt igazolják az A. területén előkerült leletek, melyek a város tereinek, az élők és holtak lakásainak díszítéséről szólnak és a mindennapi élethez szükséges eszközöket, tárgyakat ismertetik

meg velünk. Mindezen leletek, az 1906. és 1910. a Dunaparton felfedezett téglá- és edényégető kemen-cék érdekes termékeivel együtt a múzeumban vannak mintaszerű rendben közzemlére föllállítva s a számos föliratos emlékek, valamint az összes épületekkel együtt *Az A.-i ásátások és múzeum ismertetése*, írta dr. Kuzsinszky Bálint (Budapest, 5. kiad. 1908) c. füzetben ismertetve.

Irodalom. Hampel József, A. történetének vázlata, Arch. Közl. VIII. kötetében, 1871.; Salamon Ferenc, Budapest története, I. 1878.; Torma Károly, Az A.-i amphitheatrum északi fele, Akadémiai értekezés, 1882.; Dr. Kuzsinszky Bálint, A. és romjai, 1890; u. a. Néhány szó Nemesis cultusáról, Arch. Ért. 1898.; u. a. Az A.-i castra kérdése, Arch. Ért. 1897.; Ausgrabungen zu A., Ungar. Revue 1892. Forster-Gerecz, Magyarország Műemlékei II. k. A fő- és székváros kiadásában megjelenő Budapest Régiségei I. (1889) — IX. (1906) kötetek mindegyikében foglaltatnak dolgozatok A. épületeiről, történetéről, az ásátásokról és a leletek különböző csoportjairól.

Aquincum római fürdő, telep Budapest főváros határában, a szentendrei helyi érdekű vasút állomása, (1900) 260 lak.; az ott feltárt római amfiteátrum, fürdők és Mithras-szentély s a puskapros malom helyén a langyos vizű tóban berendezett fürdő (Római fürdő) kedvéért a fővárosi közönség kiránduló és mulatóhelye. Vasúti állomás.

Aquino (a rómaiaknál Aquinum), város és püspöki székhely Caserta olasz tartomány Sora járásában, vasút mellett, (1901) 2672 lak., antik romokkal. Juvenalis és Aquinói Szt. Tamás szülővárosa.

Aquinói Szent Tamás, I. Tamás.

Aquinói Szent Tamás-társaság. Kiss János dr. kezdeményezésére 1892. létesült a következő célra: ismertetni, tovább fejleszteni és terjeszteni a keresztény felfogású bölcsélet-tudományt, kivált Aquinói Szent Tamás szellemében s megcáfolni az ezzel ellentétben álló bölcséleti rendszereket és tételeket. E célból a nyári hónapok kivételével havonként ülést tart, melynek fő tárgyai: értekezések felolvasása és eszmecsere.

Aquisgranum, I. Aachen.

Aquit (franc., ejtsd: ákít), nyugtatvány, elismervény. *Pour A. a. m. ki van fizetve, fizetett.*

Aquitania, a régi Galliának az a része, mely a Garonnetól délre, a Pirenéi hegységig ér (a mai Landes-ok és Gascogne). Hajdan ibériaiak lakták; Kr. e. 57-ben Julius Caesar alatt a rómaiak, Kr. u. 412. a nyugati gótok, 507. a frankok voltak urai, 771. Nagy Károly kezébe jutott, később pedig önálló hercegséggé lett, majd 1152. Angolország birtokába került, míg végre VII. Lajos király 1451. visszacsatolta Franciaországhoz. V. ö. *Desjardins*, Géogr. de la Gaule II.

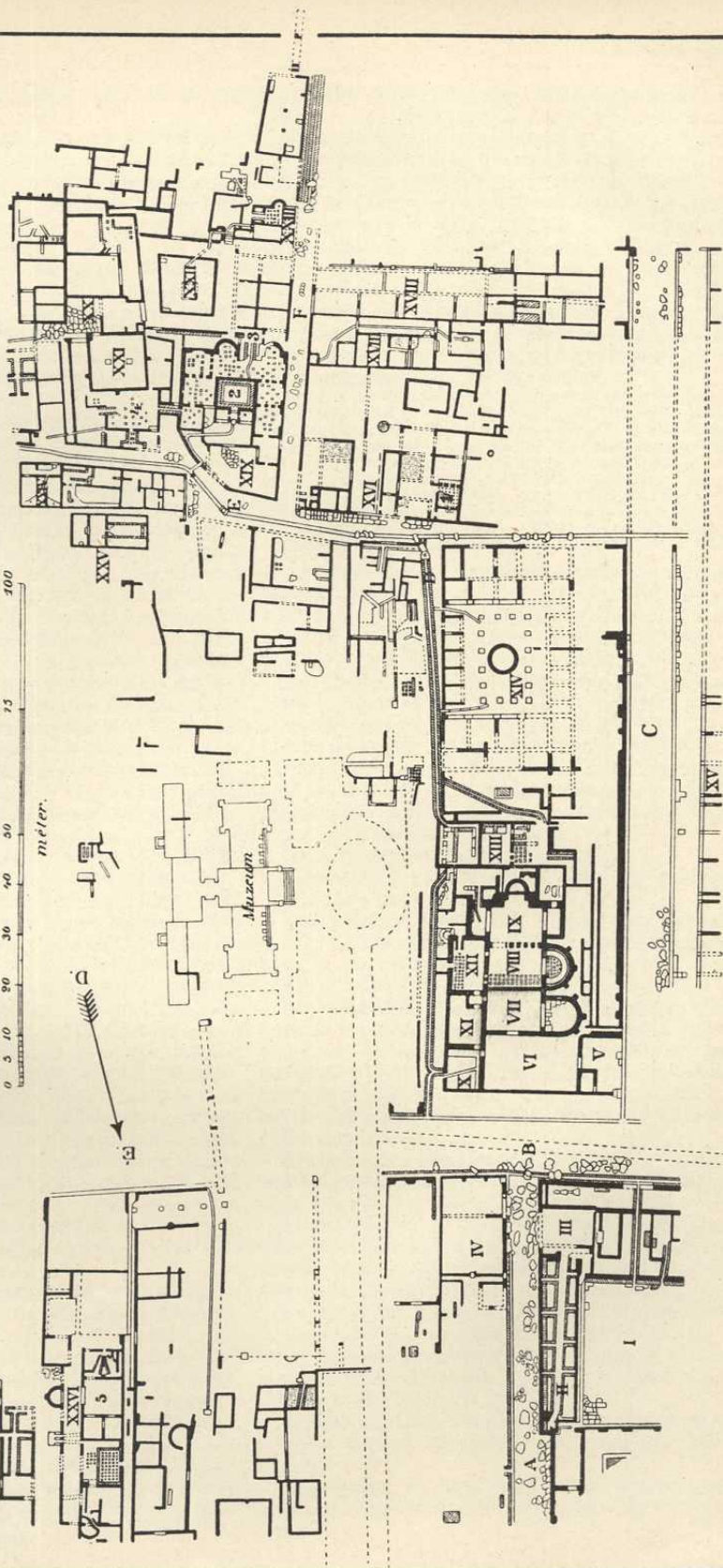
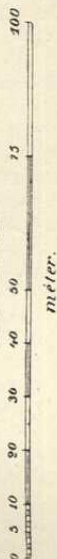
Aquitaniai tenger vagy Viscayai-öböl (l. o.).

Aquitáni emelet, a *geológiai* harmadkor neogén, illetőleg oligocén szisztemájának legfelsőbb emelete, máskép *felső oligocén*, vagy *alsó édesvízi molasse*; *Sotzka-rétegek*-nek is mondják, mert a többek között Stájerországban Sotzka vidékén találni az A. igen gazdag flóráját. Leginkább édesvízi képződmények, de vannak tengeriek is. Kőzete homok, homokkő és márga, ritkán mészkő. Ide tartozik a Buda vidékén, Törökbálinton, aztán Budaörs között a Kamaraerdő felé található homokkő, melynek *Pectunculus homokkő* a helyi neve. Igen nevezetes aquitánkorú terület a zsil-

AZ AQUINCUMI (PAPFÖLDI) ÁSATÁSOK TERRAZA.

AB CDEF = Uteik. I-III Törzssarnok (palaeistra). I udvar. II fűthető folyosó. III mozaikos szoba. IV Oszlopos csarnok (basilica.?). V-XII Közfürdő. V váróterem (apodyterium). VII frigidarium, VIII tepidarium, IX caldarium. X-XII dőzsbák, XIII hypocaustum. XIV Vásárház (macellum). XV Boltok sora. XVI Lakóház. 1 hypocaustum. XVII Lakóház. XVIII Lakóház. XIX Közfürdő. 2 uszmedence, 3 központi kemence, 4 laconicum. XX-XXIII Nagy Lakóház. XXIV Nagy fogadóterem (atrium). XXV nagy udvar (peristylum). XXVI a lakóház fürdője. XXVII Lakóház. XXVIII Lakóház. XXIX Mithra temploma. XXX Lakóház. 5 atrium. XXXI Lakóház. 6 peristylum. XXXII Közfürdő.

Mérték:

völgyi s az esztergomvidéki barnaszén is (Sárisáp, Csolnok, Mogyorós stb.).

à quoi bon? (franc., ejtás: á koá bon) a. m. mire jó, minek? mi haszna? A latin *cui bono*-ból.

A. r. (lat.) a. m. *anno regni*, az uralkodás v. a birodalom évében; **A. R.**, pénzjegy a régi argivok pénzén.

Ar., az argon kémiai jele.

Ar v. Ar Moab, Moab tartomány ókori fővárosa a Holt-tengertől K.-re. A görögök és rómaiak Areopolisnak nevezték. 342. Kr. u. földrengés romba döntötte, mire neve a D.-re 27 km.-re fekvő Rabbath Moabra (ma Rabbá) szállott át. Ar állítólag azonos a Vadi Száide mellett fekvő *El-Mdejjene* nevű romokkal.

Ar, a mai pénzgazdaságban a folyópénznek az a mennyisége, melyet az egymással cserélni akaró az adás-vételre rendelt javaknak, vagyis az árúknak meghatározott mennyiségeért bizonyos helyen és időben kérnek és adnak. Beszélünk ugyan a gyakorlati életben az ingatlanoknak, a munkának, a hasznélvezetnek áráról is; szorosabb értelemben azonban az ár szót mégis inkább csak a fenti értelemben fogott árúkra szoktuk vonatkoztatni, amelytől az ingatlanok *vételárát*, a munkának *bérét*, a hasznélvezetre átengedett tárgy *hasznóbérét*, a kölcsönpénznek *kamatját* mint több tekintetben más feltételek alá eső dolgokat meg szoktuk különböztetni. Az árak alakulása a közgazdasági tudománynak is, a gyakorlati életnek is egyik legfontosabb kérdése. A közgazdasági tudomány szakadatlanul arra törekszik, hogy mennél pontosabban állapítsa meg az árak alakulásának feltételeit és mennél szabatosabban formulázza ezen alakulás törvényeit. *Rendes v. normális ár* bizonyos piacon és bizonyos időben az az ár, amely lehetővé teszi az illető cikk eladójának, termelőinek s a vele kereskedőknek, hogy benne a cikk termelésére és piacra hozatalára fordított összes költségeiknek (*termelői-költség, önköltségi ár*), megtérülését találják, ezenfelül pedig olyan nyereséget is kapjanak benne, amely lehetővé teszi nekik a vállalkozásukkal járó kockázat fedezését és ezen az alapon vállalatuk folytatását és a vállalatokból való megélhetést. A rendes ár kritériuma a vevők szempontjából, hogy azt jövedelmükből könnyen meg tudják fizetni. Eladó és vevő e körül a rendes ár körül alkudoznak egymással, de ellentétes érdekeik szabad forgalom esetében kiegyenlítést nyernek a *piaci árban*, amely tartósan és nagyobb mértékben sem lefelé, sem fölfelé nem térhet el a rendes ártól. Megakadályozza ugyanis az eltérést egyrészt az eladók, másrészt a vevőknek saját maguk között való versenye, a *kinálat* és a *kereslet*.

A *tőzsdei ár* a piaci árnak csak egyik alfaja, az a piaci ár t. i., amely a tőzsdén (l. o.) a forgalom tárgyát tevő valóságos és képzelti árúkra nézve napról napra kialakul. A közönséges piaci ártól különösen abban különbözik, hogy alakulására, emelkedésére és esésére, a tárgyi körülményeken kívül befolyással van az eladók s a vevők szubjektív vélekedése is, amelyet az ár későbbi alakulása felől táplálnak. Az árak fent kifejtett törvényei csak elméleti kulcsot szolgáltatnak az ártörténet jelenségeinek megértésére. E jelensé-

gek teljes megértése végett azonban az árstatisztika (l. o.) gondosan gyűjtött adatain kívül, amelyek tisztább képet nyújthatnak az árnak valóságos alakulásáról mint az egyéni becslés, szükség van még ama politikai, közigazgatási, különösen pedig forgalmi viszonyok ismeretére is, amelyek időnként egy v. több árúfajra nézve általános drágaságot v. általános olcsóságot idéznek fel (l. e. szavak a.). Szükségünk van erre az ismeretre annál inkább, mert a valóságos életben sokszor találkozunk kivételes áralakulással, amelynek okait nem a kereslet és kínálat szabad alakulásában, hanem a termelésen s a fogyasztáson kívül eső körülményekben kell keresnünk.

Irodalom. A nagyobb közgazdasági kézikönyvek (pl. Földes Béla, Társadalmi gazdaságtan, Bpest 1910) többnyire behatóan foglalkoznak az árak alakulás kérdésével és is kritikailag ismertetik a kérdésnek igen gazdag irodalmát. Ambrozovics Béla, Az ár és a fogyasztás, illetőleg termelés közötti viszony, Bpest 1895; Cairnes J. E. Vezérelve a közgazdaságtan köréből, ford. Jónás János, Bpest 1908; Zuckerkandl, Theorie des Preises mit bes. Berücksichtigung der gesch. Entwicklung der Lehre, Leipz. 1889; Schmoller, Einige prinzipielle Erörterungen über Wert u. Preis, Berlin 1901.

Ár (franc. *are*). 1. A méterrendszerben a terület-mérték egysége; 1 ár = 100 m², vagyis oly négyszög, amelynek minden oldala 10 m. 1 ár = 27-804 négyzetöl. Hivatalos jelzése a. 100 ár 1 hektár, jele ha. — 2. Bokharában súlymérték = 61-43 kg.

Ár, gömbölyű, négyszögletes, vagy háromszögletes keresztmetszetű egyenes v. hajlított acélszerszám, mely bőr, fa átlukasztására való. Leginkább a vargák, nyergesek és könyvkötők használják. Ár alatt apró tárgyak tűhegyre szedésére való vasat is értenek, ilyen az *aranyozó ár*, melyet az aranyozó iparban az aranylevélké s egyéb részecskék felszedésére használnak.

Ár a. m. áradat, dagály, l. *Árapály*.

Ara (lat.) a. m. oltár (l. o.). *Ara* egy csillagképnek is a neve.

Ara (*Sittace Finsch*, állat), a papagályszerű madarak (*Psittacornithes*) rendjébe tartozó papagály-nem. L. *Papagályfélék*.

Arab, l. *Arabok*.

Araba, **Arabah** (Vadi el A.), 180 km. hosszú víztelen és lakatlan, meredek sziklafalak közé ékelt völgy az Akabai-öböl és a Holt-tenger között; ez utóbbitól 109 km.-nyire van e két tenger vízválasztója, amely körülbelül 200 m. magas. Az A. egyik mellékvölgyében a Vadi Muszában vannak Petra romjai.

Araba vagy **arba** (arab), Közép- és Kis-Ázsiában használatos primitív szerkezetű kocsai, amely alakjára nézve a debreczeni talyigához, a dunántúli kordéhoz és az olasz kukosok kétkerekű földhordó kocsiíjához hasonlít. Közép-Ázsiában teherhordásra, a Kaukázusban a postának és sebessülteknek szállítására használják; a kisázsiai török városokban azonban a négykerekű, nagyobb és díszesebb A.-kat a nők kocsikázására használják s ilyenkor aranyrojtos piros kendőből sátorforma tetőt alkalmaznak rá. Az A.-t ökrök húzzák s a kocsi s gyalogol mellett.

Araban, C₆H₆O₄ összetételű, a pentozánok csoportjába tartozó szénhidrát. Az arabinóz alapanyaga.

Arab-angol v. *angol-arab* lónak nevezik az arab és az angol telivér, esetleg félvér, keresz-

tezéséből keletkező lovat. Az A. ló tenyésztését újabban különösen Franciaország karolta föl s dívatos angol telivéreknél arab telivérekkel való párosítását is. Nálunk az ilyen mindkét oldalról telivérre alapított keresztezések nem jártak különösebb eredménnyel. Nagyobb sikert értünk el arabvérű kancáknak telivérménnyel való fedezésével.

Arabát (Arbat), a keleti Krimből kiágazó 110 km. hosszú s csak $1\frac{1}{5}$ —5 km. széles földnyelv, amely az Azovi-tengert a Szivastól választja el. D.-i végében vannak az oroszoktól 1771. elfoglalt A. török erősségnek romjai.

Arabát-el-Madfun, falu Gerga egyiptomi muridien, 2 órányira a Nilus balpartjától és 4 órányira Girgehtől, részben az antik Abidosz (l. o.) helyén 6234 lak.

Arab csillagászat, l. *Asztronómia*.

Arab érmek, l. *Mohammedán numizmatika*.

Arabeszk (l. az *dbrát*), a sik díszítmény egy fajtája, amelyet az arabok és mórok használtak építészeti síkok és tagozatok ékességéül. Lehet tiszta mértani, egyenes v. görbe vonalak fonadéka, de alapjául szolgálhat a növényvilág sok

Arabeszk díszítmény.

formája, inda, venyige, fűzér stb. Sokszor a keleti textilművészet díszit is alkalmazták A. gyánánt. Hatását fokozza a rendszeren élénk szín (pl. kék alapon aranyvonalak fonadéka), látszólagos rendetlensége nagyban élénkíti a falsíkok, szabályszerű vonalbeosztása viszont jól illik az arab építészeti szerkezetéhez. Híresek az Alhambra (l. o.) A.-jei. A mai nyelvhasználatban a díszes kéziratoknak indákból, sallangokból formált keretét is A.-nek mondják. Az A.-kel rokon a grotteszk-ékítmény (l. o.).

Arabeszk virágok. Egyes virágágyak művésziiesen alkotott arabeszkyszerű csoportjainak (többnyire szegélyeinek) beültetésére alkalmas virágok; ilyenek a borostyán (*Hedera*), a *Gnaphalium lanatum* Hort., az *Alternanthera* több faja, az *Oxalis tropaeoloides* Hook., *Cerastium tomentosum*, L. C. Biebersteinii D. C. stb.

Arab év, l. *Év*.

Arab filozófia, l. *Arab irodalom*.

Arab gummi, l. *Arab mézga*.

Arabi pasa, *Achmed*, egyiptomi politikus, szül. Manehben (Alsó-Egyiptomban) 1838. A khedive szolgálatába lépett és mint az angolok ellen irányuló «nemzeti párt» tagja, majd feje, gyorsan emelkedett fokról fokra. 1882. hadügyminiszter lett. Az európai hatalmak felügyelő bizottságát eltörölte és Egyiptomot az egyiptomiak számára követelte. Midőn az angolok erre fegyveres megtorlásra készültek, A. júliusban a khedive ellen kitört lázadás élére állott, de az angolok bombázásától nem bírta Alexandriát megmenteni. A

Tell el Kebir mellett vívott döntő csatában pedig (1882 szept. 13.) az angolok megverték és elfoglalták. A hadi törvényszék Ceylon szigetére száműzte, honnan, kegyelmet kapván, visszatérhetett Kairóba, ahol most mint magánember él.

Arabia, Ázsia DNy.-i nagy félszigete, területe a Sinai félszigettel együtt 3,094,700 km². Ázsia törzsére nézve teljesen idegen tag, szerkezeti folytatása az északafrikai magasföldnek, a Vörös-tenger, amely elválasztja tőle, a keletafrikai jellemző vetődés és árkok legnagyobbika; Ázsiához csatolja a mezopotamiai alluviális síkság. Egyike a legelzártabb, legismeretlenebb területeknek, amit kedvezőtlen klímája és rendkívül csekély parttagozódása magyaráz meg. *Felépítése* egységes és nagyon egyszerű: alapzatát kristályos kőzetek, gneisz, gránit teszik, ezek különösen nagy tömegben bukkannak elő DNy.-i szögletében és a D.-i partvidéken, azután a Sinai félszigeten, amelyet az *Akabai-öböl* választ el A. törzsetől. Ezekre igen régi, szilur és kambrium-kori üledékes kőzetek telepedtek rá, azután teljesen hiányzik az üledékes kőzet egész a krétakorszakig, mutatva, hogy ez a terület szárazföld volt az egész paleozoos és mezozoos korban. A krétakorszakból származik a *nubiai* homokkő, amely K.-Afrikára is jellemző, ez nagy táblákban fedi a félsziget közepét, Nedzsd tartományt, a vahaliták földjét, a Sinai félszigetet; ebből fújta ki a szél azt a rengeteg homokot, ami egész É.-A.-t borítja. *Krétakori mészkövek* vannak a palesztinai plátón, Jeruzsálem és Názáret táján, Szíriában; ebből épült fel a Libanon és Antilibanon. *Eocén mészkövek*et, nummulitesekkel találtak a Sinai félsziget ÉNy.-i, lapályosabb vidékein. Nagy területeket borítanak el a fiatal, legnagyobbbrészt pliocén-kori *bazaltlakurók*, különösen Mekka és Medina táján s általában a Ny.-i partokon s D.-en a *Hadramaut* területén. Vannak magukban álló, vulkáni kúpok is; egy kidőlt, kiszakadt vulkán kráterében fekszik *Aden* kikötőváros, ilyen *Perim* szigete, Palesztinában a *Táborhegy* s a Jordán völgyében sok kis kúp. Bazaltlakurók vannak az Eufratesz és Tigris közének É.-i részén is. A *partjai*, mivel minden oldalról hatalmas vetődések szabták meg, a tenger felől meredek hegyeknek tűnnek fel s csak a magasba felkapaszkodva látjuk, hogy csak a plátónak felmagasodó peremei, és a terület nagyon keveset lejt befelé. Az óriási öskontinentális darabon sehol sincsen gyűrődés. Igazi lánchegységet csak az *Oman* félszigeten találunk, ahol 3000 m. magasra emelkednek fel a láncok, amelyeket úgy kell tekintünk, mint a perzsiai Zagrosz lánccal elszakadt darabját. A belseje három részre oszlik, ú. m. 1. a nagy Dehna sivatag körülbelül a tétőtől, a legismeretlenebb terület, hatalmas homokbuckákkal, ahol nyoma sincs a víznek és növényzetnek. D.-i része Bahrel-Szaif, a K.-i Ruba-el-Chali nevet visel. 2. A Kis-Nefud v. Dahna sivatag Nedzsd tartomány területén; laza, vörös fűtőhomok-buckái közül 6—900 m.-re emelkedik ki a Kaszim-plató, amely valamivel idősebb, mert több csapadékot kap s a róla időszakosan lejövvő vízfolyások, a «vadik» mely szakadékokkal vágódtak be, ezek mentén találjuk az oázisokat. Legborzasztóbb a harmadik sivatag,

a Nagy-Nefud, teljesen hiányzik róla a víz és növényzet s csak a kopár, sötét bazaltszikkák és kötörmelék izzik a Nap hevében. A partok mere-deken szakadnak le a Vörös-tengerre s amint E. felé megyünk, a terület mindig bővebb csapadék-ban részesül. K.-i felén vágta be mély, szakadó-kos völgyét az Eufratesz, úgy, hogy vizét öntő-zésre nem is lehet használni, községek is csak ott épültek, ahol a folyó kanyónja kitágul és szigetek keletkeztek.

Legjobban ismert része A.-nak a Földközi-tenger partvidéke, Palesztina területe. Az Iszkanderi-öböl D.-i partjára kijönnek az Aleppói láncok, amelyek Cyprus szigetére vágják át. A partvonal zavartalanul, egyenesen jön le, kivéve a Karmel hegyfokot. Az Orontesz és Leontesz folyók torko-lata között emelkedik a Libanon s a vele pár-huzamos Antilibanon (l. o.), a kettő között levő mélyedést, ahonnan az említett folyók erednek, Bikaa néven ismerjük. Igen termékeny, szépen megművelt völgy, amelyben sűrű láncolata van az oázisoknak, bár a mindenfelé elszórt romváro-sok a hajdani nagyobb jólétnek tanui. A mélyedés elhúzódik D.-re s becsatlakozik az Akabai-öbölbe. Ebben a tőkéletesen afrikai jellegű árokban ered a Jordán, amely előbb a Genezaret tavon folyik keresztül, majd végződik a Holt-tengerben (l. o.), amelynek partjai mocsarasak, bizonytalanok; ez az árok legmélyebb része. A Libanon krétakori mészkövei meredek falban esnek le a parton hú-zódó széles, homokos síkságra, ahol az egyik leg-régibb emberi kultúra, a föníciaiak emlékeit talál-
juk. A hajdani Szidon és Tyrusz romjai között állt a legfontosabb kikötő, Beirut. A Libanon D. felé lealacsonyodik és átmegy a palesztinai magasságok területére. Ezen három részt különböztetünk meg: Galilea, legnagyobb részt bazalt lávával borítva, D.-en a tenger felől árkos mélyedés választja el Szamariától, ahol igen ala-csony területen járunk. Judeában jóval maga-sabbra, 5—600 m.-re emelkedik a plató, itt már túlnyomó a nubiai homokkő és mészkő s helyen-ként karsztos jelenségek mutatkoznak. Jeruzsálem városa is karsztos fensíkon épült. A Jordán folyó árkából E. felé ágazik ki egy másik árok, amely kivezet a Sziriai platóra. Ebben az árokban épült Damaszkusz, a föld egyik legnagyobb oázisa, ez létét annak köszönheti, hogy környékén buknak elő az Antilibanon vizei, dús források alakjában. Messze bent a sivatagban találjuk Palmyra rom-jait. Keletre bazaltmagaslatok következnek, mint például a Halebhegy s átmegy a plató a Nefud sivatagba.

Ósközetekből áll a Szinai félsziget is, ÉK.-i ré-szén nubiai homokkővel takarva. Déli részén 2050 m.-re emelkedik a Dzsebel Szerbál, majd-nem egészen izoláltak, az újabb kutatások szerint ez a bibliai Mózeshegye.

Klimája belsőázsiai jellegű, majdnem egész területével a magas légnyomású zónában fekszik, s a nyári monszon nem tudja annyi csapadékkal ellátni, hogy a földmívelés öntözés nélkül is le-hetséges legyen. Csakis a Földközi-tenger partja és az ú. n. Boldog A. kivétel, meg a magasra emelkedő hegyek csúcsai, ahol mindig kiválók némi nedvesség. A hőmérsékletre és a csapadék

mennyiségére vonatkozólag nagyon hiányosak az adatok, különösen B.-A.-ban. A derült tiszta ég-ről oly forrón tűz a nyári nap, hogy a levegő hő-mérséklete a 45°-ot is eléri árnyékban. Az erős éjjeli kisugárzás következtében kiesapódó har-matnak köszönheti létét a szegényes sivatagi nö-vényzet. A belső részeken a levegő páratartalma sokszor 10%-ra is alászáll. A északibb részei a szubtrópusos zónában vannak, itt a teli esőzés az uralkodó. Általában a klíma egészséges, de a víz-nek majdnem mindenütt érezhető hiánya miatt emberi településre igen kevés helyen alkalmas.

Növényvilága folytatása az afrikainak, de délkeleti sarkában, Oman területén már indiai ke-veredést mutat. Jellemző növényei a balzsamfa (Balsamodendron myrrha), a Catha v. Celastrus edulis, amelynek levelei bódító anyagot tartal-maznak, a tömjént szolgáltatató Boswellia sacra, az akácának sok faja, az aloe, sykomorfa stb. A sivatagokon megélik a tamariscus, az euphorbia-félék, az oázisokon az akácfa, fontos természet-t növény a datolyapálma és a kávéceszeje, amely valószínűleg innen származik. Termékenyebb vi-dékeken európai gabonaféléket, rozsot, kukor-icát, azonkívül sok durrút, gypapot, indigót, dohányt, s főleg ópiumot termelnek. Jemen területén a kávétermelés uralkodik. Sziria, Pa-lesztina flórája mediterraneus, a partokon örök-zöld növények, déligyümölcs, a Libanon lejtőin ciprusfélék (Cedrus libani, Pinus laricio) stb., a belső részeken steppénövényzet.

Állatvilága. Vadon élő állatai az oroszlán, leo-párd, sakál, hiéna, vadmacska, strucc, zerge, anti-lope, háziállatai közül legfontosabb a ló, amelyet nagy gondnal tenyésztettek, és a dromedár, azon-kívül szarvasmarha, juh, kecske, szamar.

Lakossága túlnyomó része arab (l. Arabok). Számuk 4.050.000, népsűrűség általában 2, de a lakosság eloszalása nagyon egyenlőtlen; legsűrű-ben laknak Oman, El-Haza és Jemen tartományban, sokkal gyérebb a lakosság Nedzsd területén és a Szinai félszigeten, míg belseje majdnem teljesen la-katlan. Életmódjuk tekintetében részben letelepült földmívelők, ezeknek a kezében van az ipar, kereskedelem; részben állattenyésztéssel foglal-kozók, s emiatt folyton költözködő beduinok; a kettő között szoros gazdasági kapcsolat fejlődött ki. Az ipar nagyon fejletlen, sokkal jelentősebb a ke-reskedelem, amely már az ó.-korban is virágzó volt. Kiviteli cikkek a ló, kávé, datolya, gyanta és ál-lati bőrök, bevisznek Indiából szövetet, cukrot, fűszert, Amerikából fémárúkat, Európából fény-üzési cikkeket.

Története. A. sohasem volt egységes ország, hanem minden egyes törzse külön államot alko-tott, a törzsek betöréseikkel zaklatták a szomszé-dos államokat, s nem egyszer vereséget szenved-tek az asszír, egyiptomi és perzsa uralkodóktól: de ezeknek hatalma rövid életű volt. Az I. sz.-ban Kr. sz. előtt nagy jelentőségre tett szert Petra, Arabia Felixnek, a mai Jemennek fővárosa, a karavánkereskedés központja. Kr. e. 24-ben Au-gustus császár megkísérelte Petra elfoglalását, 105. Kr. u. Trajanus császár el is foglalta és telje-sen elpusztította. Néhány arab törzs alattvalója lett a rómaiaknak, akik a törzsfőnököket tették

meg helytartóikká, azzal a céllal, hogy a birodalmat az arab törzsek becsapásaitól megvédjék. Amikor Róma kezébe került az Indiába vezető tengeri út, A. elvesztette fontosságát. A IV—VI. sz.-ban az etiópiai, uralkodók terjeszkedtek A. felé, s a pogány arabokra, akiknek egy része már a zsidó vallás felé hajlott, reá akarták kényszeríteni a keresztény vallást, miáltal hosszú vallási villongások indultak meg. Az arab, mint egységes nép Mohammed (I. o.) fellépése után szerepel a világtörténelemben, aki nemcsak egységes vallást adott népének, hanem erős állami szervezettel is. A kalifák vezetése alatt döntő befolyást gyakorolt a világtörténelemre, de a bagdadi kalifátus bukása után A. története ismét csak a törzsek torzszalkodásaiból áll. A XVI. sz. folyamán beszívárognak A.-ba a törökök és Jement tették birtokaik központjává. Az araboknak több sikertelen kísérlete után 1740 körül a vahabíták szektájának sikerült visszafoglalni Mekát és az egész Omant; ezek ellen kértek segítséget a törökök Mohammed Ali egyiptomi pasától, aki ismét török hatalom alá hajtotta A. Ny.-i partjait. A török uralom ma sem biztos, alig terjed 300 km.-nyire a partoktól, s az arab alattvalók csak ott és addig engedelmeskednek, amíg a szultán katonái jelen vannak. Ma önálló arab szultánságok Oman, Hadramaut és Nedzsád, a vahabíták öröksége. Törökországhoz tartozik a Vörös-tenger partvidéke, ahol Hedzsasz és Jemen vilajetek vannak és a K.-i parton El-Haza. Angol birtok a Bab-el Mandeb-szorosban Perim, a félsziget DNY.-i sarkán Aden s a Perzsa-öbölben a Bahrain-szigetek.

Irodalom. Griessbauer, Die internat. Verkehrs u. Machtfragen an den Küsten Arabiens, Berlin 1907; Hume, The topography and geology of the Peninsula of Sinai, Cairo 1906; Musil, Arabia Petrea, Wien 1907; Schoenfeld, Die Halbinsel des Sinai in ihrer Bedeutung nach Erdkunde und Geschichte, Berlin 1907; Brünnow u. Domaszewski, Die Provincia Arabia, Strassburg 1909; Dalman, Petra und seine Felsheiligtümer, Leipzig 1908; Hartmann, Der islamische Orient, u. o. 1909; Schneller, Durch die Wüste zum Sinai, u. o. 1910.

Arabia felix (boldog Arábia), régi neve az arab félsziget déli termékeny részének. L. *Arábia*.

Arabin, arabinsav, gummisav. A 100%-on szárított A. képlete $(C_6H_7O_6)_2 \cdot H_2O$, a 130%-on szárított $(C_6H_7O_6)_2$. Az arábiai gummi (gummi arabicum) és a szenegál-gummi főképen e savnak kálium- és kalcium-sóiból. Az A. a gummiból készült olyformán, hogy ennek töményes oldatát sósavval savanyítjuk meg, majd szeszt öntünk hozzá. Ilyenkor az A. leválik, mert szeszen oldhatatlan. A frissen leválasztott A. alakatlan, nem átlátszó, tejfehér tömeg; megszáritáskor átlátszó, üvegszerű lesz. A még nedves sav vízben könnyen oldódik, de ha már megszáradt, vízben többé nem oldódik, csak erősen felduzzad; de igen kevés lúg hozzáöntéskor csakhamar oldódik. Sói javarészt oldhatók. Higított kénsavval forralva galaktózza, salétromsavval pedig nyáksavvá alakul. Az arábiai gummi a szervezetben, valószínűleg cukorrá alakulva, részben felszívódik.

Arabinóz, pektinóz, mézgacukor, $C_5H_{10}O_5$ v. $C_4H_7(OH)_4CHO$ összetételű aldopentóz. Keletkezik a cseresznyefából kiszivárgó gummiból, tov. a tengeri és a bodzabélból, ugyiszintén az arab mézgából higított kénsavval való forraláskor. Színtelen, édes ízű kristályok, 160°-on meg-

olvad. A poláros fény síkját jobbra csavarja és a Fehling-féle oldatot redukálja. Oxidációkor az A. arabonsavvá $C_6H_5(OH)_4COOH$ és trioxiglutar-savvá alakul; sósavval hevítve, furfural keletkezik; nátrium-amalgámmal $C_6H_7(OH)_6$ összetételű ötvegyértékű alkohollá, az *arabitté* redukálódik. Az arabit színtelen, édes ízű kristályos alkohol; 102°-on megolvad, etilalkoholban oldható.

Arabinsav, a gummi arabicumban és más mézgákban előforduló kalciumhoz és magnéziumhoz kötött gyantasav.

Arab irodalom. Az A. legrégibb összefüggő emlékei a VI. századból maradtak reánk, az iszlám előtti költeményekben. E költészet életelemét a törzsekre oszló arab nép életével kapcsolatos társadalmi szokások és az az életfelfogás alkotják, melyeken amazok alapulnak: a törzseknek szüntelen versengése, dicsekvése, az ellenség gáncsolása, az arab nép magasztalt erényei és hagyományos kötelességei, a vendégszeretet, a törzshöz szegődő idegenek ortalma, a verboszu kötelessége stb. E mozzanatok képezik a nagy költemények középpontját, mely körül aztán a *kaszidák* (így nevezik a nagy költeményeket) egyéb alkotó részei lazán csoportosulnak. Midőn a költő egy kaszidában pl. ünnepezt mecenást készülő dicsőíteni, előbb a szeretője megénekklésén kezdi, leírja a pusztulásnak induló helyeket, melyeken valaha együtt ülöztek, elkeserű az elválás fájdalmait; midőn utánk indulását beszéli, előrebocsátja a lónak, vagy tevének, melyen utazik, részletes leírását, a sivatagot, melyen át vándorol, esetleg a zivatarét is, mely út közben éri, vagy a vadászatot, melyet útközben végezhez visz. Ezután elérkezik hőséhez, kinek erényeit a legtulzább hasonlatokkal dicsőíti. Az arab pogányságból (dzsahillija = barbárság) nagy számmal fennmaradt költészeti emlékeket a X. század filológusai buzgón gyűjtötték össze. E gyűjtemények mellett a pogány időből még egyes hősök díránjai is fennmaradtak, és részint európai, részint keleti kiadásokban hozzáférhetők. E költői emlékek leghitelesebb kútforrásai a régi arabok társadalmi és szellemi életét felőlel ismereteknek. Mellettk sorakoznak azok a költők, kik a pogányságtól az iszlámra való átmenetet képviselik, az új vallás harcainak szemtanúi voltak és hol több, hol kevesebb őszinteséggel az iszlámhoz szegődtek, mint pl. Lebid (I. o.), kinek költeményei a régi pogányság mellett a vallás eszméit tükrözik, Hasszán ben Thábit, ki a próféta győzelmeit énekel meg és pogány ellenfeleit gyalázza, Ka'b ben Zuhejr, ki midőn Mohammed ellenségéből hirtelen dicsőtőjévé vált, tőle a *burda* néven ismeretes palástot nyerte ajándékkul (I. *Burda*). De az iszlám első tizedeiben az új vallás eszméi köré a költők többségére csak csekély v. éppen semmi befolyást sem tesz. Ők továbbra is csak a pogány arabság eszményeinek hívei maradnak s néha nyílt ellenszeggülést mutatnak a vallástól tanított pietizmus ellen. Az omajjád korszak költészete legnagyobb része ily érületet tükröz, és a pogány arab költészet egyenes folytatásának tekinthető. Legerősebb kifejezést ad e szellemnek Abu Mihdzsan (Omar idejében) és Al-Hutej'a (megh. 688), kinek fennmaradt költeményeit Goldziher dolgozta fel (1892).

De csakis az iszlám keletkezése és terjedése által nyílt meg az alkalom arra, hogy az arabok között *irodalom* keletkezzék. A könyvvé összeszerkesztett Korán (I. o.) nemcsak az első irodalmi termék volt, hanem egyúttal hozzá fűződhetett az irodalom további fejlődése is. Az idegen művelődési körökkel való érintkezés, mely a csodálatos gyorsasággal egymást érő hódítások következménye volt, újabb kultúrelemekkel gyarapította az arabság szellemi életét. Nevezetes tény, hogy abban, amit ezentúl rendesen A.-nak s arab tudományoknak nevezünk, túlnyomó része van a hódítások által az iszlám körébe kerülő nem-arab elemeknek. Az omajjádok alatt az idegen befolyás még csekély mértékben érvényesül; a szellemi élet ez időszakban még abban a kerékvágásban folytatódik, melyben a pogányság idejében mozgott. Leginkább a költészetet művelik a régi módon. Dzsemil (megh. 710), Kuthejjir (megh. 723), a keresztény Achtal (megh. 713), ennek kortársa, Omar ben Abi Rabi'a, a híres szerelmi költő, úgy mint Dzserir (divánja, Kairo 1313 H.) és Farazdak (meghaltak 728) e korszak legnevesebb költői. Az idegen befolyások túlsúlya az abbászida dinasztia győzelmével érvényesül. Egyúttal a tudományos irodalom is utat tör magának a mohammedánok között, kik a régi kultúrnepek (görög, perzsa) örökségébe lépnek. A kalifák, nevezetesen Hárún-al Rasid (786—809), Mámún (812—833), Mu'taszim (833—842) pártolása mellett az egyházi és világi tudományok fellendülnek; mindenünnen Bagdadba, a fényes székvárosba özönlenek a tudósok, s a kalifák fejedelmi jutalmakkal ösztönzik az írókat s tudósokat. A székvárosban és a távol tartományokban, be egészen Közép-Ázsiáig, nagy számmal keletkeznek a főiskolák és könyvtárak. A tudományos törekvések a tartományokban még erősebb lendületet vesznek, midőn a X. sz. felé a központi hatalom elgyengülése mellett a tartományokban önálló dinasztiák lépnek fel, melyeknek uralkodói maguk köré gyűjtik a tudósokat és egymással versenyezve mozdítják elő a tudományt és szépirodalmat, melyeknek a kis államok székvárosai új központjaivá válnak. Az abbászidák uralkodása óta a fejedelmek nagy pártolásban részesítik a görög filozófia és az exakt tudományok művelését, melyeknek legnevezetesebb emlékeit szír tudósok segítségével arabra fordították, és e tanulmányok új irányokba terelik a szellemi életet. A teológia fejlődése is, melyben az abbászida uralkodók teokratikus szerepe nagy tényező volt, a görög tudomány hatása alatt állott. A keleti fejedelmekkel a spanyolországi kalifák versenyeznek a tudományok és művészetek előmozdításában. Ezek révén a X. és XI. sz.-ban a mohammedán Spanyolország volt a tudományok hordozója Európában. Itt virágoztak a főiskolák és könyvtárak, melyekből az európai tudományosság a középkoron át táplálkozott. II. Al-Hakam kordovai kalifa (961—976) könyvtárát, természetesen némi túlzással, 400,000 kötetből állónak mondják, melyből a kelet legtávolibb tartományaiiban keletkezett irodalmi termékek sem hiányoztak. A szellemi élet gazdagsága és sokoldalúsága a tudományok akkoriban ismert minden szakában bőven mutatkozik.

A földrajz terén nagyon nevezetes munkákat mutat fel az A. A föld ismeretének határait, különösen Afrikában és Ázsiában, lényegesen kibővítették az arabok. Észak-Afrikában egészen a Nigerrig, nyugaton a Szenegálig, keleten a Corrientes-fölkig hatoltak elő. Arabia, Szíria és Perzsia ismeretét biztosabb alapra fektették, és a nagy Tatárságra, déli Oroszországra, Kinára és Hindosztánra nézve nem csekély felvilágosítást nyújtanak. Az arabok geográfiai tanulmányainak kezdetben igen jelentékeny tényezői voltak azok a hivatalos tudósítások és jelentések, melyeket a legtávolibb tartományokból adminisztratív szempontból a központba küldtek. A földrajzi irodalom e kezdetei aztán a zarándok- és tudományos utazások alapján nagyban bővültek. Roppant gazdag az A. *útleírásokban* is. A IX. sz.-ból maradt fenn két névtelen utazónak Indiáról és Kináról szóló leírása, Ibn Dzsubeir úti könyve a XII. sz. végéről és a mindenek felett érdekes Ibn Batuta (megh. 1377), ki Észak-Afrikából kiindulva, majd csaknem az egész mohammedán világra kiterjesztette vándorlásait, melyekről egy tanulságos munkában tesz jelentést. E munkákhoz még sok olyan útleírás is járul, mely zarándok-utazásokból keletkezett. *Geográfiai szótárak* sem hiányoznak az A.-ban; ezek közül tudományos célokra leginkább használják Abü Ubejd al-Bekri (megh. 1094) munkáját és Jákút (megh. 1229) nagy geográfiai szótárát. Mindkettőt *Wüstenfeld* adta ki, kinek *de Goeje* mellett a legtöbb érdeme van az arab földrajzi irodalom ismertetése és kiadása körül.

A *történelem* kezdetei a pogány araboknak a filológusoktól összegyűjtött szájhagyományából indulnak ki. E hagyomány a törzsek életének, egymással való érintkezésének, harcaiknak változatos mozzanataira, hőseik dicső tetteire vonatkoznak és a pogány költészettel, melynek úgyszólván történeti kommentárjait alkotják, a legszorosabb kapcsolatban vannak. Ajjám al-arab «az arabok (emlékezetes) napjai»: ezen a néven foglalják össze e hagyományt. Ez ismereteket a törzsek *genealógiáját* kutató tanulmányok egészítik ki, melyeket a genealógiai szempontokon induló datációk rendszere mozdított elő és melyeket már az omajjádok alatt kezdtek rendszerbe is foglalni és az ép akkor az arabok ismeretkörébe került bibliai történetekkel kapcsolatba hozni. Az első omajjád kalifa, Mu'ávija udvarában sokat foglalkoztak az efajta kutatásokkal, melyekben különösen Dagfal (VII. sz. 2. fele) és a délarab származású 'Obejd ben Sarija tüntek ki; az utóbbiból egy könyvet is említenek ily címen: Régi történetek. Az iszlám II. sz.-ában már nagy terjedelemben foglalkoztak a filológusok a pogányság történelmi hagyományainak gyűjtésével; összes tudásunk e téren azokból áll, miket e korszakra nézve Ibn al Kelbi (megh. 820 körül), Al-Aszma'i (megh. 831), Abü Ubeida (megh. 825) stb. közléseiből kritikailag feldolgozva meríthetünk. Sőt e tudósok munkáit is csak azokból az idézetekből ismerjük, melyek belőlük a későbbi korszakok enciklopédikus munkáiban fennmaradtak. Az iszlám eseményei az új vallás keletkezésére s harcaira vonatkozó adatok és hagyományok gyűjtésére is vezettek; ez képezi tárgyát a mohammedán történelmi irodalom legelső ter-

mékeinek az ú. n. *Magázi* (háborúk)-nak. Az iszlám első korszaka és a vele kapcsolatos hódító háborúk történeteinek legnagyobb tekintélyű Al-Vákidí-t (megh. 822) tekintik, kinek neve alatt azonban többrendbeli hamisítványt is forgalomba hoztak. Az ő iskolájából való Ibn Sza'd (megh. 846), ki az iszlám legelső korszakában szerepelt férfiakról szóló életrajzi hagyományt gyűjtött össze egy sok kötetre terjedő munkában, melynek a berlini akadémiától megindított kiadása most van folyamatban (J. Sa'ads Biographien stb.). A történetírás következő korszakába tartoznak: Al-Azra'ki (megh. 858), ki Mekka monográfiáját írta meg, és Al-Balázori (megh. 892). A síita politikai nézet szempontjából írta meg az iszlám történetét 869-ig a geográfusok között már felemlített Al-Já'kubi. Abū Hanifa al-Din'avéri (IX. sz. vége) az omajjád időkét és a három első abbászida uralkodó történetét írja le; Ibn Kuteiba (megh. 889) ugyanazon időben egy kézikönyvben az iszlám előtti arab történetet, úgy mint az iszlám története terén elért eredményeket röviden összefoglalta, a nagyhirű Al-Tabari (megh. 921) pedig a világ teremtésétől egészen 914-ig terjedő történeteket a rendelkezésre álló tudósítások alapján bőven előadta. E nagy munkát, mely különösen a kalifátus történetének eddigé leggazdagabb forrása, több tudóssal szövetkezve, de Goje adta ki 15 kötetben (Leiden 1879—1901). Tabari munkájából az arab történetírás módszerét a legvilágosabban ismerhetjük meg. Ugyanazon úton indul, mint a Hadith (I. o.); az elbeszélés első kútforrásáig a tekintélyek egymással kapcsolatos láncszemein keresztül szóbeli tudósítás alapján visszamenve, egymás mellé állítja az egy eseményre vonatkozó különböző, sokszor egymással ellenmondó adatokat. Tabari után leginkább kiválik Masz'údi (megh. 957), kinek kultúrtörténeti szempontból nagybecsű munkáját francia fordítással a párisi Ázsiai Társaság adatta ki (9 kötet, 1861—77) és Masz'údi ifjabb kortársa, a világ-történelmi szempontokat kitérő Hamza al-Iszfa'háni (961), ki egy rövid kézikönyvben az arabok mellett különösen még saját fájának, a perzsának kívánt igazságot szolgáltatni. Az abbászida korszakra nézve (982-ig) nagyfontosságú kútforrásul szolgál Ibn Miszkaveih (megh. 1030) «a népek tapasztalata» című munkája. Míg az eddigi történetírás leginkább az abbászida családnak kedvező irányban indult, addig Bagdadnak Hulaga khán által történt meghódítása után 1302. Ibn al-Tiktika háborítlanul írhatta meg a kalifátus történetét a bukott dinasztiával ellenséges szellemben. Már ekkor az eredeti felfogásban fogyatkozó kompilátorok korszaka állott be, kik között a legterjedelmesebb munkákat írták Ibn al-Athir (megh. 1232), ki a «Tökéletes» c. munkájában a mohammedán világ történetét saját korszakáig egészíti ki. (Bulak 1290 H), Abulfeda (megh. 1331), kinek történelme a régibb források felfedezése előtt századunk közepén túl az arab és mohammedán történet majd csaknem egyedüli forrásul szolgált Al-Nuveiri (megh. 1331) mellett. Abul Mahászín (megh. 1469.) ugyancsak a mohammedán Egyiptom történetét tűzte ki tárgyul, de e keretben egyúttal az iszlám teljes birodalma történetéhez szol-

gáltott értékes adalékot, míg Al-Szujúti (megh. 1505), Tarih al-Khulafa (a kalifák története) című munkájában, az iszlám történetét egészen saját koráig összefoglaló alakban előadván, az egyiptomi abbászid árnykalifák korszakához szolgáltat becses anyagot. Jól esik a kompilációk után Ibn Khaldún-t (megh. 1405) felemlíteni, ki nagy világtörténetét (7 köt. Bulak 1284 H) egy minden tekintetben nevezetes történetbölcseleti munkával vezeti be. A mohammedánok mellett keresztény tudósok sem hiányoznak az arab történelmi irodalom terén; kimagasló helyet foglalnak el közöttük Eutychiusz, arab néven Sza'id ibn al-Batrik (megh. 939), Alexandria melchita felekezeti patriárkája, Abulfaradzs Gregorius Barhebraeus szíriai jakobita püspök, később primás (megh. 1286), kinek szír és arab nyelven szerkesztett történelmi kompendiuma német fordításban (Bauer Lorenz, 2 köt., Leipzig 1783—5) is használható. Ezen általános történelmi munkákon kívül az A. fölötté gazdag történelmi monográfiákban, melyek részint egyes országok vagy városok, részint egyes dinasztiák vagy uralkodók történetét foglalják magukban.

Az A. fölötté gazdag életrajzi munkákban, valamint a híres emberekről szóló életrajzi gyűjteményes könyvekben. Elkezdve Mohammed közvetlen társaitól, egészen le a legújabb időkig, tudományszakok, vagy városok szerint nagy munkákban vannak egybegyűjtve a híres emberek életrajzai. E munkák között leginkább van elterjedve Ibn Khallikán (megh. 1282) életrajzi műve, melyhez az utódok koronkinti folytatásai fűződnek. V. ö.: *Wüstenfeld*, Die Geschichtsschreiber der Araber und ihre Werke (Gött. 1882); *Goldziher*, A történetírás az A. (Budapesti Szemle 1895); *Sachau*, Bevezetése Iba Sza'd III. kötetéhez (a történelem legrégebb korszakáról).

A mohammedán társadalom uralkodó iránya úgy hozza magával, hogy az A. mind tekintélyre, mind terjedelemre igen előkelő helyét a *teológia* foglalja el. Fölötté nagyszámúak a Koránról írt exegetikus könyvek (I. o.), a próféta szóbeli hagyományát (I. *Hadith*) előadó és gyűjtő, úgy mint a vallásos törvényt annak különféle ortodox irányai szerint különféleképpen kodifikáló és magyarázó munkák (I. *Fikh*). A vallástörvényhez tartozik a jog egész köre is, magánjog, büntetőjog stb. A dogmatika körül is gazdag irodalom csoportosul, melyet a görög egyház ú. m. a görög filozófia hatása alatt támadt dogmatikai iskolák és szekták vitái fejlesztettek. Ez iskolákat polemikus módszerrel a spanyol Ibn Hazm (megh. 1063) tárgyalta (v. ö. Goldziher, Die Zähriten, ihr Lehrsystem und ihre Geschichte, Leipz. 1884), pozitív ismertetésüket Al-Sahrasztáni (megh. 1153) nyújtotta, kinek nagyérdékű munkája Haarbrücker német fordításában (Religionsparteien und Philosophenschulen, 2. köt., Halle 1850) hozzáférhető. Az ortodoxizmusnak a szabadelvű gondolkodók ellen (I. *Mu'taziliták*) három évszázadon át folytatott harca után Al-As'ari (megh. 941) megkísérelte a dogmának a két irány között közvetítő formulázását megállapítani, mely azonban csak a XII. sz.-ban jutott uralkodó érvényre az ortod. tanban. Legtekintélyesebb képviselője ez időben a híres Gazáli (I. o.). Óutána Fakhr al-din Rázi (megh.

1209), Baldáwi (megh. 1286) — mindkettő híres Korán-magyarázó — és Al-Idzsi (megh. 1355) említhetők, mint a közvetítő dogmatika legmélyebb képviselői. Az utóbbi Mavákif (stációk) cím alatt foglalta össze a mohammedán hittanokat, mely munka Dzsordzsáni (megh. 1413) kommentárjával az irodalom legtekintélyesebb munkái közé tartozik. De a közvetítő tan győzelme után az irodalomban is még nagyon sok képviselője akadt a régi ortodoxizmus szélsőségeinek, különösen az ú. n. Hanbaliták (l. o.) között. A mohammedán dogmatika rövid összefoglalásai: Naszafi-nak (megh. 1310) Curetontól (London 1843) Pillar of the Creed of the Sunnites címen kiadott könyvecskéje, valamint Al-Szenüszin-nak (megh. 1490) nagy tekintélyt élvező kézikönyvei, melyeket ismertettek Wolf, Begriffsentwicklung des muh. Glaubensbekenntnisses; arab. u. deutsch (Leipz. 1848), *Luciani*, Les Prolégomènes theologiques de Senoussi (Algér 1908). A mohammedán vallástant teozofikus irányban a *szufizmus* fejtette ki, melynek tanai egészen a panteizmusig haladtak elő (l. *Iszlám, Szúfi*) és arab, perzsa és török nyelven nagy önálló irodalmat teremtettek.

Az arabok *filozófiája* görög eredetű. Midőn az iszlám birodalmának székhelyét az abbaszidák alatt Mezopotámiába helyezték át, az uralkodók pártolásuk alá fogták azt az irodalmi munkásságot és tanulmányokat, melyeket az V. sz. óta a bizanci birodalomból kiüldözött bölcselek a persa szasszanidák alatt háborítatlanul folytathattak, és mely által a keresztény egyház nyelvén, a szír nyelven, megmenhették a görög gondolkodás emlékeit az utókor számára. E szír fordításokata VIII. és IX. sz.-ban arab nyelvre fordították s ugyane nyelven magyarázták és fejlesztették. Ez az arab filozófia eredete, mely a középkorban az európai skolaszteizmusra mély hatást tett. Aristoteles filozófiájában gyökerezik annak alexandriai magyarázóinak értelmében. Az arab filozófia legnevezetesebb képviselői: Al-Kindi (Európában: Alcindus, megh. 864 körül), Aristoteles iratainak magyarázója, ki a tudomány legkülönbözőbb ágaiban sokoldalú irodalmi tevékenységet fejtett ki; Abú Naszr Alfarábi (megh. 950), ki legelőször foglalta össze az egész peripatetikus bölcseletet, és ez által a következő korszakok tanulmányainak irányát jelölte ki; Avicenna (l. o.), Al-Gazáli (megh. 1111, l. o.) stb. Mindezek az iszlám keleti tartományokban, Bagdadban és Közép-Ázsiában éltek. A nyugati iszlámban (Spanyolország és Észak-Afrika) a bölcselet leghíresebb képviselői Ibn Báddza (Avempace, megh. 1138), az Abubacer (l. o.) néven ismert Ibn Tufeil (megh. 1190), ennek ifjabb kortársa a híres Ibn Rosd (Averroes, megh. 1198) az Aristoteles iratainak leghíresebb magyarázója (l. o.). Az iszlám filozófiai mozgalmainak során kiemelést érdemel még az *Öszün-ték* (helytelenül: ösztintes testvérei, arabul: ichván al-szafá) szövetsége, melynek tagjai Baszrában (Mezopotámia) a X. sz.-ban a tudományok enciklopédiáját 51 fejezetben megírták. E szövetség irodalmi munkáját és eredményeit Dietrici Frigyes számos könyvben feldolgozta. Nagy hatással volt az arab filozófia a zsidókra is, kik

részint önálló munkákban, részint fordításaikkal hathatós tényezői voltak a filozófiai eszmék terjedésének. Közöttük a leghíresebbek Avicbron (Salomo ibn Gabirol 1045—70), ki az újplatonizmus rendszerét összefoglaló Fons vitae-val nagy befolyást gyakorolt a Scotisták és Thomisták vitás pontjainak kifejtésére, és Maimóni (l. o.), ki az arab aristotelizmus eszméit a zsidó vallásbölcseletben érvényesítette.

Irodalom. Schmölbers, Documenta philosophiae Arabum, Bonn 1836; u. a., Essai sur les écoles philosophiques chez les Arabes, Páris 1842; Ritter, Über unsere Kenntniss der arab. Philosophie, Göttingen 1844; Munk, Mélanges de philosophie juive et arabe, Páris 1859; Renan, Averroès et l'Averroïsme, 2. kiad., Páris 1860; Müller Aug., Die griech. Philosophen in der arab. Überlieferung, Halle 1873; T. J. de Boer, Geschichte der Philosophie im Islam, Stuttgart 1901, angolul E. R. Jones-tól, London 1903; M. Horten, Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam, Bonn 1910.

A filozófiával párhuzamosan fejlődnek az A.-ban az ugyanazon forrásokból kiinduló *orvosi és természettudományok*. Körülbelül a IX. századig többnyire keresztény és szabeus tudósok képviselik az arabok között e tudományokat, melyek e korszakban Honein b. Iszhák-ban (megh. 873) érik el tetőpontjukat. A IX. sz.-tól kezdve az egész nagy mohammedán birodalomban a filozófusok az orvosi tudományokat is buzgón felkarolták és azoknak neves képviselőket szolgáltatnak, kik között a leghíresebbek keleten Avicenna (l. o.) és nyugaton a kordovai Abu-l-Kászim (Albucasis, v. Alzaharavi, megh. 1106); mindkettőnek orvostudományi munkái latinra fordítva nagy befolyást gyakoroltak e tudomány állására Európában. Ezeknek kívül még különösen a következő arab orvosok munkái hatoltak be a középkor latin irodalmába: Abú Bekr al-Rázi (Rhazes, megh. 932), Ibn Mászaveih (Mesua, megh. 1015), Ibn Botlán (megh. 1052), Serapion ifj. (XI. sz.). Avicenna után az orvostudomány legjelentékenyebb művelőjének tartják Ibn Nefisz-t (megh. 1290 körül). Mind e tudósok azonban alig vitték tudományukat a görög mestereiktől elért eredményeken túl. A boncolás vallásos szempontból tiltva lévén, az anatómiát önállóan nem kutathatták. Lényeges érdemeik vannak azonban a kémia terén, melyet nevezetes felfedezésekkel gazdagítottak. A növénytant is, melyet Dioskorides alapján kezdtek tanulmányozni, tetemesen fejlesztették; e tudományban legnagyobb írójuk Ibn al-Baitar (megh. 1248). A zoológiáról több terjedelmes munka van az A.-ban, melyek azonban, mint Kazwini (megh. 1238) könyve és Damiri (meghalt 1405) «Állatok élete», inkább kultúrtörténeti tekintetben bírnak beccsel, amennyiben az állatokra vonatkozó néphit, a velük kapcsolatos babonákat és mondákat bőven megőrizték. Ásványtani munkát a XIII. sz.-ban Teifási írt. A nemzetgazdaság terén nevezetes Ibn al Avám spanyol természettudós munkája. Az arab orvosok és természettudósok életrajzeit Ibn abi Uszejbi'a (megh. 1270) írta meg. V. ö.: *Heller Ágost* (magyar tudós), *Gesch. d. Physik v. Aristoteles bis auf die neueste Zeit* (Stuttg. 1882) I. köt.; *Wiedemann*, Über die Naturwissenschaften bei den Arabern (Hamb. 1890) és ugyanennek sorozatos értekezéseit, *Beiträge zur Gesch. d. Naturwissenschaften* 1902 óta (eddig 14 füzet az erlangeni Természettud. Társaság Értesítőjében).

Nevezetes érdemeik vannak az araboknak a *matematika* terén, melyben az ind és a görög tudományból merített ismereteket (Euklidesz tanulmányozták és magyarázták) lényegesen fejlesztették és gazdagították. Tőlük kaptuk számjegyeinket; azon jegy nevétől, mellyel a zérust jelölték (Szifr = üresség) származik a számjegyek általános elnevezése. Az algebra (e szó is arab eredetű) tanulmányát legelőször al-Chvárizminak (megh. 820) a XVI. sz.-ban latinra fordított tankönyvéből merítettük. A geometriában is Euklideszből indultak ki, kinek munkáiról egy teljes arab fordítás maradt fenn napjainkig; sőt Apollonios Pergaiosnak a kúpszeletekről szóló munkáiból több, a görög eredetiben elveszett részlet arab fordításban maradt meg. Valamint az algebraban az egyenletek módszere körül sok felfedezést köszönünk az araboknak, úgy a geometria terén a trigonometria fejlesztésében van kiváló érdemük. Hogy mily magas fokon állott náluk a *csillagászat*, és hogy e téren mennyit köszönhet nekik Európa, azt a tőlük átvett sok csillagászati műszöből is következtethetjük. (Ideler, Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen, Berlin 1809.) E téren is a görögök eredményeihez fűződtek tanulmányaik; vezérük e téren Ptolemaios, kinek munkáját (μεγάλη σύνταξις) al-Midsziszinnak (Almagest-nek) nevezik. A csillagászat művelése az A.-ban 772. kezdődik, midőn Manszúr kalifa Ibráhim al-Fazari-val számításokon alapuló csillagászati táblákat készített, melyeket Má'mun kalifa (813—833) pontosabbakkal helyettesített. E korszak leghíresebb csillagásza Alfergáni (Alfraganus, megh. 830 körül), ki Ptolemaios munkájából használható kivonatot készített; utána Abu Ma'sar (Albama'sar, megh. 885) és Al-Battani (Albategnius, megh. 929.) hagytak nyomot a csillagászat történetében, melyben nevezetes felfedezések örököltik neveiket. E tanulmányokat lényegesen előmozdították azon csillagászati intézetek, melyek a IX. sz.-tól kezdve Damaszkusban, Bagdadban és Kairóban virágoztak. Ibn Júnusz (megh. 1009), Hákim fatimida kalifa csillagásza, Kairóban a töle szerkesztett Hákim-féle táblákban (franc. Caussintól, Páris 1804) oly számításokat állított fel, melyeket Európában csak századokkal később alkalmaztak. Az arab csillagászok megfigyeléseivel lépést tartanak a tőlük felfedezett csillagászati eszközök, melyek még mai napig is láthatók európai gyűjteményekben. Ez eszközökről a XIII. sz.-ban Abul-Haszan 'Ali külön munkát írt, melyet Sédillot francia nyelvű fordított (2 kötet, Páris 1834—35).

Az exakt tudományok felvirágozása mellett még mindig előkelő hely jut a *költészetnek és szépirodalomnak*. A költészet az omajjádok alatt majd csaknem a pogány idők költészetének színvonalán maradt meg; majd mindinkább mesterkéltbb természetet ölt és valóságos műköltészetté válik, mely a költők megváltozott szemköreinek dacára még mindig a régi kaszidák formáját, sőt gondolatkörét is mesterségesen fenntartja. (Goldziher, Abhandl. zur arab. Philologie, I. köt. Leiden 1896.) Udvari költők verseikben csak úgy képzelik bele magukat a sivatag viszonyaiba, mint a régikor beduin

költői. Az abbaszida korszak leghíresebb költői: Abú Nuvász (I. o.), Muszlim b. al-Valid (megh. 823, divánját kiadta de Goeje, Leid. 1875), Abu-l-Atá-hijja (megh. 828 körül), kinek szép költeményei a korszak vallásos érzelmeit tükrözik (Beirut 1886), Abu Temmám (I. o.) és Al-Buchturi (megh. 897) egymásnak versenytsársai mind a régi minták utánzásában, mind a régi költemények gyűjtésében, Abdalláh ibn al-Mu'tazz (megh. 908), az uralkodó ház sarja (életéről és költeményeiről Loth, Leipz. 1882) és mindenek felett Mutanabbí (megh. 965), kit német fordítója, Hammer-Purgstall (Bécs 1822) az arabok legnagyobb költőjének nevez és kit mintaképének tekintett. Abu-l-Al'a el-Ma'arri (I. o.) A vallásos spekuláció terén kifejlődött miszticizmus (I. Szúfi) is remek költői kifejezésre talált az A. későbbi korszakaiban. Bort és szerelmet énekelnek a költők, de verseiket az isteni szellemtől való ittasságra, az isteni lény felé vágyódásra és a vele történő egyesülésre magyarázzák. Ily misztikus költeményeket zengenek a dervisek ájtatos, sokszor örvengő gyakorlati (I. Zúkr) alkalmával. Közöttük a legnevezetesebbek Omar Ibn al-Fáridh (megh. 1238) és a spanyol származású Muhji al-din Ibn 'Arabi (megh. 1240) divánjai, melyeket a keleten adtak ki. A vallásos költők között nagy hírnek örvend Al-Busziri (megh. 1279), kinek Mohammed dicsőítésére írt Burda c. kaszidáját vallásos gyülekezések, temetkezések stb. alkalmával szokták recitálni és melynek verseit amulettumoknak is használják (német ford. Funkelnde Wandelsterne Rosenzweig-től, Bécs 1825, Ralfstól u. o. 1860).

Íde tartozik még a *széppróza* is, mely az A.-ban mindinkább mesterkéltbb alakban jelenik meg, míg végre a homályosságban találja a tökéletesség eszményét. A makámák (I. o.) stílusában a külső forma (prózaí rímek, szójátékok stb.) és kifejezés tekintetében uralkodó mesterkéltség módor utóbb a történelmi prózába is utat talál. A történetírók között említett Imád al-din al-Iszfaháni (megh. 1030) munkái mind így homályos s mesterkéltség stílusban vannak írva; a későbbi idők ízléstelen túlzásig hajtják e módort. Nagyszámmal vannak az A.-ban az erkölcs tanító keretelbeszélések, valamint egyes történelmi alakok körül csoportosuló terjedelmes mese-munkák és népregények. Az előbbieket perzsa mintákon fejlődtek, v. mint az ind Pancsatantrára visszamenő Kalila va-Dimna egyenesen a perzsából vannak fordítva; közöttük nagy tetszésnek örvend Ibn 'Arabsáh (megh. 1450) könyve. A népregények és mesegyűjtemények részint idegen befolyás alatt keletkeztek, mint az Ezer és egy éjszaka (I. o.), v. pedig az arab népszellem eredeti termékei. Ez utóbbiak között a leghíresebbek a nagyterjedelmű Antar-regény (lásd *Antar*), a Szejf-regény (17. rész, Bulák 1294 H), a Benú Hilál, Rász el gül, Zír elbeszélései és egyéb regények, melyek a keleti könyvpiac számára folyton újabb kiadásokban jelennek meg és nagy kelendőségnek örvendenek. Ez elbeszélések csodaszerű motívumai a nyugati meseirodalomra is nagy hatást tettek.

Fölötte sűrű tevékenységet tapasztalunk a *nyelv-tudomány* minden ágában, a nyelvtanban, szótárirodalomban, úgy mint a régi költészeti emlé-

kek magyarázásában. E tudomány szorgalmas művelésére mohammedán népek között annál is fontosabbnak tekintették, mert a szent könyv magyarázatának elsőrendű segédeszközéül szolgált. A nyelvtan, mely párhuzamosan a görög tudomány megismerésével, az aristotelesi *Ἠερῶμης* elnevezéshez fűződik, apró kezdetekből csakhamar nagy rendszerre fejlődik náluk, melyhez mind spekulatív irányban, mind pedig a gazdag nyelvatatok szorgalmas megfigyelését és gyűjtését tekintve a legfinomabb szellemek mesteri művekkel járultak hozzá. Az arab hagyomány Abu-l Aszvad al Du'alinak (megh. 668) tulajdonítja a nyelvtan megalapítását. Az első, ki e gazdag monografikus előmunkákat felhasználásával a nyelvtan teljes rendszerét összefüggésben összeállította, a perzsa eredetű Szibaveih (megh. 796), a «A könyv» c. munkájában. A nyelvtények méltatására nézve az arab grammatikusok két iskolára szakadtak: a baszrai és kúfai iskolára; ezek vitás kérdéseit Ibn al Anbári (megh. 1181) adta elő. Az ez irodalomban létrejött sok könyv között a legnagyobb tekintélyre jutott Al-Zamakhshari (megh. 1143) Mufasszal című könyve; mellette Ibn Málík (meghalt 1273) Alfíja című munkájának van a legtöbb tekintélye. Iskolaik tankönyvül keleten leginkább Al-Szanhádzsi (meghalt 1323.) «Adzsurrumíja» című kompendiuma használatos. V. ö. *Flügel*, Die grammatischen Schulen der Araber, (Leipzig 1862); *Goldziher*, A nyelvtudomány történetéről az araboknál (Budapest, 1878); *Nyelvtud.* Közlem.)

A *szótáriródlom* az egyes szinonim csoportok monografikus összeállításából és a klasszikus nyelvhasználatnak részint a régi költészet, részint a sivatag lakóival való érintkezés alapján történt megállapításából indult ki. A legelső, ki összefoglaló szótárt szerkesztett, Khalil b. Ahmed (meg. 790 körül), ennek *Kitáb-al-ajn* című munkája azonban elveszett. A gazdag szótáriródlomnak legtekintélyesebb munkái Al-Dzsauhari (megh. 1003) *Szahh* című nagy szótára és Al-Firuzábádi (megh. 1413–4) *Kámusz-az-az Ocean-ja*. Ez utóbbihoz Murtadá al Zabidi (megh. 1791) önálló munka-számba menő, kimerítő kommentárt írt, melyet 1305 H. 10 nagy kötetben Kairóban nyomtattak ki, ugyanott jelent meg (1308 H.) a legterjedelmesebb arab szótár, Ibn Manzúr Lísán al arab-jának kiadása 20 kötetben. Ezek voltak Lane szótárának (l. *Arab nyelv*) legfőbb kútforrásai. Nagyon hasznos segédeszközül említendő még az újkor egy keresztény arab tudósa, Botrusz Bisztánitól szerkesztett Muhi almuhi című szótár (2 köt., Beirut 1870). A *filológiai* irodalmat a régi poézis, a példabeszédek vonatkozásainak és általában a nyelv klasszikus kora emlékeinek megértését elősegítő könyvek egészítik ki. Ezek között a legnevezetesebbek Al-Mubarrad (megh. 898) *Kámil* című nagy filológiai munkája, Al-Mejdání (megh. 1124) példabeszédgyűjteménye, Ibn Dorejd-nak (meghalt 933) könyve, al-Káli (megh. 967) *Diktátumai* stb. Az arab filológia enciklopédiáját Al-Szujúti (megh. 1505) egy *Muzhir* című nevezetes munkában írta meg (2 köt., Bulak 1282 H.). Ide sorakozik még számos *antológia*, melyekben a IX. sz.-tól kezdve a legújabb időkig anyag szerint rendezett fejezetekben az általános

irodalmi műveltséghez tartozó ismereteket (különösen a költészeti irodalomból) szokták egybeállítani. Ez irodalomcsoportot *Adab-nak* (műveltség) szokták nevezni. Legnevezetesebb ezek között Ibn Abdi rabbihi (megh. 939) spanyol-arab költőnek munkája.

A XI. század óta az A. kevés eredeti klasszikus munkát termelt; a kompiláció, régibb munkák magyarázása, körülírása vagy átdolgozása foglalja el az irodalom minden terét. Az európai befolyás a XIX. század óta az A.-ra is látható nyomot hagyott. Indiában, Egyiptomban és Szíriában a bennszülöttek között nevezetes műveltségi központok támadtak, de ezek nemcsak a régi irodalom felébresztésében, hanem mindenféle silány fordítmányokban (európai nyelvekből) érvényesülnek. Nehány évtized óta termékeny hirlap-irodalom is van arab nyelven; még az élclap sem hiányzik belőle. V. ö.: *M. Hartmann*, The Arabic Press of Egypt, London 1899). Nagyon nevezetes az a mozgalom, melyet a beiruti jesuiták két évtized óta az A. körül nagy eredménnyel kifejtenek.

Irodalom. Hammer-Purgstall *Litteraturgeschichte der Araber* című nagy munkája, 7 k., Bécs 1850–56, csak nagy óvatossággal használható. Felületes és megbízhatatlan útmutató Arubhót *Arabic authors*, London 1890. Újabb időben több összefoglaló munka jelent meg az A.-ról; németül Brockelmann *Geschichte der Arabischen Literatur* (2 köt., Weimar 1898–1902; rövidében az Amelang-féle gyűjtemény 6. kötetében — Die Litteraturen des Ostens — Leipzig 1901); angolul, R. A. Nicholson *A Literary History of the Arabs*, (London 1907, a Fischer Unwin gyűjteményben); olaszul Italo Pizzi, *Letteratura araba* (a Hoeppli-kézikönyvek során, Milánó 1903); francián Cl. Huart, *Littérature arabe* (Páris 1902); magyarul Goldziher a Heinrichtől szerkesztett *Egyetemes Irodalomtörténet* 1. kötetében, tőle van a bosnyák gimnáziumok használatára a közös kormány megbízásából készített Arab irodalmi tankönyv (Sarajevo 1910). Maga a keleti irodalom becses bibliográfiái segédeszközökkel szolgálnak; ilyen a régibb irodalomra nézve Ibn al-Nadim (987 körül) *Fihriszt* című munkája, 2 k., Leipzig 1871–72; a későbbi időkre is kiterjed Haddzsi Khalfá (megh. 1658); *Flügel*ől arabul és latinul kiadott terjedelmes enciklopédiája, 7 k., Leipzig és London 1835–38; bibliográfiái segédeszközül használható: Zanker, *Bibliotheca orientalis*, 2 k., Leipzig 1846–1861; Friedricht, *Bibl. orientalis*, 1876–81; 1887 óta a Müller Angustól megalapított, halála után L. Schermantól folytatott *Orientalische Bibliographie*. — V. ö.: Goldziher, *Jelenléte* stb. tekintetével a nyomdaviszonyokra Keleten Budapest, Akad., 1874

Arabisc L. (növ.), l. *Ikravirág*.

Arabisci v. *Aravisci*, Pannónia déli részében lakott nép neve.

Arabisztán, 1. a török birodalom azon részei, amelyekben arabul beszélnek: Irak-Arabi, al-Dzsazirah és Szíria. — 2. a perzsa tartomány, l. *Khuzisztán*.

Arabit, l. *Arabinóz*.

Arab ló (l. az *Angol ló* cikk képmellékletét). Arabiának egyedüli loányaga az A., amely ősidők óta kiválónak van elismerve. Az A. az angol telivér lovat megelőzőleg világhírré vergődött s azt lehet mondani, hogy világszerte ezt használták a lovak javítására. A ló iránti szeretet s a lótenyésztés helyes elvei már a Koránban vannak lefektetve, s az arabot nomád élete is mindenkor arra készítette, hogy jó lova legyen, mely gyorsasága által megelőzze az üldöző ellenfélt. Montától Mekkáig a győzelmi hírt 95 ló közül 5 kanca vitte meg bámulatos rövid idő alatt. Ezen 5 kancától származtatja le az arab legnemesebb, legértékesebb lovait. Az eredeti A.-vak győzőségéről *Abd-el*

Káder azt írja, hogy képesek naponta 24 mf.-et, tehát több mint 170 km.-t hátrahagyni s ezt hónapokon keresztül megeselekedni. Bizonyos, hogy az A. Krisztus születése után már a VII. sz.-ban ismert és nagyrabecsült volt, de egyelőre csak a keleti tartományokban terjedt el. Az A. nem éppen magas, 140—160 cm., de rendkívül erős csontlappal, szikár, hibátlan lábakkal, szép mellkassal és ebben nagy tüdővel, nagyon szép karcsu nyakkal, kicsi egyenes csukafejjel. Színe változó; gyakori a szürke, a fekete, de a pej sem ritka. Az arab különösen a nemes lovat nem szívesen adja el, azért tisztá vérd A.-vak beszerzése igen nagy nehézségbe ütközik s inkább cserével, ajándékokkal lehet megszerezni, mint pénzzel. Magyarországra a török hódoltság idejében (l. *Magyarország lötenyésztése*) került igen sok A., jelenleg pedig a bábolnai állami s igen sok magánmésben tenyésztik.

Arab mézga (lat. gummy arabicum). Ez különféle *Acacia*-fajnak kérgéből kiszivárgó anyag, amelyet *acacia-gumminak* is neveznek. Származására nézve több fajtáját különböztetjük meg, úgymint: 1. *arábiai gummi* (Nilus gummi); ez leginkább az *Acacia Verek* fajtól jön, de ezenkívül az *A. abyssinica*, *A. glaucophylla* és *A. Giraffae* fajoktól is nyerik. Vörös és barna, tehát kevésbé jó fajták az *A. Ehrenbergiana* és *A. Senegal* fajoktól valók. 2. *Senegal-gummi*, Senegaltartományból (francia gyarmat Ny.-Afrikában) való s így kivált Franciaországra nézve fontos, de újabban az egész európai kereskedelemre nézve nagyfotosságú; az arábiai gummi néven szereplő árú gyakran senegal-gummi. Ez is leginkább az *A. Verek* fajtából származik, kevésbé jó minőségű azonkívül az *A. vera*, *A. albidá* és más fajoktól ered. 3. *Német-afrikai gummi* (a DNy.-afrikai német gyarmatokból) leginkább az *A. horrida*, *A. Giraffae*, *A. erioloba* és *A. albidá* fajoktól származik. 4. *Keletindiai-gummi* az *A. arabica* és *A. Farnesiana* fajoktól való, de egyelőre kevésbé fontos. 5. *Ausztráliai gummi*. Ausztrália igen gazdag *Acacia*-fajokban, ezek közül kivált az *A. pycnantha*, *A. homalophylla*, *A. dealbata* és *A. mollissima* fajok szolgáltatnak gummit.

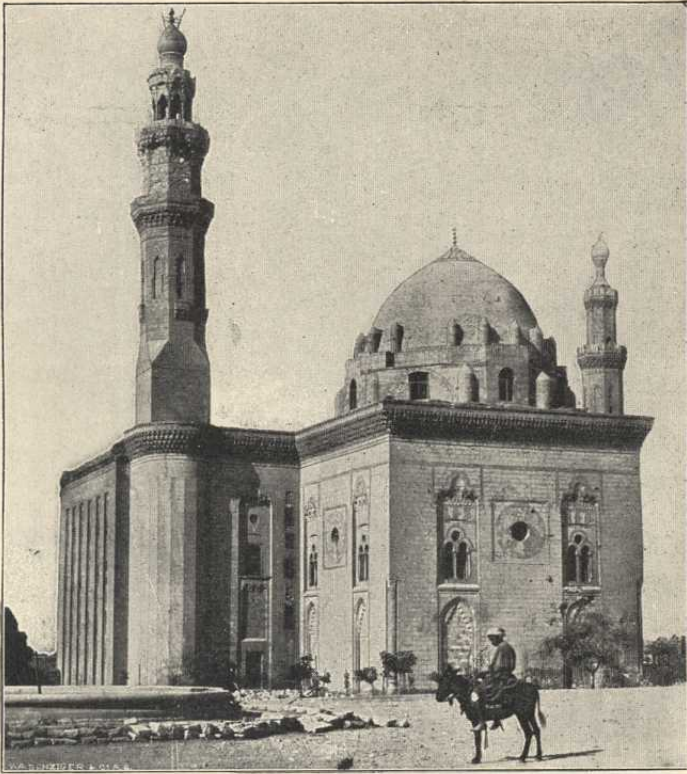
A gummi arabicumot néha hamisítják, még pedig a cseresznyefa mézgájával; poralakban keményítőt v. lisztet kevernek hozzá, ami jódoldattal kimutatható, amennyiben ez esetben az ismert kék reakciót adja. Az arab gummi legfehérebb és legtisztább fajtáit a likőr-gyártásban és a selyem-kelmék és csipkék csinosására használják, azonkívül finom vízfesték készítésére és a gyógyszerárban. Rosszabb fajtáit legáltalánosabban alkalmazzák ragasztó anyagul, durvább szövetek csinosására, a gyújtógyártásban, tintakészítésben stb.

Arab művészet (két képmelléklettel). Az arab világbirodalomban terjedt el Mohammed vallásával együtt az arab civilizáció és a művészetnek az a sajátos formája, melyet A.-nek nevezhetünk, de amely nem szorítkozott a tkp.-i Arábiára, hanem az iszlám egész területén mai napig uralkodik. Némely elemek, melyek a nomád arab törzsek kezdetleges művészetéből származnak, ama népek régiebb, fejlettebb művészetének

hatása alatt fejlődtek ki s nemesedtek meg, amelyekkel az arabok vallásterjesztő és hódító hadjárataikon érintkezése jutottak Ny.-Ázsia és K.-Európa bizanci művészete, a perzsa és szasszanida, egyiptomi és kopt művészet, sőt a régi babilonai és asszír művészet szerkezeti hagyományai is befolyásoltak az A. fejlődésére de ez a különböző elemeknek sokszor halmozott, sőt önkényes alkalmazása mellett is önálló értékű. Az A.-ben főszerep jut az építő és a vele kapcsolatos díszítő művészetnek és a művészi iparnak, míg a szobrászat — a Korán tilalma következtében — szóhoz sem jut, a festészet főleg könyvdíszítésre szorítkozik. Az építéssel fő tárgya a mecset, nem Isten hajléka, hanem imahely. A mecset legfontosabb része a mekkai Kaaba felé néző imafülke (*mihrab* v. *kibla*), továbbá a fülke melletti szőszék (*minbar*), a Korán fölolvásának szánt emelvények (*dikka*) és a hatalmas könyvállványok (*Kuzi*), amelyekre a Koránt helyezték. A mecset eredeti formája az oszlopcsarnoktól körülvevett, középen kúttal ellátott udvarhoz csatlakozó egyszerű alaprajzú csarnok, míg más irányú művészi kiképzést a bizanci építészeti ismerete alapján épített kupolás mecsetben nyert. A mecset jellemző járuléka a sokszor szabadon álló karcsú s hengeralakú v. szögletes, olykor igen díszes torony (*minaret*) — néha egy, néha több — mely nem harangok elhelyezésére, hanem az imádság óráinak kikiáltására szolgál.

Az épületek rendesen egyszerű, kevésbé tagolt külsejét többnyire változatos idomú ajtó- és ablaknyílások szakítják meg és gyakran különböző színű kőanyag is élenkíti. A fő építészeti gondolatokat és elemeket nagyrészt más népektől vették át az arabok, de az ő sajátos fölfogásuk eredménye a formák szeszélyes, pazar, szerkezetileg sokszor nem következetes alkalmazása. Oszlopokat szívesen vettek át más épületekből; maguk az arab oszlopok igen karcsúak, a lábazat fölött és a nyakon gyűrűkkel ellátva, melyek az esztétizálás formáira emlékeztetnek. Az oszlopfejek lényegükben a bizanci formákra támaszkodnak, de gazdag — nem szerves — ornamentikával vannak borítva. Különösen jellemző az arab építészetet a boltívek változatos formáinak alkalmazása (l. *Stalaktit-boltozat*). Az elemek itt is a keleti népek építészetiéből vannak átvéve, de gazdagon, sajátosan továbbfejlesztve. A csücsös ív mellett előfordul a patkóí, a megtört csücsös ív, a lóherív és egyéb, szeszélyes formák, így a rendkívül gazdag csipkés ív. Mindezek a formák az egyes országok szerint fordulnak elő a leggyakrabban. A karcsú oszlopokkal, a csipkés ívekkel együtt rendkívül gazdag, megkapó kép áll elő. Az A. díszítő irányja ezenkívül leginkább a síkdíszítmények pazar alkalmazásában nyilvánul. Ez az A. legjellemzőbb terméke. Az átört domborművű v. vésett díszítmények is a síkhoz alkalmazkodnak és nem plasztikus, hanem színes hatást gyakorolnak. Fa-, stukkó-, gipsz- és pompás mázu agyaglapok borítják a falakat: különböző színű csempékből valóságos mozaikokat állítottak elő. A díszítmények geometriai elemekből, szalagfonatokból és erősen stilizált növényi motívumokból állanak. Az egyes elemekből kimutatható, hogy más népeikkel vannak összefüggés-

ARAB MŰVÉSZET I.

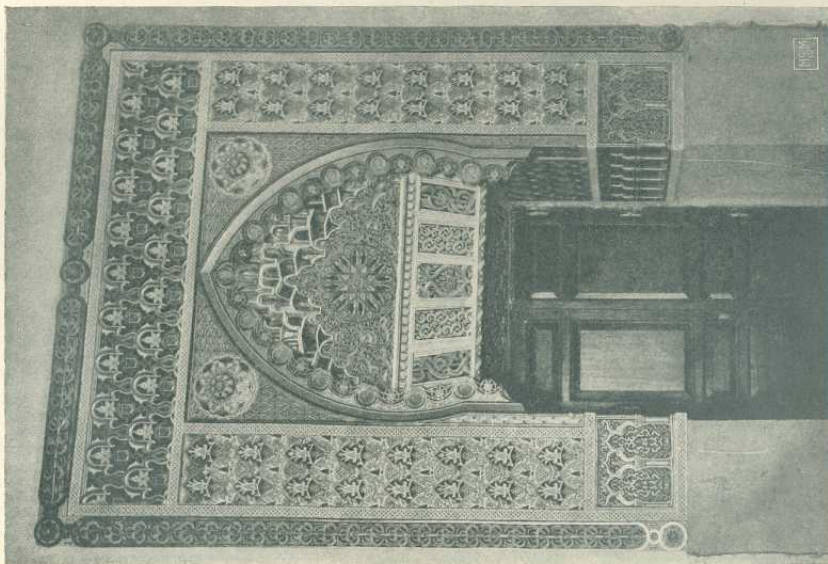
Hasszán szultán mecsetje Kairóban.

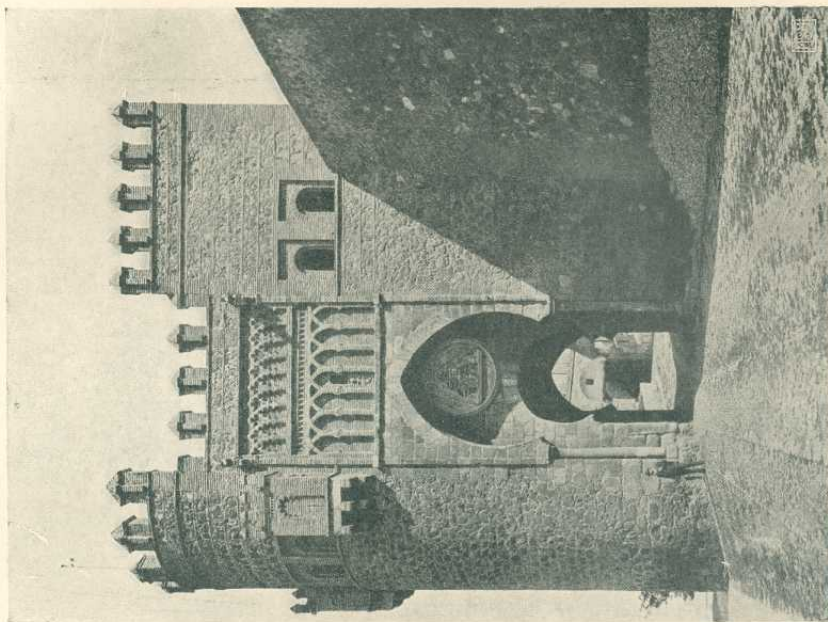
A jeruzsálemi «sziklamecset».

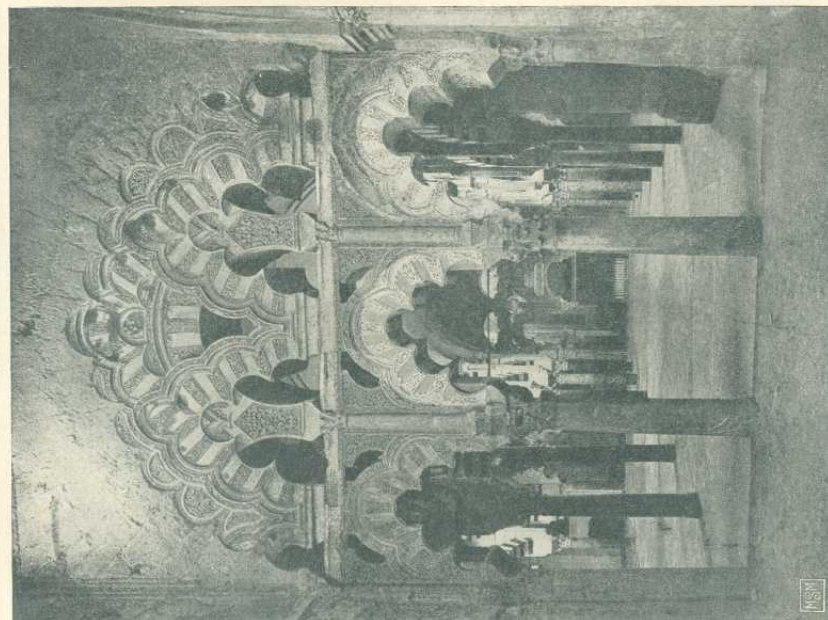

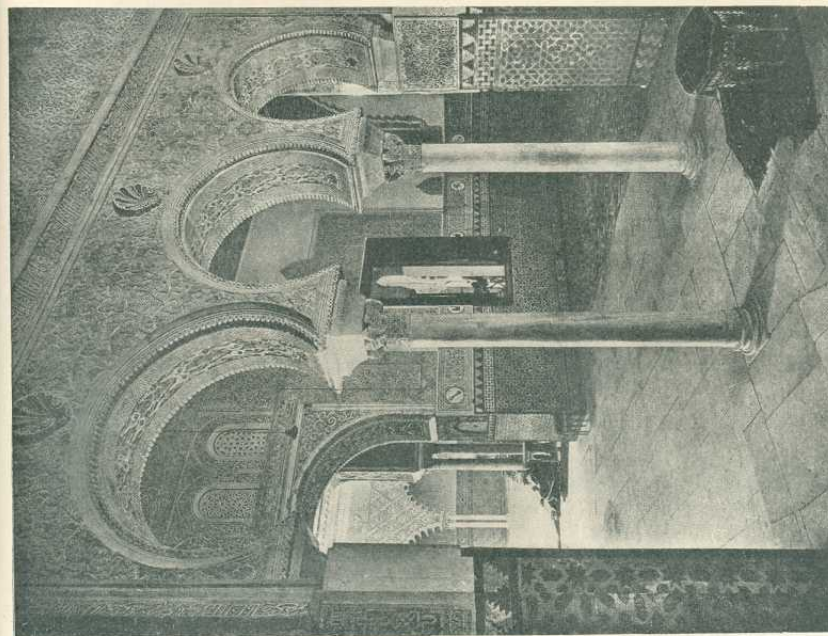
Mór ajtó Alcázar de Henaresben.

A toledói Puerta del Sol.

A cordovai mecszet belseje.

A sevillai Alcazar belsejének részlete.

ben, de az A. önálló módon, páratlan leleményességgel és ízléssel, szeszélyesen és mégis következetesen fejlesztette tovább őket (arabeszkék). Az ornamentika pazar formáinak kiegészítője a színezés, mely az arabok rendkívül fejlett színérzékére vall. Az arab írás kaeszkaringós jegyeit — rendszeren a Koránból vett mondatok formájában — szintén gyakran fölhasználták díszítő elem gyanánt.

Az A. óriási területén és fennállásának hosszú ideje alatt különböző formákat és fejlődési fokozatokat tüntet föl. A legrégebb emlékek Palesztinában, Szíriában, Egyiptomban és Arábiában maradtak fenn, Kairóban Amru mecsetje (alapult 624) erősen megváltoztatott, átépített alakban maradt ugyan reánk, de megőrizte a legrégebb mecsetek jellemző alaprajzát. Nyolcszögű központi épület Omár híres sziklamecsetje Jeruzsálemben (Kubbát esz Szakhrá, épült 687—690, l. a *képmellékletet*), a damaszkusi nagy mecset pedig eredetileg keresztény templom volt és Ualid kalifa alakíttatta át a VIII. sz. elején; ugyanígy építtette a medinai nagy mecsetet a régi, kezdetleges mecset helyén, díszesen, de a régi elrendezést megtartva. A mekkai Kába, a mohammedánok fő szentélye a régi alapokon ismételtén újraépült. A legfontosabb emlékek közé tartozik az a mecset, melyet Ahmed Ibn Tulun, Egyiptom függetlenségének alapítója építtetett (876—78) egészen téglából. Az oszlopcsarnokos mecset tipikus példája. A nagy udvar három oldalát csúcsos ívekkel összekötött kettős csarnok szegélyezi; négyes oszlopcsarnok alkotja a szentélyt. A Fatimida-dinasztia (969—1171) korában a pompás épületek egész sora keletkezik Egyiptomban és a kupolaépítés — első sorban mauzoleumok fölött — kifejlődik. A Mameluk-szultánok korának (1250—1382) legnevezetesebb épületei: Hasszán szultán mecsetje Kairóban (1356—62, l. a *képmellékletet*), mely már teljesen be van bojtözva, Barkuk szultán mecsetje és sirboltja (807), Kait-Bey mecsetje (1474), mely a sir-mecset fejlett képét adja és imaházat, sirboltot, kutat és iskolát foglal magában. A XVI. sz.-tól kezdve európai-bizanci hatás alatt Egyiptomban is a kupola válik a mecsetek fő jellemző vonásává. A vallásos építéssel mellett a világi épületek közül említendőek a fürdők, paloták és lakóházak. Ezek külseje többnyire dísztelen, míg belül a lehető legnagyobb pompára törekedtek. A házak külsején jellemzők a sokszor igen festői hatású rácsos erkélyek (*musarabíé*).

Az A. perzsa iránya, mely a szasszanida hagyományok hatása alatt áll és amelyet az építészetben is többek közt a keramika gazdag alkalmazása jellemez, Perzsián kívül Mezopotámia, Arménia, a Kaukázusra, Turkesztánra, Afganisztánra és Beludzsisztánra terjed ki. Nevezetes emlékek maradtak fenn főleg Iszpahánban Nagy Abbász sah idejéből (1587—1629), közöttük a perzsa művészet remeke, a császári mecset. Szamarkandban, melyet Timur Lenk a tatár birodalom fővárosává tett (1369), a pompás, fantasztikus épületek egész sora maradt fenn, köztük Timur Lenk mauzoleuma, dinnyealakú kupolájával (1405).

Indiában, ahova a mohammedán hatalom már a XII. sz.-ban kiterjedt, az A. sajátos érdekes mó-

don veszi át az indiai művészet elemeit. A legrégebb időből maradt fenn Delhiben Kutab mecsetjének híres tornya (Kutab-Minar, 1200 körül), mely eredetileg 80 m. magas volt és fölfelé vékonyodó 5 emelethől áll. A Patan dinasztia után (1205—1398) a művészet különösen a Nagymogulok uralma idején virágzott (1505—1707). A kupolaépítés tökéletességre emelkedik. Különösen fontosak a nagy Akbár császár (1556—1605) alkotásai: a futtiporszikri nagy mecset, melyben az indiai és A. egyesül. Akbár síremléke Szekundrában, Agrában a nagy mecset. A Tadzs-Mahal, melyet Dzsehán sah állíttatott neje sírja fölé (1647) óriási arányával, szabályos alaprajzával és fölépítésének tökéletességével tűnik ki.

Míg Sziciliában az arabok (szaracénok) emlékei nagyrészt elpusztultak, az iszlám más Ny.-i országokban, E.-Afrika Ny.-i partjain és Spanyolországban a legismertebb pompás emlékek hosszú sora maradt fenn. E.-Afrikában a leghíresebb épület a kairuáni nagy mecset, Tunisz mellett (837), mely egészen márványból épült, antik oszlopok fölhasználásával. A vallásos építészet terén Spanyolország legnagyobb emléke a cordobai nagy mecset, melyet Abder-Ráhmán 785. kezdett építtetni, de amelyet még a IX. és X. sz.-ban is építettek. Nem a téralkotás művészete iltette itt diadalát, hanem az építészet tagok, a fantasztikus ívekkel összekötött ezernyi oszlop mesészerűen pazar alkalmazása (l. a *képmellékletet*). A világi építészet legnevezetesebb emlékei a granadai Alhambra (l. ott) és a mór királyok sevillai palotája (Alcazar, l. a *képmellékletet*). A nyugati toronyformához alkalmazkodó minaretek legismertebb példája a sevillai Giralda, a mór erődítési épületeké a Puerta del Sol Toledóban (l. a *képmellékletet*). Az A. ottomán ága európai Törökországon kívül Kis-Ázsiára is kiterjed és itt a szeldzsukok épületeiben éri el tetőpontját (Sziirili-Mádrásza, Kara-Tai mádrásza, vagyis jogi iskola, Konia mellett, XIII. sz.). A konstantinápolyi török építéssel a mecsetté átalakított Hagia Sophia hatása alatt teljesen a bizanci építészeti befolyásra alakult és az azóta épített mecsetek kivétel nélkül ezt a típust követik. Konstantinápoly legnevezetesebb mecsetjei: Bajazid szultáné (1498), II. Szolimáné (1520—66), I. Ahmed szultáné (befej. 1614), a gyönyörűen szerkesztett Ualidé-dzsámi (befej. 1680), stb. A török uralom Magyarországon is hagyott hátra néhány szerény építészeti emléket, amelyek későbbi átalakítások mellett is még megőrizték az A. jellemző vonásait. Ilyenek: minaretek Egerben és Pécsen, a pécsi belvárosi templom és a szigetvári plébániatemplom, mecsetből átalakítva, a bácsi fürdő romjai, a budapesti Rudas-fürdő egyes részei, Szigetváron a várban levő kis mecset, mecset és minaret Borosjenőn, Gül Baba sírmecsetje Budapesten, stb.

Az építészetén kívül az iparművészet különböző ágai is tanúságot tesznek az A. pompaszereiről és sajátos fölfogásáról. A festészet emlékei túlnyomó részben miniatűrökkel díszített pompás kodexek amelyekben a díszítmények és — a vallási tilalom ellenére — figurális ábrázolások a kalligrafia remekeivel egyesülnek. Az arabok képes kéziratai közül főleg a költői mű-

vek válnak ki (Ezeregy éj, Hariri makámái); Egyiptomban a miniatűrfestés — gyönyörű, szőnyegszerű cimlapokkal — a Koránra szorítkozik; Perzsiában a nagy nemzeti költők műveit (Szádi, Hafiz, Firduzi) illusztrálták és a XIII. sz. elejétől a XVIII. sz. végéig virágzik a festőművészet, mely Indiában önálló műveket, táj-, arcképeket is alkotott. A szobrászat ornamentális faragásra szorítkozik. Különösen fontos szerepet játszik a faragás, mely a mecsetek pompás berendezési tárgyainak (imafülke, szószék, mennyezetek) díszítésére szolgált. Jellemző és mai napig gyakorolt ága a mohamedán iparművészetnek az ezüst- v. arany inkrusztációval ellátott sárgaréz-dísz tárgyak készítése, mely már a középkorban főleg Mezopotámiában virágzott. Ugyancsak innen indult ki az A.-nek az ága, mely az európai iparművészetre gyakorolt hatása által is rendkívül fontos: a lüszteres faienceművek — részben edények, talak, részben falburkolatok — készítése, mely különösen Perzsiában és Spanyolországban fejlődött ki. Híresek a spanyolországi csempek, melyek falak burkolására szolgáltak (azulejos). A sikok pazar díszítésére törekedő művészi szellem érvényesül az A. minden ágában, de leginkább a szövőművészetben, melynek egyik ága, a selyemszövőés, a szasszanida és bizanci művészettel áll szoros összefüggésben és főleg Sziciliában virágzott, míg a csomózott szőnyegek készítése, az arab iparművészet legegyénibb, leg-tökéletesebb ága, Acsiában, nyilván Perzsiában született és onnan hódította meg a mohamedán világot (l. *Szőnyeg*). V. ö.: *Uhde*, Baudenkmäler in Spanien u. Portugal (Berlin 1889—92); *Jung-händel-Gurlitt*, Die Baukunst Spaniens (Drezda 1889—93); *Gayet*, L'art arabe (Páris 1893); u. a., L'art persan (u. o. 1895); *Saladin-Migeon*, Manuel d'art musulman (Páris 1907); *Herz*, Az iszlám művészete (Beóthy, A művészetek története II., Budapest 1907).

Arab nyelv. Az A. a *sémi* (l. o.) nyelvcsalád *déli ágához* tartozik és Arabián kívül *Elő-Ázsia* nagy részében, úgyszintén Egyiptomban és Észak-Afrikában is el van terjedve. Régi időkben két nagy nyelvjárásra oszlott: a *déli arabra*, melynek emlékei a szabes (himjarita) feliratokon maradtak reánk, és a Közép- és Észak-Arábia törzsei között használatos *északi arabra*, azaz a mostan is élő arab nyelvre, mely az iszlám hódításával a dél-arabot teljesen kiszorította, úgy hogy csakis Dél-arabia néhány kiveszőföldben levő népdialektusában maradtak fenn némi nyomai. Hogy mily időből valók az észak-A. legrégibb írott nyomai, biztosan meg nem határozható; Müller D. H. azt a nézetet védte, hogy az ú. n. lihjáni feliratok (el-Ólából, Hidzsáz É.-i részében), melyekben az A. legrégibb emlékei látja, 1000—1200 évvel Mohamed fellépése előtt keletkeztek (Epigraphische Denkmäler aus Arabien, Wien 1889). Nagyobb összefüggéstől arab szöveget biztosan meghatározható időből (Kr. u. 328) egy Imon-ul-Kajsz b. Amr nevű fejedelemnek a szíriai Harra-vidéken Nemarában talált sírfeliratában bírnak aramaeus írásban. A most is használt arab írás legelőször a Kr. u. VI. sz.-ból származó több nyelvű feliratokon tűnik elő (zabadi felirat, Aleppótól DK.-re,

szír-görög-A.-en 563-ból; harráni — Damaszkusz-tól délre — felirat 568-ból, görög-arab). A tulajdonképeni irodalmat tekintve, a pogány arab költőtől, a Kr. u. VI. sz.-ból fennmaradt költemények képviselik számunkra az É.-i arabság legrégibb irodalmi emlékeit, melyek, bár az ó-A. is kimutathatólag iszlam nyelvjárásra oszlott, jelen alakjukkal nagyjában ugyanazon nyelvalkazatot képviselik, melyet a Korán is mutat, mely mai napig az irodalmi nyelvben érvényesül és melyet egy téves hagyomány a Koreis (l. o.) törzs nyelvjárásával azonosít. Az A. e régi fokán is már az idegen népekkel való érintkezésből eredő idegen (görög, perzsa, aram) kultúrzaavakat kölcsönzött, melyeket Fränkel Zsigmond külön könyvben (Leiden 1886) dolgozott fel. Az összes sémi nyelvek között az A.-nak van a legzadagabb szókincse és a grammatikai alakok teljességét is legtovább őrizte meg. De az irodalmi nyelv mellett már régi időkben fejlődött ki az ú. n. *köznyelv* (vulgáris A.), melyben a nyelvtani formák elkopása, a rideg szófűzés meglazulása, a tömör konstrukciónak körülírások által történő elgyengülése mutatkozik. A régi (irodalmi) A. három kázust jelöl, és pedig nominativust *un* (u), genitívust *in* (i), accusativust *an* (a) raggal; pl. *nom.* samszun, *acc.* samszu (nap, a nap), *gen.* samszin, *acc.* samszi, *acc.* samszan, *acc.* samsza. A vulg. nyelvben az esetjelek elmaradnak, ellenben a genitívust segédszóval írja körül, pl. harru-s-samszi (a nap hőisége), vulg. al-harr mtá' as-samsz (a hőség, a nap birtoka) stb. Hasonlóképen van az igei alakoknál. Az A.-t nem egyformán beszélik az arabság területén; a köznyelv sok dialektusra oszlik. Földialektusai: a szíriai, az egyiptomi, a déli arab (jemani és hadhramutí) az É.-afrikai (magribi) és az arab beduinok nyelvjárása; de e nyelvjárásokon belül szintén nagyszámú helyi arnyalatot lehet megkülönböztetni.

Az iszlám befolyása az új vallásnak alávetett keleti népek nyelveit tömémenten sok arab elemmel tarkította s nevezetesen a török, perzsa, urdu, malaj nyelvek szókincsének fölötté tekintélyes része arab. Török kölcsönszóként aztán még a mi nyelvünkbe is néhány arab szó került, pl. a díj (eredetileg dija) ez értelemben: vérdíj, emberdíj (arab: dija) stb. Az A. Spanyolország és Szicília arab hódoltsága idejében az európai kultúrával lépven viszonyba, a román nyelvekbe sok kölcsönszó szívargott át, különösen azon művelődési fogalmak jelölésére, melyeket a középkori Európa az araboktól vett át. Ezeket legjobban kimutatták Dozy és Engelmann (Glossaire des mots espagnols et portugais dérivés de l'arabe, Leid. 1869), újabban pedig Eugilaz és Yanguas (Glossario etimológico de las palebras españolas de origen oriental, Granada 1886).

Az arab írás, melyet az iszlám befolyása alatt az összes mohamedán (török, perzsa stb.) népek is használnak, közvetlen eredetét tekintve a nabataeus írásból fejlődött ki (színi feliratok; l. Goldziher, Archaeolog. Ért. 1892), és hátrább menve, a föníciai írás fejleménye s jobbról bal felé indul. 28 mássalhangzóra csak 18 jele van, melyek megkülönböztető pontok által válnak alkalmassá a különböző hangok jelölésére. Ugyanazon alak, asze-

rint, amint egy, két, vagy három pont van fölötte, illetőleg alatta, az n, t, th, — b, j, p mássalhangzókat jelöli. A magánhangzók számára szír tudós befolyás által külön jegyek keletkeztek, melyeket részint a betűk fölé (a, u), részint alája (i) raknak, de a közönséges írásnál el is hagynak. Az írásnak is különféle nemei vannak; az úgynev. *káfiai*, szögletesebb és durvább írásalak, monumentális és ünnepélyes célokra, úgyszintén régibb Korán-kéziratokban, érmeiken van használatban; *neszkhi*-nek nevezik a közhasználatnak szolgáló kurzív-írást, a mellyel már az iszlám I. századából való régi arab papiruszokon is találkozunk. (L. Karabacek különféle cikkei a Rainer főherceg papiruszairól a bécsi akadémia kiadványaiban 1882 óta, valamint Mittheilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog R., Wien 1886 és kk.) Ez írásmódon belül aztán még némi eltérést mutat az é.-afrikai (magrebi) arab írás a rendes neszkhitől.

Az A.-nek a nyugati irodalomban legelső tudományos grammatikáját Silvestre de Sacy nyújtotta (2 köt., Páris 1810; 2. kiad. 1831). Utána az A.-tan gazdag irodalmából a régibb időkre nézve kiemelendő Ewald: *Grammatica critica linguae arabicae* (2 k., Leipz. 1831—2), az újabbak közül a legjobb segédeszköz Casparinak német nyelven Müller Ágosttól (5. kiad. Halle 1887), angol nyelven Wright-tól teljesen átdolgozott (2 köt., 2. kiad. London 1874—75, 3. kiad. de Goejéttől 2 köt., Cambridge 1896—98, Univ. Press) nyelvtankönyve. Kezdeknek legjobban nyújt tájékozást a *Porta ling. orientalem* 4. részeként Socintól kiad. *Arabische Grammatik, Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und Glossar* (6. kiad. Brockelmanntól 1909). Nálunk az A.-tan bibliográfiája a következőkből áll: Dercsik (budapesti teol. tanár), *Institutiones linguae arabicae* (Bécs 1817), Hatala, A.-tan stb. (Bpest 1877). Kanyurszky, A. *klaszszikus A.-tan kézikönyve* (Bécs 1881).

A vulgáris nyelvjárások is elméleti és gyakorlati irányban nyelvtanilag fel vannak dolgozva, mely téren különösen Spitta, Vollers (egyiptomi), Landberg gróf (szíriai, délarab), a magyar származású Dombay, Stumme, Socin, Marçais, Doutté (északafrikai nyelvjárások) munkái tűnnek ki.

Az A. szókincse fölötté gazdag, különösen a fogalmak finom árnyalatainak megkülönböztetésében. Innen van gazdag szinonimikája, melyet filológusai szorgalmasan feldolgoztak. A szótári segédeszközök közül felemlíthető Freytag munkája (4 köt., Hal. 1830—37), Lane nagy arab-angol szótára (London 1863 és kk.), s a rövidebb szótárak közül Kasimírski-Biberstein (2 köt., Páris 1860, arab-francia), Badger (London 1881, arab-angol), Salmone (2 kötet, London 1890, arab-angol, angol-arab), Steingass (London 1884, arab-angol), Wahrmond (3 köt., Giessen 1876 és kk., arab-német, német-arab a vulgáris nyelv tekintetbe vételével). Rövidsége mellett nagyon ajánlható: Belot, *Vocabulaire arabe-français* (Beirut 1908).

Arabo, a Rába folyónak, úgyszintén a mai Győr városának római neve.

Arabok, néptörzs, mely az arabiai félszigettől vette nevét. Az A. Arabián kívül a török birodalom valamennyi tartományaiban s kis részben az oro-

szok fennhatósága alatt levő Kaukázusban, nemkülönben Kelet-Indiában s a keletindiai szigeten s végre Afrika EK.-i és D.-i részén el vannak terjedve s valaha Európa D.-i részét is birták. Az A. az igazi semita típus képviselői, nem pedig a zsidók. Arabia őslakói nem a semiták, hanem a hamitákhoz vagy kusitákhoz tartozó *ádok* és *thamudok* voltak, akiket a bevándorolt semita jöktanidák és utóbb ugyancsak a semita izmaeliták meghódítottak; emez őslakók mai ivadéakai lehetnek Dél-Arábia úgynevezett pária (szolga) törzsei, az áhámok, safalik, sumrek, zabihek és ahlalheikok, akiket a semita A. egyenesen megvetnek s lenéznek. A hamita eredetű A. testi jellegükre nézve is eltérők a semita A.-tól. Az előbbieket ugyanis sötét feketésbarna (de a négereknél, valamint az abissziniaiaknál és a szomaliknál mindig valamivel világosabb) bőrűek, orruk széles, nem görbült, de nem is belapított, mint a négereké, szájuk nagy, de nem felduzzadt ajkakkal, fekete hajuk nem gyapjas, mint a négereké, hanem göndör s lábikráik sem satnyák mint a négereké. Az utóbbiak, t. i. a semita eredetű A. hosszúkás fejűek, fekete fürtös vagy göndör hajuk, általában szőrösök, dús szakálluak fehéres vagy világosbarna bőrszinnel.

Arabok időszámítása az egyedüli, mely a tiszta holdéven alapszik. Az év 12 holdhónapból áll, a hónap (*suhúr*) 29 vagy 30 napból és a polgári nap az esteledéssel veszi kezdetét. A napnak órákra való beosztása kétféleképpen történik: vannak olyan órák, amelyek úgy a nappali részt, mint az éjszakát 12—12 egyenlő részre osztják s így az évszakoknak megfelelően folytonos változtatásnak vannak alávetve; ezek az ú. n. *időórák*. De vannak olyan órák is, amelyek úgy, mint a mieink, a polgári napnak $\frac{1}{24}$ -e; ezek az *egynemű órák*.

A hónapok neve és hossza:

1. Muharram	— 30 nap	7. Radzsab	— 30 nap
2. Szafar	— 29 "	8. Sábán	— 29 "
3. Rábi el-avvel	— 30 "	9. Ramadhan	— 30 "
4. Rábi el-akhr	— 29 "	10. Savval	— 29 "
5. Desumad el-avvel	30 "	11. Dzsul-Kada	— 30 "
6. Desumad el-akhr	29 "	12. Dzsul-Hiddza	— 29 "

Az arab évnek tehát 354 napja van. Minthogy azonban a szinodikus holdhónap nem 29:5, hanem 29:53059 napos, mely különbség 30 év múlva már 11 napot tesz ki, életheleptették a 30 éves ciklust, amelynek 2., 5., 7., 10., 13., 16., 18., 21., 24., 26. és 29. éve nem 354, hanem 355 napból áll és pedig akként, hogy a nevezett években a 12. hónapnak nem 29, hanem 30 napja van; ilyen év *szóköév* (*Kebisze*). A hét (uszbu) napjai: 1. jom-el-ahad (vasárnap), 2. jom-el-itinaim (hétfő), 3. jom-el-thalatha (kedd), 4. jom-el-arbáa (szerda), 5. jom-el-khamis (csütörtök), 6. jom-el-dzsüma (péntek), 7. jom-el-szebt (szombat). Évszámításuk külön éra szerint történik; számításuk kiinduló pontja vagyis évszámításuk első évének újévnapja Mohammed Mekkából Medinába való menekülésének napja, azaz Kr. u. 622 július 16-ika és ez a *tarik-el-hiddza*, amelynek szerzője Omar kalifa volt. De a holdéven kívül alkalmazzák az arabok az *alexandriai* napévet is. Ebben vagy a kopt hónapokat (*suhúr-el-kebt*) vagy a szír hónapneveket (*suhúr-el-rúm*) használják.

Arabomán, a lótenyésztésben az arab ló boldondja.

Arabonsav, l. *Arabinóz*.

Arábóth, egy talmudi monda szerint a hetedik ég, ahol az igazság, jogosság, békesség, élet és áldás tárházai vannak, továbbá a meghalt jámborok lelkei, a lelkek, melyek újonnan teremtetnek és a harmat, amellyel az Isten a holtakat fel fogja támasztani.

Arab-öböl, l. *Vörös-tenger*.

Arab sivatag É.-Afrika táblás platójának legkeletibb része a Nilus folyó és a Vörös-tenger között. A Szaharát borító homokkő-tábla itt már elmaradozik s előbukkanik az ősközet, a tenger partján magas perem alakjában jelentkezik s meredeken szakad le a Vörös-tengerre. A parton mindenütt régi vulkanikus kőzetek törik át a kristályos palákat, gránitokat, úgy hogy a terület elég változatos felépítésű. A régi vulkanikus kőzetek, porfirok, melafirok, diabazok gyönyörű építőkövet szolgáltatnak. Innen származtak az ókorban nagyon értékes, gyönyörű vörös és zöld porfirok, amelyekből Róma épült (porfiro verde antico). Lelőhelye ma ismeretlen.

Arab számjegyek, a számok felírására szolgáló jegyeink: a 0-tól egész 9-ig. E 10 jeggyel minden számot felírhatunk, mert az egyes jegyek más meg más értéket képviselnek, ha a helyzetük megváltozik. Így pl. 555-ben a jobboldali 5 jelent 5 egyest, az előtte levő 5 tizest s az első 5 százast. Egyes, tizes, százaz stb. a helyértékek. A helyérték eszméje az indiaiaktól ered. Ugyanez a nép találta ki Kr. u. a IV. sz. körül a mai tizes számrendszerünk legfontosabb elemét, a helypótló zérust, de a helyérték csak akkor vált a számírás alapelvevé, miután ez az indiai eredetű gondolat az araboknál termékeny talajra talált. Az arabok, akik már régibb idők óta használták az abedzed (*abc*) betűit a számok jelzésére, úgy mint a sémi népek mindannyian, Kr. u. a VIII. sz. körül kezdték az első 9 betűt az általuk «üresnek» «as-sifr» nevezett 0-sal (nálunk még a mult század elején is *cifrának* hívták a 0-t) együtt az összes számok felírására használni. Európában az indiai arab számítás csak a XI. sz.-ban terjedt el arab írók révén. V. ö.: *Cantor*, *Gesch. der Math.* I., Leipzig. 1907.

Arab szőnyeg. Az e néven ismert fajta már ma igen ritkán található. Csomózása sűrű. Mintája geometrikus motívumokból van összeállítva, de figurális motívumok is találhatóak benne Alapszíne rendszeren lispahán-vörös.

Arab-Tabia, a legkeletibb és legnagyobb román erősség Szilisztria mellett, a Duna jobboldalán.

Arab-tenger (Arábiai-tenger; arabul: *Bachr-Hind* a. m. hindu tenger; zöld t.; omanit.; perzsa indo-arab t., az ó-korban *Erythraei-t.*), az Indiai-óceán ÉNy.-i része, Elő-India és Kelet-Afrika közt délen lenyúlik a 10° é. sz.-ig. Mélysége a k. h. 55–70 fokkal között (Greenwichtól) megüti a 4–5000 métert. Ny.-i részén Adeni-öbölnek nevezik, mely a Bab-el-Mandeb-szorossal a Vörös-tengerhez csatlakozik. É.-i része az Oman-tenger, melyet az Ormuz-szoros a Perzsa tenger-öböllel köt össze. A Suez-csatorna megnyitása óta a hajózás nagy mértékben emelkedett. Csak

két jelentékeny folyó ömlik az A.-be, az Indus közvetlenül, a Satt-el-Arab (Eufrát—Tigris) a Perzsa-öbölbe.

Araca, tejpálinka, a kumis (l. o.) lepárlásából nyert alkoholos ital.

Aracacha (növ.), l. *Arracacia*.

Aracaju, Sergipe braziliai állam székhelye a Cutinguiba és vasút mellett, 8000 lak., téglagyártással.

Aracan, l. *Arakan*.

Aracati, város Ceara braziliai államban a Jaguaribe partján, 16 km.-nyire a tengertől, 16,000 lak., szarvasmarha-, bőr-, cukor-, pamut- és kávé-exporttal.

Araceae (növ. Kontyvirágfélék), az egyszikűek családja a Spathiflorae sorozatban. Fajai legnagyobb részben trópusiak és csak kis részben trópusokon kívüliek, a hideg övekben teljesen hiányoznak. Virágai két vagy egyivaruak, két vagy három taguak vagy redukáltak 1 porzóra vagy 1 termőlevélre. A termés bogyszerű. Igen különböző levelű fűvek, gyakran gumóalakú rhizómájuk van, lehetnek eserde- vagy faalakúak is. Virágaik többnyire füzért vagy torzsavirágzatot alkotnak. Egy részük tejnedvet tartalmaz s az ilyenek többé-kevésbé mérgesek. Több faj gumója főzve vagy sütte ehető, a rhizoma sok esetben gyógyyszer. A csipő nedvet tartalmazókból izgató italokat nyernek. Több faj szobai dísznövény.

Aracéna, járási székhely Huelva spanyol tartományban, az Odiel forrása közelében, a Sierra de A. egyik termékeny völgykatlanának szélén, (1900) 6281 lak., márványbányával. A Sierra de A. innen a portugál határ felé húzódik, 1676 m. magasságig emelkedik; déli lejtőjén gazdag réz- és vasbányái vannak (Tharsis és Rio Tinto).

Arachinsav, $(\text{CH}_3\text{CH}_2)_n\text{COOH}$ összetételű, egybázisú zsírsav. Előfordul a földi dió (*Arachis hypogaea*) zsíros olajában és ebből is készül. Fényes, fehér kristálylemezek; a melegítéskor 75°-on megolvad. Tömény hideg szeszen nehezen oldódik, könnyebben oldja a forró szesz és az éter. Alkálifém sói a közönséges szappannoz hasonló sajátságúak, vízben tehát oldhatók, a többi fémekkel képzett sói ellenben vízben oldhatatlanok. Az A. több éterét is ismerjük A.-as etil-, amil-, metil-éter).

Arachis L. (növ.) a Hüvelyesek Papilionatae (Pillangos virágok) alcsaládjának génusza, melynek 7 faja a tropikus Amerikában honos, közülök 6 Braziliában. Alacsony, gyakran heverő fűvek, párosan szárnyas levelekkel. Virágaik sűrű, levélhónalji füzért alkotnak. A porzósálak csővé nőttek össze. Elvirágzás után a virágkocsány hosszúra megnövekedik, lehajlik s a magházzal a talajba hatol. Itt érik meg a hüvely, ennek felüllete hálós, közepen befüződött és 2–3 magot tartalmaz. Legelterjedtebb az *A. hypogaea* L. (földi mogoró), melyet D.-Európában is kultiválnak. Olajos magvait eszik; a belőlük sajtolt olaj felér a legfinomabb olíva-olajjal; főzésre, égetésre és különféle technikai célokra használják. Spanyolországban a sajtolás lisztes maradvékából kakaó, cukor és szegfűszeg hozzáadásával egy csokoládé-fajtát készítenek, mely a szegényebb nép mindennapi tápláléka.

Arachne (gör. a. m. pók), Idmon, kolophoniborfestő leánya, ki híres volt művészies szövetek szövéséről. Egy alkalommal hivalkodott, hogy az ő munkájához hasonlót Pallas Athene sem tudna végezni. Az erre egy öreg asszony képében megjelent istennő szövőversenyre szólította fel. Mert Athenét legyőzte, ez haragjában pókka változtatta, hogy elbizakodottsága miatt örökké a levegőben szöjjön. A mitosz a lidiai szövőmunkának a görög által való kisorozását jelképezi.

Arachneolitok (gör., pókkövek, ásv.), pókokat tartalmazó borostyánkővek. A régiek téves magyarázatait adván a borostyánkőben és egyéb anyagokban található állatmaradványoknak, az illető köveket a bennük található állatok szerint nevezték el.

Arachnites (növ.), *I. Pókvirág.*

Arachnitisz (gör.), az agyvelő ú. n. pókhálóburkának gyuladása. *L. Agyhártyagyulladás.*

Arachnoidea Gerst. (állat), az *izetllábuak* (Arthropoda) egyik osztálya. *L. Pókfélék.* Orvosi-lag az agyvelő pókhálóburka, *l. Agyvelőburkok.*

Arachnoideális bolyhok, a lágy agyburkon a Pacchioni-féle szemesék (l. o.).

Arachnológia, a *pókfélék* (Arachnoidea) osztályáról szóló tan, némelyek egy jelentőségben használják az *araneológiával* v. a pókokról szóló tanal.

Arachova, város Beotia görög nomoszbán, 1000 m. magasán, közvetlenül a Parnasszus (Liakura) meredek sziklafala (Petritis) alján, jelentékeny bortermeléssel, (1896) 3224 lak.; valószínűleg a régi Anemoreia helyén áll.

Arachthos (*Aratthos*), hegyi folyó Epiruszban, A Lakmonon ered s mintegy 95 km. folyás után az Artai-öbölbe szakad.

Aracs (Franyova), nagyk. Torontál vm. törökbecsei j.-ában, (1891) 1648 házzal és 8487 lak., köztük 6494 szerb és 1880 magyar; vasúti állomás, posta- és távirdahivatal. Románkori apátsági temploma romokban hever. Határa 16,946 ha.

Arács, *l. Balatonarács.*

Arácsai apátság v. *aracsi apátság* Torontálban Beodra mellett. 1256. már fennállt, mert az ugyan-ezen évben tartott esztergomi zsinaton Nicolaus de Aracha apát is jelen volt. A templom Szt. Miklós tiszteletére volt emelve és valószínű, hogy eredetileg a bencések lakták, míg később, Erzsébet királyné révén, a ferenciek birtokába jutott. 1551. török kére került, amely alkalommal a kolostor elpusztult, a templom azonban még a mult sz. végén is fedél alatt állott. Szemtanuk állítása szerint egyik oltárképe Szt. Mihály arkangyalt ábrázolta magyar ruhában, bajusszal és sarkantyús csizmával. Ipolyi leírta a templomot archeológiai szempontból. (Baudenkmale 1857. Bővebbet *l. Kátóna*, Hist. Crit. X. 674. l.; *Sigler* Bélnél, Adpar. 72. l.) újabban *Gerecze P.*, Műemlékek. II.

Arad, 1. vármegye, Magyarország régi Tiszántúli kerületében, E. felől Békés és Bihar, K.-en Hunyad, D.-en Krassó-Szörény és Temes, Ny.-on Csanád vármegye által határolva, a Maros jobbpartján terül el. Alakja hosszukás négyyszög, melynek összefüggő testébe csak Ny.-on nyúlik be Csanád vármegye battonyai járása. Területe (A. sz. k. város nélkül) 5963 km². A vármegye felszíne

Ny.-on és ENy.-on termékeny rónaság, mely É.-i részében a 100 m. magasságot sem éri el, míg K.-i része a hegység alja felé észrevétlenül 120—123 méterig emelkedik. E lapályt a Fekete- és Fehér-Körös, valamint délen a Maros folyón kívül több kisebb vízér, mint a Fekete-Körösbe ömlő Tőz, a Fehér-Körösbe ömlő Csiger, s a Maros közvetlen közelében fakadó, de egyenesen a Tiszának tartó Szárazér öntözik; csekély esésűk folytán a lapály helyenként mocsaras, így nevezetesen Borosjenő és Óvarsánd táján, ahol a főleges víz levezetésére csatornákat (Malomcsatorna, Nádor-csatorna) ástak; nevezetes az 1906. létesített öntöző csatorna is, mely a Fekete-Körössel párhuzamosan a vármegye É.-i részét átszeli. E lapályból minden elődomb nélkül hirtelenül emelkedik a Maros és Fehér-Körös közt Ny.-ról K.-nek csapó és főbb emelkedéseiről Hegyes-Drócsának nevezett, a vmegye területén 70 km.-nyi hosszúságban és 20—30 km. szélességben elterülő hegység, melynek nyugati meredek homlokzata (A.-Hegyalja) a kitünő ménesi, magyarádi és paulisi borok hazája. A kiterjedt erdőségeikkel borított hegységet, mely a Hegyesben 800, odább K.-re a Drócsában 837 m. magasságot ér el, úgy É. (Csiger, gurahonezi völgy), mint D. felől (kladovai, berzovai, szlatinai, soborsini, petrisi) nagy völgyek szeldeklik, melyekben számos helység épült; magában a hegység belsejében több mint 30 község fekszik, amelyeknek lakói helyenként bányászattal foglalkoznak. A Fehér-Körösnek helyenként tág medencévé szélesbedő (Alcsil) völgyétől északra a bihari határon a Moma-Kodru hegység emelkedik, melynek nyugati alacsonyabb lejtőit szintén szőlők borítják, míg magasabb csúcsaik (Arszúra 1114 m., Punkoj 908 m., Moma 930 m.) túlnyomóan erdőségek, helyenként pedig (Zúgó és a bihar vmegyei Kimp közt) karsztjellegűek. A vmegye legkeletibb szögletébe, a Moma-Kodru hegységtől a mély (652 m.) Gyalu mare nyerge által elválasztva, a Biharhegység nyúlik be, mely a Gajnában 1480 m. magasságot ér el. E hegységekben az uralkodó kőzet a mészkő, diorit, csillámpala és homokkő, ásványok mind a három hegységben bőven vannak. Világos, Galsa környékén mocsarak, helyenként apró tavak vannak.

Éghajlata Ny.-i részében az alföldi jellegzetes klíma sajátosságait viseli magán: forró nyárra kemény tél következik. A még rónán elterülő A. évi közepes hőmérséklete +11.7° C., legmelegebb az augusztus (+24.7° C.), leghidegebb a január (−0.7° C.); abszolút szélsőségei azonban +39° és −20.1° közt ingadoznak. A csapadék évi mennyisége 634 mm. Keleti hegyes részében az éghajlat kellemes és egészséges, a csapadék jóval több.

Földje lapályos részében túlnyomóan agyagos, homokos kevert talaj, mely egészen vévetermékeny, hegyes vidékén a földmivelés inkább hátérbe szorul. Összes termő területe 569,846 ha.,

Arad vármegye címere.

miből (1908) 279,946 ha. szántóföld s ebből 269,458 ha. van bevetve (a többi ugar). A gabonanevek közül a búza az uralkodó (122,698 ha.), rozs és árpa aránylag kis mértékben termesztetik, zab 16,690 ha.-on; igen sok a szemes tengeri, mellyel 79,515 ha. van bevetve; a termés gazdag, 1908. 1.532,852 q. búza, 1.421,861 q. tengeri, 147,887 q. árpa, 211,440 q. zab és 90,280 q. rozs termett, egy ha. területen átlag 12—13 q. gabona, a tengeriből 17—18 q. A kapás növények aránylag kisebb mértékben termesztettek, legtöbb a burgonya (2195 ha. területen 120,081 q.). Jelentékeny még a cukorrépa (1782 ha.), dohány (2161 ha.) és kender (1412 ha.) termelése; a hüvelyes vetemények közül főleg bab, kevesebb lencse és borsó. A takarmánynövények termelése szintén tetemes. A kertek területe 9804 ha., a gyümölcstermelés jelentékeny; cseresznye, meggy, kajszinbarack, szilva, körte, alma (híres a sikulai) kitűnő minőségben terem; a lapályon dinnyét is (396 ha.) termesztnek. A szállótenyésztése régi idők óta híres, hegyeinek lejtőin, kivált az A.-i Hegyalján a Paulistól Magyarádig húzódó széles szőlőgyben (Paulis, Ménes, Györök, Kovászi, Aradkövi, Világos, Pankota) kitűnő bor terem, mely ménesi és magyarádi név alatt kerül forgalomba; a filloxéra ezt a borvidéket is elpusztította, de ma regenerálva van s 6815 ha. területen (túlnyomórészt amerikai vesszőkkel beültetve), (1908) 192,883 hl. bort termel, mely az eladott szőlőmennyiséggel (2524 q.) együtt közel 5 millió K értéket képvisel. A rétek és kaszálók kiterjedése 28,192 ha., a legelő (97,041 ha.) különösen a hegyes vidéken igen sok. Rendkívül kiterjedtek az erdőségek (187,343 ha.), melyeknek fele tölgyes, másik fele bükkös és egyéb lombföld; fenyő alig fordul elő (296 ha.). Nadas kevés (209 ha.), leginkább a két Körös mentén.

Állattalállománya az 1895. évi összeírás szerint 12,728 drb szarvasmarha, túlnyomórészt (78,532) magyar-erdélyi fajból, 18,084 pirostarka s csak kevés mokány, borzderes és egyéb színű; továbbá 54,721 lo, 160 szamár, 6 öszvér, 84,166 juh, 15,406 kecske és 211,365 sertés. A rónaságok kővér legelőin leginkább szarvasmarhát, lovat és juhot, a hegyiségekben pedig juhot és sertést tenyésztnek. A méhészet nem nagyon jelentékeny; 217 községben 10,075 méhes család van, a méhészeti termékek értéke 51,676 K. A 106 községben és pusztáján selyemtenyésztéssel foglalkoznak; 2256 család összesen 44,391 kg. selyemgubót termelt s ezen 91,727 K-t keresett. Az állati termékek közül szalonna, disznózsír, gyapju, faggyú s toll, továbbá méz és viasz került forgalomba; a tejtermelés szintén tetemes, e téren 6 vajtermelésre berendezett falusi tejszövetkezet is működik.

Ásványorság. A vármegye hegyes részeiben vaskövet és vasércet (Dézna, Kistróna, Koroknya, Zombrád, Feltót, Solymosbucsa), mangánt (Temesd), gálmát (Háromalmás) és némi aranyat (Aranyág) szolgáltat, jelentősége azonban csak a déznavidéki vasbányászatnak van; ezen ércek feldolgozása a borossebesi és menyházi vasgyárakban történik. A kőbányászat kivált Halmyárcsúcs, Sövényes, Máriaradna és Solymos határában tett szert némi fontosságra.

A. népessége meglehetősen gyorsan emelkedik. 1869. 289,381 lakója volt, 1880. (az 1872—3. évi nagy kolerajárvány pusztítása következtében, mely itt ütötte fel fejét) csak 268,408, 1890. 301,545 és 1900. 329,400 polgári lakója volt, mihez még 470 katona járul. Azóta a népesség gyarapodása erőteljes, 1909 végére 363,263-ra becsülük a népesség számát (A. sz. k. városon kívül). Egy km²-re 55.3 lélek jut, a népesség tehát elég gyér, az országos átlagon is alul marad; a vármegye K.-i részében a népsűrűség csak 30—40 lélek km²-enkint, ÉNy.-i részében nagyobb, az A.-i és világosi járásban pedig 80-on is felülemelkedik. Anyanyelvre nézve van a lakosok között 71,894 magyar (21.8%), 34,505 német (10.5%), 5306 tót és 214,250 oláh (65.0%); az oláh elem némileg visszaszorul (1890. 66.7%), a magyarság terfoglalása (1890. 20.2, 1900. 21.8%) lassú, de következetes. Az egyes járások közül a magyarság csak a pécskaiban éri el az abszolút többséget, a kisjenőiben a népesség harmadrészt teszi, a borossebesi, radnai és ternovai járásban elenyésző kisebbségben (8.10%) van. Az idegenajkú népességből 31,491 egyén (12.2%) beszéli a magyar nyelvet (1890. csak 8.5%). Felekezetre nézve van a lakosok között 80,210 róm. kat. (24.3%), 13,889 gör. kat. (4.2%), 204,308 gör. kel. (61.9%), 8183 ág. evang. (2.5%), 18,699 reform. (5.7%) és 3999 izrael. (1.2%). Ezer lakóra esett 1908. 9.4 házasságkötés, 37.7 születés és 26.4 halálos eset; a népesség természetes szaporulata 1000 lélekre 11.3. **Foglalkozásra** nézve a népességnek több mint 1/5 része (31.3%) őstermelő; iparral 8.1, kereskedelemmel 1.4, közlekedéssel 1.2% foglalkozik, a közszolgáltatáshoz és a szabad foglalkozásokhoz tartozók aránya 1.8%. A tényleg kereső népesség 141,697, miből őstermelésre 113,737, iparra 11,175, kereskedelemre és hitelre 1981, közlekedésre 1276 jut; az értelmiségi kereset 2149 főt foglalkoztat; az eltartottak összes száma 188,143. A lakosság legfontosabb foglalkozási ága a földművelés, szőlőművelés és állattenyésztés. Az iparral foglalkozó népesség csak a pécskai és világosi járásban haladja meg a 10%-ot, a vármegye K.-i részében jelentéktelen. Az ipar általában leginkább A. városában (l. o.) központosul, a vármegye területén legnagyobb gyári telepek a pajzsi és seprősi dongakészítő gyárak (az előbbi 465 munkással), a marossalatnai gőzfűrész, a borosjenői hajlított fabútorgyár, a honcztői (gurahonci) cementgyár, a borossebesi menyházaivasgyárak, a soborsini márványeszlőtelep, az eleki malmalom. A mészégetést és téglagyártást több helyütt kisebb mértékben űzik. A kereskedelem fő cikkei gabonaneműek, állatok, liszt és az említett bányászati és ipari cikkek. A vármegyében 5 ipartestület és 2 betegsegélyzőpénztár van. **Hitelintézetek** 4 bank, 11 takarékpénztár és 37 szövetkezet, összesen 11.195,000 K betéttel az 1908. év végén.

Közlekedési hálózata 211 km. állami út, 477 km. törvényhatósági út, melyből csak 36 kilométer nincs kiépítve, és 515 kilométer községi közlekedési út (kiépítve csak 238 km.), végül 644 km. községi dűlőút és 27 kilométer vasúti hozzáfárási út. A vasúti hálózat elég fejlett, a vasúti vonalak összes hossza 474.1 km., miből

131,6 km. államvasút és 29,3 km. államvasúti kezelés alatt álló magánvasút. Fő vasúti vonala az államvasút Budapest—A.—Tóvisi vonala, mely A.-tól kezdve a Maros völgyén halad felfelé és melyből A.-on a temesvári vonal ágazik ki. Kiterjedt hálózata van az A.—Csanádi egyesült vasutaknak, melynek 4 vonalán (A.—Szeged, A.—Bráda-Fehér-Körös völgyében, Újszentanna—Kétegyháza és Borosjenő—Csermő), valamint a kezelése alatt álló Borossebes—Menyháza h. é. vasúton (20 km.) motoros vonatok közlekednek. Harmadik vasúti hálózat az A.—Hegyaljai h. é. vasút, mely A.—Gyóroki, Gyórok—Radnai és Gyórok—Pankotai keskenyágányú vonalain (összesen 58 km.) szintén motorvonatokkal tartja fenn a közlekedést. Legújabban épült az A.—Nagykindi h. é. vasút. Ezenkívül néhány iparvasút (Tót-vár—Marossalatna, Borossebes—Pajzs) említendő, melyek főleg az erdőterületek kihasználására és a fatermek szállítására létesültek. A folyóvizek közül a Maroson tutajok és kisebb hajók is járhatnak, a két Körösön tutajok csak magas vízálláskor közlekedhetnek. A vármegyében van 67 posta- és 83 táviróhivatal; a távbeszélő állomások száma 336.

Közművelődés tekintetében A. vmegye meglehetősen kedvezőtlen helyet foglal el hazánkban, amennyiben az irni-olvasni tudók aránya majdnem felével kisebb, mint az országos átlagban; az összes népességnek ugyanis csak 31,3, és a 6 évnél idősebb népességnek is csak 37,7%-a (1890. (29,8%) tud irni-olvasni (mindössze 103,538 lélek), s 19,730 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vármegyében összesen 625 iskola van, ú. m. 31 kisdévodó 2911 növendékkel; 309 mindennapi elemi iskola, 223 ált. és 41 gazdasági ismételői iskola, 19 iparosiskola és 1 polgári iskola (Újszentanna) összesen 43,541 tanulóval (ebből 32,685 a mindennapi elemi és 307 a polg. iskolában), végül 1 vincellériskola (Ménés) 21 tanulóval, összesen tehát 625 iskola 46,473 tanulóval. Látható tehát, hogy a vármegye területén képzőintézetek, középiskolák és szakiskolák teljesen hiányoznak, utóbbiak A. városában vannak nagyobb számmal.

Közigazgatás. A. vármegye 10 szolgabírói járáásra oszlik, ú. m. :

Járás	Közs. száma	Népesség száma	E b b ő l				Lakóházak száma
			magy.	német	oláh		
Aradi	15	37,200	9,211	9,239	18,514		6,141
Borosjenő	17	34,579	5,533	406	28,028		6,683
Borossebesi	49	34,249	3,123	332	29,881		7,149
Elek	10	32,095	8,885	9,129	11,190		5,172
Kisjenő	20	48,070	17,745	1,752	27,284		9,203
Nagyhalmágy	34	18,697	419	51	18,172		3,527
Pécskai	8	29,953	15,093	3,054	9,720		5,642
Radnai	36	33,903	2,533	1,586	29,517		7,607
Ternovai	17	25,068	2,352	275	22,319		5,330
Világosi	11	36,026	7,000	3,687	19,625		7,148
Összesen	217	329,840	71,894	34,505	214,250		63,602

A vármegyében van összesen 66 nagy- és 151 kisközség, továbbá 306 pusztá és telep. A körjegyzőségek száma 35. A községek a vármegye K.-i hegyes részében aprók, a lapályon népesek. 56 községnek 2000-nél több lakosa van, köztük 11-nél 5000-nél több; legnépesebbek Ópécska 9000, Magyarpécska 8284, Kurtics 7642, Elek 7591, Vilá-

gos 6694 és Borosjenő 6014 lakossal. Az országgyűlésbe A. vármegye 7 képviselőt küld.

Egyházi szempontból a vm. 25 r. k. hitközsége a csanádi s csak 1 az erdélyi püsp. egyházmegye, mindkettő azonban a kalocsai egyháztartomány alá tartozik; a gör. kat. egyházak közül 2 alugosi, 15 a nagyváradai püsp. egyházmegyébe (a gyulafehérvári és fogarasi egyháztartományba) van besorolva; legtöbb azonban a gör. kel. egyház, mely közül csak 3 tartozik a karlócai egyháztartomány alá rendelt temesvári, míg 156 a nagyszombati egyháztartományhoz csatolt A.-i püspöki egyházmegyéhez, mely utóbbinak székhelye A.-on van. A fennálló 4 ev. anyaegeh. a bányai, a 13 helv. anyaegeh. a tiszántúli egyházkerülethez tartozik; az izr. anyakönyvi kerületek száma 6.

Törvénykezési szempontból A. a nagyváradai kir. ítélőtábla kerületéhez csatolt A.-i törvényszék alá tartozik; jbiróság van A.-on, Körösbökenyben (Buttyin), Nagyhalmágyon, Máriaradnán, Borosjenőn, Kisjenőn, Pécskán és Világoson (a körösbökenyi és A.-i kivételével tkvi hatósággal felruházva). Kir. közjegyzők vannak A.-on, Pécskán, Világoson és Kisjenőn. Az illetékes ügyvédi és közjegyzői kamara A.-on székel.

Hadügyi tekintetben az egész vármegye területe az A.-on székelő 33. hadkiegészítő parancsnokság s a temesvári hadtestparancsnokság, felelőrség s a 8. és a 4. honvédegyezred alá van rendelve; a csendőrségi szárny- és szakaszparancsnokság A.-on székel, az egész vm. a debreczeni 8. csendőrkörülethez tartozik.

Adóhivatal van Körösbökeny, Kisjenő, Világos és Máriaradna, pénzügyőrség Körösbökeny, Kurtics és Pankota községekben. Az egész vm. az A.-i ipar- és keresk. kamara területéhez tartozik; van állam-építészeti hivatala, de közutak és postaügy tekintetében a nagyváradai kerületi felügyelő, illetve posta- és távirdaigazgatóság kerületéhez van csatolva. Erdészeti tekintetben a lippai főerdőhivatalhoz tartozik, az áll. kezelésbe vett községi erdők kezelésével megbízott hivatal A.-on van s alá vannak rendelve az A.-i és borossebesi erdőgondnokságok. Szőlészeti és borászati tekintetben az egész vm. a ménési kerülethez, továbbá a 9-ik kultur-mérnöki kerülethez s az A.-i m. kir. folyam-mérnöki hivatalhoz tartozik; gazdasági és állategészségügyi felügyelőség A.-on, ill. Debreczenben székel. A vm. területén 35 gyógyszerár, 2 kórház (413 ágygal), 39 orvos, 3 sebész és 247 baba van.

Története. A. a középkorban a Maros két partján, Csanád, Zaránd, Hunyad, Krassó és Temes vármegyék közt fektült s e két utóbbinak északi részét is magában foglalta; mai területét Zaránd vármegye részeinek odacsatolásával az 1741. XVIII. az 1876: XXXIII. és az azt kiegészítő 1877. I. t. c. értelmében a zarándi, borosjenői és halmágyi járástok bekebelezésével nyerte. A magyarok honfoglalása előtt műveltséget különösen a pécskai kő- és bronzleletek, továbbá a római limes, az Ördög-árok, a szentannai aranyleletek stb. bizonyítják. A vármegyét és az A.-i főesperességet (a csanádi püspökségben) Szent István alapította. Első ismert főesperese Miklós 1217-ből; első oklevelesen ismert főispánja Széchenyi Tamás mester 1318—1330-ból. A vár-

megyei főesperesség, prépostság és káptalan székhelye A. volt, mely nem a mai Glogovác, hanem a mai A. helyén feküdt s történelmi nevét a II. Béla idejében (1135) ott tartott országgyűléssel szerzett. 1329—1384. már civitas volt, de biztosabban fejlődött Lippa, amelyet I. János király 1529. júl. 29-én a szabad kir. városok sorába emelt, míg maga A. ezt a rangot — másfélszázaddal a Maros balpartjának elszakadása után — csak 1832 április 12-én nyerte meg. A régi A.-ben, ahol ma 122 helység van, 2 város, 12 mezőváros, 437 falu, összesen tehát 451 helység állott; s mint földesúr 16 nemzetség és 242 nemes család ismeretes. Ezek azonban csaknem teljesen kipusztultak, mikor 1552. Arad s 1568. Zaránd vármegyék legnagyobb része meghódolt a töröknek, kik azonnal megalakították az A.-i szandzsákságot, melyhez az A.-i, békési és zarándi náhiában összesen 187 falu tartozott 3213 házzal. A keleti részek az erdélyi fejedelemségbe olvadtak, a községek száma leolvadt 138-ra, a régi nemesség majdnem teljesen kiveszett s helyét többnyire szegény armális nemesek foglalták el. 1695-ben a vármegye teljesen megszabadult a törököktől, de akkor már csak 30 portája volt, tizenegyszer kevesebb, mint a hódítás kezdetén. Az oláhság megmaradt, a Maros mentén pedig a karlócai béke után, a határok védelmére szerbeket telepítettek le s A. lett a határőrvidek főhelye. Mint ilyen, 1702 okt. 6-án A.-város hatósága megalakult, de maga a vármegye, melytől a temes-krassói részek elszakadtak, a zarándi részekkel gyarapodva, csak 1744 szept. 22-én szervekedett újra. Most már harmadízben alakult újjá a nemesség is, melynek a rendiség megszűnésekor (1848) Aradban 5737 tagja volt, ami 24%-a volt az egész népességnek. Az újabb virágzás korát az vezette be, hogy az aacheni béke (1748) után a kormány eladová tette a modenai (Este) herceg óriási uradalmát. Ekkor kezdődött a rengetegek irtása, a célszerű föld- és állattenyésztés (különösen József nádor kisjenői uradalmában), a Nádor-csatorna építése stb. Már Vörösmarty észrevette, hogy «egy új világ van Méneshegy alatt, mely gyors erővel cél felé halad». A szabadságharc, melynek sok nevezetes eseménye itt ment végbe s a fegyverletétellel itt történt, ezt a fejlődést csak rövid időre akasztotta meg.

Irodalom. Fábian G., A vármegye leírása, I. 1835. (a második kéziratban); Márki S., A vármegye története, két köt., 1892—1895 (U. attól számos más kiemlény); Gaal Jenő, A közigazd. leírása, 1898; Lóczy L. és Pethő Gy., Geol. észlelések (a Földt. Közl. és a Földt. Int. Évk. számos kötetében).

2. A., önálló törvényhatóság szabad királyi város címével, az azonos nevű vármegyében, a Maros jobbpartján (I. a mellékelt *terrajzot*), teljesen sík vidéken (111 m.), az Alföld egyik legvirágzóbb városa. Központja a városias jellegű s újabban szépen épülő *Belváros* (I. ker.), melyhez dél felé *Sarkad* (II. ker.), Ny.-ra *Erzsébetkülváros* (III. ker.), ÉK.-en *Újtelep* (IV. ker.), ÉNy.-on *Poltura* (V.), *Séga* (VI.) és *Gáj* (VII.) túlnyomóan falusias jellegű külvárosok csatlakoznak. Határa 112 km², házainak száma 5026. Főutcája a pályaudvar felől DNY.-i irányban húzódó 2 km.

hosszú és 60—140 m. széles útvonal, mely különböző nevek alatt (Béla-tér, Boros Béni-tér, József főherceg-út, Városház-tér, Andrassy-tér és Szabadság-tér) az egész Belvárost szeli s A. forgalmának és fizeteli életének központja; egyúttal leg szebb utcája, díszes épületekkel, köztük az ev. templom és bérház, az A.-csanádi egyesült vasút palotája, a tornyos városháza, a pénzügyi palota, a Neumann-ház, a vármegyeháza két épülete (kertjében Erzsébet királyné mellszobra Zala Györgytől, 1901), a minoriták impozáns homlokzatú temploma és a színház. A József főherceg-úton áll Kossuth Lajos szobra (Margó Ede és Pongrácz Szigfrid műve, 1909), a színház előtt a Szt. Háromság-szobor (Róna Zsigmondtól, 1901), a színház mögött elterülő Szabadság-téren pedig az A.-i vértanúk hatalmas emléke, Zala György műve (1890). A Fő-úttól a Maros felé eső utcákban szintén számos középület és díszes palota van; itt van a Jókai-téren a liceum (áll. főreáliskola és kir. kat. főgimnázium) épülete, a nyári színház, a keresk, és iparkamara, az áll. tanítóképzőintézet, odább É.-ra a Baross- és Salacz-parkon túl (az elsöben a Baross-kút, Darányi János és Kövér Gábor emlékei) az igazságügyi palota. A Fő-út Ny.-i mellékutcaiban, bár azok már kevésbé nagyvárosias jellegűek, szintén vannak jelentékenyebb épületek; így a Thököly-téren a gör. kel. román templom (díszes ikonostázissal), a báró Sina-utcában a román papnevelő és tanítóképző, a Kelemen-téren a gör. kel. szerb templom, a Bathlyány-utcában a gör. kel. román püsp. lak, a Weitzer János-utcában a polg. főisk. és a közs. elemi leányiskola (itt tanult rajzolni asztalossegéd korában Munkácsy Mihály 1858—60), a Széchenyi-utcában szép úri házak, a Kiss Ernő-utcában a községi fiúársvaház, a Kossuth-utcában a községi elemi iskola (Boczkó Dániel és Asztalos Sándor emléktáblájával); az ide közel eső Nagyvásár-tér szélén van az 1849 febr. 8-iki utcai harcban elesett honvédek szép emléke (a búsuló A.), odább a Városliget. A külvárosok kevésbé városias jellegűek; a Marostól körülölyt Sarkadon van az Óvár-tér, állítólag A. régi várának helye; az Erzsébetkülváros legszebb utcája a Fejsze-utca, a román közművelődési egyesület házával; a Birkásdúlón van a város nevezetes szennyvízszűrőtelepe, odább délre a családai erdőben Csálavár csekély romjai. E városrésztől É.-ra van Séga külváros, sok gyümölcsös és szőlőkerttel, a közbághiddal és állattávasárral, odább É. felé a várossal alig összefüggő Gáj külváros a Neumann-testvérek óriási szesz- és élesztőgyárával és a Szt. Simon zárdával, a Pécskai-út mellett a keskeny Poltura külváros, nyaralókkal és a felsővárosi temetőben gr. Vécsey Károly vértanú sírjával. A pályaudvaron túl a falusias Újtelep, kertekkel és néhány gyárral. A Maroson legújabbban két vasút épült; egyik a várba, másik Újara vizs.

Arad város címere.

A Maros balpartján, a kanyargó folyótól majd-

ARAD.

Városrészek:

I. Belváros	IV. Újtelep
II. Sarkad	V. Poltura
III. Erzsébetv.	VI. Siga
	VII. Gája.

— Nyilvános épület, ——— községi vasút.

1. Cementgyár	17. Gör. kath. templom
2. Vízmeletp	18. Református templom
3. Széchenyi gőzfürdő	19. Katalin gőzfürdő
4. Honvéd gyal.lakt.	20. Tűztorony
5. A. cs. e. v. palota	21. Lovarda
6. Pénzügyigazgatóság	22. Gör. kelet. templom
7. Megyeház	23. Fehér kereszt
8. Kereskedelmi isk.	24. Leányiskola
9. Leányiskola	25. Színház
10. Nádor szálloda	26. 13 vértanú szobor
11. Ipartestület	27. Lyceum
12. Simay gőzfürdő	28. Zsinagóga
13. Polgári fiúiskola	29. Iskola
14. Posta hivatal	30. Szerb templom
15. Művelődési ház	31. Szentgyörgy templom
16. Leányiskola	32. Központi szálló.

Mérték - 1:35,000.

Méter.

Gája külváros

nem teljesen körülfogva van *A. vára*, sáncárok-
kal övezett hatszögű erőd, közepén a tiszti épü-
letek, a vártemplom és a helyőrségi kórházzal
(előbb ferencrendi kolostor), köröskörül kazama-
tákkal, összesen (1900) 1259 lakóval (katonaság). A
vár 1763—83. épült 6 millió K költségen; gr. Vé-
csey Károly honvédtábornok 9 havi ostrom után
1849 június 30-án csak kiéheztetéssel bírta meg-
adásra kényszeríteni, de aug. 17. Damjanich kény-
telen volt az oroszoknak átadni (l. *alább*). A vár-
tól délre van az A.-i vértanúk vesztőhelye, egy-
szerű köemlékkel; díszes mauzoleum emelése
terve van véve.

A. a vm. törvényhatóságának, gör. kel. román
püspöknek, kir. törvényszéknek, tkvnek, jbiróság-
nak, a járási szolgabírói hivatalnak, pénzügyigaz-
gatásának, áll. jószágigazgatásának, kir. ügyész-
ségnek, sóhivatalnak, fémjelző és pénzügyőrbiz-
tosi állomásnak, ipari és keresk. kamarának, köz-
jegyzői és ügyvédi kamarának, államépítészeti és
folyammérnöki hivatalnak, áll. iparfelügyelőnek,
áll. erdőhivatalnak, állattenyésztési kerületnek, az
államvasutak üzemeltetőségének és az A.-csanádi
egyesült vasutak igazgatóságának széke. Van
adóhivatala, csendőrőrs, vasúti állomása, posta-
és táviróhivatala és telefonállomása (730 beszélő-
állomással). Kulturális intézményekben igen gaz-
dag; van gör. kel. püspöki hittudományi főisko-
lája, kir. főgimnáziuma, áll. főreáliskolája, áll.
felsőbb leányiskolája, áll. elemi és gör. kel. oláh
elemi tanítóképző intézete, községi polgári fiú- és
leányiskolája, gör. kel. oláh polgári leányiskolája,
községi felső keresk. iskolája, áll. fa- és fémipari
szakiskolája, keresk. és iparos tanulóiskolája,
zenekonzenzervatóriuma és zenekedvelők zenedéje,
22 mindennapi és 3 ismétlő elemi iskolája, 7 kis-
dedővője és 3 állandó menedékháza; mindezen
iskolákba összesen 9279 tanuló jár (ebből a közép-
iskolákba 903, a polgáriakba 1338, a tanoncisko-
lákba 1167, az elemiekbe 4840), az iskolamulasz-
tók száma azonban elég jelentékeny (1976) és ezért
az összes népességnek 37%-a, a 6 éven felüli né-
pességnek 27,9%-a (1890-ben 32,2%) nem tud írni
és olvasni. Az iskolákon kívül számos más kultur-
intézmény áll fenn, így nagy könyvtárak (báró
Orczy-féle és Vásárhelyi-féle), Kőlcsey-egyesület
könyvtárral (26,000 köt.) és múzeummal (4500 drb),
szabadságharc-ereklémúzeum (38,720 drb-ból álló
könyvtárral), községi siketnéma intézet, áll. gyer-
mekmenhely, számos sportegyesület, színház és
nyári színpár, Uránia-színház, több magyar és
oláh újság és szaklap stb. Könyvnyomdái, könyv-
és zeneműkereskedései számosak. Kulturpalotája
a közel jövőben felépül.

A. népessége rohamosan emelkedik, míg 1869.
32,725 és 1880. 35,556 lakója volt, addig 1890.
már 43,682 és 1900. 56,260 lakost számlált (eb-
ből 2357 katonas) s 1909 végén immár 66,849-re
becsülték népszámát. A lakosok között van
38,929 magyar (69,2%), 5643 német (10%), 294
tót, 9556 oláh (17%), 1430 szerb és 408 egyéb;
a népesség erősen magyarosodik, 1890. csak 61,6%-
volt a magyarság; a magyar nyelvismeret az
idegenajkuak közt is terjed, azoknak 59,2%-a
beszéli a magyar nyelvet. Felekezetre nézve van
a lakosok közt 29,313 róm. kat. (52,1%), 1245

gör. kat., 11,596 gör. kel. (20,6%), 1771 ág.
evang. 6150 ref. (10,9%) és 6086 izraelita (10,8%).
Foglalkozásra nézve aránylag legerősebb az ipa-
ros osztály (36,6%), mely Budapest, Pozsony,
Győr és Kassa városoktól eltekintve, sehol sem
szerepel oly nagy aránnyal mint itt; igen sok
a kereskedő is (9,1%) közlekedéssel pedig sehol
sem foglalkozik a népesség akkora hányada
(10%), mint A.-on. Az őstermelő népesség csak
8%, ellenben az értelmiségi néposztályok 8,8%-al
szerepelnek. A tényleg kereső népesség összesen
26,887 fő, ebből iparos 9724, kereskedő 2268,
közlekedéssel foglalkozik 1728, őstermeléssel
1698; közszolgálat és szabad foglalkozások 1752,
katonák 2357, házi cselédek 3186 lélekkel szere-
pelnek. Az eltartottak száma 29,373.

A. ipara és kereskedelme igen élénk; nagy
gyárak szép számmal vannak (mintegy 60) és
folyton szaporodnak; legnagyobb a Weitzer-féle
vagon- és gépgyár (1700 munkással), a vasúti
javítóműhely, automobilgyár, fűrésztelep, 4 bú-
torgyár, a Széchenyi-gőzmalom és Neumann-féle
gőzmalom, a Neumann-féle óriási szeszfinomító
és élesztőgyár (300 munkás), szalmaanyaggyár,
textilgyár, ecet- és likörgyár, marhahizlalás, gáz-
gyár, könyvnyomdák stb. Kereskedelme a nyers-
terményeken (gabona, bor, fa) felül az ipar min-
den ágára kiterjed, üzletei igen szépek, liszt-, bú-
tor- és vaskereskedései igen nagyok. A kereske-
delem és ipar támogatására az osztr. magy. bank
egyik legnagyobb fiókjintézete mellett 4 bank, 11
takarékpénztár és 37 szövetkezet és számos biz-
tosítótársaság működik A.-on; a hitel-
intézetek betéteinek állapota a 60 millió K-t meg-
haladja. Hatalmas ipar- és keresk. testületei, ka-
marája és áll. iparfelügyelősége közgazdasági
életének érdekeit nagyban előmozdítják. Közle-
kedése is rendkívül élénk; egyike legforgalma-
sabb vasúti csomópontjainak, honnan 7 irány-
ban ágaznak szét a vasúti vonalak (l. *Arad vár-
megye*); vasúti személyforgalma évente 1
millióra rög, a Maroson pedig több száz tutaj és
30—40 hajó hordja a fát és gyümölcsöt Erdély
felől A.-ra. A városban villamos vasút és auto-
mobil-társaságok bonyolítják le a közúti for-
galmat. 6 posta- és 7 táviróhivatal működik, a
telefonelőfizetők száma 730, a beszélgetések
száma pedig (1908) 4.867,000, Temesvár után a
legnagyobb forgalom, melyet vidéki város fel-
mutat.

Története. A. legrégibb városainak közé tarto-
zik; nevét Szt. István híve, Orod vitéztől vette
(1029); 1132. az itteni országgyűlésen II. Béla
emberei Borics párthívei közül 68-at felkoncol-
tak. Régi vára a Maros kanyarulatában, a mai
Óvár-téren (mások szerint Glogovácson) állott. A.
a tatároknak ellenállott, de 1514. Dózsa György
paraszttjai elpusztították. A törökök, kik már
1459. idáig portyáztak, 1551 szept. 18. kardsa-
pás nélkül elfoglalták s 1554. új erődöt építettek,
mely szandzsákság székhelye lett Gyula várának
elfoglalásáig. Sok véres harc után csak 1685. fog-
lalták vissza Mercy és Heister csász. vezérek a
várat, melyet Savoyai Jenő herceg tervei szerint
Harruckern János vezetése mellett annyira megerő-
sítettek (1698—1701), hogy Károlyi Sándor ku-

ruc hadai 1707. és 1708. hiába ostromolták. 1763—83. újjáépült. A 1699—1741. a marosi határórség székhelye volt, de ennek eltörlése után a marosmenti kincstári uradalomba bekelezetett mezővárosi ranggal (1746). A város azonban nagy áldozatokkal (1826) megváltotta magát a földesuraság alól és 1832. sz. k. várossá emeltetett. A szabadságharcban A. nagy szerepet játszott. A vár parancsnoka, Berger báró altábornagy A. városától feltétlen meghódolást és az ágyúk átadását követelte, mit a város megtagadván, Berger annak bombázását kezdte meg. A városban levő csekély számú honvédség Máriássy János honvédtábornagy vezénylete alatt rögtön megszállotta a városnak a vár felőli oldalát s a nemzeti kormány intézkedett, hogy az ellenségeként fellépő aradi várórség ellen hadi erőik indíttassanak A.-ra s Máriássy nov. vége felé csakugyan már 6000 emberrel (nagyrészt nemzetőrök s ujoncok) rendelkezett, a várat körülzártá, várívó ágyúk hiányában azonban nem ostromolhatta. Máriássy elhivatása után Gál mérnök-kari ezredes vette át a vár ostromát, melyet időközben Rukavina temesvári várparancsnok hadi- és élelmiszerekkel ellátott. Január vége felé Damjanich ezredes seregével A.-on áthaladva, rövid ideig tartó, de heves ágyúzatás után eredmény nélkül szöktette föl megadásra a várat, amelyben akkor 1500 harcos, 66 különböző várlovag és 3400 mázsa lőpor volt. Miután az A.-iak Boczkó Dániel kormánybiztos és Asztalos Sándor honvédszázados vezetése alatt 1849 febr. 8. a Glöser csász. altábornagy vezetése alatt a városba betört szerb felkelőket kivetkét, ápr. hóban Vécsey tábornok a vár kiéheztetését határozta el, tehát azt erődítéseivel mind szorosabban zárta körül, úgy hogy Berger végül is kénytelen volt magát megadni. A kötött egyezmény szerint a várórség meggyőződést szerezvén arról, hogy az osztrák sereg majdnem teljesen kiűzetett Magyarországból, júl. 1. igen előnyös feltételek mellett (fegyverrel való kivonulás, melyet csak Új-A.-on raktak le, Stiriába való szállítás) átadta a várat.

A vár birtokbavétele után azonnal helyreállítván, Damjanich tábornok parancsnoksága alá került. Júliusban a honvédsereg felszerelésének főraktárát szállították A.-ra, ahová aug. 2. a magyar kormány is áttette székhelyét. A temesvári csata (aug. 9) után azonban a kormány lemondott és a legfőbb hatalmat Görgeyre ruházta át. Az oroszokkal való alkudozás eredménytelensége folytán a hadi tanács Görgey indítványára az oroszok előtt való feltétlen fegyverletelt határozta el, melyet Görgey aug. 13. Világosnál véghez is vitt. Erre Damjanich is késznek nyilatkozott a várat az oroszoknak átadni, föltéve, hogy egyetlen osztrák katona sem lesz a feladásnak tanúja, mire Schlick osztrák tábornok egész hadtestével a vár alól a szemhatáron túl visszavonult s Damjanich aug. 17. a 3800 főből álló várórséggel 2 század orosz huszár előtt lerakta a fegyvert. A vár így az oroszok, majd Haynau kezébe került, ki a 13 magyar vezért, köztük Damjanichot is okt. 6. kivégeztette. L. még *Aradi vértanúk*. V. ö.: *Gál Jenő*, A. város és vmegye monográfiája, Művelődéstörténet (Arad 1898); *Margitay*

G. emlékiratai az aradi rémnapokból (Budapest 1890); *Márki S.*, A. története; *Lakatos*, A. története (1881).

Aradaczi lecsapoló társulat, alakult 1891. oly célból, hogy Szerb- és Tótaradacz községek határaiban levő 2796 kataszt. holdnyi mély területről a vizet levezesse. Van 25 720 km. hosszú csatornája, 7-8 km. töltése és 1 szivattyutelepe. 1905 végéig befektetett építéstőkéje 144,000 K.

Aradaczi II. lecsapoló társulat. Alakult 1902. Nagybecskerek székhellyel oly célból, hogy az aradaczi határban 1928 kat. holdnyi területet lecsapoljon. 1905. év végéig befektetett építéstőkéje 48,447 K.

Áradás, mind az álló-, mind a folyóvizekben a vízszin emelkedése, l. *Árvíz*.

Áradási területek (alluvialis területek), a folyók és a tenger hordalékából alkotott részei a szárazföldnek. Ilyen terület számos partvidék és folyók völgyei, nevezetesen a nagy lapályok a Jeges-tenger mentén (pl. Szibíria É.-i részének nagy része); Kinának termékeny lapályai; Mezőpotámia; Afrika Ny.-i parti szegélye Zanzibártól D.-re Natálig; a Niger, Szenegal, Gambia és a Nilus deltavidéke. Amerikában is nagy területek tartoznak ide, pl. egész Florida. Az Á. a földnek legtermékenyebb részei.

Arad-hegyalja. A Fehér-Körös és Maros vize között Erdélyből benyúló hegység szélén elterülő borvidék, amelyet Ménes-Magyarádi borvidéknek is neveznek. Talaja többnyire kötött, agyagos, a gránitnak, dioritnak, filitnek stb. málladéka és törmeléke. Amerikai alanyú oltványok telepítésére kiválóan alkalmas s egyike azon borvidékeinknek, ahol a filloxera által elpusztított szőlőket legelőbb rekonstruálták. Szőlőoltványok készítése virágzó; itt vannak az állami amerikai anyatelepek és oltványszaporító telepek, Csála és Baraczká. Tulajdonképpen két borvidék, még pedig a ménési, amely kitűnő vörös borairól és a magyarádi, mely kitűnő fehér asztali borairól nevezetes. Szőlőfajtái a kadarka, mely jobb évjáratokban megaszusodik s ilyenkor készül belőle a világ-hírű ménési aszú, azután a kék frankos, cabernet és oporto, a fehér fajták közül a bakator, amelyet itt ménési rózsának neveznek s kitűnő asztali szőlő, továbbá mustos fehér, apró fehér, mézes fehér, olasz rzling stb. A szőlőt többnyire szálvesszőre metszik s karikára kötik ki. (Ménési karikás művelés.) A magyarádi fehér borok pezsgő készítésére is kiválóan alkalmasak.

Arad-hegyaljai keskenyvágányú mótorkocsüzemű h. é. vasút (r. t.). Aradról indul ki és a boráról híres Arad-hegyaljai vidéken vonul keresztül. Érinti többek között: Glogovác, Szabadhegy, Gyorok, Világos, Pankota községeket; elágazásán pedig Ménest, Baraczkát és Máriaradnát. Az egy méter nyomtávolságú vasút 57-6 km. hosszú. E vasutat 1906 november 30-án adták át a közforgalomnak; tényleges befektetési tőkéje 2.510,000 K.

Aradi, hajdan magyar falu, l. *Szerbaradacz*.

Aradi borvidék, l. *Arad-hegyalja*.

Aradi és csanádi egyesült vasutak. Magyarország első helyi érdekű vasútja, az 1875. XLIV. t.-c.-kel engedélyeztetvén, a részvénytársaság

1.620.000 forint alaptőkével 1875 dec. 27. alakult meg. Az első 41 km.-t 1877 febr. 1. adták át a közforgalomnak. Azóta 1897-ig évről évre folyton növekedett a vasút hálózata. 1881. megnyílt a borosjenő-borosbesi vonal, 1884. az arad-csanádi, 1887. a szentanna-kisjenői, 1888. a borosbeses-gurahoncz-jószászhelyi, ugyanekkor átalakították a 13,6 km. hosszú borosjenő-csermői iparvágányt közforgalmi vasúttá, 1895. a gurahoncz-jószászhely-nagyhalmágyi és 1896. a nagyhalmágy-brádi vonalat adták át a nyilvános forgalomnak. Az egész hálózat hossza 391,3 km. A részvénytőke 34.211,400 K, amiből 16.928,000 K törzs- és 17.283,400 K elsőbbségi részvény. A vonalak jellege síkpálya 6‰ legnagyobb emelkedéssel. Az A. 1894. vetette meg alapját az olcsó keskenyvágányú gazdasági vasutaknak, amelyek három vármegye területén 153 km. hosszban épültek ki és amelyeket az A. tartanak üzemben. 1906. egész hálózatán bevezette a személyforgalom emelése céljából a *motorforgalmat*, amely a vasút egész forgalmát reformálta és jövedelmezővé tette. A részvénytársaság székhelye Arad. Az üzletet önálló igazgatóság kezeli.

Aradi gyűlés. 1135. (mindenesetre 1132—36 közt) II. Béla tartotta, hogy a rendektől segítséget nyerjen a lázadó Borics ellen. Felesége, Ilona, váratlanul felszólalt mindazok ellen, kik ura vakaságának s a fölkelésnek okozói voltak; mire fölkelésült hívei 68 főurat a helyszínen lekasztoltak s őket, a nép hite szerint, a glogováczi őt halom alá temették. Pauler és Ácsády elszigetelve állnak azon felfogásukkal, hogy ezt a gyűlést nem a mai Arad városban, hanem az ungi Arad faluban tartották volna 1132. A gyűlést a költők is megénekelték, így Czuczor (A., hősköltemény öt énekben, 1828); Percsényi Nagy László (Az őthalmi tor) és Garay János (az Árpádokban).

Aradi prépostság, a világiak társaskáptalana volt Szt. Márton tiszteletére (Praepositura Sancti Martini de Orodi). II. Béla 1135 táján alapította, de alapító oklevelének csak töredékei maradtak meg Imre király 1197. évi oklevelében, mellyel a káptalant megerősíti birtokaiban. Első prépostjának 1156-ból Primogenitust említik. A káptalanak 1552. történt elpusztulásáig 23 prépostja, 20 lektora, 14 kántora, 18 kusztosza és 110 mesterkanonokja ismeretes. Templomának alapjait a mai Arad Óvár-terén (s nem Glogovácson, mint rendszeren írják) II. Béla tette le, de a remek bazilikát II. András felesége, Courtenay Jolánta 1224. fejeztette be. Ma már nyomai sincsenek. A káptalanban istenítéleteket is tartottak s levlétára 1552-ig a hiteles helyek közé tartozott. V. ö.: *Márki*, Arad története, I.; *Karácsonyi J.*, Az a-i prépostság birtokai. (Dél. tört. és rég. társ. Évkönyve 1882).

Aradi váríspánság, 1029 táján, Ajtony legyőzésével alakult s hérosz epomiosza Szt. Istvánnak egyik híve, valamely Arad nevű vitéz. Az íspánság kiterjedt a Marosnak mind a két partjára. A hozzátartozó várjóságokból már II. Béla sokat ajándékozott az általa alapított aradi prépostságnak. II. András idejében pedig különösen a Csáknemzetsegből való Miklós comes foglalta el a várjavak nagy részét. Első comese 1214-ből Kelemenös; az 1217. határozottan királyi várral emli-

tett Aradnak külön, de már a prépostságtól függő comese volt még 1344., tehát akkor is, mikor az A. jelentősége már teljesen hátra szorult a vármegye mögött. (V. ö.: *Márki*, Arad története, I.)

Aradi vértanuk, az 1849 okt. 6-án kivégzett 13 honvédfőtiszt gyűjtőneve. Görgői azon tényével, hogy az osztrák hadsereg megalázásával Rüdiger orosz tábornok előtt tette le a fegyvert, a legnagyobb mértékben kihívta az osztrák hadvezérektől a megtorlás és boszú rettenetes művét. A cár csupán Görgének szerzett kegyelmet, az összes többi foglyokat ellenben Haynau báró tábornok nagynak adta át, kinek külön is kegyelmébe ajánlotta a világi kapituláció, valamint Komárom bevételé után foglyul esett honvédtábornokokat. A bécsi kormányban azonban kivesszék az irlalom-érzet s környezetének (Grünne gróf, Schwarzenberg herceg stb.) boszútól lihegő befolyása alatt az ifjú császár maga felelte (aug. 26.) Paskievics hercegnek, hogy nincs kegyelem. A hadi törvényszék szept. 21—26. mint felségsejtőket és esküszegőket golyóval (Kiss Ernő és Schweidel József tábornokok), illetőleg kötéllel (Aulich Lajos, Damjanich János, Dessewffy Aurél, Knézhich Károly, Lahner György, Lázár Vilmos, Nagy-Sándor József, Leiningen Károly gróf, Pöltenberg Ernő, Török Ignác és Vécsey Károly gróf) való kivégzésre ítélte valamennyit, utóbb kegyelemből Dessewffy és Lázár büntetését is golyó általi halálra változtatta. Az ítéletet okt. 6-án hajnalban hajtották végre s előbb a négy említettet a vár északi sáncárcáiban lőtték agyon, azután a többi kilencet végezték ki bitófán a vártól délre. Az aradi vértanuk, mellyel országszerte a katonai rémuralom kora kezdődött, áldozatai az igaz ügy büszke tudatában, nemesen, bátran, nagy lelki emelkedéssel tanúsító módon viselkedtek a halál előtt. Martirságuk napja bár nem törvényszerűleg, de hallgatóságos közmegegyezés alapján nemzeti gyásznap napja lett, melyet 1906 óta a kir. kormány is megünnepel. Emlékszobrukat (Zala Györgytől) 1890 októ. 6. monumentális ünnepségek közt leplezték le, kivégeztetésük helyét pedig, melynek megvásárlására Barabás Béla buzgalmaiból tekintélyes nemzeti adomány gyűlt, mely azonban elégtelen volt, Arad városa 1910. megvette. Az A. nevének kezdőbetűit foglalta össze a kivégzés után állítólag egy osztrák tisztől származó onomasztikon: *«Pannonia! Vergiss Deine Todten Nicht, Als Kläger Leben Sie.»* V. ö. Varga Ottó, Az A. albuma 1890.

Aradkövi (ezelőtt *Küvin*), nagyk. Arad vm. aradi j.-ban, (1900) 1936 oláh lak.; u. p. és u. t. Gyorok. A. az Arad-Hegyalja tövében fekszik s régóta a vármegye legjobb bortermő községei közé tartozott; a fillozera pusztítása következtében szőlői sokat szenvedtek. Régi Kövi nevét csak legújában nyerte vissza.

Aradmány, I. *Alluvium*.

Aradmegyei ármentesítő és belvizeszábló társulat. Alakult Kisjenő székhellyel 1864. oly célból, hogy a Pehér-és Fekete-Körösnek Arad vármegyében fekvő árterületét az árvezektől mentesítse és róla a belső vizeket levezesse. Árterületének nagysága 133,883 kat. hold. Védőtöltéseinek hossza 142,478 m. Az első vizek leve-

zetésére 87,200 m. hosszú csatorna, a töltésekbe épített 16 csőszilip és 1 szivattyú-telep szolgált. Telefonhálózata 113,704 km. hosszú. 1905-ig befedtetett építéstőkéje 6.020,567'69 K.

Arad-temesvári vasút, l. Magyar királyi államasutak.

Aradus v. Arados, a legészakibb föníciai város, az Ó-Szöv. *Arvad, Arad*; sziklás szigeten. Tengerészei híresek voltak. A Seleucidák uralma alatt, Tyrus és Sidon hanyatlása óta uralomra jutott, de a philippii csata után gyors hanyatlásnak indult. Kolóniája volt *Amrit* (l. o.).

Arady Zsigmond, szobrász, szül. Aradon 1839. Eleinte mechanikát tanult a karlsruhei műegyetemen, később Bécsbe került Gasser szobrász iskolájába, a 60-as években pedig Milanoba Tantarini műhelyébe. Az antik művek tanulmányozása céljából a 60-as évek közepén Rómába ment s onnan küldte haza 1865. első nagyobb művét, a *Búsongó Rómá-t*. Ezt a pesti Képzőműv. Társulat kiállításán megvették. A. azután Milanoba, majd Velencébe költözött, ahol most is él. A legnagyobb megbízást szülővárosa, Arad juttatta neki: a szabadságharcban elesett honvédek síremlékét, amelyet 1869. fejezett be. A szabadságharc több jelesét is megmintázta, Kossuthot, Pütyköt stb. Az előbbi a Szépművészeti Múzeumba került. A. stílusa a 60-as, 70-es évek klasszicizmusának bélyegét viseli magán.

Aracometer, l. Areométer.

Arafale, afrikai parti helység a Vörös-tenger nyugati partján. 1885 óta Eritrea olasz gyarmathoz tartozik.

Ararat, 80 m. magas szent hegy Arábiában, 3 órányira Mekától, hol állítólag Mohammed imádkozott s hol évenként a hodzsza hónap kilencedik napján az egybegyűlt zarándokoknak hitszónoklatot tartanak. Hodzsza zarándokhónapot jelent.

Aratura-tenger, Ausztrália északi részén Új-Guinea, az Aru-szigetek, Timorlaut, a Torres-út és a Timor-tenger között; az Indiai és Nagy-óceánt kapcsolja össze.

Ara-Gava, folyó Japánban Nipon szigetén; Jeddo közelében rajta vezet át az a híd, melytől a japánok az összes távolságokat mérik.

Aragh (Pünkösdsziget), az Új-Hebridák egyike a Csendes-oceánban, az é. sz. 15° 26' és a k. h. 168° 10' alatt; területe 743 km², 4500 lak. A szigetet 600 m. magas hegyek borítják; tengerpartja erdős és termékeny, egyetlen helysége Vaumarama.

Arago, 1. Dominique François, francia fizikus és csillagász, szül. Estagel-ben Perpignan mellett 1786 febr. 26., megh. Párisban 1853 okt. 2. Az École polytechnique tanítványa volt, 1805. a Bureau des longitudes titkárává lett. Biot-val és két spanyol tudóssal a Delambre- és Méchain-tól Dunkerque és Barcelona között véghezvitt fokmérést a Formentera szigetetig folytatta. Majorca szigetén tartózkodott, midőn a spanyolok a franciák ellen fellázadtak. Őt is elfogták, de megszökött egy Algeriába menő hajón. Ezt a hajót spanyol cirkáló hajó elfogta és A. ekként ismét fogságba került. Az algeriai dej felszólalására kiszabadult és Marseille felé indult. A hajó azonban Szardínia sziget partjára vetődött, honnan Alge-

riába menekült. Az időközben uralkodásra került új dej A.-t rabszolgának tekintette és tolmácsnak használta. Csak 1809. szabadult meg és mehetett Franciaországba. Észleléseit *Recueil d'observations géodésiques, astronomiques et physiques* cím alatt adta ki. A. ezután főleg fizikai vizsgálatokkal foglalkozott. Különösen a fényelmélet terén, hol Biot és Fresnel tudósokkal együtt vizsgált, a galvánizmus és mágnesség, a levegő súlyának meghatározása terén fontos vizsgálatokat végzett. 1809-ben a politechnikum tanárává lett. Ugyanez évben Gay-Lussac-kal egyetemben az *Annales de physique et de chimie* c. tekintélyes tudományos folyóirat szerkesztését vette át. A. hazájának politikai életében is élénk részt vett. Mint a képviselőtestület tagja az ellenzékhez tartozott. Az 1848-iki február havi forradalom az ideigl. minisztériumba hívta, hol először a belügyet, később még a hadügyet is vezette. Akadémiai szónoklatai a maguk nemében kitűnőek. Műveinek teljes gyűjteményét Barral adta ki Párisban 1854—1862-ig, 17 kötetben (2. kiad. 1865). Németre fordította Hankel (Leipzig 1854—1860, 16 kötetben). Perpignanban 1879. Aragonak szobrát emeltek. V. ö. *Audigaune*: François A., son génie et son influence (2. kiad. 1869). A. *Emlékbeszédei*. Ford. Császár Károly és Kont Gyula (Budapest 1879).

2. **A., Emanuel,** A. Dominique legidősb fia, szül. Párisban 1812 aug. 6., megh. u. o. 1896. Mint ügyvéd élénk részt vett az 1848 februári forradalomban, a köztársasági kormányának követe volt a berlini udvarnál, de az 1851 dec. 2-iki államcsíny után visszavonult a közélettől. Ő védte 1867. azt a Berezzovsky nevű lengyelt, ki Párisban a cárra lőtt. 1870. a nemzeti védelem kormányának tagja, utóbb képviselő, majd szenátor, 1880—1894. berni követ volt.

3. **A., Etienne,** Dominique öccse, szül. Perpignanban 1802 febr. 9., megh. Párisban 1892 márc. 5. Technikai tanulmányainak befejezte után az akkori szabadelviékkal a karbonarizmushoz csatlakozott, s egészen az irodalomnak élve, jobbadán másokkal együtt (pl. Balzac-kal) vigjátékokat, vaudevilleket írt. Részt vett a júliusi forradalomban. Mint a párisi Vaudeville színház igazgatója 1840. megbukott. Az 1848 februári forradalomban a posták igazgatását bízták rá. A júniusi fölkeléskor kompromittálva levén, Belgiumba menekült. Ott írta hét énekből álló költeményét: *Spa, son origine, son histoire, ses eaux, ses environs et ses jeux* (Brüsszel 1851), mely legjobb művei közül való. Az 1851 dec. 2-iki államcsíny után a francia kormány közbelépésére Belgiumból is kitűsítették. 1859. visszatérhetett. A császárság bukása után rövid ideig nemzetgyűlési képviselő volt, de nem sokára visszavonult a magánéletbe. 1878. az École des beaux arts levéltárosa, majd a Luxemburg-múzeum igazgatója lett.

4. **A., Jacques,** Dominique öccse, szül. Estagelben 1790 márc. 10., megh. Braziliában 1855. Mint rajzoló részt vett 1817—20-ig a Freycinet vezette alatt állott földköri expedicióban. Majd Bordeauxban és Toulouzeban szépirodalmi lapokat adott ki, írt vaudevilleket, költeményeket és regényeket, s volt két évig színházigazgató is

Rouenban, de megvakulván, kénytelen volt félrevonulni. Nagy utazásáról szólnak e munkái: *Promenade autour du monde* (Páris 1822, 2 köt., atlaszsal), *Souvenir d'un aveugle. Voyage autour du monde* (1838, 2 köt., képekkel). Magyarban megjelent Arago és Vermond: *Az ördög naplója*. Ford. Egressy Benjámín (Budapest 1879). Még vak létére is elment 1849. egy aranyásós társasággal Kaliforniába, de társai Valparaisóban magára hagyták, mire visszatért Franciaországba, megírta kalandja történetét és ismét elutazott Brazíliába, ahol utólérte a halál.

Aragon, 1. ország, 1. *Aragonia*. — 2. A., az Ebrónak baloldali mellékfolyója Spanyolországban, a Pireneusokban a Somport-hágó D.-i oldalán ered; legnagyobb mellékveze az Arga; 160 km. hosszú; Milagro közelében torkol.

Aragona, város Girgenti (ettől 15 km.-re) szicíliai tartományban, vasút mellett, (1901) 14,215 lak., mandulatermeléssel; közelében a Macalubi nevű iszapvulkánnal és kénbányákkal.

Aragonia (Aragon), egykor önálló spanyol királyság, ma spanyol tartomány, királyság címmel (el reino de Aragon), 47,391 km² területtel s (1900) 912,711 lak., Franciaország, Navarra, Ó- és Új-Castília, Valencia és Katalonia közt. Három tartományra oszlik, ezek: Saragossa, Huesca és Teruel (l. ezeket). Az aragon ember gyűlöl minden idegent s ravasz, boszúvágyó, kegyetlen s vakbuzgó természetű. Hazaszeretete nagy, a szabadsáért nemesen lelkesedik, személyes bátorsága kiváló, nagy akaraterejű s önmegtartóztató. A férfiak magasak, vitéz katonák, jó vadászok, a nők szép termetűek, fekete szeműek, sűrű hajjuk.

Története. A római uralom megszűnése után A. a nyugati gótok birtokába jutott, a VIII. sz.-ban az araboké lett, utóbb Castiliával együtt keresztény uralom alá került. Az első aragon gróf Azenar volt, a királyi címet először Ramiro vette föl. II. Alfonz alatt 1162. A. és Katalonia egyesült. A. ily módon a Pyreneusi félsziget második keresztény hatalmává lett. V. Alfonz Nápolyt és Sziciliát egyesítette A.-val. II. Ferdinánd, Izabellának, a castiliai trón örökösének férje, Granada meghódításával az összes Spanyolország ura lett. A. további történetét és alkotmányát l. *Spanyolország*.

Aragoniai, 1. *Beatrix*, Hunyadi Mátyás király neje, l. *Beatrix*. — 2. A. János, bibornok, Ferdinánd nápolyi király fia, Beatrix magyar királyné testvére, szül. 1463., megh. Rómában 1485 okt. 17. 1477. kapta meg a bibornokságot, 1480. az esztergomi érsekséget adományozták neki, de minthogy előde, Beckensloer még életben volt, A. csak adminisztrátori címen bírta azt egész haláláig. V. ö.: *Ráth György*, A. János, Századok 1890.

Aragonit, karbonát ásvány, szénsavas mész, (CaCO₃), dimorf anyag egyik ásványmódosulata; a másik a *kalcit*. Ez hatszögös, az A. rombos rendszerbeli. Kristályai v. oszloposak v. pedig tűalakúak; gyakoriak az oszloplapok szerint összenőtt többszörös ikrek, olyanforma külsővel, mintha hatszögös oszlopok volnának. Az A. rostosan, gömbösen, kéreg módjára, azután ágas-bogasán is terem. Színtelen, fehér, sárgás, vöröses, zöldes, ibolyaszínű; üveges, kissé zsírfényű, átlátszó v. áttetsző. A lángban kissé megduzzad és apró durva

szemekké vagy porrá hull szét, míg a mészpát a lángban nem hull szét. Keménysége 3·5—4, valamivel tehát keményebb a mészpátnál; hasadása több irányban mutatkozik, de sehol sem tökéletes. Fs. 2·9—3. Kristályait leginkább tömeges közetek, nevezetesen bazaltok közt, azután pedig ércfelületeken találják. Hazánkban ércfelületeken gyönyörű kristályok és kristálycsoportok találhatók Úrvölgyön (Zólyom vm.), Dognácskán (Krassó-Szörény vm.), Nagyménason (Kolozs vm.), Rodnán (Beszterce-Naszód vm.) és Offenbányán (Torda-Aranyos vm.). Nagyon szépek a Leogangból (Salzburg) s Tarnowitzből (Szilézia) valók. Az úrvölgyieken gyakori a paramorfizmus (l. *Átalakulás*). Igen nagy és szép kristályok teremnek Sziciliában kénnel együtt márgában (Girgenti, Caltanissetta). Nevezeteseek még a spanyolországiak Aragoniából, Udine és Valencia vidékéről, továbbá a tiroli rézvegyülettel kékeszöld színű vaskos formájú A.-ok, melyeket vázaknak stb. meg is szoktak munkálni. Változatait l. *Borsókő*, *Forráskő*, *Örvénykő*, *Vasvirág*.

Aragotit (ásv.), rombosrendszerű szénhirogén New-Almadenről (Kalifornia).

Aragua, venezuelai állam, amely magában foglalja az ugyanily nevű, a Los Teques- és Valencia-tó közt fekvő, kávént bőven termő vidéket. D. felé a Llanokig nyúlik. Székhelye La Vitoria (8000 lak.).

Araguaya (Rio Grande), Brazíliának 2200 km. hosszú folyója, mely Matto-Grosso s Goyaz államokat választja el egymástól São João des Duas-Barrasnál a Tokantinsba szakad. A Serra Cayapon ered, két ágra oszolván, alkotja az egészen sík és lakatlan 340 km. hosszú s 130 km. széles Bananal szigetét. Hajózható mintegy 1200 km. hosszúságban. Nagyobb mellékfolyója jobbról a Rio Cayapo és az aranyat hordó Vermelho, balról a Carajas. Castelnau kutatta át egész hosszában.

Aragva (Aragvi, az ókori Aragos), a Kur baloldali mellékfolyója az orosz Kaukázusban; völgye a fő közlekedési vonal a kaukázusi Tiflisz és az európai Vladikaukáz között. 110 km. hosszú, Mzketha falu mellett torkol.

Arain, a földbirtokosok nagy kasztja Elő-India ÉNy.-i részében.

Arais (El-A., Larais), kikötőváros Marokkóban, 70 km.-nyire Tangertől az Ued el Khuzs torkolatánál mintegy 5000 lak. A behozatal értéke (1907) 259,657, a kivitelé 105,397 sterling font. A. a libiai Lix (melyet Scylax periplusa említ) helyén áll, míg vele szemben volt a pún, később római Lix; ez utóbbinak rómjait a bennszülöttek Semznek hívják.

Arak, kisk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, (1900) 263 magyar lak.; u. p. Halászi, u. t. Hédervár.

Arak v. *arrak*, szintelen v. gyengén sárgásszínű szeszes ital, mely Elő- és Hátsó-Indiában és Jávában rizsből és kókuszpálma nedvéből készül.

Arakacs (növ.), l. *Arracacia*.

Arakan *kerület*, a brit-indiai Alsó-Birma provinciának legészakibb kerülete; majdnem egész területét az Arakan Yoma (l. o.) hegység borítja, csak a tengerparton van mocsaras lapály, ahol rengeteg mennyiségű rizst termelnek. Területe 37,600 km², lakosainak száma 671,900. Fontos kiviteli cikkek a rizsen kívül a dohány, gyapot,

bors, indigó, cukor, a hegyvidékekről vas, szén, petróleum és sok ipari feldolgozásra alkalmas faanyag. Őslakói a *rackhaing* v. *mug* törzs, közeli rokonai a birmaniaknak; magas műveltségű, írástudó nép, kultúrája indiai eredetű. Kr. u. 630 körül vették át Ceylonból a buddhizmust s ennek az eseménynek a fontosságát mutatja, hogy ettől kezdik számítani éveiket. 1000 körül érte fénykorát, ezután hanyatlak, önállósága elvész, hosszú ideig Birma alattvalója, mígnem 1826. angol fennhatóság alá kerül. Fővárosa *Akyab*, az A.-folyó torkolatánál, egy szigeten épült, 3800 lak. Délebbre *Sandovay* jó kikötő.

Arakanga, ara-papagály, l. *Fapagályok*.

Arakan-templom, l. *Amaramura*.

Arakan Yoma, hegység, a hátsó-indiai hegyrendszernek egyik tagja, még pedig mészkőzónája. Szabályos alakú, szép párhuzamos gerincekből áll s könnyed iv alakjában szegélyezi a félsziget Ny.-i partját, az Iravadi torkolatáig, ahol előnti a tenger, de nem szűnik meg, hanem mint tenger-alatti lánc folytatódik tovább s ismét előbukkanik az Andaman és Nikobar szigeteken. Legnagyobb része üledékes mészkővekből áll s jellemző, hogy az eoecén-mészkő egészen európaias jellegű numuliteseket tartalmaz. Legmagasabb csúcsa a *Liklang*, 3300 m. Hágói nehezen járhatók. Az egész hegységet zárt őserdő borítja, gazdag sotelepei, petróleum- és nafta-források vannak. A Ny.-i partok mentén fiatalkori vulkánosság kíséri.

Arakás, l. *Alagöz*.

Arakcsjev, *Alexej Andrejevics*, gróf, orosz tábornok, szül. 1769., megh. 1834 máj. 3. 1792-ben szervezte az orosz tűzérseget s 1796. Pétervár parancsnoka lett. Túlságos szigorúsága miatt 1798. elbocsátották, de 1799. újra belépett a tényleges szolgálatba és Pétervár katonai kormányzójává, 1807. tűzér-tábornokká, 1810. pedig az államtanács tagjává lett. Kiváló érdemeket szerzett a tűzérseg tökéletesítése által. A pusztá területek benépesítése végett több katonai gyarmatot létesített, de a paraszttal szemben gyakorolt kíméletlen bánásmódjával lázadásokat idézett elő, amelyeket csak vérontással lehetett elnyomni. 1825. Miklós cár nyugalomba küldvén, falusi birtokára vonult vissza. Halála előtt egy évvel alapítványt tett, azzal a céllal, hogy ez 1925-ig két millió rubelre növekedvén, ezzel az összeggel I. Sándor cár legjobb élettrajzát jutalmazza. Azonkívül Novgorodban hadapródiákat alapított.

Arakh, a csőszök és szolgák kasztja Elő-Indiában.

Arakhtu, egyik legnevezetesebbje azon csatornáknak, melyek Babilóniát keresztül-kasul járták.

Arak kiegyenlítése, l. *Arbitrázs*.

Aralakulás, l. *Ar*.

Aral-Dengisz, az Aral-tó (l. o.) neve a kirgizeknél.

Aralia L. (növ.), az Araliaceae-család génusza, melynek 30 faja az északi félgömbön van elterjedve. Többnyári fű vagy faalakú cserje, egyszerű vagy összetett levelekkel, apró, ernyős, fürtös virágokkal s bogyalakú csonthéjas terméssel. Több faját mint szép dísznövényt termesztik. Az *A. spinosa* L. (angelikafa, a kertekben gyakran *A. japonica* néven) északamerikai, szára 3 m. magas,

tővises, levele szép nagy, többszörösen összetett. Szabadban is kitelel, de télen be kell takarni vagy kötözni. Az *A. cordata* Thunb. (hegyi v. bogys angelika) Japánban, gyökere meg a fiatal szára jóízű főzelék. Az *A. nudicaulis* L. tölevele harmasan összetett, szára levéltelen; gyökere «észak-amerikai sassaparilla» néven, mint az igazi sassaparilla használatos.

Aralia-bél, az *Aralia papyrifera* (most: *Tetrapanax papyrifera*) Formosa-szigetén vadon termő növény, melyből az úgynevezett kínai rizspapiros készül. Erre a papirosra festik a kínaiak az ismert vízfestményeiket (gouache-képek); nálunk művirágokat készítenek belőle és azonkívül a grafikai technikában, valamint különböző tárgyak beburkolására is használatos.

Aral-kaspi síkság, l. *Turáni alföld*.

Aral-tó (kirgiz nyelven Aral-Dengisz, a.m. sziget-tenger). Ázsiának második, a földnek harmadik nagyságú tava. Az ó-korban Oxiana, a középkorban Khuarizm néven ismerték. Első ismertetője Zemarchos, II. Justinianus bizanci császár követő

Aralia.

volt, aki 659. a török khagántól visszamenet az A. mentén vette útját. Később az arabok, majd 1742-től az oroszok tanulmányozták. Területe a 2517 km²-t kitevő szigetekkel együtt 67,962 km², tengerszin feletti magassága 48 m. Közepesen csak 15 m. mély, de egészen közel a Ny.-i partjához eléri a 68 m.-t, míg DK.-i partján a 10 m. izobath vonal nem egyszer 60 km.-re távozik a parttól. Számos szigete közül a cári szigetcsoport *Nikolaj* nevű szigete a legnagyobb és legértékesebb. E-i partját a benyuló félszigetek elég jól tagozottá teszik. Két nagy folyó, az *Amu darja* és a *Szir darja* táplálja; látható lefolyása nincs. Halban gazdag, de sűrű vize a hajózásra nem alkalmas. Rendkívül tiszta vizű tó, hőmérséklete lefelé igen gyorsan csökken, egy forró júliusi napon pl. a felszínen 26-8° C, 5 m. mélységben 11° C. A hőmérséklet csökkenése nem egyenletes, a 10 m.-nél nagy ugrás észlelhető. Feltűnő sajátága a tónak rendkívül csekély sótartalma (1.05%). A tó partjainak morfológiai kialakulását, valamint a tó vízmennyiségének sokat vitatott ingadozását gondosan tanulmányozta Berg L., s az utóbbi okául 1. a folyók által hordott rengeteg

iszapot (pl. a Szir darja deltája 50 év alatt 35·7 km.-t, évenként 97·1 m.-t nöött); 2. a folyók vízmennyiségének periódusos ingadozását; 3. a csapadék és párolgás évi eloszlását, végül 4. a Brückner-féle 30 éves klíma-periódust jelölt meg. Keletkezésére nézve az A. maradványos tó, darabja annak a régi tengernek, amely a szármata korban Bécestől a Tiensanig terjedt.

Irodalom. Az aralati expedíció tudományos eredményei; Friedrichsen M., *Der Aral-See nach L. Bergs Forschungen*, Peterm. Geogr. Mitteilungen 1903, az A. 1: 200,000 térképpel; Woeikof A., *Der Aralsee und sein Gebiet nach den neuesten Forschungen*, Peterm. Geogr. Mitteilungen 1909.

Aralu, az alvilág neve a babiloniak- és asszíroknál; egy másik neve volt *irctum la tairat*, vagyis «az ország visszatérés nélkül». Kapuja nyugat felé nézett és minden belépőnek bizonyos törvényeknek kellett magát alávetnie, amelyeknek pontos megtartására a kapu őre szigorúan ügyelt. Kapukkal ellátott hét fal vette körül az alvilágot; közepén palota állott, ahol a pokol istenei gyakorolták félelmes hatalmukat. Ez istenek közül Allátu (l. o.) istennő volt a legfőbb.

Aram (ejtsd: érem), *Eugen*, Bulwer ugyanilyen c. regényének hőse. Szül. Ramsgillben (Yorkshire) 1704-ben; kertesznek a fia volt, s tudós iskolaigazgató lett; egy kelta-angol-latin-görög-héber szótár kidolgozását kezdte meg, de mert állítólag felténységből megölt egy Clark nevű vargát, 1759. felakasztották. Thomas Hood, *The dream of Eugene A. c.* költeményéhez is az ő sorsa szolgáltatta az anyagot.

Aram, l. *Aramea*.

Aram, l. *Elektromos áram*.

Áram, az örmény nemzeti fejedelmek egyik legnevezetesebbike volt. Kr. e. 1300-ban élt. Nevéről vitézségeért nevezték el az örményeket a görögök armenos (örmény) és az országot Arménia névvel.

Áramátalakító, l. *Transzformátor*.

Aramea (Aram), az ó-testamentumban Elő-Ázsiának az a része, amelyben az A.-i nyelvet beszélték, azaz a görögök Szíriája és Mezopotámiája. A tulajdonképeni A. pedig Szíria, Damaszkusz fővárossal, ellentétben Aram Naharajim-mal (a két folyó közti Szíriával). A leghatalmasabb A.-i állam Aram Zoba volt, amely ellen Dávid szerencsésen harcolt.

Aram egysége, l. *Elektromos mértékegységek*.

Aramelágazás, l. *Elektromos áram*.

Aramelosztási rendszerek, lásd *Elektromos áramelosztási rendszerek*.

Aramelösség, l. *Elektromos áram*.

Arameus nyelvek, a sémi nyelvek (l. o.) ÉNy.-i ágához tartozó nyelvcsalád. Arameus néptörzsekkel már Kr. e. XIV. sz.-ban találkozunk az asszír-babilóniai emlékeken, mint a Mezopotámiával nyugaton határos sivatagban kóborló nomádokkal. Majd itt-ott rövid életű kis államokat is alkotnak. Az asszír-birodalomban mindinkább érvényesülve, az asszír nyelvet a közhasználatban az A. nyelv váltja fel; míg a perzsa uralom idején az A. nyelv már Elő-Ázsia nemzetközi nyelvévé lesz és a hivatalos érintkezésben is. u. m. a műveltségi életben is előkelő állásra emelkedik. Hasonló jelentősége volt az A.-nek Egyiptomban is a perzsa hódoltság idejében, melyből nagyszámú papyrus-okirat ma-

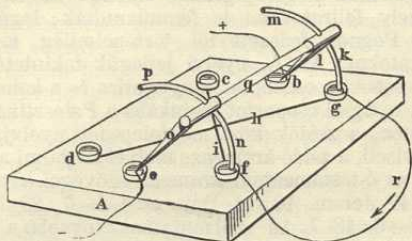
radt fenn arameus nyelven; ezek közt a legnevezetesebbek a Kr. e. V. sz.-i zsidó körökből származó és csak néhány évvel ezelőtt felfedezett *elefantine-i* arameus papyrus-iratok, melyek a nyelv- és történettudományra egyenlő fontossággal bírnak. Régi epigrafiai emlékei az A.-nek némely feliratokban is fennmaradtak; legújában Pogon fedezett föl történelmileg fontos feliratokat. Az A. nyelvi jellegük tekintetében két csoportra oszlanak: a nyugatra és a keletre.

1. A nyugati csoportot leginkább a Palesztina területén, a zsidók közt megtelepedett nyelvjárás képviseli, a zsidó-arameus, melyet irodalmi alakban az ó-testamentum arameus szövegei (Genes. 31: 47 Jerem. 10: 11 Dán. 2: 4. 4—7: 28 Ezra 4: 8—6: 18. 7: 12—26) mutatnak; továbbá a Targum (l. o.) név alatt ismeretes bibliafordítások, valamint a jeruzsálemi talmud. Krisztus idejében e nyelvjárás volt divatban Palesztinában. Ide tartozik még a *samaritánusok* (l. o.) dialektusa, mely bibliafordításukban és vallásos irodalmukban maradt reánk. A nem zsidóktól eredő emlékek közül nevezetese a palmirai, nabateus és szinai feliratok, úgymint (palesztinai szír) nyelvjáráson írt keresztény irodalmi emlékek: egy palesztinai aram. evangeliumfordítás, továbbá liturgiái, részben Egyiptomból is eredő szövegek. — 2. A keleti csoporthoz tartozik az A.-nek Babilóniában használt módja, mely különösen a *babilóni talmudban* és a *mundeus* szekta irodalmában maradt fenn. E csoport legfontosabb hajtása azonban az északmezopotámiai *szír* nyelv; irodalmi művelésének központja Edessa városa volt, a kereszténység első századaiban a műveltség székhelye a keleti kereszténység számára. Az arabok hódítása a keleti A.-et is kiszorította az élő használatból, s a szír nyelv most már csak mint egyházi nyelv van használatban. V. ö.: *E. Kautsch*, *Grammat. d. biblisch-aramäischen Sprache* (Leipzig. 1884); *H. L. Strack*, *Grammatik d. biblisch-aramäischen* (4. kiad. Leipzig. 1905); *Levy*, *Chaldisches Wörterbuch über die Targumim* (2. köt., Leipzig. 1865—68). Egyéb irodalmát l. *Szír nyelv* és *Samaritanusok*.

Arameusok, a bibliában azokat a népeket jelöli, amelyek Szíriában, Mezopotámiában és É.-on a Taurus völgyeiben, meg a Tigris felső részének lapályain éltek. A görögök később az A.-at *szíroknak* nevezték. Az arameus tartományok közül különösen kiemelendők: *Aram Dameszek*, amelynek Damaszkusz volt a fővárosa, és *Aram Naharajim*, az egyiptomi feliratokon Naharina, amely Mezopotámiával azonos.

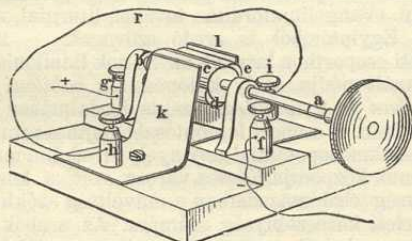
Aramfordító, pachytrop v. girotrop az a készülék, mellyel az áram irányát tetszés szerint megfordíthatjuk, az áramkört nyithatjuk v. zárhatjuk. Az *1. ábra* a Pohl-féle tünteti fel, ahol *A* deszkán higanyt tartalmazó hat *b, c, d, e, f, g* csésze van; *d* össze van kötve *g, c* pedig *f* csészével. A három karú két fémkengyelt *g* üvegrúd köti össze. A kengyelek *l* és *o* karaja *b* és *e* csészébe nyúlik, melyhez galvánteleg sarkdrójtai vannak kötve; ekkor a *g* csészétől az áram *r* vezetékben a nyíl irányában *f* csészéhez jut. Ha azonban az egészet átfordítjuk, hogy *m* és *p* kar *c* és *d* csészében levő higanyba mártódjanak, akkor az áram

r vezetékben ellenkező irányban kering. A 2. ábrán látható hasonló készülék Ruhmkorff szerint c szigetelő hengerből áll, melyre ellenkező oldalon két d és e sárgaréz duzzadék van erősítve; egyik a két részből álló s a hengeren át nem érő

1. ábra. Pohl-féle áramfordító.

a b tengely a részével, másik b részével van vezetőleg összekötve. A tengely két része sárgaréz csapágycsúcsok útján f és g szorítókkal van összekötve, melyekhez az áramforrás vezetékeit iktatjuk, míg a h és i szorítók közé az r vezetékét kapcsoljuk. Utóbbi szorítók vezetőleg vannak

2. ábra. Ruhmkorff-féle áramfordító.

összekötve k és l sárgarézelemezekkel, melyek a hengerre nyomódnak. Ha most a hengert úgy fordítjuk, hogy d duzzadék k lemezzel, e pedig l -el érintkezzék, akkor az áram g felirrhkda f úton kering; ha pedig a hengert úgy fordítjuk, hogy d és l , azután e és k érintkezzenek, akkor az áram iránya megváltozik. Az ilyen és más szerkezetű készülékeket az elektrotechnikában átkapcsolóknak nevezik.

Áramgerjesztés, indukció. Ha mágnes térben az áramvezető úgy mozog, hogy a mágnesi erővonalakat átszeli, akkor a vezetőkben áram gerjed: indukálódik. Ilyen módon gerjed áram pl. a dinamókban. Áram gerjed azonban akkor is, ha mozgás nincs is, de mágnes tér képződik v. eltűnik, vagyis erőssége maximum és remanens mágnesség között változik; ilyen módon gerjed az áram pl. a váltakozó áramú transzformátorokban. A mágnesi indukció harmadik módja, ha a mágnes tér erősödik v. gyengül; pl. az erősségében változó egyenárammal mágnesezett telefon indukciós tekercsében. Általában, ha erővonal-számváltozás van, áram gerjed a vezetőkben. Ugyanígy lehet gerjesztetni áramot áramvezetővel is, ha abban a megadott módok szerint áram kering, illetőleg változik. (L. Dinamogépek, Transzformátorok, Telefonok, stb.)

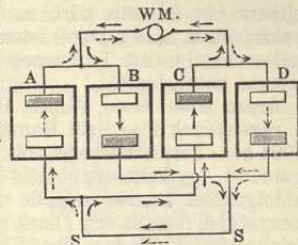
Áramgyűjtő v. kollektor, kommutátor, az egyenáramú dinamogépeknek az az alkatrésze,

melyhez az armatúrában gerjedt áramok folynak s onnan az áramszedő kefék kijuttatják az áramot a külső áramkörbe; a kollektor a váltakozó áramot egyszersmind egyenáramra is változtatja, azért nevezik még másképen kommutátornak is. (L. Dinamogépek).

Áramhenger (szolenoid), 1. Mágneses indukció.

Áramhullám, váltakozó áramnál az a görbe, mely az áramerősség vagy a feszültség változását tünteti fel egy periódus alatt; legegyszerűbb esetben ez a görbe sinus-vonalat képez. Vannak komplikáltabb görbe alakok is, melyeket mint különböző hosszúságú sinus alakú áramoknak egymásra való elhelyezését képzelhetjük.

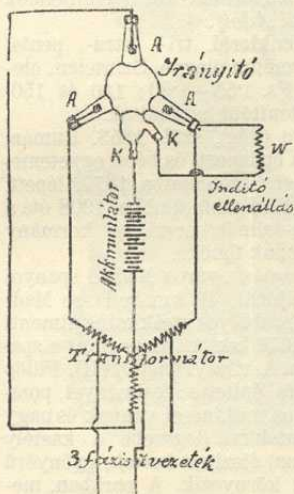
Áramirányító, készülék váltakozó áramnak egyenáramra való alakítására; ilyen irányító tkp. minden egyenáramú dinamo kommutátora. Eltekintve attól az eljárástól, mikor a rendelkezésre álló váltakozó árammal motort táplálunk, amely aztán egyenáramú dinamót hajt, a meglévő váltakozó áramnak egyirányúvá alakítására kétféle eljárás használható. Lehetséges, hogy

1. ábra. Áram útja az irányító cellában.

abban a pillanatban, mikor az áram irányát változtatná, mindig megfordítjuk (kommutáljuk) úgy, hogy a vele táplált készüléken (pl. ilylámpan) mindig ugyanazon irányban halad át. Ez az elve a Pollack-féle irányító, amely tehát nem más, mint egy kommutátor, amelyet az illető váltakozó árammal táplált synchron motor hajt. Vagy pedig az áramkörbe olyan készüléket iktatunk, amely csak egy bizonyos irányú áramot enged át, az ellenkezőt nem. Ilyen készülékek az **aluminium-cella** és a **higany-gőz irányító**. Az előbbi alkalmas sóoldatba (pl. timso-oldatba) merülő aluminium- és ólomlemezről áll. A cellát először **formálják**, t. i. az aluminium $\rightarrow$ ólom irányában egyenáramot vezetnek át rajta, ezáltal az aluminium anód oxidréteggel vonódik be, amelynek az a sajátos tulajdonsága van, hogy a mondott irányú áramot többé nem engedi át, míg az ellenkező irányúval szemben alig van ellenállása. Az így formált cella tehát úgy működik, mint egyoldalra nyíló szelep, váltakozó áram körébe kapcsolva, annak csak egyik löketét bocsátja keresztül. Az 1. ábrán látható kapcsolással azonban mind a két löketet ki lehet használni. WM. jelenti ott a váltakozó áramot szolgáltató dinamót, A, B, C, D négy aluminium-cellát, benne a vonalkézessel jelzett aluminium-s vele szemben álló ólomlapokkal. A nyílak irányát követve, meggyőződhetünk arról, hogy az SS vezetőt az áram mindkét lökete egy irányban járja át. A Cooper-Hewitt-féle higanygőz-irányító a lehetőségig légritkított üvegedényből áll, amely három grafitból készült anóddal és egy higannyal borított katóddal van ellátva. Ezen a légritkított (ill. az árammeleg folytán elpárolgó higanygőzzel

telt) edényen az áram elektromos-ívet alkotva halad át és pedig már 12–14 volt feszültségnél, ha a higány katód, ellenben csak több száz voltnál, ha anód. (A gázokban történő elektromos áramlásnál a két elektród mindig lényegesen különböző viselkedést mutat, így a közönséges elektromos ívnél is.) Eszerint ez az irányító is egyoldalra nyílt szelepként működik. Rendesen háromfázisú váltakozó áramhoz használják, amikor a három

2. ábra.
Higanygőz-irányító kapcsolása.

tott tér (a vacuum) megváltozik, de ezer használati óráig is eltart; általában élettartama 600 óra; a gyár azonban a lombikot ráfúvatással újjal cseréli ki. A készüléket a Westinghouse társaság hozta forgalomba s használják oly helyeken, ahol csak váltakozó áram áll rendelkezésre, de egyen-áramra is szükség volna, pl. akkumulátorok töltésére, vetítő lámpákhoz, Röntgen-készülékekhez stb. A készüléket normálisan 105–120 v. 200–240 volt váltakozó áramra készítik; az egyen-áramú feszültség normálisan 10–120 volt, az egyenáramú áramerősség pedig 3–30 ampère között változhat a különböző típusok szerint. V. ö.: *Straub*, Elektrotechnika VI. rész. L. még *Ventilescövek*.

Áramirányjelző, az a készülék, mely megmutatja, hogy az elektromos áram mely irányban kering; például, hogy egy akkumulátor-telep töltődik-e v. kisül. A készüléket tengely körül forogható mágnesrudacska képezi, s e körül elhelyezett menetekben áram kering; a mágnesrúd jobbra v. balra tér ki, aszerint, milyen irányban az áram kering.

Áramkör, l. *Elektromos áramkör*.

Áramlás, konvektív, l. *Konvektív áramlás*. — *Földrajzi jelentését l. Tengeráramlatok*.

Áramlati térkép, a vizek, így többek között a nyílt tenger áramlásait ábrázoló térkép. Ezen térképekről azt olvassa le a tengerész, hogy hajójának a kitűzött időben remélhetőleg meddig kell jutnia a térképeken vázolt helyeken. Ily fajtájú térképeknek egyébiránt tudományos céljuk is van.

Vannak olyan A.-ek, melyek a tenger partvidékein mutatózó apályt és dagályt, vagyis a *tengerjárás* ábrázolják. A német birodalmi tengeri hivatal pl. évente kiadja a tengerjárás táblázatait, melyek tizenkét lapon illusztrálják az Északi-tenger apályának s dagályának áramlásait. Ezekben az A.-eken a víz mozgásának irányát az áramlás irányát mutató nyilak jelzik; mélységjelző számokat nem igen szoktak rajtuk alkalmazni. Ellenben a hidrotechnikusok számára készült A.-en, melyek a szárazföld folyóvizeit ábrázolják, a folyó váltakozó mélységei híven fel vannak tüntetve; az áramlás iránya különben is ismeretes. Ezekben az A.-en különösen arra kell ügyelnünk, hogy a mélység-adatok melyik tengernek szintjére vonatkoznak.

Áramlati vonalak v. görbék, az állandó áramlásban levő folyadékreszecskek mozgását jelző vonalak. Ha a sűrűlőds (pl. laza talajban) a mozgást igen lassúvá teszi, akkor ezek a vonalak az egyenlő nyomás alkotta felületekre (szintfelületekre) merőlegesek.

Árammegszakító szabályosan szakadó elektromos áram előállítására való; önműködő megszakító a Wagner-féle kalapács; az áram az áramforrásból a szorítóhoz, azután a *b* sárgaréz oszlopon, *c* platina csúcson, *p* rugón *d* oszlophoz folyik, ahonnan egy dróton a főtekereshez árad; innen visszatérve *e* oszlopon át az *M* elektromágnes dróttekeresén keresztül folyik, azután *f* szorítón vissza az áramforráshoz jut.

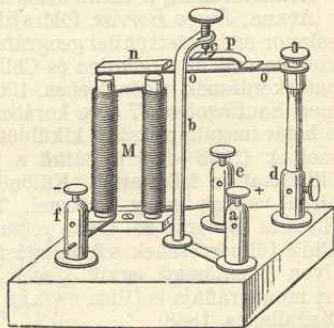
Amikor az áram *M* tekeresén végigárad, a vasmagot erős mágnessé változtatja, s ez magához vonzza az *oo* rugón levő *n* vasmagot, s az áram *c* pontnál megszakad.

Mintthogy áram nem kering, a mágnes hatása megszűnik, az *oo* rugó visszapattan; de ekkor ismét zárja az áramkört s így a játék szaporán ismétlődik. A közönséges elektromos csengettyű is így működik. *Ruhmkorff*-induktorokon használatos még a *higanyos*, a *turbina* és *Wehnelt*-szaggató.

Árammeleg, az elektromos vezető ellenállása következtében melegeg átalakult elektromos energia, másképen Joule-féle melegnek is nevezik.

Árammérleg, Thomson W. szerint az áramerősség mérésére való (a gyakorlatban most már alig használt) készülék, melynek mérlegszerű szerkezete van; áramvezető tekeresekből s mm.-re beosztott léptékből áll, s ezen eltolható súly van, melynek állásából számítással kell az áramerősséget megállapítani.

Árammérő, ampère-méter, az áramnak elektromágnesi vagy hőhatásán alapuló az a készülék, mellyel valamely áramkörben keringő áramnak

Wagner-féle kalapács.

erősségét megmérhetjük s tapasztalati (empirikus) alapon beosztott léptéken közvetlen, v. bizonyos tényező tekintetbevételével, az áramerősséget leolvashatjuk. L. *Elektromos mérőkészülék*.

Arammutató, l. *Aramirányjelző*.

Aram-Naharajim, Mezopotámia bibliai neve. Az egyiptomiaknál *Naharina*, az ékírásos szövegekben *Szuri* néven szerepel.

Aramon v. *Arramont*, egyike a legnevezetesebb francia szőlőfajtáknak, igen nagy, hosszú, hengeridomú fürtökkel; szemei igen nagyok, gömbölyűek, kékesfeketék, veresbarna harmattal. Későn érik, bora gyengén savanykás. Rövid művelés mellett is jól terem. A francia könnyű kereskedelmi borokat főleg ez a fajta szolgáltatja.

Áramóra, elektromos mérőkészülék, mely valamely áramkörbe kapcsolt lámpától, elektromotoroktól v. más készülékektől fogyasztott, akár változó erősségű áramnak is az idővel, még pedig az órával való szorzatát: az ampère-órak számát mutatja. A fogyasztóknál azonban rendszerint nem ampère-óra számlálókat, hanem wattóra számlálókat állítanak fel, melyek a feszültség változását is tekintetbe veszik. L. *Elektromos mérőkészülékek*.

Áramsűrűség, l. *Elektromos áram*.

Áramszabályozó, l. *Reosztát*.

Aramus (állat), a guvatok (*Rallus*) régi neve. L. *Guvat*.

Áramvesztesség, l. *Elektromos áram*.

Áramvonalak, l. *Elektromos áram*.

Arana, *Diego Borras*, földrajzi szakkörökben sokszor emlegetett chilei geográfus, kinek vezető szerepe volt az Argentina és Chile közötti vitás határkérdések eldöntésében. 1907 nov. 4. halt meg Santiagóban 77 éves korában. Ő szervezte a határ megállapítására kiküldött expedíciókat, melyek (1893–99.) egyúttal a patagoniai Cordillerákat is felkutatották. Különösen a történelmi téren vannak nagy érdemei. Tizenöt kötetes *Historia Jeneral de Chile* c. műben tárgyalja Chile felfedezésének s felkutatásának történetét. Ilyen jelentőségű egyik kisebb, Magallanes-ről írt monográfiája is (*Vida e viajes de Fernando de Magallanes*, 1868).

Arancini (ol.), l. *Aranzini*.

Aranda, *don Pedro Pablo Abaraca de Bolea*, *A. grófja*, spanyol államférfi, szül. Saragossában 1718 dec. 21., megh. 1799. III. Károly uralkodása alatt 1759. államszolgálatba lépett és mint spanyol követ 1763-ig III. Ágost lengyel király udvaránál élt. Nemsokára rá Valencia főkörmányzójává és 1766. a kasztíliai tanács elnökévé lett. Mint a francia felvilágosodott irány híve, számos reformot léptetett életbe, az egyházi visszaéléseket megszüntette; az inkvizíció hatalmát megszorította, a jezsuitákat Spanyolországból kiűzte (1767). Később mint párisi követ szerencsén létrehozta a békét Franciaország és Spanyolország közt 1783-ban, 1792-ben az államtanács elnöke volt, de udvari cselszövények miatt száműzetésbe küldték Andaluziába. Csak 1795. térhetett vissza aragoniai birtokaira, hol haláláig maradt.

Aranda de Duero, város Burgos spanyol tartományban, a Duero jobbpartján, vasút mellett,

(1900) 5736 lak., kik szőlőműveléssel és borkereskedéssel foglalkoznak.

Araneidae (állat), a pókfélék osztályának egyik rendje. L. *Pókok*.

Araneologia, a pókok teljes természetrajza, amely a fajok leírásán kívül magában foglalja az anatómiai, fejlődési és élettani viszonyok, nemkülönben az életmód jelenségeinek ismertetését. Az e téren működő búvárokat aztán *araneológusoknak* nevezik. Hazai búváraink közül említendő *Herman Ottó*, *Lendl Adolf*.

Arany-éter, etilidenklorid, tri-, tetra-, penta- és részben hexaklórmétán elegye. Színtelen, éteres szagú folyadék. Fs. 1:55—1:60; 110 és 150° közötti forr. Erőztelenítőtől használták.

Aranyitzky Slavko (Bde), szül. 1853. Rumán. Jogi tanulmányait a budapesti és bécsi egyetemeken végezte. Országos szolgálathoz 1877. lépett, 1902. a zágrábi kir. báni tábla ülnöke. 1908 óta a kir. horvát-szlavon-dalmát országos kormány igazságügyi osztályának főnöke.

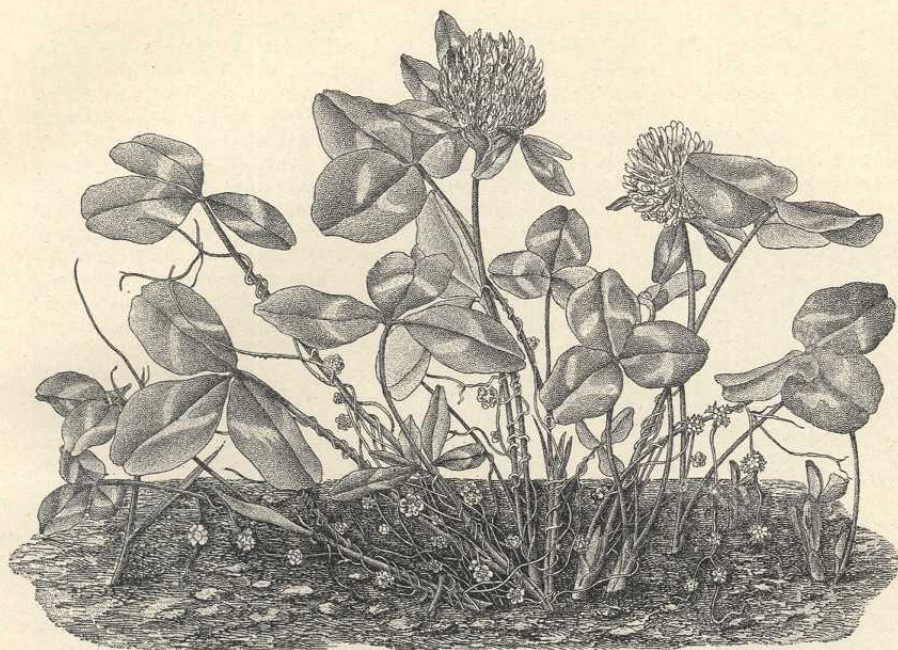
Aranjuez (ejtsd: aranjúez), város Madrid spanyol tartományban, a Tajónál, 49 km.-re D.-re Madridtól, vasútmellett; szabályos utcákkal és útmentei fasorokkal, (1900) 12,670 lak. A híres mint a spanyol udvar nyaralója. A királyi kastélyt III. Fülöp alatt Juan de Herrera építette; festményei, pompás szőnyegai, számos műkincsei vannak és nagy kiterjedésű, szökőkutakkal (legszebb a kastély előtti Fuente de Diana) díszített kertek, gyönyörű park és tágas erdők környezik. A parkban, melyet a Tajo és a Jarama lát el vízzel, fekszik a Casa del Labrador (paraszt kunyhó), pompásan kiállított villa, melyet IV. Károly építtetett. A.-ban tört ki az az összeesküvés, mely Godoy-t 1808 ápr. 18. leköszönésre bírta és IV. Károlyt kényszerítette, hogy a trónt Ferdinándnak engedje át.

Aranka. Régi magyar személynév, mely a XIII. és XIV. sz. folyamán férfi- és nőnévnek használtatott. A XV. sz.-tól fogva kiment a használatból, csak a negyvenes vagy ötvenes években élesztették föl ismét, mint a latin Aurélia név fordítását.

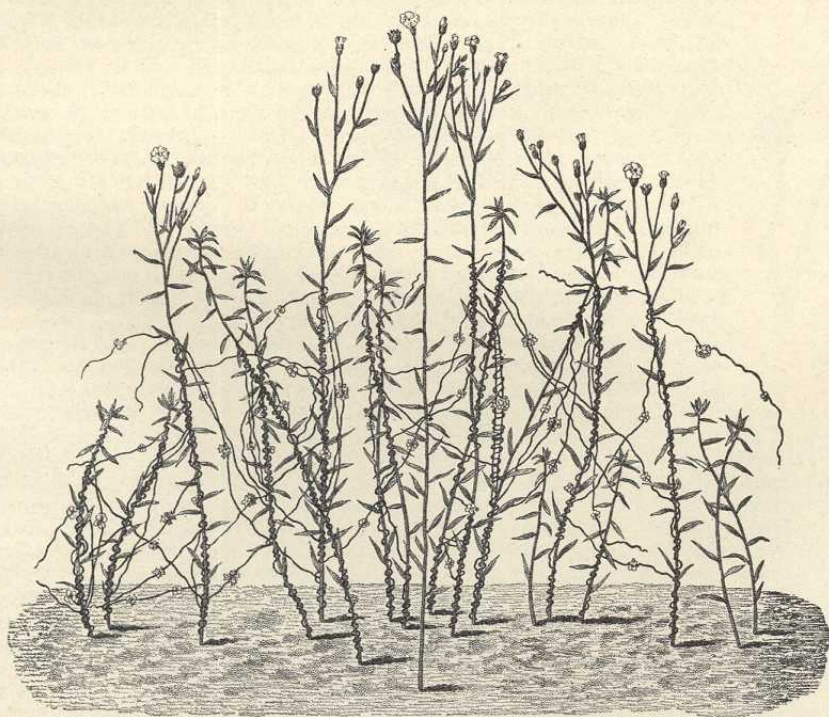
Aranka, 1. *György* (zágoni), erdélyi ref. püspök, szül. Koronkán 1705 körül, megh. 1767 jun. 9. Tanult szülőfalujában, azután Marosvásárhelyen és Nagyenyeden, végül a genfi egyetemen. Hazajöve, főlválta Marosvásárhelyen és Széken volt lelkész, majd esperes, egyházkerületi jegyző s 1765-től püspök. Nevezetesebb munkái: *Halotti beszéd Vass Dániel felett (Örökös ház...)*, Kolozsvár 1741; *Isten elejbe bocsájtott könyörgéseknek együgyű gyakorlása*. H. n., 1766; *A ker. léleknek halál félelmei ellen való vigasztalásai*. (Dreincourt után fordítva és fűtől kiadva, I.—II. k., Kolozsvár 1768, új kiadása: Pozsony 1775).

2. *A. György* (zágoni), az előbbinek fia, magyar író, szül. Széken (Doboka vm.) 1737 szept. 17., megh. 1817 március 11. Iskoláit Marosvásárhelyen és Nagyenyeden elvégezvén, a marosvásárhelyi kir. táblán vállalt hivatalt s ugyanott 1796. rendes ülnökké nevezték ki. Munkássága nagyon széleskörű s művelődéstörténeti fontosságú; a magyar nyelvnek jogaiba való visszahelyezéseért s a nemzeti művelődés ügyéért Erdélyben mind irodalmi, mind társadalmi úton fáradhatatlan te-

ARANKA.

Herefojtó aranka (*Cuscuta Trifolii* Bab.), a réti lóherén élősködve.

Lenfojtó aranka (*Cuscuta Epilinum* Wh.), a lenen élősködve.

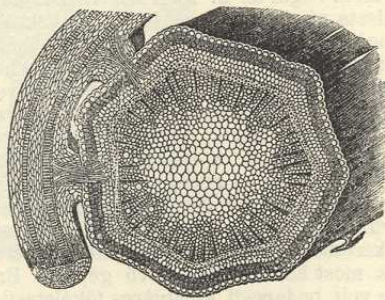

vékenységet fejtett ki. Az irodalomban először verseivel köszöntött be, melyeket a M. Hirmondó (1781) s azután a Kassai Múzeum és az Orpheus közölt. Az 1791-iki országgyűlésen lelkes izgatásaival létrehozta az Erdélyi magyar nyelv-mívelő társaságot (l. *Nyelvmívelő társaság*), melynek titkára volt s melynek érdekében több munkát is írt: *Egy erdélyi magyar nyelv-mívelő társaság felállításáról* való rajzolat az haza felséges rendeihez (Kolozsvár 1791), ezzel kapcsolatban szervezte 1792. A Régi kézírások társaságát, a kéziratban heverő régi erdélyi emlékiratok és történeti munkák kiadására, s e célból a kéziratok címeit gondosan összejegyezte *Az erdélyi kézírásban levő történetiroknak* esztendőszám szerint való *lajstromában* (u. o. 1791); s maga is igen gazdag kéziratgyűjteményre tett szert, mely jelenleg az Erdélyi múzeumban van. Egyéb munkái közül nevezetesebbek: *Julia levele* Ovidiushoz, németből (Kassa 1790), *A budai basa* franciából (Bécs 1791), *Újmódi gonosztevő*, a fiui szeretetnek jeles példája, színjáték 5 felv., franciából (u. o. 1791), *Apró munkái* (Marosvásárhely 1805), *Elmejátékai* (Nagy-Várád 1806) stb. Kéziratban is számos munkája maradt (Magy. Nemz. Múzeum) s kiterjedt ismerettségénél fogva fontosak irodalmi levelezései is. (Akadémia, kolozsvári kat. liceum). Életrajzát *Jakab Elek* írta meg (*Figyelő* XVI. k.).

Aranka, folyó, a Maros baloldali ága, mely Temes vármegyében Fónak és Kisbezdin közt belőle kiszakad seletintén az anyafolyóval párhuzamosan folyik, Szentmiklósnál azonban DNy. felé fordul s Adával szemben, a Pádé körül levő mocsarakban a Tiszába ömlik. Folyásának legnagyobb része Torontál vármegyébe esik. Hossza 90 km. Az A., Maros és Tisza közt elterülő háromszög alakú terület nagyon posványos; 1883. lecsapolására az Aranka-vidéki belvízvéd- és levezetési társulat alakult, oly célból, hogy az A. csatornázása, valamint a pátosi, ladányi és egyéb mellékereknek abba leendő levezetése által az A. kiöntéseinek kitett területek ármentesíttessenek.

Aranka (növ., aranyfonalfű, boldogasszony haja, fecskefonal, fonalfűnyűg, görényfű, hajnevelőfű, herefene, herefojtó, kőszvényfű, lucernakosz, paplanfű, pippany, *Cuscuta*, Tourn.; l. a *képmellékletet*), a szulákfélék génusza. Levételen, nem zöld, sárgás élősködő növény, fonálszerű szárán csem-bőkvirágzatokban apró, húsos virágai vannak, amelyeknek csészéje 4—5 hasábú, szirma harang v. korszó alakú, a szírom csővéhez nőtt porzója 4—5; a toktérmet kétfüregű, négymagvú. Az A. magja a talajban csirázik; a csira szőrös és süveg-telen gyököcskéje a földbe furakodva szilárd helyzetbe kerül, a szárrésze felfelé irányul és ingaszerű mozgást (nutáció) végez, ami közben a gazdanövényre rátalál, növekedésénél fogva rácsavarodik és a gazdanövénnyel érintkező oldalán apró dudorok alakjában szívókat fejleszt, melyek a gazdanövény száraira erősen ráilleszkedve, attól a kész táplálékot elvonják, miáltal a gazdanövénnyt gyengítik, sőt el is pusztítják, s ezzel a termesztett növényekben nagy kárt okoznak. A hazánkban honos A. fajok közül jelentékenyebb károkat okoz a lenfojtó A. (*C. Epilinum* Whe.),

a herefojtó A. (*C. Trifolii* Bab.) és az újabban behurcolt nagy v. illatos A. (*C. suaveolens* Ser.). A lenfojtó A. a lenvetésben tesz kárt, de megél a lóherén és lucernán is, amelyen különösen a herefojtó A. él, valamint az illatos A. is. Ezek kártételei a zöldvetésben eleinte halvány kerek folt alakjában jelentkeznek, amely mindinkább nagyobbodik, terjed. Nagy mértékű károsításának

Aranka szárának átmetszete, amint a komlóba szivógököreivel befurakodik.

megakadályozására irtani kell, amit mezőrendőrségi törvényünk (1894. XII. t.-c. 51. §.) el is rendel. Az A.-t irtani szokás vagy úgy, hogy az A.-s foltot felkapáljuk és még hozzá 1 méternyi sávot, azután szalmával behintjük és ott helyben elégetjük, vagy pedig az A.-s foltot lekaszáljuk az ép lóherés 1 m.-nyi sávjával azután a foltot 30 cm.

vastagságban lótrágyával vagy földdel befödjük; 3—4 hét multán a foltról a trágyát lehordjuk, mire a lóhere ismét növekedésnek indul, az A. pedig kipusztult. Újabban inkább ajánlják, hogy a foltot le kell kaszálni, felkapálni és a kikapált növényeket jó mélyen a föld alá temetni; ez az irtási mód a többinél olcsóbb és célszerűbb.

Az A.-s lóherét vagy lucernát nem szabad a foltról elhordani, mert az A. elhullott szárrészei a gazdanövényhez jutnak és új foltot hoznak létre.

Az A. terjedését leginkább megakasztjuk A. mentes tiszta vetőmag használatával; törvényünk (1895. XLVI. t.-c.) is a tiszta vetőmag használatát biztosítja, a vetőmagvizsgáló állomásokra (Budapest, Kassa, Kolozsvár) bízva a vetőmagvak tisztaságának megvizsgálását és ellenőrzését. (*Koch*, Die Klee u. Flachsseide, 1880; *Dörner*, A magyar virány *Cuscuta*, 1864; *Károly R.*, A *Cuscuta suaveolens* biológiája, 1905; *Degen A.*, Az A.-kérdésről, Köztelek 1910.)

Arankairtás, l. **Aranka**.

Aranka-kódex l. **Teleki-kódex**.

Arankamentesítő gépek. A lóhere- és lucernamagvak arankamentesítése céljából háromféle gépet szoktak alkalmazni. A nyers árúkat először

Az aranka a csalánra tekergődzve.

is az ú. n. *előrostán* (l. a *képmellékletet*) szitalják át, ez a 16-os számú 1·3 mm. lyukbőségű acél-sodrony-szövettel van bevonva. Ezen a tisztítandó mag áthull, minden olyan fertőzőmenny pedig, amely a hereféle magvaknál nagyobb, a szövet felületén távolodik el. A fertőzőmennyek egy részétől így módon megtisztított magot a *szelellőrosta* segítségével a heremagvaknál könnyebb szeméttől szabadítjuk meg. Végül az ú. n. *A-en* választjuk külön a tiszta magot az apró fertőzőmennyektől, főként pedig az arankamagtól. Ez a gép hármass záróművel van ellátva, három egymás alá helyezett szítaszövet van itt ferde síkban elhelyezve, úgy hogy a tisztítandó mag a felsőbb szövetekről az alsóbbakra folyik, a rostahulladékok pedig oldalt vezetettek el. A magyar magkereskedelem hazai találmányú gépeket használ, mert ezek jobbak a külföldiekénél. A magyar gépek öse kétségszerűen a Thallmayer Viktor-féle, bölesdszerűen ringó keretbe alkalmazott szövet, melyet állvány tart. A most használatban lévő gépeket Barics Ferenc volt budapesti gépgyáros tökéletesítette, részben a saját, részben gróf Teleki Arvéd, Thaisz Lajos és Krachtz János eszméi szerint. Gróf Teleki Arvédnek is van egy 10 m. hosszú saját találmányú gépe, amely főként a nagyobb gazdasági üzemben vált be. Ugyancsak gróf Teleki Arvéd szerkesztett a kisebb gazdaságok számára egy egészen egyszerű és olcsó kis gépet, melynek keretbe foglalt szövete egy láda keretén csúszva ütközik a két ellentétes ládávalhoz és kellő beállítás mellett kifogástalanul arankamentesít. Az A. keretei általában az 1·0 mm. lyukbőségű 22-es számú és az 1·1 mm. lyukbőségű 20-as számú hazai acélsodrony-szövetekkel vannak bevonva. Ezeknél nagyobb v. kisebb lyukbőségű szöveteket csak ritkábban alkalmaznak. Szokásos az A.-be olyan szövetet is tenni, amelynek lyukai téglányalakúak, ennek az az előnye, hogy az arankán kívül a keskenylevelű útifű (*Plantago lanceolata*) magot is kitisztítja a hereféle magvak közül.

Arankamentesség. A magyar magvizsgáló állomások igen nehezen megvalósítható törekvése az, hogy a herefélek mint vetőmagvak arankamentes állapotban kerüljenek a forgalomba. A lehetőségig arankamentesített magvak állami ólomzárral és az A.-et igazoló bárcával vannak ellátva. Ez a bárca természetesen nem igazolhat feltétlen A.-et, ennek folytán a magvizsgáló állomások csak azért keznek el, hogy az általuk nagyítóüveg alatt átnézett nagyobb mintában arankamentes nem találjatott. A külföldi magvizsgáló állomások vizsgálati módszere korántsem oly szigorú, mint a magyaroké, a legtöbb külföldi állomás egyáltalán nem is hajlandó A.-i bárcát adni a hereféle magvakra. A magyar magvizsgáló állomások vizsgálati módszere főként azért olyan szigorú, mert az 1894-ik évi XII. t.-c. ekként rendelkezik: «lóhere és lucernamagvakat, ha nem teljesen arankamentesek, termelés céljából forgalomba hozni tilos». Téves dolog ebből azt következtetni, hogy csak plombozott magot szabad termelés céljából forgalomba hozni, mert a hereféle magvak plomboztatása tisztán csak az eladó tetszésétől függ.

Arankatartalom, l. Arankamentesség.

Arankavidéki belvíz-véd- és levezetési társulat. Alakult 1882. Nagykikinda székhellyel oly célból, hogy Temes és Torontál vármegyékben az Aranka-ér mentét csatornázza és az árvizektől mentesítse. Árterületének nagysága 141,556 kat. hold; védőtöltéseinek hosszúsága 39,956 m.; a belső vizek levezetésére 466,000 m. csatorna, 5 állandó, összesen 307 lőerejű szivattyú-telep és a töltésekbe épített 14 zsilip szolgál. A társulati telefon hossza 284·671 km. 1905. évig befektetett építőköltsége 2.478,655·97 K.

Aran-szigetek, Galway grófsághoz tartozó szigetecsoport Írország Ny.-i partja mellett; Inishmore, Inishmaan és Inisher szigetektől áll (németek Straw Islandet és Illane Earhaucht is hozzájuk számítják), összesen 47 km² ter. és 3200 lak., akik kelta nyelveket és szokásaikat megőrizték; vakmerő hajósok. Főhely Killeany, jó kikötővel, közelében számos régiséggel.

Aranvölgy (*Val d'Aran*), Franciaország felé nyíló spanyol völgy a Közép-Pireneusokban; benne ered a két Garonne. 13,000 lakosa igen szegény viszonyok között él, fakereskedelem és őszvértényészéssel foglalkozik. A völgy főhelye Viella, majdnem 900 méter magasságban.

Arany (latin neve *aurum*, az alchemiában *sol* a. m. nap, vegyjele: *Au*; atomsúlya: 196·2; faj-súlya 19·3; értékűsége 1 (*auro* gyök) és 3 (*auri* gyök).

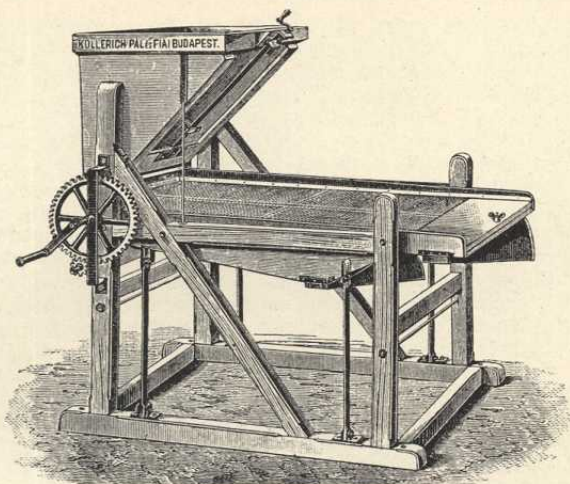
A termés-A. és az A.-ércek.

Az A. a legrégebben ismert nemes fém, mely leginkább mint szín-A. terem v. különféle sziklafajokban elhintve (nagyon ritkán oktaéder, hexaéder vagy rombdodekaéder, tetrakisshexaéder vagy deltoid ikozitetraéder kristályokban is) vagy pedig folyók áradmányában, agyag, görgetegek és homok között szemek, lemezek és rögök alakjában található. Az első esetben eredeti termőhelyén van, az utóbbi esetben pedig másodlagos fekvőhelyről való, ahonnan az A.-at mossák. A termés-A. majdnem mindig több-kevesebb ezüsttel, platínával, irídiummal, palládiummal, rodiummal, vassal, rézzel, bizmutteral és kéneseivel együtt fordul elő. Így a szenezáli A.-porban 84·5% A., 15·3 ezüst és 0·2% réz, az uraliban 98·96% A. és 1·04% vas, réz és ezüst van. Az A. kristályai gyakran egy vagy két irányban elnyúlnak és tűv. lemezalakú képződményeket szolgáltatnak, v. pedig a kristályok különös összenövéséből keletkező vonalszerű, faalakú, moh- v. tollszerű alakzatokat képeznek. Az A. eredeti termőhelyein többnyire kvarchoz kötve és rendszeren pirittól kísérvé fordul elő.

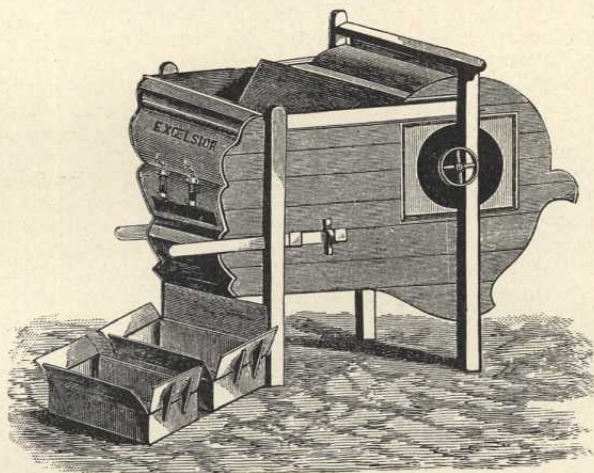
a) Előállítás szempontjából legfontosabb érc a *termés-A.*, mely nemcsak a telepkibuvásoknál, hanem tekintélyes mélységekben is előfordul, de ekkor A.-tartalmú kovák és szulfidok társaságában. Az ú. n. *hegyi A.* eredeti, az ú. n. *mosott A.* másodlagos termőhelyén fordul elő.

a) A *hegyi A.* legtöbbször kvarchoz van kötve és néhány szulfidásvánnyal együtt terem, legfőképpen pirittel, de néha kalkopirittel, galenittal, szfalerittal és antimonittal is. Igen gyakran találni a kvarchoz és szulfidokhoz kötött A.-at eruptív kőzetekben, nevezetesen kvartrachitban,

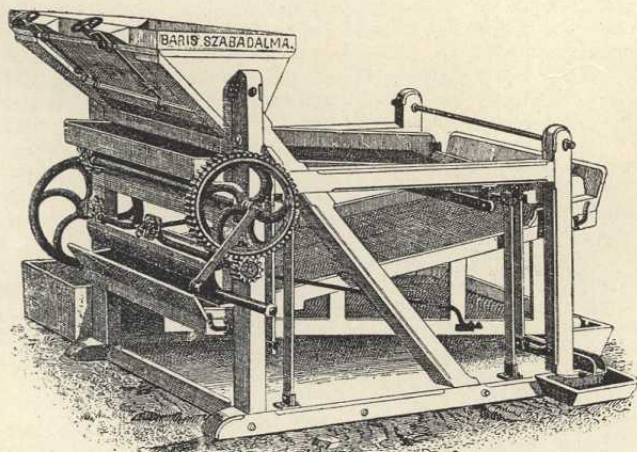
ARANKAMENTESÍTŐ GÉPEK.

Előrosta.

Szelelőrosta.

Arankamentesítő.

dioritban, andezitban, diabászbán stb. Az újabb kutatások szerint nagyon valószínű, hogy az eruptív kőzetekben található A. azokból a kovasavas forrásokból vált ki, amelyek az eruptív kőzet kitörése után, mint az erupeió utóhatásai, a föld belsejéből tódultak a felszínre. Támogatja ezt a magyarázatot az a tapasztalat, hogy Kalifornia és Nevada egyes meleg forrásaiban és gejzirjaiban gyengén alkálikus, de kovasavban gazdag A.-tartalmú oldatokat találtak. A meleg források és a gejzirek vulkáni működés utóhatásai. Hogy milyen alakban van és volt az A. az ilyen forrásokban feloldva, vajjon A.-klorid alakjában-e, avagy mint fém-A., az eldöntve nincsen. Az A. kicsapásánál az oldatból a szulfidok, különösen pedig a vasszulfid (pirit), az ólom-szulfid (galenit), a vasrész-szulfid (kalkopirit) és az antimonszulfid (antimonit) játszhattak szerepet. Kísérletekkel kimutatható, hogy ezek a szulfidok az A.-at A.-kloridoldatokból tökéletesen kicsapják. Valószínű, hogy helyenként szerves vegyületek is működtek közre az A. kicsapásánál, amire az a jelenség vall, hogy néhol (különösen Transzvámban) az A.-erek ott leggazdagabbak, ahol sok a bitumentartalmuk. Dél-Afrika A.-at tartalmazó kvarc-teléreibe és konglomerátjaiba is az A. alighanem A.-at hordozó kovasavas forrásokból került. A délafrikai A.-mezőkön gyakori a diabász és a diorit mint eruptív kőzet. Ezeknek kitörése közben vagy után kerülhettek az A.-at oldva tartó kovasavas források a felszínre. Különösen nehéz az A. képződésének magyarázata a konglomerátokban. Ezekben az A. majdnem kizárólag abban a pirit és kvarc képezte kötőanyagban van, amely a kvarc-kavicsokat tartja össze. Nagy ritkán található az A.-at magukban a kavicsokban, de ekkor is csak finom repedésekben, amelyekbe az A. utólagosan kerülhetett. Az A. képződését ezekben a konglomerátokban a következőképpen magyarázzák: kvarc-kavicsok és apró pirit-kristályok A.-at hordozó kovasavas vizekbe kerültek. A pirit az A.-at kicsapta és az A. a pirit felszínére rakódott, az a kevés A. pedig, amely a konglomerátokban nem a pirithez van kötve, hanem a kvarc-kavicsokhoz, úgy került oda, hogy az A.-at vasgálic csapta ki és a kvarcra rakódott. Ahol az A. előfordul és nincsen szulfidásvány, nevezetesen pirit jelen, ott a pirit elmállott és csak mállási termékei figyelmeztetnek arra, hogy ott valamikor pirit lehetett. Nagyon valószínű, hogy az A. másodlagos fekvőhelyén is feloldódhatik és újból kicsapódhatik. Csakis így magyarázható az a jelenség, hogy apró A.-kristályokat elégszer találni az A.-mosókban is. Legvalószínűbb, hogy azok ott helyben képződtek. Klein M. (Sammlung merkwürdigster Naturseitenheiten des Königreichs Ungarn, 1778) említi, hogy a bécsi cs. kir. kincses kamrában hosszú A.-fonalat őriznek, mely a tokaji hegység egyik szállóútja körül volt csavarodva. Ilyenről írásban és képen Bél M. is megemlékezik (Hungariae antiquae et novae prodromus, 1723). Klein hivatkozva Marsigli-re és Tollins-ra említi, hogy Besztercebányán sálmasszál körül csavarodott A.-fonalat találtak stb. Ezeket az érdekes jelenségeket méltatja Wesprémi J. (Magyarországi elmélekdedések, Pozsony 1793). De a

talált arany nem volt terméсарany. (L. Arany-termő szőlő). 1. A hegyi A. az eruptív kőzetekben található Kaliforniában (kontakt erek), Nevadában (Kemstock-ér), Mexikóban (Murchison ker.), Ny.-Ausztráliában (Coolgardie), Viktoriában (Ballarat-A.-mezők és a bendigói teleszerű erek), Queenslandban (Mount Morgan), Transvaalban (Barbeston kerület), Oroszországban (Ural-Berezowsk), Magyarországon (Brád, Bojca, Nagyág, Verespatak, Offenbánya, Nagybánya, Kőrmöczbánya), Celebesz É.-i partvidékén. 2. A hegyi A.-nak homokkővekben és konglomerátokban való teleszerű előfordulására legkiválóbb lelőhely a transvaali Witwatersrand (Johannesburg), ahol a konglomerát és paleozoos homokkő-tömböket összekötő kova hajszálrepedéseit terméс-A. tölti ki. 3. A hegyi A. található azokban a kovarétegekben és lepcsékben is, melyek a georgiai és karolinai (Észak-Amerika) kristályos és paleozooszpálákban, a brazilai itakolumitokban, a tiroli Heinzenbergben, a rajnai, thüringiai és sziléziái palahegységben fordulnak elő.

β) Az A. legnagyobb tömegekben másodlagos termőhelyen, homokban, kavicsban található, hová a helytálló kőzetekből került a víz mechanikai munkája következtében. Itt kísérői kvarc, korund, zirkon, spinell, gránát, cianid, magnetit, néha platina és gyémánt. Lelelőhelyei nemcsak a patakok és folyók völgyei (Duna, Rajna, Aranyos stb.), hanem magasan fekvő helyek is, amint ezt a bazalt fedte kaliforniai és ausztráliai (tercier koru) folyókavicsrétegek bizonyítják. Az említett két helyen kívül legfontosabb a Jukon folyó vidéke (Klondike Alaskában), továbbá Kolumbia és Szibéria némely folyója stb. A legnagyobb A.-rögöt állítólag Nyugat-Indiában találták, súlya 1350 kg. volt. Biztos értesüléseink vannak a chilei lelelőtről (153.16 kg.), a ballaratiról (83.95 és 68.8 kg.), az 1892 nov. 6. felszínre került brádiról (Muszári völgy Máriabánya 57.726 kg., v. ö. Franzenau értekezését Földtani Közlöny 1892-ik évf. 801.). a viktoriáról (54.46 és 50.37 kg.) stb. A brádin kívül a múlt század második tizedében Verespatak mellett a híres Katroncza tömzsben kaptak nagyobb A.-rögöt, az ötvenes évek elején pedig az erdélyi Magurára hozott dús áldást negyven és néhány fontnyi terméс-A. Az 1848 óta vezetett statisztika szerint a forgalomba került A. 12.02%-át, a hegyi A.-ból és 78.98%-ot a mosott A.-ból termelték; azonban évről-évre fontosabbá válik az előbbi s túlszárnyalja az utóbbit.

Ma alig 25%-át kapják mosás útján. Mind a bányászati, mind a kohászati eljárásoknak szükségképpen meg kellett változniuk, amidőn egyes A.-mezők kimerülvén, eredeti termőhelyén kellett a nemes fémeket fölkeresni. Az egykor általánosan használt iszapoló módszer felmondja a szolgálatot, amint az A.-szemek nagyon aprók, mert ez igen finom osztatu A., nagy tömörsége mellett is, csak úgy uszkál a vizen, akár a finom iszap. Az A. amalgamozása sem válik be minden körülmény között. A keneső az A.-at csakis akkor oldja fel könnyen, ha az A. kristályos szerkezetű; a finomul osztott, alaktalan, fekete A.-at a keneső nagyon kevéssé oldja; ha pedig a keneső olyan A.-hoz ér, amely idegen anyaggal, valamiféle érccel vonó-

dott be, a hatás semmi. Amily mértékben szaporodtak az ilyen A.-előfordulások, a makacs-kodó A.-érek, abban a mértékben fokozódott olyan módszer kitalálásának a szüksége, amely-lyel az ember amazokat az A.-akat is hasznára fordíthassa. A sokféle módszer közül kiemeljük a *klórozó* és a *cianid-eljárást*.

b) Az A.-kohászat szempontjából csekély jelentő-sége van az ú. n. A.-kovacsoknak (kén-, réz-, arzén kovacs, cinkfény, szürkepiskolc stb.), az A.-tar-talmú ólom-, ezüst- és rézérceknek, továbbá né-mely agyagfajtáknak, mert ezekben az A. csekély mennyiségben fordul elő s belőlük a nemes fémek jórészt melléktermék gyanánt nyerik (pl. elektro-litéz gyártás). Előfordul az A. a kősóban is. *Friedrich K.* a kősó egy tonnájában 7 milligramm A.-t, a carnalitban 3—12, a sóagyagban 13, az an-hidritben 7 milligrammot talált.

c) Ritkák a szó szoros értelmében vett A.-érek, jelesen a *sylvanit* (tellur-A. 25—27% A.-nyal, 11—13% ezüsttel és 56—61% tellurral) a *nagyágít* (tellurólm 8—9% A.-nyal), *Krennerit* (fehér tellur, 24.8—29.6% A.-nyal 2.7—14.6% ezüsttel és 2.5—19.5% ólommal).

d) A tenger vize is tartalmaz A.-at, mely fölmehet 60—70 milligrammig is t.-ként. Tettek is elég gyakran kísérletet abban az irányban, hogy az A.-at kivonják a tenger vizéből és ebből a szempont-ból igen nagyfontosságú az a kérdés, hogy a só-kiválásnál az A. lecsapódik-e a sóba v. pedig az ú. n. anyalúgban marad-e vissza? *Liversidge* legújabb kísérletei szerint a tengerből nyert sóban t.-kint 64—128 s az anyalúgban 1536 milligramm A. van. Minthogy az A. a tengervízben valószínűleg alkálikus A.-klorid alakjában van jelen, éppen az anyalúgban való maradása a természetes. Krim félszigeten és Odessza környékén a Fekete-ten-gerből évenként harminc millió pud sót párolnak le, amihez legalább is ugyanennyi t. tengervizet kell fölhasználni. Ha most már a Fekete-tenger vizének A.-tartalmát csak t.-ként tizenöt milli-grammra vesszük is, akkor is harminc millió t. víznek 450 kg. A. felel meg. Igen valószínű, hogy a paleozoos tengervízben több A. volt, mint a mos-taniban. Némely melegforrás vize (északamerikai gejzirek) is tartalmaz kevés A.-at.

e) Oldatok (nátriumkarbonát, nátriumszilikát, nátriumszulfid, klórnitritek nyomaival) útján a növényekbe is kerül A. Így a tropikus vidékek A.-tartalmú közeitin nőtt fákba is kerül kevés A.

Az A. története.

Az A. természeti előfordulása olyan, hogy ezt a fémek már a legrégibb időben felismerhet-tek. Alig akadunk népre, melynek történelmé-ben ne szerepelt volna. Az *egyiptomiak* már pénzként használták és az ékirásban olvasztóté-gellyel jelölték. *IV. Thutmozis* királyuk idejében a leghíresebb A.-bányák Nubiában voltak. Állí-tólag a Nilusmenti Derovtól DK.-re 17—18 napi járásnyira fekvő Kum-Ombu fölött. *Diodoros* szerint *II. Ramses* idejében az egyiptomi bá-nyák 32 millió mina A.-at adtak. A *semiták* szin-tén ismerték, bár saját maguknak A.-bányájuk nem volt. Már Mózes említi, hogy a Paradicsom *Pison* nevű folyója az A.-termő *Chavila* tarto-

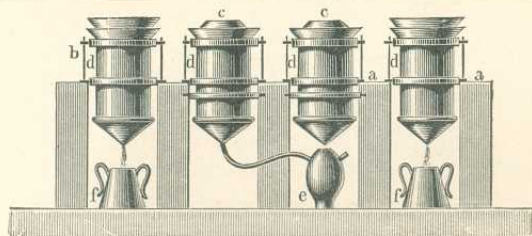
mányon folyik keresztül. Valószínű, hogy *Chavila* a görög *Kolchis* és *Pison* ennek folyója, a *Phasis* volt, vagyis az a vidék, ahova a görög argonau-ták az A.-gyapjuért mentek. Hogy az A.-at az árja népek is jól ismerték, kitűnik a Rígvédából. Bár Indiában igen kevés A. található, mégis ezt az országot ősidők óta A.-ban bővelkedőnek hit-ték, ez a hit a középkorban általános volt és Eu-rópa lakosait azokra a nagy tengeri utakra sar-kalta, melyek Amerika fölfedezésére vezettek. A *turáni* népek A.-ismeretére az Altai érchegység-ben előforduló ősrégi A.-bányákból, a csüd sírok A.-leleteiből és a görög történetírók följegyzéseiből következtethetünk.

Európában a legrégibb A.-bányák Tházosz szí-getén voltak, azonban nemes fémben mégis a pirenéi félsziget volt a leggazdagabb. Híres volt még a tolosai (Toulouse) A.-vidék Dél-Galliában és az *agathyrsek* országa, a mai Erdély. A kö-zépkorban *Csehország* állott Európa A.-termő or-szágainak élén (Pisek és Bergrichenstein). A XVI. sz.-ban Krajna és a XVII. sz.-ban Tirol volt híresek. *Magyarországban* a selmeczi és kör-möczbányai A.-bányák voltak a leggazdagabbak; azonban mindezeknek A.-bőségét jóval fölöz-te Amerika. Az első A.-áldást *Mexikó* ontotta, hon-nan már a XVI. sz.-ban sok A.-at hoztak Euró-pába (a sonorai és az oajacai A.-vidék). A legtöbb A.-at itt az A.-tartalmú ezüstércekből nyerik, melyek az ezüst értékének 1—33%-ig tartalmaz-nak A.-at. Sokkal fontosabb lett Mexikónál *Bra-zília*, melynek tartaltelepeit 1590. a pálosok fedez-ték föl. Különösen híresek lettek a Minas Geraesi kerület folyóinak 1680. föltárt tartaltelepei. A Rio Vermelho környékének A.-ára 1726 körül buk-kantak. Híresek voltak még a Rio Cuyaba-, a Rio Tipoa-, a Rio Jamary-, a Rio Curumbiarai és a Rio Arinosi A.-mosók, melyeket szintén a XVIII. sz. első felében fedeztek föl. Brazília A.-bősége is megapadt, a tartaltelepeket mind kiaknázták, az A.-bányák pedig nem oly kiadók. *Perunak* inkább az ezüsttelepei lettek híresek, azonban innen is sok A.-at hoztak Európába. Már 1533. megkezdő-dött a tartaltelepek kiaknázása. Bolíviában is az ezüstprodukció fontosabb. Követve az Andok ér-cekben bővelkedő hegyláncát, *Chilebe* érünk, hol az első A.-telepeket 1555 körül Copiapóban tárták föl. A mult század végén a leggazdagabb A.-bá-nyák Petorca mellett voltak.

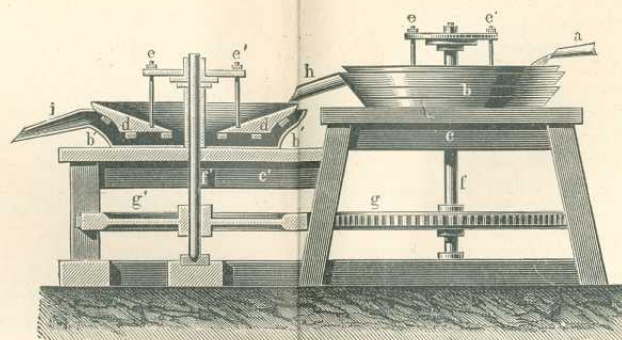
Közép-Amerika első nagyobb A.-telepét Alonso de Ojeda 1494-ben San-Domingo szigetén tárta föl. Ambár sem ennek, sem az Antillák többi szigeteinek A.-bősége nem volt nagy, sok kőszá hír keringett mégis Amerika eme részének mese-szerű A.-gazdagságáról és sok *descubridores-t* (felfedező) és *conquistadores-t* (hódító) csalt ide, illetve Dél-Amerika északi részébe. Keresték an-nak a fejedelmnek (El-Dorado-nak, aranyos kaci-kának) országát, aki, a monda szerint, minden reggel illatos olajokkal keni be magát és ezután A.-porban fürdik. A fölfedezett országok közül a XVI. sz.-ban *Uj-Granada* A.-termelése lett nagy mértékű. 1585. Chaponchia vidékén és a kartagói kerületben találták a legtöbb A.-at. A XVII. sz. elejé a saragossai kerület, végén a chocoi A.-mező lett híressé. A legújabb statisztikai

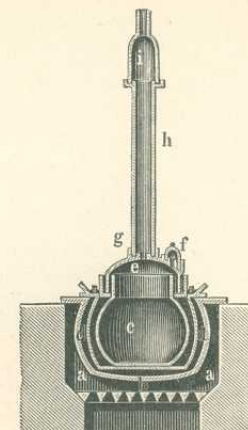
ARANYTERMELÉS.

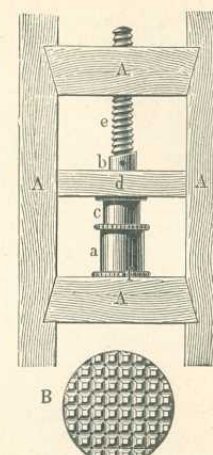
9. ábra. Plattner klorizáló készüléke.

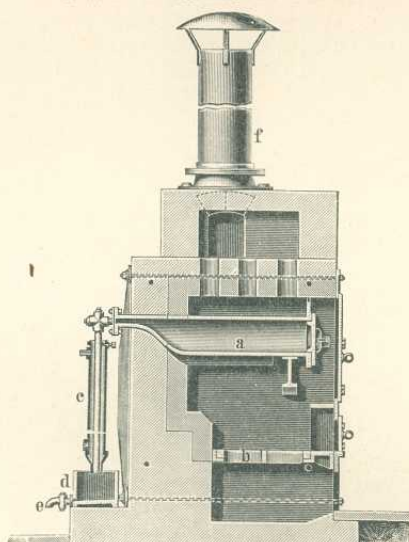
5. ábra. Fencsor-malom.

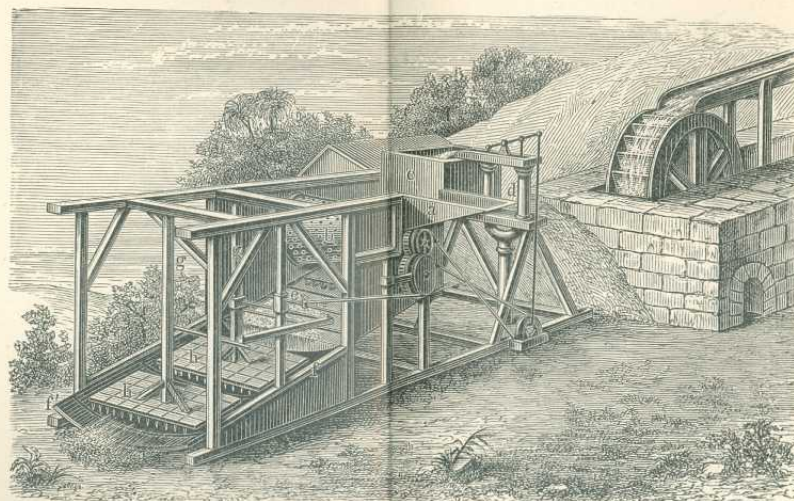
10. ábra. Okeri aranyfinomító.

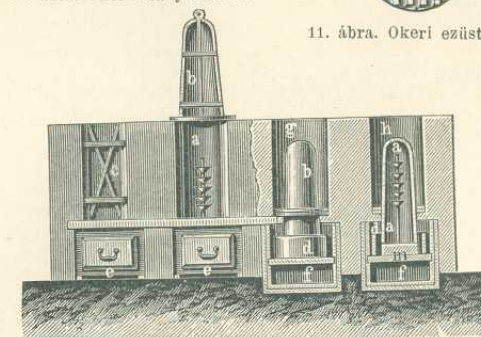
11. ábra. Okeri ezüstsajtó.

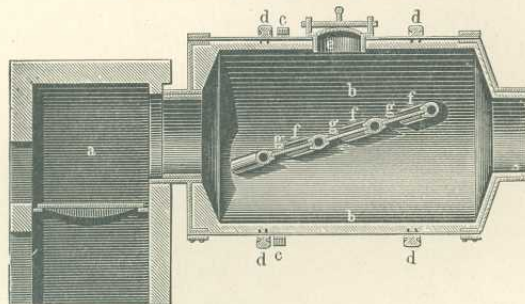
7. ábra. Fencsor-izzító retortás kemence.

4. ábra. Az alexandrovski aranymosó-gép.

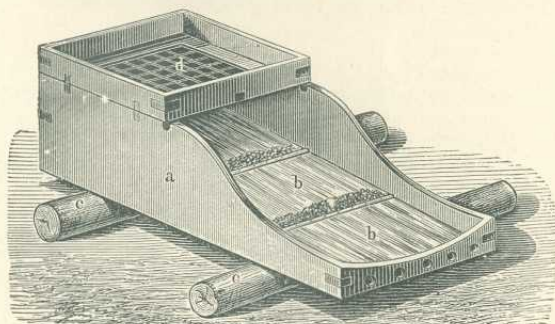
6. ábra. Fencsor-izzító kemence.

8. ábra. Brückner forgó kemencéje.

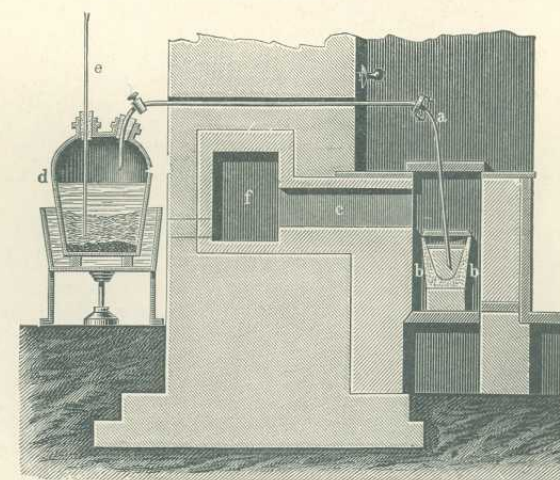
1. ábra. Aranymosótál.

2. ábra. Aranymosó bölcös.

3. ábra. Kaliforniai vízvívás.

12. ábra. Klorizáló készülék.

adatok azt mutatják, hogy Új-Granada is átélte A.-produkciójának legszebb napjait. Új-Granadának, vagyis a mai egyesült kolumbiai államoknak leggazdagabb telepei Panama, Cauca és Tolima államban vannak. Jelenleg leggazdagabb *Antioquia*. A kolumbiai államoknál sokkal szegényebb *Venezuela*, melynek első A.-át 1551. Barquisimeto mellett találták. Újabb keletű *Guayana* A.-ászata. A híres *upatei* A.-telepeket 1849. fedezték föl. Sokat ígér a francia Guayana, hol évről-évre több gazdag torlat-telepet födöznek föl. *Honduras* A.-gazdagságát már a XVII. sz. végétől ismerik, azonban csak újabban, a *guayapei* és a *patucai* telepek feltárása alkalmából lett ez az ország is kiválóbb fontosságúvá.

Dél-Amerika A.-mezőinek megcsappanása után a XIX. sz. elején *Oroszország* tűnik fel, az *Ural-hegység* A.-bányáival és A.-mosóival. Itt 1781-től 1800-ig átlag 17,790 és 1831-től 1840-ig 20,289 kg. A.-at termeltek.

Észak-Amerikának A.-termelése csak a jelen században lett fontossá, mióta *Cartanares* 1843. a mexikói kormányt Kalifornia A.-gazdagságára figyelmeztette. A legelső A.-mosók *Sutter* tábornok birtokán az El-Doradói kerületben keletkeztek. Ma már a Sierra Nevada nemes fémekben bővelkedő Ny.-i és K.-i lejtőit (Colorado, Oregon, Washington, Új-Mexikó, Arizona, Montana és Idaho) mind átkutatták. Az A.-bőség ma már ugyan csak megapadt, de még mindig elég nagy. Az összes amerikai A.-telepek hírét elhomályosította Ausztrália. Már a múlt század végén (1788) tudták, hogy itt is vannak A.-telepek, azonban ezeknek lehetősége bőségére csak a mineralógusok figyelmeztettek (1839-ben *Menge*) az A.-sóvár világot.

Hargreaves 1851. a Turon vize homokjában (Új-Dél-Wales) csakugyan talált is A.-at és a föl-tárt mosók hihetetlen mennyiségű kincset ontotak. Ma már itt is megapadt az A.-bőség és ráfanyalodtak a nehezebb és kevésbé kiadó A.-bányászatra. Jelenben 9 bányacsoport dolgozik. A *Viktória* gyarmat első A.-telepét 1848. fedezték föl, különösen híres lett az 1851. feltárt Creek menti és a ballarati torlattelep. Itt is mint Új-Dél-Walesben napról napra súlyos az A.-mosás és emelkedik a bányászat. Ausztrália többi gyarmatai közül fontos még *Queensland* (1858), *Új-Zéland* (1852), *Dél-Ausztrália* (1852) és *Tasmania*. D.-Afrikában 1868. fedezte föl az Oliphant-River torlattelepeit K. *Mauch*, 1882. a De Kaap-i A.-mezőket tárták fel. A Witwatersrand A.-át 1884. óta bányásszák.

Az *afrikai A.-bányák* a búr háború bevégezése óta évről-évre több A.-at termelnek, így pl. 1908. 7'056 millió unciát (értéke 29'937 millió font). A délafrikai A.-mezők készlete igen nagy, és csak a munkásokon múlik, hogy az A.-termelést a jövőben még tetemesen gyarapíthassák. 1904. Dél-Afrika az A.-termelés terén az első helyek egyikét foglalta el. A *kanadai* (Klondikei) A.-mezők feltalálása is újabb keletű, 1887. kezdtek a Jukon-folyó torlattelepeit bányászni. Újabban Korea és Tonking is némi jelentőségre vergődtek.

Hazánk Európában a leggazdagabb A.-termő ország és a hazai előfordulás annyiban nevezetes, mert szálban levő sziklából, nevezetesen zöldkő-

trachitból és egyes kőzeteket átjáró kvarc-erekből bányásszák. A legnagyobb mennyiségben az erdélyi Érchegeységben találják. Kisebb mennyiségben, de szintén termés állapotban Selmeczbánya és Kőrmöczbánya környékén, és itt is trachit-zöldkőben. Az erdélyi A.-bányászat főpontja Alsó-Fehér vm.-ben van az *abrudbánya-verespataki* bányamegyében *Verespatak* és *Korna* községek közt, ahol 359 hektárnyi területen 176 bányamű van többé-kevésbé élénk művelés alatt. A második főterület a *bucsum-zalatnai* bányamegye, ahol a *vulkoji* bányászat a legjövedelmezőbb. Gazdag A.-lelőhelyek továbbá *Botes*, *Facebaj*. Hunyadvármegyei A.-bányászatunk kimagasló pontja *Nagyág*, szép reményekre jogosító területek a *boicai* és *körösbányai* bányamegyék is. Újabban igen jövedelmező a *muszári* A.-bányászat v. ismeretesebb néven a *brádi*, Hunyadvármegye, Ruda és Felső-Lunkoj községek határos részében. A nagyági bányatelep (Hunyad vm.) a XVIII. sz. közepén keletkezett, a verespataki kincstári bányamű 1846 óta van a m. kir. pénzügyminisztérium fennhatósága alatt: a cég: «Nagyági m. kir. és társulati bányamű». Termelése volt 1909. 74'1 kg. A., 224 kg. ezüst és 536 kg. réz, 262,463 K értékben. A boicai bányászatról, melyet a rómaiak kezdték el, régi okirataink már 1444—1451. megemlíkeznek. A bányákat 1889. az Első erdélyi aranybánya r.-t. szerezte meg. A cég: «Első Erdélyi aranybánya Boicza-Füzesd-Tresztia, Zeibig J. F. Nagyszében.» 1909. a termelés 81'613 kg. A.-ezüstre rúgott, 183,629 K értékben. A rudai 12 apostol bányatársulatot a XVIII. sz. közepén Toldalaghy Viktor gróf alapította. Ez a bányatársulat 1909. 1467'418 kg. A.-t termelt 3.346,304 K értékben, az ugyancsak Brádón székeli muszári bányatársulatot, mely az előbbivel 1900. fuzionált, 1909. 112'498 kg. nyers A.-t termelt 246,088 K értékben. A veresvizi m. kir. bányamű Nagybánya városa mellett van és kezdetét egy ezredév előtt vehette. Itt 1909. 3580 q. dúsércet és 305,140 q. zúzóércet termeltek 922,818 K értékben. A kereszthegyi m. kir. bányamű Nagybányán 1854. került a kincstár birtokába. Olom, ezüst és A. termelése 1909. 599,000 K-t képviselt. Kisebb jelentőségűek az oláhlaposbányai, kapniki, óradnai stb. bányázemek.

Az A. tulajdonságai.

Tiszta A.-t a kémikus az árubeliből úgy készít, hogy azt királyvízben feloldja és az oldatot a főlös sav elűzése végett besűríti. A vízzel való felhígítás után a folyadékba ferrosó- vagy sóskasav-oldatot önt, és kéndioxid-gázt vezet, amidőn a tiszta A. csapadék alakjában leválik. Szép sárga színű (A.-sárga) fém, amely a levegőn fényét megtartja. Ezért ősidőktől fogva nagy becsben áll; az alchemisták a nyereségvágytól űzve, ezt más fémből mesterséges úton akarták előállítani. Az A. olvadási pontja Holborn és Day kísérletei szerint (1901) 1063'5 C°, fajhője 0'03244. Az öntött A. fajsúlya 19'30—19'33 és a mechanikai úton megmunkálté 19'65. A meleget igen jól vezeti. A legindifferensebb elemek egyike, amely az oxigénnel sem közönséges, sem magas hőmérséken nem egyesül. A salétromsav sem hat rá.

Azonban a klór, különösen a kifejlődés pillanatában kloridrá alakítja. Ezért oldódik fel tehát a kloridvegyület (sósav és salétromsav elegye). Az A. vegyületei a hevítéskor könnyen elbomlanak és szín-A-at hagynak vissza. A bróm is oldja, továbbá a mangánszuperklór, ólomsuperklór, a sesquikloridok éterikus oldatai, a mangán-, nikkel- és kobalt brómidjai, a forró kénsav kevés salétromsavval elegyítve (az oldat sárga és vízzel feleresztve belőle az A. színtállapotban válik ki), a nehéz fémek (vas, réz) oldatai magasabb hőmérsékletnél s ha sok szénsav van jelen, a közönséges hőmérsékletnél is.

Az A. színén és súlyán kívül jellemző még nyújthatósága. Készítettek 0.06 g. aranyból 3.88 dm² felszínű és $\frac{1}{10000}$ mm. vastag lapot és 157 m. hosszú drótot. Az ezüst drót burkolására használt A. vékonyítása annyira vihető, hogy az A.-réteg 0.00000218 mm. lesz. Mondják, hogy egy körmőzi A.-nyal egy lovas huszárt lehetne bearányozni. Az A. nagy mértékű nyújthatóságán alapszik az A.-füst-erés (l. *Fémfüstérés*). A nagyon vékony A. lap áttetsző és a fényt kékes-zöld színben eresztí át. Az A.-nak a nyújthatóságát nagyon befolyásolják a hozzákevert idegen fémek, már kevés ólom, antimon és bizmut károsan hat, az arzén, cink, nikkel, ón, platina is csökkenti a nyújthatóságot, legkevésbé káros a réz és ezüst, melyek bizonyos határig a nyújthatóságot nem befolyásolják, azonban a keménységet növelik. Az A. igen sok fémmel ötvözhető (l. *Arany-ötvények*), azonban legjobban egyesül a kénessóval (l. *Foncsor*). Az idegen fém mivolta és mennyisége szerint változik az ötvény színe. Az A. kristályos halmazállapotban is előállítható, forraszthatjuk, rugalmassága csekély, hangja nem igen van, keménysége (2—3) az ezüst keménységénél kisebb és az ónénál nagyobb. Az A. a szilárdabb fémek közé tartozik, az öntött A. mm²-je 7.5, a kemény húzott dróté 20.3—33.2 és a kilágyított dróté 17.1—18.8 kg. terhelésnél szakad. Elektromos vezetősége nagy s mindjárt az ezüst és a vörösréz után következik, ha a kénessó vezetőségét 0° C.-nál 1-nek vesszük, az A. vezetősége 45.0 és ellenállása 2.097 mikroohm-cm. Az A. megömlött állapotban kékeszöld színben játszik és nagyon kiterjed, kihűlvén nagyon összehúzódik, ezért nem oly jó öntőanyag, mint az ezüst, ólom, ón, vagy a vas. Öntéshez kövér, jól megszáritott formákat használunk. Az A.-at hesseni v. grafit tégelyekben póriss (borax) folyósítóval ömlesztik meg, az utóbbi az idegen részek elsalakítására való, azonban az A. színét megvilágosítja; kevés salétromadalék újra megadja az A. eredeti színét. Ha ötvényt készítünk, jó először az A.-t megömlasztani és csak ezután hozzáadni az idegen fémeket, még jobb, ha az utóbbit is megömlasztjuk, mert a két rész jobban egyesül és kevesebb a tűzben történő veszteség. Különösen vigyázzunk az A. és az ezüst ötvözésekor, mert az utóbbi ha megömlik, sok oxigéniumot (térfogatának 22. részét) szorpól föl. Az A. az ezüstnek ezt a tulajdonságát csökkenti ugyan, azonban csak 1:1-hezi viszonyban szűnik meg az ezüst jelzett felfuvódása. Ha az A.-at elektromossággal v. durranógázzal izsztatjuk, 1375° C.-nál lassan elpárolog.

Forráspontja 1800° C. Az A. vízben oldható alakba is hozható (hidrosol, kolloidális A.), v. úgy, hogy vízbe mártott két A.-drót között villamos ívfényt hozunk létre, v. erősen hígított és gyengén lúgossá tett A.-kloridoldatot formaldehiddel redukálunk s az oldat idegen alkotórészeit dialízissal eltávolítjuk. A kolloidális A. piros színű oldat, melyet nátriumklorid v. a savak kékre festenek s az A.-at pelyhek alakjában csapják ki, amit kevés zselatin hozzáadásával megátolhatunk. Kisebb-nagyobb mértékben ugyanezt teszik más kolloidok is. Az agyagföld az A.-oldatokkal lakott alkot, mellyel a gyapjú megfesthető. Az ónsavhidrátoldattal, az ammoniákban oldható A.-bibort kapjuk. Az ammoniák-káliikus oldat dialízisével az A. és ónsav tiszta kolloidál oldatát kapjuk, mely 6%-ig befőzve vízben oldható zselatint ad.

Az A. gyártása.

(Képmelléklettel.)

Az A. a helyi viszonyoktól, az A.-ércek minőségétől és gazdagságától függ.

1. A torlattelepek A.-át úgy mossák ki (mosott A.). Erre a célra szolgáló legkezdetiebb eszköz az ónozott vaslemezből, fából v. tőkhéjből készített kúpos *szerke* (*batea*, l. a képmellékleten 1. *ábra*), melyet a munkás földdel tölt meg és víz alá merít. A víz és föld kellő összehabarása után megpörgeti a tálat, mely a víz fölött libegve időnkint megmögöl és a röpitő erő a finomabb iszapot a vízbe sodorja. Néhány perc multán a tálat kivesszik a vízből és 45° alatt döntve, az oldalára gyűlő földes részeket kézzel letakarítják. Ezt a műveletet az A. teljes kiszemeléséig folytatják. Az A.-mosást hazánkban már régóta háziiparilag üzik. Erre a célra 45° alatt fölállított hosszukás hársfa-deszkát használnak, melynek felső végén tálforma mélyedés, felszínén pedig 10—12 haránt rovadék van. A földet a mélyedésbe teszik és vízzel jól megöntözik. A víz a finomabb földet és homokot magával sodorja, a durvább részeket pedig kiválogatják. A deszka rovadékaiban maradó A.-tartó iszapot hosszukás teknőben kiöblítik és kézi szerkében kimossák. Az Aranyosmenti A.-mosók 1.3 vagy 1.6 m. hosszú és 0.9 vagy 1.0 m. széles és két oldalt peremes deszkát használnak, ezt posztóval vonják be és ráöntik a vízzel összehabart A.-tartalmú földet. A posztón maradó A.-szemeket vízzel telt edényben kiöblítik és földes részeit kézi szerkében kimossák. Ha a homokban durvább részek vannak, a mosódeszkán haránt rovadékot alkalmaznak, hogy a legördülő darabot ezek különítsék el.

Az ausztráliai és kaliforniai A.-mosók által használt készüléket (*cradle-rocker*) a 2. *ábra* látatja. Ezt a hosszukás *a* teknő alkotja, melynek fenekén a durva *bb* vásznat feszítik ki, hátsó magasabb részen van a rácsos *d* szekrény, ebbe lapátolják az A.-tartalmú földet és vizet eresztve rá, a *cc* görgőkre tett teknőt ide-oda mozgatják. A nagyobb kövek a rácsra maradnak, az iszap a teknő mellősi részén levő nyílásokon folyik ki, az A. pedig a ponyván marad. Ilyen készüléken egy munkás naponként 1500 kg. homokot moshat

ki, holott a szerkével csak 400 kg.-ot. A *Kaliforniában* használt *longtom*-nak több, különféle nyílászárú szitája van, melyek alá a harántlécekkal fölszerelt ú. n. *riffleboxot* teszik. Az A.-tartalmú földre erős vízugarat bocsátanak, mely a meglatított földből az A.-at kiválasztja és a harántléceknél lerakja. Az üledék A.-porhoz kevert földes részét kézi szerkével mossák ki. Ezzel a készülékkel egy munkás naponként 6000 kg. homokot moshat ki.

Mivel a leírt szerkezetekben nagy az A.-vesztés (50%-nál is több lehet), újabban a kéneseővel és vízzel való mosást használják. Erre a célra a jó hosszúra nyújtott *longtomot*, a *sluice*-t, használják: deszkából 50 cm. széles és 30 cm. mély, felül nyílt, 95—314 m. hosszú, lejtős vályut készítenek. A vályú alsó részén harántlécektől visszartartott v. lyukakba öntött kéneseő van. A csatornába eresztett víz a behányt földet ennek A.-tartalmával együtt lesöpri, úgy hogy az utóbbi a kéneseővel érintkezhetik és fonsort alkot. A fonsort fölös kéneseőtartalmának eltávolítása céljából bőrön sajtolják át és a visszamaradt A.-fonsort vasretortákban befőzik. Egy ember ezzel a készülékkel naponként 18,000 kg. homokot moshat ki és ezt a nagyobb munkát több haszonnal is végezi. Még gyorsabb a munka a 3. ábrában elötüntetett kaliforniai vízi vájással (1852 óta). A hegységekben összegyűjtött vizet csővezetékekkel a munka helyére vezetik s itt a torlattelepekre 4—5 atmoszféri nyomású vízugarakat eresztenek. A híg iszap mély árokba s innen földalatti csatornába ömlik, ahol A.-at lerakja. Az *Uralban* a 4. ábrabeli centrifugális mosógépet használják. A földet a garatra vetik, honnan ez a 2-5 m. hosszú és 1 m. bőségű kúpos *b* vashengerbe kerül, melyet fogaskerékkmű perccenként 30—40-szer fordít meg. A hajtóművel kapcsolatos a *d* szivattyú is, mely a *c* tartóba vizet emel. A henger nyílt végébe torkollik a medence vízvezető csöve, mely a behányt földre állandó vízugarat ereszt. Az iszap átfolyik a henger 13 mm. b. lyukain és a harántléces csurgóba, innen pedig az *f* teknőbe kerül. Ebben ide-oda lengenek a vízi keréktől mozgott *g* rúdon függő *h* gerebenek. A forgó dob előbbes nyílásán át e célra szánt gyűjtőbe hulló, továbbá a *h* gerebenek fogaitól visszartartott durvább darabok közé került A.-szemeket kézzel válogatják ki. Bármely módon is mossuk ki az A.-at, célszerű az A.-por közé keveredő mágnesvaskőport mágnesrúddal kiválasztani.

Az allain-i és riviere-dejeani A.-mosónak két osztású tartója van, az egyikbe hánnyák az A.-tartalmú homokot, a másikba pedig eresztik a vizet, mely a homokon átfolyva, azt a kapcsolatos mosóhelyre sodorja. Az utóbbi trapezoid alakú kicsi és nem nagyon mély szekrényekből áll, melyek úgy vannak összekötve, hogy a homokos víz az egyikből a másikba folyhassék át. Midőn a művelettel elkészültek az A.-tartalmú homokkal megtelt szekrényeket kiürítik.

Ausztráliában, Kaliforniában, Britt-Kolumbiában és Szibíriában a folyók A.-tartalmú homokját kotróval emelik olyan zsillipre, melynek fenekét kókuszponyva fedi be.

Ahol nincs a mosáshoz elegendő víz, az A.-tartalmú homokot több szítán átszítálják, miközben

az áthulló A.-tartalmú homok meddő részeit fűvő levegővel elfújják.

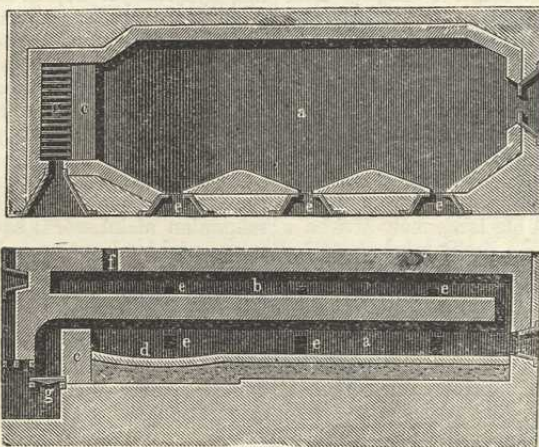
2. A bányászott A. kiválasztásának módja attól függ, vajjon a követ a fémét természetesen v. kémiaiilag kötve tartalmazza-e? Az A.-tartalmú kvarcot összezúzzák és fonsorozzák. A két műveletet külön, de együttesen is alkalmazzák. Nálunk az A.-tartalmú zöldkővet *zúzókban* törik finom porrá. Minden zúzóban *garat*-ról hull a diónagyságúra aprított kő a vaslapokkal bélelt vályuba, melyben *köpiük*-ben mozgó nyilak zúzzák a követet. A *köpi* erős gerenda-szerkezet, mely a zúzóvályú fölébe van építve; minden köpiiben három *nyíl* van elhelyezve, úgy hogy minden zúzóműben 6—9—12 stb. a háromnak szorzatával kifejezhető számú nyilak mozognak. A *nyíl* szintén hosszú gerenda, mely a köpiiben függőlegesen áll, alsó végére pörölyvas van erősítve. Emelésére fogakkal ellátott, vízszintesen fekvő, gömbölyű és rendesen valamely vízkerek tengelyének nyújtványát képező gerendely szolgál, mely fogáival a nyilak nyelvébe fog, azokat a magasba emeli, aztán visszajejti. A nyilak súlyuknál fogva zúzzák a követ. Míg ez a művelet folyik, a zúzóvályun szakadatlanul víz ömlik át, mely hivatva van a zúzott követ földes törmelékét tova iszapolni. A vályukban összegyűlt fémekben — illetőleg érceben — gazdagabb részletet *zagyv*-nak (*zagy*-nak) nevezik, melyeknek tovább tisztítását *szériükön* (*szér*) végezik. Hazánkban számtalan alakú *szériut* használnak. A *kézi széri* vagy *szerké*-vel csak a próba-iszapolást végezik, amennyiben nagyobb zúzókban, kézi *szériükön* szokás a *zagyv*-mára tartalmát előzetesen meghatározni. Eppen úgy, mint kis *széri* szokott a magyar gazda próba-nyomatást végezni, hogy gabonája átlagos szemtartalmát a nyomatás teljes bevégezése előtt megismerje. *Mara* névvel tehát a *széri* maradék részét, az értékes maradékot nevezik. Nagyban dolgoznak az *álló* v. *seprőszériük*, *lökőszériük*, *ponyvá* *szériük*, legújabbban pedig a *Frouvre*-féle amerikai *szériük* terjednek el, amelyet már Körmöczbányán többet állítottak fel. Az így nyert A.-poros marát meleg vízzel vegyítve kéneseőt tartalmazó vasfázékba öntik és vaskavarróval a fonsorítás teljes befejeztéig kavargatják, ennek megtörténte után a meddő port vízzel kiöblítik, a fonsort vízugarban megforgatják, végül a hozzátapadt idegen részek kiválogatása céljából meggyúrák. A meggyúrt A.-fonsort sűrű vássonba göngyölik és belőle a fölös kéneseőt kinyomják és a visszamaradt A.-fonsor-golyót a vássonal együtt kiegészítik, az átnyomott kéneseőt pedig szarvasbőrön nyomják át, mert kevés A.-at még ez is tartalmaz. Nálunk az A.-marát az állam váltja be.

Mexikóban, Chilében, Koloradóban stb. görög malmokat — *arrasztrasz* — használnak. Ezek kerek kövályuk, melyeknek közepébe gerendelyt állítanak. A gerendelyen a vályú szélének magasságában két kar van, ezeken lánc csüng le, melyre nehéz köveket akasztanak. Ezek a kövek a gerendely forgásakor a vályú fenekén görögnek és a vízzel kevert ércet megörlik; ha már a liszt elég finom, kéneseőt adnak hozzá, hogy az A.-at elfonsoríthassák. A fonsorozás tökéletesebbé té-

telére hazánkban, Tirolban, Salzburgban, Ausztráliában stb. (l. 5. ábra) az A.-tartalmú zagyt a köpüből a csurgatón át a c állvány tartotta foncsormalom b medencéjébe eresztik, ebben forog a g fogaskeréktől forgatott f gerendely ee, vaskarjain csüngő dd fatuskó. A medencébe öntött kénésőt és a becsurgó zagyva A.-tartalmát a tuskó talpára és külső oldalára erősített vasbordák a kellő foncsorozás céljából jól összekeverik. A még mindig A.-at tartalmazó zagyva h csurgón a b₁ medencébe és innen i csurgón a következő malomba folyik. A malmok kénésőtartalma ily módon mindig több és több A.-at old föl. Ha már a legfelső medence kénésője több A.-at nem oldhat föl, az A.-foncsort kiszedik és a második medence kénésőtartalmát az elsőbe, a harmadikét a másodikba s i. t. merik, a legalsó medencébe pedig friss kénésőt öntenek. A László-féle amalgamatornak is két összeműködő malma van, melyek közül a felsőnek fenekén, a jobb foncsorozás céljából, sugárirányosan elrendezett vasfogai vannak. Egy tonna ércére 50—80% A.-kihozatal mellett, 30—35 g. kénésővesztés van. Újabban Kaliforniában, Kolorádóban, Montánában és Új-Zélandban az A.-ércet a kénésővel együtt zúzzák és a köpüből kilocsanó zagytát finom szitán át foncsoros rézlapra, végül lejtősen kifeszített ponyvás szűrőre eresztik. A hordóban való foncsorozás abból áll, hogy az A.-tartalmú marát annyi kénésővel és vízzel keverik össze, hogy belőle sűrű pép keletkezik, ezt vízszintes tengelye körül forgó hordókban 24 óráig kezelik, ezután vízzel hígítják és az A.-foncsort az iszaptól elválasztják.

Amerikában 1.8 m. hosszú és 0.6 m. széles lejtősen állított favályukat is használnak. A vályú alján két egyenkint 3.5 q. kénésőt tartalmazó vasedény van, ezekbe egy-egy lapátos kerék merül. A vályú felső szakaszába tett aranymarát 40—50 C. fok hőmérsékletű vízzel a vályún keresztül folytatják, ekkor a kénéső az alul került nehéz A.-at megköti; a lefolyó zagytát csatornába eresztik, hogy ennek kénésővel megtöltött fűrészfogalakú rovadékaiban A.-tartalma visszamaradjon. Az eureka rubber vályujában falecektől tartott vaslapok vannak, ezeken ide-oda foncsoros rézlapokat mozgatnak, melyek excenterrel mozgatott közös falec vasfogainak alsó széléhez erősítve. A Crosbey-féle foncsorozó fából készített kád, melyet $\frac{1}{8}$ részéig zúzott ércel töltenek meg. A folytonosan kavart érc közé csepegtetett kénéső a kád alján összegyűl, innen bórrel bevont szűrőre folyik. A szűrő lyukacsain átszivárgó kénésőt ku-

pás emelővel újból fölemelik, hogy előbbi munkáját ismételje, a foncsort pedig időről időre a bóról leszedik. Paul foncsorozójában foncsorozott rézlapokkal bélelt sróf forog. Használják centrifugális foncsorozókat is. A kénésővesztés csökkentésére nátrium, illetőleg cinktartalmú kénésőt és cianáliumoldatot használnak, hogy a fém felszíne állandóan tiszta maradjon. Az elektromos foncsorozás veleje az, hogy a kénésőt az áram — sarkával (katóda) kötjük össze, a + sarok (az anóda) állandóan érintkezik az A.-tartalmú ércekkel, ezeket szétbontja, mire a kénésőn kiváló A. foncsort alkot. A vásznon v. bórón átnyomott foncsort izzítják, ekkor a kénéső elszáll és az A. visszamarad (zúzó A.). A kénésőgőzőket sűrítőben fogják föl. A foncsor izzítására igen gyakran használják a 6. ábrabeli kemencét. Az öntöttvas d tartóból kimeredő rúd a tányérjaira teszik a foncsort és ráborítják a b harangot, melynek alsó széle a d tartóba öntött vízbe ér. Az f lécektől tartott e fiókban

A tovalapátoló kemence függőleges és vízszintes metszete.

folytonosan víz kering. A kemence g nyílásán át a c ajtóval elzárt h aknába faszenet dőntenek és meggyújtják. A fejlődő meleg miatt elpárolgó és a víztől lehűtött kénéső az e fiókban gyűl össze, az A. pedig visszamarad. Még célszerűbb a 7. ábrabeli retortás pest. A vaseszkékbe tett foncsor a retortába teszik és ajtajának bezárása után a b rostélyra tett tüzelővel megmelegítik. A kénésőgőzők csövön át a c hűtőcsőbe kerülnek és a d edénybe gyűlnek össze, ahonnan a folyékony kénéső e csappal leereszthető. A füstgázok f kéményen távolodnak el.

3. A kénésőtartalmú vegyületekkel elkevert A.-ércekből a nemes fémeket vagy foncsorozással v. olvasztással választják ki. a) Mivel a kénéső csak a tiszta A.-at oldja fel, azokat az érceket, melyekben az A.-at tellur, antimonium, arzén stb. köti meg, előbb pörkölik, hogy a keverék fémeket oxidálással eltávolíthassák. A szin A.-at tartalmazó kovákat is célszerű megpörkölni, hogy a kénéső a finoman eloszott A.-hoz jobban hozzáférhessen. A pörköléshez a mellékelt szövegábrabeli tovalapátoló kemencét használják. Az ércport 30 kg.-os adalékban a kemence f nyílásán eresztik a felső b munkatérbe. A g rostélyról felszálló égéstermékek az alsó a munkatérből a felső h munkatérbe jutnak s ennek végén alkalmazott nyíláson át a kéménybe áradnak. A beadott ércport az e nyílásokon bedugott lapátokkal előre lapátolják és a szükség szerint friss ércport öntenek az f nyíláson. A beáradó levegő a c tűzpartig lapátolt ércből a rondítókát kiégeti, ezek kénéssav, antimónéssav és arzénéssav alakjában el-

szállanak, a megtisztult pörköleket pedig *d* nyíláson át kihúzzák. Az Amerikában használt *Brückner*-féle pörkölt (8. ábra) a nagyban üzött gyártáshoz való, mert kevés kézi munkát kíván. Az égéstermek *a* tűzfészekből a tűzálló téglákkal bélelt *b* dobba áradnak. A dobot vaslemezről készítik és a *c* fogaskerékkel forgatják, könnyebb gördülés céljából a *d* merevítő abroncsok görgőkön nyugszanak. Az érept a jól elzárható *e* nyíláson öntik be, illetve eresztik ki. A forgó dob s a külső levegővel közlekedő *f* hűtő csövek és a *g* választó falak az érept jól megforgatják és ide-oda rázzák. A foncsorozás csak úgy sikerül, ha az A.-ére könnyen foncsorozódó idegen részeket nem tartalmaz, v. amelyekből ezeket pörköléssel eltávolíthatjuk.

b) Az A.-kiolvasztást költséges volta miatt leginkább a kevés aranyat tartalmazó ólom-, ezüst- és rézérc és kénkovák feldolgozására használják. Az A. legjobb kiválasztó szereinek egyike az ólom, melyet már maga az érc is elegendő mennyiségben tartalmazhat, v. amelyet ólomére v. oxidált kohótermék (ólomgelét) alakjában adnak a feldolgozandó A.-érchez. Az elegyet aknás kemencében olvasztják meg és a kiolvasztott A.-tartalmú ólmot lánghőben erős fuvó levegővel leűzik. Az ólomból ólomgelét (ólomoxid) lesz, ezt lecsapolják és visszamarad az A. (*égetés-A.*, *pillogott A.*) A kénkovával elegyített A.-tartalmú ércet megolvastatásukra keletkező terméket olvadt ólommal keverik össze; ez az A.-nyal elegyül s a keletkező ötvény A.-át az előbb említett módon olvasztják ki. Ha az ólomban kevés A. van, a megömlesztett ólom-A.-ötvényhez cinket adunk, ekkor a cink az A.-nyal egyesül. A kiváló A.-cinkajtékot először szivárogtatják, ezután savakkal kezelik, végre szénnel elegyítve desztillálják, ekkor a cink elszáll és az A. visszamarad. Az A.-nyal keverődött rézércből nyersrezt olvasztanak, ezt felapórozzák és gőzzel melegített hígított kénsavval feloldják. Keletkezik A.-pikkelyekkel elkevert rézgálicolat, melyet hosszú csatornában lehűtenek és kristályítanak. Az A.-tartalmú gálicristályokat meleg vízben feloldják, ekkor az A.-tartalmú iszap leülepszik és a rézgálicolatot újból kristályítás céljából hordókba eresztik. Az iszapot meleg vízzel kimossák, ólommal elegyítve megömlesztik és a keletkező ötvényből a már leírt módon az A.-at kiolvasztják. *Freibergben* a rézércből nem nyers rezt, hanem rézkénes követ olvasztanak, ezt az összes kén kiűzéséig pörkölik és a keletkező rézoxidot hígított kénsavval kezelik, visszamarad az A.-tartalmú iszap. A gazdag erdélyi telluridreket üzhődben kezelik, miközben a tellur teljesen elvész.

Ha a kevés A.-at tartalmazó kovából a leírt módokon az A. gazdaságos kiolvasztása nem sikerül, a *Plattner*-féle módszert használhatjuk. (1846). Az ércet kén- és arzéntartalmuk teljes kiűzéséig pörköljük és a gyengén megnedvesített pörköleket az *a* csapokra függesztett (9. ábra) és a *b* retesszel állított *d* agyagedénybe tesszük. Az edény fenekére kvaredarabkákat tesznek, a *c* fedele pedig fojtóan eltapasztják. Az *e* bődönből a *d* edény belsejébe vezetett klórgáz a pörkölek oxidjait nem támadja meg, hanem az A.-nyal klór-A.-nyá egyesül. Ha a klórral telített elo-

gyet meleg vízzel kiöblítjük, a klór-A. oldódik s a kvareszűrőn átszűrődve, az *f* edénybe csepeg. A klórgázzal sósav ne elegyedne, mert ez a fém-oxidokat fölödné, ezért *e* edénybe vizet öntenek és a klórgázt ezen vezetik keresztül. A víz a só-savat megköti. A leszűrt klór-A.-oldatot kissé megmelegítik, hogy főleg klórjától megszabaduljon s ezután belőle vasgálicoldattal az A.-at kicsapják. Az oldat esetleges klórezüst-tartalma nem bomlik szét. Ily módon az érc A.-ának 95%-át kiválaszthatjuk. *Bitsánszky Ede* a cinkben és antimónban bővelkedő A.-, ezüst- és réztartalmú ércet és kénmarakát finomra tör s 12% konyhasóval elegyítve 7 q.-ás adalékokban klórosító pörkölésnek veti alá. Ha az érc v. kénmarára 1/2% réznél többet nem tartalmaz, a sön kívül még 1/2% pörköletlen rézércet is adnak hozzá. Az előpörkölés után a kénvas- és kén-cink-tartalom mennyisége szerint 1—8 készpörkölés következik. A pörköleket 40 q.-ás adalékokban 20—22° B. tömörségű konyhasólyuggal 2—3 napon át lügozzák. Ekkor az ezüstnek 60—70%-át nyerik ki. A lügozást ezután 2—3° B. tömörségű alkénessavas nátronlúggal 2 napon át az ezüst és A. teljes kilügozásáig folytatják.

A konyhasólyugot ócska rézen folytatják keresztül, ekkor a klórezüst fölbomlik és az ezüst fémalakjában mint cementeüst válik ki. Az ezüsttel lenített lúgot pedig vason vezetik át, hogy a klórréz réztartalmát ejtessék ki. Az alkénessavas nátronlúg az ezüstöt és A.-at, mint alkénessavas ezüstoxidnátron, ill. mint alkénessavas A.-oxidnátron tartalmazza. Ebből a lúgból a fémeket 3—4° B. tömörségű kénnátriumoldattal kénfémek alakjában ejthetik ki. Ezeket az ejtvényeket forró vízzel kiöblítik és mind a megtisztult maradékot, mind a cementeüstöt a rendes módon tovább kezelik. *Bitsánszky* találmányát a kapnikbányai m. kir. lügzóműben jó eredménnyel használják, az altai-i telérközetekkel tett több sikeres próba után ezt a módszert az orosz császári kormány is elfogadta.

4. Az A. igen jó oldó szere a ciankálium oxigén jelenlétében; keletkezik kálium A. cianid (Au. K. [CN]₂) és káliumhidroxid. Az oldás előmozdítására a folyadékhoz ammonium perszulfátot, ciansavas kálit, cianbromidot, nátrium superoxidot, kénésósókat, szerves nitro vegyületeket adunk. Legfontosabb a *Mac Arthur—Ferrest*-féle eljárás, melyet *Witwatersrandban* használnak. Az oldat A.-át cinkforgáccsal csapják ki. Szükséges egy rész A.-ra 12 rész cink (elméletileg 6 rész). A cink az A.-on kívül a rezt, ónt, ezüstöt, ólmot, antimont és arzént is kicsapja.

Az A.-tartalmú cianoldatokból (1000 kg.-ban 8 g. arany) *Siemens* és *Halske* 1894 óta jó eredménnyel ejtik ki az A.-at elektromos árammal (l. *Elektrolízis*). Az anódák vaslapok, a katódák ólomlapok. Kell egy dm²-re 0.5 ampère erősségi áram és 2 volt feszültség. Az A. az ólomra rakódik, melytől a már leírt ólomtűző eljárással ktlónítik el. Ezt az eljárást használják a *Rand Central Ore Reduction Company* *Johannesburgi* gyárában.

5. Az A. *válatása v. finomítása*. Mivel az A. és az ezüst rendszerint egymás társaságában fordulnak elő, a leírt módok szerint gyártott

A-ban több-kevesebb ezüst van, azonban még más fémek is rondíthatják. Emiatt az A.-at választják, finomítják. Erre több mód van. Az *ömlasztó válatás* veleje az, hogy az A.-at két sr. kén-antimoniummal elegyítve megolvasszják, keletkezik antimón-A., ezt a felül úszó kénézüsttől elválasztva, fuvó levegővel kifűzik, ekkor az antimón kiég és az A. visszamarad. A *cementálás* veleje abban áll, hogy vékony bádoggá nyújtott v. darává aprított fémét 1 r. konyhasó, 1 r. pórkölt vasgálic és 4 r. téglapor keverékébe ágyazva 24—36 óráig enyhe hőnek vetik alá. Keletkezik ezüstklorid, mely megömlőlvén, a cementporba szivárog és a szín-A. visszamarad. Az A.-ezüst válatásának régi módja még az ú. n. *quartálás* (quartation). Ennek veleje az, hogy a két fém salétromsavval tökéletesen csak úgy választható el, ha $\frac{3}{4}$ rész ezüstöt és $\frac{1}{4}$ rész A.-ból álló ötvényt alkot. Később *Pettenkoffer* bebizonyította, hogy a művelet akkor is sikerül, ha az ötvény 2 r. ezüstöt és 1 r. A.-at tartalmaz, csak a sav legyen 1:32 fajsúlyú. A salétromsav az ötvény ezüstjét feloldja és az A. visszamarad. A drága salétromsav helyett 1802. *D'Arcet* kénssavat használt. A kénssavba főzött A.-ezüst ötvény ezüst foglaltja kénssavgőzők fejlődése közben kénssavas ezüstté változik. Legjobb, ha az ötvény 20—25% A.-nál és 10% réznél többet nem tartalmaz.

Ezt a műveletet régebben platinedényekben végezték, újabban öntöttvas v. mázas agyagbödönöket használnak. Okerben (Alsó-Harz) a 10. *ábrabeli* szerkezetet használták. Közvetlenül a *b* rostély fölött van az öntöttvas *a* üst, melyben a fogatélylyal ellátott *d* vasállvány, ezen pedig a *c* porcellán-edény van. Az utóbbinak *e* födelét vízzár fojtja el. A kénssav-gőzőket a *g* perembe dugott *h* cső vezeti el; ennek a csőnek ölméből készített *i* süvege a szabad levegővel közlekedik. Az *f* munkanyílás az *e* födelén van. Az affinálódó ötvényt agyag-, grafit- v. vastégelyben megömlasztik és fapalcával való folytonos kevergetés közben vízzel telt rézüstbe csurgatják. Az ily módon darává szaggatott ötvényt 1:848 fajsúlyú kénssavval (1 r. ötvényre 2—2,5 r. kénssav) keverik össze, majd 10—12 óráig a leírt készülékben főzik és a kihűlő oldathoz, kellő hig-asztása céljából, hígított kénssavat öntenek. Hazánkban ugyancsak ez az eljárás divik. A leülepedett A.-ról ölmüstbe csapott ezüstoldatot sok vízzel hígítják és beléje rézlapokat tesznek, a réz az ezüstöt poralakban kicsapja; melléktermékkül rézgálicoldatot nyernek. Az A.-port meleg és tömény kénssavval többször kiülgozzák és végül vízzel jól kimossák. Az A.-ban, bármily gondosan kezeljük is, ily módon 2—3% ezüst, sokszor platin is marad. A kiválasztott ezüstpor nedvességét a 11. *ábrabeli* sajttóval sajtolják ki. Ennek A. faállványa tartja az a hengert, melynek lyuggatott és recézett *B* fenekére teszik a vászonrongyokba bugyolált ezüstport. Ennek megtörténte után *b* tokkal a *d* lécre ható *e* sróforst csavarják, ekkor a *c* fadugó a hengerbe hatol és az ezüstpor közé keveredett vizet az *f* nyíláson kiszorítja. Ilyképen összeálló pogácsát kapunk, melyet a vászon lefejtése után megszárogatnak és ezután megömlasztanak. A kénssavval finomított arany további finomítására a következő módokat használják:

a) Az A.-at nátriumbiszulfáttal keverve megömlasztik s az ömledéket hígított kénssavval kezelik. A maradék A.-at pórissal (borax) és kevés salétrommal elegyítve agyag- vagy grafitégelyekben megömlasztik és enyhén megmelegített vasformákba öntik. Az A. finomsága 994—998 ezredrész leend.

b) Mivel az antimón, arzén, ólom, tellur és bizmut nyomokban való jelenléte is rideggé sajtolásra alkalmatlanná teheti az A.-at, ezeknek eltávolítása szintén szükséges. Erre a célra használják a 12. *ábrabeli* Miller-féle klórozást. Az A.-at pórissal alatti a *b* agyag- v. grafitégelyben megömlasztik és az ömledéket a *c* agyagcsövön át a klórfejllesztő *d* edényből száraz klórgázt vezetnek. A rondított klóridjai és a fölös klór *c* csatornán át *f* kúrtóba áradnak, az ezüst pedig mint ezüstklorid a salakban marad. Az *e* üvegeső a só-savnak *d* edénybe való becsurgatására és a szükséges nyomás létesítésére való. Az A. finomsága 991—997 ezredrész.

c) Az oszmium és irídium kiválasztása céljából az A.-at megömlasztjuk és lassan kihűlni hagyjuk, ekkor a nehéz irídium-oszmium ötvény a tégely fenekére ülepszik és a szín-A. lefölszethető.

d) Az A.-hoz kevert platinát úgy választják ki, hogy közömbös A.-kloridoldatot készítenek, ebbe állítják a szín-A.-lapot és a finomítandó A.-at. Ha az előbbi a dinamógép negatív, az utóbbit pedig annak — sarkával köttjük össze, az A. az utóbbról az előbbire rakódik, a többi idegen fém pedig feketésszürke por alakjában az edény fenekére ülepszik. Ennek az A.-nak finomsága 999:8—1000 ezredrész.

e) Szintén igen finom A.-at kapunk, ha az affinált A.-at királyvízben feloldjuk és a kivált klór-ezüstről szivóval gondosan leszívott A.-kloridoldat A.-át vasgálicoldattal kicsapjuk és a csapadékot pórissal keverve grafit- v. agyagtégelyben megömlasztjuk. Az A. finomsága 999:4—999:9 ezredrész.

Az A. értéke és hova fordítása.

Mivel évről-évre, részben bányászattal, részben mosással igen sok A.-at termelnek, méltán fölvethető a kérdés, nem-e szaporodik föl az A. annyira, hogy általános elértéktelenedése várható? A mai fejlett ipar és kereskedelem mellett ily baj nem következhetik be és nincs is rá eset, hogy ez valaha megtörtént volna. Az asszír királyok idejében az ezüstnek A.-hozi viszonya 1:13 $\frac{1}{2}$ volt, Herodotos szerint a perzsa királyok idejében 360 A. talentom 4680 ezüst talentomnak felelt meg, tehát a viszony 1:13-hoz; úgy látszik ő kerek számot vett, mert a régi perzsa pénzek is 1:13 $\frac{1}{2}$ viszonyra vallanak. Azok a görög írók, akik a peloponnézusi háború és Nagy Sándor uralkodásának ideje között éltek, az ezüst és A. viszonyát 1:13 $\frac{1}{2}$ és 1:11 $\frac{1}{2}$ közöttinek mondják. Nagy Sándor perzsa háboruja után a zsákmányolt A. révén ez a viszony 1:10-re szállt le. Egyiptomban a Ptolemaiosok alatt a két fém viszonya 1:12:5 volt. Rómában Kr. e. a VI. és VII. századtól kezdve 1:11:91-hez való viszony volt; ezt az állandóságot megzavarta Julius Caesar idejében a Gal-

liából szállított A. Ekkor 1:8'93-hoz való viszony keletkezett, de csakhamar helyreállt a rendes állapot, mert a császárok idejében 1:11'30 és 1:12'20-hoz viszonyt találunk. Nagy Konstantin (330. Kr. u.) idejében már 1:14'40 és 422. Kr. u. 1:18-hoz volt e két fémtérték viszonya; ami meglehetősen abnormis állapotra vall. A középkorban az ezüst és A. viszonya 1:12-höz volt (864-ben), ez a viszony a Sachsen-Spiegel szerint még a XIII. században is megvolt, sőt csekély ingadozással még a XIV. és XV. században is ugyanaz maradt. A lübecki számítás szerint a viszony 1351-ben 1:12'3, 1375-ben 1:12'4, 1411-ben 1:12'0 és 1455-ben 1:12'2 volt. Angliában 1104—1464-ig 1:9—1:10^{100/573}, Franciaországban 1338—1488-ig 1:11—1:12'61, Olaszországban 1252—1495-ig 1:9^{3/8}—13^{29/47} volt a két fém viszonya. Az amerikai A.-mezők és bányák fölfedezése ezen a viszonyon nem sokat módosított. A XVI. században az átlagos viszony 1:10'31 volt, így Zsigmond királyunk idejében az ezüst és a szinarany viszonya 1:11-re tehető. 1542—1680-ig, a csekély ingadozásokat leszámítva, az A. értéke folytonosan növekedett. Németországban 1542-ben 1:11'27, 1680-ban 1:15'10, Angliában 1552-ben 1:11'10, 1717-ben 1:15^{255/1864} és Franciaországban 1550-ben 1:11'47 és 1679-ben 1:14'91 volt a két fém értékviszonya. Ezen a viszonyon csak a legújabb idők változtattak, mert átlagban számítva 1687—1700-ig 14'97-szer, 1701—40-ig 15'145-ször, 1741—90-ig 14'74-szer, 1791—1875-ig 15'638-szor volt drágább az A. az ezüsthöz. Az újonnan nyitott ezüsbányák és az ezüstgyártásban beálló javítások az ezüsttermelést tetemesen fokozták; míg 1860-ban a termelt A. súlya az ezüsthöz 1:5'47 és 1870-ben 1:5'8 volt, 1880-ban már 1:14-re, 1890-ben 1:23'8-re és 1891-ben 1:24-re emelkedett. Ennek következménye az A.-érték folytonos emelkedése lett. 1876-ban 17'88-szor, 1879-ben 18'40-szer, 1885-ben 19'41-szer 1886-ban 20'81-szer, 1887-ben 21'15-ször, 1888-ban 22'01-szer, 1889-ben 22'10-szer, 1889-ben 19'75-ször és 1891-ben 20—21-szer haladta meg az arany értéke az ezüsthöz. 1891—1905. az arány volt 1:27'05, 1896—1900. 1:33'29, 1901-ben 1:34'7 és 1907-ben 1:31'45.

Az A. ára a következőképen ingadozott:

1801—1805	1 kg. arany ára volt	3337'20 K
1806—1810	„ „ „ „	3337'20 „
1811—1815	„ „ „ „	3340'80 „
1816—1820	„ „ „ „	3328'80 „
1821—1825	„ „ „ „	3339'60 „
1826—1830	„ „ „ „	3337'20 „
1831—1835	„ „ „ „	3338'40 „
1836—1840	„ „ „ „	3302'40 „
1841—1845	„ „ „ „	3346'80 „
1846—1850	„ „ „ „	3336'00 „
1851—1855	„ „ „ „	3327'60 „
1856—1860	„ „ „ „	3340'80 „
1861—1865	„ „ „ „	3338'40 „
1866—1870	„ „ „ „	3333'60 „
1871—1875	„ „ „ „	3345'60 „
1876—1880	„ „ „ „	3328'80 „
1881—1885	„ „ „ „	3301'20 „
1886—1890	„ „ „ „	3342'00 „
1891—1895	„ „ „ „	3338'40 „
1896—1900	„ „ „ „	3343'20 „
1901—1906	„ „ „ „	3348'00 „
1906-ban	„ „ „ „	3323'71 „
1907-ban	„ „ „ „	3322'95 „
1908-ban	„ „ „ „	3311'01 „

Az A.-termelő országok illetőleg világrészek élén állanak az északamerikai Egyesült-Államok, Ausztrália, D.-Afrika, Kanada és Oroszország. A termelés volt évenként átlag a XVII. sz.-ban 9123 kg., a XVIII. sz.-ban 19,001 kg., a XIX. sz. első felében 23,697'40 kg., annak második felében 208,142'40.

Az 1905—1907-ig terjedő időszak termeléséről az alábbi táblázat tájékoztat.

Világrész v. ország	1905	1906	1907	1908
k i l o g r a m m				
<i>Észak-Amerika:</i>				
Egyesült-Államok	132,682'0	142,001	134,215	144,933
Kanada	21,800'0	18,093	12,437	14,384
Neufundland	141'5	139	134	137
Mexikó	24,236'0	25,039	26,816	36,779
Közép-Amerika	2,277'0	1,814	1,970	3,422
<i>Dél-Amerika:</i>				
Argentína	13'9	23	23	155
Bolivia	4'6	33	38	40
Brazília	3,651'5	3,738	4,548	4,670
Chile	958'4	966	1,046	1,871
Columbia	2,970'8	2,980	3,002	5,289
Ecuador	200'0	200	193	374
Brit-Guyana	2,559'9	2,478	2,078	1,941
Németalföldi-Guyana	1,071'3	1,187	1,085	1,210
Francia-Guyana	2,691'5	2,427	2,315	2,800
Peru	541'4	557	575	778
Uruguay	40'0	38	38	78
Venezuela	451'4	466	444	34
<i>Európa:</i>				
Ausztria	71'0	69	67	137
Franciaország	—	—	1,440	1,088
Magyarország	3,668'7	3,828	3,720	3,422
Németország	3,935'0	4,202	4,682	100
Itália	10'1	10	10	59
Norvégia	10'9	12	12	—
Portugália	1'3	1	1	1
Oroszország	33,402'3	33,812	39,905	46,565
Spanyolország	8'0	8	10	9
Svédország	60'9	62	60	28
Törökország	43'5	44	45	8
Nagy-Britannia	422'5	400	59	42
<i>Afrika:</i>				
Madagaszkár	2,060'9	1,760	1,680	1,712
Rhodeszia	10,840'7	14,902	16,954	18,488
Transvaal	152,324'1	179,988	200,699	219,429
Nyugat-Afrika	5,158'4	6,203	8,468	8,688
<i>Ázsia:</i>				
Brit-Borneo	1,329'5	1,317	1,317	2,488
Kína	2,673'0	6,771	6,771	7,778
Kelet-India (németalföldi)	2,123'0	1,419	1,874	3,379
Brit-India	17,943'7	16,599	16,330	15,686
Japán	5,011'0	5,280	5,090	4,824
Korea	1,805'7	3,771	3,771	3,385
Maláji-szigetek	590'7	527	485	467
Ausztrália	129,369'2	123,927	114,132	110,632
Egyéb országok	2,257'2	2,257	2,257	2,332
Összesen	571,422'5	609,348	620,766	669,651
Érték 1000 K-ban	1,892,058	2,025,304	2,062,780	2,221,911

Az A. legelső felhasználása az emberi test, ruházat és lakás felékesítésében nyilvánult (l. *Ötvösség*). Szicíliai *Diodoros* említi, hogy Babilonban a Bel templomában szin-A. bálvány ült szin-A. trónuson s ezenkívül ott még sok egyéb A. műtárgy is vala. Mesésnek mondják az egyiptomi, az asszír és a perzsa királyoknak, a föníciai, továbbá Salamon zsidó királynak és Krözusnak A.-gazdagságát. Az utóbbitól Cyrus perzsa király az A.-edényeken és egyéb aranytárgyakon kívül 24,000 font A.-at vett el. A delphi-i orákulum is sok A. kincset őrzött. Sok érdekes adatunk van a római császárok és patriciusok A.-gazdagságáról is. Amint hajdan, úgy most is a fejedelmek és a nagy urak lakásai telve vannak A.-ból készített műtárgyakkal, melyeknek

egy része: így az A. órák, gyűrűk, ékszerek stb. használati tárgy lévén, évről évre kopnak és csökkentik az A. mennyiségét. Azt se feledjük, hogy az ötvös vésője, kalapácsa alatt, de meg az öntés közben is sok A. kallódik el.

Az A. másik fontos hováfordítása az A.-pénz, mely e fönnnek minden időben való nagy és állandó értékéből fejlődött a legfőbb csereszékké. Az első A.-pénzt Kr. e. a XVII. sz.-ban az egyiptomiak verték, azonban e találmánynak kereskedelmi jelentősége csak a görögök révén Kr. e. a VII. sz.-ban lett. Mivel az A. értéke az utolsó évtizedekben emelkedett, minden állam siet az A.-érték behozatalával. 1881-ig csak Angliának, Irlandnak, Bremanak és Portugáliának volt A.-értéke, 1871 dec. 4-én Németország, 1872-től Dánia, Svéd- és Németország követték példájukat. A latin pénzszövetség (Münz-Konvention), melyet 1865 dec. 23-án Franciaország, Belgium, Olaszország és Svájc kötöttek, 1874-től kezdve az ezüstpénzek verését nagyon korlátozta és 1878. meg is szüntette. Ausztria és Magyarország 1892-ben (1892. XVII. t.-c.) lépett az A.-valutás országok sorába. Brazília, Argentína és Kanada szintén az A.-értéket fogadták el, s bár az Egyesült-Államok 1878 febr. 28-án hozott törvény értelmében a bimetallizmust fogadta el, mégis hitelének öregbítése céljából jobbra az A.-at gyűjti.

Nálunk és Ausztriában 145 2595 darab o.-m. cs. és kir. A.-nak vernek $\frac{1}{2}$ kg. tiszta A.-ból 0'986 $\frac{1}{10}$ finomsággal, miért is egy A.-nak a tiszta A.-tartalma 3'4421 g. és súlya 3'4906 g., egy ily A. értéke 4'74 osztr. A. forint = 9'60 márka = 11'85 frank = 9 sh. 4'8 d. A Magyarországon vert A.-akat *körmöczi* A.-nak nevezik. Megkülönböztetünk körözött és vert A.-at, az első a már több éven át forgalomban levő, az utóbbi a közel multban vert A. és értéke az előbbi fölött mindig néhány fillérrel nagyobb. 1870—1892-ig 8 és 4 A.-forintos, vagyis 20 és 10 frankos A.-akat vertek, a valutarendezés következtében ez utóbbiak verését beszüntették. L. *Aranykorona*.

Az A.-érték ilyképen lassankint utat tör mindenütt s érthetővé teszi az egyes bankok és trezorok A.-készletének roppant fölhalmozódását. 1886. az európai és amerikai bankokban és trezorokban 5668 millió frank, 1887 végén 6005, 1888 végén 6154, 1889 végén 6402, 1890 végén 7363 és 1891 végén 8233 millió frank volt A.-ban. Az A. alap szaporodásával lépést tartott az A.-pénzek verése is; 1886-ban 494, 1887-ben 650, 1888-ban 702, 1889-ben 879 és 1890-ben 474 millió frank A.-pénzt vertek. 1908. az angol pénzverő, melynek 4 fiókja van a kolóniákban, 15,725 millió darab A.-at vert (13,727 millió font értékben).

A világ A.-készlete 1906. 15 milliárd és 280 millió K-ra rügött. Európára esik belőle 9 milliárd és 179 millió K, az amerikai Egyesült-Államokra 3 milliárd és 970 millió K, Japánra 170 és fél millió K, Ázsia, Afrika és Amerika másodrangú államaira pedig összesen egymilliárd és 287 millió K. Európa A.-készlete az elmúlt tíz év alatt kétmilliárd és 595 millió K-val gyarapodott, amely összegből magára Franciaországra 152 millió esik. Az Egyesült-Államok A.-készletének növekedése

hárommilliárd és 230 millió K, míg Japán A.-készlete 30 millióval növekedett.

	Millió K
Franciaország jegybank A.-készlete	2472
Oroszország jegybank A.-készlete	2007
Ausztria és Magyarország jegybank A.-készlete	1106
Németország jegybank A.-készlete	852
Anglia jegybank A.-készlete	834
Olaszország jegybank A.-készlete	470
Spanyolország jegybank A.-készlete	355

A forgalomban az A.-pénz nagyon kopik. A kopás okozta veszteséget a súlynak $\frac{1}{40}$, de $\frac{1}{10}$, sőt $\frac{1}{5}$ -ára is teszik. Még több A. szaporítja az atomok birodalmát az A.-ozott fém, fa, agyag, üveg, bőr és egyéb árúk révén. Sok kell még az A.-paszomántra és az A.-nyal áttört szövetekre. Nagy keletük van az A.-preparátumoknak is, ilyenek a galvanostégiában használt klór-A. és a festészetben Cassius A. bibora. A fényképirók az A.-klorid-nátriumot és az alkénsavas A.-oxidnátront használják. A fogorvosok A.-fogyasztása is tetemes. Átlag évenként 234 millió márkára rüg az ily módon ipari célokra fölhasznált A. értéke.

Ha az A. hováfordításának jelzettük módjai még tovább fejlődnek, hihető, hogy az A. értéke még emelkedni fog, mert az amerikai és ausztráliai A.-mezők már kiapadtak. Azonban remélhető, hogy újabb A.-mezőket találnak és a technika fejlettsége a gyártást még olcsóbbá és tömegesebbé teheti, aminek igen természetes következménye az A.-érték állandósulása lenne. A gyártott A. fölhasználása következőképen oszlik meg: az 1891-ik évi produkció 183,000 kg. volt, ebből ipari célokra fölhasználtak 85,000 kg.-ot és Indiába exportáltak 15,000 kg.-ot, marad 83,000 kg. pénzverésre, ami 290 millió franknak felel meg. Mások a pénzze verhető A. értéket kevesebbre teszik.

Az A. *orvosi tekintetben* ma már nem játszik olyan szerepet, mint régebben, mikor különösen megrogzított szifilis és skrofula ellen adták; manapság legfőleg a gerinccel némely bajainál (myelitás) tesznek vele olykor sikertelen kísérleteket. Alla-ton szerzett tapasztalatok különben azt bizonyítják, hogy nagyobb dózisai heves mérgezést és tüdővízenyősség közben halált okoznak, a mérgezésnek szimptomái: erős nyugtalanság, hasmenés, szapora szívverés, merevgörcsök után általános bénulás.

Irodalom. Zippe, Geschichte der Metalle, 1857; Eschwege Pluto Brasiliensis, 1833; Raymond, Silver and gold, 1873; Blake, Report upon the precious metals, 1869; Suess, Zukunft des Goldes, 1877; Soetbeer, Edelmetall-Production, 1879; Jervis, Dell' oro in natura, 1881; Marchand, Das Gold, 1852; Simonin, L'or et l'argent, 1877, stb. Percy, Metallurgie des Silbers und Goldes, 1881; Stölzel, Die Metallurgie, II. r. 1925 old., 1883—1886; Freesay, Találmányok könyve, 1878, II. köt.; Egleston, Metallurgy of silver and mercury in the United States, New-York 1889—90, 2 k.; Eissler, Metallurgy of gold, 5. kiad., London 1900 és Cyanide process for the extraction of gold, 3. kiad. 1902; Park, Cyanide process of gold extraction, 1900; métre fordította Victor, Bécs 1902; Lock, Practical gold mining, London 1889; Rose, The metallurgy of gold, 4. kiad. 1902; Grünhut, Die Gewinnung des Goldes, Wiesbaden 1898; Uslar, Das Gold, Vorkommen, Gewinnung, Bearbeitung, Halle 1903; Begeer, The metallurgy of gold on the Rand, London 1897; Lock, Gold-milling, principles and practice, u. o. 1901; Welton, Practical gold-mining, u. o. 1902; Futterer, Afrika in seiner Bedeutung für die Goldproduktion, Berlin 1895; Schmeisser, Vorkommen und Gewinnung der nutzbaren Mineralien in der Süd-afrikanischen Republik, 2. kiad., u. o. 1895 és Die Goldfelder Australasiens, u. o. 1897; Weil, L'or, propriétés physiques et chimiques stb., Paris 1896; Cumenge és Robellaz,

L'or dans la nature, u. o. 1898; Goldmann, South African mines, their position, results and developments, 2. kiad., London 1895, 4 k.; Truscott, Witwatersrand Goldfields banket and mining practice, u. o. 1902; Hatch u. Chalmers, The gold mines of the Rand, u. o. 1895; Armstrong, Law of gold mining in Australia, 2. kiad., u. o. 1901; Charleton, Gold mining and milling in Western Australia, u. o. 1903; Curle, Gold mines of the world, 2. kiad. 1902; Platner, Die Goldindustrie am Witwatersrand, Bremen 1904; L. Simonin, L'or et l'argent, Paris 1877; Ruhland, Die Zukunft des Goldes, Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft, Tübingen 1891; Walter Renton Ingalls, The mineral industry, New-York 1907, 1908.

Arany, kisközség Hunyad vm. algyógyi j.-ban, (1900) 522 oláh és magyar lak.; u. p. Nagyrápolyt, u. t. Piski, híres az A.-i hegyküpon levő őskori erődtöménny romjairól és a Kapi György várának romjairól. A római hadi út a Sztrigivölgyről (Sarmizegetusáról) A.-nál hidalta át a Marost s Apulumig (a mai Gyulafehérvár) haladt. Az A.-i hegy augitandezitből áll. A. régente a vmegye 7 királyi várának egyike volt.

Arany, 1. János, Petöfi mellett a legnagyobb magyar költő, irodalmunk klasszikus korának kimagasló alakja, ki mint epikus és lírikus egyaránt a legtekélyesebbet alkotta, s költészetünk nemzeti irányának megindításával maradandó hatást gyakorolt az utókorra.

Élete.

1. *Gyermek- és ifjúkora.* A. szül. Nagyszalontán, Bihar vmegyében, 1817 márc. 2., megh. Budapest 1882 okt. 22. Szülei: A. György és Megyeri Sára, ref. vallású földmívelők voltak, kiknek csekély vagyonszáma egy nádfedeles házból és kevés földből állott. Az A.-nemzetség eredetileg nemesi családból származott, de utóbb jogaitól megfosztatván, I. Rákóczi Györgytől nyert kiváltságait többé visszaszerezni nem tudta. A. szüleinek késő és egyetlen fiúgyermeke volt. A. hajlott korú szülők mindig körükben tartották és rendkívül vallásosak lévén, e hajlam a fiúra is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápláléka zsenge jelkének. Tanulékonyága igen korán feltűnt. Értelmes apja hamuba írt betűkön megtanította olvasni; mire hat éves korában iskolába adott, már némi olvasottsággal bírt, ismerte a bibliai történeteket, sok éneket és a ponyvairodalom termékeit. Az iskolázás kitűnő sikerrel folyt Szalontán, hol afféle kisgimnázium (ú. n. partikula) volt; amellyel minden könyvet mohó vágygal elolvast, ami a kezébe került s a városban felkutatható volt; Gvadányit, a Haller Hármast Istoriáját stb. Megpróbálta a rímelést is, verseit tanítói büszkén mutogatták s a kis poétát egész Szalonta ismerte. Tanítói Csokonait és Kovács Józsefet tűzték eléje követendő példának. De örömmel tanulta a római klasszikusokat is, Ovidiust, Vergiliust, Horatiust, sőt más szerzőket: Justinust, Curtiust, Livius néhány könyvét, Eutropiust, Svetoniust s a skót Buchananus latin verseit. Maga is írt verseket latin nyelven az akkori divat szerint. Megismerte Tasso *Megszabadított Jeruzsálem*-jét Tanárky, Milton *Elvesztett paradicsom*-át Bessenyei, és Voltaire *Henriade*-ját Péczeli fordításában, Dugonics regényeit, szóval az akkori irodalmat, amely azelőtt félézázaddal volt divatban, mert a vidéki közönség jobbadán még mind ezeken táplálkozott, s az új iskola korifeusai Szalontára nézve nem

léteztek. 1833. a debreczeni kollégiumba ment, de az a kis összeg, amit a szalontai leckeadásból összehakarított, a beöltözés költségeit is alig fedezte, hazulról pedig nem várható s nem is kért semmit. Így helyzetben elment kedve a tanulástól s 1834 márciusban Kisújszállásra ment ideiglenes tanítónak egy évre, hogy módot szerezhesse tanulmányai folytatására. Az ottani rektor, Török Pál, a későbbi pesti pap és szuperintendens, szívesen megnyitotta válogatott könyvtárát A. előtt, aki éjjel-nappal olvasott s a hazai költészet újabb fejlődésével is megismerkedett; az Aeneis pár könyvét lefordította, a németben Schillerig vitte s megbarátkozott a francia nyelv elemeivel. Új erővel és buzgalommal, de ismét sovány erszénnyel tért vissza Debreczenbe, egyébként jó ajánlatok kíséretében kisújszállási pártfogótól, úgy hogy tanárai azonnal nagyobb figyelemben részesítették, s midőn egyik tanára, Erdélyi József, kis leánya oktatását rábizta, anyagi helyzete is türehető lett. De ő kalandos életpályáról ábrándozott, majd festő, majd szobrász vágyott lenni, anélkül, hogy tudta volna, mint kezdjen hozzá. Végre 1836 februárjában önként odahagyta a kollégiumot s elment színésznek.

Fáncsi és László jeles szintársulatot tartván akkor Debreczenben, A., ha már szobrász nem lehetett Ferenczy mellett, könnyebbnek találta Thália zászlaja alá esküdni. De a debreczeni társulatot egy színészi cselszövény egész váratlanul felbontotta s ápr. 1-én széteszlott, s A. teljesen magára maradt. Hubay az indulás percében többeket, köztük A.-t is, csatlakozásra szólított föl és ő követte társai példáját. Nagykaroly, majd Szatmár, végre Máramarosziget lett vándorlásuk eldorádója. A.-ra, kit szülei minden vagyontalanságuk mellett kissé mégis elkényeztettek, s kire egész életében minden csekélység végtelenül hatott, mély benyomást tett a nyomor, melybe süllyedni kezdett. Ha volt is kedve a színészethez, végkép elment az e korhelyek közt. Amellett az «öntudat kígyói», szegény apja sanyarú nyugtalansága, marták éjjel-nappal. Egy nap lelki gyötrelme közt álom szállt rá — s jó édes anyját halva látta. Az álom benyomása oly erős volt, hogy többé nem volt nyugta s elhatározta, hogy hazamegy. A direktortól egy huszast kért ki, egy zsebkendőbe kötötte egész vagyonát, kiment a piacra, hol nyolc krajcárból egy cipőt s egy kevés szalonnát vett, azzal megindult egyedül. Szatmáron, Nagykarolyon, Debreczenen át hét napi gyalog vándorlás után hazaérkezett. (Ifjúsága ez epizódját befoglalta a Bolond Istók II. énekébe is.) Alig pár héttel hazaérkezte után anyja csakugyan meghalt kolerában, apja pedig szeme világát teljesen elvesztette (látása azonban néhány év múlva orvoslás nélkül ismét megjött). Mindez mélyen megrendítette, főlébreszté köteleességérzetét s meggyőzte őt arról, hogy ősz apját nem szabad többé elhagynia. A város és az egyház előjárói részvételt tekintettek sorsát s még az ősszel megválasztották konrektornak (másodtanítónak) s mint ilyen a magyar és latin grammatikai osztályokat tanította, 1839-ig.

2. *Aljegyzősége. Nősülése.* 1839. őrnök vagy más néven segédjegyző lett a városnál, majd

rendes aljegyző, de a főjegyző nem igen arravaló ember lévén, tényleg ő volt a főjegyző is. Így némi biztos álláshoz jutván, 1840 novemberében, szíve régi vágyát követve, nőt vett Ercey Juliánát, egy ügyvéd árva és vagyonatlan leányát.

Ez idő alatt (1836—40) nem szünt meg folytatni olvasmányait, inkább csak szórakozásból mint komoly célból, de lehetőleg a remekműveket olvasta. Mikor azonban megnősült, föltette magában, hogy nem olvas többet, hanem él hivatalának, s lesz közönséges ember, mint más. Pár évig meg is állta fogadását. Szándéka volt gazdaság után látni, amihez különben nem volt elég ügyessége. Azonkívül a jogtudományt is el akarta magántanulmány útján sajátítani. A hazai történettudomány mellett a földmérésben is annyi jártasságot szerzett, hogy osztályos örökösödési ügyeknél a felek földjeit, ha fölkérték, szétosztotta. Jegyzői dolgozatai kitünően szabatosak és pontosak voltak és szépen is leírva, mert szép írása volt. A töle fogalmazott iratok a megyén mindig annyira feltűntek, hogy a táblabírák őt kitünő tisztviselői tehetségnek híresztelték. 1842 tavaszán Szilágyi István, egykori tanultársa jött mint rektor Szalontára, ki már ismételve koszorút nyert a Kisfaludy-társaságnál s kinek az akadémia éppen Szalontán léte alatt száz arannyal jutalmazta nyelvészeti munkáját. Szilágyi minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzá hozott, kéretlen, sokszor rátukmálva. Majd a görög tragikusok fordítására unszolta, amelyeket a Kisfaludy-társaság akkor kezdett kiadni, majd dolgozatait olvasta fel s kérte ki róluk véleményét, majd angol nyelvtant hagyott nála kuriózum gyanánt. A. addig forgatta a nyelvtant, addig mulatott az olvasás különöségein, s addig törte Hamlet magánbeszédét, hogy kedvet kapott a német Shakespeare összevetésére az eredetivel. Így lassankint megtanult angolul s újra belejött az olvasásba, az irodalommal való foglalkozásba.

Egy falusi tárgyú elbeszélését (az 1846-iki Életképekben) némi tetszéssel fogadták. De nagyobb munkába is fogott; 1845 nyarán a megyei éleltesapongásai, melyek szeme előtt folytak, némi szatirikus hangulatot gerjesztének benne és megkezdé írni hexameterekben az *Elveszett alkotmányt*, de minden előzetes terv nélkül. Időközben tudomására jutott a Kisfaludy-társaság jutalomhirdetése vig eposzra, mire ő sietett szatirikus epozsátbefejezni és felküldeni. A 25 arany jutalmat öt pályatárs közt megnyerte, bírálói közül egy elismerőleg, egy szinte magasztalólag szolt a műről, de fölébe csak a harmadik, a Vörösmarty szava hangzott: «nyelv, verselés olyan, mintha irodalmunk vaskorát élénk». Úgy vélte, hogy most már nem lehet megállapodnia, ki kell öntenie mindazt, ami lelkeben forr, és a maga módja szerint. Petőfi sikere felbátorította, s úgy hitte, hogy Petőfi János vítéze után ő is próbálkozhat egy naiv költői elbeszéléssel, mely a népköltésztől sugalmazva, hangban és jellemzésben egyaránt magyar legyen. A Kisfaludy-társaság ép azon a közönlésen, mely az *Elveszett alkotmányt* megkoszorúzta (1846 febr. 7.), új pályakérdést tűzött ki népies eposzra. A. ekkor megírta *Toldi*-ját (a jelenlegi trilogia

első részét) s nemcsak a pályadíjat nyerte meg (1847 febr. 6., a kitűzött tizenöt aranyat a társaság kivételkép hűszra emelte), hanem bírálói bámulatát is. Egyszerre ünnepeit költő lett, jeles írók figyelme a szerény vidéki jegyző felé fordult s Petőfi volt az első, aki üdvözlésére sietett. A következő februárban a Kisfaludy-társaság is tagjai közé választotta. Ez időtől fogva folyvást irogatott az *Életképek*-be és a *Pesti Divatlap*-ba kisebb költeményeket; sőt nagyobbakon is dolgozott: 1847. készítette a *Toldi estét* s mellette a *Murány ostromát*. Petőfivel aközben szoros barátságot kötött, sűrűn leveleztek, Petőfi többször meglátogatta, sőt a szabadságharc alatt egy ideig családját is nála helyezte el. Baráti viszonyuk mindkettejükre jótékony hatással volt.

Az 1848-ik év mozgalmai félbeszakították A. nyugodt munkásságát. A kormánytól megindított *Nép barátja* c. lapba, melyhez különben csak nevét adta oda mint szerkesztőtárs Vas Gereben mellett, számos cikket és költeményt írt. Mint nemzetőr a szalonai csapattal részt vett az aradi várostrom körül tett szolgálatokban mintegy 8—10 hétig. Egyébként a forradalom kitörése után is jegyző maradt 1849 tavaszáig. Ekkor fogalmazói tisztet vállalt a belügyminisztériumban, s előbb Debreczenbe, majd Pestre ment; de arra a hírre, hogy az orosz Debreczen alatt van, június végén hazasietett családjához. Bekövetkezvén a katasztrófa, mint magánember lakott Szalontán, mert a jegyzői állást időközben betöltötték, más pálya pedig nem állt nyitva előtte. 1850 tavaszán az idős Tisza Lajos (Kálmán apja) a Szalontával határos Gesztre meghívta, hogy legkisebb fiát, Domokost, kinek szép költői tehetsége volt, a költészetben oktassa. Ez ideiglenes állapotokból az 1851. év második felében bontakozott ki, amikor a nagykorúsi gimnáziumban a magyar nyelv és irodalom és a latin nyelv tanárává választották.

1850-től fogva ismét dolgozgatott folyóiratokba és különféle albumokba, de leginkább lírai költeményeket. Hozzáfogott a Toldi-trilógia középső részéhez is, sőt egy éneket közölt is a Losonczy Phönix c. segélyalbumban (Pest 1851) *Dalok időskor* cím alatt, de az epikai források elégtelensége és az epikai alkotáshoz szükséges kedélyállapot hiánya miatt félbehagyta. Ez időtájt heves lelki vívódásokon ment át. A haza szerencsétlensége, saját sorsának bizonytalansága kínozza és fájdalommal töltötte el; mélyen hatott rá költőtársának, lelke rokonfelének, Petőfinek elvesztése is, s mindezekhez bizonyos kiábrándulás járult optimizmusából. Erős alanyi hangulatokba merült, melyek sehogy sem kedveztek az epikai nyugalomnak, s költészetébe egy új elemet, a humorét oltották. Ez időszakból való nagyobb műveit is mind erős alanyi színezet hatja át. *Katalin* költői beszélyének (Pest 1850) mélyen tragikus tárgyát izgatott lírai hangulat kíséri, főleg a Byron módjára, *Bolond Istók* első éneke, mely szintén ekkor készült (Csokonai-Lapok, Debr. 1850), maga-magát és minden idealizmust kicsúfoló keserű humorral van telve. A *Nagyidai cigányok, vig hős-költemény*-ben (Pest 1852) a messze multba menekülve, a szabadságharc ke-

gyetlen torzképét festi meg, s kiönti keserű humorát.

3. *Tanári pályája és pesti élete.* A nagykőrösi katedrán 9 évet töltött. Ez időbe esik balladái nagy részének keletkezése, a Toldi-trilógia középső részével és az Etele-trilógiával való próbálkozások, néhány becses elméleti tanulmány írása, továbbá *Toldi estjé*-nek (Pest 1854) és költeményei első gyűjteményének kiadása (*Kisebb költemények*, Pest 1856). Mint tanár, tanszékének élve, rendszeresebben kezdte tanulmányozni a magyar nyelvet és irodalmat, fel a középkori emlékekig, ami nyomot hagyott mind nyelvén, mind költészetén. A világirodalom nagy eposzait is újra olvasgatta; Tassóból, Dantéból, Ariostóból némi töredékeket is fordított. Mindez előkészület volt epikai alkotásaihoz, mert élte céljait a Toldi-trilógia bevégeztését s a hunn-magyar mondakör trilógiájának megírását tűzte ki, s amint alanyi fölundulási szünetek, koronként mindkettőhöz hozzáfogott, de ismét abbahagyta. A Toldi középső részének meséjével elégedetlen volt, a másiktól a Csabamondát dolgozta fel nibelungi versszakokban, de abba sem nyugodott bele s félbehagyta, csak a *Keveháza* epizódot adta ki a Szikszói Enyhlapokban (Pest 1853). Mivel ekkép epikai tervei némileg megfeneklettek, lírai ömledésekbe merülni pedig nem akart, a balladára adta magát, e vegyes jellemű műfajra, mely az epikai líra és a dráma elemeit egyesíti bizonyos módon. A magyar népballadához fordult, eltanulta jellemét, szerkezetét és hangját s elemeit megismesítve, megalkotta a magyar jellemű irodalmi balladát. E nemű költeményei nagyjából az 50-es évek derekán keletkeztek.

Mikor a Magyar Tud. Akadémia tíz évi szünet után ismét megkezdte működését s tagjainak számát az időközben föltűnt kitünőbb írókkal kiegészíteni igyekezett, A.-t is 1858 dec. 15-én előbb levelező, majd ugyanazon rendes taggá választotta. A. itt 1859 okt. 31-én foglalta elszékét *Zrínyi és Tasso* című befejezetlenül maradt tanulmányával, mely az irodalmi hatás és az írói eredetiség kérdésében alapvető értékű fejtegetéseket tartalmaz. A nagygyűlés 1859. *Toldi estjét* a Marczibányi-díjjal, *kisebb költeményeit* pedig 1860. a nagy jutalommal tüntette ki. Őt bízta meg az akadémia a *Széchenyi emlékeztető* dícsőítő óda megírásával is, mely költeményt az akadémia 1860-iki Széchenyi-ünnepén személyesen adott elő. Pesti barátai: Csengery Antal és Kemény Zsigmond igyekeztek őt rábírni, hogy költözzék Pestre s felajánlák neki az újra fölelevenítendő Kisfaludy-társaság igazgatói állását. A társaság 1860 júl. 15-én csakugyan meg is választotta igazgatónak s ő az állást elfogadván, családostul Pestre tette át lakását. Még ez év novemberében megindította a *Szépirodalmi Figyelő* c. hetilapot, mely a magyar szépirodalmi kritika főközölnyévé vált s a nemzeti és művészi irány összeolvasztása mellett küzdött. Fő dolgozótársai Gyulai Pál, Szász Károly és Salamon Ferenc voltak. 1863 novemberében kiszélesítve a lap programját, *Koszoru* névvel folytatta 1865 júniusig. E két lap nagy hatással volt esztetikai műveltségünk előmozdítására s az ízlés nemesítésére. A Kisfaludy-társaságban is

nagy munkásságot fejtett ki. Megindítván a társaság szépirodalmi kiadásait, mindjárt az első ciklusban Madách *Ember tragédiáját* közölte, mely művet ő mutatott be először a társaságnak és az irodalomnak. A magyar Shakespeare- és Molière-kiadást is ő indította meg, a Shakespeare-sorozatot saját fordításaival is gazdagítva három darabban: *Szentivánéji álom* I. köt. 1864, *Hamlet, dán királyfi* VIII. köt. 1867, *János király* XIV. köt. 1867. Egyszersmind folyvást dolgozott a hunn-magyar monda trilógiáján is, de csak az első részt készíthette el, mely *Buda halála* címmel 1864-ben az akadémia Nádasdy-féle eposzi jutalmát nyerte el. Szalay László halálával megürülve az akadémiai titkárság, 1865 január 26-án őt hívták meg e helyre majdnem egyhangulag, az új alapszabályok kihirdetése után pedig 1870 jan. 17-én főtitkárnak nyilvánították. Ez maradt aztán a hivatala mindvégig. De az 1865-ik év oly csapással sújtotta, mely ügyis búskomorságra hajló kedélyét még búskomorabbá tette. Férjhez ment leánya, Júlia, 1865 dec. 28-án Szalontán meghalt, a kis Piroskát hagyván maga után árvául. Testi szenvedések is járultak e bánathoz: 1853-ból meg-megújuló fej- és fülzúgása, s fiatalkorában kapott tüdőhurutja mind súlyosabban érezte magát. Hivatalos teendői is elvonták a költészettől, úgy hogy ez években keveset írt, inkább összes költeményei összegyűjtésével foglalkozott, melyeket 1867. ki is adott. E gyűjteményt az akadémia 1872. nagy jutalommal koszorúzta, a király pedig 1867. a koronázás alkalmával a Szent-István-rend keresztjével tüntette ki a költőt. Lelki fájdalmát lassankint enyhítették az évek; testi szenvedéseit pedig az évenként fölkeresett karlsbadi fürdő csillapítván, jobb óráiban a Toldi-trilógia középső részén dolgoztatott, vagy ha ehhez nem volt kedve, Aristophanes fordításával foglalkozott. 1871-től 1874-ig lefordította Aristophanes összes vígjátékait, miért az akadémia 1878. a gróf Karácsonyi-féle négyszáz aranyas drámai jutalmat ajánlotta föl neki. Így jelentek meg *Aristophanes vígjátékai*, Budapest, 1880, három kötetben. Mivel e közben egészsége újra mindinkább hanyatlott, 1877. lemondott főtitkári hivataláról; a lemondást azonban az akadémia nem fogadta el, hanem egy évre szabadságot adott. Ez idő letelvé, A. ismételte lemondását; de csak miután 1879. harmadizben kérte fölmentését, fogadták el a lemondást, ám ekkor kitűnt, hogy A. már a lefolyt két évben sem vette föl főtitkári fizetését; azt határozták tehát, hogy legálább főtitkári lakásának megtartására kérik föl, s egyszersmind a nagygyűlés a tiszteltbeli főtitkári címmel ruházta fel őt.

4. *Élete alkonya s halála.* Hivatalától való visszavonulását teljes lelkéből élvezte, és szabadságidejének első évében újra meg-megszállta az ihlet a Margitsziget tölgyfái alatt; mintegy őszi virágzaskép számos lírai költeményt és balladát írt ekkor, melyek közül néhányat közre is bocsátott. Öreg hangszerével mulatozva, sok dallamot is szerzett ez idő tájt Petőfi, Amade és saját költeményeire, melyek azonban csak halála után lettek ismeretesekké (*A. J. dalai*. Enkerek és zongorára feldolgozta Bartalus István, Budapest 1884). 1878. a Kisfaludy-társaság közülésén *A tetemre hívás*

című balladáját olvasták fel, mely az újra megszólaló költőt szelleme régi erejében mutatta; az egyetemi ifjuság ezüst koszorúval tisztelte meg a költőt. 1879 tavaszán befejezte s még ez év vége felé kinyomatta a Toldi-trilógia középtagját, a *Toldi szerelmét* is. A nemzet a legörvendetesebb meglepetéssel értesült ez irodalmi eseményről a Kisfaludy-társaság elnökének jelentéséből, mellyel a titokban nyomtatott mű első példányát a társaság ülésén bemutatta; a kiadás két hónap alatt elfogyott, az akadémia 1880. nagy jutalmával tüntette ki, a Kisfaludy-társaság is ötven aranyas jutalmával (ez utóbbit a költő, mint alapítványt, visszaajándékozta a társaságnak).

Ettől fogva egész haláláig keveset dolgozott, mert testi egészsége folytonosan gyöngült. Még 1868. veszélyes betegséget állott ki, 1869. kezdte a karlsbadi fürdőt látogatni, s ezután még nyolc nyáron kereste föl. 1870. operálták. Hallása is nehezdedni és szeme gyöngültni kezdett. Régi betegsége 1878 áprilisban súlyosabb alakban jelentkezett s habár koronként enyhült, de a fuladozó nehézség gyakran kinozta. 1882 október 10-én egy kis sétát tett a szabadban, meghült s október 22-én megszünt élni. Október 24-én temették el az akadémia csarnokából, tízezrekre menő közönség részvéte mellett; ravatalánál Gyulai Pál, Szász Károly és Török Pál ref. püspök tartottak gyászbeszédet; míg az első évforduló alkalmából 1883 október 28-án a Kisfaludy-társaság szentelt a költő emlékezetének díszülést, melyen Gyulai Pál tartott nagyszabású emlékbeszédet. Az akadémia 1884. évi jún. 8-iki közülésén Szász Károly emlékbeszédével ünnepelte a költő emlékezetét. Ugyanez intézetünk 1882 okt. 24-én tartott ülésében A. emlékének éreszobor emelését határozta el, 1000 forint aláírásával nyitva meg a gyűjtést, mely több mint 90 ezer forintot eredményezett. A szobor, Strobl Alajos műve, 1893 óta a Nemzeti Múzeum előtt áll. 1907. Nagyszalonat állítottak A.-szobrot. 1910. pedig Nagykovácsán leplezték le szintén Strobltól mintázott mellszobrárt.

A. nemcsak nagy költő volt, hanem nagy ember is. Jellemének tisztasága, gondolkozásmódjának nemessége, szívének nagysága és szerénysége alkotják magánéletének is, költészetének is legvonzóbb oldalát, s emelik az erkölcsi tökéletesség példaképei közé.

Az A. János után maradt *eréklyéket*, amelyek 1885 óta a nagyszalonai ref. gimnázium egy szobájában, az *A.-szobában* voltak elhelyezve, 1899. átvitték az e célra közadakozásból megvásárolt és a költő fia, A. László tervezete szerint megújított *Csonka-toronyba* (Szalonta), ahol az ereklye-múzeumot 1899 aug. 27. avatták fel és adták át ünnepélyesen a nyilvánosságnak. Lehetőleg össze van itt gyűjtve a nagy költő életére vonatkozó minden ereklye. A torony első emeletén a költő háló- és dolgozószobájának butorai vannak. Ott áll a díszes mahagoni-íróasztal, amelyet a magyar hölgyek ajándékoztak A.-nak, aki ezen az asztalon dolgozott 1867-től haláláig. Ott a nádszék is, amelyen ült s rajta a párna: *Szellő Piroksa*, a költő unokájának műve. Az ágy, a kerevet s a költőnek Izsó Miklós mintázta mellszobra egészítik még ki a szoba berendezését. A második eme-

leten láthatók a költő eredeti kéziratai: a Toldi szerelme, a Szentivánéji álom és Murány ostroma. A falon függ nemesi levele; ott van a belügyminiszteri fogalmazóvá történt kinevezéséről szóló okirat, amelyet Szemere Bertalan miniszter írt alá, s a budapesti egyetem tiszteletbeli doktorságáról szóló oklevele, valamint a részvétiratok, melyek halála alkalmából érkeztek özvegyéhez. Köztük van a király részvétévtávirata. Itt láthatók a költő koszorúi is. A szalagok közt függ A. arcképe, amelyet Barabás Miklós festett. Itt van végül a költő könyvtára, 1750 kötet könyv, egyszerű diófa-szekrényben.

Költészete.

A. helyét költészetünk történetében legáltalában Petőfi jelölte ki: «Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, folytatd te, barátom, teljes dicsőséggel». Valóban ők ketten reformálták a magyar költészetet, klasszicizmus, romantizmus helyett nemzeti irányt teremtve. A természetesség, valóságosság kultuszává közelebb hozták a műköltést az élethez, határait kiszélesítették, tárgyban, hangban, nyelvben közérthetővé tették. A szöveget nem az idegenszerűben találták, nem egy külön világot alkotott közönségnek akartak írni, hanem az egész népnek, az ő ünneplő nyelvén, felhasználva, kifejezve a nemzeti műízlelő mindazok elemeit, melyeket a népköltés nyújtott. A fajmagyar költészetet európai színvonalra emelték, illetőleg a műköltészetet magyarrá tették. Költészetünk, mely Kazinczyéknál csak törekvéseiben volt nemzeti, Kisfaludy Károlynál és Vörösmarty-nál meg a tartalomban: ő náluk nemzeti lett kifejezése módjában is. Hét évtizednyi fejlődés koronája volt az ő költészetük, ama küzdelem eredménye, mely költői irodalmunkban a nemzeti és művészi elem közt folyt, míg a két elem náluk összeolvadt. A nemzeti erő kifejtésére a történelmi korszaka hozta létre költészetüket, mely a magyar népet eggyé olvasztotta, újjászülte, önrésztét meghozta és szabaddá tette. E nagy kor eszméit fejezve ki a művészetnek azon eszközeivel, melyeket az akkor föltárlt népköltés, az irodalomban pedig egy Vörösmarty géniusza készített elő számukra: lángelméjük és a történelmi fejlődés nyújtotta alap költészetünk csúcsára helyezte őket. Együtt alakították át a magyar költészet két nagy ágát, Petőfi a lírai, A. az epikai költészetet. A.-nál szinte eldönthetetlen: a teremtő elmét csodáljuk-e inkább vagy a tanulmányt, mely azt nemesítette. Egy költőnk sem tanulmányozta és figyelte meg oly mélyen és kitartón a világirodalom legkitűnőbb remekeit és nemzete szellemét, mint ő, és senkinek dolgozta fel nála jobban a hatásokat, úgy hogy nem látni nála a határt, meddig természet, meddig művészi reflexió. Szelleme rendkívül gazdag és változatos, de művészi öntudata is folyton éber, noha leplezve van; ízlése rendkívül fejlett és biztos. Egészben véve legművészebb költőnk.

Első epikai műve, az *Elveszett alkotmány*, még nem mutatja őt a maga valóságában. Annál szebben tűnik fel A. költői lényé a *Toldi*-ban. E csodálatos kis eposz a magyar népszellem organikus terméke, úgygszólván kivirágzása, mely

egy művészileg tökéletes eszményképben egyesítette mindazt a jót és szépet, amit a magyar nép évszázadokon át értelt és gyűjtött lelkében. Maga a Toldi-monda (l. o.) egykor a népszellem tulajdona volt; de A. Ilsvaitól csak mint nyers és szervezetlen anyagot vette át s ő alkotta össze egy rendkívül erős kompozícióba; a hős vonásait a magyar népszellemből kölcsönözte, onnan a nyelvet, előadást és verselést; mindezt a mű a nemzet szívéhez szolt, s még azért is, hogy a hős sorsában a nemzet a maga sorsát láthatta művészi tükörben. A magyar jobbágyság is, a magyar nemzet is akkoriban élte a felszabadulás válságos éveit. A *Toldi* azonban mint tisztán költői mű is egyik első disze irodalmunknak. A legfelsőbb költői szépségeket naiv formában ki tudja fejezni s míg a legműveltebb is gyönyörködik benne, az egyszerű nép is megérti; az egész nemzetnek van írva. A természetes folyású, naiv nyelv nem is sejteti, mennyi tanulmány érvényesült e műben, mennyit tanult költője Homerostól és a népköltéstől s a legnehezebb művészi feladatokat mily biztossággal oldja meg. A mű cselekvénye oly ép, motíválása oly tökéletes, hogy sem hozzátenni, sem belőle elvenni semmit sem lehet; jellemzése pedig nemcsak lélektanilag hibátlan, hanem művészileg is eleven; mindig cselekvénnyel jellemez. Az a tiszta, naiv derű azonban, mely a művön előnik, már a *Toldi estéjében* humoros világításnak enged helyet, mely a maga nemében nem kevésbé szép, s e változatosság a költő szellemi gazdagságának bizonyítéka, de már sokkal egyénibb hangulat. Toldi amott néphős, mintegy a magyar faj eszményképe, itt korhős, egy letűnő kor képviselője, ki megindító ragaszkodással védi a lelkéhez nőtt régi világ erkölseit az újabb műveltség és elpuhulás ellen s e küzdelemben rombadűlő rideg nagyságával megrendítő látványt nyújt.

E mű alapszemléje, szerkezete és jellemzése ép oly kitűnő, mint Toldié. Azonban amily könnyen megalkotta e két művét, oly sok művészi töprengés, többszöri kísérletezés után tudta csak megírni a trilógia középső részét. A mondai anyag soványasága és a történelmi tanúság hiánya voltak a legfőbb akadályok, mert A. nem akart tisztán a képzeletből meríteni, szem előtt tartva az «epikai hitel» elvét. Végre lángelméje diadalmaskodott. A trilógia e része a legtöbb emberi érdeket kelti a mai olvasóban, alakjai legközelebb állnak hozzánk, világítása a leghatározottabb és valóságosabb; általában A.-nak tárgyban és hangban legváltozatosabb, cselekvényben és alakokban leggazdagabb műve ez. Tragikai összeütközésének kibékítő megoldása amily ritka merész feladat, ép oly tapintatos művészettel felelt meg neki a költő, kinek jellemfestő ereje, plasztikai művészete, nyelv- és verstechnikája tetőpontján ragyog e műben. Valóban, a Toldi-trilógiának mind a három része mintaszerű mű, egyik mint naiv, a másik mint regényes, a harmadik mint humoros eposz.

Hasonló rajongással sürgött A. a hunn-magyar mondán is, melyet nemcsak azért szeretett, mert a leggazdagabb és legköltőibb mondáink közt, hanem a jelennel érintkező pontjaiért is. A hunn nép tragikumában sok hasonló vonást látott a magyar nép sorsához a szabadságharc táján. Egy

nagyráhatott nemzetet akart festeni, mely öröklött bűnével, a visszavonással megsemmisíti jövőjét, csak egy távoli remény marad fenn, hogy a szétfört nemzet utódai egykor végrehajtsák őseik küldetését. Örök kár, hogy a szintén trilógikusnak tervezett műből csak az első rész, a *Buda halála* készült el, az egésznek mintegy expozíciója, mely a tragikai vétséget rejti magában. A trilogia úgy van gondolva, hogy Étele, a világalomra hivatott hunn nemzet hőse oly föltétellel kapja a világhódító isten-kardját, ha bátyját, Budát, s ezzel eljuttatja küldetését. Nagy birodalmat alapít, de ez nem lesz önálló, halála után összedől, amint testvérgyilkossággal kezdődött, testvérharc dönti romba is; az apák bűnét megtorolja a nemezis a fiakban, s a vezér vétké miatt a nemzet lakol. De a *Buda halála* magában is csodálatos mértékben mutatja A. alkotó erejét, mind cselekvényének és jellemrajzának tökéletességében, mind belső világának mélységében és hangja tárgyyszerűségében. Mintha a költő azt tekintette volna feladatának, hogy rég elhangzott mondavilágunk töredékeinek ő legyen az összeillesztője s így pótolja meg nem alakult naiv eposzunkat: olyan eposzt teremtett, mely nemzeti elemekből épülve, ódonszerű belső világa, képzet- és érzelemkörénél és előadásánál fogva lehetőleg megközelíti mintegy a régi naiv magyar eposz eszményét. Csodálatos intuícióval mélyedt bele fajunk szellemébe és szedte össze a sajátos vonásokat a nép mai életéből és múltjából, hogy emelve, nemesítve, a régiség avató világításába visszavigye s megalkosson belőlük egy ősi nemzeti életet egész teljességében. Szeme előtt az lebegett, minő legyen egy magyar eposze, ha hőse nem Toldi, hanem fejedelmek, tárgya nem egy ember, hanem a nemzet sorsa. S valóban, az ódonszerűséget keresettség nélkül eltalálta, magyar stílt, magyar epikai tónust teremtett.

A nagy eposzokon kívül a kisebb epikai műfajok minden alakjára szintén remek példákat nyújtott A., de működése főleg a magyar ballada fejlődésében korszakalkotó. A népballada sajátosságait ellesve, elődeinek hosszadalmasságát mellőzve, tömört formában, gyors fordulatokban, drámai erővel s mély hangulattal mondja el tárgyait. Szereti a véresebb tárgyakat, a komorabb színezést, egy-egy tragédiát szorítva néhány strófába, úgy hogy balladái valóságos dráma-kivonatok. Jellemzésük a rendkívüli gyorsaság és a hang mély líraisága mellett is határozott és erős. Gyulai ezért A.-t a ballada Shakespeare-jének nevezi. Alanyi költészete a férfikor lírája, mely a családfő, a hazafi és az ember érzelmeit zengi; érett szellem és mély kedély hangjai ezek, többnyire elégikus jellemzőkkel tündős ellenzéket alkotva az ötvenes évek Petőfi-utánzóinak dal-áradatával szemben; később az öregkor egy-egy humoros hangulatu költeményre fakasztá. — A költészet harmadik ágát is gyarapította, legalább fordításokkal. Shakespeare néhány művét és Aristophanesnek vígjátékait azzal a csodálatkeltő nyelvi és verselési művészettel tolmácsolta, mely hasonló mértékben, Vörösmartyt kivéve, nem állt magyar költő rendelkezésére. Által-

lán A. technikai reformja egyik kiváló oldala működésének. Nyelve leggazdagabb, leghajlékonyabb és legművészibb s mindenek fölött legmagyarosabb; nem annyira újító mint a Vörösmartyé, de a magyar szó- és szóláskincs legszebb részét majdnem teljesen fölhasználja s a meglevő elemek alkalmazásában fejt ki páratlan művészetet. Ép úgy felhasználja népdalaink ritmikai készletét, a legnagyobb változtatban meríti versalakjait hagyományos és népi formáink közül, nemzeti dallamainkból elvont mértékek szerint kiképezve őket, különösen epikai versformánkat, a magyar alexandrint újjáalkotta; mind a nemzeti, mind a nyugat-európai versformákat egyszersmind jellemzően használja, a forma mindig szerves része nála a költeménynek, mintha abból nőne ki, szinte el sem tudjuk más versalakban képzelni költeményeit.

Szóval A. az a költő, kiben nemzeti egyéniségünk a legteljesebben és legművészibben jut kifejezésre. De nem pusztá tipus, a saját hatalmas egyénisége is meglátszik költesztetének minden során, egyénisége a nemzeti elemmel annyira összhangzik, hogy leginkább éppen ez elemnek hű kifejezésében áll.

Művei.

1. *Az elveszett alkotmány*, vig eposz, hét énekben, készült 1845., pályadíjat nyert 1846 febr. 7-én, megjelent a Kisfaludy-társaság Évtapjai VII. kötetében, Pest 1849. (A külön kiadást a negyvenes évekbeli cenzura megtiltotta.) — 2. *Toldi*. Koszorúzott költői beszély 12 énekben. Készült 1846., pályadíjat nyert 1847 febr. 6-án, először megjelent: Költői pályaművek, melyeket 1847-ben megkoszorúzták és kitüntették a Kisfaludy-társaság. Pest 1847; iskolák számára nyelvi magyarázatokkal ellátta Lehr Albert, Budapest 1880. és többször. — 3. *Murányi ostroma*. Beszély négy szakaszban. Készült 1847., először megjelent Pest 1848. — 4. *Katalin*. Költői beszély tizenhárom énekben. Pest 1850. — 5. *Nagyidai cigányok*. Vig hősköltemény. Pest 1852. — 6. *Toldi estje*. Költői beszély 6 énekben. Pest 1854. Az akadémia a Marczibányi-jutalomban részesítette. — 7. *Kisebb költeményei*, Pest 1856, két kötet (1860. akadémiai nagyjutalom), teljes kiadás Budapest 1885. — 8. *Széchenyi emlékezete*. Pest 1860. — 9. *Buda halála*. Hunn rege. Akadémiai Nádasy-díjat nyert u. o. 1864. — 10. *A Szentivánéji álom*. (Shakespeare minden munkái I. k.) Pest 1864; 3. kiadása Konewka 24 silhouettéjével. — 11. *Hamlet*, dán királyfi (Shakespeare minden munkái 8. köt.). Pest 1867. — 12. *János király* (Shakespeare minden munkái 14. k.). Pest 1867. — 13. *Összes költeményei*. Pest 1867., hat kötetben, arcképpel (1872. akadémiai nagyjutalom); másik kiadása egyidejűleg egy 4-rét kötet, arcképpel és 8 fényképezett rajzzal u. o. 1867. A fényképek az illető címekkel megjelentek külön is Arany-Album cím alatt u. o. 1867. — 14. *Toldi szerelme*. Költői elbeszélés 12 énekben. Budapest 1879 (1880. akadémiai nagyjutalom és Kisfaludy-társaság 50 arany jutalma). — 15. *Prózaí dolgozatai* u. o. 1879. — 16. *Aristophanes vígjátékai*. Budapest 1880. 3 köt. (akadémiai Karácsonyi-jutalom). — 17. *Összes munkái*. Végleges teljes kiadás. 8 köt. Budapest 1884—85.

— 18. *Zrinyi és Tasso*, u. o. 1885. — 19. *Ercsey Sándor*, A. J. életéből. Gyulai Pál előszavával és A. J. 60 levelével u. o. 1885. — 20. *Hátrahagyott iratai és levelezése*. 4 köt. Budapest 1887—89. (Fia, A. László, bevezetésével és jegyzeteivel.)

Műveinek külföldi fordításai. *Toldit* és *Murányi ostromát* már 1851. kiadta Kertbeny Lipcsében *Johann Arany's Erzählende Dichtungen* c. alatt; szintén Kertbeny adott ki egy gyűjteményt *Dichtungen v. Joh. Arany* c. alatt Genfben 1861, többek közt a Keveházával; az egész Toldi-trilógiát Kolbenhayer Mór fordította németre, *Toldit* 1855. *Toldiestétjét* 1857. adta ki Lipcsében, a *Toldi szerelmét* pedig 1884. Budapesten; *Buda halálát* Sturm Albert fordította németre, kiadta Lipcsében 1879; Katalint és Keveházát Dux Adolf (Pest 1861) és Sponer A. Lipcsében (1880) adták ki *Ungarische Dichtungen* c. gyűjteményben. Újabbban a Toldi I. részét Lemberger Armin fordította németre (1903), válogatott költeményeit pedig a Toldi I. részével, a balladákkal és a kisebb költemények javarészával id. Handmann Adolf, Budapest 1908. *Toldit* 1858., *Toldi estjét* pedig 1870. szerbül is kiadta Jovanovics János Újvidéken. Kisebb költeményeit számosan fordították és adták ki gyűjteményekben és lapokban; németre fordították: A. von der Haide (Handmann Adolf), Sponer Andor (Ausgewählte Dichtungen von A.), Dudumi Demeter, Kertbeny Károly, Steinacker Gusztáv, Strassmann Mór, Lindner Ernő, Dux Adolf, Dóczy Lajos (Gedichte, Budapest 1902), Gross K., gr. Pongrácz István, Braun József, Korodi Lajos és mások; franciára Saissy Amadée; oroszra Mihajlova Olga; angolra Löw W. és Butler E. D.; olaszra Saladino Saladin (Toldi, 1909). V. ö. *Színnyei*: Magyar írók élete és művei I.

Irodalom. Életrajzok: Önéletrajza (Levél Gyulai Pálhoz, Nagykörs 1855 jún. 7. L. Hátrahagyott iratai és levelezése I. k.), Ercsey S., Arany János életéből u. o.; Gyulai Pál, A. J. emlékezete, Bpesti Szemle XXXVI. 1883 és az Olsó Könyvtárban; A. J. nekrológ az 1884. Akadémiai Almanachban, név nélkül, Gyulaiól. Riedl Frigyes, A. J., Bpest 1887., 3-ik kiad. 1904; Gyöngyössi László, A. J. élete és munkái, Bpest 1901; Benkő Imre, A. J. tanársága Nagykörsön, 1897; Kolozsvári Aladár, A. J. élete, 2-ik kiad. 1907; Színnyei Ferenc (Költők és írók, Kisf.-társ.) 1909; Gyöngyössi L., Adalékok A. J. életéhez, Philol. Közl. 1904. és 1905.

Tanulmányok, bírálatok, méltatások a fentiekben kívül: Gyulai, a Toldi Estjéről a Budapesti Hirlapban 1855; Toldy, A magyar nemzeti irodalom történetében és (a Toldiról) a Szépirodalmi Szemlében 1847; Bpöthy, A tragikumban; A. J. balladáit, magyarázták Greguss A. és Beüthy Zsolt; B. Kemény Zsigmond, a Toldiról, Divatcsarnok 1858, és Tanulmányai közt 1870; Greguss Ágost, a Kelet Népében 1856, valamint a következő művelben: Arany János balládái, Bpest 1877, u. az a Jeles Írók Iskolái Társaság 1877; A balladáról, Pest 1865; Tanulmányai, Pest 1872; Shakespeare pályája, Bpest 1880 stb. Salamon F., Arany J. és a népiesség, ugyanó a Toldiról, kisebb költeményeiről, a Buda haláláról; Szász Károly, A. J. összes költeményeiről, Budapesti Közlöny 1867, 27, 29. sz.; a Prózaí dolgozatokról a Nemzeti Hirlapban 1879; Erdélyi János, A. J. kisebb költeményeiről; Bérczy K. ugyanazokról; Beüthy Képes Irodalomtörténetében és M. Irod. Kis tükreben, továbbá Bp. Szemle 1910; Léva József, A. J. lírájáról, Akad. Értes. 1893; Péterfy Jenő, A. J. eposzi töredékeiről; Pollák Miksa, A. J. és a biblia, Bp. 1904; Pap Ferenc, A. J. egyénisége és a romantika, Phil. Közl. 1906; Lehr Albert, Arany-magyarázatok, M. Nyelv. 1905-től; Színnyei Ferenc, A. humor, Bp. Szemle, CXXI. köt. 1905; u. a., A. Toldi szerelmének forrásai; Benkő L., A. J. mint tanár 1851—60, Nagy-Körs 1896; Pollák M., A. J. és a biblia, Bpest 1904; Gyöngyösi L., Adalékok A. J. életéhez, Phil. Közl. 1905; Bíró J., A. Nagykörsön, Phil. Közl. 1907. Márk F., A. J.

és a vallás, Prot. Szemle 1907; Nógrády Sándor, A. mint kritikus, Irodalomtört. Közlem. 1909; Endrődi B. A. és Petőfi levelezése, Bpest 1909; Benkő Imre, A. J. és tanártársai önéletrajzai, Nagykőrös 1908; Pogány János, A. J. politikai nézetei, Bpest 1909; Hatvany Lajos cikkei a Bp. Szemlében és a Nyugatban; Hartmann János, Zlinszky Aladár stb. tanulmányai a Bp. Szemlében és más folyóiratokban. Továbbá a temesvári A. J.-Társaság kiadványai. Ezekon kívül A. költeményei egyes köteteknek megjelenésekor az egykori lapokban számos ismertetés és bírálat, nagyrészt név nélkül és sok más cikk.

Arany aláírásai, álnevei, jegyei: Arany János, Arany J., Arany, A. . ny, A. J., A.; ifj. Árva Imre, csak egyszer a Hölgyfútarban «A Dismal mocsárak tava» alatt; Ariannus, csak egyszer a Hölgyfútarban «Év kezdetén» alatt; Akakievics Akaki, a Koszoruban; Szalontai J., a M. Nyelvőrben; A. A. a m. Akakievics Akaki, a Koszoruban; M. P. a m. manu propria, a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszoruban; Y., a Koszoruban; — y — o a Koszoruban; ‡ az Üstökösben. V. ö. összes munkái VIII. Függelék.

2. A. *László*, A. János fia, költő, a Magyar Tud. Akadémia és a Kisfaludy-társaság tagja s a magyar földhitelintézet igazgatója, szül. Nagyszalontán 1844 márc. 24., megh. Budapesten 1898 aug. 1. A gimnáziumot Nagykőrösön, a jogot a pesti egyetemen végezte (1865) s doktori és ügyvédi oklevelet szerzett. 1866. a magyar földhitelintézet szolgálatába lépett s az intézetnek eleintén igazgatósági jegyzője, 1870 óta titkára volt, 1880 óta pedig igazgatója; 1887—1892. országgyűlési képviselő is volt. Az irodalomban igen fiatalon feltűnt egy mesegyűjteménnyel (*Eredeti népmesék*, Pest, 1862), valamint eredeti és fordított versekkel és elbeszélésekkel, továbbá irodalmi tanulmányokkal és bírálatokkal, melyeket apja Koszorú-jában közölt. Dolgozott Kemény Szigmond szerkesztése idején a Pesti Naplóba, majd (1867—1872) a Budapesti Közlönybe és egyéb lapokba, s a Budapesti Szemlébe számos irodalmi és nemzetgazdasági cikket írt (Egy angol Erdélyről, IV., 1866, Magyar népmeséinkről, VIII., 1867, A credit mobilier története, XII., 1868). Költői híret különösen elbeszélő költeményei biztosították, melyek közül az *Elfrida* pályadíjat nyert a Kisfaludy-társaságtól s helyet szerzett neki e szépirodalmi intézetünkben. Főműve e téren *A délibábok hőse*, elbeszélő költszetünk egyik maradandóbb értékű alkotása, mely szintén pályadíjat nyert. Puskin Anyeginje modorában írta; hőse Hübele Balázs, a szabadságharcot

követő évtizedek magyar társadalmába helyezve, újabb szellemi irányzatok és politikai áramlatok közt egyre újabb célokért küzdve s mindegyikbe beleunva, a könnyen hevülő és hamar kihűlő magyar természetet képviseli, aki végre magából is kiábrándul és elfásul. A modern dolgozása mű beható lélektani elemzéssel pótolja a mese soványságát; helyenkint kitűnő kor- és társadalmi rajzot ad, de pesszimizmusával a kornak még sem hű tükre. A. 1873-ban névtelenül adta ki. *A hunok harca* című költeménye Kaulbach híres festményéhez fűződve a magyar és a német elem ezredéves küzdelmét rajzolja, s arra lelkesíti a nemzetet, hogy a művelődés és a munka terén folytassa e küzdelmet. A. jeles sikerrel vett részt a Shakespeare- és Molière-fordítások munkájában is, Shakespeare-től *A két veronai ifjú* (Budapest 1865), *Tévedések játéka* (1866), *Sok hűhó semmiért* (1871) és Molière-től *A tudós nők* (1869) fordításával. Nagy munkásságot fejtett ki továbbá népkölteményeink, főleg népmeséink gyűjtésében és tanulmányozásában. Szerkesztette Gyulai Pállal együtt a Kisfaludy-társaság (újabb) *Magyar népköltési gyűjteményét* is (3 köt., Budapest 1872, 1873 és 1883). Értékes dolgozat néhány idevágó tanulmánya ú. m. a Kisfaludy-társaságban 1867. tartott székfoglaló értekezése *Magyar népmeséinkről* és a Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötetében a népmesékről írt jegyzetei. Apja irodalmi hagyatékát is rendezte. A Kisfaludy-társaságban Kozma Andor mondott fölötte emlékbeszédet (1899). Költeményeit Gyulai Pál sajtó alá rendezte: *A költeményei*, *A délibábok hőse és más költemények* címmel (Budapest 1899); *A összes műveit* (I—V. köt., u. o. 1901) is Gyulai Pál rendezte sajtó alá. V. ö. *Kolozsvári Aladár*, A. L. 1910.

3. A. *Tamás (kerespeterdi)*, Debreczenben, 1561. a szentháromságellenes tanok első hirdetője, az unitáriusok előfutára Magyarországon. Tanította, hogy Krisztus nem örök isten, hanem Istennek és embernek fia, kisebb az Atyánál, főpap, közbenjáró; a szentlélek pedig csak ajándék. Mélius Péter (I. o.) több napig vitázott vele, legyőzte s állításai visszavonására kényszerítette.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

a. = ár
adók. = adóközség
ág. ev. = ágostai evang.
alk. = alkohol
áll. = állat
áll. = állami
áll. orv. = állatorvostan
ált. = általános
a. m. = annyi mint
ang. = angol
ásv. = ásvány
b. = báró
bels. = belsőleg
bj. = büntető jog
bnyj. = bányajog
bört. = börtönügy
bp. = büntetőjogi perrendtartás
bto törv. = büntető törvény
C. = Celsius
c. = című
ca. = centiár
cg. = centigramm
cl. = centiliter
cm. = centiméter
cm² = négyzetcentiméter
cm³ = köbc centiméter
cs. = császári
csj. = csődjog
D. = dél
d. = déli
da. = deciar
DDK. = dél-délkelet
dg. = decigramm
DK. = délkelet
dka. = dekaár
dkg. = dekagramm
dkl. = dekaliter
dkm. = dekaméter
dl. = deciliter
dm. = deciméter
dm² = négyzetdeciméter
dm³ = köbdeciméter
DNy. = délnyugat
É. = észak
é. = északi
ÉENy. = észak-északnyugat
ej. = egyházjog
EK. = északkelet
eml. = említett
ENy. = északnyugat
é. sz. = északi szélesség
e. ü. = emléktűnnep
ev. = evangélikus
F. = felső
f. = fillér
fhg. = főherceg
fp. = forráspont
fr. = frank
franc. = francia
fs. = fajsúly

fsziget = félsziget
g. = gramm
gazd. = gazdaszat
gör. = görög
gör. kat. = görög katolikus
gör. kel. = görög keleti
Gr. = Greenwich
gr. = gróf
h. = helyett
ha. = hektár
hg. = hektogramm
hiv. = hivatalos
hl. = hektoliter
hm. = hektométer
h. ö. = hasonltsd össze
id. = idős.
ifj. = ifjabb
ill. = illetőleg
ill. hly. = illető helyen
izr. = izraelita
j. = járás
jbiró = járásbíró
jbiróság = járásbíróság
jt. = jogtörténet
K. = kelet
K = korona
k. = keleti
kat. = katolikus
katon. = katonai
k. e. = koronázás előtti
képl. = képlet
k. h. = keleti hosszúság
k. ig. = közigazgatási
kir. = királyi
kisk. = kisközség
km. = kilométer
km² = négyszögkilométer
közs. = községi
Kr. e. = Krisztus előtt
krj. = kereskedelmi jog
Kr. u. = Krisztus után
k. t. = kereskedelmi törvény
k. u. = koronázás utáni
kzj. = közjog
l. = lásd
l. = liter
lak. = lakos
lat. = latin
l. e. = lásd ezt
l. o. = lásd ott
m. = méter
m² = négyzetméter
m³ = köbméter
megh. = meghalt
mf. = mér föld
mh. = meghalt
mj. = magánjog
mm. = milliméter
ml. = milliliter
mm² = négyzetmilliméter

mm³ = köbmilliméter
mp. = másodperc
nagyk. = nagyközség
ngt. = nemzetgazdaságtan
ném. = német
nhdj. = nemzetközi hadi jog
növ. = növény
Ny. = nyugat
ny. = nyugati
nzkj. = nemzetközi jog
o. gy. = országgyűlés
ol. = olasz
o. m. = osztrák-magyar
op. = olvadáspont
orgb. ért. = országbírói érte-
 kezet
orv. = orvosi
osztr. polg. tkv. = osztrák pol-
 gári törvénykönyv
pl. = például
p. = pere
pol. = politika
port. = portugál
prot. = protestáns
p. t. = polgári törvénykezés
q. = métermázsa
r. = rész
R. = Réaumur
ref. = református
rj. = római jog
r. k. = róm. kat.
röv. = röviden
r. t. = rendezett tanácsu
s. e. = sajtóeljárás
sp. = spanyol
sr. = súlyrész
st. = sajtótörvény
stb. = s a többi
sz. = század
szab. = szabad
szerk. = szerkesztő
szt. = szent
szül. = született
t. = tonna
t. i. = tudniillik
tj. = tengerjog
tkp. = tulajdonképen
tkv. = telekkönyv
tov. = továbbá
trjav. = törvényjavaslat
tvk. = törvénykezés
u. a. = ugyanaz
u. i. = ugyanis
u. n. = ugynevezett
v. = vagy
vj. = váltójog
vm. = valamely
vm. = vármegye
vmi = valami
v. ö. = vesd össze.

A címszavakat a szövegben mindig a szó nagy kezdőbetűjével rövidítjük, illetőleg idézzük.

A NAGY LEXIKON

I. kötetének munkatársai.

- Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
 Alexander Bernát dr. (filozófia).
 Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
 Asbóth Oszkár dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
 Augusztin Béla dr. (gyógynövények).
 Aujeszký Aladár dr. (állatorv. bakteriologia).
 Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
 Bálint Rezső dr. (belső betegségek).
 Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
 Balogh Ferenc dr. (ref. teológia).
 Balogh Lóránd (építészet).
 Bánki Donát (aviatika).
 Bartha Richárd dr. (magánjog).
 Bély Mihály (csendőrség).
 Bénérd Emil dr. (közjog, magánjog).
 Berger Károly Lajos (gazd. növénytermelés).
 Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
 Bogdánfy Ödön (vízépítészet és kulturmérnökség).
 Borovszky Samu dr. (akadémiai ügyek).
 Breit József (hadtudomány).
 Breuer Szilárd (tűzoltás).
 Brózik Károly dr. (ált. földrajz és statisztika).
 Cholnoky Jenő dr. (általános földrajz).
 Colas Károly báró (boszniai ügyek).
 Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
 Császár Károly dr. (jogtudomány).
 Csengery János dr. (klasszika filológia).
 Cserjesi Károly (sport és játékok).
 Csiky Lajos dr. (ref. teológia és egyházi ügyek).
 Czakó Adolf (hidépítészet).
 Czakó Elemér dr. (iparművészet).
 Czobor Alfréd dr. (megyei történet).
 Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
 Dalmady Zoltán dr. (fürdőterápia).
 Demény Károly (posta- és távirat-ügy).
 Dóczi Imre dr. (antialkoholizmus).
 Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
 Éber László dr. (művészettörténet).
 Eötvös Aladár (vas- és fémipar).
 Ekkert László dr. (kémia).
 Elefánt Olga dr. (iparművészet).
 Entz Béla dr. (kórbonctan, bakteriologia).
 Erdős József dr. (ref. teológia).
 Ernyei József (etnográfia).
 Fabó Bertalan dr. (magyar zenetörténet).
 Farkas Géza dr. (fiziológia).
 Ferentzy József dr. (techn. kémia).
 Feyér Gyula (fűtés-, gáz- és vízvezeték).
 Fiók Károly dr. (szanszkrit).
 Friedreich István (magyar történet).
 Frisch Armin dr. (héber teológia).
 Gáti Béla (elektrotechnika).
 Gaul Károly id. (faipar).
 Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
 Gebhard Ferenc dr. (orvosi történelem).
 Géczy Imre dr. (mezőgazd. üzemtan).
 Geréb József dr. (ókori történet).
 Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
 Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
 Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
 Gorka Sándor dr. (állattan).
 Görög Sándor (vasútépítés).
 Győry István dr. (kertészet).
 Győry Lóránt dr. (mezőgazd. politika).
 Heim Pál dr. (gyermekbetegségek).
 Heinrich Gusztáv dr. (német irodalom).
 Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
 Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
 Hevesi Sándor dr. (színészet).
 Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
 Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).
 Hortobágyi Béla dr. (anatómia, fiziológia).
 Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
 Huttyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
 Illés József dr. (jogtörténet).
 Imling Konrád dr. (végrehajt. eljárás).
 Imre Sándor dr. (pedagógia).
 Ipolyi Keller Gyula (mezőgazdaság).
 Jalsoviczky Géza (gépészet).
 Jánosi Béla dr. (esztétika).
 Jekel Péter dr. (gyámügy).
 Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
 Jónás János (kereskedelem, bankügy, pénzek és mértékek).
 Katona Lajos dr. † (folklore).
 Kégl Sándor dr. (keleti nyelvek és irodalmak).
 Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
 Keller Arnold (vasútépítés).
 Kemény Ferenc (békemozgalom).
 Kenessey Kálmán (belvízi hajózás).
 Kereszty István (általános zenetörténet).
 Klein Gyula dr. (ipari növények).
 Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
 Klimes Gyula (államszámvitel).
 Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).

- Kosutány Ignác dr. (egyházjog).
 Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
 Kovács Zoltán (központi segédszerkesztő).
 Kovácsy Béla (állattenyésztés).
 Kőrösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
 Kőrösi Henrik (tanügy).
 Kőrösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
 Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
 Ládai István dr. (büntető jog).
 Landgraf János (halászat).
 Lánier Kornél (vasúti gépészet).
 Láng Nándor dr. (archeológia).
 Lasz Samu dr. (felfedező utazások).
 Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
 Leimdörfer Joachim (ipari kémia).
 Lévay Ede dr. (matematika).
 Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
 Lósy József dr. (antropológia).
 Lovik Károly (lősport).
 Lörenthey Imre dr. (paleontológia).
 Lux Ernő (pályaudvar).
 Lyka Károly (magyar művészettörténet).
 Mágocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
 Mahler Ede dr. (assziriológia és egyiptológia).
 Mangold Lajos dr. (egyetemes történelem).
 Manninger Vilmos dr. (sebészet).
 Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
 ifj. Márffy Ede dr. (pénzügyi jog).
 Margalits Ede dr. (horvát nyelv és irodalom).
 Márki Sándor dr. (magyar történelem).
 Marschalkó János dr. (magánjog, bírósági ügyvitel).
 Márton Lajos dr. (ösrégészet).
 Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
 Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
 Mendelényi László dr. (büntető jog).
 Merse Pál (léghajózás).
 Miklós Elemér dr. (francia nyelv és irodalom).
 Miklós Ferenc dr. (központi szerkesztő).
 Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
 Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
 Mutschenbacher Emil (agrárpolitika).
 Nagy Ernő dr. (közjog).
 Nagy Géza (magyar történelem).
 Nagy József (hangszerek).
 Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
 Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
 Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
 Panian Ernő (horvát ügyek).
 Patai József dr. (héber nyelv és irodalom).
 Paull Aranka (ált. földrajz).
 Pauz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbetegségek).
 Pekár Mihály dr. (anatómia, fiziológia).
 Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
 Petrik Lajos (agyagipar).
 Pfeifer Ignác dr. (technikai kémia).
 Picker Rezső dr. (urológia).
 Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
 Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
 Poór Jakab (biztosításügy).
 Popovits V. István (szerb nyelv és irodalom).
 Raab Alajos (kertészet).
 Radnai Mihály (nyomdászat).
 Radó Antal dr. (olasz nyelv és irodalom).
 Rátz István dr. (állatorvostani kórbonctan).
 Rédey Miklós (közrendészet).
 Rejtő Sándor (szövő- és papíripár).
 Reményi Ferenc (haditengerészet).
 Réthy László dr. (éremtan).
 Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
 Rex Sándor dr. (kémia).
 Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
 Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
 Sármezei Endre (vasúti motortüzem).
 Schafarzik Ferenc dr. (geológia).
 Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
 Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).
 Scholtz Kornél dr. (szemészet).
 Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
 Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
 Selényi Pál dr. (fizika).
 Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
 Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
 Solymossy Sándor dr. (etológia és folklore).
 Straub Sándor (elektrotechnika).
 Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
 Sugár Károly (érdészet).
 Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia ; biográfiák).
 Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
 Szana Sándor dr. (gyermekvédelem).
 Sziklay János dr. (életrajzok).
 Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
 Szinnyey József dr. (belső betegségek).
 Szladits Károly dr. (magánjog).
 Szóts Gyula (magyar történelem).
 Szerényi József (iparügy).
 Téglás Gábor (Dácia).
 Térfi Gyula dr. (jog- és államtudomány).
 Thaisz Lajos (gazd. növénytan).
 Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
 Török Tivadar dr. (ásványtan).
 Tuzson János dr. (növénytan rendszertan).
 Vámbéry Rusztem dr. (büntető jog).
 Vámosy Zoltán dr. (gyógyszerismeret, méregtan).
 Varsányi Emil dr. (malomipar).
 Vágó József (tőzsde-ügy).
 Veress Endre dr. (magyar történelem).
 Vig Albert (iparoktatás).
 Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
 Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
 Vuk Mihály dr. (gazd. technológia).
 Wildner Ödön dr. (szociológia).
 Wodetzky József dr. (csillagászat).
 Záborszky István dr. (szülészeti, nőgyógyászat).
 Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
 Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).

Az I. kötet illusztrációi.

A) Képmelléletek, térképek és városi tervrajzok.

	Oldal		Oldal
Afrika: 1. Afrika hegy- és vízrajzi térképe	144	Almafa: I. Magyar almafajok (színnyomat)	452
2. Afrika politikai térképe.		II. Almafajok (színnyomat).	
3. Északnyugat-Afrika térképe.		Alpok: 1. Az Alpok beosztása	472
4. Dél-Afrika térképe.		2. Az Alpok szerkezeti térképe.	
5. Afrika néprajzi térképe.		Alsó-Ausztria: Alsó- és Felső-Ausztria térképe	476
6. Afrikai népfajok (színnyomat).		Amerika: 1. Észak-Amerika hegy- és vízrajzi térképe	536
Afrikai őskulturák: I. Délafrikai emlékek	145	2. Dél-Amerika hegy- és vízrajzi térképe.	
II. Nyugatafrikai bronzok és agyarak.		3. Észak-Amerika politikai térképe.	
Agancsok	150	4. Közép-Amerika politikai térképe.	
Aggtelek: Aggteleki cseppkőbarlang	160	5. Dél-Amerika politikai térképe.	
Agyagipar: 1. Agyagipari tárgyak (színnyomat)	184	6. Amerika néprajzi térképe.	
2. Magyar agyagipari tárgyak (színnyom.).		7. Az amerikai államok történeti fejlődése.	
3. Magyar agyagáruk gyári bélyegei.		8. Amerikai népfajok (színnyomat).	
4. Andrea della Robbia: Mária látogatása Erzsébetnél.		Amerikai őskulturák: Középamerikai és perui emlékek	542
Agyvelő: 1. Az emberi agyvelő	194	Ammonitok	554
2. Az emberi agyvelő részei.		Amsterdam tervrajza	568
Aktiniák (Tengeri anemonák, színnyomat)	253	Angelico Beato: Angyali üdvözlés	614
Alakfák	266	Angol ló: Angol és arab telivér	634
Alapozás	280	Angol művészet I. és II.	636
Alarc: Az afrikai varázslószövetségek álarcai	282	Antilópok	692
Alberti Leone Battista: A Palazzo Rucellai Firenzében	301	Anyagvizsgálat	716
Albertinelli Mariotto: Mária látogatása Erzsébetnél	302	Aphrodite: Melosi Aphrodite	736
Alélősködők (színnyomat)	321	Apollon: Belvederei Apollon	742
Alexandria tervrajza	330	Aquarium: Tengervízi aquarium lakói	764
Álhambra	350	Aquincum: Az aquincumi ásatások tervrajza	768
Állati díszítmények	409	Arab művészet I. és II.	778
Állatlakások I. és II.	414	Arad város tervrajza	786
Állócsillagok: A csillagos ég északi és déli fele	440	Aranka	796
		Arankamentesítő gépek	798
		Arany: Aranytermelés	800

B) Szövegképek.

Aacheni magyar kápolna: 1. Nagy Lajos magyar címere, 2. Anjou-címer	3	Adiantum capillus Veneris (növény)	89
Abakusz: oszlopfő fedőlapja	7	Adonis szobra	104
Abauj-Torna vármegye címere	9	Aërides (növény)	119
Aberráció (csill.)	23	Aerotaxis: Engelmann-féle kísérlet	122
Ablaktálás (gyűmölcsnemesítés) 6 ábra	31—32	Aeschynanthus pulcher (növény)	123
Ablepharus pannonicus (gyík)	33	Aethusa (növény)	124
Abrakadabra (bűvös tábla)	37	Agapanthus (növény)	150
Abraxas-gemma	40	Agave Americana (növény)	154
Abszorpcióméter (Winkler-féle)	46	Ageratum (növény)	157
Acacia pycnantha (növény)	49	Aggteleki barlang vázlatos alaprajza	161
Acalypha hispida (növény)	51	Ágy: 1. nyugvó ágy, 2. asszír ágy, 3. egyiptomi ágy, 4. középkori ágy, 5. empire-ágy	178—179
Acanthias; tüskés cápa	51	Agyagfűrők	181
Acetabularia mediterranea (növény)	56	Ágyazás: gerenda végének falba helyezése	188
Acetométer	60	Ágyúmozdony	192
Achát: 1. szalagos achát, 2. törmelékes achát	62—63	Agyvelő: gerinces állatok agyveleje	196
Achilleus feje egy pompeji falfestményen	65	Aiguère: magyar vizes kancsó a XVI. századból	210
Acorus (növény)	69	Ajak: 1. Leonurus virága, 2. a zsálya virága	216
Acrodont	70	Ajaksíp	217
Actinotrocha	74		

	Oldal		Oldal
Ajtókopogtató: 1. a kassai székesegyház ajtókopogtatója, 2. oroszánfejes ajtókopogtató	222	rajza, 6. budapesti szénpályaúdvár helyszinrajza	444—446
Akantsz: Acanthus mollis virága	233	Almásy-család címere	456
Akantszlevél	233	Alsó-Fehér vármegye címere	480
Akkumulátor: 1. súlyakkumulátor, 2. légnyomású akkumulátor, 3. három akkumulátor-elem (cella) kapcsolása, 4. akkumulátor-elem (cella), 5. akkumulátor-cella kapcsoló vázlata, 6. akkumulátor-cella kapcsoló, 7. Edison-cella metszetben, 8. hat cellából álló Edison-telep	240—243	Alstroemeria (növ.)	492
Akna: röptető akna	244	Aluminium: 1. az aluminium gyártása Netto Curt eljárása szerint, 2. az aluminium gyártása Héroult eljárása szerint, 3. a frogesi aluminiumgyár részlete	506—507
Aknafalazás: 4 ábra	245—246	Alvinczi-család címere	514
Aknafűrók: 1—4. kis- és nagyméretű Kind-Chaudron-féle aknafűrók	246	Amadé-család címere	516
Aknatorony: 2 ábra	248	Amazonok: Sebesült amazon (Kiss szoborműve)	525
Akromatizmus: 1. akromatikus prizma, 2. akromatikus lencse	251	Ambo: Ó-keresztény ambo	527
Akrotéria: 2 oromdiszitmény	252	Ambrózy-család címere	530
Alabárd	257	Amerikai lóheremag: 3 ábra	537
Alabasztron	257	Amfiteátrum: Az aquincumi amfiteátrum alaprajza	546
Alagesövezés: 3 ábra	259—260	Amfora: Görög amfora	547
A la grecque diszitmény	261	Amici-prizma sugármenete	548
Alagút: 1. a budai alagút kapuzata, 2. a budai alagút átmetszete, 3. alagút belső szelvénye, 4. angol építőmódszer: hossz- és keresztmetszet, 5—6. dúcolás, 7—8. osztrák építőmódszer, 9—10. belga építőmódszer, 11—12. német építőmódszer, 13. kör-alagutak az Albula-vasút mentén, 14. alagút New-York és New-Jersey közt	262—265	Amilacetát-lámpa	549
Alakzó: 1. gyűrűs alakzó (kaliber), 2. marok-alakzó, 3. fokozatos drótmérő, 4. drótmérő, 5. állítható srófós vastagságmérő, 6. srófós sróftok-magmérő, 7. srófmeter-mérő, 8. srófmeter-osztályozó, 9. lynkmérő, 10. henger-átmérő, 11. mélységmérő, 12. tolómérő	270	Amorpha (növ.)	561
Alányergelés: fagerenda megerősítése	274	Amorphophallus (növ.)	562
Alapfal: 2 ábra	276	Amphion: Amphion és Zetos	564
Alapkötés: 10 ábra	278	Ampulla: 1. olajtartó-ámpolna, 2. XV. századi magyar mise-ámpolna	566
Álarc: 1—2. új-guineai szellemidéző álarcok, 3—4. ó-görög halotti maszkok, 5—8. tragikus jellem-maszkok, 9—10. komikus jellem-maszkok	283—285	Amulet: 1. ó-kori amuletek, 2. Hora és Kloska amulette	569
Alba: misemondó ing	290	Anacardium occidentale és gyümölcse	573
Álboltozat (épít.)	305	Andaluzit: kiasztolit-kristály keresztmetszetei	589
Aldobrandini menyegző (freskó)	318	Andrássy-család címere	599
Áldozat: áldozás az ó-görögöknél	319	Anemométer (Robinson-féle)	611
Áldoztató kehely a XIII. századból	320	Angelica: Archangelica officinalis	614
Aleuron (növ.) 4 ábra	327	Ángolna: Az ángolna fejlődése	638
Alexandrit (ásv.)	334	Anomália (csill.)	671
Álumó (növ.)	350	Anomaluridae: Afrikai repülő mókus	671
Aljlemez (épít.)	358	Antinoos (relief)	697
Alkalmazkodás: a vidraleszerű szárazföldben és vízben nőtt egyedei	360	Anubisz	711
Állatövi fény	422	Anvers (Antwerpen) város tervrajza	712
Állkapocs	436	Anyarozs: 3 ábra	721
Állomás: 1. kisebb középállomás egyvágányú pályán, 2. kisebb középállomás kétvágányú pályán, 3. fejállomás a csarnok két oldalán elhelyezett felvételi épülettel, 4. fejállomás a csarnok homlokán elhelyezett felvételi épülettel, 5. hurokállomás helyszin-		Apafi-család címere	726
		Aphrodite: 1. Alkamenes Aphroditéje, 2. Knidosi Aphrodite	735—736
		Ápisz (egyipt. mitológia)	737
		Apor-család címere	745
		Apponyi-család címere	754
		Apszis: 1. hármass apszis, 2. az amiensi székesegyház apszisa	761
		Aquamantile	763
		Aquincum: Az aquincumi ásások térrajza	767
		Arabeszk diszitmény	770
		Arad vármegye címere	783
		Arad város címere	786
		Aralia (növ.)	792
		Áramfordító: 1. Pohl-féle áramfordító, 2. Ruhmkorff-féle áramfordító	794
		Áramirányító: 1. áram útja az irányító cellában, 2. higanygőz-irányító kapcsolása	794—795
		Árammegszakító: Wagner-féle kalapács	795
		Aranka: 1. aranka szárának átmetszete, 2. az aranka a csalánra tekergőzve	797
		Arany: A tovalapátoló kemence metszete	804

PROSPEKTUS.

Évek megfeszített előkészítő munkája, az anyaggyűjtés és kutatás, rendezés és rendszerbefoglalás fáradalmai után ime megindul

RÉVAI NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA.

Az utolsó évtizedekben nagy lépésekkel haladt előre a kutató emberi szellem, az ismeretek minden ágában nagy horderejű új jelenségek merültek fel, a tudomány hatalmas vívmányokat hozott létre. Az emberi munkának, az érvényesülésnek új terei nyíltak meg, de egyúttal nehezebben felöllelhetővé is vált az ismereteknek az a köre, melyben a mai embernek jártasnak kell lennie. *Révai Nagy Lexikona* vállalkozik arra, hogy az ismereteknek ebben az útvesztőjében a művelt laikusnak biztos és megbízható vezetője és tanácsadója legyen.

Szerkesztésének módszere, nagytömegű, sokfelé elágazó tartalmának elrendezésével és a megírás közérthető világosságával törekszik arra, hogy bármely felmerülő kérdésben, akár a mindennapi élet, akár a tudományos kutatás valamely jelensége veti fel azt, szakszerű előképzettség nélkül is könnyen megérthető választ, hasznos felvilágosítást adjon. Célja röviden: hogy egyrészt a gyakorlati irányú művelődés teljes fegyvertára, másrészt szellemi életünknek hathatósan előmozdító tényezője, nélkülözhetetlen eszköze legyen.

500 magyar tudósból és a gyakorlati élet számos kitűnőségéből áll a szerkesztőség, melynek minden tagja a maga élethivatásául szolgáló tudományos vagy gyakorlati szakmának anyagát dolgozza fel egységes terv szerint, a művelt magyar közönség minden igényének és követelményének szigorú figyelembevételével. A mű minden sorában az a törekvés domborodik ki, hogy a magyar kultúra állapotát, jelentőségét, sajátosságát, a műveltségnek, haladásnak magyar földből fakadt vívmányait tudományos megvilágításban, a tudomány meggyőző és elvitathatatlan bizonyítékaival tárja a világ elé.

Révai Nagy Lexikona mintegy 16,000 nagyoktáv alakú szövegoldalon kb. 200,000 ismeretterjesztő cikket közöl világos, áttekinthető és élvezetes írásmódban. A szerkesztőség körültekintő gondossággal ügyel arra, hogy semmiféle fontos tudnivaló ki ne maradjon a műből, de kerüli az aránytalanságot, feleslegest, zavaró terjengősséget. Így elérhetővé válik, hogy a mű, tömörsége, adatbősége mellett, élvezetes olvasmányul is kínálkozzék.

Illusztrációk, szövegképek, színes és fekete műmellékletek, művészi reprodukciók, grafikonok, táblázatok, térképek és tervrajzok ezrei kísérik a szöveget.

Színes és fekete műmellékletek a természet világának mindama jelenségeit, a technika, építészet, történeti és régészeti tudomány stb. mindamaz alkotásait és legújabb fölfedezéseit mutatják be, melyeknek jellege és fontossága megkivánja, hogy a képes ábrázolás is hozzájáruljon az írott ismeretetéshez.

Művészi képek — finom kivitelű műmellékletek — mutatják be a képzőművészet minden ágának elismert remekeit, az egész emberiség közös kincsét.

Térképek és városi tervrajzok hosszú sora készült szakavatott tudományos vezetés mellett a Révai-kartográfiában. A térképek a földrészek, államok és országrészek topográfiáját, politikai beosztását, közlekedési hálózatát, történelmét, néprajzát, népsűrűségét, geológiai, csillagászati és meteorológiai viszonyait, terményeit stb. tüntetik föl a legújabb adatok alapján, melyeket az erre hivatott tudományos intézetek állapítottak meg.

A városi tervrajzok a földkerekség minden jelentős városát legújabb, közvetlenül beszerzett adatok alapján mutatják be.

Révai Nagy Lexikonának külső kiállítása összhangban van a mű jelentőségével és abbeli rendeltetésével, hogy minden művelt magyar házában állandóan használják.

Finom, famentes, soha meg nem sárguló, simítatlan, a szemet nem kápráztató *papírra* nyomatjuk a művet külön e célra készült, éles metszésű, kellemes formájú, jól olvasható betűkkel.

A kötés a modern izlésnek megfelelő egyszerű, komoly díszű, tartós egész angol vászonkötés; rajzát az Iparművészeti Iskolának egy jeles tanára tervezte.

A teljes mű 18 nagykötet alakú kötetből fog állani, kötetenként 50—60 ívnyi terjedelemmel.

Megjelenik 1910 decembertől kezdve évente 3—4 kötet, úgy hogy a nagy mű 5—6 év alatt befejezést nyer.

Ara egy-egy kötetnek kötve 16 korona. A technikai előállítás minden ágában egyre fokozódó drágaság mellett azért állapíthatta meg a kiadó ezt a rendkívül olcsó árat, mert bízik benne, hogy a művelt magyar közönség határozottan fogja felkarolni ezt a korszakos vállalatot, mely megfeszített munkával, az egész magyar tudományosság igénybevételével és óriási anyagi kockázattal jöhet csak létre.

Kényelmes és előnyös fizetési módzat — 4 koronás havi részlet — mellett szereshető meg *Révai Nagy Lexikona*, hogy könnyen hozzájuthasson bárki, mert valóban nélkülözhetetlen e mű mindenütt, ahol a tudás, haladás, finomodás vágya él és oly forrást keres, mely sohasem hagyja cserben.

Révai Nagy Lexikona munkatársai:

- Áldásy Antal dr., egyetemi m. tanár.
 Alexander Bernát dr., egyetemi tanár.
 Alexics György dr., egyetemi m. tanár.
 Angyal Dávid dr., egyetemi tanár.
 Antal János dr., egyetemi m. tanár.
 Árkövy József dr., egyetemi tanár.
 Asbóth Oszkár dr., egyetemi tanár.
 Augusztin Béla dr., egyetemi tanársegéd.
 Aujeszky Aladár dr., állatorv. főiskolai tanár.
 Bálint Imre dr., keresk. műz. aligazgató.
 Bálint Rezső dr., egyetemi tanársegéd.
 Balkay Béla dr., ügyvéd.
 Balla Pál, műszaki tanácsos.
 Ballagi Aladár dr., egyetemi tanár.
 Balogh Arthur dr., egyetemi tanár.
 Balogh Ferenc dr., teol. akad. tanár.
 Balogh Jenő dr., közoktatásügyi államtitkár.
 Balogh Lóránt, építész-tanár.
 Balogh Pál, publicisztikai író.
 Bánki Donát, műegyetemi tanár.
 Bánóczy József dr., tanítókép. igazgató.
 Bársony János dr., egyetemi tanár.
 Bartha Richárd dr., törvényszéki bíró.
 Bartóky József dr., földm.-ügyi államtitkár.
 Bartoniek Géza dr., Eötvös-koll. igazgató.
 Basch Imre dr., kórházi főorvos.
 Baumgarten Izidor dr., h. koronaügyész.
 Baumgarten Nándor dr., egyetemi m. tanár.
 Békefi Remig dr., egyetemi tanár.
 Bély Mihály, minisztr. számellenőr.
 Bénárd Emil, miniszteri titkár.
 Benedict Henrik dr., egyetemi m. tanár.
 Benedict Márk dr., máv. felügyelő.
 Berend Miklós dr., egyetemi m. tanár.
 Berger Károly Lajos, gazd. akad. tanár.
 Berinkey Dénes dr., kir. járásbíró.
 Bernát István dr., közgazdasági író.
 Berzeviczy Albert dr., a M. Tud. Akad. elnöke.
 Bita Dezső dr., egyetemi tanár.
 Bódiss Jusztin dr., főgimnáziumi tanár.
 Bodnár Gyula dr., főreáliskolai tanár.
 Bogdányf Ödön, kir. főmérnök.
 Bókay Árpád dr., egyetemi tanár.
 Bókay János dr., egyetemi tanár.
 Bokor József dr., egyetemi m. tanár.
 Boros Adolf, máv. főmérnök.
 Borovszky Samu dr., M. Tud. Akad. irodaigazg.
 Bóke Gyula dr., egyetemi tanár.
 Breit József, vezérkari ezredes.
 Breuer Szilárd, tűzoltóparancsnok.
 Brózik Károly dr., nyug. főreálisk. tanár.
 Buday Béla, műszaki tanácsos.
 Cholnoky Jenő dr., egyetemi tanár.
 Colas Károly báró, járási főnök Boszniában.
 Concha Győző dr., egyetemi tanár.
 Csapodi István dr., egyetemi rendk. tanár.
 Császár Elemér dr., egyetemi m. tanár.
 Császár Károly dr., minisztr. fogalmazó.
 Cselkó István, nyug. gazd. akad. tanár.
 Csemez József, Erzsébet-nőiskolai tanár.
 Csengery János dr., egyetemi tanár.
 Cserjesi Károly, főreáliskolai tanár.
 Csiky Lajos dr., teol. akad. tanár.
 Czákó Adolf, műegyetemi tanár.
 Czákó Elemér dr., Iparműv. műz. igazgató.
 Czeglédy Tivadar, gazd. szakisk. igazgató.
 Czobor Alfréd dr., Abauj-Torna vm. levélt.
 Daday Jenő dr., műegyetemi tanár.
 Dalmady Ödön, vasúti és hajózási biztos.
 Dalmady Zoltán dr., orvos.
 Dedek Crescens Lajos dr., egyet. könyvtárőr.
 Demény Károly, posta- és távirat-főigazgató.
 Dézsi Lajos dr., egyetemi tanár.
 Dirner Gusztáv dr., egyetemi m. tanár.
 Divald Kornél, műtörténeti író.
 Dobieczycki Sándor, országyűlési képviselő.
 Dóczi Imre dr., orvos.
 Dollinger Gyula dr., egyetemi tanár.
 Dunay László dr., miniszteri titkár.
 Éber László dr., egyetemi m. tanár.
 Edvi Illés Aladár, min. oszt. tanácsos.
 Edvi Illés Károly dr., nyug. ügyész.
 Ekkert László dr., egyetemi adjunktus.
 Elefánt Olga dr., Iparműv. műz. tisztviselő.
 Entz Béla dr., egyetemi tanársegéd.
 Entz Géza dr., egyetemi tanár.
 Erdős József dr., teol. akad. tanár.
 Ernyey József, műz. könyvtáros.
 Erődi Béla dr., kir. tanker. főigazgató.
 Exner Kornél dr., egyetemi tanár.
 Faber Sándor, gazd. akad. tanár.
 Fabó Bertalan dr., zenei író.
 Fáti László, máv. mérnök.
 Farkas Géza dr., állatorv. főiskolai tanár.
 Fejérpataky László dr., egyetemi tanár.
 Fekete Ignác dr., ügyvéd.
 Fellner Frigyes dr., egyetemi m. tanár.
 Ferenczi Zoltán dr., egyet. könyvt. igazgató.
 Ferentzy József dr., műegyetemi m. tanár.
 Feyér Gyula, felsőipariskolai tanár.
 Fináczy Ernő dr., egyetemi tanár.
 Fiók Károly dr., akadémiai tanár.

- Fodor Ármin dr., táblai bíró.
 Földes Béla dr., egyetemi tanár.
 Frank Ödön dr., egyetemi m. tanár.
 Friedrich István, főreáliskolai tanár.
 Friedrich Vilmos dr., egyetemi m. tanár.
 Frisch Ármin dr., hittanár.
 Fröhlich Izidor dr., egyetemi tanár.
 Gaár Vilmos dr., táblai bíró.
 Gábor Gyula dr., ügyvéd.
 Gáti Béla, kir. posta- és táv. főmérnök.
 Gaul Károly, techn. iparműz. igazgató.
 Gaul Károly ifj., gépészmérnök.
 Gebhardt Ferenc dr., egyetemi m. tanár.
 Géczy Imre dr., miniszt. fogalmazó.
 Gelléri Mór, Orsz. iparegyesületi igazgató.
 Geréb József dr., főgimnáziumi tanár.
 Gerenday Tivadar, nyug. honvédezzredes.
 Gerevich Tibor dr., Nemz. Múz. tisztviselő.
 Gerlóczy Gyula dr., miniszt. osztálytanácsos.
 Glücklich Vilma, polg. isk. tanárnő.
 Goldziher Ignác dr., egyetemi tanár.
 Gombocz Zoltán dr., egyetemi m. tanár.
 Gonda Béla, miniszt. tanácsos.
 Gopcsa László dr., miniszt. osztálytanácsos.
 Gorka Sándor dr., egyetemi adjunktus.
 Gönczy Béla, máv. felügyelő.
 Görög Sándor, máv. mérnök.
 Grecsák Károly, kuriai bíró.
 Grittner Albert, máv. felügyelő.
 Grost Emil dr., egyetemi tanár.
 Győry István dr., kertészeti tanint. tanár.
 Győry Lóránd dr., miniszt. osztálytanácsos.
 Halász Sándor dr., postatakarékpénzt. igazgató.
 Halaváts Gyula, főbányatanácsos.
 Hampel József dr., egyetemi tanár.
 Hazai Samu, honvédelmi miniszter.
 Hegedűs Lóránd dr., egyetemi m. tanár.
 Heil Fausztin dr., közgazgatási bíró.
 Heim Pál dr., egyetemi m. tanár.
 Heinrich Gusztáv dr., M. Tud. Akad. főtítkára.
 Héjas Endre, meteorológiai int. adjunktus.
 Hekler Antal dr., múzeumi őr.
 Hennyey Vilmos dr., posta-főigazgató.
 Hensch Árpád, nyug. gazd. akad. igazgató.
 Herczel Manó dr., egyetemi rendk. tanár.
 Herrmann Antal dr., egyetemi m. tanár.
 Hevesi Sándor dr., nemz. színházi rendező.
 Hieronymi Károly, kereskedelmi miniszter.
 Hollendonner Ferenc dr., műgyet. tanársegéd.
 Hoor Károly dr., egyetemi tanár.
 Hoór-Tempis Mór dr., műgyetemi tanár.
 Hornyánszky Gyula dr., egyetemi m. tanár.
 Hortobágyi Béla dr., egyetemi tanársegéd.
 Horváth Cyrill dr., egyetemi m. tanár.
 Horváth Géza dr., múzeumi igazgató.
 Rónai Horváth Jenő, altábornagy.
 Horváth Mihály dr., egyetemi m. tanár.
 Huszár Vilmos dr., műgyetemi tanár.
 Huszár József, főgimnáziumi tanár.
 Hutya Ferencz dr., állatorv. főisk. rektor.
 Illés József dr., egyetemi m. tanár.
 Ilsvay Lajos dr., műgyetemi tanár.
 Imling Konrád dr., igazságügyi államtitkár.
 Imre Sándor dr., egyetemi m. tanár.
 Ipolyi Keller Gyula dr., miniszteri biztos.
 Irsai Artur dr., egyetemi rendk. tanár.
 Istvánffy Gyula dr., egyetemi tanár.
 Jablonowski József, rovar. állomási igazgató.
 Jalsoviczky Géza, felső ipariskolai igazgató.
 Jancsó Benedek dr., főgimnáziumi tanár.
 Jánosi Béla dr., főreáliskolai tanár.
 Jászi Oszkár dr., szerkesztő.
 Jekel Péter dr., miniszteri titkár.
 Jeszenszky Pál dr., az OMGE titkára.
 Jónás Géza dr., máv. titkár.
 Jónás János, nyug. felsőkeres. isk. igazgató.
 Kadosa Marcel dr., ügyvéd.
 Kálnoki Henrik, lapszerkesztő.
 Kammerer Ernő dr., Szépművészeti múzeumi igazgató.
 Kaposi József, író.
 Karácsonyi János dr., kanonok.
 Karkoványi Ákos dr., műgyet. rendk. tanár.
 Kégl Sándor dr., egyetemi rendk. tanár.
 Kelen Béla dr., orvos.
 Keller Arnold, máv. felügyelő.
 Kemény Ferenc, főreáliskolai igazgató.
 Kenessey Kálmán dr., miniszt. osztálytanácsos.
 Kereszty István, múzeumi könyvtárőr.
 Klein Gyula dr., műgyetemi tanár.
 Klemp Gusztáv, áll. felsőipariskolai igazgató.
 Klimes Gyula, áll. számvetvőszéki oszt. tanácsos.
 Klug Péter, siktetnémaintézeti igazgató.
 Klupáthy Jenő dr., egyetemi tanár.
 Kneppó Sándor dr., pénzügyminiszt. s. titkár.
 Kolozsváry Bálint dr., egyetemi tanár.
 Komin János dr., Cukorgyárosok egyes. titkára.
 Komor Marcell, építész.
 Konkoly-Thege Miklós dr., Meteorol. Int. igazg.
 Kormos Tivadar dr., kir. geológus.
 Korányi Sándor báró dr., egyetemi tanár.
 Kossalkó János dr., műszaki tanácsos.
 Kosutány Ignác dr., egyetemi tanár.
 Kosutány Tamás dr., kémiai intézeti igazgató.
 Kovács Imre, máv. főmérnök.
 Kovács Zoltán, szerkesztő.
 Kovácsy Béla, gazd. akad. igazgató.
 Kozáry Gyula, hittanár.
 Körös Márton dr., máv. titkár.
 Körösi Albin dr., főgimnáziumi tanár.
 Körösi Henrik, kir. tanfelügyelő.
 Körösi Sándor, főgimnáziumi tanár.
 Krepuska Géza dr., egyetemi m. tanár.
 Kún Gyula, ny. fővárosi tanácsnok.
 Kún-Weber Mária.
 Kúnos Ignác dr., Kel. keresk. akad. igazgatója.
 Kuzmik Pál dr., egyetemi rendk. tanár.
 Kuzsinszky Bálint dr., egyetemi tanár.
 Ládai István dr., kir. ügyész.
 Landgraf János, miniszteri tanácsos.
 Lánier Kornél, máv. mérnök.
 Láng Lajos dr., ny. miniszter, egyetemi tanár.
 Láng Nándor dr., egyetemi m. tanár.
 Lányi Bertalan, ny. miniszter.
 Lányi Márton dr., táblai tanácsjegyző.
 Lasz Samu dr., főgimn. tanár.
 László Ede, műgyetemi rendk. tanár.
 Latzkó Hugó dr., Kel. keresk. akad. tanár.
 Lázár Pál, műgyetemi tanár.
 Leimdörfer J., áll. vegyészeti tanf. vezetője.
 Lencz Ödön, felső iparisk. igazgató.
 Lengyel Aurél dr., kir. aljárásbíró.

- Lenhossek Mihály dr., egyetemi tanár.
 Lévay Ede dr., főgimnáziumi tanár.
 Lévy Béla dr., ügyvéd.
 K. Lippich Elek dr., miniszteri tanácsos.
 Litschauer Lajos, bányatanácsos.
 Lóczy Lajos dr., Földtani Intézeti igazgató.
 Lósy József, főgimn. tanár.
 Lovik Károly, szerkesztő.
 Lörenthey Imre dr., egyetemi tanár.
 Lux Ernő, m. v. mérnök.
 Lyka Károly, szerkesztő.
 Mágocsy-Dietz Sándor dr., egyetemi tanár.
 Mahler Ede dr., egyetemi m. tanár.
 Makay Dezső dr., közigazgatási bíró.
 Mandello Gyula dr., jogtanár.
 Mangold Lajos dr., egyetemi m. tanár.
 Manninger Vilmos dr., egyetemi m. tanár.
 Marczali Henrik dr., egyetemi tanár.
 Marek József dr., állatorvosi főisk. tanár.
 ifj. Márfy Albin dr., miniszteri s. titkár.
 ifj. Márfy Ede dr., miniszteri fogalmazó.
 Margalits Ede dr., egyetemi tanár.
 Márki Sándor dr., egyetemi tanár.
 Márkus Dezső dr., kuriai bíró.
 Marschalkó János dr., táblai bíró.
 Marschalkó Tamás dr., egyetemi tanár.
 Marton Gyula, m. v. főmérnök.
 Márton Lajos dr., múzeumi őr.
 Masznyik Endre dr., teol. akad. igazgató.
 Matlekovits Sándor dr., ny. államtitkár.
 Mauritz Béla dr., egyetemi m. tanár.
 Meller Simon dr., Szépművészeti múzeumi őr.
 Melles Emil, címzetes apát.
 Mellinger Vilmos, m. v. felügyelő.
 Mendelényi László dr., kir. ügyész.
 Merse Pál, gépészmérnök.
 Meszlényi Arthur dr., egyetemi m. tanár.
 Mika Sándor dr., egyetemi m. tanár.
 Miklauczics Adolf, p. ü. segédtitkár.
 Miklós Elemér dr., felső leányisk. tanár.
 Miklós Ferenc dr., szerkesztő.
 Milhoffer Sándor, jogakadémiai m. tanár.
 Misángyi Vilmos dr., m. v. mérnök.
 Mocskonyi Károly, m. v. felügyelő.
 Moesz Gusztáv dr., tanár.
 Molnár Géza dr., egyetemi m. tanár.
 Rudinai Molnár István, miniszteri tanácsos.
 Molnár János dr., m. v. fogalmazó.
 Molnár Viktor dr., államtitkár.
 Moravcsik E. Emil dr., egyetemi tanár.
 Mutschenbacher Emil dr., titkár.
 Nagy Dezső, műegyetemi tanár.
 Nagy Ernő dr., egyetemi tanár.
 Nagy Ferenc dr., ny. államtitkár.
 Nagy Géza, m. v. igazgató őr.
 Négyesy László dr., egyetemi m. tanár.
 Nékám Lajos dr., egyetemi tanár.
 Nitsche Győző dr., törvényszéki bíró.
 Novák Tivadar, m. v. mérnök.
 Nuricsán József, gazd. akad. tanár.
 Ónody Adolf dr., egyetemi rendk. tanár.
 Palágyi Menyhért dr., egyetemi m. tanár.
 Pálffy Mór dr., kir. főgeológus.
 Panian Ernő, miniszteri fogalmazó.
 Pap Dávid dr., ügyvéd.
 Papp Károly dr., kir. osztálygeológus.
 Pasteiner Gyula dr., egyetemi tanár.
 Patai József dr., tanár.
 Paull Aranka, egyet. tanársegéd.
 Paunz Márk dr., egyetemi m. tanár.
 Pecz Kornél, m. v. főfelügyelő.
 Pekár Mihály dr., egyetemi adjunktus.
 Pertik Ottó dr., egyetemi tanár.
 Pethő Sándor dr., főgimn. tanár.
 Petri Mór dr., kir. tanfelügyelő.
 Petrik Géza, szerkesztő.
 Petrik Lajos, felsőipariskolai igazgató.
 Petrovits Elek dr., miniszteri titkár.
 Pfeifer Ignác, műegyetemi rendk. tanár.
 Picker Rezső dr., orvos.
 Pinterits Károly, felső keresk. isk. tanár.
 Plósz Béla dr., állatorvosi főiskolai tanár.
 Plósz Sándor dr., ny. miniszter.
 Polner Ödön dr., miniszteri osztálytanácsos.
 Poór Jakab, biztosító intézeti igazgató.
 Popovics V. István, a Thökölianum igazgatója.
 Posta Béla dr., egyetemi tanár.
 Preisz Hugó dr., egyetemi tanár.
 Pusztai Ferenc, nyomdászati szakíró.
 Raab Alajos, áll. kertész.
 Rác Sándor, szőlészeti és borászati főfelügyelő.
 Radnai Mihály, nyomdászati szakíró.
 Radnai Simon, m. v. mérnök.
 Radó Antal dr., szerkesztő.
 Radó Vilmos, tanár.
 Rados Ignác, főreáliskolai tanár.
 Rákosi Jenő, a Bp. Hírlap főszerkesztője.
 Rátz István dr., állatorvosi főisk. tanár.
 Réczey Imre dr., egyetemi tanár.
 Rédey Miklós, rendőrtanácsos.
 Reiner Ignác dr., miniszteri tanácsos.
 Reiner János dr., egyetemi rendk. tanár.
 Rejtő Sándor, műegyetemi tanár.
 Reményi Ferenc, őrnagy.
 Rényi József dr., egyetemi tanár.
 Réthy László dr., múzeumi igazgató őr.
 Reuter Camillo dr., egyetemi tanár.
 Rex Sándor dr., egyetemi adjunktus.
 Réz Mihály dr., jogakadémiai tanár.
 Riedl Frigyes dr., egyetemi tanár.
 Rigler Gusztáv dr., egyetemi tanár.
 Rodiczky Jenő dr., ny. min. tanácsos.
 Rohonyi Gyula, igazságügyi államtitkár.
 Rohrer László dr., állatorvosi főisk. tanár.
 Róna Zsigmond dr., meteorológiai int. aligazg.
 Rottenbiller Fülöp dr., táblai bíró.
 Rubinyi Mózes dr., tanár.
 Ruffy Pál dr., miniszteri tanácsos.
 Sármezey Endre, vasútigazgató.
 Salgó Jakab dr., egyetemi m. tanár.
 Sándor Aladár dr., királyi járásbíró.
 Schack Béla dr., keresk. iskolák főigazgatója.
 Schafarzik Ferenc dr., műegyetemi tanár.
 Scheff László dr., rendőrtanácsos.
 Schilberszky Károly dr., egyetemi m. tanár.
 Schmidt Henrik dr., egyetemi m. tanár.
 Scholtz Kornél dr., egyetemi m. tanár.
 Schréter Zoltán dr., kir. geológus.
 Schwartz Gusztáv dr., egyetemi tanár.
 Sebestyén Gyula dr., múzeumi igazgató őr.
 Sebestyén Károly dr., főgimn. tanár.
 Segesváry Ferenc, mérnök.

- Selényi Pál dr., egyetemi tanársegéd.
 Selymes Péter, szociológiai író.
 Sidó Zoltán dr., szociológiai író.
 Sigmond Elek dr., műegyetemi tanár.
 Simonyi Zsigmond dr., egyetemi tanár.
 Solymossy Sándor dr., felső ipariskolai tanár.
 Somló Bódog dr., egyetemi tanár.
 Söpkéz Sándor, műegyetemi tanár.
 ifj. Sporzon Pál, gazdasági akadémiai tanár.
 Straub Sándor, felső ipariskolai tanár.
 Strausz Adolf, akadémiai tanár.
 Streer Ede, m. v. felügyelő.
 Sugár Károly, főerdész.
 Sulyok Imre, a közleked. tanfolyam tanára.
 Szabó Endre, szerkesztő.
 Szabó Ervin dr., fővárosi könyvtáros.
 Szabó Zoltán dr., főiskolai magántanár.
 Szabolcsy Antal dr., szerkesztő.
 Szádeczky Lajos dr., egyetemi tanár.
 Szana Sándor dr., főorvos.
 Székely Ferenc, takarékpénzt. elnökgazgató.
 Székely István dr., egyetemi tanár.
 Székely László, mérnök, gyáros.
 Székely Salamon, kir. fővegyész.
 Székula Gyula, vasúti főfelügyelő.
 Szendrei János dr., miniszteri osztálytanácsos.
 Szerbák Elek dr., m. v. felügyelő.
 Sziklay János dr., szerkesztő.
 Szilágyi Gyula dr., műegyetemi m. tanár.
 Szilágyi Oszkár dr., kormányzósági s. titkár.
 Szilvási Géza, vincellér-iskolai igazgató.
 id. Szinnyey József, múzeumi igazg. ör.
 ifj. Szinnyey József dr., egyetemi tanár.
 Szinnyey József dr., orvos.
 Szladits Károly dr., törvényszéki bíró.
 Szontagh Félix dr., egyetemi rendk. tanár.
 Szóts Gyula, főreáliskolai tanár.
 Sztérenyi József, ny. államtitkár.
 Sztróka István, igazgató-főmérnök.
 Szücs Adolf dr., tanár.
 Tangl Ferenc dr., egyetemi tanár.
 Tankó Sámuel, m. v. felügyelő.
 Tarnai János dr., kuriai bíró.
 Tauszk Ferenc dr., egyetemi m. tanár.
 Téglás Gábor, ny. főigazgató.
 Tellyesnitzky Kálmán dr., egyetemi rk. tan.
 Térfi Gyula dr., miniszteri tanácsos.
 Thaisz Lajos, a vetőmagvizsgáló állom. vezetője.
 Thirring Gusztáv dr., statisztikai hiv. igazg.
 Thoma Frigyes, m. v. mérnök.
 Timár Pál, főgimnáziumi igazgató.
 Timkó Imre, kir. osztálygeológus.
 Timon Ákos dr., egyetemi tanár.
 Timon Béla, mérnök.
 Tolnai Vilmos dr., tanár.
 Tóth István dr., egyetemi tanár.
 Török Aurél, egyetemi tanár.
 Török Tivadar dr., főgimnáziumi tanár.
 Tuzson János dr., egyetemi m. tanár.
 Udránszky László dr., egyetemi tanár.
 Vadas Jenő, főerdőtanácsos.
 Vágó József, kereskedelmi kamarai titkár.
 Valatin Béla, főmérnök.
 Vámbéry Ármin, ny. egyetemi tanár.
 Vámbéry Rusztem dr., egyetemi m. tanár.
 Vámosy Zoltán dr., egyetemi m. tanár.
 Vangel Jenő dr., pedagógiai igazgató.
 Várady Antal dr., ny. sziniakad. igazgató.
 Vargha Gyula dr., statisztikai hiv. igazgató.
 Varsányi Emil, gépészmérnök.
 Vécsey Tamás dr., egyetemi tanár.
 Veress Endre dr., Erdélyi Múzeum levéltárn.
 Vész Béla, m. v. főmérnök.
 Vig Albert, iparokt. főigazgató.
 Vikár Béla, etnogr. író.
 Vizaknay Antal dr., statiszt. hiv. igazgató.
 Vörös Sándor, gazd. akad. igazgató.
 Vörös Zoltán, m. v. főellenőr.
 Vuk Mihály dr., királyi vegyész.
 Weszely Ödön dr., főreáliskolai igazgató.
 Wildner Ödön dr., fővárosi tanácsjegyző.
 Winternitz M. Arnold dr., egyetemi m. tanár.
 Wlassics Gyula dr., a közigazg. bíróság elnöke.
 Wodetzky József dr., egyetemi tanársegéd.
 Záborszky István dr., orvos.
 Zachár Gyula dr., egyetemi m. tanár.
 Zelliger Vilmos dr., pápai káplán.
 Zelovich Kornél, m. v. igazgató-helyettes.
 Zielinski Szilárd dr., műegyetemi tanár.
 Zigány Zoltán, polg. isk. igazgató.

